

K. MARX - F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela

Trideseti tom

Urednik

Gajo Petrović

Prevodioci

Branko Petrović,
Nataša Tkalec,
Zvonko Tkalec,
Zoran Marić i
Moša Pijade

Institut
za međunarodni
radnički pokret

Prosveta
izdavačka radna organizacija

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA

TOM 30

BEOGRAD 1979

Predgovor

U tridesetom tomu Marxovih i Engelsovih *Djela* objavljuju se njihovi radovi nastali u posljednjih osam godina Marxova života, od marta 1875. do maja 1883.

U evropskoj povijesti to su bile prve godine gotovo polustoljetnog »mirnog« razdoblja koje počinje poslije francusko-pruskog rata (1870 - 1871) i Pariske komune (1871), a traje do prvog svjetskog rata. Ratovi među najrazvijenijim, »kulturnim« nacijama Evrope bili su prestali i ratovanje je rjepušteno »poluciviliziranim« narodima na periferiji Evrope: Rusima, Turcima i onima na Balkanu. Neposredna borba među najrazvijenijim zemljama oko granica i sfera utjecaja u Evropi zamijenjena je konkurentskom borbom za kolonije i tržišta u Africi, Aziji i Južnoj Americi. Suprotnosti interesa ostale su, naravno, i u Evropi, ali one su se sad rješavale tajnom diplomacijom, spletkama, zavjerama, pregovorima i paktovima. Ako je period od 1848. do 1871. bio, po Lenjinovim riječima, u svjetskim razmjerima »period bura i revolucija«, period od 1872. do 1904. odlikovao se »mirnim« karakterom i odsustvom revolucije. »Zapad je s buržoaskim revolucijama završio. Istok do njih još nije dorastao. — Zapad ulazi u fazu »mirne« pripreme za epohu budućih preobražaja.«

No ako je to period mira u vanjskim odnosima među vodećim zemljama tadašnjeg centra svjetskog historijskog događanja, to ne znači da u tom centru vlada idilično stanje. Upravo u to vrijeme počinje prerastanje kapitalizma u imperijalizam, a taj će razvoj najzad dovesti do sukoba među vodećim imperijalističkim zemljama i do prvog svjetskog rata.

Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina Engleskija u kojoj u to vrijeme žive Marx i Engels, još uvijek je najrazvijenija kapitalistička zemlja i još uvijek pokušava da zadrži i učvrsti položaj »radionice svijeta« koja bi cijeli svijet snabdjevala industrijskim proizvodima, a zauzvrat od drugih dobivala agrarne proizvode i sirovine (od Francuske, kako to primjećuje Engels, također »artikle dobrog ukusa i mode«). Ali uprkos takvim pokušajima lako je uočljivo da se engleski industrijski monopol već nalazi u nestajanju, pa Engels u jednom svom članku tačno predviđa da će se »centar svjetske industrije«

uskoro premjestiti iz Engleske u Sjedinjene Američke Države, te da će Engleska uz to vrlo brzo naći »opasne konkurente« i u nekim evropskim zemljama.

Konkurentna borba među najrazvijenijim kapitalističkim zemljama podsticala je brz industrijski razvoj u tim zemljama, a s razvitkom kapitalističke industrije razvijale su se u njima obje osnovne klase kapitalističkog društva – proletarijat i buržoazija. Zajedno s jačanjem tih klasa razvija se i jača klasna borba među njima i ona se od ekonomskih oblika uzdiže političkim. Radnički pokret postaje značajna historijska snaga, a socijalističke partije u evropskim zemljama počinju igrati sve istaknutiju ulogu.

U prvi mah može se učiniti da baš sredinom sedamdesetih godina situacija u socijalističkom pokretu postaje puno lošija, jer u to vrijeme s pozornice nestaje Međunarodno udruženje radnika (I internacionala). Na Haškom kongresu Internacionale u septembru 1872, na kojem su Bakunjin i njegove pristalice isključeni iz Internacionale, također je odlučeno da se Generalno vijeće Internacionale preseli u Sjedinjene Američke Države. Uskoro nakon preseljenja djelatnost Internacionale je zamrla, a na kongresu u Filadelfiji 1876. donesena je i formalna odluka o raspuštanju Generalnog vijeća i o prestanku djelatnosti Udruženja. Međutim, taj prestanak rada I internacionale Marx i Engels nisu smatrali krajem međunarodnog radničkog pokreta. Polemizirajući 1878. godine s bivšim članom Generalnog vijeća Internacionale G. Howelom, koji je u jednom svom članku ustvrdio da je Internacionala bila »promašaj« i stoga prirodno nestala, Marx je istakao da socijaldemokratske radničke partije u Njemačkoj, Švicarskoj, Danskoj, Portugalu, Italiji, Belgiji, Holandiji i u Sjedinjenim Američkim Državama, koje su više ili manje organizirane u nacionalnom mjerilu, imaju međunarodni karakter, te da organizacija radničke klase Francuske koja je poslije pada Pariske komune bila privremeno razbijena, sad ponovo počinje da se razvija. Ako se tome doda da su Slaveni, napose u Poljskoj, Češkoj i Rusiji, uprkos svim političkim i socijalnim zaprekama, počeli sudjelovati u internacionalnom pokretu u jednom opsegu koji još 1872. nije mogao predvidjeti ni najveći optimist, može se reći, po Marxu, da Internacionala nije odumrla, nego je samo iz svog »prvog perioda inkubacije« prešla u jednu »višu fazu« u kojoj su njene prvobitne težnje već djelomično otvorene.

Uprkos borbama i krizama u pojedinim zemljama i u međunarodnim odnosima, u posljednjih osam godina Marxova života na evropskoj pozornici nije se zbivalo ništa što bi se po dramatičnosti moglo uporediti s događajima iz 1848 - 1849. ili s onima iz 1870 - 1871. To je omogućilo Marxu i Engelsu da u tom razdoblju velik dio svog vremena posvete dugoročnim teorijskim projektima: Marx drugom i trećem tomu *Kapitala* a Engels *Dijalektici prirode*. Marxov rad bio je doduše sve više ometan njegovim narušenim zdravstvenim stanjem i liječenjem, a potkraj života također bolešću i smrću njegove žene Jenny,

rodene von Westphalen (2. decembra 1881) i najstarije kćerke Jenny Longuet (11. januara 1883). No stalno se boreći s bolestima i drugim nedaćama, Marx je uvijek iznova počinjao da radi na prikupljanju dodatnog materijala za dovršenje svog životnog djela i na dopunjavanju i prerađivanju drugog i trećeg toma *Kapitala*. Nekoliko hiljada strana raznih bilješki što ih je i u ovim posljednjim godinama ispisao, govore o Marxovoj izuzetnoj radnoj energiji. Ipak ta energija nije bila dovoljna da Marx konačno pripremi za štampu cijeli *Kapital* pa je taj posao morao ostaviti u naslijeđe Engelsu.

Ni Engels nije uspio da dovrši i pripremi za štampu svoj glavni teorijski projekt toga vremena – *Dijalektiku prirode*. Ali tu glavni razlog nije bio u pomanjkanju zdravlja i energije. *Dijalektika prirode* na kojoj je Engels intenzivno radio od 1873. godine, ostala je nedovršena jer je on iz drugih razloga u dva maha prekinuo rad na njoj. U maju 1876. on je prvi put prekinuo rad na *Dijalektici prirode* (na više od dvije godine) kako bi mogao podržati kritici poglede Eugena Dühringa, koji su se u to vrijeme bili neobično proširili među njemačkim socijalistima. Završivši i objavivši *Anti-Dühring* Engels je nastavio rad na *Dijalektici prirode*, ali ga je ponovo i definitivno prekinuo nakon Marxove smrti 1883. godine, da bi se mogao potpuno posvetiti onom što je sad smatrao svojim najvažnijim zadatkom – izdavanju Marxove ostavštine (u prvom redu drugog i trećeg toma *Kapitala*, i intenzivnijem praktičnom sudjelovanju u međunarodnom radničkom pokretu).

U ovom predgovoru nećemo govoriti o drugom i o trećem tomu *Kapitala* ni o Engelsovim knjigama *Anti-Dühring* i *Dijalektika prirode*, jer su ti radovi objavljeni u drugim tomovima ovog izdanja. Nećemo govoriti ni o veoma bogatoj i sadržajnoj Marxovoj i Engelsovoj prepisci iz tog razdoblja, jer su ta pisma objavljena na drugom mjestu, među zasebnim tomovima prepiske (osim nekoliko pisama izuzetnog značenja, koja su dijelom objavljena i za Marxova života, a koja su unijeta u ovaj tom). U ovom predgovoru treba reći nešto o onim Marxovim i Engelsovim radovima iz 1875 – 1883. koji su objavljeni ovdje.

Ako bismo htjeli da Marxove i Engelsove radove sabrane u ovom tomu čitamo (i razmatramo) nekim smisaonim slijedom, a ne samo slijedom njihovog nastajanja, Engelsov rad *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* trebalo bi da se čita i razmatra prvi. Ne zato što bi on među svim radovima objavljenim u ovom tomu bio najdublji (je li vjerovatno su dublji neki Marxovi radovi nego u prvom redu zato što on, kako se to kaže u *Prethodnoj napomeni za francusko izdanje* (1889), što ju je sastavio Marx, a potpisao njegov zet Lafargue, predstavlja svojevrstan »uvod u naučni socijalizam«. Kako to također objašnjavaju Marx i Lafargue u spomenutoj *Prethodnoj napomeni* a opširnije sam Engels u svom *Predgovoru prvom izdanju na njemačkom jeziku* (1882) i *Predgovoru engleskom izdanju* (1892), tu zapravo nije riječ o djelu koje je u tom obliku zamišljeno i pisano, nego o tri izdvojena, dopunjena i povezana poglavlja *Anti-Dühringa*. Po Engelsovom objašnjenju,

on ih je prvobitno izdvojio na Lafargueovu molbu za francusko izdanje, a po Marxovom mišljenju on je napravio dobar izbor.

U svojoj brošuri Engels govori najprije o idejnim izvorima naučnog socijalizma: u prvom odjeljku o francuskim prosvjetiteljima 18. vijeka i o trojici velikih socijalista-utopista druge polovine 18. i prve polovine 19. vijeka (o Saint-Simonu, Fourieru i Owenu), a u drugom odjeljku o njemačkoj klasičnoj filozofiji koja je kulminirala u Hegelu i o Marxovoj kritici Hegelova idealizma. U trećem odjeljku on u pozitivnom obliku izlaže osnovne ideje suvremenog naučnog socijalizma. Zanimljivo je da Engels u ovom djelu nije govorio ni o Smithu i Ricardu pojedinačno, ni općenito o engleskoj klasičnoj političkoj ekonomiji. To se vjerovatno objašnjava u prvom redu time što u *Anti-Dühringu* nije našao pogodan odlomak o njima, a novi odgovarajući odlomak nije mogao ili nije želio napisati.

U *Razviku socijalizma od utopije do nauke* Engels posebno ističe dva velika Marxova otkrića: materijalističko shvaćanje historije i višak vrijednosti. Zahvaljujući tim otkrićima – smatra on – socijalizam je postao nauka. No znači li to da se socijalizam, po Engelsu, iscrpljuje u tim otkrićima? Nipošto. U kapitalističkom društvu, kako saznajemo na početku trećeg odjeljka, već je došlo do konflikta između novih proizvodnih snaga i buržoaskog oblika njihovog iskorišćavanja, a suvremeni socijalizam samo je »misleni refleks ovog činjeničnog konflikta, njegov idejni odraz u glavama prije svega one klase koja neposredno pod njim pati, radničke klase« (str. 174). No da li je socijalizam, po Engelsovom mišljenju, samo odraz tog faktičkog konflikta? Razjasnivi detaljno kako se »protivurječnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja« ispoljava, s jedne strane, »kao suprotnost između proletarijata i buržoazije« (str. 176), a s druge strane »kao suprotnost između organizacije proizvodnje u pojedinačnoj fabrici i anarhije proizvodnje u cijelom društvu« (str. 178) i kako ta protivurječnost prerasta u pravu pobunu »načina proizvodnje« protiv »načina razmjene« (str. 180), on zastupa tezu da se ta protivurječnost može razriješiti samo priznavanjem suvremenih proizvodnih snaga kao *društvenih* proizvodnih snaga, usklađivanjem načina proizvodnje, prisvajanja i razmjene s društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. Proletarijat je ona društvena klasa koja je pozvana da u ime društva izvrši taj prevrat. On će osvojiti državnu vlast i pretvorit će sredstva za proizvodnju najprije u državno vlasništvo. Ali taj »prvi čin« u kojem će država istupiti kao »predstavnik cijelog društva« bit će ujedno njen »posljednji samostalan čin kao države«. Miješanje države u društvene odnose postepeno će prestati. »Na mjesto vladanja licima stupa upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje. Država se ne »ukida«, ona *odumire*« (str. 184). S ukidanjem robne proizvodnje prestaje i »vladavina proizvoda nad proizvođačima«, a anarhija u društvenoj proizvodnji zamjenjuje se »planskom, svjesnom organizacijom« (str. 186). Čovjek se time konačno izdvaja iz životinjskog carstva, »prelazi iz

životinjskih uslova egzistencije u stvarno ljudske» (str. 186). Društveni odnosi ljudi sada postaju njihovo slobodno djelo i ljudi počinju »s punom svijješću sami praviti svoju historiju« (str. 186). To će biti »skok čovječanstva iz carstva nužnosti u carstvo slobode« (str. 186).

Navedene Engelsove teze, predviđanja i programski zahtjevi – o odumiranju države, o doista ljudskim uslovima života, o slobodnom djelu i o stvaranju historije, o skoku iz carstva nužnosti u carstvo slobode – nisu samo odraz postojećeg konflikta, već u prvom redu Marxove i Engelsove koncepcije i vizije o mogućnostima prevazilaženja tog konflikta i društvenog uređenja u kojem on nužno nastaje i postoji. Ne bi li, dakle, naučni socijalizam trebalo odrediti nekako drukčije? Na kraju svog rada Engels to doista i čini. Rezimirajući ukratko tok razvitka od srednjovjekovnog društva, preko kapitalističke revolucije do socijalističke, ponavljajući teze o zauzimanju vlasti od strane proletarijata, o pretvaranju sredstava za proizvodnju u vlasništvo cijelog društva, o prevladavanju anarhije u društvenoj proizvodnji i o odumiranju države, Engels završava slijedećim riječima: »Ljudi, postavši najzad gospodari svog vlastitog načina udruživanja, time ujedno postaju i gospodari prirode, gospodari samih sebe – postaju slobodni. – Izvršiti ovo oslobodilačko djelo historijski je poziv suvremenog proletarijata. Istražiti historijske uslove, to djelo a time i samu njegovu prirodu, i na taj način, ovu danas ugnjetenu, za tu akciju pozvanu klasu upoznati s uslovima i prirodom njene vlastite akcije, zadatak je naučnog socijalizma, koji je teorijski izraz proleterskog pokreta« (str. 187/188).

Po ovome naučni socijalizam teorijski je izraz proleterskog pokreta, a njegov je zadatak istraživanje i otkrivanje historijskih uslova i prirode prevrata kojim ljudi mogu postati slobodni, a napose uslova i prirode akcije kojom ugnjetena klasa može taj prevrat izvršiti. A sam »prevrat« ne shvaća se kao uspostavljanje nekog oblika birokratske vladavine, nego kao stvaranje slobodne asocijacije udruženih proizvođača, kao skok u »carstvo slobode«.

Ako smo ovaj kratak osvrt na Marxove i Engelsove radove u 30. tomu započeli mimo vremenskog slijeda Engelsovim *Razvitkom socijalizma od utopije do nauke*, to nipošto ne znači da smo htjeli umanjiti značenje Marxove *Kritike Gotskog programa*. Poput *Razvitka socijalizma* i ova *Kritika* predstavlja u prvom redu doprinos onom što Marx i Engels nazivaju »naučnim socijalizmom«, samo što je to doprinos druge vrste. Dok Engelsovo djelo ima ambiciju da sažeto ali cjelovito prikaže prehistoriju i izloži glavni sadržaj »naučnog socijalizma« pa stoga pretežno rezimira ranije Marxove i Engelsove radove, dotle *Kritika Gotskog programa*, bez pretenzije da sistematski i cjelovito izloži tu koncepciju, polemički raspravlja o nekim spornim pitanjima i čini napor da za neka od najtežih pruži rješenja ili bar pokaže pravac njihova proučavanja.

Kao i mnogi drugi Marxovi i Engelsovi tekstovi i *Kritika Gotskog programa* zahvaljuje svoj postanak nekim vanjskim povodima i pobu-

dama, ali te povode svojim sadržajem i značenjem nadilazi. Pobuda je i ovaj put došla iz zemlje u koju su iz Londona u prvom redu bili upereni pogledi Marxa i Engelsa, a povod je pružio projekt programa ujedinjene socijaldemokratske radničke partije Njemačke izrađen na kongresu u Gothi (14 - 15. februara 1875), gdje su se radi dogovora o ujedinjenju sastali predstavnici lasalovskog Općeg njemačkog radničkog saveza (osnovanog 1863) i u osnovi marksističke Socijaldemokratske radničke partije (osnovane u Eisenachu 1869). Taj projekt, u kojem su Marxove i Engelsove koncepcije pomiješane s Lassalleovim, a začinjene općedemokratskim frazama objavljen je istovremeno u organu ajzenahovaca »Der Volksstaat« i u organu lasalovaca »Neuer Social-Demokrat« (7. maja 1875). Svojim pismom od 23. februara Bebel je zatražio Engelsovo mišljenje o ovom projektu programa i o planiranom ujedinjavanju partija, ali mu nije poslao ni taj projekt ni druge dokumente. Engels mu je stoga odgovorio (oštrom kritikom), tek krajem marta, kad je dobio novine s objavljenim tekstom projekta. Nezavisno od Marxa i Engelsa kritički stav prema projektu zauzeo je u Njemačkoj njihov bliski suradnik W. Bracke (i to im je saopćio pismom od 25. marta). Kako je definitivna odluka o programu trebalo da padne krajem maja, Marx je 5. maja poslao Brackeu svoje detaljne primjedbe na projekt, a u popratnom pismu zamolio je Brackea da ih pokaže napose Geibu, Auera, Bebelu i Liebknechtu, što je ovaj i učinio. Na kongresu u Gothi (od 22. do 27. maja 1875) program je uprkos Marxovoj i Engelsovoj kritici prihvaćen. Iako su Marx i Engels unaprijed najavili da će se nakon kongresa javno ograditi od tog programa, oni to nisu učinili. U jednom kasnijem pismu Brackeu Engels je to objasnio time što je program srećom prošao bolje nego što zaslužuje, jer su ljudi čitajući ga sami unosili ono što su očekivali, a čega tu zapravo nije bilo. »To nam je omogućilo da o tom programu šutimo.« Javnu šutnju o programu Engels je prekinuo tek 1891, pred partijski kongres u Erfurtu, objavljujući Marxove primjedbe u časopisu »Die Neue Zeit«. Svoje vlastito pismo Bebelu on nije objavio, pa je to učinio puno kasnije sam Bebel, u svojoj knjizi *Iz mog života* (1911).

Upoređivanjem Engelsove i Marxove kritike Gotskog programa nije teško vidjeti da se oni u svemu bitnom slažu. Engels napose kritizira u programu tvrdnju kojom su nasuprot radničkoj klasi sve ostale klase proglašene jednom reakcionarnom masom, zamjenu proleterskog internacionalizma parolom o budućem internacionalnom bratstvu naroda, lasalovske fraze o »željeznom zakonu najamnine«, o »državnoj pomoći«, o »slobodnoj državi«, o »uklanjanju svih društvenih i političkih nejednakosti« i sl. Sve ove fraze podvrgnute su kritici i u Marxovim primjedbama još potpunije, a uz ove fraze podvrgnuti su kritici neki dijelovi Gotskog programa o kojima Engels nije pisao. Kritiku ovog projekta programa Marx je ujedno iskoristio za izlaganje svojih vlastitih misli o putevima razvoja budućeg komunističkog društva.

Oštroj kritici Marx podvrgava frazu o »radu kao izvoru svakog

bogatstva i kulture«, parolu o »nezakinutom prinosu rada«, tvrdnju da su u suvremenom društvu »sredstva rada monopol kapitalističke klase«, sintagmu »oslobođenje rada« (umjesto »oslobođenje radničke klase«) i druge. Kritizirajući lasalovski zahtjev o »pravednoj raspodjeli dohotka od rada« Marx piše cijeli mali esej o raspodjeli u komunističkom društvu. Pokazavši prije svega neosnovanost lasalovske ideje o podjeli cijelog »prinosu rada« i razmotrivši na koji način bi trebalo da se dijeli cjelokupni društveni proizvod u komunizmu, Marx napose detaljno razmatra pitanje o raspodjeli onog dijela cjelokupnog društvenog proizvoda koji se dijeli proizvođačima, pri čemu provodi razliku između dviju faza u razvoju komunističkog društva. Razjašnjavajući tu razliku, on raspravlja i o problematici »jednakog prava« i uopće o pravu i o jednakosti. Ujedno upozorava da bi bilo pogrešno stavljati akcent na raspodjelu i smatrati da se socijalizam »pretežno vrti oko raspodjele« umjesto da se u njemu vidi prije svega određeni način proizvodnje. Na sličan način, kritizirajući lasalovsku frazu o »slobodnoj državi« Marx raspravlja o klasnoj prirodi suvremene države, o odumiranju države u komunističkom društvu i o zamjeni državnih funkcija odgovarajućim društvenim funkcijama. Ujedno govori o revolucionarnoj diktaturi proletarijata kao državi prelaznog perioda od kapitalizma ka komunizmu. Ove i druge Marxove misli, koje su u *Kritici Gotskog programa* ponekad detaljno obrazložene, a ponekad tek polemički nabacene, predstavljaju dragocjen doprinos raspravljanju o mogućnostima i putevima ostvarenja komunizma, pa su već bile i još će biti predmet mnogih analiza i raspravljanja.

Poslije ujedinjenja dvaju njemačkih partija i prihvaćanja Gotskog programa, Marx i Engels nisu prekinuli svoju suradnju s njemačkim socijalistima. U ličnom kontaktu s Bebelom, Liebknechtom i drugim socijalističkim vođama oni su i dalje ukazivali na nedosljednosti i nedostatke u njihovoj djelatnosti i pomagali im da se snađu u složenoj njemačkoj i evropskoj situaciji, koja je postala još teža i složenija kad je njemački Rajstag na Bismarckov prijedlog u oktobru 1878. donio iznimni zakon protiv socijalista. *Cirkularno pismo Bebelu, Liebknechtu Brackeu i drugima*, koje su Marx i Engels zajednički sastavili i poslali u septembru 1879, predstavlja karakterističan primjer takve suradnje. Odvraćajući vodstvo njemačkih socijaldemokrata od lasalovskih predrasuda, Marx i Engels tu ulaze i u opća teorijska razmatranja o parlamentarnoj borbi socijaldemokracije i o oslobođenju radničke klase kao o njenom vlastitom djelu. Naravno, Marxovi pogledi iz Londona nisu upućeni samo u Njemačku. Dva teksta u ovoj knjizi ilustriraju Marxovu suradnju s francuskim socijalistima: *Upitnik za radnike*, što ga je Marx sastavio u aprilu 1880. za časopis »La Revue Socialiste« (gdje je objavljen bez navođenja Marxova imena) i *Uvod za program francuske radničke partije* koji je Marx diktirao Guesdeu u maju 1880. u Londonu. Engelsov *Govor na skupu povodom godišnjice poljskog ustanka 1863.* i poruka što su je Marx, Engels, Lafargue i Leßner zajednički uputili

Mitingu u Ženevi sazvanom povodom pedesetogodišnjice poljske revolucije 1830. svjedoči o njihovom interesu za sudbinu Poljske i o velikom značenju što su ga Marx i Engels pridavali Poljskoj u oslobodilačkoj borbi proletarijata i u svjetskoj socijalističkoj revoluciji.

Na konkretna zbivanja u Njemačkoj i u drugim zemljama Engels je u štampi reagirao češće nego Marx. U nizu manjih članaka objavljenih između 1876. i 1880 (*Pruska rakija u njemačkom Rajhstagu, Pismo Bigramiju o njemačkim izborima 1877, Iz Italije, Radnički pokret u Njemačkoj, Francuskoj, Sjedinjenim Državama i Rusiji, Evropski radnici 1877. godine, Iznimni zakoni protiv socijalista u Njemačkoj – Situacija u Rusiji, Socijalizam gospodina Bismarcka*) Engels je analizirao ekonomske i političke probleme i napose situaciju u radničkom i socijalističkom pokretu u Njemačkoj i u drugim evropskim i američkim zemljama. Konkretna analiza historijskih situacija i zbivanja u pojedinim zemljama u tim se člancima povezuje s općim teorijskim razmatranjima. Međutim, od maja do oktobra 1881. Engels u londonskim novinama »The Labour Standard« objavljuje cijelu seriju članaka čiji je teorijski karakter vidljiv djelomično već i po naslovima (*Pravedna nadnica za pravedan radni dan, Najamni sistem, Tredjunioni, Trgovinski ugovor s Francuskom, Dva uzorna gradska vijeća, Američka sredstva za život i pitanje zemljišta, Teorija najamnine Lige za borbu protiv zakona o žitu, Radnička partija, Bismarck i njemačka radnička partija, Pamuk i željezo, Neophodne i suvišne društvene klase, O koncentraciji kapitala u Sjedinjenim Državama, Vikar iz Breja i Kako Pindter obmanjuje*). U prva tri članka ove serije Engels općenito objašnjava pojam društvene pravednosti i apstraktnom zahtjevu za pravednošću suprotstavlja zahtjev da radnička klasa uzme u svoje ruke sredstva za rad. Ocjenjujući pozitivno ulogu što su je napose u početnim fazama klasne borbe odigrali tredjunioni, Engels ujedno ukazuje na granice njihove djelatnosti i objašnjava potrebu za političkom organizacijom radničke klase, čiji cilj nije samo borba za neposredno poboljšanje ekonomskog položaja radnika, nego borba za ukidanje najamnog sistema uopće. Ove misli predstavljaju ishodište za daljnja teorijska razmatranja, kako u člancima koji su i po svom naslovu teorijski, tako i u onima koji to nisu.

U isto vrijeme dok piše o problemima suvremenog kapitalizma i radničkog pokreta, Engels se u toku 1881 - 1882. bavi intenzivnim studijem prošlosti, proučavajući rana razdoblja njemačke i evropske historije. Rezultat su ovih istraživanja nedovršeni i za Engelsova života neobjavljeni veći radovi *O prahistoriji Nijemaca i Franačko doba* (s pridodanom *Napomenom: Franački dijalekt*), kao i manji rad *Marka*, koji je objavljen kao dodatak njemačkom izdanju *Razvitka socijalizma od utopije do nauke* (1882), a također i kao članak u novinama »Sozialdemokrat« (1883) i kao zasebna brošura pod naslovom *Njemački seljak. Sta je bio? Sta jest? Sta bi mogao biti?* Upravo taj objavljeni rad o marki najbolje otkriva i motive ovog Engelsovog na izgled neobičnog bavljenja

udaljenim razdobljima povijesti i historijskom gramatikom. Rana historija Nijemaca nije Engelsa zanimala kao nekog profesionalnog historičara, nego kao kritičara suvremenog kapitalizma i kao borca koji je u prošlosti tražio pomoć za rješavanje suvremenih problema. Početni poticaj za pisanje svog rada Engels je jasno izrazio već prvim rečenicom: »U zemlji kao što je Njemačka, gdje još dobra polovina stanovništva živi od poljoprivrede, potrebno je da radnici socijalisti, a preko njih i seljaci, saznaju kako je nastalo današnje zemljišno vlasništvo, veliko i malo; potrebno je da se današnja bijeda najamnih radnika i današnje dužničko ropstvo sitnih seljaka uporedi sa starim zajedničkim vlasništvom svih slobodnih ljudi na onom što je za njih tada doista bila 'domovina' (,očevina'), naslijedeni slobodni zajednički posjed« (str. 263). A članak isto tako završava jasnom poukom da današnji seljak »uz pomoć svojih prirodnih saveznika, radnika«, može pomoći sam sebi, ako samo hoće da shvati *kako* (str. 274). Ovo »kako« kojim završava Engelsov članak moglo bi izgledati malo nejasno, ali u dodatku što ga je Engels dopisao brošuri i ono je specificirano: »Ali kako? – Ponovnim rađanjem marke, ali ne u njenom starom, preživjelom, već u podmladenom liku; takvim obnavljanjem zajednice zemljišta da se udruženim sitnim seljacima pruže ne samo sve prednosti rada na veliko u potrebe poljoprivrednih mašina, već također i sredstva da se pored zemljoradnje bave i krupnom industrijom s parnom ili vodenom snagom, i to ne za račun kapitalista, već za račun zajednice« (str. 274). Ali kako doći do takvog uređenja? Engels savjetuje: »Razmislite jednom o tome, njemački seljaci. Jedini koji vam pri tome mogu pomoći, jesu – *socijaldemokrati*« (str. 275).

Da bi se otkrila marka, trebalo se zagledati duboko u njemačku prošlost. Međutim, nešto slično marki – ruska seoska zajednica (obščina) – moglo se promatrati na životu, samo nešto dužim pogledom preko Poljske prema Istoku. To je jedan od razloga što Rusija u to vrijeme uveliko privlači pažnju Marxa i Engelsa i što napose Marx pažljivo prati zbivanja u toj zemlji, pribavlja najraznovrsniju literaturu o društvenim odnosima u Rusiji i intenzivno je proučava. Naravno, Rusija nije zanimljiva Marxu i Engelsu samo zbog seoske zajednice nego i zbog značajne uloge koju Rusija ima i koju bi mogla imati bilo u održanju postojećeg poretka, bilo u razvoju svjetske revolucije. »Stara Rusija – pisao je Engels 1878 – bila je dosad velika rezervna armija evropske reakcije, ona je tako djelovala 1789, 1805, 1815, 1830, i 1848. Kad ta rezervna armija bude jednom uništena, – vidjet ćemo!« (str. 97).

Marxova razmišljanja na ruske teme i o teorijskim pitanjima koja se u vezi s njima nameću sadržana su u nekoliko tekstova koji su objavljeni u ovom tomu. Već najraniji među tim tekstovima, *Pismo redakciji časopisa »Otečestvennye Zapiski*, što ga je Marx napisao vjerovatno u novembru 1877, ali ga nije otposlao, tako da je objavljeno tek nakon njegove smrti (na ruskom 1886, a na njemačkom 1887), pokazuje osnovni pravac Marxovih razmišljanja o Rusiji. Priključujući se ruskim

misliocima u raspravljanju o pitanju može li seoska občina postati polazna tačka socijalističkog razvoja u Rusiji ili je ona osuđena na propast tako da i Rusija mora proći isti kapitalistički put razvoja koji su već prošle zapadnoevropske zemlje, Marx se oštro ograđuje od onih koji su poput Hercena veličali rusku obščinu kao argument za tezu da »trulu staru Evropu« treba obnoviti pobjedom panslavizma, ali se zajedno s Černiševskim distancira i od liberalnih ekonomista koji su smatrali da Rusija bezuslovno mora razoriti seosku zajednicu i uvesti kapitalistički poredak. Izbjegavajući kategorička proročanstva o budućnosti Rusije, Marx više voli da prognozira hipotetički, »ako Rusija nastavi da korača stazom kojom ide od 1861, ona će izgubiti najljepšu priliku koju je historija ikad ponudila jednom narodu, da bi umjesto toga pretrpjela sve kobne peripetije kapitalističkog režima« (str. 92).

Po ovome izlazi da bi Rusija mogla i ne nastaviti da ide putem kojim je krenula 1861. godine. Ne protivurječi li to Marxovoj teoriji o nužnosti društvenog razvoja? Kao da predviđa takvo pitanje, Marx u nastavku pisma podrobno razjašnjava kako on sam shvaća svoju »teoriju«. Ako Rusija teži da postane kapitalistička zemlja, objašnjava Marx, ona to ne može postići ne proletarizirajući seljake, a ako jednom postane kapitalistička zemlja, ona će morati da se podvrgne neumoljivim zakonima tog sistema. Ali nema nužnosti da Rusija postane kapitalistička zemlja, jer Marxova »historijska skica geneze kapitalizma u zapadnoj Evropi« nije neka »filozofsko-historijska teorija općeg kretanja« koje bi bilo sudbinski propisano svim narodima, bez obzira na »historijske okolnosti u kojima se oni nalaze« (str. 95). Nema univerzalnog ključa opće filozofsko-historijske teorije. U povodu Rusije Marx tako objašnjava opći smisao svoje »teorije«, odbacujući »ekonomski determinizam« koji mu se često pripisuje.

Kako Marxovo pismo redakciji časopisa »Otečestvennye Zapiski« nije bilo poslano ni objavljeno, nije čudno što su o Marxovom stavu prema ruskoj obšćini i o mogućim putevima razvoja Rusije postojale razne pretpostavke. Vera Zasulič u svom pismu od 16. februara 1881. zamolila je Marxa da izloži svoje poglede o sudbini seoske obšćine i o teoriji po kojoj zbog historijske nužnosti sve zemlje na svijetu moraju da prođu kroz sve faze kapitalističkog razvoja. Ponavljajući svoje pitanje ona je napomenula da neki ljudi koji se smatraju marksistima tvrde kako je seoska obšćina po Marxu odnosno po »naučnom socijalizmu« osuđena na propast, dok im neki drugi odgovaraju da Marx u *Kapitalu* ne govori o agrarnom pitanju ni napose o Rusiji. Marx u saglasnosti s onim što je već napisao redakciji »Otečestvennye Zapiski« u svom *Pismu Veri Zasulič* odgovara da je historijska nužnost kretanja koje je on analizirao u *Kapitalu* izričito ograničena na zemlje zapadne Evrope, te da *Kapital* ne pruža nikakve dokaze ni za ni protiv seoske obšćine. Međutim, on dodaje kako ga je specijalno proučavanje tog pitanja uvjerilo »da je ta obšćina oslonac društvene obnove u Rusiji; međutim da bi ona mogla funkcionirati kao takva trebalo bi najprije isključiti

razorne utjecaje koji je napadaju sa svih strana i zatim joj osigurati normalne uslove samoniklog razvitka» (str. 199/200). Ovaj Marxov odgovor uvjerljivo pokazuje antidogmatsku širinu njegove opće teorije, ali i pretjeran optimizam s obzirom na sudbinu seoske obštine koja je već tada bila u fazi raspadanja i bez realnih šansi da postane osloncem društvene obnove.

U svakom slučaju kako to pokazuju *Koncepti za odgovor na pismo V. I. Zasulič* Marx svoj kratki odgovor na jednoj i po strani nije napisao naprečac. Prije nego što je formulirao taj kratki odgovor, on je napisao četiri dugačka koncepta (od kojih su tri ušla u ovaj tom, dok je četvrti izostavljen zbog pretežne identičnosti sa trećim). Ovi koncepti još uvijek su nedovoljno proučeni, a zaslužili bi posebnu pažnju i detaljnu analizu, ne samo kao doprinosi razumijevanju ruske situacije tih godina, već u prvom redu radi boljeg razumijevanja Marxovih općih koncepcija i osnovnih principa njegovog mišljenja.

Marxova i Engelsova poruka *Predsjedniku slavenskog mitinga sazvanog za 21. mart 1881, u čast godišnjice Pariske komune* i njihov zajednički *Predgovor drugom ruskom izdanju »Manifesta komunističke partije»* (datiran 21. marta 1882) sažeto rezimiraju Marxova i Engelsova razmišljanja o sudbini ruske zajednice i o mogućem značenju Rusije za evropski revolucionarni pokret. Sudbina ruske zajednice dovedena je u *Predgovoru* u zavisnost od sudbine moguće ruske revolucije, a sudbina ruske revolucije od sudbine moguće proleterske revolucije na Zapadu za koju bi ona mogla dati signal: »postane li ruska revolucija signal za proletersku revoluciju na Zapadu, tako da jedna druga dopunjuju, onda može sadašnje rusko zajedničko zemljišno vlasništvo poslužiti kao polazna tačka komunističkog razvitka».

Posebnu grupu Engelsovih članaka u 30. tomu čine svojevrsni portreti i historijske ocjene što ih je on najčešće u povodu smrti davao bilo u obliku novinskih članaka bilo u obliku posmrtnih govora nekim od najistaknutijih ličnosti radničkog pokreta, svojih prijatelja i poznanika. Najduži je među tim tekstovima *Wilhelm Wolff*, serija članaka iz 1876. posvećena jednom od najvjernijih prijatelja i suboraca Marxa i Engelsa (kojem je Marx posvetio prvi tom *Kapitala*) od Saveza komunista i »Novih rajnskih novina» do Wolffove smrti (1864). U tom članku Wolffov lik čovjeka, revolucionara i teoretičara ocrtan je s izvanrednom reljefnošću. Druge je vrste članak *Bruno Bauer i prkršćanstvo* pisan u povodu Bauerove smrti. Umjesto portreta B. Bauera, Engels tu daje prikaz Bauerovih doprinosa proučavanju historijskog porijekla kršćanstva, pri čemu izlaže i svoja shvaćanja o nekim od pitanja koja je Bauer ostavio otvorenim. No posebnu vrijednost imaju Engelsovi članci, nekrolozi i nadgrobni govori posvećeni Karlu Marxu i članovima njegove uže porodice. To su prije svega dva teksta iz 1882 (odnosno dvije varijante jednog teksta) u povodu smrti Marxove žene (*Jenny Marx rođena von Westphalen* i *Govor nad grobom Jenny Marx*) koji na nadahnut način, s mnogo topline i razumijevanja dočaravaju

lik Marxove životne družice i vjernog suborca. Sličnog je karaktera i jednako uspio tekst *Jenny Longuet rod. Marx*, govor na grobu Marxove najstarije kćerke (u januaru 1883). No najznačajniji su svakako tekstovi što ih je Engels posvetio svom velikom prijatelju Karlu Marxu. Takav je prije svega članak *Karl Marx* pisan i objavljen još za Marxova života (1878), gdje Engels daje osnovne podatke o Marxovom životu i djelatnosti, ali ujedno pokušava ocijeniti njegovo historijsko značenje. Pri tome, on kao i u *Razvitku socijalizma* (odnosno *Anti-Dühringu*) kao dva glavna Marxova otkrića ističe novo shvaćanje svjetske historije i razotkrivanje tajne viška vrijednosti. Ovaj članak Engels je pisao po narudžbi pučkog kalendara, a daljnje članke o Marxu – u povodu njegove smrti. *Skica nadgrobnog govora za Karla Marxa* daje pregnantnu ocjenu Marxovog historijskog značenja, ocjenu Marxa kao mislioca, revolucionara i čovjeka. Govor među ostalim sadrži čuveno upoređenje Marxovog otkrića zakona razvoja ljudske historije s Darwinovim otkrićem zakona razvitka organske prirode, kao i poznate formulacije o Marxu kao istinskom revolucionaru i kao čovjeku koji je imao mnogo protivnika, ali ne i ličnih neprijatelja. *Pogreb Karla Marxa* sadrži opis Marxovog pogreba, te uz cjelokupni tekst nadgrobnog govora samog Engelsa (koji se od navedenog koncepta razlikuje samo po nekim pojedinostima i akcentima, napose po tome što se ovdje nedvosmisleno tvrdi da je Marx bio »prije svega revolucionar«) donosi i tekstove triju na Marxovom grobu pročitanih poruka (ruskih, francuskih i španjolskih socijalista), kao i govor što ga je u ime njemačkih socijalista održao Wilhelm Liebknecht. Dva teksta pod naslovom *Uz smrt Karla Marxa* donose daljnje izraze saučešća i podatke o vijencima, ali i pojedinosti o toku Marxove bolesti, o njegovoj smrti i o rukopisima koji su iza njega ostali. Posebno je značajna Engelseva odlučna reakcija na neke pokušaje prisvajanja Marxovog djela i još odlučnija na pokušaje njegova klevetanja.

Ovdje ostavljamo po strani nekoliko manjih Marxovih i Engelsovih tekstova u kojima je riječ o tekućim zbivanjima ili o novinskim klevetama. Ali moramo reći bar nekoliko riječi o Marxovim *Primjedbama uz udžbenik političke ekonomije Adolpha Wagnera*. Pisane za vlastitu upotrebu, od druge polovine 1879. do novembra 1880, ove primjedbe više su povezane s Marxovim *Kapitalom* nego s radovima koji se objavljuju u ovoj knjizi. Međutim, same po sebi one su izuzetno značajne, ne toliko zbog danas zaboravljenog Wagnera, koliko zbog Marxovih vlastitih ideja koje se tu sadrže. Polemizirajući s Wagnerovom interpretacijom svoje teorije vrijednosti, Marx tu iznosi misli o prirodi svoga učenja kao cjeline (tvrdeći da ono nije nikakav »socijalistički sistem«), o svom pristupu političkoj ekonomiji, o svom shvaćanju vrijednosti i o drugim pitanjima. U nemogućnosti da te misli kratko rezimiramo, samo napominjemo da ovaj tekst svakako pripada među najznačajnije u 30. tomu.

U cjelini uzeto radovi objavljeni u 30. tomu pružaju dobar uvid u

osam značajnih godina Marxova i Engelsova djelovanja, u posljednje godine Marxova stvaralaštva koje su tim samim bile i posljednje godine Engelsove suradnje s Marxom. U jednom svom članku iz 1879. Engels je proricao: »Ma kakav bio ishod (rusko-turskog) rata, ruska revolucija je pred vratima i ona će izbiti uskoro, možda već ove godine . . . Kad jednom Rusija bude gurnuta u revoluciju, promijenit će se cijelo lice Evrope« (str. 97). Nakon nekoliko mjeseci njegova je prognoza postala još kratkoročnija: »Prijatelj Bismarck može u tom pogledu biti miran. Njemački radnici provest će revoluciju koju je on tako dobro pripremio. Kad bude dan signal iz Rusije, oni će biti spremni . . . Izgleda da pokret može buknuti svakog trenutka« (str. 124/125).

Engelsove prognoze nisu se ostvarile u predviđenom roku. Ali na dužu stazu one se nisu pokazale pogrešne. Revolucija u Rusiji 1917. potakla je revolucionarna vrenja i u drugim evropskim zemljama. A za evropskim revolucijama slijedile su one u Aziji, Africi i Americi. Marxova misao revolucije u 20. vijeku se potvrdila kao najdublja i najplodnija misao savremenosti.

GAJO PETROVIĆ

KARL MARX
FRIEDRICH ENGELS

DELA

MART 1875 — MAJ 1883

Friedrich Engels

[Pismo A. Bebelu^[1]]

London, 18/28. marta 1875.

Dragi Bebele,

Primio sam Vaše pismo od 23. februara i radujem se što ste sa zdravljem tako dobro.

Pitate me šta mi mislimo o historiji s ujedinjenjem? Na žalost, mi smo se našli u istoj situaciji u kojoj i Vi. Niti nam je Liebknecht niti tko drugi išta javio, i zato i mi znamo samo ono što piše u novinama, a u njima nije pisalo ništa sve dok prije nekih čsam dana nije došao nacrt programa. On nas je, svakako, nemalo iznenadio.

Naša partija je toliko puta pružala lasalovcima ruku izmirenja ili bar saradnje i toliko su je puta i s takvim prezirom odbijali Hasencleveri, Hasselmanni i Tölcke i da je iz toga svako dijete moralo izvesti zaključak: kad ta gospoda sad sama dolaze i nude izmirenje, onda mora da su u davolski teškom škripcu. Kad dobro poznajemo karakter tih ljudi, naša je dužnost da taj škripac iskoristimo da sebi isposlujemo sve moguće garancije, kako ti ljudi ne bi na račun naše partije ponovo učvrstili svoj uzdrmani položaj u radničkom javnom mnijenju. Njih je trebalo primiti sasvim hladno i s nepovjerenjem, ujedinjenje uvjetovati stupnjem njihove gotovosti da napuste svoje sektaške parole i svoju državnu pomoć i da u osnovnom prime Ajzenaški program od 1869^[2] ili jedno njegovo, današnjem momentu prilagođeno, popravljeno izdanje. Naša partija nema od lasalovaca u teorijskom pogledu, dakle u onom što je za program odlučujuće, *apsolutno ništa da nauči*, a lasalovci od nje imaju; kao prvi uslov ujedinjenja trebalo je staviti da oni prestanu biti sektaši, lasalovci, dakle da se oni prije svega odreknu univerzalnog lijeka državne pomoći, ako ne sasvim, a ono bar tako da je priznaju za podređenu prelaznu mjeru između i pored mnogih drugih mogućih mjera. Nacrt programa dokazuje da su naši ljudi teorijski sto puta nadmoćniji od lasalovskih vođa, ali da im nisu nimalo dorasli u političkom lukavstvu; nepošteni su još jedanput grdno nama-garčili »poštene«.

Prvo, usvojena je zvučna, ali historijski pogrešna Lassalle-ova fraza: nasuprot radničkoj klasi sve ostale klase su samo jedna reakcionarna

masa. Ova postavka je tačna samo u pojedinim izuzetnim slučajevima, na primjer u revoluciji proletarijata kao što je bila Komuna, ili u zemlji u kojoj je ne samo buržoazija preobrazila državu i društvo po svojoj slici i prilici nego je poslije nje također demokratska sitna buržoazija provela taj preobražaj do njegovih krajnjih konsekvenca. Ako na primjer u Njemačkoj demokratska sitna buržoazija pripada toj reakcionarnoj masi, kako je onda mogla Socijaldemokratska radnička partija godinama s njom, s Narodnom partijom^[3], ići ruku pod ruku? Kako može »Volksstaat«^[4] gotovo sav svoj politički sadržaj uzimati iz sitnoburžoaskodemokratskog »Frankfurter Zeitung«-a^[5]? I kako je moguće u ovaj isti program uzeti ništa manje nego sedam zahtjeva koji se direktno i doslovno podudaraju s programom Narodne partije i sitnoburžoaske demokracije? Mislim na sedam političkih zahtjeva, 1 do 5 i 1 do 2^[6], među kojima nema nijednog koji ne bi bio *buržoasko*-demokratski.

Drugo, princip internacionalnosti radničkog pokreta praktično se za sadašnjicu potpuno negira, i to od ljudi koji su punih pet godina i pod najtežim okolnostima taj princip najslavnije provodili. Njemački radnici našli su se na čelu evropskog pokreta uglavnom zahvaljujući svom zaista internacionalnom držanju za vrijeme rata; nijedan drugi proletarijat ne bi se ponio tako dobro. A sad bi trebalo da negiraju taj princip da ga negiraju u trenutku kad ga radnici svugdje u inozemstvu naglašavaju u istoj mjeri u kojoj vlade nastoje da uguše svaki pokušaj njegova ostvarenja u nekoj organizaciji! Šta onda ostaje od internacionalizma radničkog pokreta? Blijeda perspektiva – ne čak ni neke kasnije saradnje evropskih radnika u borbi za njihovo oslobođenje, nego budućeg »internacionalnog bratstva naroda«, »Sjedinjenih Država Evrope« gospode buržuja iz Lige za mir^[7]!

Nije bilo, razumije se, potrebno govoriti o Internacionali kao takvoj. Ali je u najmanju ruku bilo potrebno ne činiti korak nazad u odnosu na program od 1869. i reći otprilike: *iako* njemačka radnička partija radi *prije svega* unutar postavljenih joj državnih granica (ona nema prava da govori u ime evropskog proletarijata, naročito nema prava da kaže nešto pogrešno), ona je svjesna svoje solidarnosti sa radnicima svih zemalja i uvijek će biti spremna da ispunjava i ubuduće, kao dosad obaveze koje joj ta solidarnost nameće. Takve obaveze postoje i bez obzira na to da li ona sebe formalno proglašava ili smatra za dio »Internacionale«, na primjer: pomoć, zaustavljanje imigracije za vrijeme štrajkova, briga o tome da partijski organi obavještavaju njemačke radnike o pokretu u inostranstvu, agitacija protiv dinastičkih ratova koji prijete ili koji izbijaju, taktika za vrijeme takvih ratova slična onoj koja je bila uzorno provedena 1870. i 1871, itd.

Treće, naši ljudi pustili su da im se nametne Lassalle-ov »gvozdeni zakon najamnine«, koji se bazira na potpuno zastarjelom ekonomskom gledištu, naime: da radnik dobija prosječno samo *minimum* najamnine, i to zato što po Malthusovoj teoriji populacije ima uvijek odviše radnika (ovo je bila Lassalle-ova argumentacija). Međutim, Marx je u *Kapitalu*

iscrpno dokazao da su zakoni koji reguliraju najamninu vrlo složeni, da prema prilikama, preteže čas jedan čas drugi, da oni dakle nisu nimalo gvozdenu nego, naprotiv, da su vrlo elastični i da se stvar ne može likvidirati s nekoliko riječi, kao što je to uobražavao Lassalle. Malthusovsko obrazloženje zakona koji je Lassalle prepisao od Malthusa i Ricarda (falsificirajući ovog drugog), kakvo se nalazi, uzeto iz jedne druge Lassalle-ove brošure^[8], na primjer na strani 5 »Radničke čitanke«, iscrpno je pobio Marx u odjeljku o »procesu akumulacije kapitala«. Usvajanjem Lassalle-ova »gvozdenog zakona« priznaje se, dakle, pogrešna postavka i pogrešno obrazloženje te postavke.

Četvrto, program postavlja kao *jedini socijalni* zahtjev – Lassalle-ovu državnu pomoć u njenom najneprikrivenijem obliku, onakvu kakvu je Lassalle ukrao od Buchez-a. I to pošto je Bracke vrlo dobro pokazao svu ništavnost toga zahtjeva^[9]; pošto su gotovo svi, ako ne i svi govornici naše partije u borbi protiv lasalovaca bili primorani da istupe protiv te »državne pomoći«! Gore se naša partija nije mogla poniziti. Internacionalizam spušten na nivo Amanda Gögga, socijalizam spušten na nivo buržoaskog republikanca Buchez-a, koji je postavio taj zahtjev *nasuprot socijalistima* da bi ih tukao!

Međutim, »državna pomoć« u Lassalle-ovu smislu, u najboljem slučaju, samo je *jedna* od mnogih mjera da se postigne cilj koji je u nacrtu programa izražen bespomoćnim riječima: »da se prokrči put rješenju socijalnog pitanja«; kao da za nas postoji neko teorijski još *neriješeno* socijalno pitanje! Ako se, dakle, rekne: njemačka radnička partija osti se za ukidanje najamnog rada i samim tim klasnih razlika putem ostvarenja kolektivne proizvodnje u industriji i zemljoradnji i u nacionalnim razmjerama; ona je za svaku mjeru koja je podesna za postizanje tog cilja! – onda nijedan lasalovac ne može imati ništa protiv toga.

Peto, o organizaciji radničke klase, kao klase, putem sindikata nije rečeno ni riječi. A to je veoma bitna tačka, jer to je prava klasna organizacija proletarijata u kojoj on vodi svoje svakodnevne borbe protiv kapitala, u kojoj se on školuje i koju danas čak ni najgora reakcija (kao sad u Parizu) prosto naprosto ne može više da uguši. S obzirom na važnost koju ta organizacija dobija i u Njemačkoj, bilo bi, po našem mišljenju, bezuvjetno potrebno spomenuti je u programu i ostaviti joj, po mogućnosti, neko mjesto u organizaciji partije.

Sve to učinili su naši ljudi za ljubav lasalovcima. A kakav su ustupak ovi napravili? Da u programu figurira mnoštvo prilično zbrkanih *čisto demokratskih zahtjeva*, od kojih su mnogi čista pomodna stvar, kao na primjer »direktno zakonodavstvo od strane naroda«, koje postoji u Švajcarskoj i koje donosi više štete nego koristi, ako uopće išta donosi. »Upravljanje od strane naroda« – to bi još bilo nešto. Isto tako nema ni prvog uvjeta svake slobode: da su svi činovnici za sve svoje službene postupke u odnosu prema svakom građaninu odgovorni pred redovnim sudovima i po općem pravu. O tome da zahtjevi kao: sloboda nauke,

sloboda savjesti, figuriraju u svakom liberalnom buržoaskom programu i da ovdje izgledaju nekako čudno, – o tome neću dalje govoriti.

Slobodna narodna država pretvorena je u slobodnu državu. Gramatički uzevši, slobodna država jest takva gdje je država slobodna u odnosu prema svojim građanima, dakle država s despotskom vladom. Trebalo bi odbaciti cijelo to brbljanje o državi, naročito poslije Komune, koja više nije bila država u pravom smislu. »*Narodnu državu*« su nam anarhisti preko svake mjere nabijali na nos, iako već Marxov spis protiv Proudhona i zatim *Komunistički manifest* direktno kažu da se s uvođenjem socijalističkog društvenog poretka država sama od sebe ukida i nestaje. Kako je pak država samo prolazna institucija kojom se valja služiti u borbi, u revoluciji, da bismo svog protivnika silom ugušili, čista je besmislica govoriti o »slobodnoj narodnoj državi«: dok je proletarijatu još *potrebna* država, ona mu je potrebna ne u interesu slobode nego u interesu ugušivanja njegovih protivnika, a čim bude moguće govoriti o slobodi, država kao takva prestat će postojati. Mi bismo stoga predložili da se umjesto »država« stavi svuda »*Gemeinwesen*« (»općina«), dobra stara njemačka riječ koja vrlo dobro može zastupati francusku riječ »komuna«.

»Uklanjanje svake socijalne i političke nejednakosti« također je vrlo sumnjiva fraza umjesto: »ukidanje svih klasnih razlika«. Od zemlje do zemlje, od pokrajine do pokrajine, čak od mjesta do mjesta uvijek će postojati *izvjesna* nejednakost životnih uslova, koja se može svesti na minimum, ali koja se ne može nikad potpuno ukloniti. Stanovnici Alpa imat će uvijek drukčije životne uslove nego ljudi ravnice. Predstava socijalističkog društva kao carstva *jednakosti* jednostrana je francuska predstava, koja se naslanjala na staru »slobodu, jednakost, bratstvo«, predstava koja je *kao etapa u razvitku* za svoje vrijeme i za svoje mjesto bila opravdana, ali koja bi, kao i sve jednostranosti ranijih socijalističkih škola, trebalo da sad bude prevladana, jer samo unosi zbrku u glave i jer su nađeni precizniji načini izlaganja stvari.

Završavam, iako bi se gotovo svaka riječ u ovom programu, pored svega drugog suho i mlako napisanom, mogla kritizirati. On je takav da Marx i ja, ako bude primljen, *nikad* nećemo moći da se deklariramo za *novu* partiju koja je izgrađena na takvoj bazi i da ćemo morati vrlo ozbiljno porazmisliti o tome kakav stav moramo – i javno – zauzeti prema njoj. Ne zaboravljajte da u inozemstvu *nas* čine odgovornim za sve izjave i postupke njemačke Socijaldemokratske radničke partije. Tako Bakunjin u svojoj knjizi »*Politika i anarhija*«^[10], u kojoj se na nas svaljuje odgovornost za svaku nepromišljenu riječ koju je Liebknecht rekao i napisao poslije osnivanja »*Demokratisches Wochenblatt*«-a^[11]. Ljudi prosto uobražavaju da mi odavde komandiramo cijelom stvari, dok Vi isto tako dobro kao i ja znate da se mi gotovo nikad nismo ni najmanje miješali u unutrašnje partijske poslove; a kad smo se miješali, miješali smo se samo da bismo po mogućnosti ispravili pogreške koje su, po našem mišljenju, bile učinjene, i to *samo teorijske*. A Vi ćete

sami vidjeti da ovaj program predstavlja prekretnicu koja bi nas lako mogla prisiliti da skinemo sa sebe svaku odgovornost za partiju koja ga priznaje.

Uopće službeni program neke partije manje je značajan nego ono što ona radi. Ali ipak *nov* program je uvijek javno pobodena zastava, i vanjski svijet po njoj sudi o partiji. Zato on nipošto ne bi smio biti korak nazad, kao što je ovaj u odnosu na Ajzenaški program. Trebalo je pomisliti i na to šta će reći o ovom programu radnici drugih zemalja, kakav će utisak učiniti ovo pokleknuće cijelog njemačkog socijalističkog proletarijata pred lasalovstvom.

Pri tome sam uvjeren da ujedinjenje na *toj* bazi neće trajati ni godinu dana. Zar će najbolje glave naše partije pristati na to da verglaju napamet naučene Lassalle-ove fraze o gvozdenu zakon u najamnine i o državnoj pomoći? Htio bih, na primjer, da vidim Vas u toj ulozi! A ako to učine, njihovi slušaoci će ih izviždati. Međutim, siguran sam da lasalovci insistiraju baš na *tim* dijelovima programa, kao lihvar Shylock na svojoj funti mesa. Rascjep će doći; ali mi ćemo Hasselmana, Hasenclevera, Tölckea i kompaniju opet »učiniti poštenim«; mi ćemo iz rascjepa izići slabiji, a lasalovci jači; naša partija će izgubiti svoje političko djevičanstvo i neće više nikad moći da smjelo istupa protiv lasalovskih fraza, koje je neko vrijeme sama pisala na zastavu; i kad lasalovci ponovo kažu: mi smo prava i jedina radnička partija, vaši ljudi su buržui, oni će kao dokaz za to moći navesti ovaj program. Sve socijalističke mjere u programu *njihove* su, a *naša* partija nije unijela u nj ništa drugo osim zahtjeva sitnoburžoaske demokracije, koju je *i ona* u tom istom programu okarakterizirala kao dio »reakcionarne mase«!

Ovo pismo nisam odmah poslao, jer ćete Vi izaći na slobodu tek 1. aprila, u čast Bismarckova rodendana, i zato ga nisam htio izložiti opasnosti da bude uhvaćeno pri doturanju. A evo je upravo stiglo pismo od Brackea, kod kojega su se također pojavile teške sumnje što se tiče programa i koji želi da čuje naše mišljenje. Zato ovo pismo, koje treba da bude uručeno Vama, šaljem njemu da ga i on pročita i da cijelu stvar ne moram pisati još jedanput. Uostalom, ja sam i Rammu rekao svu istinu. Liebknechtu sam pisao samo ukratko. Ne opraštam mu što nam o cijeloj stvari nije javio *ni riječi* (dok su Ramm i ostali mislili da nas je on tačno obavijestio) sve dok, tako reći, nije bilo kasno. Doduše, tako je on radio oduvijek, – i otuda mnogo neugodne prepiske koju smo mi, i Marx i ja, vodili s njim – ali ovaj put je ipak previše, i *mi apsolutno nećemo da idemo s njim*.

Nastojte udesiti da ovog ljeta dodete ovamo. Stanovat ćete, naravno, kod mene, i ako bude lijepo vrijeme, možemo poći na more da se kupamo nekoliko dana; to će vam zaista koristiti poslije dugog sjedenja u zatvoru.

S prijateljskim pozdravom

Vaš F. E.

Marx se upravo preselio, on stanuje na adresi: 41, Maitland Park Crescent, NW, London.

Prema knjizi:

August Bebel, *Aus meinem Leben*,

2. Teil, Stuttgart 1911.

KARL MARX

Kritika Gotskog programa^[12]

[Pismo Wilhelmu Brackeu^[13]]

London, 5. maja 1875.

Dragi Bracke,

Budite dobri pa ove kritičke glose uz koalicioni program pošaljite, kad ih pročitate, Geibu i Aueru, Bebelu i Liebknechtu da se upoznaju s njima. Ja sam prezauzet i moram ionako raditi mnogo više nego što mi je liječnik dozvolio. Zato za mene nije bilo nikakvo »uživanje« da ispišem ovoliko papira. Ipak je to bilo potrebno, da partijski prijatelji, kojima je ovo saopćenje namijenjeno, ne bi pogrešno protumačili korake koje ću ja kasnije morati da učinim. – Naime, poslije koalicionog kongresa Engels i ja objavit ćemo kratku izjavu u kojoj će biti rečeno da mi stojimo daleko od spomenutog načelnog programa i da s njim nemamo nikakve veze.

To je prijeko potrebno, jer u inostranstvu vlada mišljenje – potpuno pogrešno mišljenje – koje najbrži i najneprijatelji partije, da mi odavde potajno dirigiramo pokretom takozvane ajzenaške partije. U jednoj knjizi koja je nedavno izašla na ruskom jeziku^[10] Bakunjin me, na primjer, čini odgovornim ne samo za sve programe itd. ove partije nego čak i za svaki korak koji je učinio Liebknecht od dana svoje saradnje s Narodnom partijom^[3].

Bez obzira na to, moja je dužnost da program koji je po mom mišljenju apsolutno neprihvatljiv i koji demoralizira partiju ne priznam čak ni diplomatskom šutnjom.

Svaki korak stvarnog pokreta važniji je nego tucе programa. Ako se, dakle, nije moglo – a prilike to nisu dopuštale – poći *dalje* od Ajzenaškog programa^[2], trebalo je zaključiti naprosto sporazum o akciji protiv zajedničkog neprijatelja. A kad se prave načelni programi (umjesto da se ta stvar odloži dotle dok ona ne bude pripremljena dužim zajedničkim radom), onda se pred cijelim svijetom postavljaju medaši po kojima se mjeri visina partijskog pokreta.

Vode lasalovaca došle su zato što su ih na to prisilile prilike. Da je njima unaprijed rečeno da je svaka trgovina principima isključena, oni bi se bili *moralni* zadovoljiti akcionim programom ili organizacionim planom zajedničke akcije. Umjesto toga, dopušta im se da dodu naoružani mandatima i priznaju im se ti mandati za važeće; vrši se, dakle, predaja na milost i nemilost onima kojima je i samima pomoć potrebna.

A da bi stvar bila kompletna, oni opet drže kongres *prije kompromisnog kongresa*, dok vlastita partija saziva svoj kongres *post festum*. Išlo se očigledno za tim da se eskamotira svaka kritika i da se ne da vlastitoj partiji da dobije vremena za razmišljanje. Tačno je da sama činjenica ujedinjenja zadovoljava radnike, ali se griješi kad se misli da taj trenutni uspjeh nije plaćen odveć skupo.

Uostalom, program ne vrijedi ništa, ni kad apstrahiramo njegovo kanoniziranje lasalovskog Creda.

Poslat ću Vam u najskorije vrijeme posljednje sveske francuskog izdanja *Kapitala*^[14]. Dalje štampanje dugo je sprečavala francuska vlada svojom zabranom. Ove ili početkom iduće nedjelje stvar će biti gotova. Da li ste dobili prvih 6 svezaka? Javite mi, molim Vas, i *adresu* Bernharda Beckera, kome takođe moram poslati posljednje sveske.

Knjižara »Volksstaat« ima svoje naročite manire. Tako mi, na primjer, do ovog trenutka nije poslala ni jedan primjerak novog izdanja *Kelnskog komunističkog procesa*^[15].

S najljepšim pozdravom
Vaš Karl Marx

Primjedbe uz program njemačke radničke partije

I

1. »Rad je izvor svega bogatstva i sve kulture, a *kako* je koristonosan rad moguć samo u društvu i putem društva, prinos rada pripada neokrnjen, po jednakom pravu, svim članovima društva.«

Prvi dio paragrafa: »Rad je izvor svega bogatstva i sve kulture.«

Rad nije izvor svega bogatstva. *Priroda* je izvor upotrebnih vrijednosti (a od njih se i sastoji materijalno bogatstvo!) isto toliko koliko i rad, koji i sam nije ništa drugo do ispoljavanje jedne prirodne sile, ljudske radne snage. Gornja fraza nalazi se u svim dječjim bukvarima, i tačna je utoliko ukoliko se *pretpostavlja* da se rad vrši odgovarajućim predmetima i sredstvima. Ali jedan socijalistički program ne smije takvim buržoaskim frazama dopustiti da šutke prelaze preko onih *uslova* koji im jedino i daju smisao. Samo¹ ukoliko se čovjek prema prirodi, prvom izvoru svih sredstava za rad i predmetâ rada, već unaprijed odnosi kao vlasnik, tretira je kao nešto što pripada njemu, utoliko njegov rad postaje izvor upotrebnih vrijednosti, dakle i bogatstva. Buržuji imaju vrlo jakih razloga da radu pripisuju *natprirodnu stvaralačku moć*; jer upravo iz prirodne uslovljenosti rada proizlazi da čovjek koji nema nikakva drugog vlasništva osim svoje radne snage u svim društvenim i kulturnim stanjima mora biti rob drugih ljudi koji su se učinili vlasnicima predmetnih uslova rada. On može samo s njihovom dozvolom raditi, dakle, samo s njihovom dozvolom – živjeti.

Ostavimo sad ovu rečenicu onako kako glasi i stoji, ili, bolje rečeno, šepa. Šta bi trebalo očekivati kao zaključak? Očigledno ovo:

»Kako je rad izvor svega bogatstva, niko u društvu ne može prisvajati sebi bogatstvo na drugi način osim kao proizvod rada. Ako, dakle, neko sam ne radi, on živi od tuđeg rada i svoju kulturu stječe također na račun tuđeg rada.«

Umjesto toga, pomoću riječi »a *kako*« dodaje se druga rečenica, da bi se iz nje, a ne iz prve, izvukao zaključak.

¹ Nur; 1891: A (Und).

Drugi dio paragrafa: »Koristonosan rad moguć je samo u društvu i putem društva.«

Iz prve rečenice doznajemo da je rad izvor svega bogatstva i sve kulture, dakle da nijedno društvo nije moguće bez rada. Sad doznajemo obrnuto: da nijedan »koristonosan rad« nije moguć bez društva.

Moglo se isto tako reći da nekoristan i čak općestetan rad može samo u društvu postati privredna grana, da je samo u društvu moguće živjeti ne radeći ništa itd. itd., – ukratko, mogao se prepisati cijeli Rousseau.

A šta je »koristonosan« rad? Svakako samo rad koji postiže željeni korisni efekat. Divljak – a čovjek je divljak kad je prestao da bude majmun – koji kamenom ubija životinju, skuplja plodove itd. vrši »koristonosan« rad.

Treće: Zaključak: »A kako je koristonosan rad moguć samo u društvu i putem društva – prinos rada pripada neokrnjen, po¹ jednakom pravu, svim članovima društva.«

Lijep zaključak! Ako je koristonosan rad moguć samo u društvu i putem društva, onda prinos rada pripada društvu – i na pojedinog radnika dolazi od toga prinosa samo onaj dio koji nije neophodno potreban da se »uslove« rada, društvo, održi.

U stvari, tu postavku su u svim vremenima i isticali pobornici *tada postojećeg društvenog stanja*. Prvo dolaze zahtjevi vlade sa svim što uz to ide, jer vlada je društveni organ za održanje društvenog poretka; zatim dolaze zahtjevi raznih vrsta privatnih vlasnika², jer su razne vrste privatnog vlasništva temelji društva itd. Te šuplje fraze, kao što se vidi, mogu se vrtjeti i okretati po miloj volji.

Prvi i drugi dio paragrafa imaju neku razumnu vezu samo u ovoj formulaciji:

»Rad postaje izvor bogatstva i kulture samo kao društveni rad ili, što je isto, »u društvu i putem društva.«

Ta postavka je neosporno tačna, jer ako izolirani rad (uz pretpostavku da njegovi materijalni uslovi postoje) i može stvarati upotrebne vrijednosti, on ne može stvarati ni bogatstvo ni kulturu.

Ali isto tako je neosporna i druga postavka:

»U istoj mjeri u kojoj se rad društveno razvija i time postaje izvor bogatstva i kulture, razvijaju se siromaštvo i zapuštenost na strani radnika, bogatstvo i kultura na strani neradnika.«

To je zakon cijele dosadašnje historije. Trebalo je, dakle, umjesto općih fraza o »radu« i »društvu« jasno pokazati kako su u sadašnjem kapitalističkom društvu najzad stvoreni materijalni i drugi uslovi koji radnike osposobljavaju i primoravaju da učine kraj tom historijskom³ prokletstvu.

U stvari, cijeli ovaj stilistički i sadržajno promašeni paragraf

¹ nach; 1891: s (mit) – ² Privateigentümern; 1891: privatnog vlasništva (Privateigentum) – ³ geschichtlichen; 1891: društvenom (gesellschaftlichen)

nalazi se ovdje samo zato da se Lassalle-ova parola o »neokrnljenom prinosu rada« napiše kao prva parola na partijskoj zastavi. Ja ću se kasnije vratiti na »prinos rada«, na »jednako pravo« itd., jer se ista stvar ponavlja u nešto drukčijem obliku.

2. »U današnjem društvu sredstva za rad su monopol kapitalističke klase. Time uslovljena zavisnost radničke klase uzrok je bijede i ropstva u svim formama.«

Ova iz Statuta Internacionale^[16] pozajmljena rečenica u ovom je »popravljenom« izdanju pogrešna.

U današnjem društvu sredstva za rad su monopol vlasnika zemlje (monopol zemljišnog vlasništva je čak baza monopola kapitala) i kapitalista. Statut Internacionale ne spominje u dotičnom pasusu ni jednu ni drugu klasu monopolista. On govori o »*monopolu sredstava za rad, tj. izvorá života*«. Dodatak: »izvorá života« pokazuje dovoljno jasno da je u sredstva za rad uključena i zemlja.

Ispravak je izvršen zato što je Lassalle, iz sada općepoznatih razloga, napadao *samo* kapitalističku klasu, ne i vlasnike zemlje. U Engleskoj kapitalist najčešće nije vlasnik čak ni zemlje na kojoj se nalazi njegova tvornica.

3. »Oslobodenje rada traži uzdizanje sredstava za rad do zajedničkog dobra društva i kolektivno reguliranje cjelokupnog rada uz pravednu raspodjelu prinosa rada.«

»Uzdizanje sredstava za rad do zajedničkog dobra! Treba valjda da znači njihovo »pretvaranje u zajedničko dobro«. Ali ovo samo onako, uzgred.

Šta je »*prinos rada*«? Proizvod rada ili vrijednost proizvoda rada? A u drugom slučaju: ukupna vrijednost proizvoda ili samo onaj dio vrijednosti koji je rad dodao vrijednosti utrošenih sredstava za proizvodnju?

»Prinos rada« je jedna neodređena predstava koju je Lassalle stavio na mjesto određenih ekonomskih pojmova.

Šta je »pravedna raspodjela«?

Zar buržuji ne tvrde da je današnja raspodjela »pravedna«? I zar ona faktično nije jedina »pravedna« raspodjela na bazi današnjeg načina proizvodnje? Zar pravni pojmovi reguliraju ekonomske odnose, a ne obrnuto: ne proizlaze li pravni odnosi iz ekonomskih? Zar i socijalistički sektaši nemaju najrazličitije predstave o »pravednoj« raspodjeli?

Da bismo znali šta u ovoj prilici moramo zamišljati pod frazom »pravedna raspodjela«, moramo prvi paragraf uporediti s ovim paragrafom. Ovaj drugi pretpostavlja društvo u kojem su »sredstva za rad zajedničko dobro i u kojem je cjelokupan rad kolektivno reguliran«, a iz prvog paragrafa vidimo da »prinos rada neokrnljen, po jednakom pravu, pripada svim članovima društva«.

»Svim članovima društva«? I onima koji ne rade? A gdje je onda

»neokrjnjeni prinos rada«? Samo onim članovima društva koji rade? A gdje je onda »jednako pravo« svih članova društva?

»Svi članovi društva« i »jednako pravo« – očigledno su samo fraze. Bitno je to da u tom komunističkom društvu svaki radnik mora dobiti »neokrjnjen« Lassalle-ov »prinos rada«.

Ako izraz »prinos rada« uzmemo najprije u smislu proizvoda rada, onda je kolektivni prinos rada – *cjelokupni društveni proizvod*.

Od njega treba odbiti:

Prvo: ono što je potrebno da se nadoknade utrošena sredstva za proizvodnju.

Drugo: dodatni dio za proširenje proizvodnje.

Treće: rezervni fond ili fond osiguranja od nesretnih slučajeva, smetnja zbog elementarnih nepogoda itd.

Ovi odbici od »neokrjnjenog prinosa rada« su ekonomska nužnost, a njihova veličina se određuje prema postojećim sredstvima i snagama, donekle na osnovu računa vjerovatnoće, ali oni se nikako ne mogu iskalkulisati iz pravednosti.

Ostaje drugi dio cjelokupnog proizvoda, dio koji je određen da služi kao sredstvo potrošnje.

Prije nego što dođe do individualne podjele, od njega se opet odbijaju:

Prvo: *opći troškovi oko upravljanja koji se ne odnose neposredno¹ na proizvodnju*.

Taj dio će se odmah znatno smanjiti u poređenju s onim koliki je on u sadašnjem društvu i smanjivat će se u onoj mjeri u kojoj se razvija novo društvo.

Drugo: *ono što je namijenjeno zajedničkom zadovoljavanju potreba – školama, zdravstvenim ustanovama itd.*

Taj dio će odmah znatno porasti u poređenju s onim koliki je on u sadašnjem društvu i povećat će se u onoj mjeri u kojoj se razvija novo društvo.

Treće: *fondovi za nesposobne za rad* itd., ukratko, za ono što danas spada u takozvano službeno staranje o sirotinji.

Tek sad dolazimo do »raspodjele« koju program bornirano, pod Lassalle-ovim utjecajem, ima jedino u vidu, naime do onog dijela sredstava potrošnje koji se dijeli među individualne proizvođače kolektiva.

»Neokrjnjeni prinos rada« već se neprimjetno pretvorio u »okrjnjeni«, mada proizvođač ono što gubi kao privatno lice dobija direktno ili indirektno kao član društva.

Kao što je iščezla fraza o »neokrjnjenom prinosu rada«, iščezava sad i fraza »o prinosu rada« uopće.

Unutar kolektivnog, na zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju baziranog društva, proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovdje kao

¹ direkt; 1891: »direkt« je izostavljeno

vrijednost tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni posjeduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi ne postoje više okolišno, nego neposredno kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada. Izraz »prinos rada«, i dan-danas zbog svoje dvosmislenosti neupotrebljiv, gubi tako svaki smisao.

Ovdje imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se ono *razvilo* na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi*; s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, još nosi na sebi madeže starog društva iz čije utrobe izlazi. Prema tome, pojedini proizvođač dobija natrag od društva – poslije odbitka – tačno ono što mu daje. Ono što mu je on dao – njegov je individualni kvantum rada. Na primjer, društveni radni dan sastoji se od zbroja individualnih radnih sati; individualno radno vrijeme pojedinog proizvođača jeste onaj dio društvenog radnog dana koji je on dao, njegov udio u njemu. On dobija od društva potvrdu da je dao toliko i toliko rada (poslije odbitka njegova rada za zajedničke fondove), i na osnovu te potvrde dobija iz društvenih zaliha sredstava potrošnje onu količinu predmeta potrošnje na koju je utrošeno isto toliko rada. Isti kvantum rada koji je dao društvu u jednom obliku dobija natrag u drugom obliku.

Ovdje očigledno vlada isti princip koji regulira razmjenu robe ukoliko je ta razmjena – razmjena jednakih vrijednosti. Sadržaj i oblik su promijenjeni, jer u promijenjenim okolnostima nitko ne može dati nešto drugo osim svog rada i jer, s druge strane, ništa ne može prijeći u vlasništvo pojedinih osoba osim individualnih sredstava potrošnje. Što se pak tiče raspodjele sredstava potrošnje među pojedine proizvođače, tu vlada isti princip kao pri razmjeni robnih ekvivalenata: jednaka količina rada u jednom obliku razmjenjuje se za jednaku količinu rada u drugom obliku.

Zato je ovdje *jednako pravo* još uvijek u principu – *buržoasko pravo*, iako princip i praksa nisu više u opreci, dok razmjena ekvivalenata pri robnoj razmjeni postoji samo u *prosjeku* a ne i u svakom pojedinom slučaju.

I pored tog napretka ovo *jednako pravo* ima još uvijek buržoaske granice. Pravo proizvođača *proporcionalno* je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se mjerenje vrši *jednakim mjerilom* – radom.

Ali jedan čovjek je fizički ili intelektualno jači od drugog, daje, dakle, za isto vrijeme više rada i može da radi duže; a rad, da bi mogao služiti kao mjera, mora biti određen po trajanju ili po intenzivnosti, inače on ne bi mogao biti mjerilo. Ovo *jednako pravo* je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki samo radnik kao i drugi; ali ono priznaje prešutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost radnika¹ kao prirodne privilegije. *Zato je ono, po svome sadržaju, pravo*

¹ der Arbeiter; 1891: »der Arbeiter« izostavljeno

nejednakosti kao i svako pravo. Pravo se može, po svojoj prirodi, sastojati samo u primjenjivanju jednakog mjerila; međutim nejednaki individuumi (a oni ne bi bili različiti individuumi kad ne bi bili nejednaki) mogu se mjeriti jednakim mjerilom samo ukoliko ih gledamo pod jednim uglom, uzmemo s jedne određene strane, u danom slučaju, na primjer, ako ih promatramo *samo kao radnike* i u njima ne gledamo ništa drugo, apstrahiramo sve ostalo. Dalje: jedan radnik je oženjen, drugi nije; jedan ima više djece nego drugi itd. itd. Pri jednakom radnom učinku i, prema tome, jednakom udjelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktično dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugog itd. Da bi se izbjegli svi ti nedostaci, pravo bi moralo, umjesto da bude jednako, biti naprotiv¹ nejednako.

Ali ti nedostaci ne mogu se izbjeći u prvoj fazi komunističkog društva, onakvog kakvo je ono tek izašlo iz kapitalističkog društva poslije dugih porođajnih muka. Pravo ne može nikad biti iznad ekonomske formacije i njome uslovljenog kulturnog razvitka društva.

U višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ugnjetavajuće potčinjenosti individuumu podjeli rada, a s njom i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada; kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prva životna potreba; kad sa svestranim razvitkom individuumu porastu i produktivne snage i kad svi izvori kolektivnog bogatstva poteku obilnije – tek tada će biti moguće sasvim prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći na svoje zastave napisati: Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!

Opširnije sam se pozabavio »neokrnjenim prinosom rada« s jedne strane, i »jednakim pravom«, »pravednom raspodjelom« s druge strane, da bih pokazao koliko se mnogo griješi kad se, s jedne strane, našoj partiji hoće da ponovo nature kao dogme one predstave koje su u određeno vrijeme imale neki smisao, ali koje su sada postale zastarjele fraze, dok se, s druge strane, opet izvitoperuje realističko shvaćanje – koje je s toliko napora usadeno partiji, ali je uhvatilo dubokog korijena u njoj – ideološkim, pravnim i drugim burgijama kojima su demokrati i francuski socijalisti tako vični.

Nezavisno od svega dosad rečenog, bilo je uopće pogrešno dizati galamu oko takozvane *raspodjele* i stavljati glavni naglasak na nju.

Svaka raspodjela sredstava potrošnje samo je posljedica raspodjele uslova proizvodnje. A raspodjela uslova proizvodnje je svojstvo samog načina proizvodnje. Kapitalistički način proizvodnje, na primjer, zasniva se na tome što se materijalni uslovi proizvodnje nalaze u rukama neradnika u obliku vlasništva kapitala i vlasništva zemlje, dok je masa samo vlasnik ličnog uslova proizvodnje, radne snage. Kad su elementi proizvodnje tako raspodijeljeni, dobija se sama od sebe današnja raspodjela sredstava potrošnje. Kad su materijalni uslovi proizvodnje

¹ vielmehr; 1891: »vielmehr« izostavljeno

kolektivno vlasništvo samih radnika, dobija se isto tako raspodjela sredstava potrošnje koja se razlikuje od današnje. Vulgarni socijalizam (a od njega jedan dio demokracije) naslijedio je od buržoaskih ekonomista to da distribuciju promatra i tretira kao nezavisnu od načina proizvodnje i da stoga socijalizam prikazuje kao da se on uglavnom vrti oko distribucije. Kad je istinski odnos odavno objašnjen, zašto opet ići natrag?

4. «Oslobodenje rada mora biti djelo radničke klase, nasuprot kojoj su sve ostale klase samo jedna reakcionarna masa.»

Prva strofa uzeta je iz uvodnih riječi statuta Internacionale, ali je »popravljen«. Tamo se kaže: «Oslobodenje radničke klase mora biti djelo samih radnika»; ovdje, naprotiv, »radnička klasa« ima da oslobodi – šta? »rad«. Neka razumije tko može.

Ali je zato, kao naknada, došla antistrofa, najčistiji citat iz Lassalle-a: »nasuprot kojoj (radničkoj klasi) sve ostale klase sačinjavaju samo jednu reakcionarnu masu«.

U *Komunističkom manifestu* kaže se: «Od svih klasa koje danas stoje nasuprot buržoaziji samo je proletarijat *istinski revolucionarna klasa*. Ostale klase propadaju i nestaju s razvitkom krupne industrije, a proletarijat je njen vlastiti proizvod.»

Buržoazija je ovdje shvaćena kao revolucionarna klasa – kao nosilac krupne industrije – nasuprot feudalcima i srednjim staležima, koji hoće da zadrže sve društvene pozicije koje su tvorevina zastarjelih načina proizvodnje. One, dakle, ne sačinjavaju *zajedno s buržoazijom* samo jednu reakcionarnu masu.

S druge strane, proletarijat je revolucionaran nasuprot buržoaziji, jer on, pošto je i sam izrastao na tlu krupne industrije, nastoji da proizvodnji oduzme kapitalistički karakter koji buržoazija nastoji da ovjekovječi. Ali *Manifest* dodaje da »srednji staleži... postaju revolucionarni s obzirom na svoj predstojeći prelaz u proletarijat«.

S tog gledišta, dakle, opet je besmislica reći da oni, zajedno s buržoazijom i povrh toga još s feudalcima, nasuprot radničkoj klasi »sačinjavaju samo jednu reakcionarnu masu«.

Zar se na posljednjim izborima zanatlijama, sitnim industrijalcima itd. i *seljacima* govorilo: nasuprot nama vi sačinjavate zajedno s buržoazijom i feudalcima samo jednu reakcionarnu masu?

Lassalle je znao *Komunistički manifest* napamet, kao što njegovi vjernici znaju svete spise koje je on napisao. Kad ga je, dakle, tako grubo falsificirao, on je to uradio samo zato da uljepša svoj savez s apsolutističkim i feudalnim protivnicima protiv buržoazije.

U gornjem paragrafu je, osim toga, njegova mudra izreka dovučena za kosu, bez ikakve veze s »popravljenim« citatom iz Statuta Internacionale. Ovdje je, dakle, posrijedi prosto jedan bezobrazluk, i to ni najmanje neprijatan gospodinu Bismarcku, jedna od onih jeftinih drskosti s kojima radi berlinski Marat^[17].

5. »Radnička klasa radi za svoje oslobođenje prije svega u okviru današnje nacionalne države, svjesna da će nužni rezultat njena nastojanja, koje je zajedničko radnicima svih kulturnih zemalja, biti internacionalno bratstvo naroda.«

Lassalle je, suprotno *Komunističkom manifestu* i cijelom ranijem socijalizmu, shvatio radnički pokret s najužeg nacionalnog stanovišta. Njega u tome slijede, i to poslije djelatnosti Internacionale!

Samo po sebi se razumije da se radnička klasa, da bi se uopće mogla boriti, mora u svojoj zemlji organizirati kao klasa, i da je njena zemlja neposredna arena njene borbe. Utoliko je njena klasna borba, ne po sadržaju nego, kako to kaže *Komunistički manifest*, »po obliku« nacionalna. Ali »okvir današnje nacionalne države«, na primjer Njemačkog Rajha, nalazi se i sam ekonomski »u okviru« svjetskog tržišta a politički – »u okviru« sistema država. Svaki trgovac zna da je njemačka trgovina u isto vrijeme inostrana trgovina, a veličina g. Bismarcka sastoji se baš u njemu svojstvenoj¹ internacionalnoj politici.

A na šta svodi njemačka radnička partija svoj internacionalizam? Na svijest »da će« rezultat njena nastojanja »biti internacionalno bratstvo naroda«. Ta fraza, uzeta od buržoaske Lige za mir i slobodu^[7], – treba da prođe kao ekvivalent internacionalnog bratstva radničkih klasa raznih zemalja u zajedničkoj borbi protiv vladajućih klasa i njihovih vlada. O *internationalnim funkcijama* njemačke radničke klase, dakle, ni riječi! I to treba da bude njeno uzvratanje vlastitoj buržoaziji, koja se protiv nje već zbratimila s buržoazijama svih drugih zemalja, i politički internacionalne zavjere gospodina Bismarcka!

U stvari internacionalizam programa stoji još *beskrajno niže* od internacionalizma partije slobodne trgovine. Ona također tvrdi da će rezultat njena nastojanja biti »internationalno bratstvo narodâ«. Ali ona i čini nešto da trgovinu učini internacionalnom, i njoj nipošto nije dovoljna svijest da svi narodi vode trgovinu u svojoj zemlji.

Internationalna djelatnost radničkih klasa ne zavisi nikako od postojanja »*Međunarodnog udruženja radnika*«. Ovo udruženje bilo je samo prvi pokušaj da se za tu djelatnost stvori jedan centralni organ; pokušaj koji je, zahvaljujući podsticaju što ga je dao, ostavio trajne rezultate, ali koji, u svom *prvom historijskom obliku*, poslije pada Pariske komune nije više bio izvodljiv.

Bismarckova »*Norddeutsche*« bila je potpuno u pravu kad je objavila, na zadovoljstvo svoga gazde, da se njemačka radnička partija u novom programu odrekla internacionalizma.^[18]

II

»Polazeći od tih principa, njemačka radnička partija bori se svim zakonitim sredstvima za slobodnu državu – i – socijalističko društvo; za ukidanje najamnog

¹ seiner Art; 1891: einer Art (svojevrsnoj)

sistema *sa gvozdenim zakonom najamnine* – i – eksploatacije u svakom obliku; za uklanjanje svake socijalne i političke nejednakosti.*

Na »slobodnu« državu vratit ću se kasnije.

Dakle, ubuduće njemačka radnička partija ima da vjeruje u Lassalle-ov »gvozdeni zakon najamnine«! Da ovaj ne bi propao, pravi se glupost: govori se o »ukidanju najamnog sistema« (trebalo bi glasiti: sistema najamnog rada) »sa gvozdenim zakonom najamnine«. Ako ukidam najamni rad, onda ukidam, prirodno, i njegove zakone, bili oni »gvozdeni« ili meki kao spužva. Ali Lassalle-ovo pobijanje najamnog rada vrtilo se gotovo isključivo oko tog takozvanog zakona. Stoga, da bi se dokazalo da je Lassalle-ova sekta pobijedila, »najamni sistem« mora biti ukinut »sa gvozdenim zakonom najamnine« a ne bez njega.

Od »gvozdenog zakona najamnine« ne pripada Lassalle-u, kao što je poznato, ništa osim riječi »gvozden«, uzete iz Goetheovih »vječnih, gvozdenih velikih zakona«. Riječ *gvozden* je signatura po kojoj se raspoznaju pravovjerni. Ali ako uzmem zakon s Lassalle-ovim žigom i, prema tome, u njegovu smislu, onda ga moram uzeti i s njegovim obrazloženjem. A šta je to obrazloženje? Kao što je Lange uskoro poslije Lassalle-ove smrti pokazao: Malthusova teorija populacije¹⁹⁾ (koju propovijeda i sam Lange). Ako je pak ta teorija tačna, onda ja zakon *ne* mogu ukinuti makar sto puta ukidao najamni rad, jer zakon u tom slučaju vlada ne samo sistemom najamnog rada nego *svakim* društvenim sistemom. Baš oslanjajući se na tu teoriju, ekonomisti već pedeset i više godina dokazuju da socijalizam ne može odstraniti bijedu koja je zasnovana u samoj prirodi, nego je može samo učiniti *općom*, ravnomjerno je raspodijeliti po čitavoj površini društva!

Ali sve to nije najvažnije. *Sasvim nezavisno* od Lassalle-ova *po-grešnog* shvaćanja tog zakona, korak unatrag koji zaista revoltira sastoji se u ovom:

Poslije Lassalle-ove smrti prokrio je sebi put u *našoj* partiji naučni pogled da najamnina nije ono što ona *izgleda* da jeste, naime *vrijednost*, odnosno *cijena* rada, nego da je ona samo maskirani oblik *vrijednosti*, odnosno *cijene radne snage*. Time je čitavo dotadašnje buržoasko shvaćanje najamnine, kao i čitava dotadašnja kritika toga shvaćanja, bilo jednom zauvijek srušeno, i jasno je utvrđeno da najamni radnik ima dozvolu da radi samo za svoj vlastiti život, tj. *da živi* ukoliko određeno vrijeme radi besplatno za kapitalistu (otud i za njegove supotrošače viška vrijednosti); da se cijeli kapitalistički sistem proizvodnje vrtilo oko toga da taj besplatni rad produži povećanjem radnog dana ili razvitkom produktivnosti,¹ većim naprezanjem radne snage itd.; da je, dakle, sistem najamnog rada sistem ropstva, i to ropstva koje postaje utoliko teže ukoliko se više razvijaju društvene produktivne snage rada, bez obzira na to da li radnik dobija veću ili manju plaću. I sada, kad

¹ 1891 umetnuto »odnosno« (resp.)

u našoj partiji ovo shvaćanje sve više i više krči sebi put, dolazi do vraćanja Lassalle-ovim dogmama, mada bi se sad moralo znati da Lassalle *nije znao* šta je najamnina, nego je, povodeći se za buržoaskim ekonomistima, privid uzео za suštinu stvari.

To je kao kad bi među robovima koji su naposljetku otkrili tajnu robovlasništva i digli ustanak, jedan rob koji je još sav u vlasti zastarjelih predstava unio u program ustanka: robovlasništvo mora biti ukinuto, jer ishranjivanje robova u sistemu robovlasništva ne može prijeći određeni niski maksimum!

Zar sama činjenica što su predstavnici naše partije mogli da izvrše tako čudovišan atentat na pogled koji je proširen u partijskoj masi ne čuduje s kakvom su kriminalnom lakomislenošću, s kakvom su nesavjesnošću pristupili poslu sastavljanja kompromisnog programa!

Umjesto neodređene posljednje rečenice paragrafa: «uklanjanje svake socijalne i političke nejednakosti», trebalo je reći da s uništenjem klasnih razlika iščezava sama od sebe svaka socijalna i politička nejednakost koja iz njih proizlazi.

III

«Da bi prokročila put rješenju socijalnog pitanja, njemačka radnička partija zahtijeva stvaranje proizvođačkih zadruga s državnom pomoći pod demokratskom kontrolom radnog naroda. Proizvođačkih zadruga treba u industriji i zemljoradnji stvoriti toliko da iz njih nastane socijalistička organizacija cjelokupnog rada.»

Poslije Lassalle-ova «gvozdenog zakona najamnine» – spasonosno sredstvo proroka. «Put se krči» na dostojan način. Na mjesto postojeće klasne borbe dolazi žurnalistička fraza: «socijalno pitanje» čijem se «rješenju» «krči put». Umjesto iz procesa revolucionarnog preobražaja društva, «socijalistička organizacija cjelokupnog rada» «nastaje» iz «državne pomoći» što je država daje proizvođačkim zadrugama, koje «stvара» ona, a ne radnik. Ovo je dostojno Lassalle-ova uobraženja da se državnim zajmovima može graditi novo društvo isto onako kao nova željeznička pruga!

Zbog ono malo stida što je ostalo, «državna pomoć» se stavlja – pod «demokratsku kontrolu radnog naroda».

Prvo, «radni narod» u Njemačkoj sastoji se u većini od seljaka, a ne od proletera.

Drugo, riječ «demokratski» u prijevodu na njemački je «volksherrschaftlich». A šta znači «narodnovlasna kontrola radnog naroda»? I to kod jednog radnog naroda koji, obraćajući se državi s takvim zahtjevima, izražava svoju potpunu svijest o tome da niti je na vlasti niti je za vlast zreo!

Izlišno je upuštati se ovdje u kritiku recepta koji je za vrijeme Louis-Philippe-a propisao Buchez *nasuprot* francuskim socijalistima,

i koji su prihvatili reakcionarni radnici »Atelier-a«⁽²⁰⁾. Najgore i nije to što je ova specifična čudotvorna kura unijeta u program, nego što se uopće od gledišta klasnog pokreta ide natrag ka gledištu sektaškog pokreta.

Što radnici žele stvoriti uslove za kolektivnu proizvodnju u društvenim razmjerima, i prije svega u nacionalnim razmjerima u svojoj zemlji, to samo znači da oni rade na prevratu u sadašnjim uslovima proizvodnje, i to nema ničeg zajedničkog s osnivanjem kooperativnih udruženja s državnom pomoću. A što se tiče sadašnjih kooperativnih udruženja, ona su od vrijednosti *samo* ukoliko su nezavisne tvorevine radnika, neprotežirane ni od vlada ni od buržujâ.

[IV]

Prelazim sad na odjeljak o demokratiji.

A. »Slobodna osnova države«

Prvo i prvo, po II odjeljku, njemačka radnička partija bori se za »slobodnu državu«.

Slobodna država – šta je to?

Cilj radnika koji su se otresli ograničenog podaničkog mentaliteta nije nipošto da državu učine »slobodnom«. U Njemačkom Rajhu je »država« gotovo jednako »slobodna« kao i u Rusiji. Sloboda se sastoji u tome da se država iz organa koji je nadređen društvu pretvori u organ koji mu je potpuno podređen; i danas su državne forme slobodnije ili neslobodnije prema tome koliko ograničavaju »slobodu države«.

Njemačka radnička partija – bar ukoliko ona program usvaja – pokazuje kako su je socijalističke ideje prozele vrlo malo; umjesto da ona postojeće društvo (a to vrijedi i za svako buduće društvo) tretira kao *osnovu* postojeće države (ili buduće države za buduće društvo), ona, naprotiv, tretira državu kao neko samostalno biće koje ima svoju vlastitu »duhovnu, moralnu, slobodnu osnovu«.

Koliko je gruba zloupotreba koju program čini s izrazima »današnja država«, »današnje društvo«, i koliko je još grublje njegovo nerazumijevanje države kojoj upućuje svoje zahtjeve!

»Današnje društvo« je kapitalističko društvo, koje postoji u svim kulturnim zemljama, manje ili više slobodno od srednjovjekovnih primjesa, manje ili više modificirano posebnim historijskim razvitkom svake zemlje, manje ili više razvijeno. Naprotiv, »današnja država« mijenja se sa svakom državnom granicom. Ona je drukčija u prusko-njemačkom Rajhu nego u Švicarskoj, drukčija u Engleskoj nego u Sjedinjenim Državama. »Današnja država« je, dakle, fikcija.

Ipak, i pored sve različitosti svojih formi, različite države razli-

čitih kulturnih zemalja imaju zajedničko to što stoje na tlu modernog buržoaskog društva, samo buržoaskog društva jače ili slabije kapitalistički razvijenog. One stoga imaju i neka zajednička bitna obilježja. U tom smislu može se govoriti o »današnjoj državnosti«, u suprotnosti prema budućnosti u kojoj će njen sadašnji korijen, buržoasko društvo, odumrijeti.

Pita se onda: kakav će preobražaj pretrpjati¹ državnost u komunističkom društvu? Drugim riječima, koje će društvene funkcije, analogne sadašnjim državnim funkcijama, ostati u komunističkom društvu? Na ovo pitanje se može odgovoriti samo naučno, i pravili mi hiljade kombinacija s riječima narod i država, nećemo prići problemu ni za dlaku bliže.

Između kapitalističkog i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period, a država tog perioda ne može da bude ništa drugo do *revolucionarna diktatura proletarijata*.

Program se, međutim, ne bavi ni ovom posljednjom niti se bavi budućom državnošću komunističkog društva.

Njegovi politički zahtjevi ne sadrže ništa osim stare, dobro poznate demokratske litanije: opće izborno pravo, direktno zakonodavstvo, narodno pravo, milicija itd. Oni su naprosto odjek buržoaske Narodne stranke, Lige za mir i slobodu. To su sve zahtjevi koji su, ukoliko nisu u fantastičnoj predstavi pretjerani, već *realizirani*. Samo što se država kojoj oni pripadaju ne nalazi unutar njemačkih državnih granica, nego u Švicarskoj, Sjedinjenim Državama itd. »Država budućnosti« te vrste je *današnja država*, mada ona postoji izvan »okvira« Njemačkog Rajha.

Ali, zaboravilo se jedno. Budući da njemačka radnička partija izričito izjavljuje da se kreće unutar »današnje nacionalne države«, dakle *svoje države*, prusko-njemačkog Rajha – inače bi njeni zahtjevi bili najvećim dijelom besmisleni, jer zahtijeva se samo ono što se još nema² – ona ne bi smjela zaboravljati glavnu stvar, naime da sve te lijepe stvarčice počivaju na priznavanju takozvanog narodnog suvereniteta, da su zato umjesne samo u *demokratskoj republici*.

Kako se nema smjelosti³ – i to je pametno, jer prilike nalažu opreznost – da se zahtijeva demokratska republika, kao što su to činili francuski radnički programi pod Louis-Philippe-om i pod Louis-Napoléonom – nije trebalo pribjegavati ni triku, koji nije ni »pošten« ni dostojan, da se stvari koje imaju smisla samo u demokratskoj republici zahtijevaju od jedne države koja nije ništa drugo nego parlamentarnim formama optočen, s feudalnim dodatkom pomiješan, a ujedno⁴ od buržoazije već uplivan, birokratski otesan, policijski čuvan vojni

¹ untergehen; 1891: erleiden – ² noch; 1891: »noch« je izostavljeno – ³ Da man nicht den Mut hat; 1891: Da man nicht in der Lage ist (Kako se nije u stanju) – ⁴ zugleich; 1891: »zugleich« je izostavljeno

despotizam; i još tu državu svečano uvjeravati da se nešto takvo misli od nje postići »zakonitim sredstvima«!

Čak i vulgarna demokracija, koja u demokratskoj republici vidi hiljadugodišnje carstvo božje na zemlji i koja ne sluti da baš u toj posljednjoj državnoj formi buržoaskog društva klasna borba ima da se vodi do konačne pobjede – čak i ona stoji visoko iznad te vrste demokracizma u granicama policijski dopuštenog i logički nedopuštenog.

Da se pod »državom« u stvari misli državna mašina ili država ukoliko ona uslijed podjele rada predstavlja od društva odvojeni, vlastiti organizam, pokazuju već riječi: »njemačka radnička partija zahtijeva kao privrednu osnovu države: jedinstven progresivni porez na dohodak itd.« Porezi su privredna osnova državne mašinerije i ničega drugog. U državi budućnosti koja postoji u Švicarskoj taj zahtjev je prilično ispunjen. Porez na dohodak pretpostavlja različite izvore dohotka različitih društvenih klasa, dakle kapitalističko društvo. Nije, dakle, ništa čudno što liverpulski pobornici financijske reforme – buržuji s Gladstone-ovim bratom na čelu – postavljaju isti zahtjev kao i ovaj program.

B. »Njemačka radnička partija zahtijeva kao duhovnu i moralnu osnovu države:

1. Opći i jednaki narodni odgoj od strane države. Opće obavezno školovanje. Besplatnu nastavu.«

Jednaki narodni odgoj? Šta se zamišlja pod tim riječima? Misli li se da u današnjem društvu (a samo je o njemu riječ) odgoj može biti jednak za sve klase? Ili se zahtijeva da i više klase budu prinudno reducirane na skromnu mjeru odgoja – osnovne škole – koja je jedino spajiva s ekonomskim prilikama ne samo najamnih radnika nego i seljaka?

»Opće obavezno školovanje, besplatnu nastavu.« Prvo postoji čak i u Njemačkoj, drugo u Švicarskoj i Sjedinjenim Državama što se tiče osnovnih škola. Što su u nekim državama Sjedinjenih Država i više klase podmiruju troškove svog odgoja iz općih poreskih sredstava. Uzgred budi rečeno, to isto vrijedi za »besplatno pravosuđe« koje se zahtijeva pod A. 5. Krivično pravosuđe je svuda besplatno; građansko pravosuđe vrti se gotovo isključivo oko sporova o vlasništvu, tiče se dakle gotovo isključivo imućnih klasa. Treba li da one svoje parnice vode na račun narodnih sredstava?

Trebalo bi da paragraf o školama zahtijeva bar tehničke škole (teorijske i praktične) u vezi s osnovnom školom.

»Narodni odgoj od strane države« treba sasvim odbaciti. Odrediti općim zakonom sredstva za osnovne škole, kvalifikaciju učiteljskog osoblja, grane nastave itd., i, kao što se to radi u Sjedinjenim Državama, nadzirati ispunjavanje tih zakonskih propisa putem državnih inspektora, nešto je sasvim drugo nego postaviti državu za odgojitelja

naroda! Naprotiv, vlada i crkva treba da budu podjednako isključene od svakog utjecaja na školu. U pruskonjemačkom Rajhu (a ovdje ne pomaže šuplji izgovor da je riječ o »državi budućnosti«; vidjeli smo kako u tom pogledu stoje stvari), obrnuto, državi je potreban vrlo surov odgoj od strane naroda.

Cio program, uprkos svem demokratskom zveketu, okužen je skroz-naskroz podaničkom vjerom Lassalle-ove sekte u državu ili, što nije ništa bolje, vjerom u demokratska čudesa, ili je on čak kompromis između te dvije vrste vjere u čudesa koje su jednako daleko od socijalizma.

»Sloboda nauke« glasi jedan paragraf pruskog ustava. Čemu, onda, ovdje?

»Sloboda savjesti«! Ako se išlo za tim da se danas, u vrijeme »Kulturkampf«-a^[21], stave liberalizmu na srce njegove stare parole, onda se to moglo učiniti samo u ovom obliku: Svatko mora imati mogućnost da obavlja svoju vjersku kao i svoju tjelesnu potrebu¹ a da policija ne zabada u to svoj nos. Ali radnička partija morala je tom prilikom ipak izraziti da je svjesna da buržoaska »sloboda savjesti« nije ništa drugo nego toleriranje svih mogućih vrsta *vjerske slobode savjesti*, a da ona, naprotiv, hoće da oslobodi savjest od vjerskih utvara. Međutim, ne želi se prekoračiti »buržoaski« nivo.

Sad sam došao do kraja, jer ono što u programu dalje dolazi kao dodatak ne čini njegov karakteristični sastavni dio. Zato ovdje mogu da budem sasvim kratak.

2. »Normalni radni dan.«

Ni u jednoj drugoj zemlji radnička partija se ne ograničava na tako neodređen zahtjev, nego uvijek fiksira dužinu radnog dana koju ona u danim prilikama smatra za normalnu.

3. »Ograničenje ženskog rada i zabrana dječjeg rada.«

Normiranje radnog dana mora već uključivati ograničenje ženskog rada ukoliko se ono odnosi na trajanje, pauze itd. radnog dana; inače ono može samo da znači isključenje ženskog rada iz onih grana rada koje su specijalno štetne za ženski organizam ili su kod ženskog spola protivne moralu. Ako se mislilo na to, trebalo je to reći.

»Zabrana dječjeg rada«! Tu je bilo apsolutno potrebno navesti starosnu granicu.

Opća zabrana dječjeg rada nespojiva je s postojanjem krupne industrije i zato je to samo pusta želja. Njeno provođenje – kad bi bilo moguće – bilo bi reakcionarno, jer pri strogom reguliranju radnog vremena prema različitom uzrastu i pri ostalim mjerama opreznosti za zaštitu djece rano povezivanje produktivnog rada s nastavom jedno je od najmoćnijih sredstava za preobražaj današnjeg društva.

¹ Notdurft; 1891: Bedürfnisse (potrebe)

4. «Državni nadzor nad fabričkom, zanatskom i kućnom industrijom.»

S obzirom na prusko-njemačku državu trebalo je određeno zahtijevati da inspektore može smjenjivati samo sud; da ih svaki radnik može tužiti sudu zbog kršenja dužnosti; da oni moraju pripadati lijevničkom staležu.

5. «Reguliranje zatvorskog rada.»

Sitničav zahtjev u jednom općem radničkom programu. U svakom slučaju, trebalo je jasno reći da radnici ne žele, zato što se tobože boje konkurencije, da se s običnim kriminalcima postupa kao sa stokom, i ne žele prije svega da im se oduzima njihovo jedino sredstvo za popravak – produktivan rad. To je minimum koji se mogao očekivati od socijalista.

6. «Djelotvoran zakon o odgovornosti.»

Trebalo je reći šta se razumije pod «djelotvornim» zakonom o odgovornosti.

Da uzgred napomenem: kod normalnog radnog dana zaboravljen je onaj dio tvorničkog zakonodavstva koji se tiče zdravstvenih mjera i sredstava za zaštitu od opasnosti itd. Zakon o odgovornosti primjenjuje se tek onda kad su ti propisi prekršeni.

Ukratko, i dodatak se odlikuje aljkavom redakcijom.

Dixi et salvavi animam meam.¹

¹ Rekoh i spasoh dušu svoju.

Friedrich Engels

[Pismo Generalnom vijeću Međunarodnog
udruženja radnika u Njujorku^[22]]

London NW, Regents Park Road 122,
13. avgusta 1875.

Generalnom vijeću Međunarodnog udruženja radnika

Građani!

Okružnice koje su mi poslane pismom sekretara Speyera (od 4. juna, primljenim 21)^[23] stavljene su prema uputi u cirkulaciju, tako da sam u interesu stvari učinio slijedeće:

1. Kako bi ovdašnje radničko društvo (njemačka sekcija^[24]) zbog stapanja s lasalovcima i prevelike liberalnosti pri primanju članova – oko 120 – bilo pogodno za *povjerljiva* saopćenja samo ako bi se ova htjela *odmah objaviti*, ja sam okružnice dao Leßneru i Frankelu, koji su se složili sa mnom da sadržaj nije pogodan za službeno saopćavanje u društvu i da se treba ograničiti na saopćavanje podesnim osobama, a inače da treba u interesu pokrenute stvari djelovati u tišini. Kako se odavde sigurno neće slati *njemački* radnici u Filadelfiju, ovo neće izmijeniti ništa u praktičnim posljedicama.

2. Naš prijatelj Mesa iz Madrida, koji sada stanuje u Parizu, upravo je bio ovdje kad je stigao cirkular. On je primio stvar sa živim interesom, ja sam mu preveo cirkular, i kako on poznaje članove komiteta koji u Parizu upravlja upisivanjem radnika za slanje u Filadelfiju, on će uz svoju poznatu aktivnost svakako moći da nešto učini. On ga šalje i u Španiju.

3. U Belgiju ga nisam mogao poslati, jer cijela belgijska Internacionala drži uz alijansiste^[25], a nama naravno nije u interesu da taj plan saopćimo *njima*. U Portugalu i Italiji nemam nijedne adrese. Lodijeva »La Plebe«^[26] gotovo se priključila alijansistima i bila bi u stanju da stvar odmah objavi.

4. Kako u instrukciji nisu spomenute Njemačka, Austrija i Švicarska, a Generalno vijeće ima tamo obilne direktne veze, ja nisam

tamo poduzimao *nikakve* korake da ne bih ometao korake koji su eventualno poduzeti direktno odande.

5. Cirkular je kod svih koji su ga vidjeli naišao na velik odjek i jedinim praktičnim korakom općenito se smatra legitiman prijedlog jedne konferencije. Ali provesti glasanje o tome čini se nama ovdje nemogućim. Ovdašnje udruženje je već spomenuto. Druge sekcije u Engleskoj sve su pozaspale, najbolji ljudi su većinom odsutni. U Danskoj, Francuskoj, Španiji, gdje je Internacionala direktno zabranjena, ne može biti ni govora o glasanju. U Njemačkoj se nije nikad glasalo o takvom nečem, a poslije ujedinjenja s lasalovcima ionako labava veza s Internacionalom posve je zakazala. U tim okolnostima trebalo bi da američki glasovi budu dovoljni da pokriju Generalno vijeće ako ono prijedlog podigne na zaključak, tim prije što znamo iz dobrog izvora da ni alijansisti neće ove godine (niti ikad kasnije) održati kongres.

6. Ne bi li bilo dobro da se nekako u vrijeme otvaranja izložbe ubaci u evropske partijske listove kratka bilješka, koja bi npr. glasila: »Socijalistički radnici koji će posjetiti izložbu u Filadelfiji mole se da svrate. . . (adresa), gdje će se povezati s filadelfijskim partijskim društvima« ili da se osnuje »Komitet za smještaj socijalističkih radnika odn. njihovu zaštitu od varalica« i da se objavi njegova adresa? Naročito ovo posljednje izgledalo bi vrlo nevažno, ali nekoliko privatnih pisama bilo bi dovoljno da u dovoljnoj mjeri obavijeste o pravom stanju stvari.

S bratskim pozdravom

F. Engels

Friedrich Engels

Govor na skupu povodom godišnjice poljskog ustanka 1863^[27]

Gradani!

U historiji revolucija u Evropi Poljska igra sasvim posebnu ulogu. Svaka revolucija na Zapadu koja ne uspije da povuče za sobom Poljsku i da joj osigura nezavisnost i slobodu osuđena je na neuspjeh. Uzmimo npr. revoluciju od 1848. godine. Ona je obuhvatila puno šire područje nego bilo koja ranija revolucija; ona je povukla za sobom Austriju, Mađarsku i Prusku. Ali ona se zaustavila na granicama Poljske, koju su bile okupirale ruske armije. Kad je car Nikolaj primio vijest o februarskoj revoluciji, rekao je svojoj okolini: »Na konje, gospodo!« On je odmah mobilizirao svoje trupe i koncentrirao ih u Poljskoj, s tim da ih, u pogodnom trenutku, pošalje na buntovničku Evropu. Revolucionari, sa svoje strane, savršeno su dobro znali da je Poljska ono tlo gdje bi trebalo da se održi odlučna bitka. Petnaestog maja narod Pariza je uz povike »Živjela Poljska!« provalio u Narodnu skupštinu da bi je prisilio na rat za nezavisnost Poljske. U isto vrijeme u časopisu »Neue Rheinische Zeitung«^[28] Marx i ja smo zahtijevali da Pruska odmah objavi rat Rusiji da bi se oslobodila Poljska, i nas je podržavala sva napredna demokracija Njemačke. U Francuskoj i u Njemačkoj znalo se, dakle, savršeno dobro gdje je odlučujuća tačka: s Poljskom – revolucija je bila osigurana, bez Poljske – ona je morala da propadne. Ali u Francuskoj g. Lamartine, u Pruskoj Friedrich Wilhelm IV, carev šurjak i njegov buržujski ministar g. Camphausen nipošto nisu željeli da slome snage Rusije, u kojoj su s pravom vidjeli svoj posljednji bedem pred revolucionarnom bujicom. Nikolaj nije morao da uzjaše; njegove su se trupe, za trenutak, mogle ograničiti na to da drže pod uzdom Poljsku i da ugrožavaju Prusku, Austriju, Mađarsku do trenutka kad je napredovanje pobunjenih Mađara ugrozilo pobjedonosnu austrijsku reakciju u Beču. Tada su ruske armije preplavile Mađarsku i smrvivši mađarsku revoluciju osigurale pobjedu reakcije na cijelom Zapadu. Evropa je ležala pred nogama cara, jer je Evropa bila napustila Poljsku. Zaista, Poljska nije zemlja kao svaka druga. U stvarima revolucije ona je ugaoni kamen evropske zgrade; koja od njih dvije, revolucija ili reakcija, bude

znala da se održi u Poljskoj, ta će najzad zagospodariti cijelom Evropom. I taj sasvim poseban karakter daje Poljskoj značenje koje ona ima za sve revolucionare i iznamljuje nam, još danas, povik: *Živjela Poljska!*

Prema rukopisu

Prevod s francuskog

Friedrich Engels

Pruska rakija u njemačkoj skupštini^[29]

I

Dana 4. februara podnio je g. von Kardorff interpelaciju njemačkoj vladi zbog visokog oporezovanja njemačkog špirita u Engleskoj i Italiji. On je upozorio gospodu da su po izvještaju dnevnika »Kölnische Zeitung«^[30]

«u našim istočnim i zapadnim provincijama prostrane površine zemlje, stotine kvadratnih milja prilično neplodnog, sterilnog tla, postigle razmjerno visoku produktivnost i kulturu vrlo opsežnim gajenjem krompira, a to se gajenje krompira, sa svoje strane, zasniva na činjenici da su u tim krajevima razasute brojne pecare u kojima se proizvodnja špirita vrši kao sporedna poljoprivredna djelatnost. Dok je ranije u tim krajevima živjelo oko hiljadu ljudi na kvadratnoj milji, zemlja sada uslijed proizvodnje špirita hrani oko tri hiljade ljudi na kvadratnoj milji, jer su pecare potrebno tržište za krompir, zato što se on prema svom volumenu ne može lako transportirati a zimi se zbog smrzavanja ne može uopće transportirati. Drugo, pecare pretvaraju krompir u vrijedan i lako prenosiv alkohol i najzad čine tlo plodnijim brojnim otpacima hrane. Koliko su značajni interesi koji ovdje dolaze u pitanje može shvatiti svatko tko razmisli da mi iz poreza na špirit ubiremo za naše državne prihode oko 36 miliona maraka uprkos tome što Njemačka od svih zemalja na svijetu ima najnižu poresku stopu na špirit, npr. pet puta manju nego Rusija.»

Pruski junkeri mora da su se u posljednje vrijeme jako uzobijestili kad imaju hrabrosti da svraćaju oči svijeta na svoju »industriju špirita«, prostije rečeno na svoje pecare rakije.

U prošlom vijeku se u Njemačkoj peklo samo malo rakije, i to samo iz žita. Doduše, nije se znalo kako da se izluči patočno ulje, kojega ima i u toj rakiji (na tu ćemo se tačku još vratiti), jer se to sâmo patočno ulje nije uopće poznavalo; ali se znalo iz iskustva da se kvaliteta rakije dužim čuvanjem bitno poboljšava, da se gubi žestoki okus i da njeno uživanje djeluje manje opojno i manje štetno na zdravlje. Sitnosopstvenički uvjeti u kojima se onda peklo i još nerazvijena, više na kvalitetu nego na količinu usmjerena potražnja dozvolili su gotovo posvuda da

se proizvod čuva u podrumu godinama i tako mu se postepenim kemijskim pretvaranjem štetnijih sastojina daje manje opasan karakter. Tako je krajem prošlog vijeka pečenje rakije u većem opsegu ograničeno uglavnom na nekoliko gradskih naselja, Minster, Ulrihštajn, Nordhauzen i dr., a njihov proizvod obično dobija oznaku »stara«.

Početak ovog vijeka umnožile su se pecare na selu kao sporedni pogoni velikih zemljoposjednika i zakupaca, osobi¹to u Hanoveru i Braunšvajgu. Oni su nalazili kupce, s jedne strane zahvaljujući sve većoj potrošnji rakije, a s druge strane zahvaljujući potrebama stalno rastućih i stalno ratujućih armija, koje su opet sa svoje strane prenosile ljubav prema rakiji u sve šire krugove. Tako je poslije mira od 1814. pečenje rakije moglo da se sve više širi i da se na opisani način, sasvim drukčije nego stare gradske pecare, čvrsto ukorijeni kao sporedni posao velikih poljoprivrednih gazdinstava, u Donjoj Rajni, u Pruskoj, Saskoj, Brandenburgu i Lužici.

Međutim, prekretnicu u pečenju špirita predstavljalo je otkriće da se rakija može unosno proizvoditi ne samo od žita već i od *krompira*. Time se ta cijela proizvodnja revolucionirala. S jedne strane, težište pečenja rakije time je definitivno preneseno iz gradova na selo i infamni veleposjednici, koji su proizvodili krompirovu patoku, stali su sve više potiskivati sitnoburžoasku proizvođače dobrog starog pića. Ali s druge strane, i to je historijski mnogo važnije, veleposjednik koji je pekao špirit od krompira potisnuo je veleposjednika koji ga je pekao od žita; pečenje špirita povlačilo se sve više sa plodne žitorodne zemlje na neplodna krompirišta, tj. iz sjeverozapadne Njemačke u sjeveroistočnu – u *Staru Prusku* istočno od Elbe.

Ta prekretnica nastupila je s lošom žetvom i gladnom godinom 1816. Uprkos boljim žetvama obiju idućih godina, cijene žita ostale su uslijed trajnog izvoza žita u Englesku i druge zemlje tako visoke, da je postalo gotovo nemoguće da se žito upotrijebi za pecare. Okshoft¹ rakije, koji je 1813. vrijedio samo 39 talira, prodavao se 1817. po 70 talira. Tada je krompir zamijenio žito i 1823. se okshoft mogao dobiti već za 14 do 17 talira!

Ali kako su siromašni junckeri istočno od Elbe, navodno posve uništeni ratom i svojim žrtvama za domovinu, došli do sredstava pomoću kojih su svoje teške hipotekarne dugove pretvorili u unosne pecare rakije? Povoljne konjunktore godina 1816. do 1819. donijele su im doduše vrlo povoljne prinose i povećale njihov kredit zahvaljujući općenito rastućim cijenama zemljišta; ali to nije bilo ni izdaleka dovoljno. Ali naši patriotski junckeri primili su osim toga: prvo, državnu pomoć u raznim direktnim i indirektnim oblicima, a drugo, iskrsla je jedna okolnost koju moramo imati naročito u vidu. Kao što je poznato, u Pruskoj je 1811. otkup seljaka od obaveza da vrše kuluk i uopće poravnanje između seljaka i vlastelina zakonski regulirano tako da se

¹ bure od oko 200 do 240 l

davanja u naturi pretvaraju u novčana davanja koja se kapitaliziraju i mogu se otkupiti ili u gotovom novcu u određenim ratama, ili odstupanjem jednog komada seljakovog zemljišta vlastelinu, ili također dijelom u novcu, a dijelom u zemljištu. Taj zakon je ostao mrtvo slovo sve dok visoke cijene žita 1816. do 1819. nisu omogućile seljaku da počne s otkupom. Od 1819. dalje otkup je napredovao brzo u Brandenburgu, sporije u Pomeraniji, još sporije u Poznanju i Pruskoj. Novac koji je na taj način zakonski ali protupravno (jer su im kulučne obaveze bile protupravno nametnute) oduzet seljacima, ukoliko nije odmah straćen na stari plemićki način, poslužio je uglavnom za podizanje pecara. I u ostale tri spomenute provincije širilo se pečenje špirita u istoj mjeri u kojoj su seljački otkupi pružali sredstva za to. Industrija rakije pruskih junkera osnovana je, dakle, doslovno s novcem koji je bio oduzet seljacima. I ona je brzo napredovala, osobito poslije 1825. Već dvije godine kasnije, 1827, u Pruskoj se peklo 125 miliona pinta rakije, dakle $10\frac{1}{2}$ pinti po glavi stanovnika, u ukupnoj vrijednosti od 15 miliona talira; naprotiv Hanover, petnaest godina ranije prva država Njemačke po proizvodnji rakije, proizvodio je samo 18 miliona pinti.

Razumljivo je da je odsad cijela Njemačka, ukoliko se pojedine države ili carinski savezi pojedinih država nisu protiv toga ogradili carinskim barijerama, bila preplavljena pravom bujicom pruske krompirove patoke. Akov od 180 pinti 14 talira, dakle jedna pinta 2 groša i 4 pfeniga u trgovini na veliko! Pijanstvo, koje je ranije stajalo tri do četiri puta više, sada, otkako je čovjek za 15 srebrnih groša mogao da bude pijan cijelu sedmicu, postalo je svakodnevno pristupačno i najsiromašnijima.

Djelovanje tih besprimjerno niskih cijena rakije, koje su se dale osjetiti na različitim mjestima u različito vrijeme, ali gotovo uvijek kao iz vedra neba, bilo je nečuveno. Sjećam se još vrlo dobro kako je krajem dvadesetih godina jevtinoća rakije iznenada provalila u industrijsku oblast Donjorajnske marke. Napose u grofoviji Berg, a naročito u Elberfeld-Barmenu, masa radnog stanovništva odala se piću. U gomilama, ruku pod ruku, zauzimajući cijelu širinu ulice, teturali su pijani ljudi od 9 sati uveče uz disharmoničnu dernjavu od krčme do krčme i najzad prema kući. To nije bilo nikakvo čudo pri tadašnjem nivou obrazovanja radnika, pri potpunoj bezizlaznosti njihovog položaja. Naročito ne u blagoslovenom Vupertalu, gdje već šezdeset godina neprestano jedna industrija odmjenjuje drugu, gdje je dakle neprekidno dio radnika bio loše plaćen, ako ne i bez kruha, dok je drugi (tada bojadisari) bio za ono vrijeme dobro plaćen. I kad je, kao tada, vupertalskim radnicima ostao samo izbor između zemaljske rakije krčmi i nebeske rakije pijetističkih popova – koje čudo što su oni pretpostavili prvu, ma kako loša bila.

A ona je i bila vrlo loša. Razašiljali su je onako kako je izlazila iz uređaja za hlađenje, bez daljnjeg čišćenja, sa svim u njoj sadržanim

patočnim uljem – i takva se svježa pila. Sve rakije koje se destiliraju iz vinskih komina, šećerne repe, žita i krompira sadrže to patočno ulje, smjesu viših alkohola, tj. tekućina koje su sastavljene analogno običnom alkoholu, ali sadržavaju više ugljika i vodika (među ostalim primarni propilni alkohol, izobutilni alkohol, ali daleko najviše amilni alkohol). Svi ti alkoholi su škodljiviji nego običan špiritus (etilni alkohol) i doza u kojoj oni otrovno djeluju mnogo je manja nego kod ovog. Profesor Binz u Bonu nedavno je brojnim pokusima dokazao da se opojno djelovanje naših alkoholnih pića, kao i njihovo neugodno naknadno djelovanje u slavnom mamurluku odnosno u ozbiljnijim pojavama bolesti i otrovanja, ima pripisati daleko manje običnom špiritu ili etilnom alkoholu nego, naprotiv, višim alkoholima, dakle patočnom ulju. Ali ne samo što oni djeluju opojnije i razornije, oni određuju također karakter opojnosti. Svako zna iz vlastitog promatranja, ako ne i iskustva, kako su različiti u svom djelovanju na mozak pijanstvo od vina (čak i pijanstvo od raznih vrsta vina), pijanstvo od piva i pijanstvo od rakije. Što je više patočnog ulja u piću i što je nezdravije to patočno ulje po svom sastavu, to je pijanstvo razuzdanije i bješnje. Ali mlada, nepročišćena rakija od krompira sadrži kao što je poznato najviše patočnog ulja, i to onog najnepovoljnijeg sastava – više od svih drugih destiliranih pića. Stoga je i djelovanje neobično jakih količina tog pića na jedno tako razdražljivo, strastveno stanovništvo kao ono na području Berga bilo sasvim u skladu s tim. Karakter pijanstva se posve izmijenio. Svako veselje, koje je ranije završavalo s dobroćudnom raspoloženošću i samo rijetko s izgredima, u kojima je tada naravno nerijetko odigrao svoju ulogu i nož (der Kneif, engleski knife), svako takvo veselje izrođivalo se sada u divlju terevenku i završavalo je neizostavnom tučnjavom, pri čemu nikad nisu nedostajala ranjavanja nožem, a smrtni ubodi su postajali sve češći. Popovi su to prebacivali na rastuću bezbožnost, pravnici i drugi filistri na zabave u krčmama. Pravi razlog je bila nagla poplava pruske patoke, koja je eto vršila svoje normalno fiziološko djelovanje i stotine bijednika predavala u zatvore za prisilni rad.

To akutno djelovanje jevtine rakije trajalo je godinama, dok se nije postepeno više ili manje izgubilo. Ali djelovanje na naravi nije posve nestalo; rakija je ostala za radničku klasu životna potreba u većoj mjeri nego prije, a kvaliteta, mada se i ona nešto popravila, ostala je daleko ispod kvalitete ranije stare rakije od žita.

Kako je to bilo u području Berga, tako je bilo i drugdje. Nikada nisu jadicovke malograđanštine nad porastom prekomjernog uživanja rakije među radnicima bile općenitije, složnije i glasnije nego od 1825. do 1835. Pitanje je štoviše ne treba li tupost s kojom su specijalno sjeveronjemački radnici podnijeli događaje iz 1830^[81], ostajući njima nedirnuti, pripisati većim dijelom rakiji, koja je tada njima vladala više

nego ikad. Ozbiljni i naročito uspjeti ustanci javljali su se samo u vinorodnim zemljama ili u onim njemačkim državama koje su se carinama više ili manje zaštitile od pruske rakije. To nije bio jedini put da je rakija spasila prusku državu.

Jedina industrija koja je dovela do još razornijeg direktnog djelovanja – i to ipak ne prema vlastitom narodu, već prema tuđincima – jest englesko-indijska opijumska industrija za trovanje Kine.

Pri svemu tom fabrikacija rakije produžila je veselo svoj tok, širila se sve više prema istoku i dovodila je jutro za jutrom sjeveronjemačke pješčane pustinje i baruštine pod krompir. Nije se zadovoljavala time da usreći domovinu, već je težila da i inozemstvu učini pristupačnima blagodati staropruskog patočnog ulja. Obična rakija destilirala se još jedanput da bi se uklonio dio u njoj sadržane vode, a tako dobiveni vodnjikav i nečist alkohol nazvan je »Sprit«, što je prijevod riječi Spiritus¹ na pruski. Viši alkoholi imaju svi viša vrelišta nego etilni alkohol. Dok on vrije kod 78¹/₂ stepena termometra stotinske podjele, vrelište propilnog alkohola je 97 stepeni, izobutilnog alkohola 109 stepeni, amilnog alkohola 132 stepena. Sad bi se moglo pomisliti da bi uz opreznu destilaciju morao zaostati bar najveći dio ovog posljednjeg, glavne sastojine patočnog ulja, kao i dio izobutilnog alkohola te da bi se mogao predestilirati najviše jedan dio ovoga kao i veći dio primarnog propilnog alkohola, koji je međutim u patočnom ulju zastupljen samo vrlo slabo. Ali čak i naučna kemija odustaje od razdvajanja destilacijom triju nižih alkohola koji ovdje dolaze u obzir i može da ukloni amilni alkohol iz patočnog ulja samo frakcionom destilacijom, koja se ne primjenjuje u pecarama špirita. Pri tom se kod destiliranja u seoskim tvornicama rakije postupa dosta grubo. Nije dakle nikakvo čudo ako je početkom četrdesetih godina izvoženi špirit bio još znatno izmiješan s patočnim uljem, kako se to moglo lako primijetiti po mirisu; čisti alkohol ili alkohol koji sadrži samo vodu gotovo je bez mirisa.

Taj špirit je odlazio prvenstveno u Hamburg. Šta se s njim događalo? Jedan dio se slao u zemlje gdje mu uvozne carine nisu zatvarale vrata – u tom izvozu sudjelovao je i Štetin; ali glavna masa se upotrebljavala u Hamburgu i u Bremenu za patvorenje ruma. Ta rakija destilisana na Velikim Antilima djelomično iz same šećerne trske, ali većim dijelom iz otpadaka trske nastalih kod fabrikacije šećera, bila je jedina koja je uslijed svojih jevtinih proizvodnih troškova mogla još kao svojevrsno luksuzno piće masâ da konkurira rakiji iz krompira. Sad, da bi se proizveo »fin« a ipak jevtin rum uzela bi se npr. jedna bačva stvarno finog Jamajka ruma, tri do četiri bačve jevtine loše žutikovine i dvije do tri bačve pruskog špirita iz krompira – i ta ili slična mješavina dala bi ono što se željelo. Taj »otrov«, kako su ga u mojoj prisutnosti nazivali sami trgovci koji su sudjelovali u patvorenju, ukrcavao se u brodove za Dansku, Švedsku, Norvešku i Rusiju, ali znatnim dijelom odlazio je

¹ špirit

opet uzvodno uz Elbu, ili preko Štetina u zemlje odakle je plemeniti špirit bio došao, i tamo se dijelom pio kao rum, a dijelom kriomčario u Austriju i Poljsku.

Hamburški trgovci nisu stali kod patvorenja ruma. S njima svojstvenom genijalnošću oni su prvi sagledali kakva je epohalna uloga u budućnosti rezervirana za prusku rakiju iz krompira. Oni su se već bili ogledali na svakojakim drugim pićima i već krajem tridesetih godina nitko u izvanpruskoj sjevernoj Njemačkoj tko se išta razumio u vino nije htio da poruči bijela francuska vina iz Hamburga, jer se općenito znalo da se ona tamo zaslađuju olovnim šećerom i time istovremeno truju. Ali kako bilo da bilo, špirit iz krompira postao je uskoro temelj sve većeg patvorenja pića. Iza ruma došao je konjak, koji je već zahtijevao više vještine u postupku. Uskoro se počelo obrađivati vino sa špiritom i najzad se došlo dotle da su se porto i španska vina pripremali posve bez vina – iz špirita, vode i biljnih sokova, koje su često nadomiještali kemikalijama. Posao je cvjetao tim bolje što su u mnogim zemljama slične smicalice bile ili direktno zabranjene ili su se toliko približavale granici kaznenog zakona da ljudi nisu držali za uputno da se na to odvaže. Ali Hamburg je bio sjedište neograničene slobodne trgovine i tako se »za dobrobit Hamburga« patvorilo nespuntano punom parom.

Međutim, monopol patvorenja nije trajao dugo. Poslije revolucije od 1848, kad je u Francuskoj isključiva vladavina velikog novčarstva i nekoliko istaknutih krupnih industrijalaca zamijenjena trenutnom vladavinom cijele buržoazije, francuski proizvođači i trgovci počeli su uvidati kakve čudesne snage drijemaju u jednom takvom buretu pruskog špirita od krompira. Počeli su miješati svoj konjak već kod kuće, umjesto da ga u inozemstvo šalju nepatvorenog, a još više su stali »oplemenjivati« konjak (radi kratkoće tako nazivam svaku rakiju koja se destilira iz komina) namijenjen domaćoj potrošnji – snažnim dodatkom pruskog krompirovog špirita. Time je konjak – jedina rakija koja u Francuskoj ulazi u masovnu potrošnju – postao znatno jevtiniji. Drugo carstvo pomagalo je te maneve naravno u interesu patničkih masa, pa tako kod pada napoleonovske dinastije vidimo da je zahvaljujući blagotvornom djelovanju stare pruske rakije pijanstvo, koje je ranije bilo gotovo nepoznato u Francuskoj, postiglo i u njoj značajnu raširenost.

Nečuven niz loših berba grožđa i najzad trgovački ugovor od 1860, koji je otvorio Englesku francuskoj trgovini vinom, dali su povod za nov napredak. Slabim vinima iz loših godina, čija se kiselost nije mogla ukloniti dodavanjem šećera, trebalo je dodati alkohol da bi se duže održala. Miješali su ih dakle s pruskim špiritom. Nadalje, engleski ukus bio je naviknut na jaka vina; prirodna francuska seoska vina, koja su se sada masovno izvozila, bila su Englezima suviše slaba i hladna. Šta se bolje moglo naći na svijetu da bi se ona učinila jakim i toplim, ako ne pruski špirit? Bordo je postajao sve više glavno mjesto

za patvorenje francuskih, španjolskih i talijanskih vina, koja su se tamo pretvarala u »fini bordo«, i za – potrošnju pruskog špirita.

Da, španjolska i talijanska vina. Otkako je potrošnja francuskih crnih vinâ – a druga neće da pije nijedan buržuj – tako ogromno porasla u Engleskoj, Sjevernoj i Južnoj Americi i u kolonijama, više nije dovoljno čak ni skoro neiscrпно vinsko bogatstvo Francuske. Gotovo cijela upotrebljiva berba grožđa u sjevernoj Španiji, među ostalim cijela berba vinorodnog kraja La Rioja u dolini Ebra ide u Bordo. Đenova, Livorno i Napulj šalju tamo cijele brodove natovarene vinom. Dok se ta vina uz pomoć pruskog špirita osposobljavaju da izdrže pomorski transport, taj izvoz vina podiže cijene vina u Španiji i Italiji tako da vino postaje posve nedostižno masi radnog stanovništva, koje ga je prije svakodneвно pilo. Umjesto njega ono pije rakiju, a glavna sastojina te rakije je opet – pruski špirit od krompira. Gospodin von Kardorff čak se žali u Rajhstagu da se to u Italiji još ne događa u dovoljnoj mjeri.

Kuda god se okrenemo svuda nalazimo pruski špirit. Pruski špirit seže neuporedivo dalje nego ruka vlade njemačkog Rajha. I gdje nađemo na taj špirit, on služi prije svega – patvorenju. On postaje sredstvo pomoću kojeg južnoevropska vina postaju sposobna za prijevoz morem i time se uskraćuju domaćem radnom stanovništvu. I kao što Ahilovo koplje liječi rane što ih je zadalo^[32], tako pruski špirit radničkim klasama kojima je oteo vino istovremeno pruža nadomjestak u patvorenoj rakiji! Špirit iz krompira je za Prusku ono što su željezo i pamučna roba za Englesku, artikal koji je predstavlja na svjetskom tržištu. Stoga svakako i najnoviji privrženik i u isti mah obnovitelj socijalizma, g. Eugen Dühring, može slaviti pečenje špirita »u prvom redu... kao prirodan priključak (industrije) na poljoprivredne djelatnosti« i trijumfalno uzviknuti:

»Proizvodnja špirita ima takvo značenje da se prije može potcjeniti nego precijeniti!«

Ali, dakako, »Anch'io son pittore« (I ja sam slikar, kako je rekao Correggio^[33]) na pruskom glasi: »I ja sam proizvođač špirita«.

Ali čudotvorna djela pruske rakije od krompira time još nisu ni izdaleka iscrpena.

»Dok je ranije u tim krajevima«, kaže g. von Kardorff, »na kvadratnu milju stanovalo oko hiljadu ljudi, zemlja sad prehranjuje uslijed proizvodnje špiritusa oko tri hiljade ljudi na kvadratnu milju.«

A to je, grubo uzeto, tačno. Ne znam o kojem vremenu govori g. von Kardorff kad navodi stanovništvo u hiljadama glava na kvadratnu milju. Takvo je vrijeme sigurno jednom egzistiralo. Ali ako isključimo provincije Saksonsku i Šlesku, u kojima pečenje špirita igra manje istaknutu ulogu pored drugih industrija, nadalje Poznanj, čiji najveći dio nasuprot svim naprezanjima vlade još ne pokazuje nikakvu želju da bude nešto drugo nego poljski, ostaju nam tri provincije: Branden-

burg, Pomeranija i Pruska. Te tri provincije imaju površinu od ukupno 2415 kvadratnih milja. One su 1817. imale ukupno stanovništvo od 3 479 825 glava ili 1441 na kvadratnu milju; 1871. godine 7 432 407 glava ili 3078 na kvadratnu milju. Slažemo se posve s g. von Kardorffom kad on taj porast stanovništva smatra bitno za direktnu ili indirektnu posljedicu pečenja rakije. Uračunamo li u to Altmark, sjeverni, ratarski dio Donje Šleske i pretežno njemački dio Poznanja, gde su se odnosi stanovništva izgleda slično razvijali, tada imamo pravo područje rakije, ali istovremeno također *jezgru pruske monarhije*. I ovim se otvara jedna posve drukčija perspektiva. Pečenje špirita pokazuje se sada kao prava materijalna podloga sadašnje Pruske. Bez njega bi prusko junckerstvo moralo da propadne; njegova imanja dijelom bi pokupovali zemljišni magnati, koji bi stvorili malobrojnu aristokraciju u ruskom smislu, a dijelom bi se ona raspala i stvorila bi osnovu za samostalan seljački stalež. Bez njega bi jezgro Pruske bila ostala zemlja sa oko 2000 duša na kvadratnu milju, nesposobna da ubuduće igra ikakvu ulogu u historiji, bilo u dobrom bilo u lošem smislu, dok se građanska industrija ne bi dovoljno razvila da i ovdje preuzme društveno i možda političko vodstvo. Pečenje špirita dalo je razvoju drugi obrt. Na tlu koje ne proizvodi gotovo ništa drugo nego krompir i seoske plemiće, ali zato ove masovno, moglo je ono da prkosi konkurenciji svijeta. Kako mu – iz već objašnjenih okolnosti – sve više ide naruku potražnja, moglo se ono uzdići do centralne tvornice rakije na svijetu. Uz zatečene društvene odnose to nije značilo ništa drugo do, s jedne strane, stvaranje klase srednjih zemljoposjednika, čiji bi mlađi sinovi davali glavni materijal za oficire u vojsci i za birokraciju, tj. nov rok života za junckerstvo, a s druge strane stvaranje jedne razmjerno brzo rastuće klase polukmetova, iz kojih se regrutira masa »elitnih pukovnika« vojske. Kakav je položaj tih nominalnih slobodnjaka, a većinom radničke mase koja je godišnjim ugovorima, primanjima u naturi, stambenim prilikama i najzad, vlastelinskom policijom (koja je novom uredbom o okruzima³⁴) dobila samo izmijenjen oblik) praktički posve potčinjena vlastelinu, o tome se svako može obavijestiti u radovima profesora von der Goltza. Ukratko, ako je Pruska bila dovedena u položaj da donekle svari 1815. progutane mrvice zapadno od Elbe³⁵, da 1848. uguši revoluciju u Berlinu, da 1849. uprkos rajnsko-vestfalskim ustancima stane na čelo njemačke reakcije, da 1866. vodi rat protiv Austrije i da 1871. cijelu »malu Njemačku«¹ dovede pod vodstvo tog najzaoštalijeg, najstabilnijeg, najneobrazovanijeg, još polufeudalnog dijela Njemačke, čemu to ona zahvaljuje? Pečenju rakije.

¹ Njemačku bez Austrije (u terminologiji tadašnjih političkih sporova »velika Njemačka« bila bi Njemačka zajedno s Austrijom).

II

Vratimo se međutim Rajhstagu. U debati su sudjelovali pretežno g. von Kardorff, g. von Delbrück i hamburški savezni opunomoćenik Krüger. Poslije te debate gotovo izgleda kao da mi pruskom špiritusu iz krompira činimo do neba vapijuću nepravdu. Zlo ne dolazi od pruskog špiritusa, već od ruskog. Gospodin von Kardorff se žali da hamburški industrijalci preraduju u špirit rusku rakiju (a ova je, kao što g. Krüger izričito naglašava, pečena od žita, ne od krompira), »otpremaju je kao njemački špirit i time nanose štetu renomeu njemačkog špirita«. Gospodin Delbrück »je informiran, da će takvo podmetanje naići na velike teškoće, jer dosad još nije uspjelo da se iz ruske rakije izradi špirit bez mirisa kao iz njemačkog«, ali je oprezno dodao: »Moja gospodo, to ja prirodno ne mogu znati.«

Dakle, ne škodi pruski špirit od krompira, već ruski špirit od žita. Pruski špirit od krompira je »bez mirisa«, tj. bez patoke; ruski špirit od žita zasad se još ne može proizvoditi bez mirisa, dakle sadrži patočno ulje, pa ako se prodaje kao pruski, on kvari pruskom njegov renome da je bez patoke. Prema tome smo mi klevetali pruski »bespatočni« špirit, razumije se na lupeški način i s protudržavnom namjerom. Razmotrimo kako je to u zbilji.

Postoji jedan postupak za oduzimanje patoke rakiji time što se na nju djeluje svježe užarenim drvenim ugljenom. Uslijed toga je špirit koji dolazi u trgovinu u posljednje vrijeme općenito manje pomiješan s patočnim uljem. Ali između te dvije vrste špirita, koje nas ovdje zanimaju, postoji ipak ova razlika: Špirit od žita može se bez velikog truda potpuno osloboditi patoke, dok je oslobađanje od patoke špirita dobivenog od krompira mnogo teži i u proizvodnji na veliko praktički toliko nemoguće da čak i najčistiji iz krompirove rakije proizvedeni špirit ostavlja za sobom kad se protrlja na ruci uvijek zadah po patoki. Zato je pravilo da se za upotrebu u ljekarnama i za fine likere uzima samo špirit od žita, a nikad špirit od krompira, odnosno da bi tako bar trebalo biti (jer i tu se naravno patvori!).

I nekoliko dana nakon što je »Kölnische Zeitung« objavila gornju debatu o rakiji, te iste novine donose (8. februara, na prvom listu) među raznim vijestima ovaj dubok uzdah jednog rajnskog prijatelja čašice:

»Krajnje poželjno bilo bi da se iskaže dodatak špirita od krompira u slabijim vinima. Težak mamurluk potom svakako ukazuje na to, ali prekasno. Špirit od krompira sadrži još patočno ulje, čiji se inače neugodan miris sakriva vlastitim mirisom vina. To patvorenje spada u najčešća.«

Najzad, da bi umirio staropruske proizvođače rakije, g. Krüger iznosi na svjetlo dana tugaljivu činjenicu da se ruski špirit od žita na hamburškom tržištu plaća četiri marke skuplje nego pruski špirit od krompira. Ovaj posljednji je 7. februara u Hamburgu prodavan po

35 maraka za 100 litara; ruski špirit postiže dakle za 12 posto bolju cijenu nego pruski, čijem renomeu on navodno šteti.

I sad poslije svih tih činjenica pogledajte uvrijeđeno nedužno lice oklevetanog, »bezmirisnog«, na svoj renome ljubomornog, krepisnog pruskog »bespatočnjaka«, koji u trgovini na veliko stoji samo 35 pfeniga po litri, dakle manje nego pivo! Ako se uporede ona debata i ove činjenice, ne dolazimo li tu u iskušenje da upitamo: koga to ovdje drže za budalu?

Blagodatni utjecaj pruskog patočnog ulja obuhvaća cijeli svijet, jer sa špiritom od krompira ono se dodaje svakom piću. Od kiselkastih slabih mozelskih i rajnskih vina loših položaja, koja se sa šećerom od krompira i špiritom od krompira kao kakvim čudom pretvaraju u braunerberška i nirštajnska, od lošeg crnog vina, koje poslije Gladstone-ovog trgovačkog ugovora preplavljuje Englesku i tamo se naziva »Gladstone«, do vina »Château Lafitte« i šampanjca, porta i madere koje piju buržuji u Indiji, Kini, Australiji i Americi – nema pića u čiji sastav ne bi ušlo prusko patočno ulje. Proizvodnja tih pića cvjeta svuda gdje raste grožđe i gdje se u podrumu sprema vino u velikim količinama, i ona s ditirambima pozdravlja špirit od krompira. Ali potrošnja? Pa, potrošnja primjećuje, posredstvom »teškog mamurluka«, u čemu se sastoji blagoslov pruskog patočnog ulja i pokušava da izbjegne svaki dodir s tim blagoslovom. U Italiji, kaže g. von Kardorff, primjenjuje se trgovački ugovor tako da pruski špirit plaća daleko previsoku carinu. Belgija, Amerika, Engleska onemogućavaju visokim carinama uvoz špirita u te zemlje. U Francuskoj carinici lijepe crvene cedulje na bačve sa špiritom da bi ih obilježili kao pruske – doista prvi put da su francuski carinici uradili nešto na opću korist! Ukratko, došlo se tako daleko da g. von Kardorff očajnički uzvikuje: »Moja gospodo, ako jasno zamislite položaj njemačke industrije špirita, naći ćete da se sve zemlje s krajnjom uznemirenošću brane od našeg špirita!« Dosta prirodno! Milosrdno djelovanje toga špirita postalo je postepeno svjetski poznato, pa je jedini način da se čovjek zaštiti od »teškog mamurluka« – da se patočna roba uopće ne pusti u zemlju.

A sad se iznad usplahirenih rakijskih junkera diže još i težak i potmuo, olujni oblak s istoka. Veliki brat u Rusiji, posljednje okrilje i zaštita svih starostavnih ustanova od modernog razaralačkog bijesa, sada također počinje da peče rakiju i da je izvozi, i to rakiju od žita, a povrh toga isporučuje je isto tako jevtino kao pruski junkeri svoju rakiju od krompira. Iz godine u godinu povećava se proizvodnja i izvoz te ruske rakije i ako se ona dosad prerađivala u Hamburgu u špirit, to nam g. Delbrück priča da »se već sada u ruskim lukama nalazi u izgrađnji jedan broj zavoda opremljenih najodličnijim aparatima za prečišćavanje ruske rakije«, i priprema gospodu junkere na to da će ih ruska konkurencija iz godine u godinu sve više prestizati. Gospodin von Kardorff osjeća to vrlo dobro i zahtijeva da vlada bez odugovlačenja zabrani prevoz ruskog špirita kroz Njemačku.

Ipak bi g. Kardorff kao slobodni konzervativni poslanik trebalo da bude u stanju da bolje procijeni stav vlade njemačkog Rajha prema Rusiji. Poslije aneksije Elzas-Lotringije i nečuvene ratne odštete od pet milijardi, čime je Francuska nužno pretvorena u saveznika *svakog* neprijatelja Njemačke, i uz politiku koja teži za tim da Njemačku svuda cijene ili bolje da je se boje, ali da je nigdje ne vole, ostao je samo *jedan* izbor: ili sad brzo oboriti i Rusiju ili – osigurati sebi ruski savez (ukoliko se čovjek u Rusiju može pouzdati) tako da se postane poslušan sluga ruske diplomacije. Kako se nije mogla odlučiti za prvu alternativu, nije bilo spasa pred drugom. Pruska, i s njom Rajh, ponovo je u istoj zavisnosti od Rusije kao poslije 1815. i poslije 1850; i upravo kao poslije 1815. »Sveta alijansa« služi za maskiranje te zavisnosti. Rezultat svih sjajnih pobjeda je taj da smo ostali kao i ranije deveta rupa na evropskoj svirali. I onda se Bismarck čudi što se njemačka publika kao i ranije brine za zbivanja u inozemstvu, gdje leže stvarna težišta odlučivanja, a ne za djela vlade Rajha, koja ne znače ništa u Evropi, kao ni za govore u Rajhstagu, koji ne znače ništa u Njemačkoj! Zabraniti prolaz ruskom špiritu! Ja bih htio da vidim kancelara Rajha koji bi se to usudio a da istovremeno nema u džepu objavu rata Rusiji! I kad g. von Kardorff postavlja vladi Rajha tako čudan zahtjev, moglo bi se gotovo povjerovati da ne samo *pijenje* rakije već i *sâmo pečenje* rakije djeluje zamagljujući na razum. Jer u posljednje vrijeme čak su i slavni fabrikanti rakije nego g. von Kardorff poduzimali stvari za koje se s njihovog vlastitog stanovišta ne može naći nikakvo racionalno objašnjenje.

Uostalom, ništa nije shvatljivije nego da ruska konkurencija našim rakijaškim junckerima izaziva nelagodnu jezu. U unutrašnjosti Rusije ima velikih područja gdje se žito može dobiti isto tako jevtino kao krompir u Pruskoj. Gorivo je uz to u Rusiji većinom jevtinije nego u našim oblastima s pecarama. Svi materijalni preduslovi su tu. Kakvo čudo da dio ruskog plemstva, posve kao pruski junkeri, ulaže u pecare novac koji je za račun seljaka predujmila država za otkup iz kmetstva? Kakvo čudo što se te pecare, uz stalno rastuće tržište i uz prednost koju će rakija od žita uz istu ili za malo višu cijenu uvijek imati pred rakijom od krompira, brzo šire i što se već sad može sagledati vrijeme kad će njihov proizvod posve potisnuti s tržišta pruski špirit od krompira? Tu ne pomaže nikakvo jadikovanje ni kukanje. Zakoni kapitalističke proizvodnje, dok ona traje, isto toliko su nemilosrdni za junkere koliko i za Jevreje. Zahvaljujući ruskoj konkurenciji, približava se dan kad će sveta Troja pasti, kad će veličanstvena pruska industrija rakije iščeznuti sa svjetskog tržišta i eventualno snabdijevati patokom još samo unutrašnje tržište. Ali onog dana kada se pruskim junckerima skine pokolopac s kazana za destilaciju i ostane im još samo šljem ili kaciga – tog dana je svršeno s Pruskom. Ne uzmemo li uopće u obzir preostali tok svjetske historije, mogućnost, vjerojatnost ili neizbježnost novih ratova ili prevrata – ruska konkurencija rakijom sama mora

da upropasti Prusku, jer ona uništava industriju koja održava zemljoradnju istočnih provincija na njenom sadašnjem stupnju razvitka. Ali time ona uništava i uslove za život junkera istočno od Elbe i njihovih 3000 kmetova na kvadratnu milju; a time ona uništava temelje pruske države: materijal oficira kao i podoficira i vojnika koji se bezuslovno pokoravaju zapovijestima, uz to materijal cvijeta birokracije, materijal koji sadašnjoj Pruskoj utiskuje njen specifični karakter. S propašću pečenja rakije pada pruski militarizam, a bez njega je Pruska ništa. Tada će te istočne provincije pasti natrag na rang koji im u Njemačkoj pripada prema njihovoj rijetkoj naseljenosti, njihovoj zemljoradnji podređenoj industriji, njihovim polufeudalnim prilikama, njihovom nedostatku građanskog razvitka i općeg obrazovanja. Tada će preostale zemlje njemačkog Rajha, oslobođene pritiska te napola srednjovjekovne vladavine, odahnuti i zauzeti mjesto koje im pripada prema njihovom industrijskom razvitku i naprednijem obrazovanju. Same istočne provincije odabrat će druge industrijske grane, koje će biti zavisne od zemljoradnje i manje će dopuštati feudalne oblike, a u međuvremenu će svoje armije umjesto pruskoj državi dovoditi socijaldemokraciji. Sav ostali svijet likovat će što je najzad jednom gotovo s pruskim trovanjem patočnim uljem; a pruski junckeri i pruska država koja će se tada najzad »apsorbirati u Njemačku« morat će se tješiti riječima pjesnika:

Što u pjesmi besmrtno treba da živi
U životu mora propasti.^[36]

Pisano u februaru 1876.

Objavljeno u listu »Der Volksstaat«,
u br. 23 od 25. februara, u
br. 24 od 27. februara i u
br. 25 od 1. marta 1876.

FRIEDRICH ENGELS

Wilhelm Wolff^[37]

Bilo je to, ako se ne varam, potkraj aprila 1846. Marx i ja tada smo stanovali u jednom predgrađu Brisela; upravo smo bili zauzeti nekim zajedničkim radom^[38], kad su nam saopćili da jedan gospodin iz Njemačke želi govoriti s nama. Našli smo malenog, ali jako zdepastog čovjeka; izraz lica je najavljiivao isto toliko blagonaklonost koliko i mirnu odlučnost; lik istočnonjemačkog seljaka u nošnji istočnonjemačkog građanina iz palanke. To je bio Wilhelm Wolff. Progonjen zbog novinskog prijestupa, sretno je umakao pruskim zatvorima. Kad smo ga prvi put vidjeli, nismo ni slutili kakvog je rijetkog čovjeka sakrivala ta neupadljiva spoljašnjost. Bilo je dovoljno nekoliko dana da se s novim drugom u izgnanstvu najsrdačnije sprijateljimo i da se uvjerimo da nemamo posla s običnim čovjekom. Njegov u školi klasične starine fino obrazovani duh, njegov bogati humor, njegovo jasno poimanje teških teorijskih pitanja, njegova vatrena mržnja prema svim ugnjetanima narodnih masa, njegova energična a ipak mirna priroda uskoro su se otkrili; ali su bile potrebne duge godine saradnje i prijateljskog ophođenja u borbi, u pobjedi i porazu, u dobrim i zlim vremenima, da bi se u svoj svojoj potpunosti okušala njegova nepokolebljiva čvrstoća karaktera, njegova apsolutna pouzdanost, koja ne dopušta nikakvu sumnju, njegov nepokolebljiv osjećaj dužnosti, jednako strog prema neprijatelju, prema prijatelju i prema samom sebi.

I

Wilhelm Wolff rodio se 21. juna 1809. u Tarnovu, u kraju Frankenštajn u Šleskoj.^[39] Otac mu je bio nasljedni kmet, a istovremeno je držao sudsku krčmu (gostionicu – poljski *karczma* – gdje su se održavala zasjedanja seoskog suda), što mu nije smetalo da sa ženom i djecom mora raditi u kuluku za milostivog gospodina. Tako je Wilhelm od malih nogu ne samo upoznao užasan položaj istočnonjemačkih spahijskih seljaka, već ga i lično iskusio. Ali je on naučio i više. Njegova majka, o kojoj je uvijek govorio s posebnom privrženošću i koja je posjedovala obrazovanje koje je nadilazilo njen stalež, budila je i gajila u njemu srdžbu zbog besramnog iskorišćavanja i maltretiranja seljaka od strane feudalnih gospodara. A kako je ta srdžba u njemu cijeli život vrela i kuhala, vidjet ćemo kad dodemo do onog razdoblja njegova života u kojem ju je on najzad jednom mogao javno iskaliti. Brzo su

zapaženi želja za učenjem i talentiranost seoskog mladića; trebalo je da po mogućnosti ide u gimnaziju, ali kakve sve prepreke nije trebalo savladati dok se to ispunilo! Ostavljajući po strani novčane teškoće, tu su bili milostivi gospodin i njegov upravitelj, a bez njih se nije smjelo ništa dogoditi. Nasljedno kmetstvo je doduše 1810. bilo ukinuto po imenu, ali feudalna davanja, kuluk, spahijski sudovi, posjednička policija trajali su i dalje i tako je u stvari i nasljedno kmetstvo i dalje postojalo. A milostivi gospodin i njegovi činovnici od seljačkog bi momka mnogo radije napravili svinjara nego studenta. Međutim, sve prepreke su bile savladane. Wolff je došao u gimnaziju u Švajdnic¹ a zatim na univerzitet u Breslavi². Na obje škole morao je veći dio svog izdržavanja zaraditi sam davanjem privatnih časova. Na univerzitetu se bacio s osobitom ljubavlju na klasičnu filologiju; ali on nije bio sitničavi filolog stare škole; on je velike pjesnike i prozaiste Grka i Rimljana primao s potpunim razumijevanjem i oni su ostali njegova omiljena lektira do kraja života.

Sa svojim univerzitetским studijama bio je gotovo pri kraju kad su Bundestag^[40], austrijska i pruska vlada iznova otpočeli proganjanje »demagoga«^[41], koje je dvadesetih godina najzad bilo zmrlo. Kao član studentskog udruženja bio je i on 1834. uhapšen, godinama pod istragom premještan iz jednog zatvora u drugi i najzad osuđen. Na što? Ne vjerujem da je on ikad našao vrijednim truda da to kaže. Jednom riječi, on je dospio u Silberberg, u tvrđavu. Tamo je našao supatnike, među ostalim i Fritz Reutera. Nekoliko mjeseci pred Wolffovu smrt pale su mu najzad u ruke *Ut mine Festungstid*, pa čim je u autoru otkrio svog starog supatnika, javio mu se preko izdavačke knjižare.^[42] Reuter mu je odmah odgovorio dugačkim i srdačnim pismom, koje imam pred sobom i koje dokazuje da je bar 12. januara 1864. stari »demagoga« bio sve, samo ne krotki pužavac.

»Evo tu sjedim«, piše on, »već oko trideset godina, sve dok mi kosa nije posjedila, i čekam jednu dobru revoluciju u kojoj će se narodna volja jednom energično potvrditi, ali šta to pomaže?... Kad bi pruski narod posegao bar za neplaćanjem poreza, to je jedino sredstvo da se riješimo Bismarcka i komp. a starog kralja naljutimo do smrti.«

U Silberbergu Wolff je proživio sve brojne muke i rijetke radosti utamničanih »demagoga«, koje je Fritz Reuter u pomenutoj knjizi opisao tako živo i s tako mnogo humora. Za vlažne kazamate i ljutu zimu bila je bijedna odšteta što je stara tamnica na stijeni imala posadu od starih invalida, takozvanih garnizonaca, koji se nisu isticali strogošću i mogli su se ponekad pridobiti jednom rakijicom ili novčićem od četiri groša. Ukratko, 1839. je Wolff toliko zdravstveno oronuo da je bio pomilovan.

Otišao je u Breslavu i pokušao se probijati kao nastavnik. Ali on

¹ Švidnica, grad jugoistočno od Vroclava – ² Vroclav

je pravio račun bez krčmara, a krčmar je bila pruska vlada. Ometen hapšenjem usred svojih studija, on nije apsolvirao propisane tri godine na univerzitetu, ni pogotovu položio ispit. A u pruskoj Kini važio je kao učenjak od struke samo onaj ko je sve to propisno završio. Svaki drugi, ma kako bio učen u svojoj struci, kao što je Wolff bio u klasičnoj filologiji, bio je izvan ceha, isključen iz javnog korišćenja svog znanja. Ostao je još izgled da se probija kao privatni učitelj. Ali za to je trebalo imati koncesiju vlade i kad ju je Wolff zatražio, bila mu je *uskraćena*. »Demagog« bi morao da umre od gladi ili da opet kuluči u rodnom selu, da u Pruskoj nije bilo Poljaka. Jedan poznanjski posjednik uzeo ga je za kućnog učitelja; kod njega je proživio više godina, o kojima je uvijek govorio s posebnim zadovoljstvom.

Kad se vratio u Breslavu, dobio je najzad poslije mnogo kinjenja i žalbi dozvolu dične kraljevske vlade da smije davati privatne satove i sad je mogao da zasnue bar skromnu egzistenciju. Ovaj čovjek koji je bio gotovo bez potreba nije više ni zahtijevao. Ujedno, on je nastavio borbu protiv postojećeg ugnjetavanja, ukoliko je to u tadašnjim bijednim okolnostima bilo moguće. Morao se ograničiti na to da iznosi pred javnost pojedinačne činjenice o samovolji činovnika, vlastelina ili tvorničara, a još je i tu nalazio prepreke u cenzuri. Ali on se nije dao smesti. Tada novoustanovljeni vrhovni sud za cenzuru nije imao tvrdoglavijeg, uvijek se iznova vraćajućeg stalnog gosta od privatnog nastavnika Wolffa iz Breslave. Ništa mu nije pravilo veće zadovoljstvo nego da podvali cenzuri, što uz glupost većine cenzora nije bilo jako teško, čim bi čovjek donekle upoznao njihove slabe strane. Isto tako on je izazvao krajnje negodovanje pobožnih duša kad je u jednoj staroj crkvenoj pjesmarici koja je još bila u upotrebi u nekim mjestima otkrio slijedeću »himnu« pokajničkog grešnika i objavio je u šleskim provincijskim listovima:

Ja sam prava strvina,
Zbilja grešna psina,
Sve sam grijeha skrivala
Kao žohar ticala.
Izvuci mi, Isuse, uha,
Milosti kost mi dobaci
I mene grešnoga psa
U milosno nebo ubaci.

Pjesma se munjevito proširila kroz cijelu Njemačku, izazivajući buran smijeh bezbožnika i srdžbu »bogomoljaca«. Cenzoru su dobro namljali nos, a vlada je s vremenom ponovo počela da baca budne poglede na tog privatnog učitelja Wolffa, tu nemirnu usijanu glavu, koju nije moglo da rashladi ni pet godina tamnice. Tako nije potrajalo dugo, i ponovo se našao izgovor da mu se natovari proces. Staroprusko zakonodavstvo bilo je naime razapeto preko čitave zemlje kao vrlo vješto izgrađeni sistem zamki, kloпки, vučjih jama i mreža, kojem čak

ni vjerni podanici nisu mogli uvijek da umaknu, ali u kojem su se tim sigurnije hvatali nevjerni.

Stamparski prekršaj zbog kojeg je Wolff krajem 1845. ili početkom 1846. bio optužen, bio je toliko beznačajan, da se sad više nitko od nas ne može sjetiti bližih okolnosti.^[43] Ali progon je dobio takve dimenzije, da je Wolff, koji je bio sit pruskih zatvora i tvrdava, umakao pred hapšenjem koje mu je prijetilo i otišao u Meklenburg.* Tu je našao sigurno sklonište kod prijatelja, dok se organiziralo njegovo nesmetano ukrcavanje za London u Hamburgu. U Londonu, gdje je on prvi put istupio u jednom javnom društvu – u još postojećem njemačkom komunističkom društvu za obrazovanje radnika^[24] – on nije ostao dugo i tada je došao, kako je već ispričano, u Brisel.

II

U Briselu je uskoro našao zaposlenje u jednom tamo osnovanom dopisničkom uredu, koji je njemačke novine snabdijevao francuskim, engleskim i belgijskim vijestima i koji je, ukoliko su to dopuštale okolnosti, bio redigiran u socijaldemokratskom duhu. Kad su se novine »Deutsche-Brüsseler-Zeitung«^[44] stavile na raspolaganje našoj partiji, i Wolff je saradivao u njima. U briselskom njemačkom radničkom društvu^[45], koje smo osnovali nekako u to vrijeme, Wolff je uskoro postao jedan od najomiljenijih predavača. On je tamo sedmično davao pregled dnevnih događaja, koji je svaki put bio remek-djelo pučkog, koliko humorističnog toliko i snažnog prikazivanja, a napose je valjano razobličavao sitničavost i niskost gospodara i podanika u Njemačkoj. Ti politički pregledi bili su za njega toliko omiljena tema da ih je pretresao u svakom društvu u kojem je sudjelovao, i uvijek s istim majstorstvom popularnog izlaganja.

Kad je izbila februarska revolucija, našla je odmah odjek u Briselu. Ljudske gomile skupljale su se svake večeri na Velikom trgu pred vijećnicom, koju je bila zaposjela građanska straža i žandarmerija; brojne pivnice i rakijašnice oko trga bile su dupkom pune. Ljudi su vikali »Vive la République!«, pjevali su Marseljezu, tiskali se, gurali i bili gurani. Vlada je prividno bila mirna kao bubica, ali je u provincijama pozvala pod oružje rezerviste i vojnike na dopustu. Ona je potajno obavijestila najuglednijeg belgijskog republikanca g. Jottrand-a

* Prema djelu Wermuth-Stieber: *Die Communisten-Verschwörungen des 19. Jahrhunderts*, II, str. 141 Wolff je 1846. osuđen od Vrhovnog zemaljskog suda u Breslavi zbog »štamparskog prekršaja« na tri mjeseca utamničenja. [Umetnuo Engels 1886]

¹ »Živjela republika!»

da je kralj voljan da se zahvali ako to narod hoće i da on to sam može čuti od kralja kada hoće. Jottrand je zaista pristao da mu Leopold izjavi da je on i sam u srcu republikanac i da nikad neće biti na putu ako Belgija želi da se konstituirala kao republika; on, navodno, samo želi da sve prođe u redu i bez prolijevanja krvi, a inače se nada pristojnoj penziji. Vijest se brzo u povjerenju proširila i toliko je smirila duhove da nije bio poduzet nikakav pokušaj ustanka. Ali tek što su se rezerve prikupile i većina se trupa koncentrirala oko Brisela – u maloj zemlji bila su za to dosta tri do četiri dana – više nije bilo govora o ostavci; žandarmerija je uveče iznenada nastupila sabljama pljoštice protiv gomila ljudi na trgu i hapsilo se naveliko. Među prvima koji su bili tako zlostavljani i hapšeni bio je i Wolff, koji je mirno išao svojim putem kući. Odukli su ga u vijećnicu i tamo ga je razjarena i podnapita građanska garda još i naknadno zlostavljala i poslije višednevnog zatvora otpremila preko granice u Francusku.

U Parizu se nije dugo zadržao. Berlinska martovska revolucija i pripreme za frankfurtski parlament i za berlinsku skupštinu naveli su ga da najprije ode u Šlesku da bi tamo poradio za izbor radikala. Čim mi, bilo u Kelnu, bilo u Berlinu, pokrenemo neki list, on je htio da dođe k nama. Njegovoj općoj omiljenosti i njegovoj narodski snažnoj rječitosti uspijevalo je, napose u seoskim izbornim okruzima, da progura kandidature radikala, koje su bez njega bile bezizgledne.

U međuvremenu su 1. juna u Kelnu ugledale svijeta novine »Neue Rheinische Zeitung« s Marxom kao glavnim urednikom i uskoro je došao Wolff da preuzme svoje mjesto u redakciji. Njegova neumorna marljivost, njegova pedantna, ničim zbudnjiva savjesnost bile su mu u redakciji, koja se sastojala od samih mladih ljudi, na štetu, jer su ostali ponekad uzimali ekstra slobodan sat sigurni da će se »Lupus već pobrinuti da novine izadu«, a sebe nipošto ne želim da oslobodim krivice za to. Otud je došlo da se Wolff u prvo vrijeme izlaženja lista bavio manje uvodnim člancima, a više tekućim poslovima. Ali uskoro je on našao načina da i ove iskoristi za samostalnu djelatnost. Pod tekućom rubrikom »Iz Rajha« prikupljane su vijesti iz njemačkih državnica, s neuporedivim humorom obrađivana je partikularistička i malograđanska ograničenost i filistarstvo regenata i njihovih podanika. Istovremeno je on u Demokratskom društvu^[46] davao tjedno pregled dnevnih događaja, što ga je i ovdje uskoro učinilo jednim od najomiljenijih i najefektnijih govornika.

Glupost i kukavičluk građanstva, koji su od pariške junske bitke rasli sve više, dopustili su redakciji da se opet osili. Kamarile iz Beča, Berlina, Minhena itd. radile su ruku pod ruku s plemenitim namjesnikom, a iza kulisa stajala je ruska diplomacija i upravljala koncima na kojima su plesale one marionete. A onda, u septembru 1848, približavao se za tu gospodu trenutak za djelovanje. Pod direktnim i indirektnim ruskim pritiskom (za koji se pobrinuo lord Palmerston) zaključen je prvi šlezvig-holštajnski ratni pohod sramotnim primirjem u

Malmeu.^[47] Frankfurtski parlament ponizio se dotle da ga potvrdi i time se otvoreno i nesumnjivo odrekne revolucije. Odgovor je bio frankfurtski ustanak od 18. septembra; ali on je bio ugušen. Gotovo u isto vrijeme u Berlinu je izbila kriza između ustavotvorno-sporazumaške skupštine^[48] i krune. Devetog avgusta skupština je jednim krajnje pitomim, čak bojažljivim zaključkom zamolila vladu da ipak nešto uradi kako se bestidno ponašanje reakcionarnih oficira više ne bi ispoljavalo tako otvoreno i izazovno. Kad je ona u septembru zahtijevala izvršenje tog zaključka, odgovor je bio postavljanje direktno reakcionarnog ministarstva Pfuella, s jednim generalom na čelu (19. septembra), i imenovanje poznatog Wrangela za glavnog generala u pokrajinama: dva očevidna miga za berlinske sporazumaše, ili da se ponize, ili da očekuju rastjerivanje. Uzbudenje je bilo opće. I u Kelnu su se održavali narodni zborovi i bio je imenovan odbor za javno dobro. Vlada je zaključila da prvi udarac zada u Kelnu. Shodno tome 25. septembra uhapšen je izvjestan broj demokrata, među njima i sadašnji gradonačelnik, tada općenito poznat kao »crveni Becker«. Uzbudenje je raslo. Po podne se na starom trgu održavao narodni zbor. Predsjedavao je Wolff. Naokolo je bila postavljena građanska straža, koja nije bila nesklona demokratskom pokretu, ali je u prvom redu zastupala svoj vlastiti interes. Na jedno pitanje ona je izjavila da je tu zato da zaštiti narod. Izenada su nagrnuli na trg ljudi s povikom: »Dolaze Prusi!« Joseph Moll, koji je ujutro bio također uhapšen, ali kojega je narod oslobodio, i koji je upravo imao riječ, poviče: »Građani, hoćete li se razbježati pred Prusima?« – »Ne, ne!« bio je odgovor. – »Tada moramo podići barikade!« – i prišlo se odmah poslu. – Ishod kelnskog dana barikada je poznat. Izazvan lažnom uzbunom, bez ikakva otpora, bez oružja – građanska straža je oprezno otišla kući – cijeli pokret se istopio bez krvi; vlada je postigla svoj cilj: u Kelnu je proglašeno opasno stanje, građanska straža je razoružana, »Neue Rheinische Zeitung« suspendirane, a urednici novina prisiljeni da odu u inozemstvo.

III

Opsadno stanje u Kelnu nije trajalo dugo. Ono je ukinuto 4. oktobra. Dvanaestog oktobra ponovo su se pojavile »Neue Rheinische Zeitung«. Wolff je bio otišao u Dirkhajm u Falačkoj¹, gdje su ga pustili na miru. Za njim kao i za više drugih urednika bila je raspisana potjernica zbog komplota itd. Ali naš Wolff nije mogao da se dugo skrasi u Falačkoj, i kad je berba grožđa bila završena, on se iznenada pojavio ponovo u sobi redakcije, Unter Hutmacher 17^[49]. Njemu je uspelo da u blizini nađe stan iz kojeg je mogao preko dvorišta doći u sobu

¹ Pfalz

redakcije, ne izlazeći na ulicu. Uskoro je međutim bio sit tog tamnovanja; počeo je izlaziti gotovo svake večeri poslije smrkavanja, prurušen u dugom ogrtaču i s kapom s velikim štitom – pod izgovorom da ide kupiti duvana. Mislio je da ga nisu prepoznali, iako se njegova čvorugasta prilika i odrešit korak apsolutno nisu dali sakriti; kako bilo, nije bio otkriven. Tako je živio više mjeseci, dok je protiv nas drugih progono malo-pomalo obustavljen. Najzad 1. marta 1849. bili smo obaviješteni da više nema opasnosti i sad se Wolff prijavio istražnom sucu, koji je također izjavio da je cijeli proces obustavljen zato što počiva na pretjeranim policijskim izvještajima.

U međuvremenu je početkom decembra rastjerana berlinska skupština i započeo Manteuffelov period reakcije. Jedna od prvih mjera nove vlade je da umire feudalne posjednike iz istočnih provincija zbog njihovog osporenog prava na neplaćen seljački rad. Poslije martovskih dana seljaci iz istočnih provincija bili su svuda obustavili kulučenjc, čak su tu i tamo iznudili od milostive gospode pismeno oslobođenje od takvog rada. Radilo se dakle samo o tom da se to postojeće stanje proglasi zakonitim i dovoljno dugo guljeni seljak istočno od Elbe bio bi slobodan čovjek. Ali berlinska skupština, punih 59 godina poslije 4. avgusta 1789, kad je francuska narodna skupština bez naknade ukinula *sve* feudalne terete, nije još smogla hrabrosti za sličan korak. Olakšani su donekle uslovi otkupa od kuluka; ali samo neka od najskandaloznijih i najodvratnijih feudalnih prava trebalo je da budu ukinuta bez naknade; međutim, prije nego što je taj nacrt zakona konačno primljen uslijedilo je raspuštanje, i g. Manteuffel je izjavio da vlada *taj* nacrt neće proglasiti zakonom. Time su nade staropruskih kmetova bile uništene i sad je bio trenutak da se na njih djeluje tako da im se objasni njihov položaj. A pravi čovjek za to bio je Wolff. Ne samo što je on sam bio porijeklom kmetski seljački sin i što je sam u svom djetinjstvu morao da kuluči; ne samo što je on sačuvao žarku mržnju protiv feudalnih ugnjetača, koju je jedno takvo djetinjstvo izazvalo u njemu; nitko nije tako dobro kao on poznao feudalni način podjarmljivanja u svim njegovim pojedinostima, i to upravo u provinciji, koja je pružala potpunu kartu s uzorcima svih njegovih raznolikih oblika – u Šleskoj.¹

¹ U zamjenu za daljnji tekst sve do rečenice: »Ali vratimo se našem Wolffu.« Engels je 1886. napisao:

»Tako je Wolff otvorio kampanju protiv feudalne gospode, koja je dostigla vrhunac u seriji članaka *Die schlesische Milliarde*, na koje ću se vratiti dalje niže. To je bila kampanja koju je po pravu bila obavezna da vodi buržoazija. Jer upravo borba protiv feudalizma bila je svjetskohistorijski zadatak te klase. Ali kao što smo vidjeli, ona je nije vodila ili ju je vodila samo prividno. Zahvaljujući društvenoj i političkoj zaostalosti Njemačke, njemačka buržoazija izneveravala je posvuda svoje najvlastitije političke interese, jer se iza nje već prijeteci podizao proletarijat. Nejasne nade i želje pariskih radnika u februaru, ali još više njihova četvo-

U broju od 17. decembra 1848. otpočeo je on napad u jednom članku o spomenutoj izjavi ministarstva. Dvadeset devetog decembra slijedio je drugi, snažniji, o oktroiranoj »uredbi o prelaznom reguliranju odnosa između veleposjednika i seljaka u Šleskoj.«

Ta je uredba, kaže Wolff,

»poziv gospodi kneževima, velikoj vlasteli, grofovima, baronima itd. da se požure i da seljaštvo još „prelazno“ pod prividom zakona tako izmuzu i opljačkaju da bi poslije debelih godina mogli tim lakše da prežive mršave. Od marta je Šleska bila blagoslovljena zemlja milostivih veleposjednika. Pomoću zakona o otkupu od 1821. godine naovamo feudalno junckerstvo uredilo je svoj život da ne može biti bolje. Uslijed otkupa, koji se uvijek i svuda vršio i sprovodio u korist privilegiranih a na propast seljaštva, šleski junckeri su primili ne manje od približno 80 miliončica u gotovom novcu, oranicama i renti iz ruku seljaštva. A ipak otkup nije bio još ni izdaleka pri kraju. Otuda bijes na bezbožnu revoluciju 1848. godine. Seljaci su odbijali da i dalje kuluče milostivom gospodinu kao dobra stoka i da izmiruju dosadašnje užasne terete, kamate i davanja svake vrste. U kasama veleposjednika nastupila je opasna oseka.«

Berlinska skupština uzela je uređenje tih odnosa u svoje ruke.

»Bilo je opasno odgadati. To je shvatila kamarila u Potsdamu, čija se kesa također vješto puni iz znoja i krvi seljaštva. Dakle, uklonimo skupštinu! Stvorimo sami zakone koji nam se čine najunosnijima! – Tako se i dogodilo. Uredba za Šlesku, objavljena u novinama »Staats-Anzeiger«⁽⁵⁰⁾, nije ništa drugo do gusta šuma klopki i zamki u kojoj je seljaštvo, kad jednom u nju uđe, bespovratno izgubljeno.«

Wolff sad dokazuje da je uredbom u osnovi ponovo uspostavljeno predmartovsko stanje i zaključuje:

rodnevna očajnička borba u junu 1848, uplašili su buržoaziju ne samo Francuske, već cijele Evrope. I u Njemačkoj su uplašenim građanima čak prosto demokratski zahtjevi, kakvi su u Švicarskoj već davno bili zakonski provedeni, izgledali kao napadi na njihovo vlasništvo, njihovu sigurnost, njihov život. Kao uvijek kukavice, njemački buržuji su žrtvovali svoje zajedničke, tj. političke interese, da bi svaki spasio svoj privatni interes, svoj kapital. Radije povratak na stari birokratsko-feudalni apsolutizam nego pobjeda buržoazije kao klase, nego moderna buržoaska država, izvojevana na revolucionaran način, uz jačanje revolucionarne klase, proletarijata! To je bio vapaj njemačke buržoazije, uz koji je reakcija pobijedila na cijeloj liniji.

Tako je partija proletarijata morala da prihvati borbu tamo gdje je buržoazija strugnula s bojnog polja. I tako je Wolff u novinama »Neue Rheinische Zeitung« prihvatio borbu protiv feudalizma. Ali ne tako da bi buržuji u njoj mogli da uživaju, nego na pravi revolucionaran način, tako da se buržoazija nad tim člancima, koji su odisali duhom velike francuske revolucije, užasnula jednako kao i sama feudalna gospoda i Vlada.«

«Ali kakva korist od toga? Milostiva gospoda trebaju novac. Tu je zima sa svojim igrankama, maskeradama, primamljivim kartaškim stolovima itd. Seljaci, koji su dosada pružali sredstva za razonodu, moraju ih davati i dalje. Junkeri hoće da bar još jednom prirede za sebe veseo karneval i da što bolje iskoriste novembarske tekovine apsolutizma. Oni imaju pravo što žure da poplešu i prove-sele se u izazivačkoj razdraganosti. Jer uskoro bi se u bogodane plemićke orgije mogli da umiješaju galicijski prizori bijesa.»⁽⁵¹⁾

Dvadesetog januara pojavio se novi Wolffov članak koji osvjet-ljava to područje. Stranka reakcije navela je predsjednika općine Nesin kod Kolberga, izvjesnog Krengela, i nekoliko nadničara da pošalju pismeni upit kralju je li istina da njegovo veličanstvo zaista namjerava *podijeliti zemljoposjede i raspoklanjati ih beskućnicima*.

«Čovjek može da zamisli», kaže Wolff, «smrtni strah i besane noći nadničara iz Nesina, kad su čuli za takve namjere. Kako? Kralj hoće da podijeli zemljišni posjed? Zar mi nadničari, koji smo dosad za 5 srebrnih groša dnevno s takvim uživanjem obrađivali njive plemenitog gospodina, treba da prestanemo nadničiti i obrađivati naše vlastito polje? Zar od milostivog gospodina koji posjeduje 80 do 90 dominija i samo nekoliko hiljada jutara, zar od njega treba da se oduzme i nama razdijeli toliko i toliko jutara? – Ne, pri samoj pomisli na tako strašnu nesre-ću našim su nadničarima prošle srsi kroz čitavo tijelo. Oni više nisu imali mirnog sata sve dok nisu dobili obećanje da ih zaista neće baciti u tu nečuvenu nevolju, da će prijeteća jutra zemlje držati daleko od njih i da će ih kao i prije ostaviti ple-menitog gospodi.»

IV

Ali sve je to bilo još samo čarkanje. Početkom 1849. kod francuskih je socijaldemokrata nalazio sve snažniju podršku već ranije podnijeti prijedlog da se traži natrag milijarda franaka koja je 1825. godine po naredenju države darovana plemićima koji su se vratili iz emigracije kao naknada za njihova imanja izgubljena u velikoj revoluciji i da se taj novac upotrijebi u interesu radnih masa. Šesnaestog marta donijele su «*Neue Rheinische Zeitung*» uvodni članak o tom pitanju, a već sli-jedećeg dana Wolff je donio rad: *Die preußische Milliarde*.

«Vitez Razbojnikovski» (Lichnowski) «je mrtav. Ali razbojnika imamo još vrlo mnogo. Junkeri u Pomeraniji i Marki udružili su se s ostalim pruskim junke-rima. Oni su navukli neprikosnoven kaput čestitog buržuja i nazvali se „Udruženje za zaštitu vlasništva u svim klasama naroda“, naravno *feudalnog* vlasništva... Oni namjeravaju ni manje ni više nego da, među ostalim, prevare i rajnsku provin-ciju za oko 20 miliona talira i da taj novac strpaju u svoj džep. Plan nije loš. Rajn-landani bi trebalo da se smatraju posebno počašćenim time što junkeri von Thad-den-Trieglaff u Istočnoj Pomeraniji, kao i von Arnim i von Manteuffel uz još ne-

koliko hiljada seoskih plemića hoće da im iskažu čast da rajnskim novcem plate njihove dugove.«

Naime g. von Bülow-Cummerow, tada poznat kao Bülow-Kummervoll¹, izmislio je planić i dao ga gornjem junkerskom udruženju, ili – kako ga je Wolff nazvao – junkerskom parlamentu, da ga prihvati i kao peticiju dostavi vladi i komorama – planić za reguliranje poreza na zemljište u Pruskoj. S jedne strane, žalili su se seljački posjednici, osobito iz zapadnih provincija, da imaju da plate *previše* poreza na zemljište; s druge strane, plemići veleposjednici iz istočnih provincija nisu plaćali *uopće nikakav* porez na zemljište, iako i njih kao i sve druge zemljoposjednike na to obvezuje već zakon od 27. oktobra 1810. Junkerski parlament je našao put da doskoči i *jednoj i drugoj* neprilici. Čujmo Wolffa:

«Junker žele da podnesu žrtve kako bi se uklonilo neraspoloženje koje sada vlada. To oni kažu. Tko bi od njih očekivao takvu velikodušnost! U čemu se međutim sastoje žrtve? Oni predlažu da se prinos svih zemljišta utvrdi približnom procenom i da se zatim porez na zemljište raspodijeli prema istom postotku prinosa u cijeloj državi. Sad, ta velikodušnost nije baš velika, jer oni hoće da urade samo ono na što su zakonski obavezni već 38 godina. Ali dalje! Oni traže da junkeri i plemićki zemljoposjednici, koji su se dosad nezakonito izvlačili od plaćanja poreza – možda naknadno plate poreze? – ne, nego da oni, zato što će se odsad umilostiviti da plaćaju poreze, *budu oštećeni odgovarajućim kapitalom*» – naime isplatom iznosa 25 puta većeg od poreza koji će ubuduće trebati da plaćaju. «Naprotiv, oni od kojih su dosad nepravedno naplaćivani previsoki porezi na zemljište treba – ne možda da dobiju natrag ono što su previše platili – već naprotiv, treba da imaju pravo da *naplate višak*» time što će se već prema okolnostima otkupiti jednokratnim plaćanjem 18–20 puta većeg iznosa. – «Više poreze plaćaju sada seljaci u istočnim provincijama, a osim toga napose rajnska provincija. Seljaci u starim zemljama i Rajnlandani treba dakle sada još da plate i kapitala. Skoro nikakve ili samo malene dažbine na zemljišta plaćali su dosada plemići-zemljoposjednici u istočnim provincijama... Oni dakle dobivaju novac koji treba da namaknu Rajnlandani i seljaci.»

Slijedi pregled poreza na zemljišta što su ga 1848. platile različite provincije i površine tih provincija, iz čega proizlazi:

«Rajnska pokrajina plaća u prosjeku za svaku kvadratnu milju otprilike pet puta više poreza na zemljište nego Pruska, Poznanj i Pomeranija, četiri puta više nego marka Brandenburg.»

Razumije se da je zemlja bolja, ali,

«ako to nisko procijenimo, rajnska provincija sada bi imala da plati otprilike oko milion talira više poreza na zemljišta nego što bi na nju došlo prema prosječnoj procjeni. Prema zakonskom prijedlogu junkerskog parlamenta, rajnske pokrajine

¹ Bülow pun briga

morale bi dakle da plate za kaznu još 18 do 22 miliona talira u gotovu, koji bi se prelili u džepove junkera u istočnim provincijama! Država bi pri tom bila samo bankar. To su veličanstvene žrtve koje su gospoda seoski junkeri i dubretari voljni da pridonese, to je zaštita koju oni žele da pruže vlasništvu. Tako štiti vlasništvo svaki džeparoš...

Rajnske pokrajine, napose rajnski seljaci, a ne manje vestfalski i šleski, neka pravovremeno pogledaju gdje će nabaviti novac za plaćanje junkera. Sto miliona talira ne može se u današnje vrijeme nabaviti tako brzo.

Dok dakle u Francuskoj seljaci traže milijardu franaka od plemstva, u Pruskoj plemstvo traži pola milijarde franaka od seljaka!

Živjela, triput živjela berlinska martovska revolucija!

Medutim, ta puka odbrana nije bila dovoljna pred besramnošću pruskih junkera. »Neue Rheinische Zeitung« tražile su i našle svoju snagu u napadu, i tako je Wolff u broju od 22. marta 1849. započeo niz članaka *Die schlesische Milliarde*, u kojima je izračunao kolike je iznose samo šlesko plemstvo u novcu, novčanoj vrijednosti i zemljišnom posjedu protupravno oduzelo seljacima od početka otkupljivanja od kuluka. Malo ih je među mnogim elektrizirajućim člancima novina »Neue Rheinische Zeitung« koji su postigli takvo djelovanje kao tih osam, što su objavljeni u vremenu od 22. marta do 25. aprila. Narudžbe na novine iz Šleske i drugih istočnih provincija porasle su vrtoglavo; tražili su se naknadno pojedini brojevi i najzad, kako izuzetne slobode štampe koju nam je osiguravao rajnski zakon u ostalim provincijama nije bilo a na preštampavanje se pod plemenitom zemaljskom pravdom nije moglo ni pomisliti, došlo se na pomisao da se tih osam cijelih brojeva u vanjskoj opremi potajno preštampa u Šleskoj i proširi u hiljadama primjeraka – postupak protiv kojega naravno nitko nije imao manje da prigovori nego redakcija.

V

U »Neue Rheinische Zeitung« od 22. marta 1849. otpočeo je Wolff svoj napad na šleske junkere ovako:

»Tek što se konstituirala dvorska i junkerska komora« (koja se sastala na temelju oktroiranog ustava i oktroiranog izbornog zakona od 26. februara 1849), »odmah je podnesen prijedlog za reguliranje, tj. otkup, feudalnih tereta. Milostivoj gospodi se žuri. Oni žele da od seoskog stanovništva još u posljednjem trenutku iscijede toliko, da mogu staviti na stranu lijepu uštedevinicu za eventualne loše dane i poslati je u inozemstvo kao svoju prethodnicu.

Za užas, za neopisiv strah, koji su pretrpjeli u prvo vrijeme poslije »nesporazuma« berlinskog marta i njegovih neposrednih posljedica, oni sad nastoje da iz džepova svojih dragih seoskih podanika izvuku dvostruko drag balzam.

Napose *Šleskoj*, dosadašnjem zlatnom rudniku feudalnih i industrijskih ba-

rona, treba još jednom isprazniti džepove, da bi sjaj njenog vlastelinskog plemstva blistao i dalje, povećan i ojačan.

Mi smo odmah poslije objavljivanja u decembru prošle godine oktroiranog provizornog zakona o otkupu dokazali da se vodilo računa jedino o koristi milostivih vlastelina, da je takozvani mali čovjek bio prepušten čistoj samovolji 'velikih' već sastavom izbornog suda. Uprkos tome, otmjeno plemstvo nije zadovoljno njime. Ono zahtijeva zakon koji bi plemićku kesu favorizirao još više.

U martu i aprilu 1848. mnoštvo visoke gospode u Šleskoj izdalo je svojim seljacima pismene isprave u kojima se oni odriču svih dosadašnjih davanja i kuluka potčinjenih seljaka. Kako bi sačuvali svoje dvorce od spaljivanja a sebe same od uloge neobičnog ukrasa na ponekoj dvorskoj lipi ili vlastelinskoj topoli, oni su jednim potezom pera žrtvovali svoja takozvana stečena prava. Na sreću po njih, papir je i tada bio vrlo strpljiv.

Kad je dakle revolucija, umjesto da korača naprijed zapela u kaljuži filisterije i dobrodušnog iščekivanja, gospoda su izvukla svoje povelje o odricanju, ne da bi ih ispunila, već da bi ih poslala sudu kao dokaze za krivičnu istragu protiv pobunjenog seljačkog ološa.*

Wolff sada pripovijeda kako je birokracija pod vodstvom vrhovnog predsjednika Pindera i uz pomoć pokretnih vojnih kolona prisiljavala seljake na izvršavanje starih kuluka, kako je seljacima ostala samo nada u berlinsku sporazumašku skupštinu, kako su gospoda sporazumaši, umjesto da prije svega drugog proglase bezodštetno ukidanje svih feudalnih davanja, dangubila s istraživanjima o prirodi, porijeklu itd. divnih feudalnih usluga i davanja sve dok reakcija nije dovoljno ojačala da bi rastjerala cijelu skupštinu prije nego što je ona donijela bilo kakav zaključak o ukidanju feudalnih tereta; kako je tada oktroiran novi zakon o otkupu, ali kako čak ni taj ultrareakcionarni zakon nije zadovoljio plemenitu gospodu pa ona sada postavljaju još dalekosežnije zahtjeve.

Ali su gospoda plemići pravili račun bez krčmara, jer je taj krčmar »šleski seljak, ne seljak-buržuj sa 3, 4 i više hufa¹ zemlje, već ona masa sitnijih seljaka, dvorskih i slobodnih vrtlara, seljaka s kućercima bez zemljišta i 'kućne čeljadi', koji su dosad bili tegleća stoka velikih zemljoposjednika i koji bi prema planu ovih posljednjih trebalo da to u jednom drugom obliku ostanu i ubuduće.

Godine 1848. ona bi se masa bila zadovoljila ukidanjem feudalnih tereta bez naknade... Poslije gorkog vremena učenja u posljednjim mjesecima 1848. i u dosadašnjim mjesecima 1849. šlesko je seljaštvo, 'mali čovjek', sve više dolazilo do uvjerenja da bi gospoda plemići-posjednici umjesto da pomoću fino smišljenog zakona o otkupu sebi oktroiraju nova bogatstva po pravdi, morali vratiti bar onaj dio svoje pljačke koji su skucali uz pomoć ranijeg zakona o otkupu... Od sela do sela bave se sad pitanjem koliko su gospoda vitezi pljačkaši ukrali seljacima samo za posljednjih trideset godina.*

¹ jedna hufa = 7 do 8 hektara

To nije tako lako kao u Francuskoj, gdje je narodu bila iznudena odšteta u okrugloj sumi od 1000 miliona franaka, blizu 300 miliona talira, tako da »francuski seljak zna koliko mora dobiti natrag u kapitalu i u kamatama«. U Pruskoj se iskorištavanje vršilo iz godine u godinu, i dosad je samo pojedini seljak znao što su on i njegovo selo platili.

»Ali sada je napravljen račun za cijelu provinciju i nađeno je da je seljaštvo u svrhu otkupa dijelom u zemljištu, a dijelom u gotovom kapitalu i rentama platilo milostivoj gospodi¹ više od 80 miliona talira. K tome dolaze godišnja davanja i kuluci dosad neotkupljenih. Ta suma iznosi za posljednjih 30 godina najmanje 160 miliona talira, što zajedno s gornjim čini oko 240 miliona talira.

Seljaštvu su ti računi, s kojima se upoznao tek sada, otvorili oči... i zbog toga su feudalne čifte zadržale od straha. Oni su progutali 240 miliona iz džepova seljaka i »naših 240 miliona moramo prvom prilikom dobiti natrag« – to je sada misao koja se širi među šleskim seljaštvom, to je zahtjev koji se već u hiljadama sela glasno izgovara.

Svijest koja se sve više širi da su, ako uopće treba govoriti o odšteti zbog feudalnih tereta, *seljaci* oni koji moraju biti obeštećeni za plemićku pljačku izvršenu nad njima – to je »tekovina« koja će uskoro donijeti plodove. Ona se ne da poništiti nikakvim smicalicama oktroiranja. Iduća revolucija pomoći će joj da dode do praktične važnosti i šleski seljaci tada će vjerojatno znati da izrade »zakon o obeštećenju«, po kojem će ne samo opljačkani kapital nego i »u zemlji uobičajena kamata« naći put natrag u džepove naroda.

S kojeg su »pravnog osnova« gospoda junkeri prisvojili sebi tu sumu, kazuje drugi članak, u broju od 25. marta 1849.

»Kako stoji sa stjecanjem tih pljačkaško-viteških »prava«, o tome jasno svjedoči ne samo svaka stranica srednjovjekovne historije već i svaka godina do najnovijeg vremena. Srednjovjekovni viteški mač znao je kasnije da se prekrasno udruži s gušćim perom pravnika i s činovničkom ruljom. Od nasilja je pomoću čarobnjačkog trika isfabricirano »pravo«, »stečeno pravo«. Jedan primjer iz prošlog vijeka. Osamdesetih godina su u Šleskoj, na poticaj plemstva, osnovane komisije za utvrđivanje urbarija, usluga i protuusluga vlastelina i seljaka... Komisije, sastavljene od plemića i njihovih kreatura, radile su odlično – u interesu aristokracije. Pa ipak visokoj gospodi nije uspjelo ni izdaleka da posvuda ostvare takozvane »konfirmirane« (od seljaka priznate) »urbarije«. Ali gdje je to uspjelo, to se dogodilo samo nasiljem ili prevarom... Sasvim naivno se u uvodu uz određeni broj takvih isprava navodi da seljaci nisu htjeli da ih potpišu krstićem (pisati ih je tada znalo samo jako malo) i da su oni dijelom prijetnjama, a dijelom stvarnom upotrebom oružane sile bili prisiljeni da potpišu dokumente koji su omogućili izrabljivanje njih i njihova potomstva. Na temelju takvih »pravedno stečenih prava« gospoda plemići u Šleskoj su za posljednjih trideset godina znali da iz znoja i krvi seljačkog staleža izdestiliraju u svoje plemićke kase onu lijepu sumicu od 240 miliona talira.«

¹ U »N.Rh.Z.«: od šleskih plemića-razbojnika opljačkano za

VI

Od direktnog iskorišćavanja seljaka od strane plemstva Wolff prelazi na različite oblike indirektnog iskorišćavanja, pri čemu sudjelovanje države igra glavnu ulogu.

Ponajprije *porez na zemljište*, koji se u Šleskoj još i 1849. ubirao prema katastru iz 1749. U tom katastru je u samom početku plemićko zemljište unijeto s manjim, seljačko zemljište s većim brojem jutara od stvarnog, prinos jednog jutra livade ili oranice procijenjen je na 1 talir, pa je prema tome ubiran porez na zemljište. Šume i pašnjaci bili su slobodni od poreza. Plemići su otad iskrčili cijele predjele šumskog zemljišta i znatne površine pustara učinili obradivim. Porez se i dalje plaćao prema broju jutara obradivog zemljišta navedenom u katastru iz 1749! Seljak koji nije imao pustara da ih pretvori u obradivu zemlju bio je dakle uz obostrano postojan porez znatno preopterećen, prosto rečeno prevaren. Još više:

«Velik dio plemstva, upravo onaj dio koji posjeduje *najveće i najunosnije komplekse imanja*, nije na osnovu „stečenih prava“ kao medijalizirano visoko plemstvo⁽⁵²⁾ do danas *platio ni jedne pare poreza na zemljište*.

Procijenimo li ono što su gospoda plemići u posljednjih 30 godina samo kad je riječ o porezu na zemljište platili premalo ili uopće nisu platili na 40 miliona talira – a to je ipak zaista još računato bratski – onda to zajedno s 240 miliona koji su direktno opljačkani iz džepa šleskog seljaštva daje svotu od 280 miliona.» (*Neue Rheinische Zeitung* od 25. marta 1849)

Slijede prirezi. Jedan šleski seljak, kojega Wolff uzima iz mase, «posjeduje 8 jutara zemlje srednje kvalitete, podmiruje godišnje masu davanja „milostivom“ gospodinu, mora mu godišnje pružiti masu kmetskih usluga i pri tom plaća prireze mjesečno 7 srebrnih groša i 6 pfeniga, što čini godišnje 3 talira. Nasuprot njemu stoji jedan plemeniti gospodin s vrlo prostranim zemljišnim posjedom, sa šumama i livadama, sa topionicama željeza, rudnicima cinka, ugljenokopima itd., npr. arhibukač⁽⁵³⁾, prijatelj Rusa, smrtni neprijatelj demokrata i poslanik za drugu komoru, grof Renard. Taj čovjek ima godišnji dohodak od 240 000 talira. On plaća godišnje najviše 144 talira prireza. Srazmjerno onom seljačkom posjedniku s 8 jutara zemlje trebalo bi da on plaća godišnje najmanje 7000 talira prireza, što za 20 godina čini 140 000 talira. On je dakle za 20 godina uplatio premalo 137 120 talira.»

Wolff sada upoređuje iznos prireza koji plaća taj isti grof Renard s porezom dvorskog sluga sa 10 talira godišnje plaće, koji plaća $\frac{1}{2}$ talira ili 5 posto od svog prihoda u gotovu i s porezom djevojke zaposlene u dvorskom vrtu, koja uz 6 talira godišnje plaće plaća isto tako prirez $\frac{1}{2}$ talira ili $8\frac{1}{3}$ posto od svog prihoda. Prema tome je plemeniti grof za 20 godina platio u odnosu prema sluzi 231 120, a u odnosu prema služavci čak 391 120 talira prireza premalo.

«Prema volji otaca domovine Friedricha Wilhelma IV, Eichhorna, Ladenberga i ostale kršćansko-germanske družine, osnovna škola trebalo bi da se ograniči (upoređi Eichhornove reskripte do početka 1848) samo na čitanje, pisanje i najnužnije računanje. Četiri osnovne računске operacije ostale bi dakle seljaštvu ipak dopuštene. Međutim, nije trebalo osnovne škole da seljak nauči osnovne računске operacije, a naročito suptrahiranje ili oduzimanje, odbijanje. Bar u Šleskoj je bogodano pljačkaško plemstvo toliko oko njega i od njega suptrahiralo, da će on sada sa svoje strane, kad mu se prvi put pruži pogodna prilika, po svoj prilici odlično položiti ispit iz te operacije suptrahiranja, primijenjene na visoku gospodu.»

O toj suptrakcijskoj praksi šleskog plemstva Wolff zatim ponovo daje jedan primjer: neobrađeni lanci zemlje.

«Posvuda gdje su u prošlom stoljeću uslijed rata, epidemija, požara i drugih nesreća propali seljački domaćini» (tj. seljaci), «tu je brzo bio pri ruci patrimonijalni gospodar da oranicu odnosnog seljačkog domaćinstva ili posve ili djelomično pripoji svom dominiju kao ‚puste lance‘. Vi ste se, gospodo, dobro čuvali da ne preuzmete i porez na zemljište, kućarinu i ostale terete. Njih su i dalje morali da snose ili cijela općina ili idući posjednik, koji je često dobio samo trećinu, šestinu ili osminu ranije površine zemljišta, ali zato sve ranije poreze, davanja i usluge unesene u ugovor o prodaji. Slično ste to radili i s općinskim pašnjacima i oranicama, ako su npr. gore spomenuti uzroci doveli do toga da je selo više ili manje posve opustjelo. Te i još ostale prilike vi ste koristili da sakupite što više zemljišta. Ali općine i pojedini seljaci morali su da snose nesmanjeno općinske, školske, crkvene, okružne i druge terete, kao da nisu baš ništa izgubili... Mjerom kojom vi hoćete da mjerite, hoćemo i mi da mjerimo vas, odgovorit će vam seljak.

U vašem bijesnom apetitu za odštetama vi ste slijepo naletjeli na pravo stršljenovo gnijezdo odšteta narodu; ako ovi, razdraženi kao što jesu, izlete jednog dana, tada bi lako mogla da vas zapadne, uz najtačnije *obeštećenje* još i dobra porcija *oštećenja!*» («Neue Rheinische Zeitung» od 27. marta.)

U idućem članku (broj od 29. marta) Wolff opisuje sam postupak pri otkupljivanju od feudalnih tereta. Pod zloglasnim glavnim komisijama, koje su trebale da rješavaju stvar za cijelu provinciju, stajali su kraljevski poljoprivredni komesari i njihovi pomoćnici, kraljevski nadzornici mjerenja i pisari. Kad bi veleposjednik ili seljaci postavili prijedlog za otkup, pojavili bi se ti činovnici u selu, gdje bi ih plemenita gospoda odmah najspremnije ugostila i obradila.

«Često je to obrađivanje bilo obavljeno već i ranije, a kako gospoda plemići ne štete šampanjac ako se njime može nešto postići, to su patrimonijalno-prijatna nastojanja bila većinom uspješna.»

Svakako našlo se tu i tamo i nepodmitljivih činovnika, samo što su oni bili iznimke, a čak i tada seljacima nije bilo pomoći.

«U slučajevima kad se poljoprivredni komesar sa svoje strane držao tačno zakona koristilo je to seljaku malo čim bi dominijalni gospodar ili njegovi činovnici pridobili npr. nadzornika. Još gore za seljake ako je, što je u pravilu bio slučaj,

između poljoprivrednog komesara, nadzornika i patrimonijalnog gospodara vladao najsrdačniji sporazum. Tada je plemićko srce bilo veselo i dobre volje.

U svom punom sjaju moći, kojom je napose staropruska birokracija znala da zaogrne svoje pripadnike, sada je kraljevski komesar stupao među seljake sakupljene u krčmi-sudnici. On nije propuštao da podsjeti seljake da je on ovamo došao i da s njima pregovara ‚u ime kralja‘.

‚U ime kralja!‘ Kod te fraze izlaze seljaku pred oči istovremeno sve mračne prilike, kao žandari, izvršitelji, patrimonijalni suci, zemaljski savjetnici itd. Ta njege su svi ovi uvijek u to ime tlačili i isisavali! ‚U ime kralja!‘ To mu je zvučalo kao batina ili kaznionica, zvučalo je kao porezi, desetine, kuluk i sporedni doprinosi. Ta sve je to morao da plaća, ‚u ime kralja‘. Ako taj komesarski uvod nije potpuno upalio, ako su se općina ili pojedini seljaci u njoj pokazali u ovoj ili u onoj tački nepokornim prema dominijalnokomesarskim planovima, tada se komesar pretvarao u olimpijskog gromovnika, koji je u zbnjenu gomilu seljaka ubacivao jedno do-stodavola za drugim i tada blažim glasom dodavao: Ako i dalje budete tako glupo zanovijetali, kažem vam da ćete zato još propisno zvecnuti kesom. To simbolično zahvaćanje u seljačku kesu tada je većinom bilo odlučujuće: usluge i protuusluge mogle su se sada lako prilagoditi željama veleposjednika.»

Sad se prelazilo na premjeravanje i pri tom je podmićeni nadzornik sa svoje strane zakidao od seljaka u korist vlastelina. Za procjenu uživanja, kvalitete zemlje itd. pozivani su za vještake okružni načelnici i oni su davali svoja mišljenja većinom također u prilog vlastelina. Kad se sve to uredilo i kad je najzad bilo utvrđeno koliko jutara ostaje seljaku poslije odbitka dijela zemljišta koji se ima ustupiti milostivom gospodinu kao naknada štete za ukinute feudalne usluge, gospoda vitez i većinom bi sklonili poljoprivrednog komesara da oranice malih ljudi, ako je to ikako moguće, premjesti na najgoru stranu. Dobro zemljište pripojilo bi se gospodskom i zato bi seljacima bila odmjerena gospodska oranica koja za vlažnih godina redovno propada pod vodom. S druge strane, seljacima bi se tada oteo još jedan dio njihove njive kad je nadzornik vršio ponovan premjer. U ogromnoj većini slučajeva seljaci su bili bespomoćni; tko bi započeo sudski proces bio bi u pravilu njime upropašćen, a samo u posve izuzetno povoljnim okolnostima dolazio bi seljak do svog prava.

Završetak posla predstavljalo je zaključivanje i potpisivanje svih poravnanja ili isprava o sporazumu od strane glavne komisije i – glavni obračun troškova, a s njim tek zapravo i počinje najveća nevolja seljaka.

«Za karakterizaciju tih računa nema drugog izraza nego: bestidno. Seljak je mogao da protestira, da čupa kose; ništa nije pomagalo. Upravo na njegov novčanik se i smjeralo; državna blagajna uzimala je unaprijed svoj dio taksi, a ostatak je služio za plaćanje glavne komisije, poljoprivredne komisije itd. Čitav taj čopor činovnika živio je u slasti i lasti. Puki siromasi su se, kad bi ušli u službu kao poljoprivredni komesari, vrlo brzo uzvinuli uz pomoć pljačkaškog plemićkog neprava također do posjednika-plemića. Da je odlučivanje kod glavnih komisija bilo u

rukama plemića – jedva da treba i spominjati. Bez njih ne bi poslići gospode plemića stajali tako dobro.»

Obračun ukupnih troškova tih glavnih komisija nije po dobrom staropruskom običaju bio nikad objelodanjen, dakle narod uopće ne zna šta ga je zapravo stajalo otkupljivanje od feudalnih tereta, ukoliko je ono ostvareno do 1848. Ali pojedine općine i seljaci neće nikad zaboraviti koliko su oni tada morali »zveznuti«.

«Jedno malo selo, npr., čiji seljaci svi zajedno nisu posjedovali ni 30 jutara moralo je za troškove poravnjanja platiti oko 137 talira; u jednom drugom dolazi na jednog mjesnog posjednika sa 7 jutara oranice ne manje nego 29 talira troškova... Sud za utvrđivanje odštete pljačkašima-plemićima bio je tako krasan, da on, začinjen nekim kršćansko-germanskim dodacima, ne smije ni dalje nedostajati na trpezi visoke i plemenite gospode. To otvara apetit! – kaže šlesko pljačkaško plemstvo, gladi smiješeci se svoje brke i pucketa jezikom, kao što to seoski plemići obično rade.»

Wolff je ovo napisao prije dvadeset i sedam godina, a opisani događaji pripadaju vremenu od 1820. do 1848; ali ako o njima čita danas, čovjek vjeruje da čita opis procedure po kojoj su se od 1861. ruski kmetovi pretvarali u takozvane slobodne seljake. Slaže se u dlaku. Iz poteza u potez varanje seljaka u korist plemenite gospode u oba je slučaja isto. I kao što se u svim službenim i liberalnim prikazima rusko otkupljivanje slika kao ogromna dobrobit za seljake, kao najveći napredak u ruskoj historiji, isto nam tako službena i nacionalnoservilna historiografija prikazuje ono staroprusko varanje seljaka kao veliki oslobodilački događaj, koji veliku francusku revoluciju – koja je ipak bila uzrok cijelog otkupa – baca u zasjenak!

VII

Registar grijehâ šleskog plemstva još nije iscrpljen. U »Neue Rheinische Zeitung« od 5. aprila pripovijeda Wolff kako je uvođenje slobodnog bavljenja obrtom u Pruskoj pružilo plemstvu novu priliku za varanje seljaka.

«Dok je trajala cehovska prisila, plaćao je seoski zanatlija i obrtnik za svoj zanat ili posao godišnji, u pravilu prilično visok danak plemenitom vlastelinu. Zato je on uživao prednost da ga je vlastelin štutio od konkurencije drugih uskraćivanjem dozvole za poslovanje, i da je osim toga i vlastelin morao da mu daje posla. Tako je stvar stajala napose s mlinarima, pivarima, mesarima, kovačima, pekarima, krčmarima, gostioničarima, sitničarima itd.»

Kada je uvedena sloboda bavljenja obrtom, prestala je privilegiranim zanatlijama zajamčena zaštita i posvuda im je iskrsavala konkurencija. Uprkos tome vlastelini su i dalje ubirali dotadašnji visoki

danak, pod izgovorom da se on ne odnosi na zanat već na zemljište, i sudovi su, također pretežno u interesu plemstva, u velikoj većini slučajeva priznavali taj besmisleni zahtjev. Ali to nije bilo sve. S vremenom su sama milostiva gospoda osnivala vodenice i vjetrenjače, a kasnije i parne mlinove, pravili su dakle i sami ranije privilegiranom mlinaru nadmoćnu konkurenciju, ali su uprkos tome mirno tražili od njega da i dalje plaća taj stari, za raniji monopol plaćani danak – pod izgovorom da je to ili kamata na zemljišta ili odšteta za neke neznatne popravke u vodotoku koje će izvršiti vlastelin i slično. Tako Wolff navodi jednu vodenicu sa dvije smjene, bez mrve oranice, koja je morala da plaća vlastelinu 40 talira godišnje uprkos tome što je on podigao konkurentski mlin, tako da je na prvom mlinu jedan mlinar za drugim padao pod stečaj. Tim bolje za vlastelina: mlin se tada morao prodati, a od kupovne sume kod svake promjene vlasništva najprije je milostivi gospodin ubrao 10% feudalne takse za sebe samog! Isto tako jedna vjetrenjača kojoj je pripadalo samo ono zemljište na kojem je stajala, morala je plaćati vlastelinu 53 talira godišnje. Tako je bilo i s kovačima koji su morali i dalje plaćati ili otkupiti stari monopolski danak uprkos tome što je ne samo monopol bio ukinut nego im je isti vlastelin koji je zgrtao danak pravio konkurenciju svojom vlastitom kovačnicom – isto tako i ostalim zanatlijama i obrtnicima: danak se ili otkupljivao »poravnanjem« ili se i dalje plaćao, premda je protuusluga, zaštita od tuđe konkurencije, već davno otpala.

Dosada su razmatrani samo različiti oblici iskorišćavanja kojima se feudalno plemstvo služilo prema imućnijim seljacima, prema seljacima sa dva i više lanaca i prema onima nadalje do slobodnih vrtlara, seljaka s okućnicom i kolibara – kako se sve nisu zvali svi ti ljudi koji su posjedovali bar neki kućerak, a uz to većinom još i vrtić. Ostala je brojna klasa koja nije u službi milostivog gospodina, a ne posjeduje ni kućicu ni kvadratnu stopu zemlje.

»To je klasa privremeno ukonačenih, zakupaca dijela kuće, ukratko stanara i podstanara, ljudi koji su kod seljaka, vrtlara, kolibara za 4–8 talira godišnje uzeli u zakup sobicu, najčešće nešto poput štenare. To su ili preseljenici, tj. oni koji su svoje gospodarstvo predali rodacima ili prodali tuđim ljudima a sami su se sa svojim »staračkim dijelom« ili bez njega smjestili u jednu od tamo postojećih sobica i povukli se u mir, ili su to – a oni sačinjavaju većinu – siromašni nadničari, seoski zanatlije, tkalci, rudari itd.«

Kako doskočiti ovima? Patrimonijalna sudska nadležnost, ono lijepo stanje koje treba da se ukinе tek sada uređenjem okruga, a u kojem vlastelin posjeduje sudska vlast nad svojim bivšim podanicima, morala je poslužiti kao izgovor. Ona je donosila sa sobom da je milostivi gospodin, kad bi strpao u zatvor nekog nad kim je imao sudska nadležnost, morao snositi i troškove izdržavanja i istrage. Za to je taj isti milostivi gospodin također primao sve sudske prihode, koji su kapali kod patrimonijalne sudske nadležnosti. Ako je uhapšenik bio seljak,

tada je milostivi gospodin ponovo utjerivao od njega troškove a u krajnjem slučaju dao bi mu prodati kuću i kućište. Ali da bi pokrio i troškove koje bi mu mogli prouzrokovati uhapšeni beskućnici, vlastelin je od svih ljudi te klase koji su potpadali pod njegovu sudsku vlast ubirao godišnju *jamčevinu*, koja je krštena otmjenim imenom pravosudni novac.

»Neki od plemenite gospode«, kaže Wolff («*Neue Rheinische Zeitung*» od 12. aprila), »zadovoljavali su se jednim talirom godišnje; drugi su ubirali 1½ talir, a treći su tjerali bezobrazluk tako daleko da su od tog dijela seoskog proletarijata tražili 2 talira godišnje. Zatim su se s tim krvavim novcem tim slade kockali i kurvali u glavnom gradu i u kupkama.

Gdje se nije mogla izmusti gotovina, tu su milostivi gospodin ili njegov činovnik pretvarali jamčevinu u 6, 10 do 12 besplatnih dana kuluka (koje su stanari morali da odrade milostivom gospodinu besplatno). »Ali ništa ljepšeg od gotovog novca! Ako dakle stanar nije mogao da plati, tada mu je obično poslan na vrat izvršitelj, koji mu je morao oduzeti posljednje krpice, posljednji krevet, sto i stolicu. Neki pojedinci među plemenitom gospodom uzdržavali su se od divljaštva i nisu zahtijevali jamčevinu, ali ne zato što je to bilo uzurpirano pravo, već zato što oni u patrijarhalnoj blagosti nisu htjeli da upotrijebe to navodno pravo.

Tako je, dakle, s malo izuzetaka, podstanar iz godine u godinu sramotno pljačkan u korist vlastelinske kese. Siromašan tkalac, npr., kojega je na jednoj strani muzao tvorničar, morao je na drugoj da uz zaradu od 3–4 srebrna groša dnevno, uz ½ talira doprinosa državi, uz dažbine školi, crkvi i općini – da plati još i plemenitom gospodinu 1 do 2 talira jamčevine, koja se s punim pravom može nazvati krvavim novcem. Tako isto rudar, tako i svi ostali podstanari.

Kakvu korist ima on, podstanar, od toga? Da može – ako je nuždom, bijedom i surovošću natjeran na krađu ili na druge zločine i osuđen na kaznu – sjediti u kaznenom zavodu ili popravištu s radosnom sviješću da su on i klasa beskućnika, kojoj on pripada, već unaprijed, i to stostruko, platili troškove zatvora vlastelinskoj kesi... Beskućnik koji je 30 godina plaćao jamčevinu – uzmimo prosječno po 1½ talir godišnje – i ne dopane zatvora, morao je da uspe u vlastelinsku kesu, ne računajući kamate i kamate na kamate, 40 talira u gotovu. Njima gospodin plaća kamate na kapital uzajmljen kod pokrajine (kreditnog društva plemića-posjednika) u visini od preko 1000 talira.

Kakav su izdaha izvor gospoda plemići-pljačkaši našli u jamčevini izlazi iz činjenice da je u većini sela isto toliko, često još više, beskućnika nego vlastitih gazda. Sjećamo se jednog od najmanjih plemića-pljačkaša, koji je imao tri dominija i koji je od beskućnika u svoja 3 sela iscjedivao godišnje 240 talira, čime je plaćao kamate na pokrajinski (na svoje imanje pozajmljeni) »kapital od 6000 talira...

Naivni ljudi će poslije svega ovog možda povjerovati da su gospoda plemići sad stvarno i plaćali eventualne krivične troškove iz svojih prenumerando (plaćanjem unaprijed) napunjenih kesa? Plemićka špekulacija čini takvo naivno vjerovanje potpuno smiješnim. Poznato nam je iz dvadesetih kao i iz kasnijih godina mnogo slučajeva gdje je plemićka besramnost ne samo ubirala jamčevinu od beskućnika, već je znala, kad bi nastali istražni i tamnički troškovi, da drage seoske

podanike prisili da snose dijelom $\frac{1}{3}$, dijelom $\frac{1}{2}$, a u mnogim selima čak i $\frac{2}{3}$ troškova.¹

VIII

U »Neue Rheinische Zeitung« od 14. aprila Wolff govori o *lovačkom pravu*, koje je 1848. bilo ukinuto bez naknade, a čije su ponovno uspostavljanje ili otkup jednom »odštetom« gospoda junckeri tada glasno zahtijevali.

»Proглаšenje divljači za svetinju imalo je za posljedicu da je čovjek radije ustrijelio neku seljačku fukaru nego zeca, jarebicu ili slično zaštićeno stvorenje. Kod lova s hajkačima, uzetim između dragih seoskih podanika, nije bilo mnogo ustručavanja; ako bi koji od hajkača i bio ranjen ili ustrijeljen, najviše da je došlo do istrage i to je bilo sve. Osim toga nam je iz onog blistavog dominijalnog perioda poznato više slučajeva da je plemeniti juncker ovom ili onom hajkaču sasuo naboj sačme u noge ili u stražnji dio tijela – za čisto privatno plemićko uživanje. Također izvan pravog lova gospoda plemići su se tako zabavljali sa strašću. U takvoj prilici sjećamo se uvijek gospodina barona koji je jednoj ženi koja je uprkos njegovoj zabrani pabirčila na požnjevenoj gospodskoj oranici sasuo porciju sačme u stegno i zatim je kod ručka u izabranom društvu viteza-pljačkaša s očiglednim ličnim zadovoljstvom pripovijedao o svom junačkom djelu. U zamjenu imali su dragi seoski podanici kod veleposjedničkih hajki veselje da moraju »robotati« (služiti) kao hajkači. Svaki domaćin, tj. svaki posjednik zemlje i svaki kolibaš dobio je naređenje da »sutra rano ujutro« pošalje jednog hajkača za veliki gospodski lov na toliko i toliko dana. Gospodi plemićima je naravno moralo da igra srce od radosti kad je u hladnim, vlažnim oktobarskim ili novembarskim danima kraj njih kaskala rulja loše odjevenih, često bosih, gladnih stanovnika sela. Korbač je visio na lovačkoj torbi za dobro psa i hajkača. Najbolju porciju obično bi dobio ovaj drugi... Drugi plemići su osnovali velike fazanerijske... Teško ženi ili djevojci koja bi iz nepreznosti ili zbog nedovoljne oštroumnosti prišla naočigled grofa suviše blizu gnijezdu fazana i uznemirila ženku... Mi smo sami u našoj mladosti vidjeli na vlastite oči kako je iz navedenog razloga jedan mladi vitez-pljačkaš najdivljačkije, najživotinjskije zlostavljao jednu seljanku i pretukao je tako da je postala bogalj, a da niko nije ni prstom maknuo. To su bili siromašni ljudi, a za tužbe, tj. za parničenje treba novaca, a zatim i nešto povjerenja u pravdu, stvari kojih kod većine šleskog seljaštva ima dijelom malo, a dijelom nimalo.

Škrgučući zubima od bijesa, seljak je morao da gleda kako plemićka gospoda sa svojim lovcima ili bez njih, ili kako ovi sami dolaze u lov gazeći i pustošeći njegovo s trudom i mukom obrađeno polje, kako oni ne štete nikakve poljske usjeve, bili ovi visoki ili niski, gusti ili prorijedjeni. Posred usjeva i preko njih gazili su lovci i psi. Ako bi se seljak usudio da prigovori, odgovor je u najblažem slučaju bio podrugljiv smijeh; najgori je mnogi seljak iskusio na svom zlostavljanom tijelu.

¹ Posljednji pasus je naveden iz »N.Rh-Z.« od 13. aprila 1849.

Bogodani privilegirani zec birao je za svoju hranu kupus na polju seljaka, a svoje vočke seljak je sadio kako bi zec mogao da utoli svoju glad zimi... Ali ta šteta ne stoji još ni u kakvom omjeru prema onoj koju su mu nanosili jeleni, srne i divlje svinje... koji su se uzgajali u većem dijelu Šleske. Divlje svinje, jeleni i srndaći prerovali bi, požderali, zgazili često u jednoj noći ono što je seljaku ili 'malom čovjeku' trebalo da posluži za izdržavanje i za plaćanje poreza i davanja za cijelu godinu. Naravno, oštećeni su mogli da tužbom traže odštetu. To su pojedinci ili cijele općine i pokušavali. Rezultat takvih procesa znat će i sam svatko tko je u svom životu stekao makar i samo približnu sliku o staropruskom činovničkom i sudačkom staležu i o staropruskom parničnom postupku... Poslije beskrajnog pisanja i zakazivanja ročišta dobivao bi seljak, ako je bio dobre sreće, poslije nekoliko godina presudu protiv milostivog gospodina, a kad bi najzad sve to tačno pregledao i preračunao, ispalo bi da je sad pogotovu prevaren... Međutim, broj sela na čijim seljačkim njivama već 30 godina, i to iz godine u godinu sve gore pustošeci, gazduju božje divlje svinje, jeleni i srndaći iznosi preko 1000. Poznajemo više takvih sela, koja ni izdaleka ne spadaju među najveća, u kojima je samo zaštićena visoka divljač iz godine u godinu prouzrokovala štetu od 200-300 talira godišnje.

I ako sad plemstvo traži odštetu za ukidanje tog lovačkog prava, Wolff tom zahtjevu suprotstavlja jedan drugi:

«Puna odšteta za sve štete od divljači, za sva pustošenja koja su za posljednjih 30 godina nanijeli našim poljima blagosloveni srndaći, jeleni, divlje svinje i sama gospoda plemići, tj. okruglo: odšteta od najmanje 20 miliona talira!»

Završetak svega čini («Neue Rheinische Zeitung» od 25. aprila 1849) jedan članak o poljskom dijelu provincije, o Gornjoj Šleskoj, koju je u jesen 1847. pogodila ljuta glad poput one koja je istovremeno opustila Irsku. Kao u Irskoj, i u gornjoj Šleskoj je izbila tifusna groznica od gladi i proširila se kao kuga. Iduće zime izbila je tu ponovo, iako žetva nije bila loša, a nije bilo ni poplava ni drugih nesreća. Kako da se to objasni? Wolff odgovara:

«Više od polovine zemljišta nalazi se u rukama velikih posjednika, fiskusa» (države) «ili je neotuđivo. Samo $\frac{2}{5}$ ukupnog zemljišta nalazi se u rukama seljaka, a taj je dio na najnevjerovatniji i najbesramniji način preopterećen kulukom i davanjima vlastelinima kao i porezima državi, crkvi, školi, okrugu i općini, dok milostiva gospoda, u odnosu na seljake, plaćaju državi, u najboljem slučaju tek neku sitnicu... Kad dode dan plaćanja rente, utjeruju je od seljaka u srebru uz pomoć knute – ako neće da plate dobrovoljno. I tako su nedostatak kapitala i kredita i preobilje davanja i usluga vitezima-pljačkašima, državi i crkvi primorali seljaka da se baci u naručaj Jevrejima i da nemoćno batrgajući crkava u zamkama lukavih lihvara.

U dugom periodu ponižavanja i robovanja, u kojem su kršćansko-germanska vlada i njeno pljačkaško plemstvo ugnjetavali gornjošlesko seljaštvo, seljak je svoju jedinu utjehu kao i svoje jačanje i polovinu hrane nalazio u *rakiji*. Mora se priznati plemenitoj gospodi da su oni taj artikal iz svojih pecara u obilju pribavljali

seljacima uz sve nižu cijenu... Pored seljačkih koliba od blata gornjošleskih Poljaka, u kojima su se ugnijezdili glad, tifus i podivljaloš, još se romantičnije ističu divni dvorci, zamci i ostali posjedi gornjošleskih magnata... Na jednoj strani, nevjerovatno brzo gomilanje bogatstava, ogromni godišnji prihodi 'milostivih'. Na drugoj strani, sve veće masovno osiromašenje.

Nadnica za seoskog radnika je krajnje niska; za muškarca 5–6 srebrnih groša, za ženu $2\frac{1}{2}$ –3 srebrna groša treba smatrati već kao visoke nadnice. Mnogi, prisiljeni nevoljom, rade za nadnicu od 4 odnosno 2 srebrna groša pa čak i ispod toga. Hrana se sastoji gotovo isključivo i jedino od krompira i rakije. Još da je radnik ta dva predmeta imao u dovoljnoj količini, u Gornjoj Šleskoj ne bi bar bilo umiranja od gladi i tifusa. Ali kad je uslijed oboljenja krompira glavno sredstvo ishrane postajalo sve skuplje i rjeđe, a nadnica ne samo da nije rasla nego je još opadala – ljudi su posegnuli za travama koje su ubirali po poljima i u šumama, za korovom i korijenjem i kuhali su juhe od ukradene slame, a jeli crknote životinje. Njihove snage su nestajale. Rakija je postala skupa i – još gora nego prije. 'Točiocima' se zovu većim dijelom jevrejske osobe koje uz ogromnu zakupninu milostivom gospodinu prodaju rakiju narodu. Točilac je već i ranije bio naviknut da rakiju koju je razređivao odgovarajućim porcijama vode pojačava svakojakim primjesama, pri čem je glavnu ulogu igrala *šumporna kiselina*. Te otrovne primjese povećavale su se iz godine u godinu, a poslije pojave krompirove bolesti dostigle su vrhunac. Želudac seljaka oslabljen juhom od slame i korova i uživanjem sirovog korjenja nije više mogao savladati takav lijek. Spomenu li se dalje loša odjeća, prljavi, nezdravi stanovi, zimska hladnoća, nedostatak ili rada ili snage za rad, tad će se razumjeti kako se iz stanja gladi vrlo brzo, ne više i ne manje nego u Irskoj, razvio tifus. 'Ljudi nisu imali nikakvih rezervi!' Tim je sve objašnjeno. Njih su neprestano tako muzli i isisavali država i plemići-pljačkaši, da su kod najmanjeg povećanja bijede morali propasti... Plemići-pljačkaši, činovnička kasta i cijela bogodana kraljevsko-pruska vladina bagra pravila je poslove, primala plaće, dijelila darove, dok su tu dolje, u prostim slojevima naroda ljudi bičevani glađu i tifusom na stotine kao stoka počinjali da crkavaju i nastavljali crkavati.

Mnogo bolje nego s nadničarima ne stoji ni s krčmarima, ni s onima koji posjeduju kuću i uz nju veći ili manji komad zemlje. I njihova glavna hrana su krompir i rakija. Ono što proizvedu moraju prodati da bi namakli davanja vlastelinu, državi itd... A još da moraju vršiti usluge na dvoru* (za milostivog gospodina) »da bi ih tamo milostivi gospodin ili njegovi činovnici divljački s kandžijom mrcvarili, da moraju radeći, gladujući i batinani da promatraju i podnose luksus i objest viteza-pljačkaša i osorne činovničke kaste – to je bila i to jest sudbina velikog dijela gornjošleskog poljskog stanovništva...

Kakav je bio postupak s domaćom poslugom, slugama i služavkama milostivog gospodina, može se prosuditi po postupku koje su morali da podnose na kuluk obavezni seoski podanici i takozvani najamni radnici. Kandžija je i tu alfa i omega evanđelja viteza-pljačkaša...

Vitezi-pljačkaši harače po volji. Iz njihovih redova se regrutiraju zemaljski savjetnici; oni vrše dominijalnu i okružnu policijsku službu i cijela birokracija radi u njihovom interesu. Dodajte tome da se nasuprot gornjošleskom poljskom seljaku ne nalazi njemačko činovništvo – ono bi možda bilo previše humano –

već staroprusko činovništvo sa svojim pruskim jezikom i svojim građanskim zakonikom. Sa svih strana isisavano, zlostavljano, ismijavano, bičevano i okivano, gornjošlesko seljaštvo moralo je najzad doći do tačke do koje je stiglo. Glad i kuga morali su da sazriju kao posljednji plod na tom čisto kršćansko-germanskom tlu. Tko je još sposoban za krađu, taj krade. To je jedini oblik u kojem poričeni Gornjošlezijac stvarno oponira kršćanskom germanstvu i pljačkaškom plemstvu. Na idućoj stepenici se prosjači; vidi se kako se kukavne prilike vuku u gomilama od jednog mjesta do drugog. U trećem redu vidimo one koji nemaju snage ni spretnosti ni za krađu ni za prosjačenje. Na njihovim ležajima od istrunule slame održava epidemijski anđeo smrti svoju najobilniju smotru. To su plodovi stogodišnje bogom dane monarhističke vladavine i s njom povezanog pljačkaškog plemstva i birokracije.*

I kao ranije, Wolff sada traži da plemstvo dade odštetu seljacima, da se svi oblici kuluka i novčani danak ukinu bez naknade i, najzad, da se velika dobra gornjošleskih magnata raspardeliraju. To se dakako neće dogoditi pod vladom Brandenburga i Manteuffela, i tako će »stanovnici Gornje Šleske i dalje u gomilama padati kao žrtve gladi i tifusa uslijed gladovanja«, što se doslovce obistinilo, dok ogroman polet gornjošleske industrije u pedesetim i šezdesetim godinama nije revolucionirao sve životne prilike tog kraja i na mjesto brutalno-feudalnog iskorišćavanja uveo civiliziranije, ali još temeljitije moderno buržoasko iskorišćavanje.

IX

Članak *Schlesische Milliarde* prenijeli smo namjerno u opširnijim izvancima ne samo zato što se u njemu najjasnije vidi Wolffov karakter, već i zato što on daje vjernu sliku prilika na selu koje su do 1848. vladale u cijeloj Pruskoj, s izuzetkom Rajske pokrajine, u Meklenburgu, Hanoveru i nekim drugim državicama, zatim u cijeloj Austriji. Tamo gdje su vršeni otkupi seljak je bio prevaren; ali za polovinu do dvije trećine seoskog stanovništva – već prema mjestu – postojale su i dalje feudalne usluge i davanja vlastelinima, sa slabim izgledom na ubrzan tempo otkupa, sve dok oluja od 1848. i period industrijskog razvitka koji je slijedio za njom nisu poprilično očistili i te ostatke srednjeg vijeka. Kažemo poprilično, jer u Meklenburgu feudalizam još postoji u nesmanjenoj snazi, a u drugim zaostalim dijelovima sjeverne Njemačke tu i tamo još se nadu krajevi gdje otkup ni do danas nije izvršen. U Pruskoj su 1849. bez naknade ukinuti jamčevina i neka druga manje značajna feudalna davanja, a ostali tereti otkupljivani su brže nego ranije, jer je plemstvo, poslije iskustava od 1848. i uz neprekidnu teškoću da iz nepokornih seljaka izbije koristan rad, sada samo požurivalo otkup. Najzad, s organizacijom okruga propala je i patrimonijalna sudska nadležnost vlastelina i time je barem formalno feudalizam u Pruskoj ukinut.

Ali ipak samo formalno. Svuda gdje prevladava veliki posjed održava se jedan napola feudalni gospodujući položaj velikih zemljoposjednika, i u inače moderno-gradanskim uslovima gospodarenja. Mijenjaju se samo oblici tog gospodujućeg položaja. Oni su drukčiji u Irskoj, gdje zemlju obrađuju sitni zakupci, drukčiji u Engleskoj i Škotskoj, gdje zakupci koji imaju kapital obrađuju velike zakupljene površine pomoću najamnih radnika. Na taj posljednji oblik nadovezuje se u sjevernoj Njemačkoj, naročito na istoku, pretežno gospodstvo plemstva. S velikim dobrima se gospodari većinom za račun posjednika, rjeđe za račun velikih zakupaca, pomoću domaće posluge i najamnih radnika. Posluga na dobrima podvrgnuta je pravilniku o posluzi, koji u Pruskoj datira iz 1810. i toliko je udešen za feudalne odnose da *izričito dopušta* »mala djela nasilja«*»* gospodara nad poslugom, ali posluzi pod prijetnjom krivične kazne *izričito zabranjuje* nasilno protivljenje zlostavljanju od strane gospodara, osim u slučaju opasnosti po život ili po zdravlje! (Opći pravilnik o posluzi, § 77, 79). Najamni radnici su dijelom ugovorima, a dijelom time što se pretežno plaćaju u naturi – kuda pripada i stan – dovedeni u faktičnu zavisnost od vlastelina koja nimalo ne zaostaje za zavisnošću slugu, pa tako još i danas istočno od Elbe cvjeta onaj patrijarhalni postupak s poljoprivrednim radnicima i kućnom poslugom – šamaranjem, batinanjem i bičevanjem – što nam ga je Wolff opisao u Šleskoj. Ali, na žalost, taj prosti narod postaje sve buntovniji i tu i tamo već više neće da pristane na te očinske mjere popravljanja.

Kako je Njemačka još i sada pretežno poljoprivredna zemlja, i stoga se masa stanovništva prehranjuje zemljoradnjom i živi na selu, najvažnijim, ali i najtežim zadatkom radničke partije ostaje da poljoprivrednim radnicima objasni njihove interese i njihov položaj. Prvi korak k tome je da sami upoznaju te interese i taj položaj poljoprivrednih radnika. Partijski drugovi kojima to dozvoljavaju okolnosti učinili bi veliku uslugu stvari kad bi htjeli da Wolffova izlaganja uporede sa sadašnjim stanjem, rekapituliraju nastale promjene, opišu sadašnji položaj poljoprivrednih radnika. Pored pravih poljoprivrednih radnika ne bi trebalo pustiti iz vida ni sitnog seljaka. Kako stoje stvari s otkupima od 1848. naovamo? Da li seljaka i dalje varaju jednako kao prije? Takva i druga pitanja nameću se sama od sebe pri čitanju članaka *Schlesische Milliarde*, pa kad bi se odgovaranje na njih uzelo ozbiljno u ruke, a dobiveni materijal objavio u partijskom organu, time bi se radničkoj stvari učinila veća usluga nego sa ne znam koliko članaka o organiziranju budućeg društva u detaljima.

Završetak Wolffovog članka pokreće još jednu stvar. Gornja Šleska je od 1849. postala jednim od najvažnijih središta njemačke industrije. Ta se industrija, kao i druge u Šleskoj, obavlja pretežno u provinciji, u velikim selima ili u novonastajućim gradovima, daleko od velegradskih centara. Ako se radi o tome da se socijalna demokracija raširi na selu, tada Šleska, a napose Gornja Šleska, predstavlja

najpogodnije mjesto da se stvar pokrene. Uprkos tome se čini da je bar Gornja Šleska dosad za socijalističku propagandu još djevičansko tlo. Jezik ne može da bude zapreka; s jedne strane tamo je s industrijom jako porasla upotreba njemačkog jezika, a s druge strane ima sigurno dosta socijalista koji govore poljski.

Ali vratimo se našem Wolffu. Devetnaestog maja ugušena je »Neue Rheinische Zeitung«, pošto je izašao posljednji, crveno štampani broj. Pruska policija je imala, osim 23 procesa o štamparskim prekršajima koji su još bili u toku, toliko drugih izgovora za napad na svakog pojedinog urednika, da su svi oni odmah napustili Kejn i Prusku. Većina nas je otišla u Frankfurt, gdje se, kako se činilo, spremala odluka. Pobjede Madžara izazvale su ulazak Rusa; sukob između vlada i frankfurtskog parlamenta zbog ustava Rajha izazvao je nekoliko ustanaka, od kojih su oni u Drezdenu, Izerlonu i Elberfeldu bili ugušeni, ali su oni u Falačkoj i Badenu još bili u toku. Wolff je imao u džepu jedan stari breslavski mandat kao zamjenik iskrivljivača historije Stenzela; bukač Stenzel je proguran samo zahvaljujući tome što je buntovnik^[54] Wolff uzet za zamjenika. Stenzel je prirodno, kao svi dobri Prusi, poslušao zapovijest pruske vlade o opozivu iz Frankfurta. Wolff je sad došao na njegovo mjesto.

Frankfurtski parlament, koji je uslijed vlastite inertnosti i gluposti s položaja najmoćnije skupštine koja se ikad sastala u Njemačkoj, spao na krajnju nemoć, sada očitu svim vladama, pa čak i vladi Rajha što ju je on sam imenovao i samom njemu, parlamentu – stajao je bespomoćno između vlada koje su pribirale svoje borbene snage i naroda koji je ustao za ustav Rajha. Još se sve moglo postići, da su samo parlament i vođe južnonjemačkog pokreta imali hrabrosti i odlučnosti. Bio bi dovoljan jedan zaključak parlamenta kojim bi se za zaštitu skupštine pozvala u Frankfurt badenska i falačka armija. Skupština bi time jednim udarcem ponovo osvojila povjerenje naroda. Tada bi se sa sigurnošću moglo očekivati otpadanje hesensko-darmštatskih trupa i priključivanje Virtemberga i Bavorske pokretu; srednonjemačke države bile su također uvučene; Pruska je imala dosta posla kod kuće, a protiv tako moćnog pokreta u Njemačkoj Rusija je bila prisiljena da zadrži u Poljskoj jedan dio trupa koje su kasnije uspješno upotrijebljene u Madžarskoj. Madžarska je, dakle, mogla biti spašena u Frankfurtu, a s druge strane postoji velika vjerojatnost, da naočigled jedne pobjedonosno napredujuće revolucije u Njemačkoj eksplozija, koja se u Parizu mogla očekivati svakoga dana, ne bi svršila s porazom bez borbe radikalskih čifra, do kojega je došlo 13. juna 1849.

Izgledi su bili najpovoljniji što su samo mogli biti. Savjet za pozivanje badensko-falačke zaštite dali smo¹ u Frankfurtu, savjet za pohod na Frankfurt i bez poziva dali smo² u Manhajmu. Ali ni ba-

¹ 1886. je umetnuto: svi mi – ² 1886. je umetnuto: Marx i ja

denske vođe ni frankfurtski parlamentarci nisu imali hrabrosti, energije, razuma ni inicijative.

X

Umjesto da pride akciji parlament je zaključio, kao da se nije već i previše govorilo, da se još jednom govori, i to u jednoj »proklamaciji njemačkom narodu«. Imenovana je komisija i ta je podnijela dva nacрта, od kojih je onaj za koji je bila većina redigirao Uhland. Oba su bila blijeda, suhoparna i nemoćna i izražavala su samo vlastitu bespomoćnost i malodušnost te lošu savjest same skupštine. Stavljeni na pretres 26. maja, oni su našem Wolffu poslužili kao povod da gospodi parlamentarcima kaže jednom zauvijek svoje mišljenje. Stenografski izvještaj o tom govoru glasi:

»Wolff iz Breslave:

„Gospodo! Ja sam glasao protiv proklamacije narodu koju je sastavila većina i koja je ovdje pročitana, jer držim da je posve neprimjerena sadašnjim okolnostima, jer smatram da je daleko preslaba – pogodna samo da se objavi kao novinski članak u onim dnevnim listovima koji zastupaju partiju iz koje je ta proklamacija potekla, ali ne kao proklamacija upućena njemačkom narodu. Kako je sada pročitana još jedna, želim samo uzgred spomenuti da bih se ja bio još mnogo više izjasnio protiv ove, iz razloga koje ne treba da navodim.“ (Glas u centru: „Zašto ne?“) „Ja govorim samo o proklamaciji većine; ona je svakako sastavljena tako umjereno, da čak ni g. Buß ne bi mogao mnogo reći protiv nje, a to je ipak sigurno najgora preporuka za jednu proklamaciju. Ne, gospodo, ako vi ikako i uopće još želite da utječete na narod, ne smijete narodu govoriti na onaj način kako se to čini u proklamaciji; tu ne smijete govoriti o zakonitosti, o zakonskom stanovištu i sličnom, već o nezakonitosti na isti način kao vlade, kao Rusi, a ja pod Rusima mislim Pruse, Austrijance, Bavarce, Hanoverane.“ (Nemir i smijeh.) „Svi su oni obuhvaćeni zajedničkim imenom Rus.“ (Velika veselost.) „Da, gospodo, i u ovoj su skupštini zastupljeni Rusi. Vi im morate reći: Evo, budući da se vi postavljate na zakonsko stanovište, i mi se postavljamo na isto stanovište. To je stanovište sile, a u zagrada ma objasnite zakonitost tako da vi ruskim topovima suprotstavljate silu, dobro organizirane jurišne kolone. Ako uopće treba da se objavi proklamacija, tad objavite takvu u kojoj ćete u samom početku staviti izvan zakona prvog izdajnika naroda, namjesnika Rajha.“ („Na red!“ Živo odobravanje sa galerija.) „Isto tako sve ministre!“ (Ponovljen nemir.) „Oh, ja se ne dam smetati. On jest prvi izdajnik naroda.“

Predsjednik Reh: „Mislim da je g. Wolff prevršio sve granice. Pred ovim domom on ne može nadvojvodu namjesnika Rajha nazivati izdajnikom naroda i zato ga moram pozvati na red...“

Wolff: „Što se mene tiče, ja prihvaćam poziv na red i izjavljujem da sam red htio da povrijedim, da on i njegovi ministri jesu izdajnici.“ (Sa svih strana dvorane: „Na red, to je prostakluk!“)

Predsjednik: „Ja vam moram oduzeti riječ.“

Wolff: „Dobro, ja *protestiram*; ja sam ovdje htio da govorim u ime naroda i da kažem kako se u narodu misli. Ja protestiram protiv svake proklamacije koja je sastavljena u tom smislu.“

Tih nekoliko riječi pogodilo je uplašenu skupštinu kao grom. Prvi put je gospodi jasno i otvoreno rečeno stvarno stanje stvari. Izdaja namjesnika Rajha i njegovih ministara bila je javna tajna; svaki od prisutnih vidio je da se ona vrši pred njegovim očima; ali nitko se nije usudio da izrekne ono što vidi. I sad dolazi taj bezobzirni mali Šlezijac i ruši jednim udarcem cijelu njihovu konvencionalnu kuću od karata! Čak i »odlučna ljevica« nije mogla a da se energično ne ogradi od te neoprostive povrede svake parlamentarne pristojnosti počinjene jednostavnim konstatiranjem istine, a ogradila se ustima svog dostojnog predstavnika, gospodina Karla Vogta (to je Vogt kojem je u avgustu 1859. isplaćeno 40 000 franaka, kako to pokazuju 1870. godine objavljeni spiskovi suma što ih je Louis-Napoleon platio svojim agentima)^[55]. Gospodin Vogt obogatio je debatu slijedećim isto toliko bijedno zbunjenim, koliko besramno lažljivim protestom:

«Gospodo, javio sam se za riječ da bih kristalno bistri tok riječi koji se prelio iz jedne pjesničke duše u tu proklamaciju obranio od nedostojnog blata koje je u njega bačeno ili (!) na njega (!) hitnuto, da bih obranio te riječi od dubra koje se nagomilalo u ovom posljednjem prijedlogu i prijeti da tamo sve preplavi i uprlja. Da, gospodo! To je dubre i blato, koje se na taj (!) način baca na sve što se samo može da zamisli čisto, i ja izričem svoje najdublje negodovanje nad tim što se nešto takvo (!) moglo dogoditi.»

Kako Wolff uopće nije govorio o Uhlandovoj redakciji proklamacije, već je samo smatrao da je njen sadržaj previše slab, sasvim je neshvatljivo odakle zapravo g. Vogtu njegovo negodovanje i njegovo »blato« i »dubre«. Ali s jedne strane sjećanje na bezobziran način na koji »Neue Rheinische Zeitung« uvijek postupa s lažnom braćom Vogtovog kova, a s druge strane gnjev zbog Wolffovih otvorenih riječi, toj su istoj lažnoj braći onemogućili da i ubuduće nastave dotadašnju prevrtljivu igru. Primoran na biranje između stvarne revolucije i reakcije, g. Vogt se izjašnjava za posljednju i za namjesnika Rajha i njegove ministre – za »sve što se može da zamisli čisto«. Na žalost, reakcija nije htjela ni da čuje za g. Vogta.

Još istog dana Wolff je po poslaniku Würthu iz Sigmaringena izazvao g. Vogta na dvoboj pištoljima, a kad je g. Vogt odbio da izađe na dvoboj, zaprijetio mu je da će ga istući. Gospodin Vogt, iako tjelesno div prema Wolffu, pobjegao je sad pod zaštitu svoje sestre, bez čije se pratnje više nigdje nije pojavljivao. Wolff je digao ruke od tog junaka na jeziku.

Opće je poznato kako je nekoliko dana poslije ovog događaja sama skupština priznala tačnost Wolffovih izjava jer se pred svojim

vlastitim namjesnikom Rajha i pred njegovom vladom morala spasavati bijegom u Štuttgart.

XI

Evo nas pri kraju. Wolff je ostao u Štuttgartu na svom mjestu, također kod rastjerivanja narodne skupštine od strane virtemberskih trupa, zatim je došao u Baden i najzad s ostalim izbjeglicama u Švicarsku. On je za svoje prebivalište odabrao Cirihi, gdje se uskoro opet primio posla privatnog učitelja, ali gdje se, prirodno, suočio s jakom konkurencijom velikog broja tamošnjih obrazovanih izbjeglica. Uprkos bijednim životnim prilikama koje su odatle proizlazile, Wolff bi ipak bio ostao u Švicarskoj. Ali je postajalo sve jasnije da je švicarsko savezno vijeće, slušajući zapovijedi evropske reakcije, bilo riješeno da malo-pomalo sve izbjeglice, kako je to govorio Wolff, šikaniranjem istjera iz Švicarske. Za veliku većinu to je značilo iseljenje u Ameriku, a to je bilo ono što su vlade htjele. Kad su izbjeglice bile s one strane oceana, čovjek je bio miran od njih.

I Wolff se često nosio mislju da se iseli u Ameriku, kuda su ga pozivali mnogi njegovi prijatelji koji su već bili otišli tamo. Napola odlučan, došao je, kad je »šikaniranje« bilo i njemu već preko glave, u junu 1851. u London, gdje smo ga neko vrijeme zadržali. I ovdje je konkurencija privatnih učitelja bila vrlo jaka. Wolff je uprkos krajnjim naporima jedva mogao da zaradi za najoskudnije održavanje života. Svoj položaj je koliko je god mogao skrivao pred svojim prijateljima, kao i uvijek kad mu je išlo loše. Uprkos tome, bio je prisiljen da do kraja 1853. napravi oko 37 funti sterlinga (750 maraka) dugova, koji su ga teško pritiskali, a u ljetu iste godine upisao je u svoj dnevnik:

«Dvadeset prvog juna 1853. morao sam da proživim svoj rodendan u gotovo užasnoj distress (bijedi).»

Namjera da ode u Ameriku bila bi se taj put svakako ispunila da mu jedan njemački liječnik iz Mančestera, koji je također bio izbjeglica, a bio je Wolffov prijatelj još iz Breslave, nije svojim vezama pribavio toliko privatnih sati u Mančesteru, da je od toga bar mogao živjeti. I tako se početkom januara 1854. preselio tamo.⁽⁵⁶⁾ Ispočetka je, naravno, išlo dosta slabo. Ali egzistencija je ipak bila osigurana, i zatim Wolff je mogao, uz svoju izvanrednu vještinu u ophođenju s djecom i u zadobijanju njihove naklonosti, računati na postepeno proširenje svog djelokruga, kad jednom postane poznat među tamošnjim Nijemcima. A to nije izostalo. Poslije nekoliko godina nalazio se on u jednom za svoje zahtjeve vrlo udobnom materijalnom položaju, obožavan od svojih učenika, od starih i mladih, Engleza i Nijemaca, zbog svoje iskrenosti, savjesnosti i vedre ljubavnosti opće-

nito poštovan i voljen. Prema prirodi stvari on je dolazio u doticaj pretežno s građanskim, dakle više ili manje politički protivničkim elementima; ipak, iako nikad nije ni najmanje odstupao od svog karaktera ni od svog uvjerenja, samo je krajnje rijetko morao da uđe u konflikte, i prebrođivao ih je časno. Javna politička djelatnost bila je tada za sve nas nedostupna; nas je reakcionarno zakonodavstvo posve ušutkalo, dnevna štampa zataškala, izdavači su se jedva udostojavali da nam dadu negativan odgovor na naše eventualne ponude; izgledalo je da je bonapartizam konačno odnio pobjedu nad socijalizmom. Više godina Wolff je bio jedini sumišljenik kojega sam imao u Mančesteru; nikakvo čudo što smo se vidali gotovo svakodnevno i što sam i tu još počesto bio u prilici da se divim njegovom gotovo instinktivno tačnom sudu o dnevnim događajima.

Koliko je Wolff bio savjestan, – navest ću o tome samo jedan dokaz. Jednom od svojih učenika on je zadao jedan računski primjer iz školske knjige. Uporedio je rješenje učenika s rješenjem u takozvanom ključu i proglasio ga je pogrešnim. Ali kad je mladić poslije višekratnog računanja došao uvijek do istog rješenja, sam je Wolff provjerio račun i našao da mladić ima pravo; ključ je ovdje imao štamparsku pogrešku. Wolff je odmah sjeo i izračunao sve primjere u knjiži, da vidi nema li još više takvih grešaka u ključu: »To mi se više ne smije dogoditi!«

Od te savjesnosti on je, ne navršivši ni 55 godina, i umro. U proljeće 1864. pojavile su se, uslijed prevelikog rada, žestoke glavobolje, koje su malo-pomalo dovele do gotovo potpune nesanicе. Njegov liječnik je bio upravo odsutan; nekog drugog nije htio da pita za savjet. Sve molbe da ipak na neko vrijeme prestane sa svojim satovima ili da ih ograniči bile su uzaludne; ono što je jednom preuzeo, on je htio da i izvrši. Tek kad više apsolutno nije mogao, prekidao je tu i tamo nastavu. Ali je bilo prekasno. Glavobolje uslijed navala krvi u mozak bile su sve žešće, nesanicа sve neprekidnija. Jedna žilica u velikom mozgu je prsnula i poslije višekratnih izljeva krvi u mozak smrt je nastupila 9. maja 1864. S njim smo Marx i ja izgubili najvjernijeg prijatelja, a njemačka revolucija čovjeka nenadoknadive vrijednosti.

Pisano između juna i kraja novembra 1876.

Objavljeno u časopisu

»Die Neue Welt«, Leipzig, u brojevima:

27 od 1. jula, 28 od 8. jula, 30 od 22. jula,

31 od 22. jula, 31 od 29. jula, 40 od 30. septembra,

41 od 7. oktobra, 42 od 14. oktobra,

43 od 21. oktobra, 44 od 28. oktobra,

45 od 4. novembra i 47 od 25. novembra 1876.

Friedrich Engels

[Pismo Bignamiju
o njemačkim izborima 1877]

Dragi moj Bignami!

Vaš berlinski dopisnik vjerovatno Vam je saopćio sve pojediniosti o izborima u Njemačkoj. Naša pobjeda je uspjela da izazove užas kod njemačke i inostrane buržoazije; ovdje u Londonu odjek se dao osjetiti u cjelokupnoj štampi. Ono što je najznačajnije nije broj novih izbornih okruga koje smo osvojili, iako je vrijedno truda zabilježiti da car Wilhelm, kralj Saske¹ i najmanji knez Njemačke (kneževine Reuss), sva trojica stanuju u izbornim okruzima koje zastupaju radnici socijalisti, i da prema tome socijalisti zastupaju i njih. Ono što je važno, osim većinâ, jesu jake manjine postignute kako u velikim gradovima tako i na selu. U Berlinu 31 500; u Hamburgu, Barmen-Eberfeldu, Nirnbergu, Drezdenu – po 11 000 glasova u svakom; ne samo u selima Šlezvig-Holštajna, Saske, Braunšvajga, već i u tvrdavi feudalizma, naime u Meklenburgu, dobili smo jake manjine poljoprivrednih radnika. Desetog januara 1874. dobili smo 350 000 glasova; 10. januara 1877. najmanje 600 000. Izbori nam daju mogućnost da se prebrojimo; bataljoni vam sada mogu reći kakvi su armijski korpusi njemačkog socijalizma koji defiliraju na dane izborâ. Moralno djelovanje, kako na socijalističku partiju koja s radošću konstatira svoje napredovanje, tako i na radnike koji su još indiferentni i na naše neprijatelje je ogromno, i dobro je da se jednom svake 3 godine počini smrtni grijeh i ode na glasanje. Neka gospoda apstinentisti govore što hoće; jedna jedina činjenica kao što su izbori od 10. januara vrijedi više nego sve njihove »revolucionarne« fraze. I kad kažem *bataljoni i armijski korpusi*, ne govorim u prenesenom smislu. Najmanje polovina, a možda i više, onih dvadesetpetogodišnjaka (to je minimalna granica starosti) koji su glasali za nas provela je dvije ili tri godine pod oružjem i zna savršeno rukovati puškama ostragu-

¹ Sachsen

šama i izolućenim topovima, te sačinjava dio vojne rezerve. Još nekoliko godina ovakvih uspjeha, pa će rezerva i *landver*^[57] (3/4 vojske u ratu) biti s nama, tako da će moći dezorganizirati cjelinu i onemogućiti svaki ofanzivni rat.

Ima ih koji će reći: Ali zašto odmah ne dignete revoluciju s takvim snagama? Zato što još nemamo više od 600 000 glasova na 5 i po miliona, a i ti glasovi su rasuti na raznim stranama u toliko i toliko pokrajina, pa bismo bili sigurno pobijedeni i vidjeli bismo da je nepromišljenim ustancima i glupostima uništen jedan pokret kojem treba samo malo vremena da nas dovede do sigurne pobjede. Jasno je da nas neće pustiti da pobijedimo lako, da Prusi neće moći gledati kako se čitava njihova armija inficira socijalizmom a da ne poduzmu protumjere; ali čim veća bude reakcija i ugnjetavanje, tim više će se dizati valovi sve dok ne pometu bederne. Zna li šta se dogodilo u Berlinu? Uveče 10. prošlog mjeseca jedna gomila ljudi, koju je sama policija procijenila na 22 hiljade ljudi, zakrčila je sve ulice u blizini socijalističkog komiteta. Zahvaljujući savršenoj organizaciji i disciplini naše partije, taj komitet je prvi dobio konačne rezultate izborâ. Kad je rezultat bio proglašen, čitava gomila je kliknula jedno toplo *živio* – kome? – izabranima? – ne, *našem najaktivnijem agitatoru kraljevskom prokuratoru Tessendorfu*. On se uvijek isticao svojim sudskim procesima protiv socijalista; i svojim nasiljima udvostručio je naš broj.

Tako su naši odgovorili na nasilne mjere: one ih ne zabrinjavaju; naprotiv, oni ih izazivaju kao najbolje sredstvo za agitaciju.

Bratski pozdrav od Vašeg

F. Engelsa

Pisano 13. februara 1877.

Objavljeno u listu »La Plebe«,
br. 7 od 26. februara 1877.

Prevod s talijanskog

Verlag von
Friedrich Engels
in Berlin
Königsplatz 10/11
Preis 1 Mark
Verlag von
Friedrich Engels
in Berlin
Königsplatz 10/11
Preis 1 Mark
Verlag von
Friedrich Engels
in Berlin
Königsplatz 10/11
Preis 1 Mark

Vorwärts

Verlag von
Friedrich Engels
in Berlin
Königsplatz 10/11
Preis 1 Mark
Verlag von
Friedrich Engels
in Berlin
Königsplatz 10/11
Preis 1 Mark
Verlag von
Friedrich Engels
in Berlin
Königsplatz 10/11
Preis 1 Mark

Central-Organ der Sozialdemokratie Deutschlands.

Nr. 32.

Freitag, 18. März

1877.

Friedrich Engels

Iz Italije

Najzad je i u Italiji socijalistički pokret uhvatio čvrst korijen i obećava brz i pobjedonosan razvitak. Ali da bi čitaoci potpuno razumjeli izvršeni preokret, moramo posegnuti za historijom postanka talijanskog socijalizma.

Počeci pokreta u Italiji svode se na bakunjinističke uticaje. Dok je kod radnih masa preovlađivala strasna ali krajnje nejasna klasna mržnja na njihove eksploatatore, cijela gomila mladih advokata, liječnika, književnika, trgovačkih pomoćnika itd., pod ličnom komandom Bakunjina, domogla se vodstva na svim mjes ima gdje je istupao revolucionarni radnički element. Svi oni su bili članovi, u različitim stepenima posvećenja, tajne bakunjinističke »Alijanse«, koja je imala svrhu da čitav evropski radnički pokret podvrgne svom vodstvu i time u nadolazećoj društvenoj revoluciji bakunjinističkoj sekci izmanevrira gospodstvo. Podrobnije o tom je prikazano opširno u spisu: *Ein Complot gegen die Internationale* (Braunschweig, kod izdavača Brackea).

Dok je pokret među samim radnicima bio još u nastajanju, to je išlo odlično. Sumanute bakunjinističke revolucionarne fraze pobuđivale su svuda željeni aplauz; čak i one elemente koji su poticali iz ranijih političko-revolucionarnih pokreta ponijela je struja, i pored Španije Italija je, prema vlastitom Bakunjinovom izrazu, postala »naj-revolucionarnija zemlja Evrope«⁽⁵⁸⁾. Revolucionarna – u smislu mnogo grmljavine, a malo kiše. Suprotno u osnovi političkoj borbi, kojom je engleski, poslije nje francuski i najzad njemački radnički pokret postao velik i moćan, ovdje je bila osuđena svaka politička djelatnost zato što ona navodno uključuje priznanje »države«, a »država« je inkarnacija sveg zla. Dakle: zabrana stvaranja radničke *partije*; zabrana borbe za bilo kakve zaštitne mjere protiv eksploatacije, npr. za normalni radni dan, za ograničenje rada žena i djece; prije svega zabrana da se sudjeluje na bilo kakvim *izborima*. Naprotiv, zapovijest za agitaciju, organizaciju i konspiraciju za buduću revoluciju, koja je zatim, čim padne s neba, trebalo da bude provedena, bez ikakve provizorne

vlade, uz potpuno uništenje svih državnih i državi sličnih ustanova, samom (potajno od »Alijanse« dirigiranom) inicijativom radnih masa – »ali me samo ne pitajte kako!«⁽⁵⁹⁾

Dok je pokret, kao što je rečeno, bio u svom djetinjstvu, sve je to bilo jako privlačno. Velika većina talijanskih gradova još stoji prilično izvan svjetskog prometa, koji oni poznaju samo u obliku prometa stranaca. Ti gradovi opskrbljuju seljake iz okoline zanatskim proizvodima i omogućuju prodaju poljoprivrednih proizvoda na širem području; osim toga, u njima živi veleposjedničko plemstvo i tamo troši svoje rente; najzad, tamo donose svoj novac mnogobrojni stranci. U tim gradovima proleterski elementi su malobrojni i pogotovu nisu razvijeni, a uz to su jako prošarani ljudima bez redovitog ili stalnog zaposlenja, čemu pogoduje promet stranaca i blaga klima. Tu je visokorevolucionarna fraza, koja je u potaji spominjala čak i bodež i otrov, najprije našla plodno tlo. Ali Italija ima i industrijske gradove, napose na sjeveru, pa kad je pokret uhvatio korijena među doista proleterskim masama *tih* gradova, tako maglovita hrana više nije mogla zadovoljiti, a isto se tako *ti* radnici nisu dali trajno zadržati pod stareteljstvom onih propalih mladih buržuja, koji su se bacili na socijalizam zato što su se, prema Bakunjinovim riječima, našli u bezizlaznoj »karijeri«.

Tako se to zbililo. Nezadovoljstvo radnika sjeverne Italije zbranom svake političke, tj. svake *stvarne* djelatnosti koja prelazi okvire praznog brbljanja i zavjereničke obmane, raslo je iz dana u dan. Pobjede na izborima u Njemačkoj 1874. i njihove konsekvencije i zasluge za postizanje ujedinjenja njemačkih socijalista nisu ostali nepoznati ni u Italiji. Elementi koji su proizašli iz starog republikanskog pokreta, a koji su se samo nevoljko bili priključili »anarhičnoj« dreci, nalazili su sve više priliku da naglase nužnost političke borbe, i opoziciji koja se budila dali su izraz u listu »La Plebe«. Taj nedjeljni list, koji je u prvim godinama svoga postojanja bio republikanski, uskoro se priključio socijalističkom pokretu i držao se što je duže mogao daleko od svcg »anarhičnog« sektašenja. Kad su najzad radne mase u sjevernoj Italiji nadrasle svoje nametljive vođe i fantastičan pokret zamijenile zbiljskim, pružio im se u listu »La Plebe« organ koji je rado pristajao da s vremena na vrijeme objavi heretičke nagovještaje o nužnosti političke borbe.

Da je Bakunjin još bio na životu, on bi se borio protiv te hereze na svoj uobičajen način. On bi ljudima iz »La Plebe« pripisao »autoritarnost«, želju za vlašću, častoljublje itd., iznio bi protiv njih svakojake sitničave lične optužbe i dao bi da to stalno iznova ponavljaju svi organi »Alijanse« u Švicarskoj, Italiji i Španiji. Tek u drugom redu on bi tada dokazao da svi ti zločini nisu ništa drugo do neizbježne posljedice onog smrtnog pragrijeha, hereze priznavanja političke akcije; jer politička akcija, to je po njemu priznavanje države, a država je utjelovljenje autoritarnosti – vlasti, i zato svatko tko hoće političku

akciju radničke klase mora dosljedno tome željeti političku vlast za samog sebe, pa je dakle neprijatelj radničke klase – kamenujte ga! U toj metodi kopiranoj od pokojnog Maximiliena Robespierre-a posjedovao je Bakunjin veliku spretnost, samo što ju je primjenjivao suviše redovito i suviše jednoliko. A ipak je ta metoda bila još jedina koja je obećavala bar trenutni uspjeh.

Ali Bakunjin je bio mrtav i tako je tajna svjetska vlada prešla u ruke gospodina Jamesa Guillaume-a iz Nešatela u Švicarskoj. Na mjesto svim mastima namazanog svjetskog čovjeka došao je uskogrudan pedant, koji je fanatizam švicarskih kalvinista primijenio na učenje o anarhiji. Pravu vjeru trebalo je nametnuti pod svaku cijenu, a ograničenog uču iz Nešatela trebalo je bezuslovno priznati za papu te istinite vjere. »Bilten jurske federacije^[60] – koja prema vlastitom priznanju broji jedva 200 članova prema 5 000 članova švicarskog radničkog saveza – bio je proglašen službenim listom te sekte i započeo je da onima koji se kolebaju u vjeri jednostavno »trlja nos«. Ali lombardijski radnici, koji su se konstituirali kao »Federacija sjeverne Italije«, nisu više bili voljni da podnose te stroge opomene. I kad se prošle jeseni jurski bilten usudio da pokuša *zapovijedati* novinama »La Plebe« da otpusti jednog gospodinu Guillaume-u nesimpatičnog pariškog dopisnika, prijateljstvu je bio kraj. Bilten je nastavio da »La Plebe« i Talijane sa sjevera napada kao heretike. Ali oni su sad znali na čemu su; oni su znali da se iza propovijedi o anarhiji i autokraciji skriva pretenzija nekolicine intriganata da diktatorski zapovijedaju cijelom radničkom pokretu.

»Napomena od četiri malena, posve mirna retka učinila je da jurskom biltenu pokulja pjena na usta, a on se pravi kao da smo mi bijesni na njega, dok nas je on ipak samo krijepio *poukama*. Uistinu, čovjek bi morao biti vrlo djetinjast da bi zagrizao mamac ljudi koji, bolesni od zavisti, kucaju na sva vrata da bi klevetanjem isprosjačili nešto malo pakosti prema nama i našima. Ruka koja već dugo vremena kruži *sijuci korov i svađu* predobro je poznata da bi njene jezuitske (lojolske) spletke još mogle da obmanu.« (»Plebe«, 21. januar 1877)

A u broju od 26. februara upravo ti ljudi su obilježeni kao »neke ograničene *anarhične* i – nečuvena protivurječnost – u isti mah *diktatorske glave*»; najbolji dokaz da su te ljude u Milanu potpuno prozreli i da oni tamo više neće napraviti nikakvo daljnje zlo.

Njemački izbori od 10. januara i s tim povezani preokret u belgijskom pokretu – uklanjanje dosadašnje politike uzdržavanja od politike i zamjena te politike agitacijom za opće pravo glasa i za fabrički zakon – učinili su ostatak. Sedamnaestog i 18. februara održala je gornjotalijanska federacija u Milanu svoj kongres. Zaključci se uzdržavaju od svih nepotrebnih i neumjesnih neprijateljstava protiv bakunjinističkih grupa talijanskih internacionalaca. Oni su izrazili i spremnost da uzmu učešća na sazvanom kongresu u Briselu, koji bi trebalo da pokuša ujedinjenje različitih frakcija evropskog radničkog po-

kreta. Ali oni istovremeno s najvećom određenošću izražavaju tri tačke koje su za talijanski pokret od presudne važnosti:

1. da se za unapređivanje pokreta moraju upotrijebiti *sva* sredstva koja stoje na raspolaganju – dakle i politička;
2. da se socijalistički radnici moraju konstituirati kao socijalistička *partija*, nezavisno od svake druge političke ili vjerske partije, i
3. da se gornjotalijanski savez, zadržavajući svoju vlastitu autonomiju i na temelju *prvobitnog* Statuta Internacionale¹, smatra za člana tog velikog saveza, i to *nezavisno* od svih drugih talijanskih saveza, kojima će on, međutim, ubuduće kao i dosad, davati dokaze svoje solidarnosti.

Dakle: politička borba, organizacija kao politička partija i odvajanje od anarhista. S tim zaključcima se gornjotalijanski savez konačno odrekao bakunjinističke sekte i stao na zajedničko tlo velikog evropskog radničkog pokreta. I kako on obuhvaća najindustrijaliziraniji dio Italije – Lombardiju, Pijemont, Veneciju – njegovi uspjesi ne mogu izostati. Nasuprot upotrebi istih racionalnih sredstava agitacije, koja su provjerena iskustvom svih drugih zemalja, šuplje fraze bakunjinističkih nadržiliječnika vrlo će brzo otkriti svoju nemoć, ali će talijanski proletarijat i na jugu zemlje uskoro stresti jaram ljudi, koji svoj poziv za vođenje radničkog pokreta izvode iz svog položaja kao propalih buržuja.

Napisano između 6. i 14. marta 1877.

Objavljeno u listu »Vorwärts«,
br. 32 od 16. marta 1877.

¹ Vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 10–12.

Friedrich Engels

Karl Marx

Čovjek koji je socijalizmu, a time i cijelom radničkom pokretu naših dana, prvi dao naučnu osnovu, Karl Marx, rodio se u Trijeru 1818. godine. Studirao je najprije u Bonu i Berlinu pravne nauke, ali se uskoro bacio isključivo na studij historije i filozofije, te se 1842. godine upravo bio spremao da se habilitira za docenta filozofije, kad politički pokret koji je nastao poslije smrti Friedricha Wilhelma III dade njegovu životu drugi pravac. Uz njegovo učešće prvaci rajnske liberalne buržoazije – Camphausen, Hansemann itd. – osnovali su u Kelnu »Rheinische Zeitung«⁽⁶¹⁾ i u jesen 1842. pozvali su Marxa, čija je kritika debatā u rajnskom pokrajinskom landtagu bila pobudila veliko zanimanje, da stane na čelo lista. Naravno, »Rheinische Zeitung« su izlazile pod cenzurom, ali cenzura nije mogla da iziđe na kraj s njima.* »Rheinische Zeitung« su gotovo uvijek uspijevale da proture članke koji su bili važni: najprije se cenzoru gurao manje važan materijal, koji bi on plijenio dotle dok ne bi ili sam popustio ili dok ne bi bio prisiljen na popuštanje prijetnjom da list sutradan neće izići. Da je bilo još desetak novina koje bi imale isto toliko smjelosti kao »Rheinische Zeitung« i čiji bi izdavači riskirali nekoliko stotina talira više za troškove slaganja – cenzura bi već 1843. bila u Njemačkoj onemogućena. Ali njemački vlasnici novina bili su sitničave, plašljive čifte, i »Rheinische Zeitung« su vodile borbu same. One su izbacivale iz stroja jednog cenzora za drugim; najzad je za njih bila uvedena dvostruka cenzura, tako da ih je poslije prve cenzure još jednom i definitivno cenzurirao okružni poglavar. Ali ni to nije pomoglo. Početkom 1843. godine vlada je izjavila da se s tim novinama ne može izići na kraj pa ih je naprosto zabranila.

Marx, koji se u međuvremenu bio oženio sestrom budućeg ministra u reakcionarnoj vladi von Westphalena, preselio se u Pariz i

* Prvi cenzor bio je policijski savjetnik Dolleschall, onaj isti koji je nekad u »Kölnische Zeitung« zaplijenio oglas prijevoda Danteove *Božanske komedije* od Philalethesa (kasnijeg kralja Johanna Saskog) s primjedbom: »S božanskim stvarima ne treba tjerati komediju.«

tamo je zajedno sa A. Rugeom izdavao časopis »Deutsch-Französische Jahrbücher«^[62], u kojima je *Kritikom Hegelove filozofije prava* otvorio seriju svojih socijalističkih radova. Zatim je zajedno sa F. Engelsom izdao *Svetu porodicu. Protiv Bruna Bauera i komp.*, – satiričnu kritiku jednog od posljednjih oblika u koji je zalutao tadašnji njemački filozofski idealizam.

Studij političke ekonomije i historije velike francuske revolucije ostavljao je Marxu još uvijek vremena za povremene napade na prusku vladu; ova se njemu osvetila time što je u proljeće 1845. izradila kod Guizot-ove vlade da se Marx protjera iz Francuske.^[63] Izgleda da je pri tome gospodin Alexander von Humboldt igrao ulogu posrednika. Marx se preselio u Brisel, i tamo je 1847. objavio na francuskom jeziku: »*Misère de la philosophie*, kritiku Proudhonove *Philosophie de la misère*, a 1848. svoj *Discours sur le libre échange*. U isto vrijeme našao je načina da u Briselu osnuje njemačko radničko udruženje^[45], i tako je ušao u praktičnu agitaciju. Ova je za njega postala još važnija otkako su on i njegovi politički prijatelji 1847. godine stupili u tajni Savez komunista, koji je postojao već više godina. Cijela struktura bila je sad iz osnova izmijenjena; dotad manje ili više konspirativna veza pretvorila se u jednostavnu, samo iz nužde tajnu organizaciju komunističke propagande, prvu organizaciju njemačke socijaldemokratske partije. Savez je postojao svuda gdje su postojala njemačka radnička udruženja; gotovo u svim tim udruženjima u Engleskoj, Belgiji, Francuskoj i Švicarskoj, i u veoma mnogim udruženjima u Njemačkoj, rukovodeći članovi bili su pripadnici Saveza, a udio Saveza u njemačkom radničkom pokretu koji se rađao bio je veoma značajan. Pri tom je naš Savez prvi istakao i praktički afirmirao internacionalni karakter cjelokupnog radničkog pokreta; imao je među svojim članovima Engleze, Belgijance, Mađare, Poljake itd. i priredivao je, naročito u Londonu, internacionalne radničke zborove.

Reorganizacija Saveza izvršena je na dva kongresa koji su održani 1847. godine; na drugom je odlučeno da se izrade i objave osnovna načela partije u jednom manifestu koji su imali da sastave Marx i Engels. Tako je nastao *Manifest Komunističke partije*, koji je prvi put izašao 1848. godine, nešto prije februarske revolucije, a otad je preveden na gotovo sve evropske jezike.

»Deutsche-Brüsseler-Zeitung«^[44], u kojima je Marx saradivao i koje su s nemilosrdno razgolićavale blagodati policijskog režima u domovini, ponovo su dale povoda pruskoj vladi da traži Marxovo protjerivanje, no uzalud. Ali kad je februarska revolucija u Briselu izazvala narodne pokrete i kad je izgledalo da se i Belgija nalazi pred prevratom, belgijska je vlada bez ikakvog ustručavanja uhapsila Marxa i protjerala ga. U međuvremenu je francuska privremena vlada pozvala Marxa posredstvom Flocona da ponovo dođe u Pariz, i on se odazvao tom pozivu.

U Parizu je Marx istupio prije svega protiv avanturističkog za-

nosa koji je bio uzeo maha među tamošnjim Nijemcima: da se od njemačkih radnika u Francuskoj formiraju naoružane legije i da se pomoću njih u Njemačku importira revolucija i republika. S jedne strane, Njemačka je morala sama da izvrši svoju revoluciju, a s druge strane, Lamartini iz privremene vlade već su unaprijed svaku stranu revolucionarnu legiju formiranu u Francuskoj izdavali vladi koju je ta legija trebalo da obori, kao što se to dogodilo u Belgiji i u Badenu.

Poslije martovske revolucije Marx je otišao u Keln i tamo osnovao »Neue Rheinische Zeitung«, koje su izlazile od 1. juna 1848. do 19. maja 1849 – jedini list koji je u okviru tadašnjeg demokratskog pokreta zastupao stanovište proletarijata, i to već time što je bez rezerve stao na stranu pariskih junskih ustanika iz 1848, zbog čega je izgubio gotovo sve svoje akcionare. Uzalud je »Kreuzzeitung«^[64] ukazivala na »Čimboraso-drskost« kojom »Neue Rheinische Zeitung« napadaju sve svetinje, počev od kralja i regenta pa do žandarma, i to u jednoj pruskoj tvrđavi koja je tada imala garnizon od 8000 ljudi; uzalud su se žestili liberalni rajnski filistri, koji su najednom postali reakcionarni, uzalud je zbog opsadnog stanja u Kelnu u jesen 1848. list obustavljen na duže vrijeme, uzalud je frankfurtsko ministarstvo pravosuđa dostavljalo članak za člankom kelnskom državnom tužiocu radi sudskog progona – list je, naočigled vlasti, dalje mirno uređivan i štampan, a rasprostranjenost i slava ovih novina rasla je zajedno sa žestinom njihovih napada na vladu i buržoaziju. Kad je u novembru 1848. u Pruskoj izvršen državni udar, »Neue Rheinische Zeitung« su u svakom broju na uvodnom mjestu pozivale narod da ne plaća porez i da na silu odgovori silom. U proljeće 1849. list je zbog toga i zbog još jednog članka izveden pred porotni sud, ali je oba puta riješen krivnje. Najzad, kad su ugušeni majski ustanci u Drezdenu i u Rajnskoj pokrajini, i kad je poslije koncentracije i mobilizacije znatnih vojnih snaga počeo pruski vojni pohod protiv badensko-falačkog ustanka, vlada je mislila da je dovoljno jaka da silom uguši »Neue Rheinische Zeitung«. Posljednji broj, štampan crvenom bojom, izašao je 19. maja.

Marx je ponovo otišao u Pariz, ali već nekoliko nedjelja poslije demonstracija od 13. juna 1849. francuska vlada ga je stavila pred alternativu – ili da se preseli u Bretanju, ili da napusti Francusku. On je više volio ovo drugo i preselio se u London, gdje otad stalno živi.

Zbog sve žešćih istupanja reakcije moralo se, poslije nekog vremena, odustati od pokušaja da se i dalje (1850) izdaju »Neue Rheinische Zeitung« u formi časopisa (u Hamburgu).^[65] Odmah poslije državnog udara u Francuskoj, u decembru 1851, Marx je objavio *Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte* (Njujork 1852; drugo izdanje – Hamburg 1869, neposredno pred rat). Godine 1853. napisao je *Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu* (štampano najprije u Bostonu, zatim u Bazelu, nedavno ponovo u Lajpcigu).

Poslije presude članovima Saveza komunista u Kelnu Marx se povukao iz političke agitacije i deset godina posvetio je, s jedne strane, istraživanju bogatog blaga koje mu je pružala biblioteka Britanskog muzeja na području političke ekonomije a, s druge strane, saradnji u listu »New-York Daily Tribune«⁽⁶⁶⁾, koja je sve do izbijanja američkog građanskog rata donosila ne samo dopise s njegovim potpisom nego i mnogobrojne uvodne članke iz njegova pera o prilikama u Evropi i Aziji. Njegovi napadi na lorda Palmerstona, zasnovani na temeljnom proučavanju engleskih službenih dokumenata, preštampani su u Londonu kao brošure.

Kao prvi plod njegovih dugogodišnjih ekonomskih studija izišao je 1859. *Prilog kritici političke ekonomije*, prva sveska (Berlin, Duncker). Ovo djelo sadrži prvo sistematsko izlaganje Marxove teorije vrijednosti, uključujući i učenje o novcu. Za vrijeme talijanskog rata Marx se – u njemačkom listu »Das Volk«⁽⁶⁷⁾ koji je izlazio u Londonu – borio protiv bonapartizma, koji se tada prikazivao liberalnim i izigravao ulogu osloboditelja ugnjetenih nacionalnosti, kao i protiv tadašnje pruske politike koja je pod plaštom neutralnosti pokušavala da lovi u mutnom. Tom prilikom morao je da napadne i gospodina Karla Vogta, koji je tada, po nalogu princa Napoleona (Plon-Plona), a primajući pare od Louis-Napoleona, agitirao za neutralnost, štaviše i za naklonost Njemačke. Kad ga je Vogt obasuo najinfamnijim, svjesno izmišljenim klevetama, Marx je odgovorio knjigom *Gospodin Vogt*, London 1860, u kojoj je raskrinkao Vogta i ostalu gospodu iz bonapartističke pseudodemokratske bande, a za Vogta je na osnovu i vanjskih i unutrašnjih znakova dokazivao da je bio podmićen od decembarskog carstva. Tačno deset godina kasnije to se i potvrdilo: na spisku bonapartističkih plaćenika, koji je nađen u Tiljerijama 1870. a koji je objavila septembarska vlada, stajalo je pod slovom V: »Vogt – u avgustu 1859. isplaćeno mu... 40 000 franaka.«⁽⁶⁸⁾

Najzad, godine 1867. izišao je u Hamburgu *Kapital. Kritika političke ekonomije*. Prvi tom – glavno Marxovo djelo, u kojem su izložene osnove njegovih ekonomskih i socijalističkih shvaćanja i glavne crte njegove kritike postojećeg društva, kapitalističkog načina proizvodnje i njegovih posljedica. Drugo izdanje ovog epohalnog djela izašlo je 1872; sada autor radi na drugom tomu.

U međuvremenu je u različitim zemljama Evrope radnički pokret opet toliko ojačao da je Marx mogao da misli na to da ostvari davnu želju: da osnuje radničko udruženje koje će, tako reći, fizički predstavljati internacionalni karakter socijalističkog pokreta – kako pred samim radnicima tako i pred buržoazijom i vladama, – proletarijatu na ohrabrenje i jačanje, a na strah njegovim neprijateljima. Povod da se iznese taj prijedlog, koji je s oduševljenjem prihvaćen, dao je narodni zbor, održan 28. septembra 1864. u St. Martin's Hallu u Londonu, u korist Poljske, koju je Rusija upravo bila ponovo potlačila. *Međunarodno udruženje radnika* bilo je osnovano; na zboru je

izabrano privremeno Generalno vijeće sa sjedištem u Londonu, a duša ovog kao i svih slijedećih generalnih vijeća do Haškog kongresa bio je Marx. On je sastavio gotovo sve dokumente koje je izdalo Generalno vijeće Internacionale, počev od *Inauguralne adrese* 1864. godine pa do *Adrese o građanskom ratu u Francuskoj* 1871. godine. Opisati Marxovu djelatnost u Internacionali značilo bi napisati historiju samog tog udruženja, koje, uostalom, još živi u sjećanju evropskih radnika.

Pad Pariske komune doveo je Internacionalu u nemoguć položaj. Ona se našla u prvom planu evropske historije u momentu kad joj je svuda bila presječena mogućnost svake uspješne praktične akcije. Događaji koji su je izdigli na položaj sedme velike sile nisu joj u isto vrijeme dopuštali da mobilizira svoje borbene snage i da ih aktivno upotrijebi, ako nije htjela da izazove neminovan poraz i zaustavljanje radničkog pokreta za desetke godina. Uz to su se sa raznih strana gurali naprijed elementi koji su ovakvu naglo poraslu slavu Udruženja htjeli da iskoriste radi zadovoljenja lične taštine ili lične ambicije, ne shvaćajući stvarni položaj Internacionale ili ne vodeći o njemu računa. Morala se donijeti herojska odluka, i opet je Marx bio taj koji ju je donio i proveo na Haškom kongresu. Internacionala se jednom svečanom rezolucijom odrekla svake odgovornosti za postupke bakunjinista, koji su sačinjavali centar tih nerazumnih i prljavih elemenata; zatim, s obzirom na nemogućnost da, nasuprot općoj reakciji, odgovori i sve većim zahtjevima koji su se pred nju postavljali i da svoju punu djelatnost održi drukčije nego nizom žrtava od kojih bi radnički pokret morao da iskrvari – s obzirom na takav položaj Internacionala se privremeno povukla s pozornice, premjestivši Generalno vijeće u Ameriku. Budućnost je pokazala koliko je bila pravilna ova – tada i kasnije često osuđivana – odluka. S jedne strane, spriječeni su svi pokušaji da se u ime Internacionale prave beskorisni pučevi, a s druge strane, neprekidna tijesna veza među socijalističkim radničkim partijama raznih zemalja dokazala je da svijest o istovjetnosti interesa i solidarnosti proletarijata svih zemalja koju je probudila Internacionala može da prokrči sebi put i bez formalnog međunarodnog udruženja, koje je u tom momentu postalo okov.

Poslije Haškog kongresa Marx je, najzad, opet našao mira i vremena da se ponovo prihvati svojih teorijskih radova, pa nadajmo se da neće proći previše vremena do trenutka kada će moći da daje u štampu i drugi tom *Kapitala*.

Od mnogih važnih otkrića kojima je Marx upisao svoje ime u historiju nauke istaći ćemo ovdje samo dva.

Prvo otkriće je prevrat koji je on izvršio u cjelokupnom shvaćanju svjetske historije. Cijelo dosadašnje shvaćanje historije zasnivalo se na predstavi da posljednje uzroke svih historijskih promjena treba tražiti u ljudskim idejama koje se mijenjaju, a da su od svih historijskih promjena, opet, najvažnije političke promjene i da one vladaju

cijelom historijom. Ali odakle ljudima dolaze ideje i šta su pokretački uzroci političkih promjena – to se nije pitalo. Jedino kod novije škole francuskih, a dijelom i engleskih, historičara pojavljuje se uvjerenje da je, bar od srednjeg vijeka naovamo, pokretačka snaga u evropskoj historiji borba buržoazije koja se razvija protiv feudalnog plemstva za društvenu i političku vlast. A Marx je dokazao da je cijela dosadašnja historija historija klasnih borbi, da se u svim tim mnogostrukim i zamršenim političkim borbama radi jedino o društvenoj i političkoj vlasti društvenih klasa, o održanju vlasti od strane starih klasa i o osvajanju vlasti od strane novih klasa koje se uzdižu. Ali zbog čega nastaju i postoje te klase? Zbog materijalnih, grubo čulnih uslova u kojima društvo u dato vrijeme proizvodi i razmjenjuje svoja sredstva za život. Feudalna vlast srednjeg vijeka zasnivala se na autarhičnoj privredi malih seljačkih općina koje su same proizvodile gotovo sve predmete potrebne za svoju potrošnju i gotovo nisu poznavale razmjenu. Ratoborno plemstvo pružalo im je zaštitu od vanjskog neprijatelja i povezivalo ih nacionalno ili bar politički; kad su kasnije nastali gradovi, a s njima i posebna zanatska industrija i najprije unutrašnji a zatim međunarodni trgovinski promet, razvila se gradska buržoazija i, u borbi s plemstvom, još u srednjem vijeku izvojevala svoje uključanje, također kao privilegirani stalež, u feudalni poredak. Ali s otkrićem izvanevropskih zemalja, počev od polovine 15. vijeka, buržoazija je dobila mnogo opsežniju trgovinsku oblast a time i nov poticaj za svoju industriju; zanatstvo je u najvažnijim granama potisla manufaktura, koja je već imala fabrički karakter, a ovu je, opet, potisla krupna industrija, koja je postala moguća uslijed otkrića iz prošlog stoljeća, osobito uslijed otkrića parne mašine; krupna industrija je, opet, utjecala na trgovinu time što je u zaostalim zemljama potiskivala stari ručni rad, a u razvijenijima stvarala savremena, nova saobraćajna sredstva: parne mašine, željeznice, električne telegrafe. Tako je buržoazija sve više sjedinjavala u svojim rukama društvena bogatstva i društvenu moć, dok je još dugo ostala isključena iz političke vlasti, koja se nalazila u rukama plemstva i monarhije oslovnjene na plemstvo. Ali na određenom stupnju razvitka – u Francuskoj poslije velike revolucije – buržoazija je osvojila i političku vlast i postala sada, sa svoje strane, vladajuća klasa u odnosu na proletarijat i sitno seljaštvo. S tog stanovišta objašnjavaju se sve historijske pojave – pri dovoljnom poznavanju ekonomskog položaja društva na odgovarajućoj etapi (a to poznavanje, dakako, potpuno nedostaje našim historičarima od struke) – sasvim prosto, a isto tako se neobično presto objašnjavaju predstave i ideje svakog historijskog perioda iz ekonomskih uslova života i iz društvenih i političkih odnosa toga perioda koji su njima uvjetovani. Historija je prvi put bila postavljena na svoju stvarnu osnovu. Opipljiva činjenica, koja se dosad sasvim gubila iz vida, da ljudi moraju prije svega jesti, piti, stanovati i odijevati se, dakle da moraju *raditi* prije nego što će se moći boriti

za vlast, baviti se politikom, religijom, filozofijom itd. – ova opipljiva činjenica došla je sada najzad do svoga historijskog prava.

Za socijalistički pogled na svijet ovo novo shvaćanje historije bilo je od veoma velikog značaja. Ono je pokazalo da se sva dosadašnja historija kreće u klasnim suprotnostima i klasnim borbama, da je uvijek bilo vladajućih i ugnjetenih, eksploatatorskih i eksploatiranih klasa, i da je velika većina ljudi uvijek bila osuđena na težak rad i na malo uživanja. A zbog čega? Prosto zbog toga što je na svim ranijim stupnjevima razvitka čovječanstva proizvodnja bila još tako slabo razvijena da se historijski razvitak mogao vršiti samo u toj antagonističkoj formi, da je historijski napredak uglavnom bio prepušten djelatnosti jedne neznatne, privilegirane manjine, dok je velika masa bila osuđena na to da za održanje svoga života proizvodi oskudna, a za povlašćene sve obilnija sredstva. Ali ovo isto shvaćanje historije koje na ovaj način prirodno i umno objašnjava klasnu vladavinu – koja bi se inače jedino mogla objasniti ljudskom zlobom – dovodi i do uviđanja da je, uslijed tako kolosalno povećanih proizvodnih snaga sadašnjice, nestalo i posljednjeg razloga – bar u najnaprednijim zemljama – za podjelu ljudi na vladajuće i ugnjetene, eksploatatore i eksploatirane; da je vladajuća krupna buržoazija odigrala svoju historijsku ulogu, da više nije dorasla tome da rukovodi društvom i da je čak postala prepreka za razvitak proizvodnje, kao što to dokazuju trgovinske krize, a naročito posljednji veliki krah^[68] i industrijska depresija u svim zemljama, da je historijsko vodstvo prešlo na proletarijat, na klasu koja se po cijelom svom društvenom položaju može osloboditi jedino tako što će ukloniti svaku klasnu vladavinu, svako ropstvo i svaku eksploataciju uopće; da društvene proizvodne snage, koje su toliko porasle da buržoazija više ne može njima da upravlja, čekaju samo na to da ih uzme u posjed udruženi proletarijat, kako bi se stvorilo takvo stanje u kome će svakom članu društva biti moguće da učestvuje ne samo u proizvodnji nego i u raspodjeli i upravljanju društvenim bogatstvom i koje će planskom organizacijom cijele proizvodnje toliko povećati društvene proizvodne snage i njihove proizvode da će svakome biti osigurano zadovoljenje svih racionalnih potreba u sve većoj mjeri.

Drugo važno Marxovo otkriće je definitivno objašnjenje odnosa između kapitala i rada, drugim riječima: dokaz kako se unutar sadašnjeg društva, u postojećem kapitalističkom načinu proizvodnje, vrši eksploatacija radnika od strane kapitalista. Otkako je politička ekonomija postavila tezu, da je rad izvor svakog bogatstva i svake vrijednosti, neizbježno se postavilo pitanje: kako se to slaže s tim da najamni radnik ne dobija cijelu sumu vrijednosti koju je proizveo svojim radom, nego mora jedan njen dio davati kapitalistu? I buržoaski ekonomisti i socijalisti trudili su se da na to pitanje dadu neki naučno zasnovan odgovor, ali uzalud, sve dok najzad nije došao Marx sa svojim rješenjem. To rješenje glasi: današnji kapitalistički način pro-

izvodnje ima za pretpostavku postojanje dviju društvenih klasa: s jedne strane – kapitalista, koji posjeduju sredstva za proizvodnju i za život, s druge strane – proletera, koji su lišeni tih sredstava i koji imaju za prodaju samo jednu robu: svoju radnu snagu; a tu svoju radnu snagu oni moraju prodavati da bi došli do sredstava za život. No vrijednost jedne robe određuje se društveno potrebnom količinom rada koja je inkarnirana u proizvodnji, dakle i u ponovnoj proizvodnji te robe; prema tome, vrijednost radne snage jednog prosječnog čovjeka za vrijeme jednog dana, mjeseca, godine, određuje se količinom rada sadržanog u masi sredstava za život koja su potrebna za održavanje te radne snage za vrijeme jednog dana, mjeseca, godine. Pretpostavimo da za proizvodnju radnikovih životnih sredstava za jedan dan treba šest radnih sati ili, što je isto, da rad koji je u njima sadržan predstavlja količinu rada od šest sati; tada će vrijednost radne snage za jedan dan biti izražena u sumi novca koja također sadrži u sebi šest radnih sati. Pretpostavimo dalje da kapitalist koji zapošljava našeg radnika njemu za to plaća ovu sumu, dakle punu vrijednost njegove radne snage. Kad bi sad radnik radio za kapitalista šest sati na dan, on bi mu potpuno nadoknadio njegove izdatke – šest sati rada za šest sati rada. Dakako, pri tome kapitalist ne bi ništa dobio, i zato on i uzima stvar sasvim drukčije: ja sam, veli on, radnu snagu ovog radnika kupio ne za šest sati nego za cijeli dan, i, prema tome, on prisiljava radnika da radi, već prema prilikama, osam, deset, dvanaest, četrnaest i više sati, tako da je proizvod sedmog, osmog i slijedećih sati proizvod neplaćenog rada i ide ravno u džep kapitalista. Tako radnik u službi kapitalista ne obnavlja samo vrijednost svoje radne snage koju mu kapitalist plaća, nego proizvodi preko toga i *višak vrijednosti*, koji najprije prisvaja kapitalist i koji se zatim u daljnjem toku i prema određenim ekonomskim zakonima raspodjeljuje na cijelu kapitalističku klasu i čini onu osnovnu jezgru iz koje potječu zemljišna renta, profit, akumulacija kapitala – ukratko sva bogatstva koja neradne klase troše ili nagomilavaju. Time je bilo dokazano da se sticanje bogatstva današnjih kapitalista sastoji u prisvajanju tuđeg, neplaćenog rada, isto onako kao i sticanje bogatstva robovlasnika ili feudalaca koji su eksploatirali rad kmetova, i da se svi ti oblici eksploatacije razlikuju jedino po načinu na koji se prisvaja neplaćeni rad. No time je bilo iščupano posljednje tlo ispod nogu licemjernim frazama imućnih klasa o tome kako tobože u današnjem društvenom uređenju vladaju pravo i pravda, jednakost prava i dužnosti i opća harmonija interesa, a današnje buržoasko društvo razgoličeno je, isto tako kao i ona prijašnja, kao grandiozna ustanova za eksploataciju ogromne većine naroda od strane neznatne manjine koja postaje sve manja.

Na ovim dvjema važnim činjenicama zasniva se savremeni, naučni socijalizam. U drugom tomu *Kapitala* bit će dalje razvijena ova i druga, ne manje važna, naučna otkrića o kapitalističkom društvenom

sistemu, a time će ujedno biti iz osnova revolucionirane i one strane političke ekonomije koje u prvom tomu još nisu dodirnete. Neka bi Marxu bilo moguće da taj tom uskoro dade u štampu.

Napisano sredinom juna 1877.

Objavljeno u almanahu

„Volks-Kalender, Braunschweig 1878.

Karl Marx

[Pismo redakciji časopisa
»Otečestvennyje zapiski«⁽⁶⁹⁾]

Poštovani gospodine uredniče,

Autor¹ članka *Karl Marx pred sudom g. Žukovskog* očevidno je čovjek od duha pa da je u mom izlaganju o prvobitnoj akumulaciji našao jedno jedino mjesto u potvrdu svojih zaključaka, on bi ga bio naveo. U nedostatku takvog mjesta on je bio prisiljen da se uhvati za jednu sporednu napomenu, neku vrstu polemike protiv jednog ruskog »beletriste«², koja je objavljena u dodatku prvom njemačkom izdanju *Kapitala*. Šta ja tu predbacujem tom piscu? Da on »ruski komunizam« nije otkrio u Rusiji nego u knjizi Haxthausena, savjetnika pruske vlade, i da u njegovim rukama ruska općina služi samo kao argument kako bi se dokazalo da se stara trula Evropa mora regenerirati pobjedom panslavizma. Moja ocjena tog pisca može biti tačna, ona može biti pogrešna, ali ni u jednom slučaju ona ne može pružiti ključ za moje poglede o naporima »русских людей найти для своего отечества путь развития, отличный от того, которым шла и идет Западная Европа«³ itd.

U pogovoru drugom njemačkom izdanju *Kapitala*, koji autor članka o g. Žukovskom poznaje, jer ga navodi, ja govorim o jednom »velikom ruskom naučniku i kritičaru«⁴ s velikim poštovanjem koje on zaslužuje. On je u izvanrednim člancima raspravljao o pitanju treba li Rusija najprije razoriti seosku općinu, da bi zatim prešla na kapitalistički režim, kao što to hoće liberalni ekonomisti, ili, naprotiv, ona može, ne prolazeći kroz muke tog režima prisvojiti sve njegove plodove razvijajući svoje vlastite historijske pretpostavke. On se izjašnjava u smislu ovog posljednjeg rješenja. I moj poštovani kritičar imao bi bar isto toliko razloga da iz mog poštovanja prema tom »velikom ruskom naučniku i kritičaru« izvede da ja dijelim njegove

¹ N.K. Mihailovski – ² A.I. Hercen – ³ ruskih ljudi da nadu za svoju domovinu put razvitka različit od onog kojim je išla i ide zapadna Evropa – ⁴ N.G. Černiševski

pogledu o tom pitanju, koliko da iz moje polemike protiv »beletrista« i panslavista zaključi da ih odbacujem.

Uostalom, kako ne bih htio ostaviti »da se nešto nagada«, govorit ću bez uvijanja. Da bih mogao da sudim s poznavanjem stvari o ekonomskom razvitku savremene Rusije, naučio sam ruski i zatim sam niz godina proučavao službene i druge publikacije koje se na to odnose. Došao sam do ovog rezultata: Ako Rusija nastavi da korača stazom kojom ide od 1861, ona će izgubiti najljepšu priliku koju je historija ikada ponudila jednom narodu, da bi umjesto toga pretrpjela sve kobne peripetije kapitalističkog režima.

II

Glava o prvobitnoj akumulaciji htjela je samo da ocрта put kojim je, u zapadnoj Evropi, kapitalistički ekonomski poredak izišao iz krila feudalnog ekonomskog poretka. Ona dakle izlaže historijsko kretanje, koje je, razdvojevši proizvođače od njihovih sredstava za proizvodnju, pretvorilo proizvođače u najamne radnike (proletere u sadašnjem smislu riječi), a posjednike tih sredstava u kapitaliste. U toj historiji epohu čine »svi oni preokreti koji služe kao poluga za napredovanje nastajuće kapitalističke klase, ali naročito oni koji velike mase ljudi lišavaju njihovih tradicionalnih sredstava za proizvodnju i uzdržavanje i bacaju ih iznenada na tržište rada. Ali osnovna čitave te evolucije je eksproprijacija zemljoradnika. Ona je dosad radikalno provedena samo u Engleskoj... Ali sve zemlje zapadne Evrope idu istim putem« itd. (francusko izdanje *Kapitala*, str. 315⁽⁷⁰⁾). Na kraju glave historijska tendencija kapitalističke proizvodnje svedena je na ovo: da ona »sama s nužnošću prirodnog procesa rada svoju vlastitu negaciju«, da je ona sama stvorila elemente jednog novog ekonomskog poretka dajući u isto vrijeme najveći zamah proizvodnim snagama društvenog rada i integralnom razvitku svakog individualnog proizvođača; da kapitalističko vlasništvo koje u stvari već počiva na jednom načinu kolektivne proizvodnje mora da se pretvori u društveno vlasništvo. Na ovom mjestu ja za to ne dajem nikakav dokaz s prostog razloga što ta tvrdnja nije ništa drugo do kratak sadržaj dugih izlaganja danih ranije u glavama o kapitalističkoj proizvodnji.

Kako bi sad moj kritičar mogao da primijeni tu historijsku skicu na Rusiju? Samo ovako: Ako Rusija teži da postane kapitalistička nacija, po uzoru na nacije zapadne Evrope – a u posljednjim godinama ona se mnogo trudila u tom smislu – ona u tome neće uspjeti ako prethodno ne pretvori dobar dio svojih seljaka u proletere; a zatim, jednom privedena u krilo kapitalističkog režima, ona će podnositi sve njegove nemilosrdne zakone, kao i ostali profani narodi. Eto, to

Ваша любовь

и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

Ваша любовь и желание видеть вас, в особенности, когда вы...

je sve! Ali to je mom kritičaru premalo. On na svu silu mora moju historijsku skicu geneze kapitalizma u zapadnoj Evropi pretvoriti u filozofsko-historijsku teoriju općeg kretanja, sudbinski propisanu svim narodima, ma kakve bile historijske okolnosti u kojima se oni nalaze, da bi najzad stigao do one ekonomske formacije koja osigurava, uz najveći uzlet proizvodnih snaga društvenog rada, najsvestraniji razvitak čovjeka. Ali molim ga da mi oprost. (To znači da mi u isti mah odaje suviše počasti i suviše me vrijeđa.) Uzmimo jedan primjer.

Na više mjesta u *Kapitalu* ja sam aludirao na sudbinu koja je pogodila plebejce u starom Rimu. To su prvobitno bili slobodni seljaci koji su obrađivali, svaki za svoj račun, svoje vlastite čestice. Tokom rimske historije oni su bili eksproprisani. Isto kretanje koje je njih odvojilo od njihovih sredstava za proizvodnju i izdržavanje, uključivalo je ne samo stvaranje velikog zemljišnog posjeda već i stvaranje velikih novčanih kapitala. Tako su, jednog lijepog dana, s jedne strane bili slobodni ljudi lišeni svega osim svoje radne snage, a s druge, radi iskorišćavanja tog rada, posjednici svih stečenih bogatstava. Šta se dogodilo? Rimski proleter i postali su ne najamni radnici, već lijena »mob«¹, dostojniji prezira nego nekadašnji »poor whites«² južnih pokrajina Sjedinjenih Država, a pored njih se razvio jedan način proizvodnje, ne kapitalistički, već robovski. Dakle, događaji upadljive sličnosti, ali koji su se zbivali u različitim historijskim sredinama, doveli su do posve različitih rezultata. Proučivši svaku od tih evolucija za sebe i zatim ih usporedivši, lako će se naći ključ te pojave, ali do njega se neće nikad doći s otpiračem jedne opće historijsko-filozofske teorije, čija se vrhovna vrlina sastoji u tom da je nad-historijska.

Pisano negdje u novembru 1877.

Prema rukopisu.

Prevod s francuskog.

¹ rulja - ² siromašni bijelci

Friedrich Engels

[Radnički pokret u Njemačkoj, Francuskoj,
Sjedinjenim Državama i Rusiji]

Socijalistički pokret u Njemačkoj divno napreduje. Tamo sad izlaze 62 socijalističke periodične publikacije, od kojih 46 pravih novina, 1 časopis i 15 organa *strukovnih sindikata*. Osim toga, u Švicarskoj izlaze na njemačkom jeziku 4 lista i 1 časopis, u Austriji 3, u Mađarskoj 1, a u Americi 6 listova. Ukupan broj socijalističkih periodičnih publikacija na njemačkom jeziku iznosi:

Njemačka	62	} 75,
Austrija	3	
Mađarska	1	
Švicarska	3	
Amerika	6	

tako da periodična literatura njemačkog socijalizma obuhvaća veći broj organa nego svi drugi jezici zajedno. U taj broj ne računavam više ili manje socijalističke novine *univerzitetskih profesora* (Kathedersozialisten¹), već samo organe priznate od strane partije.

Kad je izvršen atentat na Bismarcka^[71], jednom buržuju koji mi je pisao: »Čitava se Njemačka (ona građanska) raduje što Bismarck nije ubijen« odgovorio sam: »I mi smo zadovoljni, jer on radi za nas, kao da je za to plaćen.« Vi znate da sam imao pravo, jer bez progona i patnji, bez militarizma i stalno rastućih poreza mi ne bismo stigli tako daleko.

Ma koliko da je kriza u Francuskoj^[72] dovela do vrlo malo zadovoljavajućeg rezultata, iz toga će, kako mi se čini, proizići stanje koje će omogućiti francuskim socijalistima da djeluju putem štampe, javnih skupova i udruženja te da se organiziraju kao *radnička partija*, a to je ujedno i sve što možemo postići sada, poslije krvoprolića iz 1871. Pored toga, utvrđena je činjenica da je Francuska postigla dva velika napretka: republikanizam seljaka i formiranje republikanske vojske. Državni udar Ducrot-a, Batbie-a i družine je propao, jer su vojnici odlučno odbili da marširaju protiv naroda.

¹ katedarskih socijalista

U Americi je radničko pitanje stavljeno na dnevni red krvavim štrajkom osoblja velikih željezničkih linija.^[73] To je događaj koji će obilježiti epohu u američkoj historiji; na taj način formiranje *radničke partije* u Sjedinjenim Državama napreduje brzim koracima. U toj zemlji se napreduje brzo, i mi moramo slijediti pokret da ne bismo bili iznenađeni kakvim važnim uspjehom, do koga će doći uskoro.

Rusija će, vjerujem, biti ona koja će u bliskoj budućnosti igrati najvažniju ulogu. Situacija do koje je došlo takozvanim oslobođenjem kmetova bila je nepodnošljiva još prije rata. Ova velika reforma provedena je tako dobro da je konačno upropastila plemiće i seljake. Za njom je slijedila druga reforma, koja je – pod izgovorom da će gubernijama i okruzima dati upravu osnovanu na izborima više ili manje nezavisnim od centralne vlade – učinila samo to da je povećala i onako već nepodnošljive poreze.

Gubernije su jednostavno opterećene troškovima svoje uprave, tako da država plaća manje, ali nastavlja da ubire iste poreze; otud novi porezi za gubernijske i općinske troškove. Tome se pridružila opća vojna obaveza, što je isto što i jedan novi porez, teži od drugih, i nova, brojnija armija.

Na taj način velikim se koracima približavao financijski slom. Zemlja je već prije rata bila u stanju bankrota. Ruski visoki financijski krugovi, koji su u velikoj mjeri sudjelovali u varaličkim spekulacijama između 1871. i 1873, gurnuli su naciju u financijsku krizu koja je izbila 1874. u Beču i Berlinu i uništila rusku industriju i trgovinu za niz godina. Pri tom stanju stvari otpočeo je sveti rat protiv Turaka^[74], i kako se zajam u inostranstvu nije mogao dobiti a unutrašnji zajmovi nisu davali koliko je trebalo, moralo se posegnuti za milionima Banke (rezervnim fondovima) i prići izdavanju asignata; uslijed toga se iz dana u dan smanjuje vrijednost papirnog novca, i ona će uskoro, već za jednu ili dvije godine, postići svoju najnižu tačku. Najzad imamo sve elemente jedne ruske 1789, za kojom će nužno slijediti 1793. Ma kakav bio ishod rata, ruska revolucija je pred vratima, i ona će izbiti uskoro, možda već ove godine, a početak će, protivno predviđanjima Bakunjina, odozgo, u palačama, u krilu osiromašenog i nezadovoljnog plemstva. Ali kad jedanput krene, ona će povući seljake i tada ćete vidjeti scene, u poređenju s kojima će one iz 1793. izbledjeti. Kad jednom Rusija bude gurnuta u revoluciju, promijenit će se cijelo lice Evrope. Stara Rusija bila je dosad velika rezervna armija evropske reakcije, ona je tako djelovala 1789, 1805, 1815, 1830. i 1848. Kad ta rezervna armija bude jednom uništena – vidjet ćemo!

Pisano 12. januara 1878.

Objavljeno u časopisu «La Plebe»,
br. 3 od 22. januara 1878.

Prevod s talijanskog

FRIEDRICH ENGELS
Evropski radnici 1877. godine^[75]

THE LABOR STANDARD.

Devoted to the Organization and Emancipation of the Working People.

The Emancipation of the Working Classes must be achieved by the Working People themselves.

VOL. XII—No. 47

NEW YORK, SUNDAY, MARCH 3rd, 1878

Price 5 Cents

I

Protekla godina bila je za radničku klasu Evrope bogata događajima i plodna. Velik napredak postignut je u gotovo svim zemljama u pogledu organiziranja i širenja radničke partije; jedinstvo, koje je neko vrijeme ugrožavala jedna malena ali aktivna sekta^[76], praktički je ponovno uspostavljeno; radnički pokret probijao se sve više u prvi plan dnevne politike, a kao siguran znak trijumfa koji se približava, politički događaji ma kako se razvijali uvijek su, na ovaj ili na onaj način, izlazili povoljno za napredak tog pokreta.

Odmah u početku, godina 1877. je inaugurirana jednom od najvećih pobjeda koju su radnici ikad izvojevali. Desetog januara održani su uz opće pravo glasa trogodišnji izbori za njemački parlament (Reichstag), izbori koji su još od 1867. davali njemačkoj radničkoj partiji priliku da odmjeri svoje snage i da pred svijetom održi smotru svojih dobro organiziranih i neprestano rastućih bataljona. Godine 1874. četiri stotine hiljada glasova pripalo je radničkim kandidatima; godine 1877. više od šest stotina hiljada. Deset radničkih kandidata izabrano je 10. januara, dok se za još dvadeset četvoricu moralo glasati na dopunskim izborima koji su održani četrnaest dana kasnije. Od te dvadeset četvorice samo nekoliko ih je stvarno izabrano, jer su se sve druge stranke udružile protiv njih. Ali ostala je važna činjenica da je u svim velikim gradovima i industrijskim centrima Rajha radnički pokret napredovao divovskim koracima i da će svi ti birački okruzi sigurno pasti u njihove ruke na slijedećim izborima 1880. godine. Osvojeni su Berlin, Drezden, svi saksonski industrijski okruzi i Solingen; u Hamburgu, Breslavi, Nirnbergu, Lajpcigu, Braunšvajgu, u Šlezvig-Holštajnu i u tvorničkim okruzima Vestfalije i Donje Rajne koalicija svih drugih stranaka bila je jedva dovoljna da pobijedi kandidate radničke klase prostom većinom. Njemački demokratski socijalizam pokazao se kao snaga, i to brzo rastuća snaga, s kojom će odsad morati da računaju sve druge snage u zemlji, vladajuće ili druge. Utisak tih izbora bio je ogroman. Buržoaziju je bila obuzela potpuna panika, tim više što je njena štampa stalno tvrdila da socijalna demokracija sve više slabi postajući beznačajna. Radnička klasa, ponosna svojom pobjedom, nastavila je borbu s obnovljenom sna-

gom i na svakom dostupnom bojnopolju, dok su radnici drugih zemalja, kao što ćemo vidjeti, ne samo slavili pobjedu Nijemaca kao svoj vlastiti trijumf, već su njome bili i potaknuti na nova djela da ne zaostanu u utrci za oslobođenje radnika.

Brzi napredak radničke partije u Njemačkoj otkupljuje se znatnim žrtvama od strane onih koji u njoj aktivnije sudjeluju. Vladini progoni i kazne novčanim globama, a još češće zatvorom, pljušte po njima, i oni su se već odavno morali pomiriti s tim da veći dio svog života provode u zatvoru. Iako je većina tih kazni na kratke rokove, od nekoliko nedjelja do tri mjeseca, ni dugački rokovi ne dosuđuju se nipošto rijetko. Tako, da bi se važno rudarsko i industrijsko područje Sara zaštitilo od zaraze socijaldemokratskim otrovom, nedavno su dva agitatora osuđena svaki na dvije i po godine zbog toga što su se odvažili na to zabranjeno tlo. Elastični zakoni Rajha pružaju mnoštvo izgovora za takve mjere, a tamo gdje oni nisu dovoljni suci su većinom pripravnici da ih rastegnu do tačke koja je potrebna za osudu.

Velika je prednost njemačkog pokreta što sindikalna organizacija radi ruku pod ruku s političkom organizacijom. Neposredne prednosti koje pruža sindikalna organizacija privlače mnoge inače ravnodušne u politički pokret, dok zajedničnost političke akcije drži na okupu inače izolirane sindikate i osigurava im uzajamnu podršku.

Uspjeh postignut na izborima za njemački parlament ohrabrio je naše njemačke prijatelje da iskušaju sreću i na drugim biralištima. Tako su oni uspjeli da u zemaljske parlamente u dvije manje države Rajha izaberu radnike, a također su prodrli u vrlo mnoga gradska vijeća; u saksonske industrijske okruzima u mnogim gradovima upravlja socijaldemokratsko vijeće. Kako je glasačko pravo na tim izborima ograničeno, ne možemo se nadati velikim rezultatima; ipak, svako osvojeno mjesto pomaže da se vladama i buržoaziji dokaže da će odsad morati da računaju s radnicima.

Ali najbolji dokaz brzog napredovanja organizacije svjesne radničke klase jest rastući broj njenih periodičnih glasila. Ovdje moramo prekoračiti granice Bizmarckovog »carstva«, jer one nipošto ne predstavljaju granice za utjecaj i djelovanje njemačke socijaldemokracije. Trideset prvog decembra 1877. izlazilo je na njemačkom jeziku ukupno ne manje od sedamdeset pet novina i časopisa u službi radničke partije. Od njih u Njemačkom Carstvu 62 (među kojima 15 organa isto tolikog broja sindikata), u Švicarskoj 3, u Austriji 3, u Madarskoj 1, u Americi 6; ukupno 75, više nego broj radničkih organa na svim drugim jezicima uzetim zajedno.

Poslije bitke kod Sedana, u septembru 1870, izvršni komitet njemačke radničke partije rekao je svojim biračima da je uslijed rezultata rata težište evropskog radničkog pokreta prenijeto iz Francuske u Njemačku, i da su njemačkim radnicima tako pripali veći zadaci i nove odgovornosti, što od njih traži pojačane napore. Godina 1877. dokazala je istinitost toga i ujedno je potvrdila da proletarijat Nje-

mačke nije bio nimalo nedorastao zadatku privremenog vodstva koje je prešlo na njega. Ma kakve pogreške da su učinili neki od vođa – a one su i brojne i raznovrsne – same su mase stupale naprijed odlučno, bez oklijevanja i u pravom smjeru. Njihovo ponašanje, organizacija i disciplina sačinjavaju primjetljiv kontrast slabosti, neodlučnosti, servilnosti i kukavičluku koji su toliko karakteristični za sve građanske pokrete u Njemačkoj. Ali dok je njemačka buržoazija završila svoju karijeru upadajući u više nego bizantijsko laskanje »Wilhelmu pobjedonosnom« i predajući se, vezanih ruku i nogu, čudljivoj volji jednog Bizmarcka, radnička klasa stupa iz pobjede u pobjedu, a unapređuju je i jačaju čak i one mjere koje vlada i srednja klasa smišljaju da bi je ugušili.

II

Ma koliko jak bio efekat njemačkih izbora u samoj zemlji, on je bio još jači u inostranstvu. A prije svega, on je uspostavio onu harmoniju u evropskom radničkom pokretu koja je posljednjih šest godina bila poremećena pretenzijama jedne malene, ali krajnje djelatne sekte.

Oni od naših čitalaca koji su pratili historiju Međunarodnog udruženja radnika sjetit će se da su neposredno poslije pada Pariske komune unutar velike radničke organizacije nastale razmirice koje su dovele do otvorenog rascjepa na Haškom kongresu 1872, i poslije toga do dezintegracije. Te razmirice su prouzrokovali jedan Rus, Bakunjin, i njegove pristalice, težeći da postignu, časnim ili nečasnim sredstvima, vlast nad jednim tijelom u kojem su činili samo neznatnu manjinu. Njihov glavni čudotvorni lijek bio je načelno protivljenje *svakoj* političkoj akciji radničke klase; išli su toliko daleko da je u njihovim očima glasanje na izborima bilo čin izdaje interesa proletarijata. Ništa osim direktne, nasilne revolucije nisu htjeli da priznaju kao sredstvo akcije. Iz Švicarske, u kojoj su ti »anarhisti«, kako su se sami nazivali, najprije uhvatili korjena, oni su se raširili po Italiji i Španiji, gdje su neko vrijeme stvarno gospodarili radničkim pokretom. Njih su više ili manje unutar Internacionale podržavali Belgijanci, koji su se, premda iz različitih pobuda, također izjašnjavali za političku apstinenciju. Poslije rascjepa oni su sačuvali privid organizacije i održavali su kongrese, na kojima je nekoliko desetina ljudi, uvijek istih, tvrdeći da predstavljaju radničku klasu cijele Evrope, proglašavalo u njeno ime svoje dogme. Ali već njemački izbori 1874. i velike prednosti koje je njemački pokret osjetio zbog prisustva devetorice od njegovih najaktivnijih članova u parlamentu, ubacili su elemente sumnje u redove »anarhista«. Politički događaji su ugušili pokret u Španiji, koji je tamo nestao jedva ostavivši traga; u Švicar-

svoj partija koja se zalagala za političku akciju, a djelovala je pod ruku s Nijemcima, postajala je svaki dan sve jača i uskoro je nadmašila brojem nekolicinu anarhista u odnosu 300 prema 1; u Italiji, poslije jednog djetinjastog pokušaja »socijalne revolucije« (Bolonja, 1874), u kojem se ni razum ni smjelost »anarhistâ« nisu pokazali na visini, stvarni radnički element stao je da se ogleda za pametnijim sredstvima djelovanja. U Belgiji, zahvaljujući apstinentskoj politici voda, koja radničkoj klasi nije ostavljala nikakvu priliku za stvarnu akciju, pokret je pao na mrtvu tačku. U stvari, dok je politička akcija vodila Nijemce od uspjeha do uspjeha, radnička klasa u zemljama gdje je apstinencija bila dnevna zapovijest doživljavala je poraz za porazom, i uskoro ju je zamorio pokret bez ikakvih rezultata; njihove organizacije padale su u zaborav, njihovi listovi iščezavali su jedan za drugim. Na razumniji dio tih radnika morao je da napravi utisak taj kontrast; pobuna protiv »anarhističke« i apstinentističke doktrine izbila je kako u Italiji tako u Belgiji, i ljudi su počeli da pitaju sami sebe i jedan drugog zašto bi trebalo da se oni za volju nekog glupog dogmatizma odriču primjene upravo onih sredstava akcije koja su se pokazala najefikasnijim od svih.

Tako su stajale stvari kad je velika izborna pobjeda Nijemaca razbila sve sumnje, nadjačala svako oklijevanje. Protiv takve tvrdoglavice činjenice nije bio moguć nikakav otpor. Italija i Belgija izjasnile su se za političku akciju; ostaci talijanskih apstinentista, dovedeni do očajanja, pokušali su još jednu pobunu kod Napulja^[77]; tridesetak anarhista proglasilo je »socijalnu revoluciju«, ali se za njih vrlo brzo pobrinula policija. Sve što su postigli bio je potpun slom njihovog vlastitog sektaškog pokreta u Italiji. Tako je anarhistička organizacija, koja je tvrdila da upravlja radničkim pokretom od jednog kraja Evrope do drugog, ponovo svedena na svoju izvornu jezgru, oko dvjesto ljudi u švicarskom kantonu Jura, gdje iz osamljenosti tog brdskog skrovišta oni i dalje protestiraju protiv pobjedničke hereze ostalog svijeta i podržavaju istinsku pravovjernost kako ju je zasnovao sada već pokojni car Bakunjin. I kad se prošlog septembra u Ganu, u Belgiji, sastao Svjetski socijalistički kongres – kongres koji su oni sami sazvali – oni su se kao beznačajna manjina našli licem u lice s delegatima ujedinjenih i jednodušnih velikih radničkih organizacija Evrope. Odbivši energično njihove smiješne doktrine i njihove arogantne pretenzije, konstatiravši činjenicu da time odbija samo jednu malu sektu, kongres je na kraju i prema njima pokazao plemenitu trpeljivost.

Tako je poslije četverogodišnjih unutrašnjih borbi uspostavljen potpun sklad u djelovanju radničke klase Evrope, a politika koju je proglasila većina na posljednjem kongresu Internacionale bila je potpuno opravdana događajima. Sad je opet dobivena osnovica na kojoj radnici iz raznih evropskih zemalja mogu ponovo da djeluju čvrsto zajedno i da daju jedni drugima onu uzajamnu podršku koja sačinjava glavnu snagu pokreta. Međunarodno udruženje radnika postalo je

nemogu[. . .]¹ što je radnicima tih zemalja onemogućavalo da uđu u neku takvu međunarodnu vezu. Vlade su mogle da sebi uštede svu tu muku. Radnički pokret je prerastao ne samo potrebu nego čak i mogućnost neke takve formalne veze; ali ne samo da je djelo velike proleterske organizacije bilo potpuno izvršeno, ona sama nastavlja da živi, snažnija nego ikad, u daleko jačoj vezi jedinstva i solidarnosti, u zajednici akcije i politike koja sada nadahnjuje radničku klasu cijele Evrope i koja je nesumnjivo njeno vlastito i njeno najveličanstvenije djelo. Ima mnogo raznih gledišta među radnicima raznih zemalja, pa čak i među radnicima svake zemlje uzete zasebno; ali više nema nikakvih sekti, nema više polaganja prava na dogmatsku pravovjernost i nadmoćnost doktrine; postoji zajednički plan rada izvorno potekao od Internacionale a sada općenito prihvaćen, jer je svuda, svjesno ili nesvjesno, izrastao iz borbe, iz potreba pokreta; plan koji se nesmetano prilagođava promjenljivim uvjetima svakog naroda i svakog kraja, a ipak je svuda isti u svojim osnovnim crtama, i tako osigurava jedinstvo cilja i opću podudarnost sredstava za postizanje zajedničkog cilja, oslobođenja radničke klase od strane same radničke klase.

III

U prethodnom članku već smo naznačili glavne činjenice od interesa povezane s historijom radničkog pokreta u Italiji, Španiji, Švicarskoj i Belgiji. Ipak, ponešto je još ostalo da se reče.

U Španiji se pokret razvijao brzo između 1868. i 1872, kad se Internacionala hvalila sa više od 30 000 plaćajućih članova. Ali sve je to bilo više prividno nego stvarno, više rezultat trenutnog uzbuđenja izazvanog nestalnim političkim stanjem zemlje nego stvarnim duhovnim napretkom. Upletena u kantonalistički (federalističko-republikanski) ustanak 1873, španjolska Internacionala je skršena zajedno s njim. Neko vrijeme ona je nastavila rad u obliku tajnog društva, čija jezgra, nema sumnje, još uvijek postoji. Ali kako ona nije nikad dala nikakvog znaka života osim što je poslala tri delegata na kongres u Ganu, moramo zaključiti da ta tri delegata predstavljaju španjolsku radničku klasu otprilike na isti način kao što su nekad tri krojača iz ulice Tooley predstavljala narod Engleske^[78]. I kada politički preokret pruži radnicima Španije mogućnost da ponovo igraju aktivnu ulogu, možemo sa sigurnošću pređskazati da taj novi početak neće doći od tih «anarhističkih» deklamatora, već od male grupe inteligentnih i energičnih radnika koji su 1872. ostali vjerni Internacionali^[79] i koji sad čekaju svoj čas umjesto da se igraju tajnih zavjera.

¹ Na ovom mjestu u časopisu «The Labor Standard» nedostaje nekoliko redaka.

U Portugalu je pokret ostao uvijek slobodan od »anarhističke« zaraze i napredovao je na istoj nacionalnoj osnovici kao i u većini drugih zemalja. Portugalski radnici imali su brojne međunarodne sekcije i sindikate; oni su u januaru 1877. održali veoma uspješan kongres i imali su izvrstan tjednik »O Protesto« (»Protest«)^[80]. Ipak, i oni su bili sputani neprijateljskim zakonima koji su ograničavali štampu i pravo udruživanja i javnog sastajanja. Oni uprkos svemu nastavljaju da se bore i sada održavaju još jedan kongres u Oportu, koji će im dati priliku da pokažu svijetu da radnička klasa Portugala preuzima svoj odgovarajući udio u velikoj i općoj borbi za oslobođenje rada.

I radnike u Italiji mnogo ometa u njihovom radu buržoasko klasno zakonodavstvo. Jedan broj izvanrednih zakona donijetih pod izgovorom suzbijanja razbojništva i jako proširenih tajnih razbojničkih organizacija, zakona koji vladi daju nečuvena proizvoljna ovlaštenja, primjenjuje se bez skrupula na radnička udruženja; njihovi najistaknutiji članovi podvrgavaju se kao kakvi razbojnici policijskom nadzoru i progonstvu: bez suda ili porote. Ipak pokret napreduje, a, što je najbolji znak života, njegovo težište je premješteno iz starodrevnih ali napola mrtvih gradova Romanje u pune života industrijske i tvorničke gradove Sjevera, promjena koja je osigurala nadmoćnost stvarnog radničkog elementa nad gomilom »anarhističkih« uljeza porijeklom iz građanstva, koji su ranije držali vodstvo. Svaki put kad vlada rastjera i raspusti radničke klubove i sindikate, oni se uvijek prestroje pod novim imenima. Proleterska štampa, iako su mnogi od njenih organa samo kratkog vijeka uslijed progonâ, globâ i osudâ na zatvor urednikâ, niče ponovo poslije svakog poraza i, uprkos svim zaprekama, broji nekoliko novina koje izlaze već relativno dugo. Neki od tih organa, većinom oni kratkog vijeka, i danas još ispovijedaju »anarhističko« učenje, ali ta se frakcija odrekla svih pretenzija na rukovođenje pokretom i postepeno izumire, zajedno s Mazzinijevom ili građansko-republikanskom strankom, a svaka stropa tla koju te dvije frakcije izgube predstavlja isto toliko dobitak tla za pravi i inteligentni radnički pokret.

I u Belgiji je težište akcije radničke klase premješteno, a sama ta akcija donijela je uslijed toga jednu važnu promjenu. Sve do 1875. težište je bilo u dijelu zemlje koji govori francuski, uključujući Brisel, koji je napola francuski, a napola flamanski; pokret je u tom periodu stajao pod jakim utjecajem prudonističkih doktrina, koje također naređuju uzdržavanje od miješanja u politiku, a napose od izbora. Preostali su, dakle, samo štrajkovi, redovno svladavani krvavim intervencijama vojske, i sastanci na kojima su stalno ponavljane stare vječno iste fraze. Radnom narodu to je dojadilo i čitav pokret postepeno je zaspao. Ali od 1875. tvornički gradovi onog dijela zemlje gdje se govori flamanski ušli su u borbu s većim elanom, i, kako se uskoro pokazalo, s novim duhom. U Belgiji ne postoje nikakvi tvornički zakoni koji bi ograničavali radno vrijeme žena i djece; i prvi zahtjev glasača iz tvornica u Ganu i okolini upućen je za zaštitu njihovih žena i djece,

koji su u predionicama pamuka radili poput volova petnaest i više sati na dan. Opozicija prudonističkih doktrinara, koji su smatrali da takve sitnice nimalo ne zaslužuju pažnju ljudi zauzetih transcendentnim revolucionarstvom, nije ništa pomogla i postepeno je prevladana. Zahtjev za zakonskom zaštitom za djecu u tvornicama postao je jedna od tačaka programa belgijske radničke klase i time je razbijena općinjenost koja je dotad proglašavala tabuom političku akciju. Primjer Nijemaca je uradio ostalo i sada se belgijski radnici, kao i radnici Njemačke, Švicarske, Danske, Portugala, Madarske, Austrije i dijela Italije, organiziraju u političku partiju, različitu od svih drugih političkih stranaka i suprotnu njima, s ciljem da se za svoje oslobođenje bore svakom političkom akcijom koju bi situacija mogla tražiti.

Velika masa švicarskih radnika – njihov dio koji govori njemački – bio je nekoliko godina organiziran u »Radničku konfederaciju«, koja je krajem 1876. brojila preko 5000 plaćajućih članova. Pored njih postojala je još jedna organizacija, »Društvo Grütli«, koje su prvobitno osnovali građanski radikali radi širenja radikalizma među radnike i seljake; ali su postepeno u to jako rašireno udruženje prodirale socijaldemokratske ideje i najzad ga osvojile. Godine 1877. ta dva društva ušla su u savez, gotovo u fuziju, radi organiziranja švicarske radničke stranke; i radili su s takvim žarom da su uspjeli da na općenarodnom glasanju prođe novi švicarski tvornički zakon, koji je među svim postojećim zakonima o tvornicama najpovoljniji za radni narod. Oni sada organiziraju budan nadzor da bi se osiguralo adekvatno provođenje zakona uprkos glasno proglašenoj zloj volji vlasnika tvornica. »Anarhisti« su se sa svog uzvišenog revolucionarnog stanovišta, naravno, žestoko usprotivili cijeloj toj akciji, optužujući je kao bestidnu izdaju onog što oni nazivaju »revolucijom«; ali kako njih ima najviše 200 i kako su oni ovdje kao i drugdje samo generalštab oficira bez vojske, to nije imalo značenja.

Program švicarske radničke partije gotovo je identičan s programom Nijemaca, i suviše identičan, jer je usvojio čak i neka od njegovih nesavršenijih i konfuznijih mjesta. Ali sam tekst programa znači malo sve dotle dok je duh koji vlada pokretom prave vrste.

Danski radnici ušli su u borbu oko 1870. i isprva su vrlo brzo napredovali. Udruživanjem sa strankom malih seljačkih posjednika, među kojima su uspjeli da rašire svoje poglede, oni su postigli znatan politički utjecaj, toliki da je »Ujedinjena ljevica«, u kojoj je seljačka stranka sačinjavala jezgru, niz godina imala većinu u parlamentu. Ali u tom brzom rastu pokreta bilo je više vanjskog sjaja nego čvrstine. Jednog dana se otkrilo da su dva prvaka nestala, prethodno stračivši novac sabran za stranačke svrhe od radnika. Time izazvani skandal bio je jako velik i danski pokret se još nije oporavio od obehlabrenja koje je poslije toga nastalo. Kako bilo da bilo, ako danska radnička partija sada postupa na nenametljiviji način nego ranije, ima mnogo razloga da se vjeruje da ona prolaznu i prividnu dominaciju nad ma-

sama, koju je sad izgubila, postepeno zamjenjuje stvarnijim i trajnijim utjecajem.

U Austriji i Mađarskoj radnička klasa mora da se bori s najvećim teškoćama. Politička sloboda, što se tiče štampe, sastajanja i udruživanja, tu je svedena na najniži nivo, koji je u skladu s jednom lažnom ustavnom monarhijom. Zbornik zakona nevidene elastičnosti omogućava vladi da postigne osude čak i za najblaže izražavanje zahtjeva i interesa radničke klase. Ipak pokret i tu, kao i drugdje, nezadrživo napreduje. Glavni centri su tvorničke oblasti Češke, Beč i Pešta. Radnički listovi se objavljuju na njemačkom, češkom i mađarskom jeziku. Iz Mađarske se pokret proširio u Srbiju, gdje je prije rata izlazio jedan nedjeljni list na srpskom jeziku, ali kad je izbio rat list je jednostavno zabranjen.^[81]

Tako, ma kuda pogledali po Evropi, radnički pokret napreduje ne samo povoljno već i brzo i, što je još važnije, svuda u istom duhu. Uspostavljena je potpuna harmonija, a s njom i stalne i redovite veze, u ovom ili onom obliku, između radnika različitih zemalja. Ljudi koji su 1864. utemeljili Međunarodno udruženje radnika, koji su visoko nosili njegovu zastavu u godinama borbe, najprije protiv vanjskih a zatim protiv unutrašnjih neprijatelja, dok su političke nužnosti čak više nego unutrašnje svađe dovodile do rascjepa i prividnog povlačenja – ti ljudi sad mogu ponosno uzviknuti: »Internacionala je izvršila svoje djelo; ona je potpuno postigla svoj veliki cilj – jedinstvo proletarijata cijelog svijeta u borbi protiv njegovih ugnjetača.«

IV

Naši čitaoci su vjerovatno zapazili da je u tri prethodna članka jedva spomenuta jedna od najvažnijih zemalja Evrope – Francuska, i to s ovog razloga: U zemljama koje su razmatrane dosad, akcija radničke klase, iako bitno politička, nije prisno povezana s općom ili, tako reći, službenom politikom. Radnička klasa Njemačke, Italije, Belgije itd. još nije politička snaga u državi; ona je politička snaga samo prospektivno, pa ako službene partije u nekima od tih zemalja, konzervativci, liberali ili radikali moraju da računaju s njom, to je samo zbog toga što njen brz uspon čini očiglednim da će proleterska partija za vrlo kratko vrijeme biti dovoljno snažna da daje osjetiti svoj utjecaj. Ali u Francuskoj je to drukčije. Radnici Pariza, podržani od radnika u velikim provincijskim gradovima, uvijek su poslije velike revolucije bili snaga u državi. Oni su gotovo devedeset godina bili vojska boraca za napredak; u svakoj velikoj krizi francuske historije oni su izlazili na ulice, naoružavali se što su bolje mogli, podizali barikade i izazivali bitku, a njihova pobjeda ili poraz odlučivali su o budućnosti Francuske u idućim godinama. Od 1789. do 1830. građan-

ske revolucije su na svojim plećima izneli radnici Pariza; oni su ti koji su izvojevali republiku 1848; pogrešno vjerujući da ta republika znači oslobođenje rada, oni su bili okrutno razočarani porazom koji im je zadan u junu iste godine; oni su 1851. na barikadama davali otpor državnom udaru Louis-Napoleona i ponovo su bili poraženi; oni su u septembru 1870. zbrisali preživjelo carstvo u koje se radikali iz buržoazije kukavički nisu usudili da dirnu. U martu 1871. Thiers-ov pokušaj da im oduzme oružje s kojim su branili Pariz od tuđinske invazije, prisilio ih je na revoluciju Komune i na dugotrajnu borbu, koja je završila njihovim krvavim istrebljenjem.

Nacionalna radnička klasa koja je tako, gotovo jedno stoljeće, ne samo uzimala odlučan udio u svakoj krizi u historiji svoje vlastite zemlje, nego je u isto vrijeme uvijek bila i prethodnica evropske revolucije, takva radnička klasa ne može živjeti razmjerno povučenim životom, koji je još uvijek pravo područje akcije ostalih radnika na Kontinentu. Takva radnička klasa kao francuska povezana je sa svojom prošlošću i vezana je njome. Njena historija, ne manje nego njena priznata odlučna borbena snaga, neraskidivo ju je povezala s općim političkim razvojem zemlje. I tako, ne možemo dati osvrt unazad na akcije francuske radničke klase a da ne uđemo u francusku politiku uopće.

Bilo da je francuska radnička klasa vodila svoju vlastitu bitku ili bitku liberalne, radikalne ili republikanske buržoazije, svaki poraz koji je ona pretrpjela bio je dosad praćen ugnjetavkom političkom reakcijom, koliko žestokom, toliko i dugotrajnom. Tako je poslije poraza od juna 1848. i decembra 1851. došlo osamnaest godina bonapartističkog carstva, u toku kojih je štampa bila okovana, pravo sastajanja i udruživanja ukinuto, a radnička klasa tako je lišena svakog sredstva međusobnog općenja i organizacije. Neizbježan rezultat je bio da radnici, kad je izbila revolucija u septembru 1870, nisu imali nikog drugog da postave na položaje nego one građanske radikale koji su pod carstvom činili službenu parlamentarnu opoziciju i koji su naravno izdali njih i njihovu zemlju. Poslije ugušivanja Komune radnička klasa – čija je borbena moć bila oslabljena u toku niza godina – imala je samo jedan neposredan interes: da spriječi ponovno javljanje druge takve dugotrajne vladavine opresije, kako ne bi ponovo moralo da se bori umjesto za svoje vlastito neposredno oslobođenje – samo za stanje stvari koje će joj omogućiti da se pripremi za konačnu oslobodilačku borbu. Sad u Francuskoj postoje četiri velike političke partije: tri monarhističke, legitimisti, orleanisti i bonapartisti, svaka sa zasebnim pretendentom na krunu; i republikanska partija. Ma koji bi se od tri pretendenta popeo na prijesto, njega bi u svakom slučaju podržala samo mala manjina naroda, pa bi zato morao da se osloni samo na silu. Tako bi vladavina nasilja, gušenje svih javnih sloboda i osobnih prava, koje radnička klasa mora željeti da izbjegne, bila neizbježan pratilac svake monarhističke restauracije. S druge strane, održanje uspostavljene republikanske vlade ostavljalo je radničkoj klasi bar mogućnost da stekne takav

stepen lične i javne slobode koji bi joj dopustio da osnuje radničku štampu, da pokrene agitaciju na zborovima i organizira se kao nezavisna politička partija; a osim toga održanje republike uštedjelo bi radničkoj klasi potrebu da vodi posebnu bitku za njeno ponovno uspostavljanje u budućnosti.

Tako je još jedan dokaz visoke instinktivne političke inteligencije francuske radničke klase bilo to što su, čim je posljednjeg 16. maja velika zavjera triju monarhističkih frakcija objavila rat republici, radnici svi do posljednjeg proglasili da je očuvanje republike njihov glavni neposredni cilj. Nema sumnje da su oni u tom postupili kao prirepak građanskih republikanaca i radikala, ali radnička klasa koja nema štampe, ni sastanaka, ni klubova, ni političkih udruženja – šta ona drugo može da bude nego prirepak građanske radikalne partije? Šta ona može da učini da bi postigla svoju političku nezavisnost nego da podrži jedinu partiju koja je spremna da osigura narodu uopće, a zato i radnicima, takve slobode koje će dopustiti nezavisno organiziranje? Neki ljudi kažu da je trebalo da radnici na posljednjim izborima postave svoje vlastite kandidate, ali čak i u onim mjestima gdje bi oni bili mogli da to urade s uspjehom – gdje su radnički kandidati bili dovoljno poznati u svojoj vlastitoj klasi da bi dobili potrebnu podršku? Jer poslije Komune vlada se dobro brinula da uhapsi, kao učesnika u toj pobuni, svakog radnika koji bi postao poznat čak i privatnom agitacijom u svojoj vlastitoj pariskoj izbornoj jedinici.

Pobjeda republikanaca na izborima posljednjeg novembra bila je značajna. Za njom su slijedile još značajnije pobjede na okružnim, općinskim i dopunskim izborima koji su održani poslije toga. Monarhistička zavjera uprkos svemu tome možda ne bi bila ustuknula, ali njena nadmoć bila je oslabljena držanjem armije, koje je bilo nedvosmisleno. Ne samo da je bilo mnogo republikanskih oficira naročito na nižim položajima, već je, što je bilo presudnije, masa vojnika odbijala da maršira protiv republike. To je bio prvi rezultat reorganizacije armije kojom su ukinuti plaćeni zamjenici za vojne obveznike, tako da su u armiji sad bili mladi ljudi iz svih klasa. Tako se zavjera raspala, pri čemu protiv nje nije trebalo upotrijebiti silu. I to je, također, bilo jako u interesu radničke klase, koja, još suviše slaba poslije prolijevanja krvi 1871, ne može željeti da ponovo rasipa svoju najveću moć, svoju borbenu snagu u borbama za tuđu korist, ni da se upušta u seriju žestokih sukoba prije nego je povratila svoju punu snagu.

Ali ta republikanska pobjeda ima još jedno drugo značenje. Ona dokazuje da je poslije 1870. seosko stanovništvo napravilo velik korak naprijed. Dosad, svaka pobjeda radničke klase dobivena u Parizu bila je za vrlo kratko vrijeme poništena reakcionarnim duhom sitnog seljaštva, koje čini veliku masu francuskog stanovništva. Od početka ovog stoljeća francusko seljaštvo bilo je bonapartističko. Druga republika, koju su pariski radnici osnovali u februaru 1848, ukinuta je sa šest miliona seljačkih glasova danih Louis-Napoleonu idućeg decembra.

Ali pruska invazija 1870. potresla je vjeru seljaštva u imperiju i izbori posljednjeg novembra dokazuju da je masa seljačkog stanovništva postala republikanska, a to je promjena od najveće važnosti. Ona ne znači samo da je odsad restauracija monarhije u Francuskoj postala beznadna. Ona također znači da se približava savez između radnika iz gradova i seljaštva sa sela. Mali seljački vlasnici koje je stvorila velika revolucija vlasnici su zemlje samo po imenu. Njihovi posjedi su založeni lihvarima; njihove žetve se troše za plaćanje kamata i sudskih troškova; javni bilježnik, advokat, sudski službenik, izvršilac stalno prijete pred njihovim vratima. Njihov položaj je isto tako loš kao i položaj radnika, i gotovo podjednako nesiguran. I kad se ti seljaci sad okreću od bonapartizma prema republikancima, oni time pokazuju da više ne očekuju poboljšanje svog položaja od onih imperijalističkih čuda koja je Louis-Napoleon uvijek obećavao a nikad ih nije izvršavao. Thiers-ovu vjeru u tajanstvene snage spasa koje ima »seljački car« grubo je raspršilo Drugo carstvo. Čarolija je razbijena. Francusko seljaštvo je najzad u duhovnom stanju dovoljno racionalnom da potraži stvarne razloge kronične bijede i praktična sredstva da je ukloni; a kad jednom stanu misliti, seljaci će morati uskoro uvidjeti da im je jedini lijek u savezu s jedinom klasom koja nije zainteresirana za njihovo sadašnje bijedno stanje, s radničkom klasom u gradu.

Tako, ma koliko sadašnja republikanska vlada Francuske bila vrijedna prezira, konačna uspostava republike najzad je dala francuskim radnicima osnovu na kojoj oni mogu da se organiziraju kao nezavisna politička partija, i da vode svoje buduće bitke, ne za dobro drugih već za svoje vlastito; također osnovu na kojoj se mogu udružiti s dosad neprijateljskom masom seljaštva i tako učiniti buduće pobjede, ne kao dosad, kratkotrajnim trijumfima Pariza nad Francuskom, već konačnim trijumfom svih potlačenih klasa Francuske, pod vodstvom radnika Pariza i velikih provincijskih gradova.

V

Treba razmotriti još jednu važnu evropsku zemlju – Rusiju. Ne da u Rusiji postoji radnički pokret vrijedan spomena. Ali unutrašnje i vanjske okolnosti u kojima se sad nalazi Rusija krajnje su specifične i pune događaja od najveće važnosti za budućnost ne samo ruskih radnika već i radnika cijele Evrope.

Godine 1861. vlada Aleksandra I provela je oslobođenje kmetova, pretvarajući ogromne većine ruskog naroda iz kmetova, vezanih za zemlju i podložnih prisilnom radu za svog spahiju, u slobodne seljačke vlasnike. Ta promjena, čija je nužnost već dugo bila očevidna, izvršena je tako da njom nisu dobili ni bivše spahije ni bivši kmetovi. Sela su dobila parcele zemlje koje su ubuduće trebale da budu njihove vlastite,

dok su spahije trebale da budu obeštećene za vrijednost zemlje ustupljene selima i također, u izvjesnoj mjeri, za prava koja su dotad imali nad seljačkim radom. Kako seljaci očigledno nisu mogli naći novac da plate spahije, umiješala se država. Dio tog plaćanja izvršen je prenošenjem na spahiju jednog dijela zemlje koji su dotad seljaci obrađivali za svoj vlastiti račun; ostatak je bio plaćen u obliku vladinih obveznica koje je predujmila država, a koje će joj zajedno s kamatama morati da vrate seljaci u godišnjim ratama. Većina spahija prodala je te obveznice i potrošila novac; oni su tako ne samo siromašniji nego ranije, već ne mogu naći radnike da im obrade njihove posjede, jer seljaci sad odbijaju da rade na njima a da svoja vlastita polja ostave neobrađena. Što se tiče seljaka, njihovi udjeli zemlje ne samo da su smanjeni po veličini u odnosu na ono što su bili ranije, a vrlo često u toj mjeri da im njihov udio u ruskim prilikama više nije bio dovoljan za uzdržavanje porodice; ti udjeli su u većini slučajeva bili izdvojeni iz one najgore zemlje na imanju, iz baruština ili druge neplodne zemlje, dok je dobra zemlja, koju su seljaci obrađivali dotad i poboljšali je svojim radom, bila prenesena na spahije. Pod tim okolnostima i seljacima je bilo znatno gore nego ranije; ali od njih se osim toga očekivalo da svake godine plate vladi kamatu i dio kapitala koji je država predujmila za njihov otkup, a povrh svega nametnuti su im se porezi povećavali iz godine u godinu. Nadalje, seljaci su prije oslobođenja posjedovali neka zajednička prava na posjedničkoj zemlji, pravo paše za stoku, pravo sječe drveta za građu i druge svrhe itd. Ta prava su im bila izričito oduzeta novim poretkom; ako su željeli da ih ponovo vrše, morali su da se pogođe sa svojim ranijim gospodarima.

Tako, dok je većina zemljovlasnika uslijed promjene postala još zaduženija nego prije, seljaštvo je dovedeno dotle da ne može ni živjeti ni umrijeti. Veliko djelo oslobođenja, koje je tako složno uzdizala i slavila liberalna štampa Evrope, nije stvorilo ništa do osnovicu i apsolutnu nužnost buduće revolucije.

Vlada je poduzimala sve što je bilo u njenoj moći da ubrza tu revoluciju; korupcija koja je prožimala sve službene krugove i gušila svaku sklonost za dobro koju bi oni još možda mogli imati – ta nasljedna korupcija ostala je gora nego ikad i izbila je jasno na vidjelo u svim javnim oblastima kad je izbio turski rat. Dopustilo se da financije carstva, koje su bile u potpunom neredu pod kraj krimskog rata, krenu posve nizbrdo. Ugovaran je zajam za zajmom, pa najzad nije bilo drugog načina da se plate kamate na stare dugove nego da se ugovore novi. Za prvih godina Aleksandrove vladavine stari carski despotizam donekle je postao blaži; štampi je bilo dano više slobode, u sudstvu je uvedena porota a predstavničkim tijelima, koja su birali plemstvo, građani u gradovima i seljaci, dopušteno je da uzmu izvjestan udio u lokalnoj i pokrajinskoj upravi. Čak i s Poljacima došlo je do nekog političkog koketiranja. Ali javnost je pogrešno shvatila dobrohotne namjere vlade. Štampa je postala suviše otvorena. Porotnici su oslo-

badali političke zatvorenike za koje je vlada očekivala da će ih proglašiti krivim bez dokaza. Lokalne i pokrajinske skupštine jednodušno su proglasile da je vlada svojim zakonom o oslobođenju uništila zemlju i da stvari tako ne mogu ići dalje. Čak se aludiralo na narodnu skupštinu kao na jedini put da se izade iz nevolja koje su brzo postajale nepodnošljive. I najzad, Poljaci nisu dopustili da ih obmanjuju lijevim riječima i digli su pobunu, pa su bile potrebne sve snage carstva i sva brutalnost ruskih generala da bi se ova ugušila u potocima krvi. Tada je vlada ponovo napravila zaokret. Nemilosrdno ugnjetavanje ponovo je došlo na dnevni red. Štampa je bila učutkana, politički zatvorenici predani specijalnim sudovima, koji su se sastojali od sudaca spremljenih za tu svrhu, a lokalne i pokrajinske skupštine bile su ignorirane. Ali bilo je prekasno. Nakon što je jednom pokazala znakove straha, vlada je izgubila svoj prestiž. Vjera u njenu stabilnost i u njenu moć da potpuno skrši svaki unutrašnji otpor – nestala je. Klica budućeg javnog mišljenja već je iznikla. Snage se nisu mogle vratiti natrag na ranije bezuslovno pokoravanje vladinom diktatu. Diskusija o javnim pitanjima, makar i samo u privatnim krugovima, već je postala navikom u obrazovanim klasama. I najzad, vlada, uza svu svoju želju da se vrati neobuzdanom despotizmu vladavine Nikolaja, ipak je težila da pred očima Evrope održi izgled liberalizma koji je započeo Aleksandar. Posljedica je bila sistem kolebanja i oklijevanja, ustupaka napravljenih danas i povučениh sutra, da bi se zatim ponovo naizmjenice napola napravili i napola povukli, politika koja se mijenjala iz sata u sat, otkrivajući svakom unutrašnju slabost, nerazboritost i bezvoljnost vlade, koja nije ništa ako ne vlada voljom i sredstvima da je sprovede. Šta je bilo prirodnije nego da se svaki dan povećava osjećaj prezira prema vladi za koju se već davno znalo da je nemoćna za dobro i koju su slušali samo iz straha, a koja je sad dokazala da sumnja u svoju moć da sačuva vlastito postojanje, da se bar toliko boji naroda koliko se narod boji nje? Bio je samo jedan put spasa za rusku vladu, put otvoren svim vladama suočenim s nadmoćnim narodnim otporom – vanjski rat. I pala je odluka za vanjski rat; rat za koji se pred Evropom reklo da je poduzet za oslobođenje kršćana od dugotrajne turske loše vladavine, a pred ruskim narodom – da se vodi kako bi se njegova slavenska braća po krvi dovela iz turskog ropstva u krilo svetog ruskog carstva.

Taj rat, poslije mjeseci neslavnih poraza, sad je dovršen podjednako neslavnim savladavanjem turskog otpora, dijelom izdajom, a dijelom strahovito nadmoćnim brojem. Ali rusko osvajanje većeg dijela Turske u Evropi samo je uvod u opći evropski rat. Ili će se Rusija na predstojećoj evropskoj konferenciji (ako se ta konferencija ikad sastane) morati toliko povući sa sada stečenog položaja, da će nerasuzmjernost između ogromnih žrtava i slabijih rezultata morati dovesti narodno nezadovoljstvo do žestoke revolucionarne pobune; ili će Rusija morati da svoj novostečeni položaj obrani u jednom evrop-

skom ratu. Više nego upola iscrpljenu zemlju, kakva je ona već sada, njena vlada ne može voditi kroz takav rat – ma kakav bio konačan rezultat – bez važnih ustupaka narodu. Takvi ustupci, u takvoj situaciji kakva je opisana gore, znače početak revolucije. Toj revoluciji ruska vlada ne može nikako umaći, pa makar i uspjela da odloži njeno izbijanje za godinu ili dvije. Ali ruska revolucija ne znači samo puku promjenu vlade u samoj Rusiji. Ona znači nestanak goleme, iako glomazne, vojne sile, koja je, sve od francuske revolucije, stalno bila kičma ujedinjenih despotizama Evrope. Ona znači oslobođenje Njemačke od Pruske, jer je Pruska bila tvorevina Rusije, i postojala je samo oslanjajući se na nju. Ona znači oslobođenje Poljske. Ona znači buđenje manjih slovenskih nacionalnosti istočne Evrope iz panslaviističkih snova koje među njima njeguje sadašnja ruska vlada. I ona znači početak aktivnog nacionalnog života u samom ruskom narodu. I zajedno s tim, izbijanje pravog radničkog pokreta u Rusiji. Sve skupa, ona znači takvu promjenu u cijeloj evropskoj situaciji kakvu moraju radosno pozdraviti radnici svake zemlje kao divovski korak prema njihovom zajedničkom cilju – općem oslobođenju rada.

Pisano od sredine februara do
sredine marta 1878.

Objavljeno u listu »The Labor Standard«,
New York: I – 3. marta 1878;
II – 10. marta 1878; III – 17. marta 1878;
IV – 24. marta 1878. i V – 31. marta 1878.

Prevod s engleskog

Karl Marx

Gospodin Bucher^[82]

Uredniku lista »The Daily News«

Gospodine,

Prema jednom Reuterovom telegramu

«Gospodin Bucher, savjetnik poslanstva, određen je za mjesto sekretara i arhivara kongresa».

Da li je taj »gospodin Bucher« onaj isti Lothar Bucher koji je, za svog dugog londonskog izgnanstva blistao kao oduševljeni pristalica pokojnog g. Davida Urquharta, čije je antiruske doktrine obznajivao iz tjedna u tjedan u berlinskom listu »National-Zeitung«^[83]; isti Lothar Bucher koji je po svom povratku u Berlin postao tako žarki sljedbenik Ferdinanda Lassalle-a da ga je on imenovao za svog izvršioca oporuke, ostavio mu u naslijeđe godišnji prihod i prenio na njega autorska prava za svoja djela? Uskoro poslije Lassalle-ove smrti Lothar Bucher stupio je u prusko ministarstvo vanjskih poslova, bio postavljen za »savjetnika poslanstva« i postao Bismarckov povjerljivi čovjek i desna ruka.

On je imao toliko *naïvete*¹ da mi uputi pismo u kojem me poziva, naravno uz odobrenje svog gospodara, da pišem članke o financijama za pruske službene novine »Staats-Anzeiger«^[84]. Novčani uslovi bili su ostavljeni mom nahodenju, dok mi je izričito rečeno da ću uživati potpunu slobodu da o poslovanju i ličnostima na novčanom tržištu raspravljam sa svog vlastitog »naučnog« stanovišta. Poslije toga čudnog događaja nemalo me je zabavljalo kad sam vidao priloge Lothara Buchera kao člana »Medunarodnog udruženja radnika« kako se danima i godinama redaju u stupcima časopisa »Der Vorbote«^[85], organa Internacionale, koji je uređivao Johann Philipp Becker u Ženevi. Ako to nije slučaj zamjenjivanja ličnosti i ako su tačne vijesti da ruska i njemačka vlada povodom atentata Hödela i Nobilinga namjeravaju da predlože Kongresu internacionalne mjere protiv širenja socijalizma, tada je g. Bucher pravi čovjek da autoritativno kaže kon-

¹ naivnosti

gresu da organizacija, djelatnost i učenja njemačke socijaldemokratske partije nemaju s tim atentatima nimalo više veze nego s potapanjem broda »Grosser Kurfürst«^[86] ili sa sastankom kongresa u Berlinu; i da hapšenja širom Njemačke sračunata na širenje panike i prašina koju su uzvitali reptili iz štampe služe isključivo kao sredstvo u izbornoj agitaciji za Rajhstag koji bi bio spreman da najzad sankcionira rješenje – što ga je davno razradio princ Bismarck – paradoksalnog problema, kako njemačku vladu opskrbiti svim finansijskim sredstvima jedne moderne države, a u isto vrijeme njemačkom narodu ponovo nametnuti stari politički režim razbijen u paramparčad orkanom iz 1848.

Ostajem, gospodine, Vaš pokorni sluga

Karl Marx

London 12. juni [1878]

Objavljeno u listu »The Daily News«,
br. 10030 od 13. juna 1878.

Prevod s engleskog

Karl Marx

[Odgovor na Bucherovu »izjavu«^[87]]

Gospodin Lothar Bucher objavio je u listu »Norddeutsche Allgemeine« od 20. juna »izjavu«, koja prije svega konstatira neugodnu okolnost da su moje pismo novinama »The Daily News« reproducirali nacionalno liberalni i napredni listovi. Gospodin Bucher izjavljuje da bi bilo potrebno 3000 redaka da bi se ona moja gomila iskrivljavanja izravnala. Trideset redaka je više nego dovoljno da se jednom zauvijek utvrdi istinitost ili neistinitost Bucherovih »ispravaka« i »dopuna«.

Pismo u kojem me je g. Bucher pokušao namamiti u novine »Staats-Anzeiger« datirano je 8. oktobra 1865, dakle potječe iz perioda konflikta pruske liberalne i napredne buržoazije s gospodinom von Bismarckom. Među ostalim u njemu se kaže:

»U pogledu sadržaja razumije se samo po sebi da ćete Vi *slijediti samo Vaše naučno uvjerenje*; ipak bi s obzirom na krug čitalaca – haute finance¹ – ne na redakciju, bilo uputno da pišete tako da *najdublja srž* prosijava upravo samo stručnjacima«.

Nasuprot tome »ispravak« g. Buchera kazuje da je on

»pitao g. Marxa, ne bi li htio da piše željene članke, u kojima bi bila važna objektivna obrada. O »vlastitom naučnom stanovištu« g. Marxa nema u mom pismu ništa«.

U istom pismu nadalje stoji:

»Staats-Anzeiger« želi mjesečno jedan izvještaj o kretanjima na novčanom tržištu (a naravno i na robnom tržištu ukoliko se ta dva ne mogu odvojiti). Pitali su me mogu li nekoga preporučiti, a ja sam odgovorio da to nitko ne bi uradio bolje od Vas. Stoga su me zamolili da se obratim Vama.«

Prema svojim vlastitim nedvosmislenim riječima dakle, g. Bucher započeo je svoje »dopisivanje« sa mnom na *nečiju* molbu. Nasuprot tome, njegova »ispravka« tvrdi:

¹ visoke finansijske krugove

«Niko, čak ni urednik časopisa »Staats-Anzeiger«, nije o tom dopisivanju znao ni saznao.»

Toliko o metodi ispravljanja g. Buchera. Sad još jedan uzorak njegove metode dopunjavanja!

Moje pismo novinama »The Daily News« govori samo o »naivnom« upitu g. Buchera upućenom meni, ali ne troši nijednu riječ na moj odgovor njemu. Ipak on, u silnoj želji da »čudnom slučaju« utisne karakter trivijalnosti, mora da me »dopuni« i zato izmišlja:

«Gospodin Marx mi je odgovorio da ne piše za reakcionarne novine.»

Kako bih ja takvu banalnost odgovorio na pismo čija »najdublja srž« ne »samo upravo« prosijava, već poput munje zasljepljujući bljeska u ovom zaključnom stavu:

«Naprednjaci će« (on misli na liberalnu ili naprednu buržoaziju) »još često presvlačiti kožu prije nego umru; dakle, oni koji hoće da još za svog života djeluju unutar države, moraju se okupiti oko vlade.»

Karl Marx

London, 27. juna [1878]

Karl Marx

Historija Međunarodnog udruženja radnika od g. George-a Howella^[88]

Vjerujem da je vrijedno truda da se s nekoliko napomena ilustrira najnoviji prilog – vidi »The Nineteenth Century«^[89] od prošlog jula – sumnjivoj literaturi o historiji Internacionale, jer bi se pogrešno moglo pretpostaviti da je njen posljednji tumač, g. George Howell, kao bivši radnik i bivši član Generalnog vijeća tog udruženja, crpio svoju mudrost iz izvora koji nisu općenito dostupni.

Gospodin Howell počinje svoju »historiju« prelazeći preko činjenica da sam ja 28. septembra 1864. bio prisutan na osnivačkom sastanku Internacionale, da sam tamo bio izabran za člana privremenog generalnog vijeća i da sam uskoro poslije toga sastavio *Inauguralnu adresu* i *Opći statut udruženja* koji su prvi put objavljeni u Londonu 1864, a zatim su potvrđeni na Ženevskom kongresu 1866.

To je g. Howell znao, ali je radi svojih vlastitih ciljeva više volio da se »jedan njemački doktor po imenu Karl Marx« prvi put pojavi na londonskom »kongresu otvorenom 25. septembra 1865«^[90]. Tamo i tada, tvrdi on, navedeni »doktor« je »posijao sjeme nesloge i raspadanja unosenjem *religiozne ideje*«.

U prvom redu, nikakav »kongres« Internacionale nije se održao u septembru 1865. Nekoliko delegata iz glavnih kontinentalnih ograna udruženja sastalo se u Londonu s jedinom namjerom da se dogovore s Generalnim vijećem o programu »prvog kongresa«, koji se trebao sastati u septembru 1866. u Ženevi. Pravi posao konferencije obavljen je na zatvorenim sjednicama, ne na polujavnim sastancima u Adelphi Terrace, koje egzaktni historičar g. George Howell jedino spominje.

Kao i drugi predstavnici Generalnog vijeća, i ja sam morao poći da konferencija prihvati naš program, koji je po njegovom objavljivanju ovako okarakterizirao francuski historičar Henri Martin u jednom pismu dnevnom listu »Siècle«^[91]:

»Širina pogleda i visoke moralne političke i ekonomske koncepcije koje su odlučile o izboru pitanja što sačinjavaju program međunarodnog kongresa radnika

koji treba da se sastane iduće godine pobudit će opću simpatiju svih prijatelja napretka, pravde i slobode u Evropi.*

Uz put, jedan odjeljak programa koji sam ja imao čast da sastavim za Generalno vijeće glasi ovako:

«Potreba da se uništi ruski utjecaj u Evropi primjenom načela prava narodâ na samoodređenje i obnova Poljske na demokratskoj i socijalističkoj osnovi¹.»

Uz ovaj tekst stavio je Henri Martin primjedbu:

«Uzet ćemo slobodu da napomenemo da je izraz „na demokratskoj i socijalističkoj osnovi“ vrlo jednostavan što se tiče Poljske, gdje je društvenoj strukturi potrebna obnova jednako kao i političkoj, i gdje je ta osnova položena odlukama anonimne vlade iz 1863. i prihvaćena od svih klasa naroda. Ovo je, prema tome, odgovor pravog socijalizma, socijalnog napretka u skladu s pravdom i slobodom na nastupanje komunističkog despotizma Rusije. Ova tajna naroda Pariza postaje sad to, zajednička tajna evropskih naroda.»

Na žalost, «narod Pariza» čuvao je svoju «tajnu» tako dobro da su dvojica od pariskih delegata na konferenciji, Tolain, sada senator Francuske Republike, i Fribourg, sada obični renegat, uopće ne znajući za nju, napadali upravo tu tačku koja je izazvala oduševljeni komentar francuskog historičara.

Program Generalnog vijeća nije sadržavao ni jedno slovo o «religiji», ali na zahtjev pariskih delegata zabranjeno jelo dospjelo je na jelovnik, pripremljen za predstojeći kongres u ovakvom obliku.

«Religiozne ideje» (ne «religiozna ideja» kako to stoji u Howellovoj lažnoj verziji) «i njihov utjecaj na društveni, politički i intelektualni pokret.»

Tema za diskusiju koju su tako unijeli pariski delegati bila je prepuštena njihovoj brizi. U stvari, oni su na Ženevskom kongresu 1866. digli ruke od nje, a nitko drugi nije je potegao.

Londonski «kongres» 1865, «unošenje» na taj kongres «religiozne ideje» od strane «jednog njemačkog doktora po imenu Karl Marx» i žestoke razmirice koje su odatle nastale unutar Internacionale – sve to, svoj trostruki mit, g. George Howell kruniše jednom legendom. On kaže:

«U nacrtu adrese američkom narodu povodom ukidanja ropstva izbrisana je rečenica „bog je sve narode čovječanstva stvorio od jedne krvi“^[92] itd.»

Međutim, Generalno vijeće nije poslalo adresu američkom narodu, već njegovom predsjedniku, Abrahamu Lincolnu, koji je primitak sa zahvalnošću potvrdio.^[93] Adresa, koju sam ja napisao, nije pretrpjela nikakvu izmjenu. Kako riječi «bog je sve narode čovje-

¹ U francuskom tekstu protokola i u članku Henri Martina stoji: na demokratskoj i socijalnoj osnovi

čanstva stvorio od jedne krvi« nisu nikad bile u njoj, one nisu mogle biti ni »izbrisane«.

Stav Generalnog vijeća prema »religioznoj ideji« jasno se vidi iz ovog incidenta: Jedan od švicarskih ogranaka »Alijanse«^[25] što ju je osnovao Mihail Bakunjin, koji se nazvao *Section des athées socialistes*, zatražio je od Generalnog vijeća da ga primi u Internacionalu, ali je dobio odgovor:

»Već u slučaju Kršćanskog saveza mladih ljudi vijeće je izjavilo da ne priznaje *nikakve teološke sekcije*.« (Vidi str. 13 cirkulara *Les prétendus scissions dans l'internationale. Circulaire du Conseil Général*, štampano u Ženevi.)

Čak i g. George Howell, koji u to vrijeme još nije bio postao obraćenik pažljivim proučavanjem publikacije »Christian Readers«, razveo se od Internacionale, ne na poziv »religiozne ideje«, već iz posve svjetovnjačkih razloga. Pri osnivanju »Commonwealth«-a^[94] kao »specijalnog organa« Generalnog vijeća, on se strastveno natjecao za »ponosno mjesto« urednika. Kad je propao u svom »ambicioznom« pokušaju, on je postao mrzovoljan, njegov žar se sve više smanjivao i uskoro poslije toga o njemu se više nije čulo. Zbog toga u događajima najbogatijem periodu Internacionale on nije bio njen član.

Svjestan svoje krajnje nesposobnosti da prikaže historiju Udruženja, ali u isti mah željan da svoj članak začini neobičnim otkrićima, on se hvata dolaska generala Cluseret-a u London za vrijeme finjanskih nemira^[95], kad se, priča nam on, general u domu Black Horse, Rathbone Place, Oxford Street, sastao s »nekolicinom ljudi – srećom Engleza«, da bi ih posvetio u svoj »plan« jednog »općeg ustanka«. Ja imam izvjesnog razloga da sumnjam u istinitost anegdote, ali pretpostavimo li da je ona istinita, što bi ona drugo dokazivala nego da Cluseret nije bio takva budala da svoju ličnost i svoj »plan« naturuje Generalnom vijeću, već je jedno i drugo držao mudro u rezervi za »nekolicinu Engleza« iz kruga poznanika g. Howella, ukoliko g. Howell sam nije bio jedan od tih hrabrih uštirkanih ljudi koji su svojim »sretnim« posredovanjem uspjeli da spasu Britansko Carstvo i Evropu od sveopćeg potresa.

Gospodin George Howell ima još jednu mračnu tajnu da otkrije.

Početkom juna 1871. Generalno vijeće je objavilo *Adresu o građanskom ratu u Francuskoj*, koju je dio londonske štampe dočekao gnušanjem u horu. Jedan tjednik je napao »sramnog pisca« koji kukavički skriva svoje ime iza firme Generalnog vijeća. Na to sam u listu »The Daily News« izjavio da sam ja pisac. Tu olinjalu tajnu otkriva g. George Howell u julu 1878. sa svom važnošću čovjeka iza kulisa.

»Pisac te adrese je dr Karl Marx... Gospodin George Odger i g. Lucraft, koji su obojica bili članovi Vijeća kad je ona (sic!) bila prihvaćena, odbacili su je po njenom objavljivanju.«

On zaboravlja dodati da je devetnaest drugih prisutnih britanskih članova odobrilo *Adresu*.

Od tada su izlaganja te adrese u cijelosti potvrđena anketama francuske seljačke skupštine^[96], dokaznim postupkom pred versajskim vojnim sudovima, suđenjem Jules-u Favre-u i memoarima osoba koje nisu bile nimalo neprijateljski raspoložene prema pobjednicima.

Prirodan je poredak stvari da engleski historičar duboke učenosti kao što je g. George Howell s visoka ignorira francuske spise, bili oni službeni ili ne. Ali ja priznajem da osjećam gađenje kad npr. u takvim povodima kao što su atentati Hödela i Nobilinga vidim kako velike londonske novine preživaju podle klevete koje su njihovi vlastiti dopisnici, kao očevici, bili prvi opovrgnuli.

Gospodin Howell postiže vrhunac snobizma u svom prikazu financija Generalnog vijeća.

Vijeće u svom objavljenom *Izvještaju Bazelskom kongresu* (1869) ismijava ogromno bogatstvo kojim su ga obdarila brbljava njuškala iz evropske policije i neobuzdana mašta kapitalistâ. Taj izvještaj kaže:

»Da su ti ljudi, iako dobri kršćani, slučajno živjeli u doba ranijeg kršćanstva, oni bi se bili požurili u neku rimsku banku da tamo zavire u saldo sv. Pavla.«

Gospodin Ernest Renan, koji, istina, ne dostiže posve mjerilo pravovjernosti g. George-a Howella, čak zamišlja da se prilike prvobitnih kršćanskih komunâ koje su potkopavale Rimsko Carstvo mogu najbolje ilustrirati primjerom sekcija Internacionale.

Gospodin George Howell kao pisac je, kako bi se to u kristalografiji reklo, »pseudomorfan«, jer njegov spoljašnji oblik spisateljstva samo podražava način mišljenja i stila »urođen« engleskim bogatašima presićene vrline i solventnog morala. Iako on svoje svečano izložene »brojke« o sredstvima Generalnog vijeća pozajmljuje iz izvještaja koje je svake godine to isto Generalno vijeće podnosilo na javnom »međunarodnom kongresu«, g. George Howell ne smije da okrnji svoje »imitirano« dostojanstvo ponizujući se da dotakne očevidno pitanje: kako su se to, umjesto da nađu utjehu u mršavim budžetima Generalnog vijeća, sve vlade kontinentalne Evrope uplašile »moćne i strahovite organizacije Međunarodnog udruženja radnika i brzog razvitka koji je ono postiglo za samo nekoliko godina«. (Vidi *Okružnicu španjolskog ministra inostranih poslova predstavnicima Španije u stranim zemljama*). Umjesto da Crvenu avet istjeraju jednostavno tako da joj bace u lice bijedne prihode Generalnog vijeća, zašto su, ako ćemo po zdravom razumu, papa i njegovi biskupi izopćili Internacionalu, zašto ju je francuska ruralna skupština stavila izvan zakona, zašto joj je Bismarck – na salburškom sastanku Njemačke i Austrije – zaprijetio krstaškim pohodom Svete alijanse, a bijeli car je povjerio svom užasnom »Trećem odjeljenju«, kojim je tada upravljao hiroviti Šuvalov?

Gospodin George Howell s visine dopušta: »Siromaštvo nije

zločin, ali je ono strahovito nezgodno.« Slažem se, on govori istinu. Tim više je trebalo da on osjeti ponos zbog svog ranijeg članstva u radničkom udruženju koje je steklo svjetsku slavu i mjesto u historiji čovječanstva ne dubinom kese, već jačinom duha i nesebičnom energijom.

Pa ipak, s uzvišenog stanovišta ostrvskog »cifte«, g. George Howell otkriva »obrazovanim čitaocima« lista »The Nineteenth Century« da je Internacionala bila »promašaj« i da je nestala. U stvarnosti, socijaldemokratske radničke partije organizirane više ili manje u nacionalnim razmjerima u Njemačkoj, Švicarskoj, Danskoj, Portugalu, Italiji, Belgiji, Holandiji i Sjedinjenim Američkim Državama čine isto toliko međunarodnih grupa. To više nisu pojedinačne sekcije narijetko posijane po raznim zemljama i držane na okupu nekakvim dalekim generalnim vijećem, nego same radne mase u neprekidnom, aktivnom, neposrednom općenju učvršćenom izmjenom misli, uzajamnim uslugama i zajedničkim težnjama.

Poslije pada Pariske komune svako organiziranje radničke klase u Francuskoj bilo je, naravno, privremeno prekinuto, ali je sada u početnom stadiju obnavljanja. S druge strane, uprkos svim političkim i društvenim zaprekama, Slaveni, prvenstveno u Poljskoj, Češkoj i Rusiji, sada učestvuju u tom međunarodnom pokretu u opsegu koji 1872. nisu mogli da predvide ni najveći optimisti. Tako, mjesto da umire, Internacionala je samo prešla iz svog prvog perioda inkubacije u jedan viši period, u kojem su njena prvobitna stremljenja djelomice već postala realnošću. U toku svog progresivnog razvoja ona će još morati da podnese mnoge promjene prije nego se bude mogla napisati posljednja glava njene historije.

Pisano početkom jula 1878.

Objavljeno u časopisu »The Secular Chronicle«,
br. 5 od 4. avgusta 1878.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

[Izuzetni zakon protiv socijalista u Njemačkoj — Položaj u Rusiji]

London, 21. marta

... Posljednje pobjede socijalista na izborima u Njemačkoj dokazuju da se socijalizam ne može ugušiti time da mu se začepi usta. Zakon protiv socijalista imat će naprotiv odličan ishod za nas. On će dovršiti revolucionarni odgoj njemačkih radnika...

S velikim naporima i uz velike žrtve oni su bili izvojevali onaj stepen slobode štampe, udruživanja i sastajanja koji su uživali: bila je to stalna borba, ali je pobjeda na kraju ostajala uvijek na strani radnika. Oni su se mogli organizirati i svaki put kad su se održavali opći izbori, bio je to novi trijumf za njih.

Ova legalna agitacija najzad je dovela dotle da su neki povjerovali kako više ne treba ništa drugo da bi se postigla potpuna pobjeda proletarijata. U zemlji toliko siromašnoj revolucionarnim tradicijama kao što je Njemačka ovo je moglo postati opasno. Na sreću Bismarckovi brutalni postupci i kukavičluk njemačke buržoazije, koja ga podupire, izmijenili su stvari. Njemački radnici iskusili su koliko vrijede ustavne slobode čim proletarijat dopusti sebi da ih shvati ozbiljno i da se njima koristi za borbu protiv kapitalističke vladavine. Ako je još bilo kakvih iluzija u tom pogledu, prijatelj Bismarck grubo ih je raspršio. Kažem *prijatelj* Bismarck, jer nikad nitko nije kao on učinio tolike usluge socijalizmu u Njemačkoj. Kad je pripremio revoluciju najsavršenijim i najnepodnošljivijim militarizmom, stalno rastućim porezima, povezivanjem države s najbestidnijim berzijanstvom, povratkom na najgore feudalne i policijske tradicije stare Pruske koliko brojnim toliko i sitničavim progonima, te degradacijom i javnim ponižavanjem buržoazije, koja uostalom nije zaslužila bolji postupak, ukratko kad je tako pripremio revoluciju, on je svoje djelo krunisao prisiljavajući njemački proletarijat da pođe putem revolucije.

Prijatelj Bismarck može u tom pogledu biti miran. Njemački radnici provest će revoluciju koju je on tako dobro pripremio. Kad bude dan signal iz Rusije, oni će biti spremni.

Ima nekoliko godina kako hoću da svratim pažnju evropskih socijalista na stanje u Rusiji, u kojoj se sprema jedan odlučan pokret. Borba između vlade i tajnih društava poprimila je tamo takav nasilan karakter da ne može dugo potrajati. Izgleda da pokret može buknuti svakog trenutka. Vladini agenti tamo vrše nevjerovatne okrutnosti. Od takvih divljih životinja treba se braniti kako se može, prahom i olovom. Političko ubistvo je u Rusiji jedino sredstvo koje imaju inteligentni, časni i karakterni ljudi za odbranu od agenata jednog nečuvenog despotizma.

Moćna zavjera u vojsci i čak na carskom dvoru, nacionalna svijest ponižena diplomatskim porazima koji su uslijedili poslije rata, prazna državna blagajna, upropašćen kredit, bankari koji odbijaju da dadu zajmove ako ih ne garantira narodna skupština, najzad bijeda. To je bilansa Rusije.

F. Engels

Objavljeno u listu »La Plebe«,
br. 12 od 30. marta 1879.

Prevod s talijanskog

Karl Marx / Friedrich Engels

[Cirkularno pismo Bebelu, Liebknechtu,
Brackeu i dr.^[97]]

Dragi Bebel!

Odgovor na Vaše pismo od 29. avgusta otegnuo se, s jedne strane zbog produžene Marxove odsutnosti, zatim zbog nekih nepredviđenih događaja: najprije dolaska časopisa »Richtersches Jahrbuch«^[98], a zatim i samog H[irsch].

Moram da zaključim da Vam Liebknecht nije pokazao moje posljednje pismo njemu, iako sam ga upravo to zamolio. Inače mi Vi sigurno ne biste navodili iste razloge koje je iznio Liebknecht i na koje sam u onom pismu već *odgovorio*.

Razmotrimo sad pojedine tačke o kojima je ovdje riječ.

I. Pregovori s Karlom Hirschom

Liebknecht pita Hirscha bi li on preuzeo uredništvo partijskog organa koji treba da se osnuje u Cirihi^[99]. Hirsch želi znati o financiranju lista: koji fondovi stoje na raspolaganju i tko ih daje. Prvo, da bi znao neće li se list morati ugasiti već poslije nekoliko mjeseci. Drugo, da bi utvrdio tko ima ključić od kase i time najvišu vlast nad držanjem lista. Liebknechtov odgovor Hirschu: »sve u redu, daljnje ćeš saznati iz Ciriha« (Liebknecht Hirschu 28. jula) nije stigao. Ali iz Ciriha stiže jedno Bernsteinovo pismo Hirschu (24. jula) u kojem Bernstein javlja da »smo *mi* zaduženi za pripremne radove i *nadzor* nad listom«, i da je održan razgovor »između Vierecka i *nas*«, u kojem se došlo do tog

»da bi Vaš položaj uslijed sporova koje ste imali s pojedinim drugovima kao urednik časopisa »Die Laterne«^[100] bio nešto otežan, ali da *ja* držim da taj prigovor nije jako važan«.

O financiranju ni riječi.

Hirsch odgovara obratnom poštom 26. jula s pitanjem o materijalnoj situaciji lista. Koji su se drugovi obavezali da pokrivaju deficit?

Lieber Herr

Die Besorgung des Briefes, den Sie
am 10ten d. M. an mich geschickt haben,
ist mir durch den Briefträger
überbracht worden. Ich habe ihn
gelesen und bin sehr dankbar,
dass Sie mir die Besorgung
des Briefes an mich überlassen
haben. Ich werde ihn Ihnen
so bald als möglich zurück
schicken.

Am 10ten d. M. 1784

In der Hoffnung, dass Sie
sich bald wieder von mir
hören werden, verbleibe ich
mit der Versicherung eines
hochachtungsvollen
Abschieds,
Ihre ergebene Dienerin
M. M. M.

(1784)

Die Besorgung des Briefes, den Sie
am 10ten d. M. an mich geschickt haben,
ist mir durch den Briefträger
überbracht worden. Ich habe ihn
gelesen und bin sehr dankbar,
dass Sie mir die Besorgung
des Briefes an mich überlassen
haben. Ich werde ihn Ihnen
so bald als möglich zurück
schicken.

Do kojeg iznosa i za koje vrijeme? – Pitanje plaće urednika ne igra pri tom nikakvu ulogu; Hirsch samo hoće da zna, da li »su osigurana sredstva koja bi osigurala list bar jednu godinu«.

Bernstein odgovara 31. jula: Eventualni deficit pokrit će se dobrovoljnim prilozima, od kojih su neki (!) već upisani. Na Hirschove napomene o pravcu koji on misli dati listu, o čemu niže, slijede zamjerke i direktive:

«Nadzorna komisija mora tim više insistirati na tome što i ona sama sa svoje strane stoji pod kontrolom, tj. odgovorna je. O tim tačkama morali biste se dakle sporazumjeti s nadzornom komisijom.»

Poželjan odgovor odmah, po mogućnosti telegrafski.

Dakle, umjesto odgovora na svoja opravdana pitanja, Hirsch dobiva obavijest da on treba da vrši urednički posao pod jednom nadzornom komisijom čije je sjedište u Cirihi, čiji pogledi odstupaju vrlo bitno od njegovih, a čiji mu se članovi čak i ne spominju po imenu!

Hirsch, s punim pravom ljut na takav postupak, više voli da se sporazumije s Lajpcižanima. Njegovo pismo Liebknechtu od 2. avgusta mora Vam biti poznato, jer je Hirsch izričito zahtijevao da se obavijestite Vi i Viereck. Hirsch čak pristaje da se podvrgne jednoj ciriškoj nadzornoj komisiji utoliko što bi ova smjela stavljati pismene primjedbe redakciji i tražiti odluku lajpciške kontrolne komisije.

Liebknecht, međutim, piše 28. jula Hirschu:

«Naravno da je poduzeće fundirano, jer čitava partija + (uključivo) Höchberg stoje iza toga. Ali za detalje se ja ne brinem.»

Ni iduće pismo L-a ne sadrži opet ništa o osiguranju sredstava; naprotiv, sadrži uvjerenje da ciriška komisija nije redakcijska komisija, već da joj je povjerena samo uprava i finansijska strana. Još 14. avgusta piše L[iebknecht] to isto meni i traži da mi nagovorimo H[irsch] da pristane. Vi sami ste još 29. avgusta tako malo upoznati s pravim stanjem stvari da mi pišete:

«On (Höchberg) nema kod uređivanja lista odlučniju riječ nego bilo koji drugi poznati partijski drug.»

Najzad 11. avgusta Hirsch dobija pismo od V[ierecka], u kojem se priznaje da

«trojica koja stanuju u Cirihi treba da kao redakcijska komisija pristupe osnivanju lista i da uz suglasnost trojice iz Lajpciga izaberu urednika... koliko se sjećam u saopćenim zaključcima rečeno je i to da pod 2) spomenuti (ciriški) osnivački odbor treba da prema partiji preuzme kako političku tako i finansijsku odgovornost... Meni se čini da iz tog stanja stvari proizlazi da se... bez sudjelovanja trojice nastanjenih u Cirihi, kojima je partija povjerila osnivanje, ne može ni pomisliti na preuzimanje uredništva.»

Ovdje bi Hirsch sad najzad imao bar *nešto* određeno, iako samo o odnosu urednika prema Cirišanima. Oni su *redakcijska* komisija; oni imaju i *političku* odgovornost; bez njihovog sudjelovanja ne može se preuzeti uredništvo. Ukratko, Hirsch se jednostavno upućuje da se sporazumije sa 3 čovjeka u Cirihi, čija mu imena još nisu saopćena.

Ali da bi zbrka bila potpuna, Liebknecht piše u dodatku Viereckovom pismu:

«Upravo je S[inger] iz B[erlina] bio ovdje i *izvijestio*: Nadzorna komisija u Cirihi *nije*, kao što misli V[iereck], *redakcijska* komisija, već u suštini upravna komisija, koja je prema partiji, tj. prema nama, financijski odgovorna za list; naravno da članovi imaju također pravo i dužnost da se s Tobom dogovaraju o uredivanju (pravo i dužnost koje, *uzgred* rečeno, ima *svaki partijski drug*); Tebe staviti pod starateljstvo, oni *nisu* ovlašteni.»

Tri ciriška i jedan lajpciški član odbora – *jedini* koji je bio prisutan pregovorima – insistiraju da Hirsch bude pod službenom upravom Cirišana, drugi lajpciški član poriče to direktno. I tu treba Hirsch da se odluči prije nego što se gospoda slože između sebe? Da je Hirsch imao pravo da sazna donesene zaključke, koji sadrže uslove kojima bi on trebalo da se podvrgne, na to se mislilo utoliko manje što Lajpcizanima, izgleda, nije ni palo na pamet da se *sami* autentično upoznaju s tim zaključcima. Kako bi inače bila moguća gornja protivurječnost?

Ako Lajpcizani ne mogu da se slože o ovlašćenjima prenijetim na Cirišane, Cirišanima je to posve jasno.

Schramm piše Hirschu 14. avgusta:

«Sad, da Vi niste u svoje vrijeme napisali da biste u sličnom slučaju» (kao što je bio Kayserov) «ponovo jednako postupili i da niste time stavili u izgled jednak stil, tada ne bismo o tom gubili ni jednu riječ. Ali ovako moramo s obzirom na tu Vašu izjavu pridržati sebi pravo da o primanju članaka u novi list dajemo odlučujuće mišljenje.»

Pismo Bernsteinu, u kojem je to Hirsch navodno rekao, pisano je 26. jula, *dugo* poslije konferencije u Cirihi, na kojoj su bile utvrđene punomoći ciriške trojke. Ali u Cirihi već toliko uživaju u osjećaju svoje birokratske apsolutne vlasti da na to kasnije Hirschovo pismo već odgovaraju prisvajajući novo ovlašćenje da *odlučuju* o primanju članaka. Redakcijska komisija postala je već *cenzurna* komisija.

Tek kada je Höchberg došao u Pariz, Hirsch je od njega doznao *imena* članova obiju komisija.

Ako su dakle pregovori s Hirschem propali, koji su bili razlozi?

1. Uporno odbijanje kako Lajpcizana tako i Cirišana da mu saopće bilo što faktično o financijskim osnovima a time i o mogućnosti da se list održi na životu, makar i samo na jednu godinu. Upisanu sumu saznao je on tek ovdje od mene (prema Vašem saopćenju meni). Bilo je dakle jedva moguće da se iz ranijih saopćenja (partija +

H[öchberg]) izvuče neki drugi zaključak nego taj da list ili već sada financira pretežno Höchberg ili da će ipak uskoro posve zavisiti od njegovih priloga. A ta posljednja mogućnost nije ni sada nipošto isključena. Suma od – ako pravo čitam – 800 maraka je *tačno* jednaka onoj (40 funti sterlinga) koju je ovdašnje društvo moralo dati za pokriće gubitaka časopisu »Die Freiheit«^[101] u *prvom polugodištu*.

2. Ponavljano uvjeravanje Liebknechta, koje se kasnije pokazalo kao potpuno netačno, da Cirišani nemaju da službeno kontroliraju redakciju i komedija zabluda koja je odatle proizišla.

3. Najzad, stečena izvjesnost da Cirišani imaju ne samo da kontroliraju redakciju nego čak i da je cenzuriraju, a on (Hirsch) treba da bude samo nominalni urednik.

Što je on potom odbio, možemo mu samo dati za pravo. Lajpcička komisija, kao što čujemo od Höchberga, pojačana je s još 2 člana koji ne stanuju u mjestu, može dakle brzo intervenirati samo tada ako su 3 Lajpcižana saglasna. Time se pravo težište premješta potpuno u Ciriš, a sa tamošnjima Hirsch kao ni bilo koji drugi stvarno revolucionarno i proleterski orijentirani urednik ne bi mogao trajno surađivati. O tome kasnije.

II. Namjeravano držanje lista

Već 24. jula Bernstein obavještava Hirscha da će sporovi koje je on imao kao predstavnik časopisa »Die Laterne« s pojedinim drugovima otežati njegov položaj.

Hirsch odgovara da bi držanje lista prema njegovom mišljenju moralo općenito biti isto kao držanje »Die Laterne«, tj. takvo koje u Švicarskoj izbjegava procese, a u Njemačkoj nepotrebno ne zastrašuje. On pita tko su oni drugovi i nastavlja:

«Ja znam samo jednog i obećavam Vam da ću s njim, ako se ponovi slučaj *nediscipliniranog ponašanja*, ponovo postupiti sasvim jednako.»

Na to odgovara Bernstein s osjećanjem svog novog službenog cenzorskog dostojanstva:

«Sad, što se tiče držanja lista, mišljenje je nadzorne komisije, naravno da »Die Laterne« ne može služiti kao uzor; list prema našem mišljenju mora manje da se zalijeće u politički radikalizam, a više da zauzima principijelno socijalistički stav. Slučajevi kao napad na Kaysera, koji su osudili svi drugovi bez izuzetka (!), moraju se po svaku cijenu izbjegavati.»

I tako dalje, i tako dalje. Liebknecht naziva napad na Kaysera »promašajem«, a Schramm ga smatra toliko opasnim, da na to stavlja Hirscha pod cenzuru.

Hirsch ponovo piše Höchbergu da se slučaj kao Kayserov

ne može dogoditi ako postoji službeni partijski organ čija jasna izlaganja i dobronamjerna upozorenja jedan poslanik ne može drsko ignorirati.

I Viereck piše da je novom listu

«propisano... staloženo držanje i maksimalno ignoriranje svih nastalih sporova», da on ne smije biti «proširena „Laterne“ a «najviše što bi se moglo Bernsteinu prigovoriti jest da on zastupa suviše umjeren pravac, ako je to uopće prigovor u vrijeme kada mi ipak ne možemo ploviti pod punom zastavom.»

No šta je taj slučaj Kayser, taj neoprostivi zločin koji je Hirsch navodno počinio? Kayser u Rajhstagu, jedini od socijaldemokratskih poslanika, govori i glasa za zaštitne carine. Hirsch optužuje Kaysera da je povrijedio partijsku disciplinu time što

1. glasa za indirektno poreze, čije ukidanje partijski program izričito traži;

2. odobrava Bismarcku novac i time povređuje prvo osnovno pravilo cijele naše partijske taktike: ovoj vladi ni pare.

U obje tačke Hirsch neosporno ima pravo. I kako je Kayser pogazio, s jedne strane, partijski program, na koji su poslanici zaključkom kongresa tako reći zakletvom obavezani, a s druge strane najpreče, najvažnije osnovno pravilo partijske taktike, i u znak zahvalnosti za zakon protiv socijalista izglasao novac Bismarcku, Hirsch je isto tako, prema našem mišljenju, imao potpuno pravo da ga napadne tako oštro kao što je uradio.

Nismo nikad mogli shvatiti kako su se u Njemačkoj mogli tako žestoko naljutiti zbog tog napada na Kaysera. Sada mi priča Höchberg da je «frakcija» dala Kayseru dozvolu za njegov postupak i da se drži da je Kayser tom dozvolom pokriven.

Ako stvar stoji tako, tada se ipak otišlo malo predaleko. Prije svega, Hirsch nije mogao da zna ništa o tom tajnom zaključku kao ni ostali svijet.* Zatim bruka za partiju, koja se ranije mogla cijela svaliti na samog Kaysera, postaje tom pričom još veća, a isto tako i Hirschova zasluga što je otvoreno i pred cijelim svijetom razgolitio ta besmislena govorkanja i još besmislenije Kayserovo glasanje i time spasio čast partije. Ili je njemačka socijaldemokracija doista još zaražena parlamentarnom bolešću i vjeruje da je time što ih je izabrao narod na izabrane izliven sveti duh, da su sjednice frakcija pretvorene u nepogrešive koncile, zaključci frakcija u nepovredive dogme?

Jedna omaška se, naravno, potkrala, ali za nju nije kriv Hirsch, već poslanici koji su svojim zaključkom pokrili Kaysera. A ako oni

* [U rukopisu je precrtano:] Čak ako se pretpostavi da su se druga dva ili tri socijaldemokratska poslanika (jer teško da ih je bilo više) dali zavesti da Kayseru dopuste da recitira svoje besmislice pred cijelim svijetom i da odobrava novac Bismarcku, oni su bili dužni da odgovornost za to prime na se javno i da sačekaju šta će o tome reći Hirsch.

koji su prvenstveno pozvani da paze na održanje partijske discipline tu partijsku disciplinu sami takvim jednim zaključkom tako očito krše, tim gore. Ali još je gore ako netko ide tako daleko da misli da partijsku disciplinu nije prekršio Kayser svojim govorom i glasanjem, ni drugi poslanici svojim zaključkom, već Hirsch time što je, uprkos tome, njemu uz to još nepoznatom zaključku, napao Kaysera.

Uostalom, sigurno je da je partija u pitanju zaštitnih carina zauzela isto nejasno i neodlučno držanje kao i dosad u gotovo svim u praksi iskrslim ekonomskim pitanjima, npr. državnih željeznica. To dolazi otud što su se partijski organi, napose »Vorwärts«^[102], umjesto da to pitanje temeljito prodiskutiraju, radije bacili na konstruiranje budućeg društvenog uređenja. Kada je *poslije* zakona o socijalistima naglo iskrslilo pitanje zaštitnih carina, razilazila su se mišljenja u najrazličitijim nijansama i nije bilo nikoga tko bi imao preduslov za stvaranje jasnog i tačnog suda: poznavanje prilika njemačke industrije i njenog položaja na svjetskom tržištu. Kod birača su tada mogla tu i tamo iskrsnuti strujanja za carinsku zaštitu, i njih su ipak htjeli uzeti u obzir. Nije se krenulo jedinim putem da se izide iz te pometnje, da se pitanje shvati čisto politički (kao što se to dogodilo u časopisu »Die Laterne«). Tako se moralo dogoditi da partija u toj debati po prvi put nastupi oklijevajući, nesigurno i nejasno i da se najzad zahvaljujući Kayseru i zajedno s njim temeljito obruka.

Napad na Kaysera sad se uzima za povod da se Hirschu drži propovijed u svim tonovima da novi list nipošto ne treba da imitira ekscese časopisa »Die Laterne«, da treba da se manje istrčava u političkom radikalizmu, a više da bude orijentiran principijelno socijalistički i staloženo. I to Viereck ne manje nego Bernstein, koji prvome upravo zbog toga što je suviše umjeren izgleda kao pravi čovjek, jer sada se ipak ne može ploviti pod punom zastavom.

Ali zašto se onda uopće ide u inozemstvo ako ne da bi se plovilo pod punom zastavom? U inozemstvu nema zapreka za to. U Švicarskoj ne postoje njemački zakoni o štampi i o udruživanju, ni njemački krivični zakonik. Tamo se dakle one stvari koje se kod kuće već prije zakona o socijalistima nisu mogle reći zbog običnih njemačkih zakona ne samo mogu reći, već se *obavezno* i moraju reći. Jer tu ne stojimo samo pred Njemačkom, već pred Evropom, i dužnost nam je, ukoliko to *švicarski* zakoni dopuštaju, da prema Evropi neprikriveno izložimo puteve i ciljeve njemačke partije. Tko bi u Švicarskoj htio da se veže *njemačkim* zakonima, dokazao bi upravo samo to da je dostojan tih njemačkih zakona i da u stvari nema ništa drugo da kaže nego ono što je u Njemačkoj prije izuzetnog zakona bilo dopušteno reći. Isto tako ne smije se uzimati u obzir mogućnost da se redakciji privremeno odsiječe povratak u Njemačku. Tko nije spreman da to riskira, ne spada na tako eksponirano počasno mjesto.

Još nešto. Njemačka partija je izuzetnim zakonom prokleta i prognana upravo *zato što* je bila jedina ozbiljna opoziciona partija u

Njemačkoj. Ako se ona u jednom inozemnom organu zahvaljuje Bismarcku time što napušta tu ulogu jedine ozbiljne opozicione partije, da lijepo pitomo istupa, da udarac nogom smireno otrpi, ona samo dokazuje da je zaslužila udarac nogom. Od svih njemačkih emigrantskih listova koji su od 1830. izlazili u inozemstvu »Die Laterne« je sigurno bio jedan od najumjerenijih. Ali ako je već »Die Laterne« bila suviše drska – onda novi organ može samo kompromitirati partiju pred istomišljenicima iz nenjemačkih zemalja.

III. Manifest ciriške trojke

U međuvremenu nam je stigao Höchbergov »Jahrbuch«, koji sadrži članak: *Osvrti na socijalistički pokret u Njemačkoj*¹⁰³, koji su, kako mi je rekao sam Höchberg, napisala baš ta tri člana ciriške komisije. Tu imamo njihovu autentičnu kritiku dosadašnjeg pokreta, a time i njihov autentični program za držanje novog lista, ukoliko ono zavisi od njih.

Već na samom početku kaže se:

«Pokret koji je Lassalle smatrao eminentno političkim, u koji je on pozivao ne samo radnike nego i sve poštene demokrate, na čijem čelu treba da stupaju nezavisni predstavnici nauke i svi ljudi ispunjeni istinskim čovjekoljubljem, izvrgnuo se pod predsjedništvom J. B. Schweitzera u jednostranu borbu industrijskih radnika za svoje interese.»

Neću da istražujem da li i ukoliko stvar historijski tako stoji. Schweitzeru tu naročito predbacuju da je on lasalovstvo, koje se tu shvaća kao buržoaski demokratsko-filantropski pokret, srozao do jednostrane borbe industrijskih radnika za svoje interese time što je *produbio* njegov karakter kao klasnu borbu industrijskih radnika protiv buržoazije.¹ Dalje mu predbacuju da »odbija buržoasku demokraciju«.

¹ Umjesto ovih dviju rečenica prvobitno je stajao slijedeći pasus, koji je u rukopisu precrtan: »Schweitzer je bio veliki mangup, ali vrlo talentirana glava. Njegova zasluga sastojala se upravo u tome što je on prvobitno usko lasalovstvo probio sa svojom ograničenom panacejom državne pomoći... Bez obzira na to šta je on skrivio iz pokvarenih motiva i bez obzira na to koliko je on radi odricanja svoje vladavine insistirao na Lassalle-ovoj panaceji državne pomoći, njemu ipak pripada zasluga da je probio prvobitno usko lasalovstvo, da je proširio ekonomski vidokrug partije i da je time pripremio njeno kasnije inkorporiranje u Opću njemačku partiju. Klasnu borbu između proletarijata i buržoazije, tu ključnu tačku svakog revolucionarnog socijalizma, propovijedao je već Lassalle. Kad je Schweitzer još oštrije naglasio tu tačku, to je u samoj stvari svakako bio napredak, ma koliko da je on iz toga sebi napravio izgovor da može sumnjičiti osobe koje ugrožavaju njegovu diktaturu. Sasvim je tačno da je on lasalovstvo pretvorio u jednostranu borbu industrijskih radnika za svoje interese. Ali jednostranu samo zato

Pa šta ima da traži buržoaska demokracija u socijaldemokratskoj partiji? Ako se buržoaska demokracija sastoji od »poštenih ljudi«, onda ona ne može ni zaželjeti da stupi u našu partiju, a ako ona ipak hoće da stupi, onda je to samo radi toga da bi pravila smutnje.

Lassalle-ova partija »odlučila se da se na *najjednostraniji* način ponaša kao *radnička partija*«. Gospoda koja ovo pišu i sama su članovi partije koja se na *najjednostraniji* način ponaša kao radnička partija, i sada zauzimaju odgovorne položaje u njoj. Ovo je apsolutno nesposivo. Ako oni i misle tako kako pišu, onda moraju da istupe iz partije, ili u najmanju ruku da se odreknu odgovornih položaja u njoj. Ne postupe li tako, onda time priznaju da namjeravaju iskoristiti svoj službeni položaj za borbu protiv proleterskog karaktera partije. Partija, prema tome, izdaje samu sebe ako ih ostavlja na odgovornom položaju.

Prema mišljenju ove gospode, dakle, socijaldemokratska partija *ne treba* da bude jednostrana radnička partija, nego svestrana partija »svih ljudi ispunjenih istinskim čovjekoljubljem«. Ona treba ovo da dokaže prije svega time što će se ostaviti svih grubih proleterskih strasti i što će se staviti pod rukovodstvo obrazovanih filantropskih buržuja »da bi izgradila dobar ukus« i »naučila dobar ton« (str. 85). Tada će i »neuljudno ponašanje« mnogih vođa ustupiti mjesto uljudnom »građanskom ponašanju«. (Kao da spoljašnje neuljudno ponašanje onih o kojima je ovdje riječ nije još najmanje što bi im se moglo predbaciti!) Tada će se

»pridružiti i brojne pristalice iz krugova obrazovanih i imućnih klasa. Ali njih treba tek pridobiti, ako hoćemo da agitacija donese *opipljive uspjehe*.« Njemački socijalizam je »i suviše važnosti pridavao pridobijanju *masa* i pri tome je propustio da u takozvanim gornjim slojevima društva vrši energičnu (!) propagandu«. Jer »partija još oskudijeva u ljudima koji su sposobni da je predstavljaju u Rajhstagu«. Ali je »poželjno i nužno da se mandati povjere ljudima koji su imali dovoljno prilike i vremena da se temeljito upoznaju s dotičnim problemima. Prost radnik ili sitni zanatlija ... imaju potrebnog slobodnog vremena za to samo u rijetkim izuzetnim slučajevima.«

Birajte, dakle, buržuje!

Ukratko: radnička klasa nije sposobna da se oslobodi vlastitom snagom. Da bi se oslobodila, ona mora da se potčini rukovodstvu »obrazovanih i imućnih buržuja«, koji jedini »imaju prilike i vremena« da se upoznaju s onim što radnicima treba. A, drugo, protiv buržoazije se ni u kom slučaju ne treba boriti, već je treba energičnom propagandom – *pridobiti*.

što on iz razloga političke korumpiranosti nije htio da zna ništa o borbi seoskih radnika za svoje interese protiv zemljišnog velesposjeda. To nije ono šta mu se ovdje predbacuje, »rozavanje« se sastoji u tome što je on *produbio* njen karakter kao klasnu borbu industrijskih radnika protiv buržoazije.«

Ali ako hoćemo da pridobijemo gornje slojeve društva, ili samo njihove dobronamjerne elemente, onda ih nipošto ne smijemo strašiti. I ta ciriška trojka misli da je učinila umirujuće otkriće.

»Partija pokazuje upravo sada, pod pritiskom zakona protiv socijalista, da nije voljna ići putem nasilne, krvave revolucije, nego da je riješena ... da pođe putem zakonitosti, tj. putem reforme.«

Prema tome, ako su 500 – 600 hiljada socijaldemokratskih birača, $\frac{1}{10}$ do $\frac{1}{8}$ svih birača, uz to raspršenih širom cijele zemlje, toliko razumni da ne probijaju glavom zid i da u odnosu jedan prema deset ne pokušavaju izvoditi »krvavu revoluciju«, onda to dokazuje da se oni jednom za svagda odriču da iskoriste neki krupni vanjskopolitički događaj, njime izazvano iznenadno revolucionarno previranje, pa čak i samu pobjedu naroda izvojevanu u sukobu koji je nastao na toj osnovi! Ako bi Berlin opet bio toliko nekulturan da izvede još jedan 18. mart⁽¹⁸⁴⁾, onda socijaldemokrati, mjesto da učestvuju u borbi kao »ološ željan barikade« (str. 88), moraju, naprotiv, da »pođu putem zakonitosti«, da stišavaju pobunu, uklanjaju barikade i, ako ustreba, da marširaju zajedno sa slavnom ubojnom silom protiv jednostrane, grube, nekulturne mase. Ili ako gospoda tvrde da nisu htjela to da kažu, pa šta su onda htjela da kažu?

A sad još ljepše.

»Ukoliko, dakle, partija bude mirnije, objektivnije, smotrenije istupala u svojoj kritici postojećeg stanja i u svojim prijedlozima za njegovu izmjenu, utoliko će manje biti moguće da se ponovi sada« (pri uvođenju zakona protiv socijalista) »uspjeli šahovski potez kojim je svjesna reakcija buržoaziju, zastrašenu crvenom aveti, stjerala u kozji rog.« (str. 88)

Da bi se buržoazija oslobodila posljednjeg traga straha, mora joj se jasno i uvjerljivo dokazati da je crvena avet zaista samo avet, da ne postoji. Ali u čemu je tajna crvene aveti, ako nije u strahu buržoazije od neminovne borbe na život i smrt između nje i proletarijata? U strahu od neotklonjivog ishoda savremene klasne borbe? Neka se ukine klasna borba, i buržoazija i svi »nezavisni ljudi« neće prezati da idu ruku pod ruku s proleterima!« A prevareni bi opet bili, naravno, proleter.

Neka partija dakle svojim smjernim i bolećivim držanjem dokaže da se jednom za svagda ostavila svojih »netaktičnosti i ekscesa« koji su dali povoda za donošenje zakona protiv socijalista. Ako dobrovoljno obeća da će se kretati samo u granicama zakona protiv socijalista, onda će Bismarck i buržoazija moći ipak biti tako dobri da ukinu ovaj suvišni zakon!

»Neka nas dobro razumiju«, mi nećemo da se »odrekemo svoje partije i svog programa, ali mislimo da ćemo imati posla za mnogo godina ako svu svoju snagu, svu svoju energiju usmjerimo na postignuće određenih bliskih ciljeva, koji bez-

uslovno moraju biti izvojevani prije nego što bi se moglo pomisliti na ostvarenje naših daljnjih težnji.»

Tada će nam se masovno priključiti i buržuji, malograđani i radnici, koje «sada odbijaju naši. . . dalekosežni zahtjevi».

Ne radi se o *napuštanju* programa, nego samo o njegovom *odlaganju* — na neodređeno vrijeme. On se prima, ali samo ne za sebe i za svog života, već posthumno, kao zavještanje djeci, unucima. A dotle se «cijela snaga i energija» posvećuju kojekakvim tričarijama i krparenju kapitalističkog društvenog poretka, kako bi ipak izgledalo da se nešto dešava a da se buržoazija pri tom ne zastrašuje. Onda ipak više volim komunista Miquela, koji svoje nepokolebljivo uvjerenje da će kroz nekoliko stotina godina neminovno doći do sloma kapitalističkog društva dokazuje time što se žestoko baca na špekulaciju i što prema svojim snagama pridonosi krah u 1873⁽¹⁰⁵⁾ i time stvarno nešto čini za slom postojećeg poretka.

Dalje ogrješene o dobar ton bili su i «pretjerani napadi na špekulante», koji su bili «samo djeca svog vremena»; «stoga bi bilo bolje da je izostalo. . . grđenje Strousberga i sličnih ljudi». Na žalost, svi su ljudi «samo djeca svog vremena», i ako je to dovoljan razlog za izvijnjenje, onda ne smijemo više nikoga da napadamo, svaka polemika, svaka borba s naše strane prestaje, — sve udarce od svojih protivnika primat ćemo mirno, jer mi, mudraci, dakako znamo da su ti ljudi «samo djeca svog vremena» i da ne mogu postupati drukčije nego što čine. Mjesto da im udarce vraćamo s kamatom, prije bi trebalo da jadnike sažaljevamo.

Na isti način je pristajanje uz Komunu imalo tu štetnu posljedicu «što je odbilo od nas nama inače naklonjene ljude i uopće povećalo *mržnju buržoazije* protiv nas». A zatim, partija «nije sasvim bez krivice u donošenju oktobarskog zakona⁽¹⁰⁶⁾, jer je na nepotreban način povećala *mržnju buržoazije*».

Eto vam programa triju ciriških cenzora. Ne može se reći da nije jasan. Najmanje to možemo reći mi, jer su nama sve ove fraze vrlo dobro poznate još od 1848. To su predstavnici sitne buržoazije, koji se javljaju iz straha da bi proletarijat, podstaknut svojim revolucionarnim položajem, mogao «predaleko otići». Mjesto odlučne političke opozicije — opće posredovanje; mjesto borbe protiv vlade i buržoazije — pokušaj da se one pridobiju i uvjere; mjesto prkosnog otpora zlostavljanju odozgo — ponizno pokoravanje i priznanje da je kazna zaslužena. Svi historijski nužni sukobi tumače se kao nesporazumi, a sve diskusije završavaju se uvjeravanjem da smo u osnovnom ipak svi složni. Ljudi koji su 1848. nastupali kao buržoaski demokrati mogu se sad isto tako nazivati socijaldemokratima. Kao što za prve demokratska republika, tako je za ove druge slom kapitalističkog poretka stvar daleke budućnosti, pa zato on nema apsolutno nikakvog značaja za političku praksu sadašnjice, tu se može, dakle, posredovati, nagodbašiti, filantro-

pirati do mile volje. Isto tako je i s klasnom borbom između proletarijata i buržoazije. Ona se na papiru priznaje, jer se više ne može poricati, ali u praksi se zabašuruje, razvodnjava i slabi. Socijaldemokratska partija ne *treba* da bude radnička partija, ona ne bi trebalo da navlači na sebe mržnju buržoazije, ili uopće bilo čiju mržnju; ona treba prije svega da povede energičnu propagandu među buržoazijom; mjesto da glavnu pažnju posvećuje dalekosežnim ciljevima, koji buržoaziju zastrašuju, a koji su za naše pokoljenje nedostižni, bolje neka upotrebi svu svoju snagu i energiju na sitnoburžoasko reformističko krparenje, koje bi starom društvenom poretku dalo novu potporu i možda konačnu katastrofu pretvorilo u postepeni i što mirniji proces raspadanja. To su isti oni ljudi koji pod maskom neumorne zaposlenosti ne samo što sami ništa ne rade, nego još pokušavaju da spriječe da se uopće nešto radi osim da se – brblja; isti oni ljudi čiji je strah od svake akcije 1848. i 1849. kočio pokret na svakom koraku i naposljetku ga upropastio; isti ljudi koji vide reakciju pa su zaprepašćeni što su se našli u ćorsokaku, gdje više nije moguć ni otpor ni bijeg, isti ljudi koji bi htjeli da uguraju historiju u okvir svog uskog malograđanskog horizonta, a koje historija ostavlja po strani i ide svojim putem.

Što se tiče njihovog socijalističkog sadržaja, on je već dovoljno kritiziran u *Manifestu*, u poglavlju o »njemačkom ili 'istinskom' socijalizmu«. Gdje se klasna borba odbacuje kao neprijatna »gruba« pojava, tu kao osnova socijalizma ne ostaje ništa drugo do »istinsko čovjekoljublje« i prazne fraze o »pravdi«.

Sam tok razvitka uslovljava neizbježnu pojavu da se borbi proletarijata priključuju i ljudi iz dosadašnje vladajuće klase, i donose joj elemente obrazovanosti. To smo već u *Manifestu* jasno rekli. Ali pri tom valja napomenuti dvije stvari:

Prvo, da bi koristili proleterskom pokretu, ovi ljudi moraju da donesu sa sobom i stvarne elemente obrazovanosti, a za veliku većinu njemačkih buržoaskih preobraćenika ovo se ne može reći. Ni »Zukunft« ni »Neue Gesellschaft«^[107] nisu donijeli ništa što bi unaprijedilo pokret makar i za jedan korak. Tu apsolutno nema nikakvog stvarnog, činjeničnog ili teorijskog materijala za obrazovanje. Mjesto toga, tu su pokušaji da se socijalističke površno naučene ideje dovedu u sklad s najrazličitijim teorijskim pogledima koje su gospoda ponijela sa sobom s univerziteta ili bilo otkuda, i od kojih je, zahvaljujući procesu raspadanja u kojem se danas nalaze ostaci njemačke filozofije, jedan smeteniji od drugoga. Mjesto da novu nauku najprije sami temeljito prouče, svaki ju je dotjerivao prema donesenom gledištu, prekrajao u svoju privatnu nauku i odmah istupao s pretenzijom da je predaje drugima. Otuda među ovom gospodom ima otprilike toliko gledišta koliko i glava. Mjesto da unesu jasnoću u bilo šta, oni su samo stvorili grdnu zbrku – srećom, skoro samo između samih sebe. Bez takvih elemenata obrazovanja, čije je prvo načelo da druge poučavaju nečemu što sami nisu naučili, partija može lako da bude.

Drugo. Kad se takvi ljudi iz drugih klasa pridružuju proleterskom pokretu, onda je prvi zahtjev da ne donesu sa sobom ostatke buržoaskih, sitnoburžoaskih itd. predrasuda, već da bez ograde usvoje proletersko shvaćanje. Međutim, ta gospoda, kao što je pokazano, prepuna su buržoaskih i sitnoburžoaskih shvaćanja. U tako sitnoburžoaskoj zemlji kao što je Njemačka, ovakva su shvaćanja svakako opravdana. Ali opravdana samo *izvan* redova Socijaldemokratske radničke partije. Ako se ta gospoda konstituiraju kao socijaldemokratska sitnoburžoaska partija, onda su u svom punom pravu; onda bi se moglo pregovarati s njima, a prema prilikama i stvoriti blok itd. Ali u radničkoj partiji oni su tuđ element. Ako postoje razlozi da ih u njoj privremeno trpimo, onda smo dužni da ih samo trpimo, da im ne dozvolimo da vrše utjecaj na partijsko rukovodstvo i da budemo svjesni toga da je raskid s njima samo pitanje vremena. Uostalom, izgleda da je to vrijeme već nastupilo. Kako može partija da i dalje trpi u svojoj sredini pisce ovog članka sasvim nam je neshvatljivo. Ali ako bi tim ljudima u većoj ili manjoj mjeri palo u ruke čak i partijsko rukovodstvo, partija bi bila naprosto uškopljena i proleterskoj energiji bio bi kraj.

Što se nas tiče, pred nama je, s obzirom na našu cjelokupnu prošlost, samo jedan put. Mi smo gotovo četrdeset godina isticali klasnu borbu kao neposrednu pokretačku snagu historije, a posebno klasnu borbu između buržoazije i proletarijata kao moćnu polugu savremenog društvenog prevrata; mi stoga nikako ne možemo ići zajedno s ljudima koji hoće da izbrišu ovu klasnu borbu iz pokreta. Pri osnivanju Internacionale izričito smo formulirali bojni poklič: oslobađanje radničke klase mora biti djelo same radničke klase. Mi, dakle, ne možemo ići zajedno s ljudima koji otvoreno izjavljuju da su radnici odveć neobrazovani da bi se sami oslobodili i da zato moraju biti oslobođeni odozgo, pomoću filantropskih krupnih i sitnih buržuja. Ako bi novi partijski organ zauzeo stav koji odgovara gledištima te gospode, buržoaski, a ne proleterski, onda nam, na žalost, ništa ne bi preostalo, nego da se javno izjasnimo protiv njega i da raskinemo solidarnost s kojom smo dosad predstavljali njemačku partiju prema inostranstvu. Nadamo se da *do toga* neće doći.

Ovo pismo je namijenjeno tome da se saopći svoj petorici članova komisije u Njemačkoj kao i Brackeu. . .

S naše strane nema nikakvih zapreka da se ono saopći i Cirišanima.

L'ÉÉGALITÉ

ORGANE COLLECTIVISTE RÉVOLUTIONNAIRE

PARAISANT LE MERCREDI

ABONNEMENTS : 1 an 8 fr. 6 mois 3 fr. 3 mois 1 fr. 50 Pour l'étranger le port en sus	BUREAUX 28, RUE ROYALE A SAINT-CLOUD Bureaux de vente : 11, rue du Croissant	PRIX DU NUMÉRO : 10 centimes Seul mode de tirage
---	--	---

Friedrich Engels

Socijalizam g. Bismarcka^[108]

I. Carinska tarifa

U debati o zloglasnom zakonu koji je stavio izvan zakona njemačke socijaliste g. Bismarck je izjavio da sama represija nije dovoljna da se uništi socijalizam: da su potrebne, među ostalim, i mjere za liječenje neospornih društvenih nedaća kako bi se osiguralo redovno zaposlenje, kako bi se preduhitrile industrijske krize, i tko zna šta. I obećao je da će predložiti te »pozitivne« mjere društvenog spasa. Jer, rekao je on, kad je netko, kao ja, sedamnaest godina vodio poslove svoje zemlje, on ima pravo da se smatra kompetentnim sucem na području političke ekonomije; to je kao kad bi netko rekao da je dovoljno što se sedamnaest godina hranio krompirima da bi temeljito upoznao agronomiju.

Ma kako bilo, g. Bismarck je ovaj put održao riječ. On je Njemačku obdario dvjema velikim »društvenim mjerama« i još nije završio.

Prva mjera je bila carinska tarifa koja bi trebalo da njemačkoj industriji osigura isključivu eksploataciju unutrašnjeg tržišta.

Do 1848. Njemačka nije imala teške industrije u pravom smislu te riječi. U njoj je preovlađivao ručni rad; para i strojevi bili su samo iznimka. Pošto je 1848. i 1849. njemačkoj buržoaziji njen kukavičluk donio sraman poraz na političkom polju, ona je potražila utjehu u tome da se sa žarom baci na tešku industriju. Izgled zemlje naglo se izmijenio. Tko nije od 1849. vidio Rajnsku Prusku, Vestfaliju, Kraljevinu Sasku, Gornju Šlesku, Berlin i pomorske gradove, nije ih 1864. više mogao prepoznati. Para i strojevi prodrli su svuda. Velike tvornice su većinom zamijenile male radionice. Parobrodi su malo-pomalo zamjenjivali jedrenjače, najprije u obalnoj plovidbi, a zatim i u preko-oceanskoj trgovini. Željeznice su se umnožile; u brodogradilištima, u rudnicima ugljena i željeza vladala je aktivnost za koju se tromi Ni-

jemci do tada ni sami ne bi smatrali sposobnim. Prema razvoju koji je dostigla teška industrija u Engleskoj i čak u Francuskoj, sve je to još bilo malo; ali najzad, to je bio početak. A zatim, sve je to napravljeno bez pomoći od strane vlade, bez subvencija ili izvoznih premija i uz carinsku tarifu, koja se, upoređena s tarifama drugih kontinentalnih zemalja, mogla smatrati jako povoljnom za slobodnu trgovinu.

Ta industrijska živost, uzgred rečeno, nije propustila da donese društvene posljedice kakve je donosila svuda. Njemački industrijski radnici dotle su životarili u uslovima koji su potjecali iz srednjeg vijeka. Općenito, njima je ostajao kakav-takav izgled da se malo-pomalo pretvore u sitnog buržuja, u zanatliju, u posjednika nekoliko razboja za ručno tkanje itd. Sad je sve to nestajalo. Radnici, postavši najamnim radnicima kod velikih kapitalista, počeli su obrazovati trajnu klasu, pravi proletarijat. Ali tko kaže proletarijat, kaže socijalizam. Osim toga, još je ostalo traga slobodama koje su radnici 1848. izvojevali na barikadama. Zahvaljujući tim dvjema okolnostima njemački socijalizam, koji se prije 1848. morao ograničiti na ilegalnu propagandu i tajnu organizaciju čiji su se članovi mogli lako prebrojiti, sad se mogao širiti na punom svjetlu dana i prodirati u mase. Tako od 1863. datira Lassalle-ovo oživljavanje socijalističke agitacije.

Došli su rat 1870, mir 1871. i milijarde. Dok je Francuska bila daleko od toga da se uništi plaćajući ih, Njemačka je bila vrlo blizu svojoj propasti primajući ih. Milijarde koje je nemilice rasipala vlada skorojevića u skorojevićkom carstvu, pale su u ruke novčane vrhuške, koja je požurila na berzu da bi ih tamo unosno uložila. U Berlinu kao da je *Crédit mobilier*^[109] obnavljao svoje najljepše dane. Utrkivali su se tko će osnovati više dioničkih ili komanditnih društava, banaka, zavoda za kredite na nekretnine i na efekte, društava za gradenje željezničkih pruga, tvornica svih vrsta, brodogradilišta, društava za promet zemljišta i zgrada, te drugih poduzeća, čiji je industrijski vanjski izgled bio samo maska za najbestidniju špekulaciju. Navodne javne potrebe trgovine, saobraćaja, potrošnje itd. služile su samo kao plašt da se prikrije neobuzdani prohtjev koji su osjećale berzanske hijene da zaposle svoje milijarde, dok ih još drže u rukama. Uostalom, sve to se vidjelo u Parizu u slavnim danima *Péreire-à* i *Fouldá*; to su bili isti berzanski špekulanti koji su se ponovo pojavili u Berlinu pod imenima *Bleichröder* i *Hansemann*.

Ono što se dogodilo u Parizu 1867, što se dogodilo mnogo puta u Londonu i Njujorku, nije izostalo ni 1873. u Berlinu: prekomjerna špekulacija završila se općim krahom^[105]. Društva su bankrotirala na stotine; dionice onih koja su se očuvala nisu se više mogle prodati; rasulo je bilo potpuno na svim linijama. Ali da bi se moglo špekulirati, trebalo je stvoriti sredstva za proizvodnju i za saobraćaj, tvornice, željeznice, itd., čije su dionice bile predmet špekulacije. U času sloma pokazalo se, dakle, da su bile daleko prekoračene javne potrebe koje su služile kao izgovor; da se za četiri godine izgradilo više željeznica,

tvornica, rudnika itd. nego što bi ih redovan razvitak industrije bio stvorio za četvrt vijeka.

Iza željeznica, o čemu ćemo govoriti kasnije, špekulacija se bila bacila naročito na industriju željeza. Tvornice su nicale jedna za drugom; osnovano je čak više poduzeća koja su bacila u zasjenak Creusot-a. Na žalost, na dan krize pokazalo se da nema potrošača za tu divovsku proizvodnju. Velike industrijske kompanije našle su se pred bankrotom. Kao dobri njemački patrioti, njihovi direktori su tražili pomoć od vlade: zaštitne uvozne carine, koje bi im osigurale iskorišćavanje unutrašnjeg tržišta protiv konkurencije engleskog željeza. Ali ako su tražene zaštitne carine za željezo, one se nisu mogle odbiti ni drugoj industriji, pa čak ni poljoprivredi. U cijeloj Njemačkoj organizirana je dakle bučna agitacija za carinsku zaštitu, agitacija koja je g. Bismarcku dopustila da uvede carinsku tarifu koja bi trebalo da postigne taj cilj. Ta tarifa ozakonjena u ljeto 1879. sada je na snazi.

Ali njemačka industrija, takva kakva je bila, živjela je uvijek na svježem zraku slobodne konkurencije. Došavši posljednja poslije industrija Engleske i Francuske, ona se morala ograničiti da popuni male praznine koje su joj ostavile njene prethodnice; da proizvodi, većim dijelom, robu suviše sitnu za Engleze, a suviše lošu za Francuze; proizvodnja u malom opsegu predmeta koji se neprestano mijenjaju, *niska cijena i loša roba*. Neka netko ne pomisli da to kažemo mi, to su doslovno izrazi iz službene ocjene o njemačkim proizvodima izloženim u Filadelfiji (1876), koju je izrekao službeni komesar njemačke vlade, g. Reuleaux, čovjek evropskog naučnog glasa.^[110]

Takva industrija može se održati na neutralnim tržištima samo ako u njoj zemlji vlada slobodna razmjena. Ako se traži da njemački tekstil, metalna roba, strojevi izdrže konkurenciju u inostranstvu, potrebno je da im sve ono što im služi kao sirovina, pamučni, laneni ili svileni konac, sirovo željezo, metalna žica, stiže uz istu nisku cijenu po kojoj ih kupuju njihovi inostrani konkurenti. Dakle, ili jedno ili drugo. Ili se želi nastaviti s izvozom tekstila i proizvodnja metalne industrije; tada će biti potrebna slobodna razmjena, uz opasnost da se te industrije moraju služiti materijalom uvezenim iz inozemstva. Ili se pak hoće carinama zaštititi predenje i proizvodnja sirovih metala u Njemačkoj; tada će uskoro prestati mogućnost da se izvoze proizvodi čije su sirovine konac i sirovi metali.

Štiteći svojom famoznom carinom predionice i metalurgiju, g. Bismarck uništava posljednje izgledje koje su dotle imale njemačke tkanine, prerađeni metali, igle, strojevi da nadu vanjsko tržište. Ali Njemačka, čija je poljoprivreda u prvoj polovini stoljeća proizvodila višak za izvoz, sad ne može bez dopunskog snabdijevanja stranim poljoprivrednim proizvodima. Ako g. Bismarck zabranjuje svojoj industriji da proizvodi za izvoz, čime će se platiti uvoz ovih i mnogih drugih roba, koje sve tarife na svijetu ne mogu spriječiti da budu potrebne.

Za rješenje tog pitanja nije bilo potrebno ništa manje nego genije g. Bismarcka kombiniran s genialnošću njegovih prijatelja i berzanskih savjetnika. Evo kako to ide:

Uzmimo željezo. Period špekulacije i grozničave proizvodnje obdario je Njemačku sa dva poduzeća (Dortmunder Union i Laura-Hütte) od kojih je svako samo za sebe dovoljno da proizvede onoliko koliko u prosjeku treba za cijelu potrošnju u zemlji. Zatim postoji divovsko poduzeće Krupp u Esenu, jedno slično u Bohumu, te bezbroj manjih. Tako je potrošnja željeza u zemlji pokrivena bar tri ili četiri puta. Reklo bi se da je to upravo situacija koja nužno zahtijeva najneograničeniju slobodu trgovine, koja bi jedina bila sposobna da osigura izvoz tog ogromnog suviška proizvodnje. Tako bi se reklo, ali to nije mišljenje zainteresiranih. Kako ima najviše desetak tvornica koje nešto znače i koje dominiraju nad drugima, osniva se ono što Amerikanci nazivaju *ring*¹: udruženje za održanje cijena u zemlji i za reguliranje izvoza.

Čim se raspiše licitacija za željezničke šine ili za druge proizvode njihovih tvornica, odbor odredi, redom, člana kojem će pripasti posao i utvrdi cijenu uz koju ga on mora prihvatiti. Ostali članovi predaju ponude uz višu cijenu, isto tako dogovorenu unaprijed. Tako svaka konkurencija prestaje, postoji potpuni monopol. Isto tako za izvoz. Da bi se osiguralo izvršenje tog plana, svaki član *ringa* polaže na ruke odbora blanko-mjenicu na 125 000 franaka, koja bi se stavila u promet i predočila na plaćanje kad bi potpisnik prekršio svoju obavezu. Na taj način monopolska cijena iznudena njemačkim potrošačima dopustit će tvornicama da u inozemstvu prodaju svoj višak proizvodnje po cijenama po kojima neće da prodaju čak ni Englezi – i njemački filistar (koji to uostalom zaslužuje) plaća ceh. Eto, kako njemački izvoz postaje opet moguć, zahvaljujući onim istim zaštitnim carinama koje, u očima prostog svijeta, izgleda da ga uništavaju.

Hoćete li primjere? Prošle godine jedna talijanska željeznička kompanija, koju bismo mogli imenovati, trebala je 30 000 ili 40 000 tona (po 1000 kg) šina. Poslije dugih pregovora jedna engleska tvornica od toga preuzima 10 000 tona; dobavu ostatka je preuzela, po cijeni koju su u Engleskoj odbili, tvornica Union Dortmund. Jedan engleski konkurent kojega su zapitali zašto on nije mogao dati povoljniju ponudu nego njemačko poduzeće odgovorio je: Tko na svijetu može izdržati konkurenciju jednog bankrotera?

U Škotskoj će se graditi željeznički most preko jednog morskog rukava blizu Edinburga. Za taj most treba 10 000 tona Besemerovog čelika. Tko prihvaća najnižu cijenu, tko tuče sve svoje konkurente, i to na samom rodnom tlu teške industrije željeza, u Engleskoj? Jedan Nijemac, štićenik Bismarckov u više nego jednom pogledu, g. Krupp iz Esena, »kralj topova«.

Toliko o čeliku. Po sebi se razumije da taj lijepi sistem može

¹ krug

samo da za nekoliko godina odloži neizbježan stečaj tih velikih zavjereničkih poduzeća. Dotle dok ih druge industrije ne stanu oponašati, i tada će upropastiti – ne tuđinsku konkurenciju, već svoju zemlju. Čovjek bi pomislio da živi u zemlji luđaka; ipak sve gore ispričane činjenice su uzete iz buržoaskih novina, pristalica slobodne trgovine u samoj Njemačkoj. Organizirati razaranje njemačke industrije pod izgovorom da se ona štiti – griješe li dakle njemački socijalisti koji već godinama ponavljaju da g. Bismarck radi za socijalizam kao da ga oni plaćaju?

II. Državne željeznice

Od 1869. do 1873, za rastuće plime berlinske špekulacije, dva poduzeća, čas neprijateljski raspoložena a čas udružena, podijelila su između sebe vlast nad berzom; Diskontni zavod i banka Bleichröder. To su bili tako reći berlinski Péreire i Mirès. Kako se špekulacija u prvom redu vrtjela oko željeznica, te dvije banke su došle na pomisao da posredno postanu gospodari većine velikih linija, već postojećih ili onih koje će se graditi. Kupujući i zadržavajući izvjestan broj dionica od svake, zagospodarili bi njihovim upravnim odborima; same dionice bi poslužile kao polog za zajmove pomoću kojih bi kupili nove dionice, i tako dalje. Puko ponavljanje, kako se vidi, male oštroumne operacije, koja je ispočetka dovela do vrhunca uspjeh dvojice Péreire-a, a koja se završila poznatom krizom banke Crédit mobilier. Jednak uspjeh krunisao je na početku berlinske Péreire.

Godine 1873. izbila je kriza. Naše dvije banke našle su se u velikoj neprilici zbog svojih gomila željezničkih dionica, iz kojih se više nisu mogli iscijediti progutani milioni. Propao je projekt da se podjarme željezničke kompanije. Okrenuli su dakle front i pokušali da dionice prodaju državi. Projekt da se sve željeznice koncentriraju u rukama carske vlade polazi ne od društvenog dobra zemlje, već od individualnog dobra dviju insolventnih banaka.

Izvršenje projekta nije bilo suviše teško. Za učešće u novim kompanijama bio je »zainteresiran« vjerojatno vrlo velik broj članova parlamenta, u kojem je tako postignuta vlast nad narodno-liberalnom i nad umjerno konzervativnom strankom, tj. nad većinom. Visoki carski činovnici, pruski ministri imali su prste u berzanskim marifetlucima pomoću kojih su te kompanije bile osnovane. U krajnjem slučaju, Bleichröder je bio bankar i financijski *factotum*¹ g. Bismarcka. Sredstva dakle nisu nedostajala.

Međutim, da bi prodaja željeznica državi bila vrijedna truda, trebalo je podići cijenu dionica. Osnovan je dakle 1873. »carski ured za željeznice«; njegov šef, poznata varalica, povisio je jednim potezom

¹ desna ruka

tarife svih njemačkih željeznica za 20 posto, što je trebalo da poveća njihov čisti prihod, a prema tome i vrijednost dionica za otprilike 35 posto. To je bila jedina mjera koju je poduzeo taj gospodin; to je bila jedina zbog koje se on primio svojih funkcija; zato ih se uskoro poslije toga riješio.

U međuvremenu uspjelo je da se projekt sviđi Bismarcku. Ali malena kraljevstva se usprotiviše; savezni savjet je stvar naprosto odbio. Nova promjena fronta; zaključeno je da će najprije Pruska kupiti sve pruske željeznice, s tim da ih u danom slučaju ustupi carstvu.

Uostalom, za carsku vladu postojao je još jedan skriveni motiv koji je kod nje pobuđivao želju da kupi željeznice. A to je u vezi s francuskim milijardama.

Od tih milijardi bile su zadržane znatne svote radi osnivanja tri «carska fonda», jedan za izgradnju zgrade parlamenta, drugi za utvrđenja, treći najzad za invalide iz tri posljednja rata. Ukupna je suma iznosila 926 miliona franaka.

Od ta tri fonda najvažniji, a u isti čas najčudnovatiji, bio je invalidski. Bilo mu je namijenjeno da potroši sam sebe, to jest da u vrijeme kad umre posljednji od tih invalida nestane i fond, kapital i prihod. Fond koji troši sam sebe, reklo bi se opet da bi to mogle izmisliti samo budale. Ali to nisu bile budale; izmislile su ga varalice iz Diskontnog zavoda, i ne bez razloga. Tako je trebalo gotovo godina dana da vlada prihvati tu ideju.

Ipak našim špekulantima se pričiniilo da se taj fond ne bi pojeo dosta brzo. Osim toga, oni su mislili da moraju i druga dva fonda obdariti istim lijepim svojstvom da pojedu sami sebe. Sredstvo je bilo jednostavno. Još prije nego je zakon utvrdio prirodu vrijednosti u koje bi se ti fondovi uložili, zaduženo je jedno trgovačko poduzeće koje je pripadalo pruskoj vladi da kupi prikladne vrijednosne papire. To poduzeće obratilo se Diskontnom društvu, koje je prodalo, za tri carska fonda, 300 miliona franaka željezničkih dionica, koje se tada nisu dale prodati i koje bismo mogli specificirati.

Među tim dionicama se nalazilo 120 miliona od pruge Magdeburg-Halberštad i udruženih linija; željeznica gotovo pod stečajem, koja je poslužila da varalicama osigura ogromne zarade, ali koja nije imala nikakvih izgleda da donese bilo kakav prihod dioničarima. Ovo će se shvatiti kad se zna da je upravni odbor izdao dionica u vrijednosti od 16 miliona za pokriće troškova građenja triju ogranaka te pruge, i da je taj novac posve nestao još prije nego je uopće otpočelo građenje tih pruga. A invalidski fond je ponosan što posjeduje lijep broj tih dionica od željeznica koje ne postoje.

Preuzimanjem tih linija od strane pruske države legalizirala bi se jednim potezom kupovina njihovih dionica od strane carstva; dala bi im se izvjesna realna vrijednost. Odatle interes koji je za taj posao imala carska vlada. I tako je pruga o kojoj je ovdje riječ bila među

prvima čiju je kupovinu predložila pruska vlada a ratificirali su je domovi.

Cijena koju je država odobrila dioničarima bila je znatno iznad realne vrijednosti čak i dobrih pruga. Ovo dokazuje stalan porast njihovih dionica otkako se saznalo za odluku da se one kupuju, i naročito za uslove kupovine. Dvije velike linije, čije su dionice u decembru 1878. vrijedile 103 odnosno 108, kupila je poslije toga država; danas one kotiraju 148 i 138. Tako ništa nije bilo teže dioničarima nego da sakriju svoje veselje dok je trajalo trgovanje.

Ne treba ni reći da je taj porast donio sreću naročito velikim berlinskim berzanskim špekulantima, koji su bili posvećeni u vladine namjere. Berza još dosta deprimirana, u proljeće 1879. iznova je oživjela. Prije nego što su se definitivno rastali od svojih dragih dionica, špekulanti su se poslužili njima da organiziraju nove orgije špekulacija.

Vidi se: njemačko carstvo je isto tako posve pod jarmom berze kao što je to bilo, u svoje vrijeme, francusko carstvo. Berzijanci su oni koji pripremaju projekte što ih – u korist njihovih džepova – treba da izvrši vlada. Pored toga u Njemačkoj imaju i ovu prednost, koja je nedostajala bonapartističkoj vladi: ako carska vlada naide na otpor malih kneževa, ona se pretvori u prusku vladu, koja sigurno neće naići na otpor u svojim domovima, pravim podružnicama berze.

Ali šta? Nije li Generalno vijeće Internacionale to već reklo neposredno poslije rata 1870⁽¹¹¹⁾: Vi ste, g. Bismarck, oborili bonapartistički režim u Francuskoj samo zato *da ga ponovo uspostavite kod sebe!*

Pisano krajem februara 1880.

Štampano u časopisu «L'Égalité»:

I u br. 7 od 3. marta 1880,

II u br. 10 od 24. marta 1880.

Prevod s francuskog

FRIEDRICH ENGELS

Razvitak socijalizma od
utopije do nauke^[112]

Bibliothèque de la REVUE SOCIALISTE

I.

SOCIALISME UTOPIQUE

ET

SOCIALISME SCIENTIFIQUE

PAR

FRÉDÉRIC ENGELS

Traduction française par

PAUL LAFARGUE

Prix: 50 centimes

PARIS

DERVEAUX LIBRAIRE-ÉDITEUR

32, Rue d'Angoulême, 32

1890

Naslovna strana prvog francuskog izdanja spisa Friedricha Engelsa „Razvitak socijalizma od utopije do nauke“

Karl Marx

[Napomena uz francusko izdanje (1880)^[113]]

Stranice sa sadržajem ove brošure objavljene su najprije kao tri članka u »Revue socialiste«^[114] kao prijevod iz najnovijeg djela Friedricha Engelsa *Prevrat u nauci*^[115].¹

Friedrich Engels, jedan od najistaknutijih predstavnika savremenog socijalizma, pročitao se 1844. godine svojim *Nacrtom za kritiku nacionalne ekonomije*², objavljenim najprije u časopisu »Deutsch-Französische Jahrbücher«, koji su u Parizu izdavali Marx i Ruge. U *Nacrtu* su već formulirani neki opći principi naučnog socijalizma. U Manchesteru, gdje je Engels zatim živio, napisao je (na njemačkom jeziku) *Položaj radničke klase u Engleskoj* (1845)³, značajno djelo, čiju je vrijednost Marx dostojno ocijenio u *Kapitalu*. Za vrijeme svog prvog boravka u Engleskoj – kao i kasnije u Briselu – bio je saradnik lista »The Northern Star«, službenog glasila socijalističkog pokreta, i u listu »The New Moral World«^[116] Roberta Owena.

Za vrijeme njegovog boravka u Briselu on i Marx su osnovali komunističko Njemačko radničko udruženje^[45], koje je bilo povezano s flamanskim i valonskim radničkim klubovima; obojica su zajedno s Bornstedtom izdavali novine »Deutsche-Brüsseler-Zeitung«. Na poziv njemačkog komiteta *Saveza pravednih* (u Londonu) postali su članovi ovog Saveza, koji je osnovao Karl Schapper, pošto je kao učesnik u Blanquijevoj zavjeri 1839. bio pobjegao iz Francuske. Nakon ukidanja formi uobičajenih za tajnu organizaciju, Savez je pretvoren u međunarodni *Savez komunista*. Pa ipak Savez je u datim okolnostima morao da se skriva od vlasti. Na međunarodnom kongresu Saveza 1847. godine u Londonu Marx i Engels su dobili zadatak da sastave Manifest Komunističke partije⁴, koji je objavljen neposredno

¹ U tekstu koji je potpisao Lafargue slijedi dodatak: »Pregledao ih je autor, koji je u trećem dijelu izvršio razne dopune kako bi francuskim čitaocima učinio razumljivim dijalektički razvoj ekonomskih snaga kapitalističke proizvodnje.« –

² Vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 24 – 44. – ³ Vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 107 – 327. – ⁴ Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 317-405.

pred februarsku revoluciju i preveden na skoro sve evropske jezike.¹ Iste godine sudjelovali su u osnivanju *Briselskog demokratskog društva*, javnog i međunarodnog udruženja, u kojem su se okupili predstavnici buržoaskih radikala i socijalističkih radnika.

Nakon februarske revolucije Engels je postao urednik lista »Neue Rheinische Zeitung«, koji je osnovao Marx 1848. godine u Kelnu a koji je ukinut u maju 1849. pruskim coup d'état. Pošto je Engels učestvovao u elberfeldskom ustanku, sudjelovao je i u badenskoj kampanji protiv Pruske (jun i jul 1849) kao adutant Willicha, koji je tada bio pukovnik bataljona dobrovoljaca.¹¹⁷¹

U Londonu je 1850. godine bio saradnik časopisa »Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue«, koji je izdavao Marx, a štampan je u Hamburgu. U njemu je Engels prvi put objavio rad *Njemački seljački rat*², koji se 19 godina kasnije pojavio u Lajpcigu kao brošura i doživio tri izdanja.

Nakon ponovnog narastanja socijalističkog pokreta u Njemačkoj Engels je napisao najznačajnije među člancima objavljenim u listovima »Volksstaat« i »Vorwärts«, od kojih je većina preštampana u obliku letaka, kao što su *O društvenim odnosima u Rusiji*³, *Pruska rakija u njemačkoj skupštini*⁴, *O stambenom pitanju*⁵, *Bakunjinisti na djelu*⁶ itd.

Pošto se 1870. godine Engels preselio iz Mančestera u London, postao je član Generalnog vijeća Internacionale, koje ga je zadužilo za prepisku sa Španijom, Portugalom i Italijom.

Najnoviju seriju članaka, kojoj je dao ironičan naslov *Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring* (kao odgovor na tobože nove teorije gospodina Eugena Dühringa o nauci uopće i socijalizmu napose), uputio je listu »Vorwärts«. Ova serija spojena je u jedan tom i doživjela je kod njemačkih socijalista velik uspjeh. U ovoj brošuri donosimo najvrednije izvode iz teorijskog dijela ove knjige, koji u izvjesnoj mjeri predstavljaju *uvod u naučni socijalizam*.

Napisano 4 - 5. maja 1880.

Prema fotokopiji rukopisa.

Prevod s francuskog

¹ U tekstu koji je potpisao Lafargue slijedi dodatak: »Komunistički manifest je jedan od najvrednijih dokumenata savremenog socijalizma. On još i danas predstavlja jedan od najjasnijih prikaza razvitka buržoaskog društva i nastanka proletarijata, koji mora učiniti kraj kapitalističkom društvu; ovdje, kao i u Marxovom djelu *Bijeda filozofije*, objavljenom godinu dana ranije, prvi put nalazimo jasno formulisanu teoriju klasne borbe.« - ² Vidi u 11. tomu ovog izdanja, str. 275-348. - ³ Vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 449-458. - ⁴ Vidi u ovom tomu, str. 32-43. - ⁵ Vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 175-237. - ⁶ Isto, str. 385-398.

de la guerre de l'Empire allemand, qui fut, 19 ans après, revenue à Leipzig
comme habitant et pour ses trois enfants.

Après la guerre de mouvement socialiste en Allemagne, les articles en
idéologie et un document ^{qui} furent les plus importants. Tout le projet
a été réimprimé sous forme de pamphlets. Un document social la
France, l'essai de voir dans le dicté allemand, la question des
habitations, l'imposition customs en France etc.

En 1870, après avoir écrit le manifeste pour Londres, les articles dans
le Conseil général de l'Internationale, on a fait change de correspondance
avec l'Espagne, le Portugal et l'Italie.

La série de derniers articles qui ont traitent un document, sous le titre
Recherches de l'histoire de la science, de la science aux premières
théories, nouvelles de W. E. D. dans les sciences en général et le socialisme
en particulier furent ^{travaux} travaux et essais qui ont été écrits parmi les
socialistes allemands. Vous pouvez dans la présente brochure l'extraire
de plus typique de la partie doctrinale de la base, qui forme ce qui est
peu-être appelé une introduction aux sciences socialistes scientifique.

(Les lettres)

Voilà le fruit de ma conclusion (d'ici) avec les ^{lettres} lettres les
premières, les lettres en français

Tout à vous

Karl Marx.

Friedrich Engels

Predgovor [Prvom njemačkom izdanju (1882)]

Ovaj spis je nastao iz triju glava moga rada *Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring*, Lajpcig 1878. Sastavio sam ih za svog prijatelja Paula Lafargue-a radi prijevoda na francuski i dodao im nekoliko daljnjih razjašnjenja. Francuski prijevod, koji sam pregledao, izašao je najprije u »Revue socialiste«, a zatim samostalno pod naslovom: *Socialisme utopique et socialisme scientifique*, Paris 1880. Po francuskom prijevodu rađeni poljski prijevod upravo je izašao u Ženevi pod naslovom *Socjalizm utopijny a naukowy*. Imprimerie de l'Aurore, Genève 1882.

Iznenadujući uspjeh Lafargue-ova prijevoda u zemljama francuskog jezika i naročito u samoj Francuskoj morao mi je nametnuti pitanje ne bi li i jedno njemačko zasebno izdanje tih triju glava također bilo od koristi. U to mi je redakcija ciriškog »Sozialdemokrat«-a^[118] saopćila da se unutar njemačke socijaldemokratske partije općenito postavlja zahtjev za izdavanjem novih propagandnih brošura i zapitala me ne bih li bio voljan da za tu svrhu dam spomenute tri glave. Ja sam, razumije se, pristao i taj svoj rad stavio na raspolaganje.

Ali on prvobitno nije uopće bio pisan za neposrednu popularnu propagandu. Kako bi jedan prvenstveno naučni rad i mogao da bude pogodan za to? Koje su promjene u formi i sadržaju bile neophodne?

Što se tiče forme, prigovore su mogle pobuditi samo mnoge strane riječi. Ali već Lassalle nije u svojim govorima i propagandnim spisima bio nimalo štedljiv na stranim riječima i, koliko je meni poznato, nitko se na to nije žalio. Od tog vremena naši su radnici mnogo više i mnogo redovitije čitali novine a time su se i mnogo bolje upoznavali sa stranim riječima. Ograničio sam se na to da sve nepotrebne strane riječi uklonim. Kod onih neizbježnih odustao sam od toga da dodajem takozvane opisne prijevode. Neizbježne strane riječi, većinom općenito prihvaćeni naučno-tehnički izrazi, ne bi bile neizbježne

kad bi bile prevodive. Prijevod, dakle, kvari smisao; umjesto da ga objašnjava, on ga zamućuje. Usmeno obavještenje pomaže tu mnogo više.

Sadržaj, naprotiv – mislim da to mogu ustvrditi – neće učiniti njemačkim radnicima većih teškoća. Težak je uopće samo treći odjeljak, ali za radnike, čije opće uslove života ukratko izlaže, mnogo manje nego za »obrazovanog« buržuja. Unoseći mnogobrojna objašnjenja i dopune, mislio sam u stvari manje na radnike nego na »obrazovane« čitaoce; na ljude kao što su, na primjer, poslanik g. von Eynern, tajni savjetnik g. Heinrich von Sybel i ostali Treitschkei, obuzeti neodoljivim porivom da uvijek iznova pokazuju, crno na bijelom, svoje jezivo neznanje i svoje, otud shvatljivo, kolosalno nerazumijevanje socijalizma. Kad Don Kihot kopljem nasrće na vjetrenjače, onda to prilikuje njegovom zvanju i njegovoj ulozi; ali Sanču Pansi tako nešto ne bismo mogli dopustiti.

Takvi čitaoci čudit će se što će u jednoj skici historije razvitka socijalizma naići na Kant-Laplace-ovu kozmogoniju, na modernu prirodnu nauku i Darwina, na klasičnu njemačku filozofiju i Hegela. Ali naučni socijalizam je ipak u biti njemački proizvod i mogao je nastati samo kod nacije čija je klasična filozofija sačuvala živu tradiciju svjesne dijalektike: u Njemačkoj.* Materijalističko shvaćanje historije i njegova specijalna primjena na savremenu klasnu borbu između proletarijata i buržoazije bili su mogući samo posredstvom dijalektike. I dok su pedanti njemačke buržoazije ugušili sjećanje na velike njemačke filozofe i njihovu dijalektiku u močvari pustog eklekticizma do tog stepena da smo prinuđeni pozvati u pomoć savremenu prirodnu nauku kao svjedoka da dijalektika nalazi svoju potvrdu u stvarnosti – mi njemački socijalisti se ponosimo time što potječemo ne samo od Saint-Simona, Fourier-a i Owena nego i od Kanta, Fichtea i Hegela.

London, 21. septembra 1882.

Friedrich Engels

* »U Njemačkoj« je omaška pri pisanju. Treba glasiti: »kod Nijemaca«. Jer ma koliko da je, s jedne strane, njemačka filozofija bila neophodna kod geneze naučnog socijalizma, isto toliko su kod toga bili neophodni ekonomski i politički uslovi Engleske i Francuske. Ekonomski i politički stepen razvitka Njemačke, koji je u početku četrdesetih godina bio još mnogo zaostaliји nego danas, mogao je u najbolju ruku da stvara samo karikature socijalizma. (Up. *Komunistički manifest*, III, 1, c: Njemački ili »istinski« socijalizam.) Tek kad su ekonomske i političke prilike kakve su stvorene u Engleskoj bile podvrgnute njemačkodijalektičkoj kritici, mogao se dobiti realan rezultat. S te strane, dakle, naučni socijalizam nije *isključivo* njemački, nego je isto toliko međunarodni proizvod. [Engelsova primjedba za njemačko izdanje od 1883]

Friedrich Engels

Razvitak socijalizma od utopije do nauke

I

Savremeni socijalizam po svom je sadržaju prije svega plod promatranja, s jedne strane, klasnih suprotnosti koje vladaju u današnjem društvu između posjedujućih i neposjedujućih, kapitalista i najamnih radnika, a s druge – anarhije koja vlada u proizvodnji. Ali po svojoj teorijskoj formi on se u početku pojavljuje kao dalje, tobože dosljednije razvijanje onih principa koje su postavili veliki francuski prosvjetitelji 18. vijeka. Kao i svaka nova teorija, i socijalizam je morao polaziti prije svega od zatečene misaone građe, ma koliko da mu je korijen bio u materijalnim ekonomskim činjenicama.

Veliki ljudi koji su u Francuskoj prosvjećivali umove za predstojeću revoluciju istupali su krajnje revolucionarno. Oni nisu priznavali nikakav vanjski autoritet, ma koje on vrste bio. Religija, shvaćanje prirode, društvo, državno uređenje, sve je bilo podvrgnuto najbespoštednijoj kritici; sve je to trebalo da opravda svoj opstanak pred sudom uma ili da se odrekne opstanka. Misleći razum postao je mjerilo koje se primjenjivalo na sve. To je bilo vrijeme kad je, kako veli Hegel, svijet bio postavljen na glavu*, najprije u tom smislu što su

* Evo što kaže Hegel o francuskoj revoluciji: «Misao, ideja prava odjednom je izvojevala sebi priznanje, i stara uporišta bespravlja nisu mogla da joj pruže nikakav otpor. Ideja prava stavljena je u temelj ustava, i sad je sve moralo da se bazira na njoj. Otkako Sunce sija na nebeskom svodu i planete se okreću oko njega, nikad nije bilo toga da se čovjek postavi na glavu, to jest da kao temelj uzme misao i da prema njoj izgrađuje stvarnost. Anaksagora je prvi rekao da nūs, razum, upravlja svijetom; ali je čovjek tek sada dospio do spoznaje da misao mora upravljati duhovnom stvarnošću. *To je bilo veličanstveno rođanje sunca. Sva misaona bića radosno su pozdravila ovu epohu. Uzvišena emocija vladala je u to vrijeme, svijet je bio prožet entuzijazmom duha*, kao da je tek sada došlo do pomirenja božanskoga sa svijetom.» (Hegel, *Philosophie der Geschichte*, 1840, S. 535) — Zar nije krajnje vrijeme da se protiv takvih općeopasnih prevratničkih učenja pokojnog profesora Hegela upotrijebi zakon protiv socijalista?

čovjekova glava i principi koje je ona otkrila svojim mišljenjem zah-tijevali da važe kao osnova svakog ljudskog djelovanja i udruživanja, a zatim i u širem smislu, što je stvarnost koja je protivurječila tim principima doista bila prevrnutu od vrha do temelja. Sve dotadašnje forme države i društva, sve tradicionalne ideje bačene su kao nera-zumne u staro gvožđe; svijet je dotad dopuštao da ga vode samo pred-rasude; sve prošlo zasluživalo je samo sažaljenje i prezir. Tek je sad svanuo dan, nastupilo carstvo uma; praznovjerje, nepravda, privi-legij i ugnjetavanje treba odsad da ustupe mjesto vječitoj istini, vječi-toj pravdi, jednakosti zasnovanoj u samoj prirodi, i neotudivim pra-vima čovjeka.

Mi sad znamo da to carstvo uma nije bilo ništa drugo do ideali-zirano carstvo buržoazije; da se vječita pravda ostvarila kao buržoaska pravda, da se jednakost svela na buržoasku jednakost pred zakonom; da je kao jedno od najbitnijih prava čovjeka bilo proglašeno – bur-žoasko vlasništvo; i da je država uma, Rousseau-ov društveni ugo-vor^[119], oživotvorena i mogla da bude oživotvorena samo kao buržo-aska, demokratska republika. Isto onako kao i svi njihovi prethodnici, ni veliki mislioci 18. vijeka nisu mogli preći granicu koju im je stavila njihova epoha.

Ali pored suprotnosti između feudalnog plemstva i buržoazije, koja je istupala kao predstavnica čitavog ostalog društva, postojala je i opća suprotnost između eksploatatora i eksploatiranih, između bogatih besposličara i radne sirotinje. Upravo ta okolnost je i omo-gučivala predstavnicima buržoazije da istupaju ne kao predstavnici neke posebne klase, nego kao predstavnici cijelog čovječanstva koje pati. I ne samo to. Od svog postanka buržoazija je bila opterećena svojom suprotnošću; kapitalisti ne mogu postojati bez najamnih rad-nika, i u istoj mjeri u kojoj se srednjovekovni cehovski majstor raz-vijao u savremenog buržuja, razvijao se i cehovski kalfa ili izvancehov-ski nadničar u proletera. Ali iako je, općenito uzevši, buržoazija smjela pretendirati na to da u *borbi protiv plemstva* predstavlja u isto vrijeme i interese raznih radnih klasa onog vremena, ipak su u svakom veli-kom buržoaskom pokretu izbijala i samostalna gibanja one klase koja je bila više ili manje razvijen prethodnik modernog proletarijata. Tako u doba njemačke reformacije i seljačkih ratova anabaptisti i Toma Münzer, u velikoj engleskoj revoluciji leveleri^[120], u velikoj francu-skoj revoluciji Babeuf. Ove revolucionarne oružane ustanke jedne još nezarele klase pratile su i odgovarajuće teorijske manifestacije; u 16. i 17. vijeku utopijska opisivanja idealnih društvenih stanja^[121] u 18. vijeku već direktno komunističke teorije (Morelly i Mably). Zah-tjev za jednakošću više se nije ograničavao na politička prava, nego je trebalo da bude proširen i na društveni položaj pojedinaca; trebalo je ukinuti ne samo klasne privilegije nego i same klasne razlike. As-ketski komunizam, koji je zabranjivao svaki užitak u životu i nadove-zivao se na Spartu, bio je prvi pojavni oblik novog učenja. Zatim su

došla tri velika utopista: Saint-Simon, kod kojega je buržoaski pravac još zadržao izvjesnu važnost uz proleterski; Fourier i Owen, koji je, u zemlji s najrazvijenijom kapitalističkom proizvodnjom i pod utiskom suprotnosti stvorenih tom proizvodnjom, sistematski razrađivao svoje prijedloge za uklanjanje klasnih razlika nadovezujući direktno na francuski materijalizam.

Svoj trojici je zajedničko to što oni ne istupaju kao predstavnici interesa proletarijata koji je do tog vremena historijski bio nastao. Kao i prosvjetitelji, oni hoće da oslobode odmah cijelo čovječanstvo, a ne prvo jednu određenu klasu. Kao i prosvjetitelji, oni hoće da zasnaju carstvo uma i vječite pravde; ali njihovo carstvo se beskrajno razlikuje od prosvjetiteljskog. I buržoaski svijet ureden po principima tih prosvjetitelja nerazuman je i nepravedan te stoga mora da bude isto tako bačen na smetlište kao i raniji društveni poreci. Što stvarni um i stvarna pravda nisu dosad vladali u svijetu dolazi samo otud što ih ljudi nisu dosad tačno spoznali. Nije bilo onog genijalnog čovjeka koji se sad pojavio i koji je spoznao istinu; što se on sad pojavio, što je istina upravo sad spoznata, to nije neizbježan događaj koji nužno proizlazi iz lanca historijskog razvitka, nego je prosto sretan slučaj. On se isto tako mogao roditi 500 godina ranije, i tada bi čovječanstvu uštedio 500 godina zabluda, borbi i patnji.

Vidjeli smo kako su francuski filozofi 18. vijeka, koji su utirali put revoluciji, apelirali na um kao na jedinog sudiju nad svim što je postojalo. Oni su zahtijevali da se uspostave umna država i umno društvo, zahtijevali su da se bez milosrđa ukloni sve što protivuređi vječitom umu. Vidjeli smo također da u stvarnosti taj vječiti um nije bio ništa drugo do idealizirani razum srednjeg građanina koji se upravo tada razvio u buržuja. I kad je francuska revolucija ostvarila to društvo uma i tu državu uma, pokazalo se da su nove institucije, ma koliko bile racionalne prema ranijem stanju, veoma daleko od apsolutnog uma. Država uma završila je potpunim krahom. Rousseau-ov društveni ugovor našao je svoje ostvarenje u vrijeme Terora, od kojega je buržoazija, izgubivši vjeru u svoju političku sposobnost, tražila pribježište najprije u korupciji Direktorija^[122], a konačno pod okriljem Napoleonova despotizma. Obećani vječiti mir izvrgao se u beskrajn osvajачki rat. Ni društvo uma nije prošlo bolje. Suprotnost između bogatstva i siromaštva, umjesto da se razriješi u općem blagostanju, zaoštrila se zbog uklanjanja cehovskih i drugih privilegija koji su je premošćivali i zbog uklanjanja crkvenih dobrotvornih ustanova koje su je ublažavale; »sloboda vlasništva« od feudalnih okova, postavši sad zbiljom, pokazala se za sitnu buržoaziju i sitne seljake kao sloboda da sitno vlasništvo, pritisnuto nadmoćnom konkurencijom krupnog kapitala i krupnog zemljišnog posjeda, prodaju upravo tim magnatima, i tako se ta »sloboda« pretvorila za sitnu buržoaziju i sitne seljake u slobodu od vlasništva; brz uspon industrije na kapitalističkoj osnovi učinio je siromaštvo i bijedu radnih masa uslovom opstanka

društva. Plaćanje u gotovom sve je više postajalo, po Carlyle-ovu izrazu, jedino vezivno tkivo društva. Broj zločina rastao je iz godine u godinu. Ako su feudalni poroci, koji su se ranije bez straha šepurili usred bijela dana, bili, doduše, ne uništeni nego za neko vrijeme ipak potisnuti u pozadinu, sad su na njihovu mjestu sve obilnije cvali buržoaski poroci koji su dotle njegovani samo tajno. Trgovina se sve više pretvarala u podvalu. »Bratstvo« revolucionarne devize⁽¹²³⁾ ostvarivalo se u šikanama i zavisti konkurentske borbe. Na mjesto nasilnog ugnjetavanja stupila je korupcija, na mjesto mača kao osnovne poluge društvene moći stupio je novac. Pravo prve noći prešlo je od feudalnih gospodara na buržoaske fabrikante. Prostitucija se raširila u dotle nečuvenim razmjerima. Sam brak ostao je, kao što je i ranije bio, zakonski priznat oblik prostitucije, njen oficijelni plašt, a uz to je bio obilat dopunjavan brakolomstvom. Ukratko, društvene i političke institucije uspostavljene »pobjedom uma« pokazale su se, u poređenju sa sjajnim obećanjima prosvjetitelja, kao karikature koje izazivaju gorko razočaranje. Još su samo nedostajali ljudi koji bi konstatirali to razočaranje, ali sa smjenom stoljeća dodoše i oni. Godine 1802. izašla su Saint-Simonova *Ženevska pisma*; 1808. pojavilo se prvo Fourier-ovo djelo, iako je osnova njegove teorije datirala još od 1799; 1. januara 1800. preuzeo je Owen upravu nad Nju Lanarkom.⁽¹²⁴⁾

Ali u to vrijeme kapitalistički način proizvodnje a s njim i suprotnost između buržoazije i proletarijata bili su još vrlo nerazvijeni. Krupna industrija, tek nastala u Engleskoj, bila je u Francuskoj još nepoznata. A tek krupna industrija razvija, s jedne strane, konflikte koji čine da prevrat u načinu proizvodnje, ukidanje njegovog kapitalističkog karaktera, postane imperativna nužnost, – konflikte ne samo među klasama koje su tvorevina krupne industrije nego i između proizvodnih snaga i formi razmjene koje je ona stvorila; s druge strane, ona razvija upravo u tim gigantskim proizvodnim snagama sredstva kojima ti konflikti mogu da se riješe. Ako su, dakle, oko 1800. konflikti koji proizlaze iz novog društvenog uređenja tek bili u nastajanju, onda to još mnogo više važi za sredstva njihovog rješenja. Mada su za vrijeme Terora mase pariske sirotinje za jedan trenutak osvojile vlast i mogle na taj način buržoasku revoluciju dovesti do pobjede čak i *protiv* buržoazije, one su time samo pokazale svu nemogućnost duže vladavine tih masa pri tadašnjim odnosima. Proletarijat koji se tek bio počeo izdvajati iz tih neposjedujućih masa kao jezgro jedne nove klase, još sasvim nesposoban za samostalnu političku akciju, pokazao se kao ugnjeten, patnički stalež kome se, zbog njegove nesposobnosti da sam sebi pomogne, u najboljem slučaju pomoć mogla donijeti izvana, odozgo.

Ova historijska situacija presudno je djelovala i na osnivače socijalizma. Nezrelom stanju kapitalističke proizvodnje, nezrelom položaju klasa odgovarale su nezrele teorije. Rješenje društvenih zadataka koje je još ležalo skriveno u nerazvijenim ekonomskim odnosima

trebalo je stvarati iz glave. Društvo je pokazivalo samo nedostatke; ukloniti te nedostatke bio je zadatak mislećeg uma. Radilo se o tome da se pronađe nov, savršeniji sistem društvenog uređenja i da se taj oktroira društvu izvana, propagandom, a po mogućnosti i primjerom uzornih eksperimenata. Ti novi socijalni sistemi bili su unaprijed osuđeni da ostanu utopija; i što šire su bili razrađivani u pojedinostima, to više su morali zalaziti u oblast čiste fantazije.

Kad smo ovo jednom konstatirali, ne zadržavamo se više ni trenutak na strani koja sad sasvim pripada prošlosti. Prepustit ćemo literarnim sitničarima da svečano prebiru po tim fantazijama, koje danas još jedino mogu čovjeka da uveseljavaju, i neka ističu koliko je njihov trezven način mišljenja superioran nad ovakvom »besmislenošću«. A mi ćemo radije uživati u genijalnim klicama misli i u genijalnim mislima koje svuda probijaju fantastičnu ljusku a za koje su ti filistri slijepi.

Saint-Simon je bio sin velike francuske revolucije; kad je ona izbila, on još nije imao trideset godina. Revolucija je bila pobjeda trećeg staleža, tj. velike, u proizvodnji i trgovini *zaposlene* mase nacije nad dotle privilegiranim *dokonim* staležima – plemstvom i svećentvom. Ali se pobjeda trećeg staleža uskoro pokazala kao isključiva pobjeda jednog malog dijela tog staleža, kao osvajanje političke vlasti od strane njegovog socijalno privilegiranog sloja, posjedujuće buržoazije. A uz to se ta buržoazija brzo razvila još za revolucije što pomoću spekulacije konfisciranim i zatim *prodanim* zemljoposjedom plemstva i crkve, što prevarama naroda od strane vojnih liferanata. Upravo vladavina tih varalica dovela je pod Direktorijem Francusku i revoluciju na rub propasti i time dala Napoleonu izliku za državni udar. Tako je u Saint-Simonovoj glavi suprotnost između trećeg staleža i privilegiranih staleža dobila oblik suprotnosti između »radnika« i »dokonih«. Dokoni su bili ne samo stari privilegirani nego i svi oni koji, ne učestvujući u proizvodnji i trgovini, žive od rente. A »radnici« su bili ne samo najamni radnici nego i fabrikanti, trgovci, bankari. Da su dokoni izgubili sposobnost za duhovno vođenje i za političku vladavinu, to je bilo nepobitno i to je definitivno zapečatila revolucija. A da siromašni nisu raspolagali tom sposobnošću, svjedočilo je, po Saint-Simonovom mišljenju, iskustvo iz vremena Terora. Pa tko onda da vodi i vlada? Po mišljenju Saint-Simona – nauka i industrija povezane novom religioznom vezom, nužno mističnim i strogo hijerarhijskim »novim kršćanstvom«, koje je imalo da uspostavi jedinstvo religioznih pogleda razbijeno od vremena reformacije. Ali nauka – to su bili učeni pedanti, a industrija – prije svega aktivni buržuji, fabrikanti, trgovci, bankari. Ti buržuji postali bi, doduše, neka vrsta javnih činovnika, povjerenika cijelog društva, ali bi prema radnicima zadržali komandirajući a također i ekonomski privilegiran položaj. Posebno bi bankari bili pozvani da reguliraju cjelokupnu društvenu proizvodnju pomoću reguliranja kredita. Ovo shvaćanje je pot-

puno odgovaralo vremenu kad se u Francuskoj tek počela razvijati krupna industrija, a s njom i suprotnost između buržoazije i proletarijata. Ali Saint-Simon naročito naglašava da ga svuda i prije svega interesira sudbina »najmnogobrojnije i najsiromašnije klase« (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre).

Već u svojim *Ženevskim pismima* Saint-Simon postavlja načelo. »svi ljudi treba da rade«.

U tom istom spisu on već zna da je vladavina Terora bila vladavina neposjedujućih masa.

»Pogledajte«, dovikuje on tim masama, »što se dogodalo u Francuskoj kad su tamo vladali vaši drugovi; oni su stvorili glad.«⁽¹²⁵⁾

A shvatiti francusku revoluciju kao klasnu borbu, i to ne samo između plemstva i buržoazije nego i između plemstva, buržoazije i neposjedujućih, to je 1802. godine bilo veoma genijalno otkriće. Godine 1816. on proglašava da je politika nauka o proizvodnji i predskazuje da će se politika potpuno utopiti u ekonomiji.⁽¹²⁶⁾ Ako se ovdje spoznaja da je ekonomski položaj baza političkih institucija pokazuje tek u klici, ipak je već jasno izrečeno da političko vladanje ljudima mora da se pretvori u upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje, dakle, da mora doći do »ukidanja države«, o kojem se nedavno raspravljalo s toliko mnogo galame. S jednakom superiornošću nad svojim savremenikima Saint-Simon objavljuje 1814, neposredno poslije ulaska saveznika u Pariz, a zatim 1815, za vrijeme rata od sto dana, da je savez Francuske s Engleskom i, u drugom redu, savez ovih dvaju zemalja s Njemačkom jedino jamstvo za uspješan razvitak i mir Evrope.⁽¹²⁷⁾ Da bi se 1815. godine Francuzima propovijedao savez s pobjednicima kod Vaterloa⁽¹²⁸⁾, trebalo je faktično imati isto toliko odvažnosti koliko i historijske dalekovidosti.

Dok kod Saint-Simona otkrivamo genijalnu širinu pogleda, usljed koje su kod njega sadržane u klici gotovo sve misli kasnijih socijalista, osim strogo ekonomskih, dotle kod Fourier-a nalazimo kritiku postojećih društvenih prilika koja je ne samo tipično francuski duhovita nego i isto toliko duboka. Fourier hvata za riječ buržoaziju, njene oduševljene proroke prije revolucije i njene zainteresirane laskavce poslije revolucije. On nemilosrdno razgoličuje materijalnu i moralnu mizeriju buržoaskog svijeta; on upoređuje s njome i blistava obećanja ranijih prosvjetitelja o društvu u kojem će vladati samo um, o civilizaciji koja će svima donijeti sreću, o bezgraničnoj sposobnosti čovječanstva da se usavršava, i uljepšavajuće fraze savremenih buržoaskih ideologa; on pokazuje kako svuda najzvučnijoj frazi odgovara najbjednija stvarnost, i taj bezizlazan fijasko fraze zasipa jetkim sarkazmima. Fourier nije samo kritičar; njegova uvijek vedra priroda čini ga satiričarom, i to jednim od najvećih satiričara svih vremena. Špekulantske podvale koje su cvjetale poslije propasti revolucije on opi-

suje koliko majstorski toliko i zabavno. Još je majstorskija njegova kritika buržoaskog oblika polnih odnosa i položaja žene u buržoaskom društvu. On prvi izriče da je u jednom društvu stupanj ženske emancipacije prirodna mjera opće emancipacije.^[129] Ali je Fourier najveći u svom shvaćanju historije društva. Čitav njen dosadašnji tok on dijeli na četiri stepena razvitka: divljaštvo, barbarstvo, patrijarhat i civilizaciju – ovaj posljednji poklapa se s društvom koje se sad zove buržoasko, dakle s društvenim poretком uvedenim poslije 16. vijeka – i dokazuje

»da civilizirani poredak svakom poroku koji barbarstvo vrši na jednostavan način daje složen, dvosmislen, dvoličan, licemjerman način postojanja»,

da se civilizacija kreće u »pogrešnom krugu«, u protivurječnostima koje ona stalno iznova stvara a ne može da ih savlada, tako da uvijek postiže upravo suprotno od onoga što hoće da postigne ili od onoga što joj je tobože namjera da postigne.^[130] Tako, na primjer,

»u civilizaciji siromaštvo proizlazi upravo iz izobilja.«^[131]

Fourier, kao što se vidi, barata dijalektikom isto onako majstorski kao i njegov savremenik Hegel. Isto tako dijalektički on ističe, nasuprot pričanju o neograničenoj sposobnosti čovječanstva da se usavršava, kako svaka historijska faza ima svoju uzlaznu, ali i svoju silaznu liniju^[132], i taj način promatranja primjenjuje i na budućnost cjelokupnog čovječanstva. Kao što Kant uvodi u prirodne nauke buduću propast zemlje, tako Fourier uvodi u promatranje historije buduću propast čovječanstva.

Dok je u Francuskoj orkan revolucije očistio teren, u Engleskoj se vršio mirniji, ali zato ne manje snažan prevrat. Para i nove mašine-alatljike pretvorile su manufakturu u savremenu krupnu industriju i time revolucionirale čitavu osnovu buržoaskog društva. Dremljivi razvojni tok manufakturnog perioda pretvorio se u pravi »Sturm und Drang«-period proizvodnje. Sve se brže i brže vršilo rastavljanje društva na krupne kapitaliste i neposjedujuće proletere, a između njih je, umjesto nekadašnjeg stabilnog srednjeg staleža, sad živjela nesigurnim životom nestalna masa zanatlija i trgovčiča, dio stanovništva koji najviše fluktuirala. Nov način proizvodnje bio je tek na početku svoje uzlazne linije; još je to bio normalan, regularan, u datim okolnostima jedino moguć način proizvodnje. Ali je on već tada stvorio vapajuća socijalna zla: sabijanje beskućnog stanovništva u najgorim obitavilištima velikih gradova – ukidanje svih tradicionalnih veza zasnovanih na porijeklu, patrijarhalnoj potčinjenosti, porodici – prekomjerman rad, naročito žena i djece, u užasavajućim razmjerima – masovnu demoralizaciju radne klase, bačene iznenada u sasvim nove odnose, iz sela u grad, iz zemljoradnje u industriju, iz stabilnih uslova života u dnevno promjenljive, nesigurne. Onda je kao reformator istupio Robert Owen, dvadesetdevetogodišnji tvorničar, čovjek dječje

jednostavnosti karaktera koja je graničila s uzvišenošću, a ujedno rođeni voda ljudi kao malo tko. On je usvojio učenje prosvjetitelja-materijalista da je čovjekov karakter proizvod urođene organizacije s jedne strane, a s druge – okolnosti u kojima se čovjek nalazi za vrijeme svog života, a naročito za vrijeme perioda razvitka. Većina njegovih staleskih drugova vidjela je u industrijskoj revoluciji samo zbrku i kaos, pogodne za lov u mutnome i za brzo bogaćenje. A Owen je u njoj vidio priliku da primijeni svoju omiljenu tezu i da tako u kaos unese red. On je to već s uspjehom bio pokušao u Mančesteru, kao rukovodilac jedne tvornice sa više od pet stotina radnika; od 1800. do 1829. upravljao je kao kompanjon-direktor velikom predionicom pamuka u Nju Lanarku u Škotskoj u istom smislu, ali s većom slobodom djelovanja i s uspjehom koji mu je donio evropsku glasovitost. Stanovništvo Nju Lanarka, koje je postepeno naraslo na 2500 ljudi, sastavljeno isprva od najraznovrsnijih i većinom jako demoraliziranih elemenata, pretvorio je u potpuno uzornu koloniju, u kojoj su pijanstvo, policija, sudac za krivične stvari, procesi, zbrinjavanje siromašnih i potreba za dobrotvornošću postale nešto nepoznato. I to prosto na taj način što je ljude stavio u okolnosti dostojnije čovjeka, a napose što se starao da se brižljivo odgoji mladi naraštaj. On je pronalazač škola za malu djecu, i tamo je prvi put uveo te škole. Od druge godine života djeca su dolazila u školu gdje su se tako dobro zabavljala da su ih s mukom odvodili kućama. Dok se kod njegovih konkurenata radilo 13-14 sati dnevno, u Nju Lanarku se radilo samo 10 1/2 sati. A kad je pamučna kriza primorala tvornicu na četveromjesečno mirovanje, nezaposlenim radnicima i dalje je plaćana puna plaća. I uza sve to poduzeće je više nego udvostručilo svoju vrijednost i sve do kraja donosilo je vlasnicima obilan profit.

Ali svim tim Owen nije bio zadovoljan. Egzistencija koju je stvorio svojim radnicima nije u njegovim očima bila još ni blizu dostojna čovjeka;

»Ljudi su bili moji robovi«;

relativno povoljne okolnosti u koje ih je stavio bile su još daleko od toga da dopuste svestran racionalan razvitak karaktera i uma, a kamoli slobodnu životnu aktivnost.

»Pa ipak je radni dio od ovih 2500 osoba dnevno proizvodio onoliko realnog bogatstva za društvo koliko je, prije nepuna pola vijeka, mogao da proizvede radni dio stanovništva od 600 000 ljudi. Pitao sam se: što biva s razlikom između bogatstva koje potroši 2500 osoba i onog koje bi bilo potrošilo onih 600 000?«

Odgovor je bio jasan. Bila je upotrebljena na to da se vlasnicima tvornice plati 5% kamata na investicioni kapital i još pored toga više od 300 000 funti sterlinga (6 000 000 maraka) dobiti. A što je važilo za Nju Lanark, važilo je još u većoj meri za sve ostale tvornice u Engleskoj.

«Bez tog novog, pomoću mašina stvorenog bogatstva ne bi mogli da se vode ratovi za rušenje Napoleona i za održavanje aristokratskih društvenih principa. Pa ipak, ta je nova moć bila tvorevina radne klase.»*

Zato je trebalo da njoj pripadnu i plodovi. Nove moćne proizvodne snage, koje su dotle služile samo bogaćenju pojedinaca i ugnjetavanju masa, davale su, po Owenu, osnovu za društvenu reformu i bile su određene da, kao zajedničko vlasništvo svih, rade samo za zajedničko blagostanje svih.

Na ovako čisto poslovan način, kao plod tako reći trgovačke kalkulacije, nastao je Owenov komunizam. I on dosljedno zadržava taj praktični karakter. Tako je 1823. Owen predložio da se pomoću komunističkih kolonija učini kraj irskoj bijedi i priložio je podroban proračun investicionih troškova, godišnjih rashoda i predvidljivih prihoda.^[133] Tako je u njegovom definitivnom planu budućeg uređenja^[134] tehnička obrada pojedinosti, sve do tlocrta, vertikalne projekcije i pogleda iz ptičje perspektive, izvedena s toliko stručnog znanja da, ako se već prihvati Owenov metod društvene reforme, malo što ima da se kaže protiv detalja, čak i sa stručnjačkog gledišta.

Prelazak ka komunizmu bio je prekretnica u Owenovom životu. Dok je istupao samo kao filantrop, Owen je žeo samo bogatstvo, aplauz, čast i slavu. Bio je najpopularniji čovjek u Evropi. Ne samo njegovi staleški drugovi nego i državnici i vladari slušali su ga s odobravanjem. Ali kad je iznio svoje komunističke teorije, list se okrenuo. Njemu se činilo da put ka društvenoj reformi zatvaraju prije svega ove tri velike prepreke: privatno vlasništvo, religija i sadašnji oblik braka. Znao je što ga čeka ako ih napadne: opći bojkot od strane oficijelnog društva, gubitak socijalnog položaja. Ali Owena to nije spriječilo da ih bezobzirno napadne, i dogodilo se kako je predvidio. Prognan iz oficijelnog društva, prešućen od štampe, osiromašio zbog neuspjelih komunističkih pokušaja u Americi na koje je žrtvovao cijeli svoj imetak, on se obratio direktno radničkoj klasi i djelovao je u njenoj sredini još trideset godina. Svi socijalni pokreti i sva stvarna poboljšanja koja su ostvarena u Engleskoj u interesu radnika vezani su za Owenovo ime. Tako je on 1819, poslije petogodišnjih napora, osigurao izglasavanje zakona o ograničenju ženskog i dječjeg rada u tvornicama.^[135] On je predsjedavao prvom kongresu na kome su se tredjunioni cijele Engleske ujedinili u jedno jedino veliko sindikalno udruženje.^[136] On je uveo, kao prelazne mjere k potpuno komunističkom uređenju društva, s jedne strane kooperativna udruženja (potrošačke i proizvođačke zadruge), koje su otada bar dala praktičan

* Iz *The Revolution in Mind and Practice*, memorandumu upućenog svim «crvenim republikancima, komunistima i socijalistima Evrope» i francuskoj privremenoj vladi 1848, ali poslatog i «kraljici Viktoriji i njenim odgovornim savjetodavcima».

dokaz da ni trgovac ni tvorničar nisu neke neophodno potrebne osobe, a s druge strane bazare rada^[137], zavode za razmjenu proizvoda rada pomoću papirnog radnog novca kojem je jedinica bio jedan radni sat; ti zavodi su nužno morali da propadnu, ali oni su potpuno anticipirali mnogo kasniju Proudhonovu banku za razmjenu^[138], a razlikovali su se od nje upravo time što nisu predstavljali univerzalan lijek protiv svih društvenih zala, nego samo prvi korak k puno radikalnijem preobražaju društva.

Način gledanja utopista dugo je vladao socijalističkim shvaćanjima 19. vijeka, a dijelom vlada njima i danas. Još sasvim nedavno njemu su ukazivali počast svi francuski i engleski socijalisti, njemu pripada i raniji njemački komunizam, uključujući Weitlingov. Za sve njih socijalizam je izraz apsolutne istine, uma i pravde, i samo treba da bude otkriven pa da vlastitom snagom osvoji svijet; budući da je apsolutna istina nezavisna od vremena, prostora i historijskog razvitka čovječanstva, čisti je slučaj gdje će i kada će biti otkrivena. Pri tom su opet apsolutna istina, um i pravda kod svakog osnivača škole različiti; a kako je opet kod svakog osnivača škole posebna vrsta apsolutne istine, uma i pravde uvjetovana njegovim subjektivnim razumom, njegovim uslovima života, njegovim opsegom znanja i školovanosti mišljenja, u ovom konfliktu apsolutnih istina nije moguće nikakvo drugo rješenje nego da se one međusobno izgledaju. A iz toga nije moglo da iziđe ništa drugo do jedna vrsta eklektičkog prosječnog socijalizma, kakav faktično do danas vlada u glavama većine socijalističkih radnika u Francuskoj i Engleskoj. Taj eklektički socijalizam je mješavina umjerenijih kritičkih opažanja, ekonomskih postavki i predstava različitih osnivača sekta o budućem društvu – mješavina koja dopušta najraznovrsnije nijanse i koja se dobiva to lakše što brže njeni pojedini dijelovi gube u debatama, kao kamenčići u potoku, svoje oštre uglove određenosti. Da bi se od socijalizma učinila nauka, trebalo ga je najprije staviti na realno tlo.

II

U međuvremenu je, pored i poslije francuske filozofije 18. vijeka, nastala novija njemačka filozofija i našla svoj završetak u Hegelu. Njena najveća zasluga bila je ponovno prihvaćanje dijalektike kao najviše forme mišljenja. Stari grčki filozofi bili su svi rođeni, spontani dijalektičari, a Aristotel, najuniverzalnija glava među njima, već je i istražio najbitnije forme dijalektičkog mišljenja. Novija filozofija, naprotiv, mada je i u njoj dijalektika imala sjajnih predstavnika (npr. Descartes-a i Spinozu), zaglibljivala se sve više i više, naročito pod engleskim uticajem, u tzv. metafizički način mišljenja, koji je gotovo isključivo prevladavao i kod Francuza 18. vijeka, bar u njihovim specijalno filozofskim radovima. Izvan filozofije u pravom smislu riječi i oni su bili u stanju da dadu remek-djela dijalektike; podsjećamo na *Rameau-ova sinovca* od Diderot-a^[139] i na *Raspravu o porijeklu nejednakosti među ljudima* od Rousseau-a. – Ovdje dajemo ukratko suštinu obaju metoda mišljenja.

Ako posmatramo prirodu, ili historiju čovječanstva, ili našu vlastitu duhovnu djelatnost, najprije nam se ukazuje slika beskrajnog spleta veza i uzajamnih djelovanja u kojem ništa ne ostaje ono što je bilo, ondje gdje je bilo i onakvo kakvo je bilo, nego se sve kreće, mijenja, postaje i prolazi. Mi vidimo, dakle, najprije opću sliku u kojoj pojedinosti još ostaju, više ili manje, u pozadini, mi više pazimo na kretanje, prijelaze, veze, nego na ono što se kreće, prelazi, stoji u vezi. Ovaj prvobitni, naivan ali u stvari tačan pogled na svijet svojstven je staroj grčkoj filozofiji, a najprije ga je jasno izrazio Heraklit: sve jest i u isto vrijeme nije, jer sve teče, stalno se mijenja, stalno postaje i prolazi. Ali ovaj pogled, ma kako tačno obuhvaćao opći karakter cjelokupne slike pojava, nije dovoljan da objasni pojedinosti iz kojih je sastavljena ta cjelokupna slika; a dok njih ne znamo, nismo načistu ni s cjelokupnom slikom. Da bismo upoznali te pojedinosti, moramo ih izdvojiti iz njihove prirodne ili historijske veze i istraživati ih, svaku za sebe, prema njihovim svojstvima, njihovim posebnim uzrocima i posljedicama itd. Ovo je prije svega zadatak prirodnih nauka i historijskog istraživanja, a te grane istraživanja zauzimale su, iz pojmljivih razloga, kod Grka klasičnog doba podređeno mjesto, jer su oni najprije morali prikupiti materijal. Tek pošto je prirodnonaučni i historijski materijal do izvjesnog stupnja prikupljen, može da se pristupi kritič-

kom ispitivanju, upoređivanju, odnosno podjeli na klase, redove i vrste. Stoga su egzaktno istraživanje prirode dalje razvili tek Grci aleksandrijskog perioda^[140] i kasnije, u srednjem vijeku, Arapi; prave prirodne nauke datiraju tek od druge polovine 15. vijeka, i otad su napredovale sve brže i brže. Rastaviti prirodu na njene pojedine dijelove, rasporediti različite prirodne procese i prirodne predmete u određene klase, istražiti unutrašnji sastav organskih tijela s obzirom na njihove raznovrsne anatomske oblike – to je bio glavni uslov za gigantske napretke u poznavanju prirode koje su nam donijela posljednja četiri stoljeća. Ali sve ovo zajedno ostavilo nam je u naslijeđe i naviku da stvari i procese u prirodi gledamo u njihovoj izoliranosti, izvan njihove velike opće veze; i otud ne u njihovu kretanju, već u mirovanju; ne kao bitno promjenljive, već kao postojeane, ne kao žive, već kao mrtve. Prenesen od Bacona i Locke-a iz prirodnih nauka u filozofiju, taj način gledanja stvorio je specifičnu borniranost posljednjih stoljeća: metafizički način mišljenja.

Za metafizičara stvari i njihove mislene slike, pojmovi, jesu izolirani predmeti istraživanja, neizmjenljivi, kruti, dati jedanput za svagda, predmeti koje treba posmatrati jedan za drugim i jedan bez drugoga. On misli u samim neposredovanim suprotnostima; njegov je govor da, da i ne, ne, a što je više od toga, to ne valja. Za njega stvar ili postoji ili ne postoji: stvar ne može ujedno biti i ona sama i nešto drugo. Pozitivno i negativno apsolutno se isključuju; uzrok i posljedica isto tako stoje jedno prema drugom u krutoj suprotnosti. Ovaj način mišljenja izgleda nam na prvi pogled veoma prihvatljiv zato što je to način mišljenja takozvanog zdravog ljudskog razuma. Ali zdrav ljudski razum, ma koliko da je poštovanja dostojan drug dok ostaje u domaćoj oblasti svoja četiri zida, doživljava sasvim čudnovate avanture čim se odvaži u daleki svijet naučnog istraživanja; i metafizički način gledanja, ma koliko da je opravdan pa čak i neophodan u veoma širokim oblastima čije prostranstvo zavisi od prirode predmeta, ipak uvijek, prije ili poslije, dostiže jednu granicu iza koje postaje jednostran, ograničen, apstraktan i zapleće se u nerazrešivim protivrječnostima jer zbog pojedinačnih stvari zaboravlja njihovu vezu, zbog njihova postojanja zaboravlja njihovo postajanje i nestajanje, zbog njihova mirovanja – njihovo kretanje, jer od drveća ne vidi šumu. Za svakodnevne slučajeve mi npr. znamo i možemo određeno reći da li neka životinja postoji ili ne postoji; ali pri tačnijem istraživanju vidimo da je to ponekad veoma zamršena stvar, kao što je to vrlo dobro poznato pravnicima, koji su se uzalud mučili da otkriju neku racionalnu granicu počevši od koje bi usmrćenje djeteta u materinoj utrobi bilo ubistvo; isto tako je nemoguće ustanoviti moment smrti, jer fiziologija pokazuje da smrt nije nešto što se događa odjedanput, trenutno, nego veoma dugotrajan proces. Isto tako svako organsko biće u svakom trenutku jest isto i nije isto; u svakom trenutku ono prerađuje materije primljene izvana a izlučuje druge; u svakom

trenutku neke ćelije njegova tijela odumiru a nove se stvaraju; poslije dužeg ili kraćeg vremena materija toga tijela potpuno je obnovljena, zamijenjena drugim atomima materije, tako da je svako organsko biće stalno isto a ipak drugo. Pri tačnijem posmatranju nalazimo također da su oba pola neke suprotnosti, kao pozitivno i negativno, isto onoliko nerazdvojni jedan od drugoga koliko su i suprotni, da se uprkos *svoj* suprotnosti uzajamno prožimaju; isto tako nalazimo da su uzrok i posljedica predstave koje kao takve važe samo kad se primijene na pojedinačan slučaj, a čim taj pojedinačan slučaj posmatramo u njegovoj općoj vezi sa svjetskom cjelinom, ove se predstave poklapaju i prepleću u predstavi univerzalnog uzajamnog djelovanja gdje uzroci i posljedice stalno mijenjaju svoja mjesta, gdje ono što je sad ili ovdje posljedica, tamo ili tada postaje uzrok, i obrnuto.

Svi ovi procesi i metode mišljenja ne mogu se smjestiti u okvir metafizičkog mišljenja. Naprotiv, za dijalektiku, koja stvari i njihove pojmovne odraze uzima uglavnom u njihovoj vezi, njihovoj zalančnosti, njihovom kretanju, njihovom nastajanju i nestajanju, takvi procesi znače isto toliko potvrda za njenu metodu. Priroda je probni kamen za dijalektiku, i moramo priznati modernim prirodnim naukama da su za tu probu dostavile veoma obilan materijal, koji se gomila iz dana u dan, i time dokazale da se u prirodi, u posljednjoj instanci, sve događa dijalektički a ne metafizički, da se ona ne kreće u vječitoj monotoniji nekog kruga koji se stalno ponavlja, nego da prolazi kroz stvarnu historiju. Ovdje prije svega treba spomenuti Darvina, koji je metafizičkom shvaćanju prirode zadao najsnažniji udarac svojim dokazom da je čitava današnja organska priroda, biljke i životinje a time i čovjek, proizvod razvojnog procesa koji je trajao milijunima godina. No kako se dosad mogu na prste izbrojati prirodnjaci koji su naučili da misle dijalektički, ovaj konflikt između otkrivenih rezultata i tradicionalnog načina mišljenja objašnjava ovu bezgraničnu zbrku koja sad vlada u teorijskoj prirodnoj nauci i koja nagoni u očajanje i učitelje i učenike, i pisce i čitaoce.

Egzaktno prikazivanje svemira, njegova razvitka i razvitka čovječanstva, kao i prikazivanje odraza tog razvitka u glavama ljudi može se, dakle, postići samo dijalektičkim putem, stalno vodeći računa o općim uzajamnim utjecajima postajanja i nestajanja, progresivnih ili regresivnih promjena. A u tom smislu je odmah i istupila novija njemačka filozofija. Kant je počeo svoju karijeru time što je Newtonov stabilan Sunčev sistem i njegovo vječito trajanje – pošto je dat famozni prvi impuls – rastvorio u historijski proces: u postanak Sunca i svih planeta iz rotirajuće maglene mase. Zajedno s tim on je već izveo zaključak da je s takvim postankom nužno data i buduća propast Sunčeva sistema. Pola stoljeća kasnije Laplace je matematički obrazložio njegovo gledište, a još pola stoljeća kasnije spektroskop je dokazao da u kozmičkom prostoru postoje takve užarene plinovite mase raznih stupnjeva zgusnutosti.^{[1][1]}

Ova novija njemačka filozofija dobila je svoj završetak u Hegelovu sistemu, u kojem je prvi put – i to je Hegelova velika zasluga – čitav prirodni, historijski i duhovni svijet predstavljen kao proces, tj. u stalnom kretanju, mijenjanju, preobražavanju i razvitku, i učinjen je pokušaj da se dokaže unutrašnja veza u tom kretanju i razvitku. S ovog gledišta historija čovječanstva više nije izgledala kao divlja zbrka besmislenih nasilja koja su pred sudom sad sazrelog filozofskog uma sva podjednako za osudu pa je zato najbolje da ih čovjek što brže zaboravi, nego kao proces razvitka samog čovječanstva. Mišljenju je sad postavljen zadatak da na svim stranputicama prati postepeno napredovanje toga procesa i da kroz sve prividne slučajnosti dokaže njegovu unutrašnju zakonitost.

Što Hegel taj zadatak nije riješio, to je ovdje indiferentno. Njegova je epohalna zasluga u tome što ga je postavio. Taj je zadatak takav da ga nijedan pojedinac nikad neće moći da riješi. Iako je Hegel – pored Saint-Simona – bio najuniverzalnija glava svoga doba, ipak je bio ograničen, prvo, nužno ograničenim opsegom svog vlastitog znanja i, drugo, znanjem i pogledima svoje epohe, koji su bili isto tako ograničeni po opsegu i po dubini. A k tome je došlo i treće. Hegel je bio idealist, tj. za njega misli njegove glave nisu bile više ili manje apstraktne slike realnih stvari i procesa, nego su, obrnuto, stvari i njihov razvitak za njega bili samo realizirane slike »ideje« koja negdje postoji već prije svijeta. Time je sve bilo postavljeno na glavu, i stvarna veza svijeta bila je potpuno izopačena. I mada je Hegel neke pojedinačne veze shvatio tačno i genijalno, ipak je iz navedenih razloga i u detalju mnogo štošta moralo ispasti skrpljeno, izvještačeno, namješteno, jednom riječi naopako. Hegelov sistem kao takav bio je kolosalno nedonošče – ali i posljednje nedonošče te vrste. Naime, on je još patio od jedne neizlječive unutrašnje protivurječnosti: s jedne strane, njegova bitna pretpostavka je takvo gledanje na historiju po kojem je historija čovječanstva jedan proces razvitka koji već po svojoj prirodi ne može da bude intelektualno završen otkrićem takozvane apsolutne istine; ali s druge strane taj sistem tvrdi da je ukupnost upravo te apsolutne istine. Sveobuhvatan, jednom zauvijek završen sistem spoznaje prirode i historije protivurječi osnovnim zakonima dijalektičkog mišljenja, što međutim nipošto ne isključuje, nego, naprotiv, uključuje da sistematska spoznaja cjelokupnog vanjskog svijeta može da od pokoljenja do pokoljenja učini gigantski napredak.

Sagledavanje totalne naopakosti dosadašnjeg njemačkog idealizma nužno je dovelo do materijalizma, ali, valja istaći, ne do onog čisto metafizičkog, isključivo mehaničkog materijalizma 18. vijeka. Nasuprot naivno revolucionarnom, jednostavnom odbacivanju čitave prijašnje historije, moderni materijalizam vidi u historiji proces razvitka čovječanstva i postavlja sebi zadatak da otkrije zakone po kojima se taj proces kreće. Dok je kod Francuza 18. vijeka i još kod Hegela

dominirala predstava o prirodi kao jednoj cjelini koja se kreće u uskim kružnim tokovima i koja ostaje uvijek jednaka samoj sebi, s vječitim svemirskim tijelima, kao što je učio Newton, i s nepromjenljivim vrstama organskih bića, kao što je učio Linné, dotle moderni materijalizam uopćava novije napretke prirodne nauke, prema kojima i priroda ima svoju historiju u vremenu, prema kojima svemirska tijela – kao i vrste organizama koji ih pod povoljnim uslovima naseljavaju – nastaju i nestaju, a kružni tokovi, ukoliko ih uopće smijemo dopustiti, dobijaju beskrajno veće dimenzije. U oba slučaja on je bitno dijalektički, i više mu nije potrebna nikakva filozofija koja stoji iznad ostalih nauka. Čim se svakoj pojedinoj nauci postavi zahtjev da jasno odredi svoje mjesto u općoj vezi stvari i znanja o stvarima, svaka posebna nauka o toj općoj vezi postaje suvišna. Od cijele dosadašnje filozofije ostaje da i dalje samostalno postoji samo učenje o mišljenju i njegovim zakonima – formalna logika i dijalektika. Sve ostalo prelazi u pozitivnu nauku o prirodi i historiji.

Ali dok se preokret u gledanju na prirodu mogao vršiti samo u onoj mjeri u kojoj je istraživanje davalo odgovarajući pozitivan materijal za spoznaju, već mnogo ranije bile su se ispoljile historijske činjenice koje su dovele do odlučnog obrta u shvaćanju historije. Godine 1831. izbio je u Lionu prvi radnički ustanak; 1838–1842. prvi radnički pokret nacionalnih razmjera, pokret engleskih čartista, dostigao je svoju najvišu tačku. Klasna borba između proletarijata i buržoazije izbijala je u prvi plan historije najnaprednijih evropskih zemalja u istom stepenu u kojem se tamo razvijala, s jedne strane, krupna industrija, a s druge – novoosvojena politička vlast buržoazije. Činjenice su sve odlučnije demantirale učenje buržoaske ekonomije o istovjetnosti interesa kapitala i rada, o općoj harmoniji i općem narodnom blagostanju kao posljedici slobodne konkurencije. Više se nije moglo prelaziti preko svih tih stvari, kao god ni preko francuskog i engleskog socijalizma koji je bio njihov teorijski, iako veoma nesavršen izraz. Ali staro idealističko shvaćanje historije, koje još nije bilo potisnuto, nije znalo za klasne borbe bazirane na materijalnim interesima ni uopće za materijalne interese; proizvodnja i svi ekonomski odnosi pojavljuju se u njemu samo uzgred, kao podređeni elementi »kulturne historije«.

Nove činjenice nagonile su na to da se čitava dosadašnja historija podvrgne novom istraživanju, i tada se pokazalo da je *sva* dosadašnja historija, izuzev prvobitnog stanja, bila historija klasnih borbi, da su te društvene klase koje se bore jedna protiv druge uvijek proizvod odnosa proizvodnje i prometa, jednom riječi, *ekonomskih* odnosa svoje epohe; dakle, da ekonomska struktura društva uvijek sačinjava realnu osnovu kojom u posljednjoj instanci treba objasniti cjelokupnu nadgradnju pravnih i političkih institucija, kao i religioznih, filozofskih i drugih predstava svakog historijskog perioda. Hegel je shvaćanje historije oslobodio od metafizike, učinio ga je dijalektičkim – ali nje-

govo shvaćanje historije bilo je u suštini idealističko. Sad je idealizam bio istjeran iz svoga posljednjeg utočišta, iz shvaćanja historije, bilo je dano materijalističko shvaćanje historije i nađen put da se svijest ljudi objasni iz njihova bivstvovanja, umjesto da se, kao dotad, njihovo bivstvovanje objašnjava iz njihove svijesti.

Stoga se sad socijalizam više nije pojavljivao kao slučajno otkriće ove ili one genijalne glave, nego kao nužan rezultat borbe dviju historijskih nastalih klasa, proletarijata i buržoazije. Njegov zadatak više nije bio da sačini što je moguće savršeniji sistem društva, nego da istražuje historijsko-ekonomski proces iz kojeg te klase i njihov antagonizam nužno potječu i da u ekonomskom položaju stvorenom tim procesom pronalazi sredstva za rješenje konflikta. Ali s ovim materijalističkim shvaćanjem historije dotadašnji socijalizam bio je isto onako nespojiv kao što je shvaćanje prirode u francuskom materijalizmu nespojivo s dijalektikom i s novijim prirodnim naukama. Dotadašnji je socijalizam, doduše, kritizirao postojeći kapitalistički način proizvodnje i njegove posljedice, ali ga nije mogao objasniti, dakle nije mogao ni da izađe na kraj s njim; mogao ga je samo odbaciti kao loš. Što se on žešće obarao na eksploataciju radničke klase koja je od tog načina proizvodnje neodvojiva, to manje je mogao da jasno pokaže u čemu se ona sastoji i kako nastaje. Međutim, radilo se o tome da se, s jedne strane, kapitalistički način proizvodnje prikaže u svojoj historijskoj vezi i svojoj nužnosti za određeni historijski period, dakle da se prikaže i nužnost njegove propasti, a s druge strane da se razotkrije njegov unutrašnji karakter koji je još uvijek bio skriven. To je ostvareno otkrićem *viška vrijednosti*. Bilo je dokazano da je prisvajanje neplaćenog rada osnovna forma kapitalističkog načina proizvodnje i eksploatacije radnika koja se vrši pomoću njega; da kapitalist, čak i kad radnu snagu svog radnika kupuje po punoj vrijednosti koju ona kao roba ima na tržištu, ipak iz te radne snage izvlači veću vrijednost nego što je za nju platio i da taj višak vrijednosti sačinjava, u posljednjoj instanci, onu sumu vrijednosti iz koje se u rukama posjedujućih klasa akumulira sve veća i veća masa kapitala. Bio je objašnjen i proces kapitalističke proizvodnje i proces proizvodnje kapitala.

Za oba ova velika otkrića – materijalističko shvaćanje historije i otkriće tajne kapitalističkog načina proizvodnje pomoću viška vrijednosti – imamo da zahvalimo *Marxu*. S njima je socijalizam postao nauka koju sad treba prije svega dalje izgrađivati u svim njenim pojedinostima i vezama.

III

Materijalističko gledanje na historiju polazi od postavke da je proizvodnja, a uz proizvodnju i razmjena njenih proizvoda, osnova svakog društvenog poretka; da u svakom društvu koje se pojavilo u historiji raspodjela proizvoda, a s njom i socijalno raščlanjivanje na klase i staleže, zavisi od toga što se i kako se proizvodi i kako se ono što je proizvedeno razmjenjuje. Prema tome, posljednje uzroke svih društvenih promjena i svih političkih prevrata ne treba tražiti u glavama ljudi, u njihovom sve boljem sagledavanju vječite istine i pravde, nego u promjenama u načinu proizvodnje i razmjene; ne treba ih tražiti u *filozofiji*, nego u *ekonomiji* dotične epohe. Sve jasnije sagledavanje toga da su postojeće društvene institucije nerazumne i nepravedne, da je um postao besmislica a dobročinstvo muka, samo je simptom da su se u metodama proizvodnje i u formama razmjene neprimjetno izvršile promjene s kojima društveni poredak, skrojen prema ranijim ekonomskim uslovima, više nije u skladu. A s tim je ujedno rečeno da se sredstva za uklanjanje otkrivenih zala također moraju nalaziti – više ili manje razvijena – u samim promijenjenim odnosima proizvodnje. Ta sredstva ne treba *izmišljati* iz glave, nego ih treba pomoću glave *otkrivati* u postojećim materijalnim činjenicama proizvodnje.

A kako, prema tome, stoji stvar sa savremenim socijalizmom?

Današnji društveni poredak – to je gotovo već priznata stvar – stvorila je klasa koja sad vlada, buržoazija. Buržoaziji svojstven način proizvodnje, koji se od Marxa naovamo naziva kapitalistički način proizvodnje, nije mogao da se miri s lokalnim i staleškim privilegijama ni s uzajamnim ličnim sponama feudalnog poretka; buržoazija je razbila feudalni poredak i na njegovim razvalinama podigla buržoasko društveno uređenje, carstvo slobodne konkurencije, slobode kretanja, ravnopravnosti vlasnika robe i svih ostalih buržoaskih krakota. Kapitalistički način proizvodnje mogao se sad slobodno razvijati. Otkako su para i nove mašine-alatjike pretvorile staru manufakturu u krupnu industriju, produktivne snage izgrađene pod rukovodstvom buržoazije razvijale su se dotle nečuvenom brzinom i u dotle nečuvenim razmjerima. Ali isto onako kao što su u svoje vrijeme manufaktura i zanat, koji se pod njenim utjecajem još jače razvio,

došli u konflikt s feudalnim okovima cehova, tako i krupna industrija kad se potpunije razvije dolazi u konflikt s ogradama u koje ju je stisnuo kapitalistički način proizvodnje. Nove produktivne snage već su prerasle buržoasku formu svoga iskorišćavanja; i taj konflikt između produktivnih snaga i načina proizvodnje nije neki konflikt koji su ljudi izmislili, kao, recimo, konflikt između čovjekovog nasljednog grijeha i božanske pravde, nego on postoji u činjenicama, objektivno, izvan nas, nezavisno od volje i želje čak onih ljudi koji su ga prouzrokovali. Savremeni socijalizam nije ništa drugo do misleni refleksi ovog činjeničnog konflikta, njegov idejni odraz u glavama prije svega one klase koja neposredno pod njim pati, radničke klase.

U čemu se sastoji taj konflikt?

Prije kapitalističke proizvodnje, dakle u srednjem vijeku, postojala je svuda sitna proizvodnja na osnovi privatnog vlasništva radnika na njihovim sredstvima za proizvodnju: na selu zemljoradnja sitnih seljaka, slobodnih i neslobodnih, a u gradu zanat. Sredstva za rad – zemlja, ratarsko oruđe, radionica, zanatski alat – bila su individualna sredstva za rad, sračunata samo za individualnu upotrebu pa zato nužno malena, patuljasta, skućena. Ali su ona upravo zato po pravilu pripadala samom proizvođaču. Koncentrirati, proširiti ta rasturena, sitna sredstva za proizvodnju, pretvoriti ih u savremene snažne poluge proizvodnje, upravo to je bila historijska uloga kapitalističkog načina proizvodnje i njegovog nosioca, buržoazije. Kako je ona, počev od 15. vijeka, kroz tri stupnja proizvodnje – prostu kooperaciju, manufakturu i krupnu industriju – historijski to izvela, opširno je opisao Marx u četvrtom odjeljku *Kapitala*. Ali buržoazija, kao što je također ondje dokazano, nije mogla ta skućena sredstva za proizvodnju pretvoriti u moćne produktivne snage a da ih iz individualnih sredstava za proizvodnju ne pretvori u *društvena*, u sredstva za proizvodnju koja mogu biti primjenjivana samo od strane mnogih ljudi zajednički. Mjesto kolovrata, ručnog razboja, kovačkog čekića zauzeli su mašina predilica, mehanički razboj, parni čekić; mjesto individualne radionice zauzela je fabrika koja nameće zajedničko djelovanje stotina i hiljada ljudi. Slično sredstvima za proizvodnju, i sama se proizvodnja pretvorila od niza individualnih radnji u niz društvenih čina, a proizvodi od individualnih proizvoda u društvene proizvode. Pređa, tkanina, metalna roba, koje su sad dolazile iz fabrike, bile su zajednički proizvod mnogih radnika kroz čije su ruke redom morale prolaziti prije nego što su bile izgotovljene. Nijedan pojedinac ne može reći za njih: ovo sam ja napravio, to je moj proizvod.

Ali tamo gdje je stihijska podjela rada unutar društva, koja je nastala postepeno bez ikakva plana, osnovni oblik proizvodnje, ona proizvodima utiskuje oblik *robe*, a uzajamna razmjena tih roba, kupnja i prodaja, omogućava individualnim proizvođačima da zadovolje svoje raznovrsne potrebe. Tako je bilo u srednjem vijeku. Seljak je,

na primjer, prodavao zanatliji proizvode zemljoradnje a kupovao od njega zanatske izradevine. U to društvo individualnih proizvođača, proizvođača robe, uvukao se nov način proizvodnje. Usred stihijske, *nepplanske* podjele rada, kakva je vladala u cijelom društvu, on je postavio *plansku* podjelu rada, kakva je bila organizirana u pojedinoj fabrici; uz *individualnu* proizvodnju pojavila se *društvena* proizvodnja. Proizvodi jedne i druge prodavani su na istom tržištu, dakle bar po približno jednakim cijenama. Ali je planska organizacija bila jača od stihijske podjele rada: fabrike, u kojima je rad bio društven, proizvodile su svoje proizvode jeftinije nego izolirani sitni proizvođači. Individualna proizvodnja podlijeerala je u jednom području za drugim, društvena proizvodnja revolucionirala je cijeli stari način proizvodnje. Ali su ljudi tako malo shvaćali taj njen revolucionarni karakter da su je, naprotiv, uvodili kao sredstvo za podizanje i unapređenje robne proizvodnje. Ona je nastala nastavljajući se direktno na određene, već zatečene poluge robne proizvodnje i robne razmjene: trgovački kapital, zanat, najamni rad. Budući da se ona sama pojavila kao nov oblik robne proizvodnje, i za nju su ostali u punoj važnosti oblici prisvajanja svojstveni robnoj proizvodnji.

U robnoj proizvodnji kakva se bila razvila u srednjem vijeku nije moglo ni nastati pitanje kome treba da pripadne proizvod rada. Individualni proizvođač ga je izrađivao, po pravilu, od vlastite sirovine, koju je često sam proizvodio vlastitim sredstvima za rad i radom svojih ruku ili radom svoje porodice. Nije uopće bilo potrebno da ga on tek prisvaja, jer mu je sam po sebi pripadao. Dakle, vlasništvo na proizvodima temeljilo se *na vlastitom radu*. Čak i tamo gdje je upotrebljavana tuda pomoć, ona je po pravilu ostajala nešto sporedno i često joj je osim plaće davana i neka druga naknada: cehovski šegrt i kalfa radili su ne toliko zbog hrane i plaće koliko radi toga da se i sami izuče za majstore. Onda je došla koncentracija sredstava za proizvodnju u velikim radionicama i manufakturama, njihovo pretvaranje u faktično društvena sredstva za proizvodnju. Ali se s društvenim sredstvima za proizvodnju i s proizvodima postupalo kao da su još uvijek individualna sredstva za proizvodnju i individualni proizvodi. Ako je dotle vlasnik sredstava za rad prisvajao proizvod zato što je to po pravilu bio njegov proizvod a tuđi pomoćni rad bio izuzetak, sad je vlasnik sredstava za rad i dalje prisvajao proizvod iako to više nije bio *njegov* proizvod nego isključivo proizvod *tudeg rada*. Na taj način proizvode koji su sad društveno izrađivani nisu prisvajali oni koji su stvarno stavljali u pokret sredstva za proizvodnju i stvarno izrađivali proizvode, nego ih je prisvajao *kapitalist*. Sredstva za proizvodnju i proizvodnja postali su u suštini društveni. Ali oni se podvrgavaju jednom obliku prisvajanja koji ima kao pretpostavku privatnu proizvodnju pojedinaca gdje svatko posjeduje svoj proizvod i iznosi ga na tržište. Način proizvodnje podvrgava se ovom obliku pri-

svajanja iako ukida njegovu pretpostavku.* U toj protivrurječnosti, koja novom načinu proizvodnje daje njegov kapitalistički karakter, već je u klici sadržana čitava kolizija današnjice. Ukoliko više je nov način proizvodnje postajao dominantan u svim odlučujućim granama proizvodnje i u svim ekonomski odlučujućim zemljama te time potiskivao individualnu proizvodnju svodeći je na beznačajne ostatke, utoliko je jasnije morala izlaziti na vidjelo nespojivost društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja.

Prvi kapitalisti, kao što je rečeno, već su zatekli oblik najamnog rada. Ali najamni rad postojao je samo kao izuzetak, uzgredno zanimanje, ispomoć, prolazna faza. Poljoprivredni radnik koji je s vremena na vrijeme išao da nadniči imao je dva-tri jutra vlastite zemlje od kojih je za nevolju mogao živjeti. Cehovski statuti brinuli su se da današnji kalfa sutra prijeđe u majstore. Ali čim su se sredstva za proizvodnju pretvorila u društvena i koncentrirala u rukama kapitalista, to se izmijenilo. I sredstvo za proizvodnju i proizvod sitnog individualnog proizvođača gubili su sve više svoju vrijednost; ovome nije preostalo ništa drugo nego da se unajmljuje kapitalistu. Najamni rad, ranije izuzetak i ispomoć, postao je pravilo i osnovni oblik čitave proizvodnje; od ranijeg uzgrednog zanimanja sad je postao radnikova isključiva djelatnost. Privremeni najamni radnik pretvorio se u doživotnog najamnog radnika. K tome se broj doživotnih najamnih radnika kolosalno povećao zbog istovremenog sloma feudalnog poretka, raspuštanja svita feudalnih gospodara, protjerivanja seljaka s njihove zemlje itd. Bilo je izvršeno odvajanje sredstava za proizvodnju, koncentriranih u rukama kapitalista, od proizvođača, lišenih svega osim gole radne snage. *Protivrurječnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja ispoljava se kao suprotnost između proletarijata i buržoazije.*

Vidjeli smo da se kapitalistički način proizvodnje uvukao u društvo proizvođača robe, individualnih proizvođača, među kojima se društvena veza održavala samo posredstvom razmjene njihovih proizvoda. Ali svako društvo bazirano na robnoj proizvodnji ima tu osobenost da su u njemu proizvođači izgubili vlast nad svojim vlastitim društvenim odnosima. Svatko proizvodi za sebe sredstvima za proizvodnju koja slučajno ima i za svoju individualnu potrebu za razmjenom. Nitko ne zna u kojoj količini njegov artikal dolazi na tržište, u

* Ovdje nije potrebno objašnjavati da se, iako oblik prisvajanja ostaje isti, gore opisanim procesom karakter prisvajanja revolucionizira isto toliko koliko i proizvodnja. Da li ja prisvajam svoj vlastiti proizvod ili proizvod drugih ljudi, to su, prirodno, dvije veoma različite vrste prisvajanja. Uzgred i ovo: najamni rad, u kome je u klici sadržan već čitav kapitalistički način proizvodnje, vrlo je star; izolovano je i sporadički postojao stoljećima pored ropstva. Ali se klica mogla razviti u kapitalistički način proizvodnje tek kad su bili stvoreni potrebni historijski preduslovi.

kojoj se količini konzumira; nitko ne zna da li njegov individualni proizvod nailazi na stvarnu potrebu, da li će moći da izvuče svoje troškove i da li će uopće moći da proda. U društvenoj proizvodnji vlada anarhija. Ali robna proizvodnja, kao i svaki drugi oblik proizvodnje, ima svoje osobene, inherentne, od nje neodvojive zakone; ti zakoni se probijaju, uprkos anarhiji, u njoj, kroz nju. Oni izlaze na vidjelo u onom jedinom obliku društvene veze koji i dalje postoji, u razmjeni, i nameću se individualnim proizvođačima kao prinudni zakoni konkurencije. Oni su u početku čak i nepoznati tim proizvođačima i ovi moraju dugim iskustvom da ih otkrivaju jedan za drugim. Oni se, dakle, probijaju bez proizvođača i protiv proizvođača kao prirodni zakoni njihova oblika proizvodnje koji djeluju slijepo. Proizvod vlada nad proizvođačima.

U srednjovjekovnom društvu, naročito u prvim stoljećima, proizvodnja je uglavnom bila usmjerena na vlastitu upotrebu. Ona je pretežno zadovoljavala samo potrebe proizvođača i njegove porodice. Tamo gdje su, kao na selu, postojali odnosi lične zavisnosti, ona je doprinosila i zadovoljenju potreba feudalnog gospodara. Tu se, dakle, nije vršila razmjena, i zato proizvodi nisu ni dobijali karakter robe. Seljačka porodica proizvodila je gotovo sve što joj je bilo potrebno, kako živežne namirnice tako i oruda i odjeću. Tek kad je dospjela dotle da proizvodi neki suvišak iznad vlastite potrebe i iznad davanja u naturi što ih je dugovala feudalnom gospodaru, tek je onda proizvodila i robu; taj suvišak, bačen u društvenu razmjenu, ponuđen na prodaju, postao je roba. Gradske zanatlije svakako su već od samog početka morale proizvoditi za razmjenu. Ali su i oni najveći dio svojih potreba sami podmirivali; imali su vrtove i male njive; slali su svoju stoku u općinsku šumu, iz koje su se osim toga snabdjevali drvom za građu i za ogrev; žene su prele lan, vunu itd. Proizvodnja u svrhu razmjene, robna proizvodnja, tek je nastajala. Otud skućena razmjena, skućeno tržište, stabilan način proizvodnje, lokalna zatvorenost prema vanjskom svijetu, lokalna udruženost unutra: na selu marka*, u gradu ceh.

Ali s proširivanjem robne proizvodnje i napose s pojavljivanjem kapitalističkog načina proizvodnje zakoni robne proizvodnje, koji su dotle drijemali, počeli su da djeluju otvorenije i snažnije. Stare veze su olabavile, stare pregrade su bile probijene, proizvođači su se sve više pretvarali u nezavisne, izolirane proizvođače robe. Anarhija društvene proizvodnje izišla je na vidjelo i zaoštravala se sve više i više. A glavno oruđe kojim je kapitalistički način proizvodnje povećavao ovu anarhiju u društvenoj proizvodnji bilo je nešto sasvim suprotno anarhiji: sve bolja organizacija proizvodnje kao društvene proizvod-

* Vidi dodatak na kraju.¹

¹ U ovom tomu, str. 261–275.

nje u svakom pojedinom proizvodnom preduzeću. Tom polugom on je učinio kraj staroj mirnoj stabilnosti. Gdje god je kapitalistički način proizvodnje bio uveden u neku industrijsku granu, on pored sebe nije trpio stariju metodu proizvodnje. Gdje god se dočepao zanata, uništavao je stari zanat. Polje rada postalo je bojno polje. Velika geografska otkrića i kolonizacije koje su došle za tim otkrićima mnogostruko su povećavali tržište i ubrzavali pretvaranje zanata u manufakturu. Ne samo što je izbila borba među pojedinim lokalnim proizvođačima nego su se i lokalne borbe sa svoje strane proširile u nacionalne borbe, u trgovinske ratove 17. i 18. stoljeća.^[142] Najzad su krupna industrija i stvaranje svjetskog tržišta učinili tu borbu univerzalnom i istovremeno joj dali nečuvenu žestinu. Kod pojedinih kapitalista kao i kod čitavih industrija i čitavih zemalja opstanak zavisi od toga tko ima povoljnije prirodne ili stvorene uslove za proizvodnju. Pobjeđeni biva nemilosrdno uklonjen. To je Darwinova borba za individualni opstanak prenijeta s potenciranom žestinom iz prirode u društvo. Prirodno stanje životinje pojavljuje se kao vrhunac ljudskog razvitka. Protivurječnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja predstavlja se kao *suprotnost između organizacije proizvodnje u pojedinoj fabrici i anarhije proizvodnje u cijelom društvu*.

Kapitalistički način proizvodnje kreće se u ova dva pojavna oblika protivurječnosti, imanentne mu zbog njegova porijekla, opisujući onaj »poročni krug« koji je u njemu otkrio već Fourier. Ali Fourier u ono doba još nije mogao vidjeti da se taj krug postepeno sužava, da kretanje, štaviše, predstavlja spiralu, te se, kao i kretanje planeta, mora završiti u sudaru sa centrom. Pokretačka snaga društvene anarhije u proizvodnji sve više pretvara veliku većinu ljudi u proletere, a te proleterske mase najzad će učiniti kraj anarhiji u proizvodnji. Pokretačka snaga društvene anarhije u proizvodnji pretvara mogućnost beskrajnog usavršavanja mašina koje služe krupnoj industriji u prinudan zakon za svakog pojedinog industrijskog kapitalista da sve više usavršava svoju mašineriju ako neće da propadne. A usavršavati mašineriju znači činiti suvišnim ljudski rad. I dok uvođenje i širenje mašinerije znači istiskivanje milijuna ručnih radnika od strane malog broja mašinskih radnika, dotle poboljšanje mašinerije znači istiskivanje sve većeg broja samih mašinskih radnika i, u krajnjoj liniji, stvaranje izvjesnog broja raspoloživih najamnih radnika koji prekoračuje prosječnu potrebu kapitala za radom, kompletne industrijske rezervne armije, kako sam je nazvao već 1845. godine*, raspoložive onda kad industrija radi punom parom, a bacane na ulicu čim nastupi krah do kojeg nužno dolazi. Ta armija, koju radnička klasa u svojoj borbi pro-

* *Lage der arbeitenden Klasse in England*, str. 109.¹

¹ U 4. tomu ovog izdanja, str. 175.

tiv kapitala za opstanak u svako vrijeme osjeća kao olovni uteg na nogama, služi kao regulator za održavanje najamnine na niskom nivou koji odgovara kapitalističkoj potrebi. I tako se događa da mašinerija, kako kaže Marx, postaje najmoćnije ratno sredstvo kapitala protiv radničke klase, da sredstvo za rad izbija radniku iz ruku sredstvo za život, da se radnikov vlastiti proizvod pretvara u oruđe za porobljenje radnika. Tako se dešava da ekonomiziranje sredstvima za rad od samog početka postaje ujedno najbezobzirnije rasipanje radne snage i otimanje normalnih uslova za funkciju rada; da se mašinerija, najmoćnije sredstvo za skraćenje radnog vremena, preobraća u najpouzdanije sredstvo da se čitavo vrijeme života radnika i njegove porodice pretvori u radno vrijeme raspoloživo za uvećanje vrijednosti kapitala. Tako se dešava da prekomjeren rad jednih postaje pretpostavka za nezaposlenost drugih i da krupna industrija, koja u lovu za novim potrošačima juri po cijeloj zemljinoj kugli, ograničava kod kuće potrošnju masa na gladan minimum, potkopavajući time vlastito unutrašnje tržište. »Zakon koji relativno suvišno stanovništvo, ili industrijsku rezervnu armiju, stalno održava u ravnoteži s opsegom i energijom akumulacije prikliva radnika uz kapital čvršće nego Hefestovi klinci Prometeja za stijenu. Taj zakon uslovljava akumulaciju bijede koja odgovora akumulaciji kapitala. I tako je nagomilavanje bogatstva na jednom polu u isti mah nagomilavanje bijede, mučnog rada, ropstva, neznanja, podivljavanja i moralne degradacije na suprotnom polu, tj. na strani klase koja svoj *vlastiti proizvod proizvodi u obliku kapitala*» (Marx, *Kapital*, S. 671¹). A očekivati od kapitalističkog načina proizvodnje neku drugu raspodjelu proizvoda značilo bi isto što i zahtijevati da elektrode jedne baterije dok su s njom spojene ne rastavljaju vodu i ne razvijaju kisik na pozitivnom, a vodik na negativnom polu.

Vidjeli smo kako se do krajnosti povećana sposobnost usavršavanja moderne mašinerije pretvara, posredstvom anarhije proizvodnje u društvu, u prinudni zakon za pojedinog industrijskog kapitalista da stalno poboljšava svoju mašineriju, da stalno povećava njenu produktivnu snagu. U takav isti prinudni zakon pretvara se za njega i gola faktička mogućnost da proširuje razmjere svoje proizvodnje. Ogromna ekspanzivna snaga krupne industrije, prema kojoj je ekspanzivna snaga plinova prava dječja igra, sad nam se ukazuje kao *potreba* za kvalitativnom i kvantitativnom ekspanzijom koja prkosi svakom otporu. Otpor dolazi od potrošnje, prodaje, tržišta za proizvode krupne industrije. Ali ekspanzivna sposobnost tržišta, kako ekstenzivna tako i intenzivna, upravlja se prije svega po sasvim drugim zakonima, koji djeluju s daleko slabijom energijom. Ekspanzija tržišta ne može držati korak sa ekspanzijom proizvodnje. Kolizija postaje neizbježna, a kako ne može da dovede do rješenja dok ne razbije i sam kapitalistički

¹ U 21. tomu ovog izdanja, str. 571.

način proizvodnje, ona postaje periodična. Kapitalistička proizvodnja stvara još jedan nov »poročan krug«.

I doista, počev od 1825. kad je izbila prva opća kriza, čitav industrijski i trgovinski svijet, proizvodnja i razmjena svih civiliziranih naroda i njihovih više ili manje barbarskih privjesaka, ispada iz kolosijeka otprilike jedanput u svakih deset godina. Promet zastaje, tržišta su prepuna, proizvodi leže u masama ali nemaju prođe, gotov novac postaje nevidljiv, kredit iščezava, fabrike miruju, radne mase trpe oskudicu u sredstvima za život jer su proizvele odviše sredstava za život, bankrotstvo se niže za bankrotstvom, prinudna prodaja za prinudnom prodajom. Zastoj traje godinama, produktivne snage i proizvodi masovno se rasipaju i uništavaju dok se najzad nagomilane mase robe ne rasprodaju uz veće ili manje sniženje cijena, dok proizvodnja i razmjena postepeno ne počnu ponovo da se kreću. Malo-pomalo hod se ubrzava, prelazi u kas, industrijski kas prelazi u galop, a ovaj se opet ubrzava do razuzdanog karijera u pravoj industrijskoj, trgovinskoj, kreditnoj i špekulacijskoj trci s preponama, da najzad, poslije vratolomnih skokova, opet dospije – u jarak kraha. I tako uvijek iznova. To smo od 1825. već doživjeli punih pet puta, a u ovom trenutku (1877) doživljujemo šesti put. A karakter tih kriza tako je izrazit da je Fourier tačno pogodio suštinu svih njih kad je prvu označio kao *crise pléthorique*, krizu zbog izobilja.^[143]

Za vrijeme kriza protivurječnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja narasta do silovite eksplozije. Cirkulacija robe privremeno je uništena; sredstvo cirkulacije, novac, postaje kočnica cirkulacije; svi zakoni robne proizvodnje i robne cirkulacije okreću se naglavce. Ekonomska kolizija dostigla je svoj vrhunac: *način proizvodnje buni se protiv načina razmjene*.

Činjenicu što se društvena organizacija proizvodnje unutar fabrike razvila do tačke gdje je postala nespojiva s anarhijom proizvodnje u društvu koja postoji pored nje i nad njom – tu činjenicu čini i za same kapitaliste opipljivom nasilna koncentracija kapitala koja se vrši za vrijeme kriza putem propasti velikog broja krupnih i još većeg broja sitnih kapitalista. Čitav mehanizam kapitalističkog načina proizvodnje prestaje da radi pod pritiskom produktivnih snaga koje je sam stvorio. Taj način proizvodnje više ne može da pretvori u kapital svu masu sredstava za proizvodnju; ona leže neiskorišćena, a upravo zbog toga mora da ostane neiskorišćena i industrijska rezervna armija. Sredstva za proizvodnju, sredstva za život, raspoloživi radnici, svi elementi proizvodnje i općeg blagostanja postoje u izobilju. Ali »izobilje postaje izvor nevolje i oskudice« (Fourier), jer upravo to izobilje sprečava da se sredstva za proizvodnju i sredstva za život pretvore u kapital. Jer u kapitalističkom društvu sredstva za proizvodnju ne mogu početi da funkcioniraju ako se prethodno nisu pretvorila u kapital, u sredstvo za eksploataciju ljudske radne snage. Nužnost da sredstva za proizvodnju i sredstva za život imaju karakter kapitala stoji kao sablast između njih

i radnika. Jedino ta nužnost sprečava da se stvarne i lične poluge proizvodnje spoje; jedino ta nužnost zabranjuje sredstvima za proizvodnju da funkcioniraju, a radnicima da rade i da žive. Dakle, s jedne strane, kapitalistički način proizvodnje sam dokazuje svoju nesposobnost da i dalje upravlja produktivnim snagama. S druge strane, same ove produktivne snage sve većom snagom navaljuju da se ta protivurječnost ukine, da se oslobode toga da imaju karakter kapitala, *da im se stvarno prizna karakter društvenih produktivnih snaga.*

Ovaj otpor snažno naraslih produktivnih snaga njihovom kapitalističkom karakteru, ovaj sve jači pritisak da se prizna njihova društvena priroda, nagoni i samu kapitalističku klasu da s njima sve više postupa kao s društvenim produktivnim snagama, koliko je to uopće moguće u okviru kapitalističkih odnosa. I pored industrijske groznice sa svojim bezgraničnim nadimanjem kredita i sam krah koji ruši krupna kapitalistička poduzeća guraju k onom obliku podružtvljenja većih masa sredstava za proizvodnju koji susrećemo u raznim vrstama akcionarskih društava. Neka od tih sredstava za proizvodnju i saobraćajnih sredstava već od samog početka su tako ogromna da, kao na primjer željeznice, isključuju svaki drugi oblik kapitalističke eksploatacije. Na izvjesnom stupnju razvitka ni taj oblik nije više dovoljan; svi krupni proizvođači jedne te iste industrijske grane u jednoj zemlji ujedinjuju se u »trust«, u savez, radi reguliranja proizvodnje; oni određuju ukupnu količinu koja će se proizvoditi, raspodjeljuju je između sebe i tako iznuđuju unaprijed utvrđenu prodajnu cijenu. A kako se ti trustovi čim poslovi pođu slabije većim dijelom raspadaju, oni upravo time izazivaju još koncentriranije podružtvljenje: čitava industrijska grana pretvara se u jedno veliko akcionarsko društvo, konkurencija u zemlji ustupa mjesto monopolu toga društva u zemlji. Ovo se desilo 1890. s engleskom proizvodnjom alkalija, koja je sada, poslije spajanja svih 48 krupnih fabrika, prešla u ruke jednog jedinog, jedinstveno rukovodenog društva s kapitalom od 120 milijuna maraka.

U trustovima se slobodna konkurencija preobraća u monopol, a neplanska proizvodnja kapitalističkog društva kapitulira pred planskom proizvodnjom socijalističkog društva na pomolu. Doduše, u početku još na korist i dobro kapitalista. Ali ovdje eksploatacija postaje toliko opipljiva da mora pasti. Nijedan narod ne bi mirno trpio proizvodnju kojom bi rukovodili trustovi, tu neprikrivenu eksploataciju cijelog društva od strane male bande onih što sijeku kupone.

Ovako ili onako, s trustovima ili bez trustova, na kraju krajeva, oficijelni predstavnik kapitalističkog društva, država, mora da preuzme rukovođenje proizvodnjom. * Nužnost pretvaranja u državno vlasništvo najprije se pojavljuje kod velikih saobraćajnih ustanova: pošte, telegrafa, željeznica.

* Kažem: mora, jer samo u slučaju kad su sredstva za proizvodnju ili saobraćajna sredstva stvarno prerasla mogućnost da se njima upravlja pomoću akcionar-

Ako su krize otkrile nesposobnost buržoazije da i dalje upravlja savremenim produktivnim snagama, pretvaranje krupnih proizvodnih i saobraćajnih poduzeća u akcionarska društva, trustove i u državno vlasništvo pokazuje da buržoazija nije ni potrebna za tu svrhu. Sad će plaćeni namještenici obavljati sve društvene funkcije kapitalista. Kapitalist ne vrši više nikakvu drugu društvenu aktivnost osim što prima dohodak, što siječe kupone i što igra na burzi gdje razni kapitalisti jedan drugome oduzimaju kapital. Kapitalistički način proizvodnje, koji je najprije istiskivao radnike, istiskuje sad i kapitaliste i uvrštava ih, isto onako kao i radnike, u suvišno stanovništvo, mada zasad još ne u industrijsku rezervnu armiju.

Ali ni pretvaranje u akcionarska društva i trustove, ni pretvaranje u državno vlasništvo ne ukidaju kapitalistički karakter produktivnih snaga. Kod akcionarskih društava i trustova to je jasno kao na dlanu. I savremena država samo je organizacija koju sebi daje buržoasko društvo da bi očuvalo opće vanjske uslove kapitalističkog načina proizvodnje kako od presezanja radnika tako i od presezanja pojedinih kapitalista. Savremena država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je kapitalistička mašina, država kapitalista, idealni skupni kapitalist. Ukoliko više produktivnih snaga ona preuzima u svoje vlasništvo, utoliko više postaje realni skupni kapitalist, utoliko više državljana eksploatira. Radnici ostaju najamni radnici, proleter. Kapitalistički odnos se ne ukida; štaviše, on dolazi do vrhunca. Ali na toj tački nastaje preokret. Državno vlasništvo na produktivnim snagama ne rješava sukob, ali ono skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rješenje.

To rješenje može se sastojati samo u tome da se faktično prizna društvena priroda savremenih produktivnih snaga, da se, dakle, način

skih društava, kad je, dakle, podržavljenje postalo *ekonomski* neotklonjivo, samo u tom slučaju podržavljenje, čak i kad ga vrši današnja država, znači ekonomski napredak, nov korak na putu uzimanja u posjed svih produktivnih snaga od strane samog društva. Ali u posljednje vrijeme, otkako se Bismarck bacio na podržavljanje, pojavio se izvjestan lažni socijalizam, a ovdje-ondje se izvrtao čak u neko dobrovoljno lakejstvo koje *svako* podržavljenje, pa i Bismarckovo, bez ustezanja proglašava za socijalističko. Kad bi državni monopol duhana bio socijalistički, onda bi Napoleona i Metternicha trebalo ubrojati u osnivače socijalizma. Kad je belgijska država, iz sasvim običnih političkih i finansijskih razloga, sama gradila svoje glavne željeznice, kad je Bismarck bez ikakve ekonomske nužnosti podržavio glavne željezničke linije u Pruskoj, prosto zato da bi ih mogao bolje organizirati i iskoristiti za slučaj rata, da bi željezničke činovnike odgojio za vladinu glasačku marvu, a prije svega da bi sebi stvorio nov izvor prihoda nezavisan od odluka parlamenta, onda to nipošto nisu bili socijalistički koraci, ni direktno ni indirektno, ni svjesno ni nesvjesno. Inače bi kraljevski Seehandlung⁽¹⁴⁴⁾ —, kraljevska manufaktura porculana pa čak i četni krojač u vojsci također bili socijalističke ustanove, ili čak podržavljenje bordelâ koje je sasvim ozbiljno predlagao jedan pametnjaković pod Friedrichom Wilhelmom III, tridesetih godina.

proizvodnje, prisvajanja i razmjene dovede u sklad sa društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. A to se može dogoditi samo na taj način da društvo, otvoreno i bez zaobilaženja, uzme u posjed produktivne snage, koje su prerasle svaki drugi način rukovođenja njima osim društvenog. Time će društveni karakter sredstava za proizvodnju i proizvodâ – koji se danas okreće protiv samih proizvođača, koji periodično potresa način proizvodnje i razmjene i koji se probija samo kao slijepo djelujući prirodni zakon silovito i razorno – proizvođači iskoristiti potpuno svjesno, pretvarajući ga iz uzroka smetnje i periodičkih krahova u najmoćniju polugu same proizvodnje.

Snage koje djeluju u društvu djeluju sasvim onako kao i prirodne sile: slijepo, nasilno, razorno, dok ih ne upoznamo i ne računamo s njima. Ali kad ih jedanput upoznamo, kad shvatimo njihovu djelatnost, njihov pravac, njihove učinke, tada samo od nas zavisi da ih sve više podvrgavamo svojoj volji i da pomoću njih postizemo svoje svrhe. To naročito važi za današnje moćne produktivne snage. Dokle god tvrdoglavo nećemo da razumijemo njihovu prirodu i njihov karakter – a kapitalistički način proizvodnje i njegovi branioci opiru se tom razumijevanju – dotle te snage djeluju uprkos nama, protiv nas, dotle one vladaju nama, kao što smo to već opširno prikazali. Ali kad se jedanput shvati njihova priroda, one se u rukama asociranih proizvođača mogu pretvoriti iz demonskih gospodara u pokorne sluge. To je isto kao i razlika između razorne snage elektriciteta u munji za vrijeme oluje i elektriciteta ukroćenog u telegrafu i u električnom luku; isto kao i razlika između požara i vatre koja djeluje u čovjekovoj službi. Kad se s današnjim produktivnim snagama bude postupalo u skladu s njihovom najzad spoznanom prirodom, onda će na mjesto društvene anarhije u proizvodnji stupiti društveno plansko reguliranje proizvodnje prema potrebama i društva u cjelini i svakog pojedinca. Onda kapitalistički način prisvajanja, u kome proizvod porobljava najprije proizvođača, a zatim i samog prisvajaća, ustupa mjesto načinu prisvajanja proizvoda zasnovanom na samoj prirodi savremenih sredstava za proizvodnju: s jedne strane, direktno društveno prisvajanje proizvodâ, kao sredstava za održavanje i proširivanje proizvodnje, s druge strane, direktno individualno prisvajanje proizvodâ kao sredstava za život i užitak.

Pretvarajući sve više veliku većinu stanovništva u proletere, kapitalistički način proizvodnje stvara snagu koja je prinuđena da izvrši ovaj prevrat ako neće da propadne. Nagoneći sve više na to da se krupna, podruštvljena sredstva za proizvodnju pretvaraju u državno vlasništvo, on sam pokazuje put k izvršenju prevrata. *Proletarijat osvaja državnu vlast i pretvara sredstva za proizvodnju najprije u državno vlasništvo.* Ali time on ukida samog sebe kao proletarijat, ukida sve klasne razlike i klasne suprotnosti, a time i državu kao državu. Dosašnjem društvu koje se kreće u klasnim suprotnostima bila je potrebna država, tj. organizacija eksploatorske klase za održavanje njenih

vanjskih uslova proizvodnje, a posebno radi nasilnog držanja eksploatairane klase u uslovima ugnjetenosti koji su određeni postojećim načinom proizvodnje (ropstvo, kmetstvo ili feudalna zavisnost, najamni rad). Država je bila službeni predstavnik cijelog društva, njegovo obuhvatanje u jednu vidljivu korporaciju, ali ona je tu ulogu ispunjavala samo ukoliko je bila država one klase koja je za svoje doba predstavljala cijelo društvo: država građana robovlasnika u starom vijeku, država feudalnog plemstva u srednjem vijeku, država buržoazije u naše doba. Postajući najzad faktično predstavnik cijelog društva, ona čini samu sebe suvišnom. Čim nema nijedne društvene klase koju treba držati u ugnjetenosti, čim su zajedno s klasnom vladavinom i s borbom za individualni opstanak zasnovanom na dosadašnjoj anarhiji proizvodnje uklonjeni konflikti i ekscesi koji otuda proističu, onda više nema tko da se potlačuje, što je činilo nužnim posebnu represivnu silu, državu. Prvi čin u kome država stvarno istupa kao predstavnik cijelog društva – uzimanje u posjed sredstava za proizvodnju u ime društva – ujedno je i njen posljednji samostalan čin kao države. Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje u jednom području za drugim suvišno i onda samo od sebe zamire. Na mjesto vladanja licima stupa upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje. Država se ne »ukida«, ona *odumire*. Po tome treba ocjenjivati frazu o »slobodnoj narodnoj državi«⁽¹⁴⁵⁾, kako u pogledu njene privremene agitacione opravdanosti tako i u pogledu njene definitivne naučne nedovoljnosti; po tome treba ocjenjivati i zahtjev takozvanih anarhista da država treba da bude ukinuta prekonoc.

Otkako se u historiji pojavio kapitalistički način proizvodnje, uzimanje u posjed svih sredstava za proizvodnju od strane društva često je lebdjelo pred očima pojedinaca i čitavih sekta kao više ili manje nejasan ideal budućnosti. Ali je ono postalo moguće i historijski nužno tek kad su nastali faktični uslovi da se ovo uzimanje u posjed provede u djelo. Kao i svaki drugi društveni napredak, ono ne postaje izvodljivo zbog uviđanja da postojanje klasa protivurječi pravdi, jednakosti itd., ne zbog gole volje da se te klase ukinu, nego zbog izvjesnih novih ekonomskih uslova. Cijepanje društva na eksploatatorsku i eksploatiranu, vladajuću i potlačenu klasu bilo je nužna posljedica prijašnjeg neznatnog razvitka proizvodnje. Dokle god ukupan društveni rad daje samo produkt koji tek nešto malo prelazi ono što je potrebno za oskudnu egzistenciju svih, prema tome, dokle god rad zahtijeva cijelo ili skoro cijelo vrijeme velike većine članova društva, dotle se društvo nužno dijeli na klase. Pored te velike većine koja se isključivo predaje radu, stvara se klasa koja je oslobođena od neposredno produktivnog rada, koja se brine za zajedničke poslove društva: rukovođenje radom, državne poslove, pravosuđe, nauke, umjetnosti itd. Dakle, zakon podjele rada leži u osnovi podjele na klase. Ali to nije sprečavalo da se ova podjela na klase postizala silom i otimačinom, lukavstvom i prijevaram, i da vladajuća klasa, kad je jednom bila u sedlu, nije nikad propuštala

prilikom da na račun radne klase učvršćuje svoju vladavinu i da rukovođenje društvom pretvara u pojačanu eksploataciju masa.

No ako na taj način podjela na klase ima izvjesno historijsko opravdanje, ona ga ima ipak samo za određeni period, za određene društvene uslove. Ona se bazirala na nedovoljnosti proizvodnje; nju će zbrisati puni razvitak savremenih produktivnih snaga. I doista, ukidanje društvenih klasa ima kao pretpostavku takav stupanj historijskog razvitka na kojem je postojanje ne samo ove ili one određene vladajuće klase nego vladajuće klase uopće, dakle i same podjele na klase, postalo anahronizmom, zastarjelo. Ukidanje društvenih klasa ima dakle kao pretpostavku takav stupanj razvitka proizvodnje na kojem je prisvajanje sredstava za proizvodnju i proizvoda, a time i političke vlasti, monopola obrazovanja i duhovnog rukovođenja, od strane neke posebne društvene klase postalo ne samo suvišno nego i ekonomski, politički i intelektualno prepreka za razvitak. Ova tačka je sad dostignuta. Političko i intelektualno bankrotstvo buržoazije jedva je još tajna i za nju samu, a njeno ekonomsko bankrotstvo redovno se ponavlja svakih deset godina. Za svake krize društvo se guši pod težinom svojih vlastitih, za njega neupotrebljivih produktivnih snaga i proizvoda, i nemoćno stoji pred apsurdnom protivurječnošću da proizvođači nemaju što da konsumiraju zato što nema dovoljno konsumenata. Ekspanzivna sila sredstava za proizvodnju razbija okove koje joj stavlja kapitalistički način proizvodnje. Oslobođenje od tih okova jedini je predušlov za neprekidno, sve brže i brže razvijanje produktivnih snaga a time i za praktični neograničeno povećanje same proizvodnje. Pa i to nije sve. Društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju uklanja ne samo postojeću vještačku smetnju proizvodnje nego i pozitivno rasipanje i uništavanje produktivnih snaga i proizvoda koje je danas neizbježan pratilac proizvodnje i koje u vrijeme kriza dostiže vrhunac. Dalje, društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju oslobada za zajednicu masu sredstava za proizvodnju i proizvoda putem uklanjanja bezumnog luksusa i rasipništva kod sada vladajućih klasa i njihovih političkih predstavnika. Mogućnost da se putem društvene proizvodnje svim članovima društva osigura opstanak koji ne samo što je u materijalnom pogledu potpuno dovoljan i što iz dana u dan postaje sve bogatiji, nego im garantira još i potpuno slobodno usavršavanje i primjenjivanje njihovih tjelesnih i duhovnih sposobnosti – ta mogućnost postoji sad prvi put, ali *postoji**.

* Nekoliko brojki dat će nam približnu sliku o enormnoj ekspanzivnoj snazi modernih sredstava za proizvodnju, čak i pod kapitalističkim pritiskom. Prema najnovijem Giffenovom¹⁴⁶⁾ računu, ukupno bogatstvo Velike Britanije i Irske iznosilo je u okruglim brojkama:

1814 – 2200 milijuna funti st. ili 44 milijarde maraka

1865 – 6100 milijuna funti st. ili 122 milijarde maraka

1875 – 8500 milijuna funti st. ili 170 milijardi maraka

Uzimanjem u posjed sredstava za proizvodnju od strane društva uklanja se robna proizvodnja a s njom i vladavina proizvoda nad proizvođačima. Anarhija u društvenoj proizvodnji zamjenjuje se planskom, svjesnom organizacijom. Borba za individualni opstanak prestaje. Tek time se čovjek konačno izdvaja, u izvesnom smilu, iz životinjskog carstva, prelazi iz životinjskih uslova egzistencije u stvarno ljudske. Krug životnih uslova oko ljudi koji je dosad vladao nad ljudima dolazi sad pod vlast i kontrolu ljudi; sad ljudi prvi put postaju svjesni, stvarni gospodari prirode zato što postaju i ukoliko postaju gospodari svog vlastitog organiziranja u društvu. Zakone svoje vlastite društvene aktivnosti koji su dotada prema njima stajali kao tuđi zakoni, kao prirodni zakoni koji nad njima vladaju, ljudi sad primjenjuju s potpunim poznavanjem stvari i time ih stavljaju pod svoju vlast. Oblik u kojem se ljudi organiziraju u društvo – oblik koji su im dosad tako reći nametale priroda i historija – bit će odsad čin njihove slobodne inicijative. Objektivne, tuđe sile koje su dosad vladale historijom, dolaze pod kontrolu samih ljudi. Tek od tog momenta ljudi će s punom svijesću sami praviti svoju historiju, tek od tog momenta će društveni uzroci koje oni budu pokretali imati kao posljedicu pretežno i u sve većoj mjeri one posljedice koje oni žele. To je skok čovječanstva iz carstva nužnosti u carstvo slobode.

Na kraju da rezimiramo naše izlaganje toga razvitka:

I. *Srednjovjekovno društvo*: Sitna individualna proizvodnja. Sredstva za proizvodnju podešena za individualnu upotrebu i zato primitivno nezgrapna, sitna, sićušnog djelovanja. Proizvodnja za neposrednu potrošnju, bilo onu samog proizvođača bilo onu njegovog feudalnog gospodara. Samo ondje gdje se javlja suvišak proizvodnje iznad neposredne potrošnje taj suvišak nudi se na prodaju i ulazi u razmjenu: robna proizvodnja je, dakle, tek u nastajanju, ali već u to vrijeme sadrži u klici *anarhiju društvene proizvodnje*.

II. *Kapitalistička revolucija*: Preobražaj industrije koji se u početku vrši putem proste kooperacije i manufakture. Koncentracija dotad raštrkanih sredstava za proizvodnju u velikim radionicama i time njihovo pretvaranje od individualnih sredstava za proizvodnju u *društvena* – pretvaranje koje, općenito uzevši, ne dira u oblik razmjene. Stari oblici prisvajanja ostaju na snazi. Pojavljuje se *kapitalist*: u svojstvu vlasnika sredstava za proizvodnju on prisvaja proizvode i pretvara ih u robu. Proizvodnja je postala društveni čin; razmjena i s njome prisvajanje proizvoda ostaju individualni čini, čini pojedinca. *Društveni proizvod prisvaja individualni kapitalist*. Osnovna protivurječnost iz koje potječu sve protivurječnosti u kojima se kreće da-

Što se tiče uništavanja sredstava za proizvodnju i proizvoda za vrijeme kriza, na II kongresu njemačkih industrijalaca, u Berlinu, 21. februara 1878, ukupan gubitak samo *njemačke industrije željeza* pri posljednjem krahu procijenjen je na 453 milijuna maraka.

našnje društvo i koje krupna industrija otvoreno iznosi na svjetlost dana.

A. Odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju. Osuda radnika na doživotan najamni rad. *Suprotnost između proletarijata i buržoazije.*

B. Sve veće ispoljavanje i sve jače djelovanje zakona koji vladaju robnom proizvodnjom. Neobuzdana konkurentska borba. *Protivurječnost između društvene organizacije u pojedinoj fabrici i društvene anarhije u proizvodnji kao cjelini.*

C. S jedne strane usavršavanje mašinerije koje se, zbog konkurencije, pretvorilo u prinudni zakon za svakog pojedinog fabrikanta i koje znači isto što i stalno rastuće otpuštanje radnikâ s posla: *rezervna industrijska armija*. S druge strane – bezgranično proširivanje proizvodnje, koje je isto tako prinudan zakon konkurencije za svakog fabrikanta. S obje strane – nečuven razvitak produktivnih snaga, ponuda veća od tražnje, hiperprodukcija, prepunjenost tržišta, krize koje se pojavljuju svakih deset godina, «poročan krug»: *ovdje – obilje sredstava za proizvodnju i proizvodâ, tamo – obilje radnika bez zaposlenja i bez sredstava za opstanak*. Ali ove dvije poluge proizvodnje i društvenog blagostanja ne mogu da se sastave zato što kapitalistički oblik proizvodnje ne dopušta produktivnim snagama da djeluju niti proizvodima da cirkuliraju osim pod uvjetom da se prethodno pretvore u kapital, a upravo to je spriječeno time što ih ima u izobilju. Ova protivurječnost narasta do apsurdâ: *način proizvodnje buri se protiv oblika razmjene*. Buržoaziji je dokazana nesposobnost da i dalje upravlja svojim vlastitim društvenim produktivnim snagama.

D. Djelomično priznanje društvenog karaktera produktivnih snaga na koje su prinudeni sami kapitalisti. Prisvajanje velikih proizvodnih i saobraćajnih organizama najprije od strane *akcionarskih* društava, kasnije od strane trustova, a zatim od strane *države*. Buržoazija se ukazuje kao suvišna klasa; sve njene društvene funkcije vrše sad plaćeni namještenici.

III. *Proleterska revolucija*, razrešenje protivurječnosti: proletarijat uzima javnu vlast i pomoću te vlasti pretvara sredstva za proizvodnju, koja izmiču iz ruku buržoazije, u vlasništvo cijelog društva. Tim činom on oslobađa sredstva za proizvodnju njihovog dotadašnjeg kapitalističkog karaktera i daje njihovom društvenom karakteru punu slobodu da se probije. Društvena proizvodnja po unaprijed utvrđenom planu postaje sad moguća. Razvitak proizvodnje čini dalje postojanje različitih društvenih klasa anahronizmom. U istoj mjeri u kojoj iščezava anarhija društvene proizvodnje zamire i politički autoritet države. Ljudi, postavši najzad gospodari svog vlastitog načina udruživanja, time ujedno postaju i gospodari samih sebe – slobodni.

Izvršiti ovo oslobodilačko djelo historijski je poziv savremenog proletarijata. Istražiti historijske uslove za to djelo, a time i samu njegovu prirodu, i na taj način, ovu danas ugnjetenu, za tu akciju pozvanu

klasu upoznati s uslovima i prirodom njene vlastite akcije, zadatak je naučnog socijalizma, koji je teorijski izraz proleterskog pokreta.

Napisano januara - marta 1880.

Prvi put objavljeno u brošuri:
F. Engels, *Socialisme utopique et
socialisme scientifique*, Paris 1880.

Karl Marx

[O »Bijedi filozofije«^[147]]

Knjiga Karla Marxa *Misère de la philosophie* izašla je 1847. uskoro poslije Proudhonove knjige *Contradictions économiques*, koja je nosila podnaslov *Philosophie de la misère*. Da ponovo štampamo tu knjigu, čije je izvorno izdanje iscrpljeno, potaklo nas je to što ona sadrži klice teorije koja je poslije dvadeset godina rada izložena u *Kapitalu*. Čitanje *Bijede filozofije* i *Manifesta Komunističke partije*, koji su Marx i Engels objavili 1848, moći će, dakle, poslužiti kao uvod u studij *Kapitala* i djela drugih suvremenih socijalista, koji su, kao Lassalle, iz njih crpili svoje ideje. Pristajući da se ona sad ponovo objavi u našem organu, Marx je htio da nam dade dokaz svoje naklonosti.

Još treba reći nekoliko riječi o oštrom karakteru te polemike protiv Proudhona. S jedne strane, Proudhon je uza sve to što je napadao službene ekonomiste, kao Dunoyer-a, akademika Blanquija i svu kliku oko časopisa »Journal des économistes«^[148], znao da polaska njihovom samoljublju u isto vrijeme dok je sipao grube uvrede na utopističke socijaliste i komuniste, koje je Marx cijenio kao preteče suvremenog socijalizma. S druge strane, da bi se prokrčio put kritičkom i materijalističkom socijalizmu koji hoće samo da razjasni realan, historijski razvoj društvene proizvodnje, trebalo je oštro prekinuti s ideološkom ekonomijom čije je posljednje ovaploćenje, i ne znajući, bio Proudhon.

Uostalom, u jednom članku objavljenom u berlinskom časopisu »Social-Demokrat«^[149] poslije Proudhonove smrti, Marx je odao priznanje visokim kvalitetima tog borca, njegovom muževnom držanju poslije junskih dana 1848. i njegovom talentu političkog pisca.

Pisano krajem marta 1880.

Prema fotokopiji rukopisa.

Prevod s francuskog

Karl Marx

Upitnik za radnike^[150]

I

- 1) U kojoj grani radite?
- 2) Vode li poduzeće u kojem radite privatni kapitalisti ili dioničko društvo? Navedite ime privatnog poslodavca ili direktora društva.
- 3) Navedite broj zaposlenih lica.
- 4) Navedite njihov spol i godine.
- 5) Koja je najmlađa dob u kojoj se zapošljavaju djeca – muška ili ženska?
- 6) Navedite broj nadzornika i drugih namještenika koji nisu obični najamni radnici.
- 7) Da li su zaposleni šegrti i koliko ih ima?
- 8) Ima li osim obično i redovno zaposlenih radnika drugih koji se u nekim sezonama uzimaju izvana?
- 9) Da li se posao Vašeg poslodavca vodi isključivo ili poglavito za lokalne mušterije, za opće domaće tržište ili za izvoz u strane zemlje?
- 10) Je li mjesto rada seosko ili gradsko?
- 11) Ako se Vaš posao vodi u seoskom mjestu, da li on sačinjava Vaš glavni izvor izdržavanja ili je on uzgredan uz poljoprivredu ili je kombiniran s poljoprivredom?
- 12) Je li rad posve ili većinom ručni ili mašinski?
- 13) Navedite podjelu rada u poslu u kojem ste zaposleni.
- 14) Upotrebljava li se para kao pogonska snaga?
- 15) Navedite broj radnih prostorija u kojima se vode različiti dijelovi posla i opišite onaj dio radnog procesa u kojem ste zaposleni, ne samo tehnički, već i s obzirom na zamor mišića i živaca što ga rad zahtijeva i njegove opće posljedice za zdravlje radnika.
- 16) Opišite higijenske uslove radnog mjesta s obzirom na veličinu (prostor koji otpada na svakog radnika), provjetravanje, temperaturu, krećenje, sanitarne uređaje, opću čistoću, buku mašinerije, prašinu, vlagu, itd.
- 17) Vršiti li vlada ili općina neki nadzor nad higijenskim uslovima radnog mjesta?

18) Postoje li kakvi posebni škodljivi utjecaji u Vašem poslu koji izazivaju specifične bolesti među radnicima?

19) Je li radno mjesto pretrpano mašinerijom?

20) Jesu li pogonska snaga, prenosni uređaji i mašine radilice tako osigurani da sprečavaju tjelesne povrede radnika?

21) Navedite iz svog vlastitog iskustva glavne nesretne slučajeve u kojima su radnici bili ozlijeđeni ili su poginuli.

22) Ako radite u rudniku, navedite zaštitne mjere koje je poduzeo Vaš poslodavac da bi osigurao provjetravanje i spriječio eksplozije i druge teške nesreće.

23) Ako radite u metalnoj industriji, u kemijskoj industriji, na željeznici ili na drugom posebno opasnom poslu, navedite da li je Vaš poslodavac poduzeo zaštitne mjere.

24) Kakav način rasvjete je primijenjen na Vašem radnom mjestu: plin, petrolej, itd.?

25) Ima li u tvorničkim zgradama i oko njih dovoljno mogućnosti za bijeg u slučaju požara?

26) Je li poslodavac u slučaju nesreće *zakonski* obavezan da obešteti postradalog ili njegovu porodicu?

27) Ako nije, obeštećuje li on na bilo kakav način stranke koje su nastradale u toku rada na njegovu bogaćenju?

28) Postoji li kakva liječnička pomoć na Vašem radnom mjestu?

29) Ako radite kod kuće, navedite stanje Vaše radne prostorije; da li upotrebljavate samo alat ili također male strojeve; da li zapošljavate svoju ženu i djecu ili druge pomoćnike, odrasle ili djecu, muške ili ženske; da li radite za privatne mušterije ili za »entrepreneur«¹; da li pregovarate neposredno s njim ili preko posrednika.

II

1) Navedite uobičajene dnevne sate rada i uobičajeni broj radnih dana u tjednu.

2) Navedite broj praznika u toku godine.

3) Koji su prekidi rada tokom radnog dana?

4) Je li vrijeme za obroke utvrđeno u izvjesnim pravilnim razmacima ili se oni uzimaju neredovito?²

5) Da li se posao nastavlja u vrijeme obroka?

6) Ako se upotrebljava parna snaga, navedite stvarno vrijeme kad ona počinje i prestaje.

7) Postoji li noćni rad?

8) Navedite radno vrijeme djece i osoba mladih od 16 godina.

¹ poduzetnika – ² Longuet je ovdje dodao rečenicu: »Uzimaju li se oni u zgradi ili izvan nje?»

9) Da li se različite grupe djece i mladih osoba smjenjuju tokom radnog dana?

10) Da li je vlada one *zakonske odredbe* koje postoje za dječji rad stavila na snagu i da li ih poslodavci striktno sprovode?

11) Postoje li neke škole za djecu i mlade osobe uposlene u Vašoj industriji? Ako da, u koje sate su djeca u školi? Šta ih uče?

12) Ako se radi danju i noću, kakav se sistem smjena – smjenjivanja jedne grupe radnika drugom – primjenjuje?

13) U kojem se opsegu obični radni sati produžuju u periodima poslovne stiske.

14) Da li čišćenje mašinerije vrši posebna grupa radnika, najmljena za tu svrhu, ili ga besplatno vrše radnici namješteni kod strojeva za vrijeme svog običnog radnog dana?

15) Kakvi su propisi i kazne predviđeni da bi se radnici tačno pridržavali vremena kad dnevni rad počinje ili se nastavlja poslije obroka?

16) Koliko vremena dnevno gubite dolazeći od kuće na radno mjesto i vraćajući se kući s radnog mjesta?

III

1) Koji je oblik radnog odnosa s Vašim poslodavcem? Jeste li zaposleni na dan, tjedan, mjesec itd.?

2) Koji je rok utvrđen za primanje ili davanje otkaza?

3) U slučaju raskida ugovora krivicom poslodavca kojim se kaznama on izlaže?

4) Ako je za raskid kriv radnik, kojim kaznama se on izlaže?

5) Ako su zaposleni šegrti, navedite uslove njihovog ugovora.

6) Je li Vaše zaposlenje redovno ili neredovno?

7) Radi li se u Vašoj struci uglavnom u nekim sezonama ili je rad, u normalnim vremenima, više ili manje ravnomjerno raspoređen preko cijele godine? Ako je Vaš posao vezan za određene sezone, kako živite u međuvremenu?

8) Računa li se Vaša najamnina prema vremenu ili prema komadu?

9) Ako prema vremenu, računa li se ona po satu ili za cijeli radni dan?

10) Plaća li se dodatna najamnina – i kolika – za slučaj *preko-vremenog rada*?

11) Ako se Vaša najamnina plaća *po komadu*, navedite metodu kako se ona utvrđuje; ako ste zaposleni u industriji gdje se količina posle procjenjuje mjerenjem ili težinom (kao npr. u ugljenokopima), pribjegavaju li Vaš poslodavac i njegovi podređeni smicalicama kako bi Vas prevarili za dio Vaše zarade?

12) Ako ste plaćeni po komadu, je li kvalitet izrađenog proizvoda izgovor da Vam se na nepošten način vrše odbici od najamnina?

13) Bez obzira na to da li se Vaše najmnine obračunavaju po vremenu ili po komadu, u kojim rokovima se one plaćaju? Drugim riječima, kako dugo morate kreditirati svog poslodavca prije nego primite plaću za obavljenu posao? Da li se plaćanje vrši po isteku jednog tjedna, jednog mjeseca, itd.?

14) Prisiljava li Vas takvo odlaganje u plaćanju najamnina da često odlazite u zalagaonicu, plaćajući tamo visoku kamatu i lišavajući se stvari koje su Vam potrebne, ili da uzimate kredit od dućan-džija i da postajući njihov dužnik, postajete njihova žrtva?

15) Plaća li najmnine neposredno »patron«¹, ili posrednik, »marchandeur«² itd.?

16) Ako najmnine isplaćuje »marchandeur« ili neki drugi posrednik, navedite uslove svog ugovora.

17) Navedite dnevni ili tjedni iznos svojih najamnina u novcu.

18) Navedite najmnine za isto vrijeme žena i djece koji rade zajedno s Vama u istoj radionici.

19) Navedite najviše i najniže dnevne najmnine u toku prošlog mjeseca.

20) Navedite najviše i najniže najmnine po komadu u toku prošlog mjeseca.

21) Navedite svoja stvarna primanja u istom vremenu, a ako imate porodicu također primanja Vaše žene i djece.

22) Da li se najmnine isplaćuju u novcu ili djelomično drukčije?

23) Ako zakupljujete stan od svog poslodavca, navedite uslove. Da li on odbija zakupninu od Vaše najmnine?

24) Navedite cijene Vaših potrepština kao npr.:³

a) Vašu stanarinu i rok na koji je stan zakupljen; broj soba od kojih se sastoji; za koliko osoba; popravci i osiguranje; kupnja i održavanje namještaja; ležaji; grijanje, rasvjeta, voda, itd.;

b) hrana: kruh, meso, povrće (krompir itd.); mlijeko, jaja, riba; maslac, ulje, mast; šećer, so, začini; kava, čaj, cikorija; pivo, jabukovača, vino itd., duhan;

c) odjeća (za roditelje i djecu); rublje; čistoća tijela, kupanje, sapun itd.;

d) razni troškovi, kao poštarina, pozajmice i troškovi čuvanja u zalagaonicama, troškovi školovanja djece, troškovi šegrtovanja, kupovanje novina, knjiga itd. Doprinosi kasama za uzajamnu pomoć, za štrajkove, savezima, sindikatima itd.;

e) troškovi, ako ih ima, prouzrokovani vršenjem Vašeg zanimanja;

f) porezi.

¹ gazda – ² akordant – ³ pitanja a) do f) su postavljena na francuskom

25) Pokušajte da napišete u obliku budžeta Vaše tjedne i godišnje prihode (i prihode Vaše porodice ako je imate) te Vaše tjedne i godišnje izdatke.

26) Jeste li zapazili iz svog ličnog iskustva veći porast cijena potrepština za život (kao stanarine, hrane itd.) nego najamnina?

27) Navedite promjene u visini najamnina tokom toliko vremena koliko se možete sjetiti.

28) Navedite pad najamnina u vremenima zastoja ili kriza.

29) Navedite porast najamnina u takozvanim vremenima prosperiteta.

30) Navedite prekide rada uslijed promjena mode i djelomičnih ili općih kriza.

31) Navedite promjene u *cijenama robe* koju proizvodite ili usluga koje vršite u poređenju s *istovremenim promjenama* ili stalnošću Vaših najamnina.

32) Da li su Vam poznati slučajevi da su radnici izgubili mjesto uslijed uvođenja strojeva ili drugih poboljšanja?

33) Da li su se s razvojem mašinerije i proizvodne snage rada smanjili ili povećali intenzivnost i trajanje rada?

34) Znete li za neki porast najamnina uslijed poboljšane proizvodnje?

35) Da li ste ikad vidjeli primjere da je nekvalificirani radnik bio u stanju da se povuče u penziju u dobi od 50 godina, s novcem koji je zaradio kao najamni radnik?

36) Koliko godina u Vašoj industrijskoj grani može jedan radnik srednjeg zdravlja izdržati na svom poslu?

IV

1) Postoje li tredjunioni u Vašoj struci i kako se oni vode?

2) Koliko je štrajkova izbilo u Vašoj grani po Vašem ličnom iskustvu?

3) Koliko su ti štrajkovi trajali?

4) Jesu li oni bili djelomični ili opći?

5) Je li njihov cilj bio porast najamnina ili otpor prema njihovom sniženju, ili su bili usmjereni protiv dužine radnog dana; ili su nastali iz nekih drugih pobuda?

6) Kakav je bio njihov rezultat?

7) Pomaže li Vaša struka štrajkove radnika koji pripadaju drugim strukama?

8) Navedite pravila i kazne za njihovo kršenje što ih je ustanovio Vaš poslodavac da bi se domogao vlasti nad svojim najamnim radnicima.

9) Postoje li sporazumi među poslodavcima da bi se radnicima

naturilo sniženje najamnina, produženje radnog dana, ometanje štrajkova i uopće da bi se radnička klasa prinudila da sluša njihove naloge?

10) Je li, prema Vašem iskustvu, vlada zloupotrebila policijske snage u službi poslodavaca protiv njihovih radnika?

11) Je li ista vlada, prema Vašem iskustvu, ikada posredovala u prilog radnika protiv otimačina i nezakonitih dogovora poslodavaca?

12) Da li ista vlada primjenjuje tvorničke zakone, ako oni postoje, na poslodavce? Da li njeni inspektori – ako uopće postoje – striktno ispunjavaju svoje dužnosti?

13) Postoje li u Vašim radionicama ili u Vašoj struci društva za uzajamnu potporu i pomoć u slučajevima nesreća, bolesti, smrti, privremene nesposobnosti za rad, starosti, itd.?

15) Ako su doprinosi takvim fondovima obavezni i pod kontrolom poslodavca, da li on odbija doprinose od najamnina, da li plaća kamatu za njih, da li se radnicima koji daju otkaz ili im je otkazano vraćaju njihove uplate?

16) Postoje li u Vašoj industrijskoj grani radnička kooperativna poduzeća? Kako se upravlja njima? Da li oni zapošljavaju i tuđe vanjske najamne radnike na isti način kao što to rade kapitalisti?

17) Postoje li u Vašoj struci radionice gdje je dio primanja radnika plaćen pod imenom najamnina a drugi dio u takozvanom učesću u poslodavčevoj dobiti? Usporedite ukupan prihod tih radnika s prihodom drugih gdje ne postoji to takozvano sudjelovanje u dobiti. Navedite obaveze radnika koji žive pod tim režimom. Navedite da li im je dozvoljeno da sudjeluju u štrajkovima itd. ili im je samo dozvoljeno da budu poslušni »podanici« svojih gospodara.

18) Kakva je opća fizička, intelektualna i moralna kondicija radnika i radnica u Vašem zanimanju?

Pisano u prvoj polovini aprila 1880.

Prema fotokopiji rukopisa.

Prevod s engleskog

Karl Marx

[Uvod za program francuske
radničke partije^[151]]

S obzirom na to
da je oslobođenje klase proizvođača oslobođenje svih ljudskih bića bez razlike pola i rase;

da proizvođači mogu biti slobodni samo ako budu u posjedu sredstava za proizvodnju;

da postoje samo dva oblika u kojima im sredstva za proizvodnju mogu pripadati:

1. individualni oblik, koji nije nikad postojao općenito a industrijski napredak potiskuje ga sve više;

2. kolektivni oblik, čije materijalne i duhovne elemente stvara sam razvitak kapitalističkog društva;

s obzirom na to

da to kolektivno prisvajanje može proizići samo iz revolucionarne akcije klase proizvođača – ili proletarijata – organizirane u posebnu političku partiju;

da u stvaranju takve organizacije treba raditi svim sredstvima kojima raspolaze proletarijat, uključujući u to sveopće pravo glasa, pretvoreno tako iz oruđa obmane, kakvim je bilo dosad, u oruđe oslobođenja;

francuski radnici socijalisti, utvrdivši za cilj svojih napora na ekonomskom polju povratak kolektivnom vlasništvu svih sredstava za proizvodnju, odlučili su da idu na izbore sa slijedećim *minimalnim* programom kao *sredstvom za organizaciju i borbu*:

Pisano početkom maja 1880.

Objavljeno u «L'Égalité»,
br. 24 od 30. juna 1880.

Prevod s francuskog

Karl Marx / Friedrich Engels

Mitingu u Ženevi, sazvanom povodom 50. godišnjice poljske revolucije 1830^[152]

Gradani!

Poslije prve podjele zemlje Poljaci koji su bili napustili svoju domovinu prešli su Atlantik da bi branili tek stvorenu veliku američku republiku. Kościuszko se bori rame uz rame s Washingtonom. Kad 1794. godine francuska revolucija teškom mukom pruža otpor snagama koalicije, slavni poljski ustanak otklanja od nje opasnost. Poljska gubi svoju nezavisnost, ali se revolucija održava. Pobijedeni Poljaci stupaju u armiju »sankilota« i pomažu razbijanju feudalne Evrope. Najzad 1830. godine, kada su car Nikolaj i pruski kralj¹ htjeli da ostvare svoje planove da prepadom na Francusku restauriraju legitimističku monarhiju, put im je zaprečila poljska revolucija, čiji spomen vi danas proslavljate. »Red vlada u Varšavi.«

Poklič »Živjela Poljska«, koji je tada odjeknuo svom zapadnom Evropom, nije bio samo izraz simpatija i divljenja prema patriotskim herojima koje je porazila brutalna sila – tim pokličem pozdravljen je narod čiji su svi ustanci protekli tako nesretno po njega samog, ali su stalno zadržavali nadiranje kontrarevolucije – narod, čiji najbolji sinovi nikada nisu prestajali da pružaju oružani otpor polazeći svuda u boj pod zastavom narodne revolucije. Na drugoj strani, opet, podjela Poljske učvrstila je Svetu alijansu, koja služi kao maska carevoj hegemoniji nad svim vladama Evrope. Tako poklič »Živjela Poljska!« zapravo znači: smrt Svetoj alijansi, smrt militarističkom despotizmu Rusije, Pruske i Austrije, smrt mongolskoj vladavini nad modernim društvom.

Od 1830, kada je buržoazija u Francuskoj i Engleskoj manje-više uzela vlast u svoje ruke, počeo je da se stvara proleterski pokret. Već 1840. bile su posjedničke klase u Engleskoj prisiljene da pribjegnu oružanoj sili da bi se suprotstavile čartističkoj partiji, toj prvoj borbenoj organizaciji radničke klase. Zatim je u posljednjem kutku nezavisne Poljske, u Krakovu, 1846. godine izbila prva poljska revolu-

¹ Friedrich Wilhelm III

cija koja je istakla socijalističke zahtjeve.^[153] Od tog trenutka Poljska gubi sve tobožnje simpatije posjedničkih slojeva Evrope.

Godine 1847. u Londonu se ilegalno okuplja prvi međunarodni kongres proletarijata^[154] te izdaje *Komunistički manifest*, koji se završava novom revolucionarnom lozinkom: »Proleter i svih zemalja, ujedinite se«. Poljska je na tom kongresu imala svoje predstavnike, a na jednom javnom mitingu u Briselu slavni Lelewel i njegovi istomišljenici izjasnili su se za rezoluciju kongresa.

Godine 1848. i 1849. u revolucionarnim njemačkim, rumunjskim, mađarskim i talijanskim armijama bio je velik broj Poljaka, koji su se istakli kao borci i vojskovođe. Iako su socijalistička strujanja ove epohe ugušena u rijeci krvi junskih dana, revolucija 1848. je ipak za trenutak – to se ne smije zaboraviti – pretvorila Evropu u jednu zajednicu, zahvativši je gotovo svu svojim plamenom, i na taj način je pripremila tle za Međunarodno udruženje radnika. Time što je dao povoda za zajednički protest engleskih i francuskih radnika protiv međunarodnih mahinacija njihovih vlada, poljski ustanak 1863. stvorio je ishodište za Internacionalu, koja je osnovana uz učešće poljskih prognanika. Pariska komuna je među poljskim izbjeglicama našla svoje iskrene braniče, te je nakon njenog pada dovoljno bilo biti Poljak, da bi ratni sudovi Versaja nekog poslali na strijeljanje.

Tako su Poljaci izvan granica svoje zemlje igrali veliku ulogu u borbi za oslobođenje proletarijata – u toj borbi oni su pretežno činili njegovu međunarodnu borbenu jedinicu.

Danas, kada se ta borba rasplamsava u samom poljskom narodu, neka je podrži propaganda, revolucionarna štampa i neka se ta borba sjedini s težnjama naše ruske braće; to će biti razlog više da se ponovi stari poklič »Živjela Poljska!«

Pozdrav i bratstvo!

London, 27. novembra 1880.

(potpisani) *Karl Marx, Friedrich Engels,*
Paul Lafargue, F. Lesner
nekadašnji članovi Generalnog vijeća
Međunarodnog udruženja radnika

Prema brošuri »Sprawozdanie z miedzynarodowego zebrania zwołanego w 50-letnia rocznice listopadowego powstania«, Ženeva 1881.

Karl Marx

[Pismo Veri I. Zasulič^[155]]

8. marta 1881.

41, Maitland Park Road,
London N.W.

Draga građanko,

Jedna nervna bolest koja me napada periodički zadnjih deset godina spriječila me je da odgovorim ranije na Vaše pismo od 16. februara. Žalim što Vam ne mogu dati sažet i objavljivanju namijenjen odgovor na pitanje koje ste mi izvoljeli postaviti. Pred više mjeseci već sam obećao jedan rad na istu temu Petrogradskom komitetu^[156]. Međutim, nadam se da će biti dovoljno nekoliko redaka pa da Vam ne ostane nikakva sumnja o nesporazumu u pogledu moje navodne teorije.

Analizirajući postanak kapitalističke proizvodnje ja kažem:

»Temelj je kapitalističkog sistema dakle radikalno odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju... Osnovica čitave te evolucije je eksproprijacija *poljoprivrednog proizvođača*. Ona je izvršena radikalnim načinom samo u Engleskoj... Ali *sve druge zemlje zapadne Evrope* idu istim putem.« (*Le Capital*, franc. izd., str. 315).

»Historijska fatalnost« tog puta je, dakle, *izričito ograničena na zemlje zapadne Evrope*. Zašto to ograničenje, rečeno je na ovom mjestu glave XXXII:

»*Privatno vlasništvo* stečeno vlastitim radom... biva potisnuto od *kapitalističkog privatnog vlasništva*, koje počiva na eksploataciji tuđeg rada, na najamnom radu.« (*l. c.*, str. 341)^[157]

U tom zapadnjačkom kretanju radi se dakle o *pretvaranju jednog oblika privatnog vlasništva u drugi oblik privatnog vlasništva*. Kod ruskih seljaka trebalo bi, naprotiv, *pretvoriti njihovo zajedničko vlasništvo u privatno vlasništvo*.

Analiza dana u *Kapitalu* ne pruža dakle razloge ni za ni protiv vitalnosti seoske općine, ali moje specijalno proučavanje te općine za koje sam potražio materijale u originalnim izvorima, uvjerilo me je da je ta općina oslonac društvene obnove u Rusiji; međutim, da bi ona mogla funkcionirati kao takva, trebalo bi najprije isključiti razor-

ne utjecaje koji je napadaju sa svih strana i zatim joj osigurati normalne uslove samoniklog razvitka.

Ostajem, draga građanko, s poštovanjem Vaš vrlo odani

Karl Marx

Prema fotokopiji rukopisa.

Prevod s francuskog

Karl Marx / Friedrich Engels

Predsjedniku Slavenskog mitinga sazvanog za 21. mart 1881. u čast godišnjice Pariske komune

Gradani,

S velikim žaljenjem moramo vas obavijestiti da ne možemo prisustvovati vašem mitingu.^[158]

Kad je Pariska komuna podlegla okrutnom pokolju koji su organizirali branioci »reda«, pobjednici jedva da su pomislili da neće proći ni deset godina a da će se u udaljenom Petrogradu desiti događaj^[159] koji, možda poslije dugih i žestokih borbi, mora konačno i sigurno dovesti do osnutka ruske komune.

Nisu ni pomislili da će pruski kralj koji je pripremio Komunu opsjedajući Pariz i tako prisilivši vladajuću buržoaziju da naoruža narod – da će taj isti pruski kralj, deset godina kasnije, opsjedan od socijalista, u svojoj vlastitoj prijestolnici biti u stanju da sačuva svoj prijesto samo proglašenjem opsadnog stanja u svojoj prijestolnici Berlinu.^[160]

S druge strane, kontinentalne vlade, koje su poslije pada Komune svojim progonima prisilile Međunarodno udruženje radnika da napusti svoju formalnu, spoljašnju organizaciju – te vlade koje su vjerovale da mogu veliki međunarodni radnički pokret uništiti dekretima i specijalnim zakonima – malo su vjerovale da će deset godina kasnije taj isti međunarodni pokret, snažniji nego ikad, obuhvatiti radničke klase ne samo Evrope već i Amerike; da će ih zajednička borba za zajedničke interese protiv zajedničkog neprijatelja povezati u jednu novu i veću spontanu internacionalu, prerastajuću sve više sve spoljašnje oblike udruživanja.

Tako Komuna, za koju su sile starog svijeta vjerovale da je istrijebljena, živi jača nego ikad i tako mi možemo zajedno s vama da kliknemo: Vive la Commune!¹

Pisano 21. marta 1881.

Prema fotokopiji rukopisa.

Prevod s engleskog

¹ Živjela komuna!

Karl Marx / Friedrich Engels

Uredniku novina »The Daily News«^[161]

Gospodine,

današnji »The Daily News« u članku pod naslovom *Pestupak protiv časopisa »Freiheit«* navodi da broj tog lista koji sadrži članak o smrti ruskog cara »sadrži također neke aluzije na izvršioca u tajanstvenom događaju u zgradi Mansion House«¹. Kako to saopćenje dopušta tumačenje upravo suprotno onom što je sadržano u dotičnom članku, kako taj članak nema baš nikakve veze s člankom o petrogradskoj aferi, i kako urednik g. Most sada nije u stanju da se sam brani u štampi, molimo Vas da uvrstite slijedeći doslovni prijevod svega što je rečeno u odnosnom broju lista »Freiheit« u pogledu »tajne u zgradi Mansion House«.

»Freiheit«, 19. marta 1881:

»U srijedu uveče jedna ‚nepoznata‘ ruka ostavila je paket baruta težak oko 15 funti pred zgradom Mansion House u centru Londona. Paket je gorio na jednom kraju, ali jedan policajac je to ‚slučajno‘ odmah opazio i bio je dovoljno hrabar da vatru ugasi. Sad, ne vidimo kakvoj je svrsi uopće mogla da posluži ta eksplozija baruta. Kako bilo, međunarodna policija izgleda da je znala kako bi se iz toga mogao izvući kapital. Jer iduće večeri vladi je u parlamentu postavljeno pitanje šta misli poduzeti protiv socijalističkih bandi koje su se ugnijezdile u Londonu. Međutim, sekretar za unutrašnje poslove nije našao za shodno da učini išta drugo nego da slegne ramenima. I to je bilo sve što je međunarodna policija dobila za svoj trud.«

Pisano 31. marta 1881.

Prema fotokopiji rukopisnog nacrtu.

Prevod s engleskog

¹ dom predsjednika londonske općine

Friedrich Engels

Pravedna nadnica za pravedan radni dan^[162]

To je, eto, bila deviza engleskog radničkog pokreta u toku posljednjih pedeset godina. Ona je dobro poslužila u doba uspona tredjuniona poslije ukidanja sramnih zakona protiv udruživanja 1824^[163]; još bolje je poslužila u doba slavnog čartističkog pokreta kad su engleski radnici marširali na čelu evropske radničke klase. Ali vrijeme ne stoji, te mnoge stvari koje su prije pedeset i čak još prije trideset godina bile poželjne i neophodne, sada su zastarjele i bile bi potpuno neumjesne. Pripada li među njih i ova stara, vremenom posvećena parola?

Pravedna nadnica za pravedan radni dan? Ali šta je pravedna nadnica, a šta pravedan radni dan? Kako ih određuju zakoni, pod kojima egzistira i razvija se savremeno društvo? Da bismo našli odgovor na to, ne smijemo se pozivati ni na nauku o moralu ili pravu i pravednosti, niti na bilo kakva sentimentalna osjećanja humanosti ili milosrđa. Ono što je moralno pravedno, pa čak i ono što je po zakonu pravedno, može biti daleko od toga da bude društveno pravedno. O socijalnoj pravednosti ili nepravednosti odlučuje se samo na osnovu jedne jedine nauke – nauke koja se bavi materijalnim činjenicama proizvodnje i razmjene, nauke o političkoj ekonomiji.

Šta se onda prema političkoj ekonomiji naziva pravednom nadnicom i pravednim radnim danom? Jednostavno visina nadnice i trajanje i intenzitet dnevnog rada, koji se određuju konkurencijom poduzetnika i radnika na slobodnom tržištu. A šta su oni ako se određuju na taj način?

Pravedna nadnica je, pod normalnim uslovima, suma potrebna da radniku osigura sredstva za opstanak koja su mu potrebna, u skladu sa životnim standardom njegovog položaja i njegove zemlje, da održi svoju radnu sposobnost i nastavi svoju vrstu. Stvarna visina nadnica može, već prema kolebanjima poslovnog procesa, biti ponekad ispod ovog nivoa; pod normalnim uslovima, pak, ova visina bi trebalo da predstavlja prosjek svih kolebanja nadnica.

Pravedni radni dan jest ono trajanje radnog dana i onaj intenzitet stvarnog rada pri kojima radnik troši svu radnu snagu jednog dana,

ne ugrožavajući pri tom svoju sposobnost da slijedeći dan i narednih dana pruži istu količinu rada.

Proces se, prema tome, može opisati ovako: radnik daje kapitalistu punu radnu energiju jednog dana, to jest onoliko koliko može da pruži a da ne dovede u pitanje neprekidno ponavljanje procesa. U razmjeni dobija tačno onoliko i ne više sredstava za život koliko je potrebno za omogućivanje ponavljanja istog posla svakoga dana. Radnik daje najviše, a kapitalist najmanje što dopušta priroda sporazuma. To je veoma čudna vrsta pravednosti.

No pogledajmo tu stvar malo dublje. Kako se prema političkoj ekonomiji nadnica i radno vrijeme određuju konkurencijom, izgleda da je pravedno zahtijevati da obje strane pod jednakim uslovima imaju isto pravedno polazište. Međutim, to nije slučaj. Ako kapitalist ne može da se sporazumije s radnikom, on može sebi priuštiti da čeka i da živi od svog kapitala. Radnik to ne može. On za život ima samo svoju nadnicu i zato mora da prihvati posao kad god, gdje god i pod kojim god uslovima ga dobije. Radnik je već u startu u nepovoljnom položaju. Pa ipak je to prema političkoj ekonomiji kapitalističke klase vrhunac pravednosti.

Ali to je još sitnica. Primjena mehaničke energije i mašina u novim industrijskim granama i širenje i usavršavanje mašina u industrijskim granama u koje su se već probile, sve više potiskuju »ruke« s njihovog radnog mjesta; i to se odvija mnogo većom brzinom nego što fabrike u zemlji uspijevaju da prime i zaposle »ruke« koje su postale suvišne. Ove suvišne »ruke« predstavljaju pravu industrijsku rezervnu armiju na raspolaganju kapitalu. Kad poslovi idu loše, one mogu da gladuju, prose, krađu ili da odu u radničke domove; kad poslovi idu dobro, one su pri ruci za povećanje proizvodnje; i sve dok i posljednji čovjek, posljednja žena i posljednje dijete ne nađu posao – što se događa jedino u vrijeme vrtoglave pretjerane proizvodnje – dotle će konkurencija ove rezervne armije držati nadnice na niskom nivou i svojim prostim postojanjem pojačavati moć kapitala u njegovoj borbi protiv radnika. U utakmici s kapitalom radnici ne samo što su u nepovoljnom položaju, nego moraju na nozi vući okov težak kao topovsko đule. Međutim, to je prema kapitalističkoj političkoj ekonomiji – pravednost.

Ali ispitajmo iz kojeg fonda kapital plaća ove tako suviše pravedne nadnice. Iz kapitala, naravno. Ali kapital ne proizvodi nikakve vrijednosti. Rad je, osim zemlje, jedini izvor bogatstva; sam kapital nije ništa drugo do nagomilani proizvod rada. Iz toga slijedi da se radnička nadnica plaća iz rada i da radnik dobija naknadu iz proizvoda svog vlastitog rada. U skladu s onim što se obično naziva pravednošću, plata radnika morala bi da se sastoji od proizvoda njegovog rada. Međutim, to prema političkoj ekonomiji ne bi bilo pravedno. Naprotiv, proizvod rada odlazi u džep kapitalista, a radnik od toga ne dobija ništa više osim pukih sredstava za život. I rezultat ove ne-

obično »pravedne« konkurentske trke ispada tako da se proizvod rada onih koji rade neminovno nagomilava u rukama onih koji ne rade, i u njihovim rukama postaje najmoćnije sredstvo porobljavanja upravo onih ljudi koji su ga stvorili.

Pravedna nadnica za pravedni radni dan! Imalo bi mnogo štošta da se kaže i o pravednom radnom danu, čija pravednost tačno odgovara pravednosti nadnica. Ali to moramo ostaviti za drugu priliku. Iz izloženog sasvim jasno proizlazi da je stara deviza preživjela i da u današnje vrijeme teško može još da opstane. Pravednost političke ekonomije, one što u stvarnosti određuje zakone koji vladaju današnjim društvom, ta pravednost se sva nalazi na jednoj strani – na strani kapitala. Pokopajte zato zauvijek staru devizu i zamijenite je drugom:

Vlasnik sredstava za rad – sirovina, fabrika i mašinâ – treba da bude sam radni narod.

Napisano 1 - 2. maja 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu »The Labour Standard«, br. 1 od 7. maja 1881.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Najamni sistem

U jednom ranijem članku¹ razmatrali smo vremenom posvećenu devizu »Pravedna nadnica za pravedan radni dan!« i došli do rezultata da je najpravednija nadnica u sadašnjim društvenim odnosima jednaka najnepravednijoj podjeli proizvoda koji je stvorio radnik, jer veći dio tog proizvoda odlazi u džep kapitalista, dok se radnik mora zadovoljiti upravo onim dijelom koji mu je potreban da održi radnu sposobnost i da produži vrstu.

To je zakon političke ekonomije ili, drugim riječima, zakon današnje ekonomske organizacije društva, koji je moćniji od svih nepisanih i pisanih zakona Engleske uzetih zajedno, uključujući i Court of Chancery⁽¹⁶⁴⁾. Sve dok je društvo podijeljeno na dvije neprijateljske klase, na kapitaliste na jednoj strani, koji drže monopol nad svim sredstvima za proizvodnju – zemljištem, sirovinama, mašinama; na radnike na drugoj strani, na radno stanovništvo, kojem je oduzeto svako vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i koje ne posjeduje ništa osim vlastite radne snage – sve dok postoji ta društvena organizacija, ostat će svemoćan taj zakon najamnine i svakoga dana će kovati nove lance, koji radnika pretvaraju u roba njegovog vlastitog proizvoda, nad kojim kapitalist drži monopol.

Engleski tredjunioni se, evo, gotovo šezdeset godina bore protiv ovog zakona – s kakvim rezultatom? Da li im je pošlo za rukom da radničku klasu oslobode ropstva u kojem je drži kapital – proizvod njenih vlastitih ruku? Jesu li oni doveli jednu jedinu grupu radnika u poziciju da se izdigne iznad položaja najamnog roba, da postane vlasnik svojih vlastitih sredstava za proizvodnju, sirovina, alata i mašina potrebnih u njenoj industriji, a time i vlasnik proizvoda njenog vlastitog rada? Općenito je poznato da oni ne samo što to nisu učinili, već to nisu nikada čak ni pokušali.

Nećemo nikako tvrditi da su tredjunioni beskorisni zato što to nisu učinili. Naprotiv, tredjunioni su za radničku klasu u Engleskoj, kao i u svakoj drugoj industrijskoj zemlji, nužnost u njenoj borbi pro-

¹ Vidi u ovom tomu, str. 203–205.

tiv kapitala. Prosječna visina nadnica odgovara količini neophodnih potrošnih stvari dovoljnih za opstanak i održanje radnog stanovništva zemlje u skladu sa životnim standardom uobičajenim za tu zemlju. Ovaj životni standard može za razne slojeve radnika biti veoma različit. Velika zasluga tredjuniona u njihovoj borbi za povećanje nadnica i smanjenje radnog vremena sastoji se u tome što oni teže održavanju i podizanju životnog standarda. Ima u londonskom East Endu mnogo privrednih grana u kojima rad nije ništa manje kvalificiran, a isto je toliko težak koliko i rad zidara i njihovih pomoćnika, pa ipak zaposleni u njima dobijaju jedva polovinu njihovih nadnica. Zašto? Jednostavno zato što jedna moćna organizacija omogućuje jednoj grupi da zadrži relativno visok životni standard kao normu prema kojoj se ravnaju njene nadnice, dok se druga grupa, neorganizirana i nemoćna, mora pokoravati ne samo neizbježnoj nego i samovoljnoj nasrtljivosti poslodavaca: njen životni standard postepeno pada, ona se privikava da živi od sve manjih nadnica, i njene nadnice prirodno padaju do onog nivoa sa kojim se ona sama pomirila kao dovoljnim.

Zakon nadnica nije, dakle, takav da ocrtava nepomičnu krutu liniju. Unutar određenih granica on nikako nije neumoljiv. Uvijek (izuzev u vrijeme velikih depresija) u svakoj privrednoj grani postoji neki manevarski prostor u okviru kojega visina nadnice može biti promijenjena kao rezultat borbe između dviju strana u sukobu. Nadnice se u svakom slučaju utvrđuju pogađanjem, a prilikom pogađanja onaj tko pruža najduži i najefikasniji otpor ima najveće izgleda da dobije više nego što mu pripada. Ako pojedinačni radnik pokuša da se pogađa s kapitalistom o cijeni, lako će biti potučen i mora se predati na milost i nemilost, ali ako radnici cijele jedne grane obrazuju moćnu organizaciju, sakupe među sobom jedan fond da bi mogli po potrebi da se odupru poduzetnicima i da tako dođu u položaj da kao jedna sila pregovaraju sa poslodavcima, tada i samo tada imaju radnici izgleda da dobiju bar onu malenkost koja se pri ekonomskoj strukturi današnjeg društva može nazvati pravednom nadnicom za pravedni radni dan.

Borba sindikata ne povređuje zakon nadnica; naprotiv, ona ga u potpunosti potvrđuje. Bez otpora tredjuniona radnik ne dobija čak ni ono što mu pripada po pravilima najamnog sistema. Samo strah od tredjuniona može prisiliti kapitalista da radniku plati punu tržišnu vrijednost njegove radne snage. Hoćete li dokaze? Pogledajte nadnice koje se isplaćuju članovima krupnih tredjuniona i uporedite ih sa nadnicama u nebrojenim sitnim granama u londonskom East Endu, onoj ustajaloj baruštini bijede.

Prema tome, tredjunioni ne zadiru u sistem nadnica. Međutim, ne određuje veća ili manja nadnica ekonomsku degradaciju radničke klase; u osnovi ove degradacije leži činjenica da radnička klasa umjesto da za svoj rad dobije pun proizvod svoga rada, mora da se zadovolji dijelom svoga vlastitog proizvoda koji se naziva najamninom. Kapi-

talist prisvaja sav proizvod (i od toga plaća radnika) zato što je vlasnik sredstava za rad. I zato nema stvarnog oslobođenja radničke klase sve dok ona ne postane vlasnik svih sredstava za rad – zemljišta, sirovina, mašina itd. – i time vlasnik **sveg proizvoda svoga vlastitog rada.**

Napisano 15 - 16. maja 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu

«The Labour Standard»,

br. 3 od 21. maja 1881.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Tredjunioni

I

U našem posljednjem broju¹ razmatrali smo delatnost tredjuniona u ostvarivanju ekonomskog zakona najamnine nasuprot poslodavcima. Vraćamo se ovoj temi; jer od najveće je važnosti da to cjelokupna radnička klasa temeljito shvati.

Pretpostavljamo da nijednog engleskog radnika naših dana ne moramo poučavati da je u interesu kako pojedinog kapitaliste tako i cjelokupne kapitalističke klase da koliko god je moguće smanje najamnine. Kako je to nepobitno dokazao David Ricardo, proizvod rada dijeli se nakon odbitaka svih troškova, na dva dijela: jedan čini nadnicu radnika, drugi profit kapitalista. A kako neto-proizvod rada u svakom pojedinom slučaju predstavlja datu veličinu, jasno je da taj jedan dio, nazvan profitom, ne može rasti ako drugi dio, nazvan najmninom, ne bude smanjen. Oспорavati da je u interesu kapitalista da smanji najmnine bilo bi isto što i tvrditi da nije u njegovom interesu da poveća profit.

Vrlo dobro znamo da ima drugih sredstava za prolazno povećanje profita; međutim, ona ne mijenjaju opći zakon, te zato ne treba da ih ovde razmatramo.

A kako mogu kapitalisti da smanjuju nadnice ako se njihova visina regulira jasnim, tačno određenim ekonomskim zakonom? Ekonomski zakon najamnine postoji i on je nepobitan. No on je, kao što smo vidjeli, rastežljiv, i to na dva načina. Najmnina se može smanjiti u jednoj jedinjoj industrijskog grani, i to ili direktno, postepenim navikavanjem radnika ove industrije na niži standard, ili indirektno, produžavanjem radnog dana (ili povećavanjem intenziteta rada za vrijeme istog radnog vremena) bez povećavanja najamnine.

Interes svakog pojedinog kapitaliste da poveća svoj profit smanjivanjem najamnine svojih radnika dobija nov poticaj u konkurenciji

¹ Vidi u ovom tomu, str. 206–208.

među kapitalistima jedne iste proizvodne grane. Svaki od njih nastoji da ponudi jeftinije od svojih konkurenata, a ako neće da žrtvuje svoj profit, mora da pokuša sniziti najamninu. Na taj način pritisak na najamninu, izazvan interesom svakog pojedinog kapitalista, udesetostručuje se uslijed njihove međusobne konkurencije. Ono što je najprije bilo pitanje većeg ili manjeg profita, sada postaje pitanje nužnosti.

Protiv ovog stalnog, neprekidnog pritiska neorganizirano radništvo nema nikakvog efikasnog sredstva otpora. Stoga najamnina u proizvodnim granama u kojima radnici nisu organizirani pokazuje stalnu tendenciju opadanja, a radno vrijeme stalnu tendenciju porasta. Polako ali sigurno proces napreduje. Periodi prosperita mogu ga prekinuti tu i tamo, periodi lošeg poslovanja mogu ga, pak, poslije toga utoliko više ponovo ubrzati. Radnici se postepeno privikavaju na sve niži životni standard. Dok radno vrijeme pokazuje tendenciju ka produžavanju, najmnine se sve više približavaju svom apsolutnom minimumu – onoj sumi ispod koje radniku postaje sasvim nemoguće da živi i da nastavlja vrstu.

Prolazno odstupanje od ovoga dogodilo se samo početkom ovoga vijeka. Brzo širenje primjene parne energije i mašina nije bilo dovoljno za još brže rastuću potražnju za njihovim proizvodima. U ovim granama proizvodnje najamnina je po pravilu bila visoka, osim najmnine djece koju su radnički domovi prodavali fabrikantima; najmnina za kvalificirani ručni rad, bez kojega se nije moglo izići na kraj, bila je vrlo visoka; ono što je tada dobijao jedan bojadisar, mehaničar, krojač somota, prelac na ručnoj predilici zvuči danas kao bajka. U isto vrijeme industrijske grane koje su bile potisnute mašinama, bile su osuđene na lagano odumiranje. Međutim, novootkrivene mašine postepeno su potisnule ove dobro plaćene radnike; bile su pronađene mašine pomoću kojih su proizvođene mašine, i to u tolikom opsegu da je ponuda mašinski proizvođene robe ne samo zadovoljavala potražnju nego ju je čak i premašivala. Kad je općim mirom 1815. godine bio ponovo uspostavljen normalan trgovinski promet, započeli su desetogodišnji ciklusi prosperiteta, pretjerane produkcije i kriza. Sve prednosti koje su radnici sačuvali iz ranijih perioda prosperiteta i možda čak bili uvećali za vrijeme perioda burne hiperprodukcije, otete su im sad u doba lošeg poslovanja i krize; i ubrzo je stanovništvo Engleske, zaposleno u fabrikama, podvrgnuto općem zakonu po kome najmnina neorganiziranih radnika stalno teži apsolutnom minimumu.

U međuvremenu su, pak, i 1824. godine legalizirani tredjunioni stupili na scenu; a bio je i krajnji čas. Kapitalisti su uvek organizirani. Njima najčešće nisu potrebni nikakvi formalni savezi, nikakvi statuti, funkcioneri itd. Njihov u poređenju s radnicima mali broj, okolnost da čine posebnu klasu, njihovi stalni društveni i poslovni međusobni kontakti čine sve to suvišnim; tek kasnije, kad neka industrijska grana preovlada u nekoj oblasti, kao na primjer industrija pamuka u Lanka-

širu, postaje neophodan formalni tredjunion kapitalista. Radnici, nasuprot tome, ne mogu uspjeti ako od samog početka nemaju snažnu organizaciju s tačno utvrđenim statutima, koja vrši svoj utjecaj preko funkcionera i komisija. Zakonom iz 1824. godine ove organizacije su legalizirane. Od tog doba radništvo je u Engleskoj postalo sila. Ta masa sada više nije bila bespomoćna i unutar sebe pocijepana kao nekad. Snazi, koja je poticala iz udruženosti i zajedničkog djelovanja, uskoro se pridružila moć dobro napunjene kase – »novca otpora«, kako glasi karakterističan izraz naše francuske braće. Cjelokupna situacija se sad promijenila. Za kapitaliste je sad postala opasna stvar da smanjuju nadnicu ili da produžavaju radno vrijeme.

Otuda i bijesni ispadi kapitalističke klase onog doba protiv tredjuniona. Svoju uhodanu praksu da guli kožu radničkoj klasi ova je klasa oduvijek promatrala kao stečeno pravo i zakonsku privilegiju. Tome je sad trebalo stati na put. Nije onda nikakvo čudo što su kapitalisti digli bjesomučnu viku i osjetili se ugroženi u svojim pravima i svom posjedu bar isto toliko koliko irski lendlordovi naših dana^[165].

Šezdeset godina borbenog iskustva učinilo ih je nešto razboritijim. Tredjunioni su sada postali priznata institucija, a njihova funkcija faktora suodlučivanja prilikom određivanja najamnina priznata je isto koliko i funkcija fabričkih zakona^[166] kao presudnih faktora prilikom reguliranja radnog vremena. Fabrikanti pamuka u Lankaširu nedavno su čak išli u školu kod radnika i sad znaju da organiziraju štrajk ako je to u njihovom interesu, i to isto tako dobro ili bolje od svakog tredjuniona.

Tako je, dakle, rezultat djelovanja tredjuniona to što se nasuprot otporu poduzetnika sprovodi zakon najamnine, što su radnici svake dobro organizovane industrijske grane u mogućnosti, bar približno, da dobiju punu vrijednost svoje radne snage, koju iznajmljuju kapitalistu, i što uz pomoć državnih zakona radno vrijeme ne prekoračuje, bar ne suviše, onu krajnju dužinu preko koje se radna energija iscrpljuje prije vremena. To je, međutim, krajnji domet koji tredjunioni pri svojoj sadašnjoj organiziranosti uopće mogu da dosegnu, pa i to samo uz neprekidnu borbu, s ogromnim rasipanjem snaga i novca; a onda kolebanja konjunktura, najmanje jednom svakih deset godina, za tren oka ponovo uništavaju sve što je izvojevano, te borba mora da se vodi ispočetka. To je začarani krug iz koga nema izlaza. Radnička klasa ostaje ono što je bila i onakva kakvom su je označavali bez ustezanja naši čartistički praoci – klasa najamnih robova. Treba li to da bude krajnji rezultat tolikog truda, samopožrtvovanja i patnji? Treba li to zauvijek ostati krajnji cilj engleskih radnika? Ili radnička klasa u ovoj zemlji mora najzad pokušati da razbije ovaj začarani krug i da iz njega nađe izlaz u pokret za *ukidanje najamnog sistema uopće?*

Iduće nedjelje razmotrit ćemo ulogu koju tredjunioni igraju kao organizatori radničke klase.

II

Dosad smo funkcije tredjuniona razmatrali samo ukoliko one doprinose reguliranju visine najamnine i osiguravaju radniku u njegovoj borbi protiv kapitala bar neka sredstva kojima se može braniti. Ovaj aspekt, međutim, ne iscrpljuje našu temu.

Govorili smo o borbi radnika protiv kapitala. Ova borba postoji ma šta protiv toga rekli apologeti kapitala. Ona će postojati sve dok snižavanje najamnine ostaje najsigurnije i najugodnije sredstvo za povećavanje profita, štoviše, sve dok bude uopće postojao najamni sistem. Puko postojanje tredjuniona dovoljna je potvrda te činjenice; ako oni nisu stvoreni za borbu protiv kapitala, zašto su onda stvoreni? Nema svrhe to kriti. Nikakvim lijepim riječima ne može se prikriti ružna činjenica da je savremeno društvo u suštini pocijepano na dvije velike antagonističke klase – na jednoj strani na kapitaliste, kojima pripadaju sva sredstva za proizvodnju, a na drugoj strani na radnike, koji nemaju ničega osim vlastite radne snage. Proizvod rada ove posljednje klase mora se dijeliti između te dvije klase, a upravo oko ove podjele neprestano bjesni borba. Svaka klasa nastoji da se dokopa što većeg dijela; a najčudnije je u toj borbi što radnička klasa, iako se bori za dio svog vlastitog proizvoda, često biva optužena da ona zapravo pljačka kapitalista!

Borba između dvije velike društvene klase, međutim, neizbježno postaje politička borba. Tako je bilo s dugotrajnom borbom između srednje ili kapitalističke klase i zemljoposjedničke aristokracije; tako je i s borbom između radničke klase i ovih istih kapitalista. U svakoj borbi klase protiv klase neposredni cilj oko kojeg se vodi borba jest politička vlast, vladajuća klasa brani svoju političku prevlast, što znači svoju sigurnu većinu u zakonodavnim tijelima; niža klasa bori se najprije za učestvovanje u toj vlasti, kasnije za svu vlast, kako bi došla u položaj da postojeće zakone promijeni u skladu sa svojim vlastitim interesima i potrebama. Tako se radnička klasa Velike Britanije godinama svim žarom i primjenjujući silu borila za Narodnu povelju⁽¹⁶⁷⁾, koja je trebalo da joj dâ tu političku vlast; pretrpjela je poraz, ali je ta borba ostavila na pobjedničku srednju klasu takav utisak da ona otad s radošću po cijenu sve novih ustupaka radnom narodu kupuje produženje primirja.

U političkoj borbi klase protiv klase organizacija je najvažnije oružje. I ukoliko se više raspadala samo politička, čartistička organizacija, utoliko je više jačala organizacija tredjuniona, sve dok sada nije dobila toliku snagu da se s njom ne može uporediti nijedna inostrana radnička organizacija. Samo nekoliko krupnih tredjuniona, koji obuhvaćaju jedan do dva miliona radnika i uz podršku sitnijih i lokalnih saveza, predstavlja snagu s kojom mora da računa svaka vlada vladajuće klase, vigovska ili torijevska – svejedno.

U skladu s tradicijama svog nastanka i razvoja, ove moćne organizacije ograničile su se dosad gotovo isključivo na funkciju sudjelovanja u reguliranju nadnica i radnog vremena i iznuđavanja ukidanja otvoreno antiradničkih zakona. Kao što smo već rekli, one su to činile s upravo onoliko uspjeha koliko su s pravom mogle očekivati. Ali one su postigle i više: vladajuća klasa, koja snagu tredjuniona poznaje bolje nego oni sami, dobrovoljno im je činila ustupke koji su išli još dalje od toga. Proširivanjem prava glasa na sve domaćine⁽¹⁶⁸⁾ Disraeli je bar većem dijelu organizirane radničke klase dao pravo glasa. Da li bi on to predložio da nije pretpostavljao da će ovi novi birači ispoljavati svoju vlastitu volju – da oni ubuduće neće svoje vodstvo prepuštati liberalnim političarima srednje klase? Da li bi on bio u stanju da to sprovede da radni narod rukovodeći svojim divovskim sindikalnim savezima nije dokazao svoju sposobnost za administrativne i političke poslove?

Upravo ova mjera otvorila je nove perspektive radničkoj klasi. Ona joj je donijela većinu u Londonu i u svim industrijskim gradovima i time je dovela u položaj da borbu protiv kapitalista vodi novim oružjem – slanjem u parlament ljudi iz redova svoje vlastite klase. Međutim, moramo, na žalost, reći da su ovdje tredjunioni zaboravili svoju dužnost avangarde radničke klase. To novo oružje nalazi se, evo, više od deset godina u njihovim rukama, ali jedva da su ga ikad potegli. Ne bi trebalo da zaborave da položaj koji danas zauzimaju ne mogu trajno zadržati ako zaista ne marširaju na čelu radničke klase. Gotovo je neprirodno da se engleska radnička klasa, iako ima snage da pošalje u parlament četrdeset ili pedeset radnika, vječito zadovoljava time da je zastupaju kapitalisti ili njihovi plaćenici, advokati, urednici itd.

Osim toga ima mnoštvo znakova koji pokazuju da se kod engleske radničke klase probudila svijest o tome da je dugo išla pogrešnim putem; da je sadašnji pokreti s isključivim ciljem da se ostvare više najamnine i kraće radno vrijeme drže u začaranom krugu iz kojega nema izlaza; da osnovno zlo ne leži u niskim nadnicama već u samom sistemu nadnica. Ova spoznaja, kad jednom bude proširena u cijeloj radničkoj klasi, neizbježno će bitno promijeniti položaj tredjuniona. Oni više neće uživati privilegiju da budu jedina organizacija radničke klase. Pored saveza u pojedinim industrijskim granama ili iznad njih, mora nastati jedan opći savez, politička organizacija radničke klase kao cjeline.

Prema tome, tredjunioni bi dobro učinili da uzmu u obzir dvije stvari: prvo, da se brzo primiće vrijeme kada će radnička klasa u ovoj zemlji nedvosmisleno zahtijevati svoje puno učešće u predstavljanju u parlamentu; drugo, da se isto tako brzo primiće vrijeme kada će radnička klasa shvatiti da borba za visoke najamnine i kratko radno vrijeme i cjelokupna djelatnost tredjuniona u njenoj sadašnjoj formi nisu sami sebi svrha, već sredstvo, veoma neophodno i efikasno sred-

stvo, ali ipak samo jedno od raznih sredstava za postizanje višeg cilja: ukidanja najamnog sistema uopće.

Za punovažno zastupanje radništva u parlamentu kao i za pripremanje ukidanja najamnog sistema bit će neophodne organizacije ne pojedinih industrijskih grana već radničke klase u cjelini. I što prije one stupe na scenu, utoliko bolje. Nema te sile na svijetu koja bi se mogla jedan jedini dan oduprijeti engleskoj radničkoj klasi ako se ona organizira kao jedna cjelina.

Napisano oko 20. maja 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu
«The Labour Standard»,
br. 4 i 5 od 28. maja i 4. juna 1881.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Trgovinski ugovor s Francuskom

U četvrtak, 9. juna, podneo je gospodin Monk (iz Glostera) u Donjem domu rezoluciju, koja je pledirala da

«neće biti zadovoljavajućeg trgovinskog ugovora s Francuskom ako se njime ne bude težilo razvoju trgovinskih odnosa među dvjema zemljama putem daljnjeg snižavanja carina».

Uslijedila je prilično duga debata. Sir C. Dilke je u ime vlade pružio blag otpor kakav je zahtijevala diplomatska etiketa. Gospodin J. A. Balfour (Hertford) htio je da retorzionim carinama prisili strane nacije da utvrde niže tarife. Gospodin Slagg (Mančester) želio je da prepusti Francuzima da bez ikakvog ugovora ispitaju kakvu vrijednost za njih ima naša trgovina i njihova za nas. Gospodin Illingworth (Bredford) je izjavio da je napustio nadu da će se trgovinskim ugovorima doći do slobodne trgovine. Gospodin MacIver (Birkenhed) okarakterizirao je sadašnji sistem slobodne trgovine kao puku obmanu, jer se on sastoji u slobodnom uvozu i u ograničenom izvozu. Rezolucija je usvojena sa 77 protiv 49 glasova – poraz, koji neće naškoditi ni osjećanjima gospodina Gladstone-a niti njegovom položaju.

Ova debata je očiti primjer za dugi niz stalno ponavljanih žalopjki o tvrdoglavosti s kojom stupidni stranci pa čak i isto tako stupidni kolonijalni podanici odbijaju da priznaju sveobuhvatne blagoslove slobodne trgovine i da prihvate njeno usvajanje kao lijek za sva ekonomska zla. Nikada neko proročanstvo nije tako potpuno propalo kao proročanstvo mančesterske škole^[169]; kad jednom bude uvedena u Engleskoj slobodna trgovina obasut će zemlju takvim obiljem blagodati da će sve druge nacije slijediti taj primjer i morat će širom otvoriti svoje luke engleskoj robi. Primamljivi glas apostola slobodne trgovine ostao je glas propovjednika u pustinji. Ne samo da su Kontinent i Amerika sve u svemu povisile svoje zaštitne carine; britanske kolonije su također pošle tim stopama čim su dobile samoupravu; a tek što je Indija potčinjena Kruni^[170], i tamo je radi oživljavanja domaće industrije uvedena pedesetprocentsna uvozna carina na pamučnu robu.

Zašto to mora da bude tako, za mančestersku školu ostaje nedokučiva tajna. Pa ipak je ta stvar sasvim jednostavna.

Otprilike oko sredine prošlog vijeka Engleska je bila glavni centar pamučne manufakture, te je stoga bilo prirodno da pri rastućoj potražnji za pamučnom robom baš ovdje budu pronađene mašine koje su uz pomoć parne energije revolucionirale najprije preradu pamuka i postepeno svu ostalu tekstilnu industriju. Obilne, lako pristupačne zalihe uglja Velike Britanije postale su sada, zahvaljujući parnoj energiji, osnova blagostanja zemlje. Rasprostranjena nalazišta gvozdene rude u neposrednoj blizini zaliha uglja ubrzala su razvitak industrije gvožđa, koja je zbog potražnje parnih mašina i drugih strojeva dobila nov zamah. Tada, usred ove revolucije cijelog proizvodnog sistema, došli su antijakobinski i Napoleonovi ratovi, koji su za oko 25 godina protjerali s mora gotovo sve konkurentske nacije i tako praktično omogućili monopol engleskoj industrijskoj robi na svim prekomorskim i nekim evropskim tržištima. Kad je 1815. godine opet uspostavljen mir, Engleska je sa svojim fabrikama na parni pogon bila spremna da snabdijeva svijet, dok su u drugim zemljama parne mašine jedva bile poznate. U poređenju s njima, u industrijskoj proizvodnji Engleska je bila otišla daleko naprijed.

Ponovno uspostavljanje mira podstaklo je, međutim, uskoro druge nacije da krenu stopama Engleske. Zaštićena kineskim zidom svojih prohibitivnih carina, Francuska je uvela parnu energiju u proizvodnju. Isto tako postupila je Njemačka, mada je njemačka carinska tarifa tada bila liberalnija nego sve druge, ne izuzimajući ni englesku. Ostale zemlje učinile su isto. U isto vrijeme engleska zemljoposjednička aristokracija je, da bi povisila rente, uvela zakone o žitu^[171], što je imalo za posljedicu porast cijena kruha a time i povišenje najamnina. Ipak je razvoj engleske industrije napredovao začuđujućom brzinom. Oko 1830. godine Engleska se orijentirala na to da postane »radionica svijeta«. Da je stvarno učini radionicom svijeta, bio je zadatak koji je sebi postavila Liga za borbu protiv zakona o žitu^[172].

U to vrijeme nije bila tajna kojem cilju se težilo ukidanjem zakona o žitu. Snižavanje cijene kruhu i time novčanih najamnina trebalo je da omogući engleskim fabrikantima da se suprotstave svakoj konkurenciji kojom su je ugrožavali opaki ili neuki stranci. Šta je moglo biti prirodnije nego da Engleska sa svojom velikom prednošću u pogledu mašinerije, sa svojom divovskom flotom, svojim ugljem i svojim gvoždem, snabdijeva cijeli svijet industrijskim proizvodima, a da kao protuuslugu ostali svijet nju snabdijeva poljoprivrednim proizvodima, žitom, vinom, lanom, pamukom, kavom, čajem itd.? Tako je to trebalo da bude po odluci providenja i tome se suprotstaviti značilo je otvorenu pobunu protiv božje volje. U krajnjem slučaju moglo je Francuskoj biti dozvoljeno da Englesku i ostali svijet snabdijeva takvim artiklima dobrog ukusa i mode, koji se ne mogu proizvoditi mašinom i koji su bili apsolutno nedostojni poštovanja prosvijećenog vlasnika fab-

rike. Tada, i samo tada bili bi ostvareni mir na zemlji i blagodat čovjeku; tada bi sve nacije bile međusobno povezane finim vezama trgovine i zajedničke dobiti; tada bi bilo uspostavljeno carstvo mira i izobilja; a radničkoj klasi, »rukama«, bi se reklo: »Djeco, sad dolaze dobra vremena – čekajte još malo«. Samo se po sebi razumije da »ruke« još uvijek čekaju.

Ali dok su »ruke« čekale, nisu čekali opaki i neuki stranci. Oni nisu imali razumijevanja za ljepotu sistema koji je trebalo da privremenu industrijsku nadmoć Engleske pretvori u sredstvo kojim bi joj se osigurao industrijski monopol u cijelom svijetu i za vječita vremena, a da sve ostale nacije ponižavajuće svede na čisto agrarne privjeske Engleske – drugim riječima, da ih stavi u nadasve zavidan položaj Irske. One su znale da nijedna nacija ne može držati korak u kulturi s drugim nacijama ako je lišena industrije i time potisnuta na nivo gomile seljčina. I stoga su privatni trgovački profit podredili nacionalnim potrebama i zaštitili svoju mladu industriju visokim carinama, što im se ukazalo kao jedino sredstvo da se zaštite od pada na onaj privredni nivo u kojem Irska uživa.

Nećemo tvrditi da je takav postupak u svakom slučaju ispravan. Naprotiv, Francuska bi iz širokog približavanja slobodnoj trgovini izvukla ogromne koristi. Njemačka industrija je dosegla svoj sadašnji nivo razvoja u eri slobodne trgovine, te Bismarckova nova tarifa zaštitne carine neće naškoditi nikome osim samim njemačkim fabrikantima. Ali postoji zemlja u kojoj kratak period zaštitne carine ne samo što je opravdan nego je čak apsolutno neophodan – Amerika.

Amerika se nalazi na onoj tački svog razvitka kad je uvođenje fabričke proizvodnje postalo nacionalna nužnost. To najbolje potvrđuje činjenica što u domenu pronalazaka mašina koje uštedeju rad primat više ne drži Engleska nego Amerika. Američki pronalasci iz dana u dan potiskuju engleske patente i engleske mašine. Američke mašine se prenose u Englesku; i to gotovo za sve industrijske grane. Uz to Amerika ima najefikasnije stanovništvo na svijetu, zalihe uglja koje daleko za sobom ostavljaju engleske, gvožđe i sve druge metale u izobilju. I treba li pretpostaviti da će jedna takva zemlja svoju rastuću mladu industriju izložiti dugotrajnoj konkurentskoj borbi sa starosjedičkom industrijom Engleske, ako je kratkim razdobljem zaštitne carine od oko dvadeset godina može dovesti na isti nivo s bilo kojim konkurentom? Ali, kaže mančesterska škola, Amerika svojim sistemom zaštitnih carina samo pljačka samu sebe. Isto tako pljačka samoga sebe čovjek koji plaća doplatu za ekspresni voz, umjesto da koristi poluteetni – pedeset milja na sat umjesto dvanaest.

Nesumnjivo će još današnja generacija doživjeti da američka pamučna roba konkurira engleskoj u Indiji i Kini i da na oba ova vodeća tržišta postepeno osvoji teren i da američke mašine i metalna roba konkuriraju engleskim proizvodima u svim krajevima svijeta, uključujući i Englesku; ista neumoljiva nužnost koja je flamansku manufakturu

dovela u Holandiju a holandsku u Englesku, premjestit će za kratko vrijeme centar svjetske industrije iz Engleske u Sjedinjene Države. I na ograničenom manevarskom prostoru koji će tada još preostati Engleskoj, naći će ona opasne konkurente u većem broju evropskih država.

Ne mogu se više zatvarati oči pred činjenicom da industrijski monopol Engleske brzo iščezava. Ako »prosvijećena« srednja klasa misli da je u njenom interesu da se prešutkuje ova činjenica, onda radnička klasa treba smjelo da joj pogleda u oči; jer ona je za to još više zainteresirana od »gornjih« klasa. Ovi još dugo mogu ostati bankari i kreditori svijeta, kao što su to prije njih bili Venecijanci i Holandani u doba svog propadanja. Ali šta će biti sa »rukama« ako jednoga dana divovska izvozna trgovina Engleske počne iz godine u godinu da se smanjuje umjesto da se proširuje? Ako je premještanje metalne brodogradnje sa Temze na Klajd bilo dovoljno da sav londonski East End osudi na hronično siromašenje, šta će tek onda za Englesku značiti premještanje njene cjelokupne osnovne proizvodnje na drugu stranu Atlantskog oceana?

To će dovesti do jedne krupne stvari: prekinut će posljednju sponu koja još povezuje englesku radničku klasu s engleskom srednjom klasom. Ovu sponu činilo je njihovo zajedničko djelovanje u cilju nacionalnog monopola. Sruši li se jednom taj monopol, engleska radnička klasa bit će prisiljena da svoje interese, da svoje vlastito oslobođenje uzme u svoje ruke i da učini kraj najamnom sistemu. Nadajmo se da ona neće čekati toliko dugo.

Napisano sredinom juna 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu
»The Labour Standard«,
br. 7 od 18. juna 1881.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Dva uzorna gradska vijeća

Obećali smo našim čitaocima da ćemo ih stalno obavještavati o radničkim pokretima kako u zemlji tako i u inostranstvu. Tu i tamo smo mogli dati nekoliko vijesti iz Amerike, a danas smo u položaju da saopćimo nekoliko činjenica iz Francuske – činjenica takve važnosti da doista zaslužuju da se o njima raspravlja na našim uvodnim stupcima.

U Francuskoj ne poznaju mnogobrojne sisteme javnog glasanja koji su još u upotrebi u ovoj zemlji. Umjesto da imaju jedan izborni sistem i način glasanja za parlamentarne izbore, drugi za gradske, treći za općinske izbore i tako dalje, prosto opće glasačko pravo i tajno glasanje listićima svuda su pravilo. Kad je u Francuskoj osnovana Socijalistička radnička partija, odlučeno je da se radnički kandidati postave ne samo za parlament već i za sve komunalne izbore; i, zaista, kod posljednje obnove gradskih vijeća u Francuskoj 9. januara ove godine, mlada partija je pobijedila u velikom broju industrijskih gradova i seoskih, osobito rudarskih, općina. Ne samo što su progurali pojedine kandidate već su u nekoliko mjesta uspjeli da dobiju većinu u vijeću, a najmanje jedno vijeće, kao što ćemo vidjeti, sastavljeno je isključivo od radnika.

Kratko vrijeme prije osnivanja lista »The Labour Standard« izbio je štrajk industrijskih radnika u gradu Rubeu u neposrednoj blizini belgijske granice. Vlada je odmah poslala vojsku da okupira grad i time je, pod izgovorom da održava red (koji nije nikad bio ugrožen), pokušala da izazove štrajkaše na takve postupke koji bi mogli poslužiti kao izlika za intervenciju vojske. Ali narod je ostao miran, a jedan od glavnih razloga koji ih je potakao da odole svim izazivanjima bila je akcija gradskog vijeća. Ono je bilo sastavljeno, u svojoj većini, od radnika. Predmet štrajka bio je iznijet pred vijeće i opširno raspravljen. Rezultat je bio da je vijeće ne samo proglasilo da su štrajkaši u pravu, već da je i ono također *izglasalo sumu od 50 000 franaka, ili 2000 funti, kao pomoć štrajkašima*. Ta se pomoć nije mogla isplatiti, jer prema francuskim zakonima prefekt okruga ima pravo da poništi sve odluke gradskih vijeća za koje misli da prekoračuju njihova ovlaš-

tenja. Ali ipak jaka moralna podrška koju su štrajku dali službeni predstavnici grada bila je štrajkašima od najveće vrijednosti.

Osmog juna rudarsko poduzeće u Komantriju, u centru Francuske (departman Alie), otpustilo je 152 čovjeka koji su odbili da se pokore novim i nepovoljnijim uslovima. Kako je to bio dio sistema koji je primjenjivan od nekog vremena radi postepenog uvođenja lošijih uslova rada, u štrajk su stupili svi rudari, njih oko 1600. Vlada je odmah, kao obično, poslala vojsku da uplaši ili isprovocira štrajkaše. Ali i ovdje je gradsko vijeće odmah podržalo stvar radnika. Na svojoj sjednici od 12. juna (uz to u nedjelju) oni su donijeli sljedeće zaključke:

1. Kako je dužnost društva da osigura egzistenciju onih koji svojim radom omogućavaju egzistenciju svih; i kako su komune, ako država odbija da ispuni tu dužnost, obavezne da je one ispune, ovo Vijeće je zaključilo da podigne zajam od 25 000 franaka (1000 funti sterlinga) uz pristanak stanovnika koji plaćaju najveće poreze, i ta je suma namijenjena u korist rudara koje je neopravdano otpuštanje 152 čovjeka iz njihovih redova prisililo da stupe u štrajk.

Primljeno jednoglasno, protiv veta samog gradonačelnika.

2. Kako je država, time što je vrijedno nacionalno vlasništvo rudnika u Komantriju prodala dioničkom društvu, tamo zaposleno radništvo izručila na milost i nemilost spomenutom društvu; i kako je, uslijed toga, država obavezna da se stara da ugnjetavanje koje poduzeće vrši nad radnicima ne dođe do stepena koji ugrožava i samu njihovu egzistenciju; ali kako država stavljajući poduzeću za vrijeme sadašnjeg štrajka na raspolaganje vojsku, nije sačuvala čak ni neutralnost, već je stala na stranu poduzeća,

ovo Vijeće, u ime interesâ radničke klase, koja je dužna da štiti, poziva potprefekta okruga

1. da odmah opozove čete, čije posve neopravdano prisustvo predstavlja čistu provokaciju; i

2. da posreduje kod direktora poduzeća i potakne ga da opozove mjeru koja je prouzrokovala štrajk.

Primljeno jednoglasno.

U trećem zaključku, također jednoglasno prihvaćenom, Vijeće, plašeći se da će siromaštvo općine onemogućiti naprijed izglasani zajam, otvara opći upis za pomoć štrajkašima te moli i sva ostala općinska vijeća u Francuskoj da šalju novčanu pomoć u tu svrhu.

Ovdje, dakle, imamo zadivljujući dokaz prisustva radnika ne samo u parlamentu već i u općinskim i svim drugim lokalnim tijelima. Koliko bi se drukčije svršio mnogi štrajk u Engleskoj da su ljudi imali za sobom gradsko vijeće da ih podupre! Engleska gradska vijeća i lokalne uprave, koje velikim dijelom biraju radnici, sastoje se sada gotovo isključivo od poslodavaca, njihovih neposrednih i posrednih agenata (advokata itd.) i u najboljem slučaju od dućandžija. Tek što izbije neki štrajk ili lokaut, sve moralne i materijalne snage lokalnih vlasti upotrebljavaju se u korist poslodavaca a protiv radnika; čak i

policija, plaćena iz džepova radnika, upotrebljava se, upravo kao što se u Francuskoj upotrebljava vojska, da ih provocira na ilegalne postupke i da ih zbog njih progoni. Vlasti nadležne prema Zakonu o siromasima u većini slučajeva odbijaju pomoć ljudima koji bi, prema njihovom mišljenju, mogli da rade kad bi htjeli. I to je sasvim prirodno. U očima te klase ljudi, koju radništvo trpi u lokalnim vlastima, štrajk je otvorena pobuna protiv društvenog poretka, zločinački napad na posvećena prava vlasništva. I zato je u svakom štrajku ili lokautu cijeli ogroman moralni i fizički pritisak lokalnih vlasti na strani gospodara sve dok radnička klasa pristaje da bira gospodare i njihove predstavnike u lokalna izborna tijela.

Nadamo se da će akcija dvaju francuskih gradskih vijeća otvoriti oči mnogima. Hoćemo li morati uvijek govoriti, također i za engleske radnike, da »u Francuskoj te stvari rade bolje? Engleska radnička klasa sa svojom starom i moćnom organizacijom, sa svojim drevnim političkim slobodama, sa svojim dugim iskustvom u političkim akcijama ima neizmjernu prednost pred radničkom klasom bilo koje kontinentalne zemlje. Ipak Nijemci su mogli da dovedu dvanaest predstavnika radničke klase u parlament, i imaju isto kao i Francuzi većinu u brojnim gradskim vijećima. Istina, pravo glasa u Engleskoj je ograničeno; ali čak i sada radnička klasa sačinjava većinu u svim velikim gradovima i industrijskim oblastima. Oni to samo moraju htjeti i njihova potencijalna većina odmah će postati stvarna većina, snaga u državi, snaga u svim mjestima gdje je koncentrirano radništvo. A kad jednom budete imali radnike u parlamentu, u gradskim vijećima i lokalnim starateljskim vijećima itd., koliko će trajati dok dobijete i radničko činovništvo sposobno da pobrka račune onim servilnim Dogberijima^[173] koji sad tako često bezobzirno gaze narod?

Pisano u drugoj polovini juna 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu

«The Labour Standard»

br. 8 od 25. juna 1881.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Američka sredstva za život i pitanje zemljišta

Od jeseni 1837. godine navikli smo se na uvoz finansijskih panika i trgovinskih kriza iz Njujorka u Englesku. Najmanje polovina svih industrijskih kriza, koje se ponavljaju svakih deset godina, izbile su u Americi. Ali da Amerika treba da postavi na glavu i prastare odnose u engleskoj poljoprivredi, da revolucionira feudalne odnose između zemljoposjednika i zakupaca koji postoje još od pamtivijeka, da uništi rentu u Engleskoj i da dovede do propasti farme u Engleskoj – ta predstava ostala je rezervirana za posljednju četvrtinu 19. vijeka.

A ipak je to tako. Netaknuto tle prerija američkog zapada – koje sada dolazi pod plug, i to ne u pojedinačnim malim parcelama, već u hiljadama kvadratnih milja – počinje sada da određuje cijenu žitu i u skladu s tim i cijenu zakupa žitorodne zemlje. I nijedno staro zemljište ne može mu konkurirati. To je izvrsna zemlja, ravna ili neznatno valovita, još uvijek u sasvim istom stanju u kojem se postepeno nataložila na dno tercijarnog oceana, bez kamenja, stijena, drveća, pogodna odmah za zemljoradnju bez pripremnih radova. Nije potrebno ni krčenje ni isušivanje, obrađuje se plugom i već je spremna da primi sjeme i donijet će dvadeset do trideset žetava uzastopce bez gnojenja. To je zemlja u najvećoj mjeri pogodna za zemljoradnju, i ona će se zaista primjenjivati u najvećim razmjerama. Engleski poljoprivrednici obično su ponosni na veličinu svojih dobara, nasuprot sitnim imanjima inokosnih seljaka na Kontinentu; ali šta su i najkrupnija imanja Ujedinjenog Kraljevstva u poređeu s farmama američkih prerija, koje zahvataju 40 000 akri i više, a koje obrađuju prave armije ljudi, konja i oruda, ljudi, vojnički istreniranih, rukovodenih i organiziranih?

Ova američka revolucija zemljoradnje omogućuje, zajedno sa revolucioniranjem transportnih sredstava koja su pronašli Amerikanci, dovoženje žita u Evropu po tako niskim cijenama da nijedan evropski poljoprivrednik ne može da im konkurira – u najmanju ruku sve dotle dok se od njega očekuje da plaća zakupninu. Sjetimo se 1879. godine kad se to prvi put osjetilo. Žetva je u svoj zapadnoj Evropi bila slaba; u Engleskoj je bila nerodica. Pa ipak su, zahvaljujući američkom žitu, cijene ostale nepromijenjene. Prvi put je engleski zakupac imao u

isto vrijeme lošu žetvu i niske cijene pšenice. Tada su zakupci stali da se pokreću, a zemljoradnike je obuzeo nemir. Slijedeće godine, kada je žetva bila bolja, cijene su pale još niže. Cijene žitu određuju sada proizvodni troškovi u Americi uz dodatak transportnih troškova. I to će iz godine u godinu biti sve češća pojava u mjeri u kojoj plug bude osvajao novu prerijsku zemlju. Poljoprivredne armije, koje su za to potrebne, isporučujemo mi sami iz Evrope, šaljući tamo preko iseljenike.

Ranije su zakupci i zemljoposjednici mogli da se tješe time da se, ako ne ponese ljetina, bar meso isplati. Obradiva zemlja pretvarana je u pašnjake, te je sve opet bivalo u najljepšem redu. Danas je, međutim, i ovaj izlaz odsiječen. U količinama koje stalno rastu dovozi se ovamo američko meso i američka stoka. I to još nije sve. Postoje još bar dvije stočarske zemlje koje intenzivno traže sredstva i puteve kako da svoje ogromne viškove mesa, koji sad stoje neiskorišćeni, izvezu u Evropu a naročito u Englesku. Pri sadašnjem stanju nauke i brzom napretku njene praktične primjene možemo biti sigurni da će najkasnije za nekoliko godina australijsko i južnoameričko govede i teleće meso u bespriekorno svježem stanju i u ogromnim količinama biti dovoženo ovamo. Šta će onda biti sa blagostanjem britanskog zakupca, šta sa visokim prihodima britanskog zemljoposjednika? Doduše, dobro je gajiti i ogrozd, jagode itd., međutim tržište je već sada dobro snabdjeveno time. Nema sumnje da bi engleski radnik mogao da konzumira puno više ovih slatkiša – ali bi mu tada najprije trebalo povećati namjninu.

Gotovo ne treba ni reći da se djelovanje ove nove američke poljoprivredne konkurencije osjeća i na Kontinentu. Sitni inokosni seljak, do iznad ušiju zaglibljen u hipotekarske dugove, koji umjesto zakupnine, koju mora da daje engleski i irski seljak, mora da plaća kamate i troškove procesa, osjeća ga također. Specifično je djelovanje ove američke konkurencije u tome što ona čini beskorisnim ne samo kupni posjed nego i sitan, jer ih ona oba čini nerentabilnim.

Moglo bi se primjetiti da sistem bezobzirne eksploatacije tla kakav se sada primjenjuje na dalekom Zapadu ne može trajati vječno i da se stvari najzad opet moraju vratiti na svoje mjesto. Naravno da to ne može trajati vječno, ali netaknutog tla ima dovoljno da se ovaj proces nastavi još jedno stoljeće. Osim toga, ima i drugih zemalja koje pružaju slične prednosti. Tu je sva južnoruska stepa, gdje su poslovni ljudi nakupovali zemlju i primjenjuju iste metode. Postoje divovski pampasi Argentinske Republike i druge oblasti; sve sama zemlja pogodna istovremeno za moderni sistem krupne poljoprivredne obrade i jeftinu proizvodnju. Stoga će ovaj sistem, prije nego što bude do kraja iskorišćen, potrajati dovoljno dugo da bi sve zemljoposjednike Evrope, krupne i sitne, upropastio bar dva puta.

I šta na kraju? Kraj će biti i mora biti da ćemo biti prisiljeni na nacionalizaciju zemljišta i na njegovo kolektivno obrađivanje pod kon-

trolo m naroda. Tada, i samo tada, obrađivanje će se opet isplatiti, kako za one koji ga vrše tako i za svu naciju, bez obzira na to kolika će biti cijena američkog ili bilo kojeg drugog žita i mesa. I ako bi zemljoposjednici u međuvremenu zaista otišli u Ameriku, čemu su, izgleda, manje ili više naklonjeni, onda neka im je sretan put!

Napisano krajem juna 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu
„The Labour Standard“,
br. 9 od 2. jula 1881.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Teorija najamnine Lige za borbu protiv zakona o žitu

Na drugom mjestu objavljujemo pismo gospodina J. Noble-a, koji se ne slaže s nekim našim primjedbama u uvodnom članku lista »The Labour Standard«, od 18. juna¹. Mada, naravno, stupce naših uvodnika ne možemo puniti polemikama o historijskim činjenicama ili o ekonomskim teorijama, želimo ipak ovaj put da odgovorimo čovjeku koji, mada na strani službenih stavova, očigledno pošteno misli.

Protiv naše tvrdnje da se ukidanjem zakona o žitu htjelo postići »snižavanje cijena kruhu i time novčanih najamnina«, gospodin Noble primjećuje da je to bilo »protekcioniističko pogrešno učenje« koje je Liga neumorno suzbijala, te kao dokaz za to citira nekoliko mjesta iz govora Richarda Cobdena i jedan memorandum vijeća Lige.

Autor članka o kojem je ovdje riječ živio je u to vrijeme u Manchesteru – kao fabrikant među fabrikantima. On, naravno, sasvim dobro zna šta je bila službena doktrina Lige. Svedena na svoj najsadržajiji, općepoznati izraz (jer ima mnogo varijanti), ona je glasila ovako: ukidanje carina na žito povećat će opseg naše trgovine s inostranstvom, neposredno će povećati naš uvoz, zbog čega će u razmjeni inostrane mušterije kupovati naše proizvode i tako povećati potražnju za našom industrijskom robom; na taj način će rasti potražnja za radom naših industrijskih radnika, a uslijed toga će morati da rastu i najamnine. Zahvaljujući tome što su ovu teoriju ponavljali iz dana u dan i iz godine u godinu, službeni predstavnici Lige, površni ekonomisti, kakvi su bili, mogli su najzad da se pojave sa zapanjujućom tvrdnjom da najamnine rastu i padaju u obrnutom odnosu ne s profitom nego s cijenom sredstava za život, da skup kruh znači niske najamnine a jeftin kruh visoke najamnine. Tako su privredne krize koje se ponavljaju svakih deset godina i kojih je bilo kako prije tako i poslije ukidanja carine na žito, predstavnici te Lige prikazivali isključivo kao posljedicu zakona o žitu, koja bi sigurno nestala čim bi se ukinuli ovi mrski zakoni; zakoni o žitu su jedina velika prepreka koja stoji između bri-

¹ Vidi u ovom tomu, str. 215–218.

tanskih fabrikanaata i sirotih stranaca, koji, u nedostatku britanskih štofova, neodjeveni i drščuci od hladnoće, čeznu za proizvodima ovih fabrikanaata. I tako je Cobden zaista mogao na mjestu koje citira gospodin Noble tvrditi kako su poslovna depresija i pad nadnica od 1839. do 1842. godine posljedica vrlo visokih cijena žita tih godina, dok se, međutim, radilo o jednoj od redovnih faza poslovne depresije, koje se do dana današnjeg ponavljaju svakih deset godina s najvećom pravilnošću; o fazi, koja je svakako produžena i pogoršana lošim žetvama i glupim miješanjem zakonodavstva u korist pohlepnih zemljoposjednika.

To je bila službena teorija Codbena, koji je uz svu svoju agitatorsku snalažljivost bio loš poslovan čovjek i površan ekonomist; on je u nju, bez sumnje, vjerovao isto tako iskreno kao što gospodin Noble vjeruje i danas. Međutim, većinu članova Lige činili su praktični poslovni ljudi koji su bili poslovniji i uopće uzev uspješniji od Codbena. A kod njih su stvari stajale sasvim drukčije. Naravno, pred strancima i na javnim skupovima, naročito prema svojim »rukama«, službena teorija je svuda priznavana kao »prava stvar«. Ali kad su poslovni ljudi na poslu, tada oni po pravilu nisu prema svojim mušterijama iskreni, pa ako je gospodin Noble drugog mišljenja, bit će mu bolje da se drži podalje od berze u Mančesteru. Kad se čovjek nešto bolje obavijesti o tome šta se podrazumijeva pod tim da slobodna trgovina žitom dovodi do porasta najamnina, onda postaje očigledno da se time mislilo na povećanje kupovne moći najamnina, pri čemu se uzimalo kao posve moguće da se novčani iznos najamnina uopće ne povećava – no nije li to u osnovi također povećanje najamnina? Istražuje li se dalje, obično se dolazi do toga da bi novčani iznos nadnica čak mogao i da se smanji, pri čemu su pogodnosti koje radnik dobija ovim smanjenim novčanim iznosom još uvijek znatnije od onih koje uživa danas. A ako čovjek postavi pitanje još energičnije, na koji način će se postići očekivano ogromno povećanje trgovine, ubrzo mu odgovore da se u glavnoj stvari računalo s ovom na kraju već spomenutom mogućnošću: smanjivanje novčanog iznosa nadnica povezano sa smanjivanjem cijene kruhu, koje više nego nadoknađuje ovo smanjivanje nadnica, itd. Povrh toga, bilo je mnogih koji se čak nisu ni trudili da prikriju svoje mišljenje kako je jeftin kruh jednostavno potreba da bi se snizio novčani iznos nadnica i na taj način potpuno potukla inostrana konkurencija. A da je to zaista bio cilj i stremljenje većine fabrikanaata i trgovaca, od kojih je Liga većim dijelom bila sastavljena, mogao je s nevelikom mukom da utvrdi onaj tko je bio naviknut da saobraća sa poslovnim ljudima, pa stoga također naviknut da ne prihvaća svaku njihovu riječ kao Sveto pismo. To smo rekli i to ponavljamo. Na službenu doktrinu Lige nismo utrošili ni riječi. Ekonomski ona je bila »pogrešno učenje« i praktično puka maska za koristoljubive svrhe, iako su je neki od njenih vođa tako često ponavljali dok najzad nisu i sami povjerovali u nju.

Veoma zabavno je pozivanje gospodina Noble-a na Cobdenove riječi o radničkoj klasi koja pred perspektivom da cijena žitu bude 25 šilinga po kvartalu »zadovoljno trlja ruke«. Tadašnja radnička klasa apsolutno nije prezirala jeftin kruh; no njeno »zadovoljstvo« mahinacijama Cobdena i kompanije bilo je toliko veliko da je u toku više godina onemogućavala Ligi da održi ma i jedan jedini zaista javni skup. Autor ovog članka imao je to »zadovoljstvo« da 1843. godine bude prisutan u gradskoj dvorani Salforda kad je Liga učinila posljednji pokušaj da održi takav skup, te da vidi kako se on umalo nije rasturio samo zbog podnošenja dopunskog prijedloga u korist Narodne povelje. Otada za sve sastanke Lige važi pravilo: »ulaz samo uz ulaznice«, a ove nipošto nije mogao da dobije svatko. Od tog trenutka prestala je »čartistička opstrukcija«. Radne mase bile su postigle svoj cilj – dokazale su da Liga *nipošto*, premda je to tvrdila, nije zastupala interese masa.

U nastavku nekoliko riječi o teoriji najamnine koju je zastupala Liga. Prosječna cijena robe jednaka je troškovima za njenu proizvodnju; djelovanje ponude i potražnje sastoji se u tome da se cijena svede na ovu normu oko koje se ona koleba. Ako ovo vrijedi za sve robe, vrijedi i za robu rad (ili tačnije rečeno radna snaga). Onda je visina najamnine određena cijenom one robe koja je uobičajena i neophodna za potrošnju radnika. Drugim riječima, pri inače nepromijenjenim okolnostima nadnice rastu i padaju s cijenom robe potrebne za život. To je zakon političke ekonomije, protiv kojega će svi Perroneti Thompsoni, Cobdeni i Brighti zauvijek ostati nemoćni. Međutim, sve druge okolnosti nikako ne ostaju stalno nepromijenjene i stoga se djelovanje ovog zakona u praksi modificira istovremenim djelovanjem drugih ekonomskih zakona; on se ne ispoljava u čistom obliku, i to ponekad u toliko velikoj mjeri da treba truda da mu se uđe u trag. Ova okolnost služila je vulgarnoekonomskim i vulgarizatorskim ekonomistima još od vremena Lige za borbu protiv zakona o žitu kao izgovor da najprije rad a potom ni sve druge robe nemaju stvarno odredljivu vrijednost, već samo kolebljivu cijenu, koja se, nezavisno od troškova proizvodnje, manje ili više regulira ponudom i potražnjom, i da čovjek radi podizanja cijena, a time i najamnina, ne treba da učini ništa drugo do da poveća potražnju. Na taj način je zaobidena neugodna međusobna zavisnost visine najamnina i cijena sredstava za život i moglo se drsko rastrubiti nečuveno, smiješno učenje da skup kruh znači niske najamnine, a jeftin kruh visoke najamnine.

Možda će gospodin Noble upitati, nisu li najamnine pri sadašnjem jeftinom kruhu uopće isto tako visoke ili čak i više nego u vrijeme prije 1847. godine, kad je kruh bio poskupio zbog carina. Za odgovor na ovo pitanje bilo bi potrebno detaljnije istraživanje. Međutim, sigurno je slijedeće: tamo gdje je neka industrijska grana doživjela procvat i gdje su radnici istovremeno stvorili snažnu organizaciju za zaštitu svojih interesa, njihove najamnine uopće uzev nisu opale i pokatkad

su možda i porasle. Tamo gdje je neka industrijska grana bila u propadanju ili gdje radnici nisu bili organizirani u snažne tredjunione, najamnine su bez izuzetka padale, često na nivo gladovanja. Otiđite u londonski East End i uvjerite se svojim očima!

Napisano početkom jula 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu
•The Labour Standard•,
br. 10 od 9. jula 1881.

Prevedeno s engleskog

Friedrich Engels

Radnička partija

Koliko često su nas već prijatelji i simpatizeri opominjali: »Držite se podalje od partijske politike!« I imali su potpuno pravo ukoliko se pri tom radilo o sadašnjoj engleskoj stranačkoj politici. Radničko glasilo ne smije da bude ni za vigovce ni za torijevce, ni za konzervativce ni za liberale, ono čak ne smije da bude ni radikalno u današnjem stranačkom smislu te riječi. Konzervativci, liberali, radikali – svi oni zastupaju samo interese vladajućih klasa i razne nijanse gledišta koja preovladavaju među zemljoposjednicima, kapitalistima i sitnim trgovcima. Kad oni zastupaju radničku klasu, zastupaju je sasvim sigurno pogrešno i loše. Radnička klasa ima svoje vlastite političke i socijalne interese. Kako se ona za to zalaže, šta ona smatra svojim socijalnim interesima, to pokazuje historija tredjuniona i pokreta za skraćenje radnog vremena. Međutim, ona svoje političke interese gotovo u potpunosti prepušta torijevcima, vigovcima i radikalima, pripadnicima gornje klase; i već skoro četvrt vijeka radnička klasa Engleske zadovoljava se time da bude tako reći privjesak »velike liberalne partije«.

Takvo političko držanje nije dostojno najbolje organizirane radničke klase Evrope. U drugim zemljama radnici su bili daleko aktivniji. Njemačka već više od deset godina ima radničku partiju (socijaldemokrati), koja raspolaže sa deset mjesta u Rajhstagu i zastrašuje Bismarcka toliko da je on pribjegao onim ozloglašanim mjerama prinude o kojima izvještavamo na drugom mjestu¹. Međutim, uprkos Bismarcku radnička partija stalno napreduje: tako je samo prošle nedjelje osvojila šesnaest mjesta u manhajmskom gradskom vijeću i jedno u saksonskom landtagu. U Belgiji, Holandiji i Italiji slijedi se njemački primjer; u svakoj od ovih zemalja postoji radnička partija, mada je tamo izborni cenzus suviše visok da bi one zasad imale izgleda da upute poslanike u zakonodavna tijela. U Francuskoj je izgradnja radničke partije baš sada u punom jeku; ona je prilikom posljednjih izbora osvojila većinu u više općinskih vijeća i bez sumnje će prilikom općih izbora za skupštinu osvojiti izvjestan broj mjesta slijedećeg

¹ Vidi u ovom tomu, str. 232–234.

oktobra. Čak i u Americi, gdje je prelazak iz radničke klase u farmere, trgovce i kapitaliste još uvijek relativno lak, radnici smatraju neophodnim da se udruže u jednu nezavisnu partiju. Svuda se radnik bori za političku vlast, za neposredno zastupanje svoje klase u zakonodavnim tijelima – svuda, samo ne u Velikoj Britaniji.

Pa ipak u Engleskoj nije još nikad kao danas bio proširen osjećaj da su stare partije postale besmislene, stare lozinke preživjele, stare panaceje izgubile svoje djelovanje. Trezveni ljudi iz svih klasa počinju uvidati da se mora krenuti novim putem i da taj put može biti samo u pravcu demokracije. U Engleskoj pak, gdje industrijska i poljoprivredna radnička klasa čine nadmoćnu većinu nacije, demokracija ne znači ni manje ni više nego vladavinu radničke klase. Neka se radnička klasa pripremi za zadatak koji je očekuje – da vlada velikom Britanskim Imperijom; neka spozna odgovornost koja će joj neizbježno pasti u dio. A najbolji put za to jest da moć kojom raspolaže, to jest faktičku većinu u svakom velikom gradu Kraljevine, iskoristi za to da u parlament pošalje ljude iz svojih vlastitih redova. Pri postojanju sadašnjeg prava glasa vlasnika i zakupaca kuća moglo bi četrdeset ili pedeset radnika komotno ući u Donji dom, u kojem je tačva temeljna transfuzija zaista krajnje potrebna. Već samo s tim brojem radnika u parlamentu bilo bi nemoguće pustiti da irski nacrt zakona o zemlji (Landbill)⁽¹⁶⁵⁾ postepeno, kao što se sada događa, postane irska besmislica o zemlji (Landbull)⁽¹⁷⁴⁾, naime irski zakon o obeštećenju zemljoposjednika; bilo bi nemoguće suprotstavljati se zahtjevu za novom podjelom mjesta, za efikasnim kažnjavanjem korupcije prilikom izbora, zahtjevima da država preuzme troškove izbora, kao što je to slučaj svuda izvan Engleske, itd.

Osim toga, u Engleskoj ne može biti prave demokratske partije koja ne bi bila radnička partija. Prosvijećeni ljudi drugih klasa (gdje ih, uostalom, čak i nema u takvom izobilju kako bi se htjelo da vjerujemo) mogli bi se priključiti ovoj partiji i, pošto pruže dokaze svoje iskrenosti, čak je predstavljati u parlamentu. Tako se čini svuda. U Njemačkoj, na primjer, predstavnici radnika nisu uvijek pravi radnici. Ali nijedna demokratska partija u Engleskoj ili drugdje neće imati opipljivog uspjeha ako ne bude radnička partija s jasnim klasnim karakterom. Ako se odstupi od toga, onda ne ostaje ništa osim sektašenja i podvale.

To važi za Englesku čak u većoj mjeri nego za inostranstvo. Na žalost, bilo je dosta podvala od strane radikala otkako se raspala prva radnička partija u historiji – partija čartista. Da, ali čartisti su ipak propali i nisu ništa postigli. Da li je to zaista tako? Od šest tačaka Narodne povelje dvije su sada zakon u zemlji – tajno glasanje i ukinut imovinski cenzus. Treća, opće pravo glasa, postignuta je bar približno u vidu prava glasa vlasnika i zakupaca kuća; sljedeća, jednakost izbornih okruga, izvjesno je u izgledu kao obećana reforma od strane sadašnje vlade. Tako je propast čartističkog pokreta dovela do toga da

je dobra polovina njegovog programa ostvarena. Ako je već puko sjećanje na nekadašnju političku partiju radničke klase moglo da dovede do ovih političkih i, osim toga, još do niza socijalnih reformi, kakvo će djelovanje tek onda proizvesti faktičko postojanje političke radničke partije koja se oslanja na četrdeset ili pedeset predstavnika u parlamentu? Živimo u svijetu u kojem svatko mora da se stara o sebi. Međutim, engleska radnička klasa dozvoljava klasama zemljoposjednika, kapitalista i sitnih trgovaca s njihovim privjescima advokatima, novinskim piskaralima itd. da čuvaju njene interese. Nije onda čudo što se reforme u interesu radnika ostvaruju samo tako sporo i samo tako bijedno – kap po kap. Potrebno je samo da radnici Engleske hoće, i oni će moći da sprovedu svaku socijalnu i političku reformu koju iziskuje njihov položaj. Zašto onda ne učiniti taj napor?

Napisano sredinom jula 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu
«The Labour Standard»,
br. 12 od 23. jula 1881.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Bismarck i njemačka radnička partija

Engleska buržoaska štampa bila je u posljednje vrijeme vrlo šutljiva u vezi s brutalnostima koje su Bismarck i njegove kreature izveli nad članovima Socijaldemokratske radničke partije u Njemačkoj. Jedini izuzetak bio je donekle »The Daily News«. Ranije se u engleskim dnevnicima i nedeljnim listovima javljalo zaista snažno negodovanje kada bi despotske vlade u inostranstvu dopustile sebi takve postupke na račun svojih podanika. Ali u ovom slučaju ugnjetavanjem su pogođeni radnici, koji su ponosni na ovo ime; zato predstavnici štampe »dobrog društva«, »gornjih deset hiljada« prikrivaju činjenice, te sudeći po tvrdoglavosti njihove šutnje gotovo izgleda da ih odobravaju. Zaista, šta se politika tiče radnika? Oni to treba da prepuste »boljim« staležima! A onda za šutnju engleske štampe postoji još jedan razlog: zaista je teško napasti Bismarckov zakon nasilja i način njegovog sprovođenja i istovremeno braniti mjere nasilja gospodina Forstera u Irskoj¹⁷⁵¹. To je naročito osjetljiva tačka u koju se ne smije dirati. Od buržoaske štampe teško se može očekivati da ona sama ukazuje na to koliko je štete pretrpio moralni ugled Engleske u Evropi i Americi akcijom sadašnje vlade u Irskoj.

Iz svih općih izbora njemačka radnička partija je izlazila s brojem glasova koji je brzo rastao; prilikom prethodnih izbora njeni kandidati privukli su preko 500 000, a prilikom posljednjih više od 600 000 glasova; Berlin je izabrao dva, Elberfeld-Barmen jednoga, Bratislava i Drezden po jednog socijaldemokrata; osvojeno je deset mjesta, i to uprkos koaliciji vlade sa zajednicom liberalnih, konzervativnih i katoličkih partija, uprkos povici zbog dva pokušaja atentata na kajzera¹, za koje su sve partije uglas pripisivale odgovornost radničkoj partiji. Onda je Bismarcku pošlo za rukom da progura prijedlog zakona kojima se socijaldemokracija stavlja izvan zakona. Proganjane su radničke novine, njih više od pedeset na broju, zabranjivana su radnička udruženja, zatvarani njihovi klubovi, zapljenjivan njihov novac, policija je rasturala njihove skupove, a kao kruna svega nalo-

¹ Wilhelma I.

ženo je da u čitavim gradovima i okruzima može biti proglašeno »opsadno stanje«, baš kao u Irskoj. Ali čak i ono što se engleski izuzetni zakoni u Irskoj^[176] nikada nisu bili usudili, učinio je Bismarck u Njemačkoj. U svim okruzima u kojima je bilo proglašeno »opsadno stanje« policija je dobila pravo da protjera svakoga tko god bi joj se učinio »dovoljno sumnjivim« da sprovodi socijalističku propagandu. U Berlinu je, naravno, odmah proglašeno izvanredno stanje i protjerano je na stotine ljudi (sa njihovim porodicama na hiljade). Jer pruska policija protjeruje uvijek oca porodice; mlade, neoženjene ljude u pravilu ostavlja na miru; protjerivanje za njih ne bi bila nikakva velika kazna, ali za očeve porodica ona u najvećem broju slučajeva znači dugo vrijeme bijede, ako ne i potpunu propast. Zatim je Hamburg izabrao jednog radnika u Rajhstag i odmah je tamo proglašeno izvanredno stanje. Prva grupa protjeranih iz Hamburga brojila je oko stotinu ljudi, a sa njima više od tri stotine članova porodica. Radnička partija je u roku od dva dana sakupila sredstva za troškove njihovog putovanja i za druge nužne potrebe. Sada je i u Lajpcigu proglašeno opsadno stanje, i to bez ikakvog drugog obrazloženja osim što vlada na drugi način ne može razbiti partijske organizacije. Odmah prvoga dana protjerana su 33 čovjeka, pretežno oženjeni s porodicama. Na čelu liste nalaze se tri poslanika njemačkog Rajhstaga; možda će im gospodin Dillon poslati čestitku s obzirom na činjenicu da oni ipak nisu u tako sasvim lošem položaju kao on sam^[177].

No to još nije sve. Pošto je radnička partija najprije u svemu stavljena izvan zakona i pošto su joj oduzeta sva politička prava, koja naravno uživaju ostali Nijemci, policija može prema pojedinim članovima ove partije da postupa po svom nahodenju. Pod izgovorom da se vrši kućni pretres radi pronalaženja zabranjenih spisa, policija podvrgava njihove supruge i kćeri najneprostojnijem i najbrutalnijem postupku. Njih same pak policija hapsi kako joj drago, nedjeljama ih drži u istražnom zatvoru i pušta ih tek pošto su mjesecima sjedili u zatočeništvu. Policija izmišlja nove, krivičnom zakoniku nepoznate prijestupe i rasteže odredbe samog ovog zakonika izvan granica mogućnog. I često policija nalazi advokate i suce koji su dovoljno korumpirani ili fanatični da bi joj pružili pomoć i podršku; ta od toga im zavisi karijera! Šta pri tom nastaje, pokazuju slijedeći zastrašujući brojevi. Za godinu dana, do oktobra 1879. do oktobra 1880, samo u Pruskoj je zbog veleizdaje, izdaje zemlje, uvrede vladara itd. bilo zatočeno ne manje od 1108 lica, a zbog političke klevete, uvrede Bismarcka, vrijeđanja ugleda vlade itd. ne manje od 10 094. Jedanaest hiljada dvjestodva politička zatvorenika – to nadmašuje čak i junačka djela gospodina Forstera u Irskoj!

A šta je Bismarck postigao svim tim mjerama nasilja? Isto onoliko koliko i gospodin Forster u Irskoj. Socijaldemokratska partija cvate tačno onako i ima isto onako čvrstu organizaciju kao i irska Landliga^[178]. Prije nekoliko dana održani su izbori za gradsko vijeće

Manhajma. Radnička partija istakla je šesnaest kandidata i svi su dobili većinom od skoro tri prema jedan. Onda se Bebel, poslanik Rajhstaga za Drezden, kandidirao u lajpciškom izbornom okrugu za saksonski landtag. Bebel je sam radnik (metalostrougar) i jedan je od najboljih ako ne i najbolji govornik u Njemačkoj. Da bi spriječila njegov izbor, vlada je izgnala cio njegov izborni komitet. Rezultat? Bebel je izabran velikom većinom uprkos ograničavanju prava glasa. Tako Bismarckove prinudne mjere ne koriste ničemu; naprotiv, one ogorčavaju narod. Oni kojima su oduzeta sva legalna sredstva da dođu do izražaja latit će se jednog lijepog dana ilegalnih sredstava i nitko im zbog toga neće moći da zamjeri. Koliko su puta gospodin Gladstone i gospodin Forster proklamirali ovu doktrinu? A kako sada postupaju u Irskoj?

Napisano sredinom jula 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu
«The Labour Standard»,
br. 12 od 23. jula 1881.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Pamuk i željezo

Pamuk i gvožđe su dvije najvažnije sirovine našeg doba. Nacija koja je prva po proizvodnji pamučne i željezne robe nalazi se na čelu industrijskih nacija uopće. I zbog toga i dotle dok to važi za Englesku, zbog toga će i dotle će Engleska biti prva industrijska nacija svijeta.

Na osnovu toga moglo bi se očekivati da je u Engleskoj radnicima u industriji pamuka i željeza naročito dobro, da posao s ovim artiklima uz dominantan položaj Engleske na tržištu stalno cvjeta, te da je u vrijeme agitacije za slobodnu trgovinu obećano vječno carstvo izobilja ostvareno makar u ovim dvjema granama industrije. Ali avaj! kao što je poznato, to nikako nije slučaj, a ako se položaj radnog naroda nije pogoršao, nego se u mnogim slučajevima čak poboljšao, onda to u ovim kao i u drugim granama treba zahvaliti isključivo njihovim vlastitim naporima – snažnoj organizaciji i teškim štrajkaškim borbama. Znamo da je industrija pamuka i željeza nakon nekoliko godina prosperiteta oko i poslije 1874. doživjela potpun krah; fabrike su zatvarane, visoke peći gašene, a tamo gdje je proizvodnja bila nastavljena, skraćeno radno vrijeme bilo je pravilo. Takva razdoblja privrednih kriza bila su poznata već i ranije; ona se u prosjeku javljaju svakih deset godina, traju svoj vijek, da bi bile smijenjene novim razdobljem prosperiteta i tako dalje.

Međutim, sadašnje razdoblje depresije, naročito u industriji pamuka i željeza, karakteristično je po tome što traje, evo, već nekoliko godina duže nego obično. Bilo je više pokušaja, više puta se počinjalo s ponovnim oživljavanjem; ali uzalud. Mada je period prave krize prošao, zastoј u poslovnom životu još traje, a tržišta i dalje nisu u stanju da apsorbiraju svu proizvodnju.

Uzrok je tome što se pri našem sadašnjem sistemu primjene mašina za proizvodnju ne samo industrijske robe već i samih mašina, proizvodnja može povećati nevjerovatnom brzinom. Kad bi se fabrikantima prohtjelo, mogli bi bez teškoća u jednom jedinom razdoblju prosperiteta toliko proširiti postrojenja za pređenje i tkanje, za bijeljenje i štampanje, da bi bili u stanju da proizvedu pedeset posto više robe i mogli bi da udvostruče cjelokupnu proizvodnju sirovog željeza i željezne robe svih vrsta. U stvarnosti porast nije nikada dostigao takve razmjere. Međutim, on je uvijek bio izvanredno visok u odnosu na povećanje u ranijim razdobljima uspona, a posljedica toga je –

haotična prekomjerna proizvodnja, hronična depresija u poslovnom životu. Fabrikanti mogu sebi priuštiti da čekaju, bar neko duže vrijeme, dok radnici pri tom moraju da trpe, jer to za njih znači hroničnu bijedu i stalnu opasnost da dospiju u radničke domove.

To je, dakle, rezultat slavnog sistema neograničene konkurencije, to je ostvarenje hiljadugodišnjeg carstva koje su obećali Cobden, Bright i kompanija! To je ono što čeka radno stanovništvo ako ono, kao tokom posljednjih dvadeset pet godina, prepusti upravljanje ekonomskom politikom Imperije svojim »prirodnim vodama«, onim »industrijskim kapetanima« koji su, po Thomasu Carlyle-u⁽¹⁷⁹⁾, pozvani da komandiraju industrijskom armijom zemlje. Lijepi industrijski kapetani! U poređenju s njima bili su 1870. generali Louis-Napoleona geniji. Svaki od ovih tobožnjih industrijskih kapetana bori se protiv svih ostalih, djeluje isključivo u vlastitom interesu, povećava svoju proizvodnju ne vodeći računa o tome šta čine njegovi susjedi, te najzad svi oni na svoje veliko iznenađenje otkrivaju da je rezultat – prekomjerna proizvodnja. Oni nisu u stanju da se udruže da bi regulirali proizvodnju; oni mogu da se ujedine samo radi jednog cilja: *da drže nisko nadnice radnika*. I tako, nepromišljenim povećanjem proizvodne snage zemlje daleko iznad apsorpcione sposobnosti tržišta lišavaju svoje radnike relativnog olakšanja koje bi im donijelo razdoblje umjerenog prosperiteta i na koje polažu pravo nakon dugog razdoblja krize, da bi svoje dohotke ponovo doveli do prosječnog nivoa. Zar se ni danas još ne može shvatiti da su fabrikanti kao klasa izgubili sposobnost da dalje rukovode krupnim ekonomskim interesima zemlje, pa čak i samim procesom proizvodnje? I nije li besmisleno – mada je činjenica – da je najgori neprijatelj radnika Engleske stalno rastuća proizvodnost njihovih vlastitih ruku?

Mora se uzeti u obzir još jedna okolnost. Engleski fabrikanti nisu jedini koji povećavaju svoje proizvodne snage. Isto se događa i u drugim zemljama. Statistika nam ne pruža mogućnost da odvojeno upoređujemo industriju pamuka i željeza u raznim vodećim zemljama. Ali ako uzmemo zajedno rudarstvo, tekstilnu i metalnu industriju, možemo na osnovu materijala koje je dao rukovodilac pruskog statističkog ureda dr Engel u svojoj knjizi *Das Zeitalter des Dampfs* (Berlin, 1881) da napravimo uporednu tabelu. Po njegovoj procjeni u spomenutim industrijama dolje navedenih zemalja primjenjuju se parne mašine sa slijedećim ukupnim učinkom u konjskim snagama (konjska snaga jednaka je energiji koja 75 kilograma podiže jedan metar u jednoj sekundi):

	Tekstilna industrija	Rudarstvo i metalna industrija
Engleska, 1871.	515 800	1 077 000
Njemačka, 1875.	128 125	456 436
Francuska oko	100 000	185 000
Sjedinjene Države oko	93 000	370 000

Vidimo, dakle, da cjelokupna parna energija što je primjenjuju tri nacije koje su glavni konkurenti Engleske čini u tekstilnoj industriji gotovo tri petine engleske parne energije, dok su joj one u industriji metala skoro jednake. A kako se industrija ovih zemalja razvija mnogo brže od engleske, teško da može biti sumnje da će njihova ukupna proizvodnja uskoro nadmašiti englesku.

Pogledajmo, dalje, slijedeću tabelu, iz koje se vidi količina parne energije u konjskim snagama primjenjene u proizvodnji, izuzev one koju troše lokomotive i brodske mašine:

	Konjske snage
Velika Britanija	oko 2 000 000
Sjedinjene Države	oko 1 987 000
Njemačka	oko 1 321 000
Francuska	oko 492 000

Ova tabela još jasnije pokazuje kako je malo ostalo od monopola Engleske u industrijama koje pokreće parna energija i kako je malo uspjelo slobodnoj trgovini da osigura industrijsku premoć Engleske. Nemojte reći da je ovaj napredak stranih industrija umjetan, da se on zasniva na sistemu zaštitnih carina. Cjelokupna snažna ekspanzija njemačke industrije dogodila se pod jednim krajnje liberalnim režimom slobodne trgovine; a ako je Amerika, poglavito uslijed apsurdnog sistema unutrašnjih poreza na potrošnju, prisiljena da pribjegne carinama, onda bi ukidanje ovih zakona o porezima na potrošnju bilo dovoljno da joj stvori konkurentnost na slobodnom tržištu.

To je dakle situacija u kojoj se Engleska nalazi nakon skoro dva deset pet godina nepomućene vladavine učenja mančesterske škole. Po našem mišljenju, ovi rezultati su takvi da je trenutak za najhitniju ostavku gospode iz Mančestera i Birminghama, da bi za slijedećih dva deset pet godina na kormilo došla radnička klasa. Lošije sigurno ne bi mogla da radi.

Napisano krajem jula 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu
 «The Labour Standard»,
 br. 13 od 30. jula 1881.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Neophodne i suvišne društvene klase

Često se postavlja pitanje: u kojoj su mjeri razne društvene klase korisne ili čak neophodne? I prirodno, odgovor je bio različit za svaku historijsku epohu. Nesumnjivo je postojao period kada je zemljoposjednička aristokracija bila neizbježan i nužan sastavni element društva. Ali to je vrijeme veoma, veoma davno prošlo. Tada je nastalo vrijeme kada je sa istom takvom neizbježnošću nastala kapitalistička srednja klasa, *buržoazija*, kako je zovu Francuzi, koja se borila protiv zemljoposjedničke aristokracije, srušila njenu političku moć i dokopala se sama ekonomske i političke prevlasti. Međutim, od postanka klasa nikada nije bilo perioda u kojem je društvo moglo da opstane bez klase koja radi. Ime i položaj ove društvene klase su se mijenjali; umjesto roba došao je kmet, da bi ovoga smijenio slobodni radnik – slobodan od kmetstva, ali slobodan i od svakog zemaljskog posjeda, osim vlastite radne snage. Jedno je, međutim, jasno: ma kakve promjene se događale u neproizvodnim gornjim slojevima društva, ono nikada nije moglo da živi bez klase proizvođača. Ova klasa je, dakle, u svim okolnostima nužna – mada mora doći vrijeme kada ona više neće biti klasa, već će obuhvatati cjelokupno društvo.

A kakva je trenutno potreba za postojanjem svake od ove tri klase?

Zemljoposjednička aristokracija u Engleskoj je bar ekonomski suvišna, dok je u Irskoj i Škotskoj, zbog svoje tendencije da zemlju liši stanovništva, postala izričito društveno zlo. To što ljude nagoni preko Oceana ili u smrt od gladi i zamjenjuje ih ovcama i divljači – to je sva zasluga na koju irski i škotski zemljoposjednici mogu da polažu pravo. Konkurencija američkim prehrambenim proizvodima biljnog i životinjskog porijekla razvijat će se još samo kratko vrijeme, a engleska zemljoposjednička aristokracija činit će to isto, bar onaj dio koji to može sebi dopustiti zato što ima oslonac u krupnom zemljišnom posjedu u gradu. Od ostalih će nas uskoro osloboditi američka konkurencija na tržištu sredstava za život. I nećemo plakati za njima – jer je njihovo političko djelovanje kako u Gornjem tako i u Donjem domu pravo nacionalno zlo.

Ali kako stoji stvar sa kapitalističkom srednjom klasom, onom prosvijećenom i liberalnom klasom koja je osnovala britansku kolonijalnu imperiju i stvorila britansku slobodu? Klasom koja je reformisala parlament 1831^[180], ukinula zakone o žitu i smanjivala jednu carinu za drugom; onom klasom koja je stvorila divovske fabrike, snažnu trgovačku flotu, željezničku mrežu Engleske koja se sve više širi i koja svim tim još uvijek rukovodi? Ova klasa će ipak biti sigurno bar isto toliko potrebna kao i radnička klasa kojom ona upravlja i koju vodi iz uspjeha u uspjeh.

Ekonomska funkcija kapitalističke srednje klase sastojala se u stvari u tome da stvori moderni sistem fabrika i saobraćajnih sredstava na parni pogon i da ukloni s puta sve ekonomske i političke prepreke koje su usporavale ili kočile razvitak tog sistema. Sve dok je kapitalistička srednja klasa vršila tu funkciju, bila je u datim okolnostima nesumnjivo neophodna klasa. No je li ona to još i sada? Vršila li ona i dalje svoju pravu funkciju rukovođenja i širenja društvene proizvodnje u korist cjelokupnog društva? Da vidimo.

Počnemo li sa sredstvima komuniciranja, vidjet ćemo da je telegraf u rukama države. Željeznice i veliki dio morskih parobroda nisu vlasništvo pojedinih kapitalista koji sami upravljaju svojim poslovima, već akcionarskih društava čijim poduzećima upravljaju *plaćeni namještenici*, sluge, koji u svakom pogledu zauzimaju položaj više rangiranih, bolje plaćenih radnika. Što se tiče direktorâ i akcionarâ, i jedni i drugi znaju da je za posao utoliko bolje ukoliko se prvi manje miješaju u upravljanje a drugi u kontrolu. Labava i većinom površna kontrola zaista je jedina funkcija koja je preostala vlasnicima poduzeća. Vidimo, dakle, da kapitalističkim vlasnicima ovih divovskih poduzeća u stvarnosti nije ostala nikakva druga funkcija do da svako pola godine zgrću svoje dividende. Društvena funkcija kapitalista prešla je ovdje na plaćenog slugu; ali kapitalist i sada kao i ranije ubire u vidu svojih dividendi plaću za one funkcije, iako ih više ne vrši.

Kapitalistu, kojega je širenje dotičnog velikog poduzeća prisililo da se »povuče« s položaja upravljača, ipak je ostala još jedna funkcija. A ta funkcija se sastoji u tome da sa svojim akcijama špekulira na berzi. Zato što nemaju ništa bolje da rade, naši kapitalisti koji su se »povukli«, a u stvarnosti postali suvišni, špekuliraju do mile volje u ovom Mamonovom hramu. Oni odlaze tamo s dobro promišljenom namjerom da zgrnu novac koji su tobože zaradili; uprkos tome, oni vele da je početak svakog vlasništva rad i štedljivost – početak možda, ali kraj zacijelo ne. Kakvo licemjerje silom zatvarati male kockarnice, kad naše kapitalističko društvo ne može da opstane bez divovske kockarnice u kojoj se gube i dobijaju milioni i milioni i koja je njegov najvažniji nerv! Tu postojanje »povučenih« kapitalista vlasnika akcija svakako postaje ne samo nešto suvišno, već i prava smetnja.

Što važi za željeznice i parobrodarstvo, odnosi se svakim da-

nom sve više i na sva krupna industrijska i trgovinska poduzeća. Na dnevnom redu posljednjih deset godina i više stajala je »manija osnivanja« – pretvaranje krupnih privatnih poduzeća u akcionarska društva. Od velikih skladišta u Sitiju u Mančesteru do livnica željeza i rudnika uglja u Velsu i u Sjevernoj Engleskoj te fabrika u Lankaširu sve je podleglo ili podleže ovoj maniji osnivanja. U cijelom Oldhemu teško da je jedna fabrika pamuka ostala u privatnim rukama; pa čak i trgovce pojedince sve više potiskuju »zadružne radnje«, koje su u velikoj većini zadružne samo po imenu – ali o tome drugom prilikom. Tako vidimo da upravo razvitak kapitalističkog sistema proizvodnje čini suvišnim kapitalistu isto kao i ručnog tkача. Samo s tom razlikom što je ručni tkач osuđen na lagano umiranje od gladi, a kapitalist koji je postao suvišan – na lagano umiranje od preuhranjenosti. Samo u jednom pogledu obojica su općenito jednaki: ni jedan ni drugi ne znaju šta će sa sobom.

To je, dakle, rezultat: ekonomski razvitak našeg savremenog društva ima sve više tendenciju ka koncentraciji, ka podružtvljenju proizvodnje u divovskim poduzećima kojima ne mogu upravljati pojedinačni kapitalisti. Sve priče o »oku gazde« i čudima koja ono stvara postaju puka besmislica čim poduzeće dostigne određenu veličinu. Zamislite »oko gazde« Londonske i Sjeverozapadne željeznice! Ali ono što gazda ne može da radi, *mogu* radnici, namještenici društva u najamnom odnosu, i čine to s uspjehom.

Kapitalist, dakle, ne može više polagati pravo na svoju dobit kao na »plaću za nadzor«, jer on ne nadzire. Sjetimo se toga kad nam branio kapitala viču na uho ovu praznu frazu!

U našem broju od prošle nedjelje¹ već smo pokušali pokazati da je kapitalistička klasa također postala nesposobna da rukovodi divovskim proizvodnim sistemom naše zemlje; na jednoj strani ona je toliko proširila proizvodnju da povremeno robom pretrpava sva tržišta, na drugoj ona je postajala sve nesposobnija da se održi pred inostranom konkurencijom. Tako dolazimo ne samo do toga da bismo bez miješanja kapitalističke klase u krupnu industriju zemlje veoma dobro izašli na kraj, nego i do toga da se njeno miješanje sve više izrodava u smetnju.

Još jednom ćemo im reći: »Odbijte! Dajte radničkoj klasi priliku da pokaže šta može!«

Napisano 1 - 2. avgusta 1881.

Objavljeno kao uvodnik u listu
»The Labour Standard«,
br. 14 od 6. avgusta 1881.

Prevod s engleskog

¹ Vidi u ovom tomu, str. 235–237.

Friedrich Engels

Jenny Marx, rođena von Westphalen

Ponovo je smrt ugrabila jednu žrtvu iz redova stare garde proleterskog, revolucionarnog socijalizma.

Drugog decembra ove godine umrla je u Londonu, poslije duge teške bolesti, supruga Karla Marxa.

Rodila se u Zalcvedelu. Njen otac je kao vladin savjetnik uskoro bio premješten u Trijer i tamo se prisno sprijateljio s porodicom Marx. Djeca su rasla zajedno. Dvije visoko nadarene prirode su se našle. Kad je Marx pošao na univerzitet, zajedničnost njihovih budućih sudbina bila je već odlučena.

Godine 1843. poslije ugušenja novina »Rheinische Zeitung«, prvih što ih je neko vrijeme redigirao Marx, bila je svadba. Od tada Jenny Marx je ne samo dijelila sudbinu, rad i borbu svog muža, ona je u njima učestvovala s najvećim razumijevanjem, s najvatrenijom strašću.

Mladi par je otišao u Pariz, u dobrovoljno izgnanstvo, koje se i suviše brzo pretvorilo u pravo. Pruska vlada je progonila Marxa i tamo. Alexander von Humboldt pristao je da pomogne ishoditi nalog o Marxovom protjerivanju. Porodica je bila prognana u Brisel.

Izbila je februarska revolucija. Za vrijeme nereda koji su pod njenim utjecajem izbili i u Briselu nije uhapšen samo Marx. Belgijska policija nije se ustručavala da bez ikakva povoda baci u zatvor i njegovu ženu.

Revolucionarni polet iz 1848. splasnuo je već iduće godine. Novo izgnanstvo, najprije u Pariz, zatim, uslijed ponovne intervencije francuske vlade, u London. A ovaj put je to za Jenny Marx zaista bilo izgnanstvo sa svim njegovim strahotama. Materijalni pritisak, pod kojim je ona morala dočekati da joj dva dječaka i jednu kćerkicu polože u grob, ona bi nekako preboljela. Ali to što su se vlada i građanska opozicija, od vulgarno-liberalne do demokratske, udružile u velikoj uroti protiv njenog muža, što su ga obasipale najbjednijim, najpodlijim klevetama, što ga je sva štampa odbijala, što mu je bila uskraćena svaka obrana tako da je trenutno stajao obezoružan pred protivnicima koje su on i ona morali da preziru – to ju je teško pogodilo. A to je trajalo jako dugo.

Ali ne zauvijek. Evropski proletarijat došao je opet u životne uslove u kojima je mogao da se kreće donekle samostalno. Osnovana je Internacionala. Klasna borba proletarijata prodirala je iz jedne zemlje u drugu, a među najistaknutijima borio se njen muž, kao najistaknutiji. Tada je za nju počelo vrijeme koje joj je pružalo kompenzaciju za poneke teške patnje. Ona je doživjela da se klevete koje su sa svih strana pljuštale po Marxu rasprše kao pljeva vjetrom, da se njegovo učenje, u čije su ugušivanje sve reakcionarne stranke, feudalski i demokrati, uložile tako ogromne napore, sada propovijeda svuda, u svim civiliziranim zemljama i na svim kulturnim jezicima. Ona je doživjela da proleterski pokret, s kojim se bilo sraslo cijelo njeno biće, potresa do temelja stari svijet od Rusije do Amerike i da uprkos svem otporu prodiere naprijed sve sigurniji u svoju pobjedu. *I jedna od njenih posljednjih radosti bio je uvjerljivi dokaz neuništive životne snage koji su naši njemački radnici dali na posljednjim izborima za Rajstag.* [181]

Šta je takva žena, s tako oštrim, kritičkim razumom, s takvim političkim taktom, s takvom energijom i strastvenošću karaktera, s takvom odanošću svojim drugovima u borbi, pridonijela pokretu za gotovo četrdeset godina, to nije prodrlo u javnost, to nije zabilježeno u analima savremene štampe. To se moralo zajednički proživjeti. Ali jedno ja znam: ako će je se žene izbjeglica Komune još često sjećati, nama drugima još će dovoljno često nedostajati njen smion i mudar savjet – smion bez hvalisavosti, mudar – pazeći da nikad ne dođe u pitanje čast.

London, 4. decembra 1881.

Friedrich Engels

Objavljeno u časopisu

«Der Sozialdemokrat»,
br. 50 od 8. decembra 1881.

Friedrich Engels

Govor na grobu Jenny Marx

Prijatelji,

Žena plemenitog srca koju sahranjujemo rodila se 1814. u Zalvedelu. Njen otac, baron von Westphalen, povezao se u Trijeru prisno s porodicom Marx; djeca iz dviju porodica rasla su zajedno. Kad je Marx pošao na univerzitet, on i njegova buduća žena već su znali da su njihove sudbine povezane zauvijek.

Godine 1843, pošto se Marx bio po prvi put javno istakao kao glavni urednik novina »Rheinische Zeitung«, i pošto je pruska vlada zabranila te novine, sklopljen je brak. Od tog dana ona ne samo da je dijelila sudbinu, radove i borbe svoga muža, nego je u njima aktivno učestvovala, s najvećim razumijevanjem i s najintenzivnijom strašću.

Mladi par je otišao u Pariz; dobrovoljno izgnanstvo uskoro je postalo prisilno. Pruska vlada progonila je Marxa čak i u Parizu. Sa žaljenjem moram spomenuti da se čovjek kao A. Humboldt spustio toliko da je saradivao s pruskom vladom da bi se navela vlada Louis-Philippe-a da protjera Marxa iz Francuske. Marx je otišao u Brisel. Izbila je februarska revolucija. U nemirima koje je taj događaj proizukovao u Briselu belgijska policija je ne samo uhapsila Marxa već je zatvorila i njegovu ženu, i to bez ikakvog povoda.

Revolucionarni polet iz 1848. splasnio je već slijedeće godine. Novo izgnanstvo, najprije u Pariz, zatim, zahvaljujući intervenciji francuske vlade, u London. Ovaj put to je bilo izgnanstvo sa svim svojim nevoljama. Ona bi bila strpljivo podnijela obične patnje izgnanika, iako su one prouzrokovale gubitak troje djece, od toga dvojice dječaka; ali da mora gledati kako su se sve stranke, vladine i opozicione (feudalci, liberali, takozvani demokrati) udružile protiv njenog muža obasipajući ga najgnusnijim i najpodlijim klevetama, da gleda kako mu je sva štampa, bez izuzetka, zatvorena, kako je bez pomoći i bez obrane pred protivnicima koje su on i ona prezirali – to je za nju bila bolna uvreda.

Ali i tome je došao kraj. Malo-pomalo radnička klasa Evrope se našla u političkim uslovima koji su joj dopustili neku akciju. Osnovano je Međunarodno udruženje radnika. Ono je privlačilo u borbu

jednu civiliziranu naciju za drugom, i u toj borbi, prvi među prvima, borio se njen muž. Najzad je došlo vrijeme koje je počelo da joj ublažuje ranije patnje. Ona je doživjela da vidi kako podle klevete kojima je bio obasipan njen muž nestaju kao pljeva na vjetru; ona je doživjela da čuje kako se učenje njenog muža, koje su reakcionari svih zemalja pokušavali ugušiti, širi otvoreno i pobjedonosno u svim civiliziranim zemljama, na svim civiliziranim jezicima. Ona je doživjela da vidi kako revolucionarni pokret proletarijata, svjestan svoje pobjede, osvaja jednu zemlju za drugom, od Rusije do Amerike. Jedna od njenih posljednjih radosti bila je da na svojoj samrtnoj postelji sazna za veličanstven dokaz neukrotljive vitalnosti koji je njemačka radnička klasa, uprkos svim represivnim zakonima, dala na posljednjim izborima.

Što je ta uzorna žena tako bistrog i tako kritičkog duha, tako sigurnog političkog takta, tako strastvene energije, tako duboke odanosti uradila za revolucionarni pokret nije se vješalo na veliko zvono, nije se objavljivalo na stupcima štampe. Što je ona uradila znali su samo oni koji su živjeli u njenoj blizini. Ali ja znam da će nam često nedostajati njeni hrabri i mudri savjeti; hrabri bez razmetanja, mudri bez žrtvovanja časti.

O njenim ličnim svojstvima nema potrebe da govorim. Njeni prijatelji ih poznaju i neće ih nikad zaboraviti. Ako je ikad postojala žena koja je nalazila svoju najveću sreću u tom da učini sretnima druge, to je bila ona.

Govor održan 5. decembra 1881.

Objavljen u listu „L'Égalité“,
br. 1 od 11. decembra 1881.

Prevod s francuskog

Karl Marx / Friedrich Engels

[Predgovor drugom ruskom izdanju
»Manifesta komunističke partije«^[1821]]

Prvo rusko izdanje *Manifesta Komunističke partije* u Bakunjino-
vom prevodu izišlo je početkom šezdesetih godina^[1831] u štampariji
časopisa »Kolokol«^[1841]. Zapad je tada u njemu (*ruskom izdanju Mani-
festa*) mogao da vidi samo literarni kuriozum. Danas bi takvo shva-
tanje bilo nemoguće.

Kakav je ograničeni prostor u ono vrijeme (decembra 1847) još
zauzimao *proleterski pokret*, najjasnije pokazuje završna glava *Mani-
festa*: Stav komunista prema raznim opozicionim partijama u raznim
zemljama. Tu nedostaju upravo – Rusija i Sjedinjene Države. Bilo
je to vrijeme kad je Rusija bila posljednja velika rezerva cjelokupne
evropske reakcije; kad su Sjedinjene Države useljavanjem usisavale
višak evropskog proletarijata. Obje zemlje snabdijevale su Evropu
sirovinama i bile su u isto vrijeme tržišta na kojima je Evropa pro-
davala svoje industrijske proizvode. Obje zemlje su tada bile, dakle,
na ovaj ili onaj način, stubovi postojećeg evropskog poretka.

Kako je danas sasvim drukčije! Baš su evropski useljenici omogu-
ćili Sjevernoj Americi da razvije divovsku poljoprivrednu proizvod-
nju čija konkurencija iz temelja potresa evropsko zemljišno vlasništvo
– malo i veliko. Osim toga, *imigracija* je omogućila Sjedinjenim Drža-
vama da iskoriste svoje ogromne industrijske pomoćne izvore s tak-
vom energijom i u takvim razmjerima da to uskoro mora slomiti do-
sadašnji industrijski monopol zapadne Evrope, a naročito Engleske.
Obje okolnosti imaju povratno revolucionarno djelovanje na samu
Ameriku. Malo i srednje zemljišno vlasništvo farmera, osnovica cij-
elog političkog uređenja, postepeno podliježe konkurenciji divovskih
farmi; u isto vrijeme razvija se prvi put u industrijskim oblastima
masovni proletarijat i basnoslovna *koncentracija kapitala*.

A Rusija! Za vrijeme revolucije 1848/1849. nisu samo evropski
vladari nego i evropski buržuji nalazili u ruskoj intervenciji jedini
spas od tek probudenog proletarijata. Car je bio proglašen za šefa
evropske reakcije. Danas je on ratni zarobljenik revolucije u Gatči-
ni^[185], a Rusija je prethodnica revolucionarne akcije u Evropi.

Komunistički manifest je imao za zadatak da proglasi neizbježnu predstojeću propast modernog *buržoaskog vlasništva*. A u Rusiji, nasuprot vrtoglavom *razvitku kapitalizma* i tek započetom *razvitku buržoaskog zemljišnog vlasništva*, nalazimo više od polovine zemlje u rukama zajedničkog seljačkog posjeda. Sad je pitanje: može li *ruska obščina*, taj makar i jako potkopani oblik prastarog zajedničkog posjeda, prijeći neposredno u viši oblik *komunističkog zajedničkog vlasništva*? Ili, mora li ona, naprotiv, prije toga proći isti proces raspadanja koji sačinjava historijski *razvitak Zapada*?

Jedini odgovor na to koji je danas moguć glasi: postane li ruska revolucija signal za proletersku revoluciju na Zapadu, tako da jedna drugu dopunjuju, sadašnje rusko zajedničko zemljišno vlasništvo može poslužiti kao polazna tačka *komunističkog razvitka*.

London, 21. januara 1882.

Karl Marx Friedrich Engels

Friedrich Engels

Bruno Bauer i prakršćanstvo^[186]

U Berlinu je 13. aprila umro čovjek koji je ranije jednom igrao ulogu kao filozof i teolog, ali koji je već godinama, napola iščekavši bez traga, samo od vremena do vremena privlačio na se pažnju publike kao »književni osobenjaka«. Službeni su ga teolozi, među njima i *Renan*, otpisali i zato su ga jednoglasno prešutkivali. A ipak je on vrijedio više nego svi oni i više je uradio nego svi oni u jednom pitanju koje interesira i nas socijaliste: u pitanju o historijskom porijeklu kršćanstva.

Neka nam njegova smrt bude povod da ukratko izložimo sadašnje stanje tog pitanja i Bauerov prilog njegovom rješavanju.

Mišljenje koje je vladalo od slobodnih mislilaca srednjeg vijeka do prosvjetitelja 18. stoljeća, uključujući i ove posljednje, da su sve religije, a time i kršćanstvo, djelo varalica, nije više zadovoljavalo otkako je Hegel filozofiji stavio zadatak da pokaže racionalan razvoj u svjetskoj historiji.

Svakako, očevidno je da samonikle religije, kao fetišizam crnaca ili zajednička prareligija arijaca^[187], nastaju tako da prevara pri tom ne igra nikakvu ulogu, ali da ipak pri njihovom daljnjem usavršavanju svećeničko obmanjivanje vrlo skoro postaje neizbježnim. Ali umjetne religije, pored sve iskrene zanesenosti, ne mogu da već pri svom osnivanju ne budu bez prevare i falsificiranja historije; pa i kršćanstvo može već na samom početku da se u tom pohvali vrlo lijepim podvizima, kao što je to pokazao Bauer u kritici *Novog zavjeta*^[188]. Ali time je utvrđena samo jedna opća pojava, no nije objašnjen pojedinačni slučaj o kojem se ovdje upravo radi.

S religijom koja je sebi potčinila rimsko svjetsko carstvo i 1800 godina vladala nad daleko najvećim dijelom civiliziranog čovječanstva ne obračunava se tako da se ona jednostavno proglašava besmislicom koju su skrparile varalice. S njom će se izići na kraj tek onda kad se njeno porijeklo i njen razvitak objasne iz historijskih uslova pod kojima je ona nastala i došla na vlast. To napose vrijedi za kršćanstvo. Radi se upravo o tom da se riješi pitanje kako je došlo do toga da su narodne mase Rimskog Carstva upravo tu besmislicu, koju uz to propovijedaju robovi i potlačeni, pretpostavile svim drugim religijama,

tako da je najzad slavoljubivi *Konstantin* u primanju te besmislene religije vidio najbolje sredstvo da se uzdigne do samodrška rimskog svijeta.

Davanju odgovora na to pitanje pridonio je Bruno Bauer puno više nego bilo tko drugi. Vremenski redosljed i uzajamnu zavisnost evanđelja jednog od drugog, koje je Wilke dokazao čisto jezički, Bauer je nepobitno dokazao također njihovim sadržajem, ma koliko se revoluirali poluvjerujući teolozi iz vremena reakcije od 1849. naovamo. Maglovitu teoriju mita koju je dao Strauß, po kojoj svatko u evanđeoskim pričama može smatrati historijskim upravo onoliko koliko mu se sviđa, on je razotkrio u svoj njenoj nenaučnosti. I kad se pri tom od cijelog sadržaja evanđelja nije gotovo apsolutno ništa pokazalo kao historijski dokazljivo – tako da se čak i historijsko postojanje Isusa Krista može proglasiti spornim – Bauer je time tek raščistio teren na kojem se može riješiti pitanje: Odakle potječu predstave i misli koje su u kršćanstvu povezane u neku vrstu sistema, i kako su one došle do svjetske vladavine?

Time se Bauer bavio do kraja svog života. Njegova istraživanja kulminiraju u rezultatu da je pravi otac kršćanstva aleksandrijski Jevrejin *Filon*, koji je živio još u 40. godini naše ere, ali u visokoj starosti, a rimski stoik *Seneka* da je tako reći njegov stric. Mnogobrojni rukopisi koji su do nas stigli pod Filonovim imenom u stvari su nastali stapanjem alegorijsko-racionalistički shvaćenih jevrejskih tradicija s grčkom, napose stoičkom filozofijom. To pomirenje zapadnjačkih i istočnjačkih gledanja sadrži već sve bitno kršćanske predstave: urođenu grešnost čovjeka, logos, riječ koja je uz boga i sâm bog, koja je posrednik između boga i čovjeka; pokajanje ne žrtvovanjem životinje, već prinošenjem vlastitog srca bogu; najzad, najbitniju crtu da nova religiozna filozofija obrće dosadašnji svjetski poredak, traži svoje pristalice među siromašnim, bijednim, robovima i odbačenima, a prezire bogate, moćne, privilegirane, i da je time propisano preziranje svih svjetskih uživanja i mučenje tijela.

S druge strane, već Avgust se pobrinuo za to da ne samo bo-gočovjek već i tzv. bezgrešno začecé postanu po naređenju carstva propisane formule. Ne samo da je on dao da Cezara i njega samog poštuju kao boga, on je također dao da se proširi kako on, Avgust Cezar Divus, božanski, nije sin svog oca-čovjeka, već da ga je majka začela s bogom Apolonom. Samo ako taj bog Apolon nije bio neki rodak onog kojega je opjevao Heine!^[189]

Vidi se kako nedostaje još samo završni kamen i cijelo kršćanstvo je u svojim osnovama gotovo: utjelovljenje logosa koji je postao čovjekom u određenoj osobi i njegova pokajnička žrtva na krstu za iskupljenje grešnog čovječanstva.

O tome kako je taj završni kamen historijski umetnut u stoičko-filonovska učenja ostavljaju nas doista pouzdani izvori na cjedilu. Ali sigurno je bar to da ga nisu umetnuli filozofi, ni učenici Filona ni

stoičari. Religije osnivaju ljudi koji sami osjećaju religioznu potrebu i imaju razumijevanja za religioznu potrebu masa, a to u pravilu nije slučaj kod školskih filozofa. Naprotiv, u vremenima općeg raspada – kao npr. i sada – nalazimo filozofiju i religioznu dogmatiku u vulgariziranom obliku rasplinite i općenito raširene. Kao što je klasična grčka filozofija u svojim najkasnijim oblicima – napose u epikurejskoj školi – vodila ateističkom materijalizmu, grčka vulgarna filozofija vodila je učenju o jedinom bogu i o besmrtnoj čovjekovoj duši. Isto tako je u miješanju i ophođenju sa strancima i polujevrejima racionalistički vulgarizirano jevrejstvo dovelo do zanemarivanja zakonskih ceremonija, do pretvaranja nekadašnjeg isključivo jevrejskog nacionalnog boga Jahveha* u jedino pravog boga, tvorca neba i zemlje, i do prihvaćanja jevrejstvu prvobitno tuđe besmrtnosti duše. Tako se monoteistička vulgarna filozofija susrela s vulgarnom religijom, koja joj je darovala jedinog boga već posve gotovog. I time je bilo pripremljeno tlo na kojem je kod Jevreja prerada isto tako vulgariziranih, filonovskih predstava mogla stvoriti kršćanstvo, a ono jednom stvoreno moglo je biti prihvaćeno kod Grka i Rimljana. Da je kršćanstvo proizišlo iz vulgariziranih filonovskih predstava a ne neposredno iz Filonovih spisa, dokazano je time što *Novi zavjet* gotovo potpuno zanemaruje veći dio tih spisa, naime alegorijsko filozofsko tumačenje starozavjetnih priča. Ovo je jedna strana koju Bauer nije dovoljno zapazio.

O tome kako je izgledalo kršćanstvo u svom prvom liku može se stvoriti predstava ako se čita takozvano *Otkrivenje Ivanovo*. Divlji, zbrkani fanatizam, dogme tek u začetku, od tzv. kršćanskog morala samo umrtvljivanje puti, naprotiv mnoštvo vizija i proročanstava. Izgrađivanje dogmi i etike pripada kasnijem vremenu u kojem su napisana evanđelja i tzv. apostolske poslanice. I tu se bez ustručavanja koristi – bar za moral – stoička filozofija i napose Seneka. Bauer je dokazao da poslanice često doslovno prepisuju Seneku; zapravo ta stvar je već bila pala u oči i vjernicima; ali oni su tvrdili da je Seneka prepisao – tada još uopće nenapisani – *Novi zavjet*. Dogmatika se razvijala s jedne strane u vezi sa nastajućom evanđelskom legendom o Isusu, a s druge strane u borbi između jevrejskih i neznabožičkih kršćana.

Bauer daje dragocjene podatke i o uzrocima koji su pomogli kršćanstvu do pobjede i do svjetske vladavine. Ali tu mu se ispriječio idealizam njemačkog filozofa, on mu smeta da jasno vidi i oštro formulira. Često mu na najodlučnijoj tački mora pomoći fraza umjesto

* Kao što je dokazao već Ewald, Jevreji su u punktiranim rukopisima (snabdjevenim vokalima i interpunkcijama) ispod konzonanata imena Jahveh, koje je bilo zabranjeno izgovarati, pisali vokale riječi koja se čitala umjesto tog imena, Adonai. To su oni kasnije tada čitali Jehovah. Ta riječ nije dakle ime nekog boga, već prosto gruba gramatička pogreška: ta riječ je u hebrejskom prosto nemoguća.

same stvari. Umjesto, dakle, da ulazimo pojedinačno u Bauerova mišljenja, dajemo radije naše vlastito shvaćanje ove tačke, koje se zasniva ne samo na Bauerovim spisima nego i na samostalnim studijama.

Rimsko osvajanje u svim je pokorenim zemljama razorilo najprije neposredno ranije političko stanje, a zatim posredno i stare društvene uslove života. Prvo, time što je ono na mjesto ranijeg rodovskog uređenja (bez obzira na ropstvo) postavilo jednostavnu razliku između rimskih građana i negrađana ili podanika. Drugo, i glavno, iscjedivanjem u ime rimske države. I ako je pod carstvom divljoj želji namjesnika za bogaćenjem, koliko se to moglo, postavljena granica u državnom interesu, na njeno mjesto je došao poreski šarlat za državnu kesu koji je djelovao neprestano i sve jače i sve je više pritezan – isisavanje koje je djelovalo strahovito razorno. Najzad, treće, svuda su sudili rimski suci po rimskom pravu, čime je domaći društveni poredak, ukoliko se nije slagao s rimskim pravnim poretkom, proglašen nevažećim. Te tri poluge morale su djelovati strahovitom nivelirajućom snagom, napose kad su nekoliko stotina godina bile primjenjivane na stanovništvo čiji je najснаžniji dio bio uništen ili odveden u ropstvo već u borbama koje su prethodile osvajanju, koje su ga pratile, a često još i slijedile za njim. Društvene prilike u provincijama približavale su se sve više prilikama u glavnom gradu Italije. Stanovništvo se sve više dijelilo na tri klase skalupljene od najrazličitijih elemenata i narodnosti: na bogataše, među kojima je bilo malo oslobođenih robova (Vidi Petronije¹⁹⁰¹), veleposjednika, zelenaša ili obojeg, kao stric kršćanstva Seneka; na slobodnjake bez imetka, koje je u Rimu država hranila i zabavljala – a u pokrajinama su se sami morali truditi da sastave kraj s krajem; najzad na veliku masu – robove. Prema državi, tj. prema caru, prve dvije klase su bile gotovo isto toliko bespravne kao robovi prema svojim gospodarima. Napose od Tiberija do Nerona bilo je pravilo da bogate Rimljane sude na smrt da bi se pokupio njihov imetak. Oslonac vlade bila je materijalno vojska, koja je već izgledala puno sličnija najamničkoj vojsci nego staroj rimskoj seljačkoj vojsci, a moralno opća spoznaja da iz tog položaja nema izlaska, da neizbježna nužnost nije doduše ovaj ili onaj car, ali jest carstvo koje počiva na vojnoj vlasti. Ovdje nije mjesto da se ulazi u to na kojim je vrlo materijalnim činjenicama počivala ta spoznaja.

Općoj obespravljenosti i gubljenju nade da bi moglo biti bolje odgovarala je opća mlitavost i demoralizacija. Nekoliko još preostalih starih Rimljana patricijskog kova i mišljenja uklonjeni su ili su izumrli; posljednji od njih je Tacit. Ostali su bili zadovoljni ako su se mogli držati što dalje od javnog života; svrha njihovog postojanja bili su stjecanje i uživanje bogatstva, privatno ogovaranje i privatne spletke. Dok su neimućni slobodnjaci u Rimu bili državni penzioneri, u pokrajinama su oni bili u teškom položaju. Morali su raditi i to povrh toga uz konkurenciju robovskog rada. Oni su ipak bili ograničeni na gradove. Pored njih u pokrajinama je još bilo seljaka, slobodnih zem-

ljoposjednika (tu i tamo svakako još i sa zemljom u zajedničkom vlasništvu) ili, kao u Galiji, dužničkih robova veleposjednika. Tu klasu je najmanje pogodio društveni prevrat; ona je i vjerskom pružala najduži otpor.* Najzad robovi, bespravni i bezvoljni, u nemogućnosti da se oslobode, kao što je to dokazao već Spartakov poraz; ali pri tom velikim dijelom i sami nekadašnji slobodnjaci ili sinovi oslobođenika. Među njima je dakle morala da bude prisutna još najživlja, iako prema vani nemoćna mržnja prema svom položaju u životu.

Prema tome naći ćemo da su takvi i ideolozi onog vremena. Filozofi su bili ili puki učitelji koji su zarađivali novac, ili plaćeni lakrdijaši bogatih rasipnika. Mnogi su bili čak i robovi. Šta je postalo iz njih kad im je išlo dobro, pokazuje gospodin Seneka. Taj stoik koji je propovijedao krijepost i uzdržljivost bio je prvi Neronov dvorski intrigant, što nije moglo proći bez puzavosti; on je od Nerona primao na poklon novac, imanja, vrtove, palače, i dok je propovijedao o siromašnom Lazaru iz evanđelja on je u stvarnosti bio bogataš iz te iste parabole. Tek kad mu je Neron počeo raditi o glavi, zamolio je cara da uzme natrag sve darove, jer njemu je dovoljna njegova filozofija. Samo sasvim izuzetno javljaju se filozofi kao Perzije, koji su bar bičem satire zavitali nad svojim izopačenim savremenici. Ali što se tiče druge vrste ideologa, pravnika, oni su se oduševljavali novim stanjem, jer im je brisanje svih staleških razlika dopuštalo da svoje omiljeno privatno pravo razrađuju u punoj širini, a za uzvrat su tada carevima napravili najpuzavije državno pravo koje je ikad postojalo.

S političkim i društvenim posebnostima naroda Rimsko Carstvo je osudilo na propast i svoje posebne religije. Sve religije starog vijeka bile su samonikle plemenske i kasnije nacionalne religije, koje su iznikle iz društvenih i političkih prilika odnosnog naroda i srasle s njima. Kad su jednom ti temelji razoreni, naslijeđeni društveni oblici, predanjem preneseno političko ustrojstvo i nacionalna nezavisnost slomljeni, skrhalo se, razumije se, i tome pripadna religija. Nacionalni bogovi mogli su trpjeti pored sebe druge nacionalne bogove, kod drugih naroda, i to je bilo opće pravilo u starom vijeku; ali ih nisu trpjeli iznad sebe. Presađivanje orijentalnih kultova u Rim samo je škodilo rimskoj religiji, ali nije moglo spriječiti propast istočnjačkih religija. Čim nacionalni bogovi nisu više mogli da obrane nezavisnost i samostalnost svoje nacije, oni su sami sebi slomili vrat. Tako je to bilo svuda (osim kod seljaka, naročito u brdima). Ono što je u Rimu i Grčkoj učinila vulgarno-filozofska prosvijećenost, gotovo sam rekao volterijanstvo, to su u provincijama izvršili rimsko podjarmljenje i zamjena ponosnih slobodnih ljudi očajnim podanicima i sebičnim ološem.

To je bio materijalni i moralni položaj. Sadašnjost nepodnosiva, budućnost, ako je moguće, još punija prijetnji. Bez izlaza. Očajanje

* Prema Fallmerayeru još u 9. stoljeću seljaci u oblasti Mani (na Peloponezu) prinisili su žrtve Zeusu.

ili spasavanje u najprostijem čulnom uživanju – bar kod *onih* koji su to mogli sebi dopustiti, a tih je bila neznatna manjina. Inače je ostajalo još samo nemoćno prepuštanje neizbježnom.

Ali u svim klasama mora da je bio jedan broj ljudi koji su, gubeći nadu u materijalno izbavljenje, kao naknadu tražili duhovno iskupljenje – utjehu u svijesti, utjehu koja ih je očuvala od potpunog očajanja. Tu utjehu nisu mogli da pruže stoici, kao ni Epikurova škola, upravo zato što su to bile filozofije, dakle nisu bile sračunate na običnu svijest, a zatim i zato što je život njihovih učenika doveo na loš glas učenja škole. Utjeha je trebalo da nadoknadi ne izgublenu filozofiju, već izgublenu religiju, ona je morala, kao i sve ono što je trebalo da uzbudi mase, da se pojavi baš u religioznom obliku kao tada, i još sve do 17. vijeka.

A jedva treba spomenuti da se većina tih ljudi koji su žudili za takvom utjehom u svijesti, za tim bijegom iz vanjskog svijeta u unutrašnji, morala naći – među *robovima*.

U to opće ekonomsko, političko, intelektualno i moralno raspadanje ušlo je sada kršćanstvo. Prema svim dosadašnjim religijama ono je bilo u oštroj suprotnosti.

Kod svih dosadašnjih religija najvažnije su bile ceremonije. Ljudi su svoju pripadnost mogli manifestirati samo učestvovanjem u žrtvama i povorkama, a na Istoku još i pridžavanjem vrlo opširnih propisa o ishrani i čistoći. Dok su Rim i Grčka u tom pogledu bili tolerantni, na Istoku je vladala manija religioznih zabrana, koja je nemalo pridonijela konačnoj dekadenciji. Ljudi dviju različitih religija, Egipćani, Perzijanci, Jevreji, Haldejci itd., ne mogu zajedno jesti ni piti; ne mogu zajedno vršiti nikakav svakodnevni čin, jedva da mogu govoriti jedni s drugima. Stari istok je većinom i propao zbog tog rastavljanja čovjeka od čovjeka. Kršćanstvo ne poznaje nikakve ceremonije koje dijele, čak ni žrtve ni povorke klasičnog svijeta. Time što ono tako odbacuje sve nacionalne religije i njima zajednički ceremonijal a obraća se svim narodima bez razlike, ono samò postaje *prva moguća svjetska religija*. I Jevreji su se sa svojim novim općim bogom pokušali uzdići do svjetske religije; ali djeca Izraela ostala su uvijek aristokracija među vjernicima i obrezanima, a čak je i kršćanstvo moralo najprije da se oslobodi predstave o prednosti kršćana-Jevreja (koja je vladala još u tzv. *Otkrivenju Ivanovom*), prije nego što je moglo da postane stvarna svjetska religija. S druge strane je islam, zadržavanjem svoga specifično istočnjačkog ceremonijala, sâm ograničio svoje područje širenja na istok i na osvojenu i od arapskih beduina novonaseljenu sjevernu Afriku: ovdje je on mogao postati vladajuća religija, a na zapadu nije mogao.

Drugo, kršćanstvo je udaralo u žicu koja je morala da odjekne u bezbrojnim srcima. Na sve jadikovke o pokvarenosti vremena i o općoj materijalnoj i moralnoj bijedi kršćanska je svijest o grijehu odgovarala: To je tako i drukčije ne može biti, ti si kriv što je svijet pokvaren,

svi vi ste krivi, kriva je tvoja i vaša vlastita unutrašnja pokvarenost! I gdje je čovjek koji je mogao reći ne? Mea culpa!¹ Spoznaja svakog pojedinca o vlastitom dijelu krivice u općoj nesreći nije se dala odbaciti i sad je postala također preduslov duhovnog iskupljenja, koje je kršćanstvo istovremeno naučavalo. I to duhovno iskupljenje bilo je tako udešeno da su ga lako mogli razumjeti članovi svake stare vjerske zajednice. Svim tim starim religijama bila je dobro poznata predstava o žrtvi pokajanja kojom se umiruje uvrijedeno božanstvo; kako da tu ne nađe lako tlo predstava o samožrtvovanju posrednika koje jednom zauvijek briše grijeh čovječanstva? Dakle time što je općeprošireni osjećaj da su ljudi sami krivi za opću pokvarenost jasno izrazilo kao svijest o grijehu svakog pojedinca i istovremeno u žrtvenoj smrti svog osnivača pružilo svuda lako shvatljiv oblik unutrašnjeg iskupljenja za kojim se općenito žudilo, oblik utjehe u svijesti, kršćanstvo je ponovo potvrdilo svoju sposobnost da postane svjetskom religijom – i to religijom koja odgovara upravo ovom sada postojećem svijetu.

Tako je došlo do toga da su među hiljadama proroka i propovjednika u pustinji, koji su sa svojim mnogobrojnim vjerskim novotarijama ispunjali ono vrijeme, uspjeha imali jedino osnivači kršćanstva. Ne samo u Palestini, na cijelom Istoku vrvilo je od takvih osnivača religija, među kojima se – može se reći – vodila darvinistička borba za idejnu egzistenciju. Kršćanstvo je pobijedilo zahvaljujući poglavito gore izloženim elementima. A kako je ono postepeno u borbi sekti između sebe i s poganskim svijetom svoj karakter svjetske religije prirodnim odabiranjem sve dalje izgrađivalo, to uči u pojedinostima historija crkve prva tri stoljeća.

F. Engels

Pisano u drugoj polovini aprila 1882.

¹ Moja krivica!

Friedrich Engels

[O koncentraciji kapitala u Sjedinjenim Državama]

S kakvom se *basnoslovnom brzinom* vrši *koncentracija kapitala* u Sjedinjenim Američkim Državama pokazuje jedna statistika koja je nedavno objavljena u engleskim listovima. Prema njoj najbogatiji je među bogatima g. *Vanderbilt* u Njujorku. Taj baron željeznica, zemljišta, tvornica itd. cijeni se na oko 300 miliona dolara (1 dolar = 4 marke i 25 pfeniga) imetka – »vrijednosti«, kaže Amerikanac. On posjeduje 65 miliona dolara u obveznicama Sjedinjenih Država (bonds), 50 miliona dionica njujorške centralne željeznice i Hadsonskog željezničkog društva, kao i 50 miliona dionica drugih željezničkih društava; nadalje, ogroman zemljišni posjed, kako u Njujorku tako i u unutrašnjosti zemlje. Gospodin *Vanderbilt*, dodaju listovi diveći se, može kupiti nekoliko *Rothschilda* i još uvijek ostaje najbogatiji čovjek na svijetu.

A to ogromno bogatstvo uštedjela je porodica *Vanderbilt* za okruglo 30 godina! Slučaj je jedinstven u historiji, piše »*The Whitehall Review*«⁽¹⁹¹⁾. I mi mislimo tako.

Poslije *Vanderbilta* slijede na spisku novčanih skorojevića:

Jay Gould, također zloglasan željeznički lupež – 100 miliona dolara; *Mackay*, posjednik srebrnih rudnika, pokretač agitacije za »ugovorno dvostruko važenje« – 50 miliona; *Grocker* – 50 miliona; *John Rockefeller*, petrolejski vitez, ali ne petroler⁽¹⁹²⁾ – 40 miliona; *C. P. Huntington* – 20 miliona; *D. O. Mills* – 20 miliona; senator *Fair* – 30 miliona; bivši guverner *Stanford* – 40 miliona; *Russel Sage* – 15 miliona; *J. R. Keene* – 15 miliona; *S. J. Tilden* – 15 miliona; *E. D. Morgan* – 10 miliona; *Samuel Sloan* – 10 miliona; *Garrison* – 10 miliona; *Cyrus W. Field* – 10 miliona; *Hugh J. Jewett* – 5 miliona; *Sidney Dillon* – 5 miliona; *David Dows* – 5 miliona; *J. D. Navarro* – 5 miliona; *John W. Garrett* – 5 miliona; *W. B. Astor* – 5 miliona.

Toliko spisak, koji međutim nipošto nije potpun. Broj američkih novčanih magnata još je puno veći. I ta basnoslovna akumulacija bogatstva povećava se iz dana u dan ogromnim useljavanjem u Ameriku. Jer direktno ili indirektno ovo koristi u prvom redu magnatima kapi-

tala. Direktno, jer je ono uzrok brzog porasta cijena zemljišta, indirektno, jer većina useljenika snizuje životni standard američkih radnika. Već sada nalazimo u brojnim izvještajima o štrajkovima, o kojima javljaju naši američki bratski organi, sve veći postotak štrajkova protiv *snižavanja najamnina*, a ni većina štrajkova koji su usmjereni na povišenje najamnina nije u osnovi ništa drugo, jer i oni su izazvani ili ogromnim povećanjem cijena ili izostajanjem povišenja najamnina koja su inače uobičajena u proljeće.

Na taj način rijeka iseljenika koju sada Evropa šalje svake godine u Ameriku doprinosi samo tome da kapitalističku privredu sa svim njenim posljedicama dotjera do krajnosti, tako da tamo za kraće ili za duže vrijeme neizbježno mora doći do kolosalnog sloma. Tada će rijeka iseljenika zastati ili možda čak poteći unatrag, tj. doći će trenutak kad će evropski, a napose njemački radnik stajati pred alternativom: smrt od gladi ili revolucija! Ali kad se jednom alternativa postavi tako, tada zbogom – vi sretnici svetog prusko-njemačkog carstva!

A trenutak je bliži nego što to većina sanja. Iseljenici tamo preko već teško nalaze posao, sve jasnije se pokazuju predznaci poslovne krize koja se približava; dovoljan je još jedan ma koliko neznatan povod u odlučnom trenutku i – *slom je tu!*

Zato, ma koliko da s dnevnikom »New Yorker Volkszeitung«^[193] i mi žalimo iseljavanje iz Njemačke, ma koliko da smo uvjereni da će ono prije svega imati za posljedicu bitno pogoršanje položaja američkih radnika i ma koliko da bismo i mi željeli da njemački radnici svu svoju pažnju usmjere isključivo na poboljšanje svog položaja u Njemačkoj, mi ipak ne možemo dijeliti pesimizam »New Yorker Volkszeitung«-a. Mi moramo naprosto računati s okolnostima, a kako one, zahvaljujući kratkovidnosti i lakomosti naših protivnika, sve više isključuju razvitak u doista reformatorskom smislu, mi vidimo naš zadatak u tome da, uprkos svim strašljivcima, pripremamo duhove za revolucionaran tok događaja.

Za konflikt između ogromne koncentracije kapitala, s jedne strane, i rastuće bijede masa, s druge strane, ima samo jedno rješenje: *socialna revolucija!*

Napisano 3. maja 1882.

Objavljeno u časopisu
»Der Sozialdemokrat«,
br. 21 od 18. maja 1882.

Friedrich Engels

Vikar iz Breja

S engleskog preveo Friedrich Engels

U doba još Karla kralja
Vjernost bijaše skupa,
Ja služih kako valja
I tako me dopade župa.
Bog nam je kralja dao,
Učih ja ovčice moje,
I tko bi ga vrijedati stao
U paklu će dobiti svoje.
Jer za moj će život cio
Vrijediti istina ta:
Ma tko kralj u zemlji bio,
U Breju sam vikar *ja*.

Jakov sjede na prijesto,
Papinstvo staše da štuju:
Progon katolika prest'o,
Čak ih u zvijezde kuju.
Rimsku crkvu i redove
Zavolih – to nisam krio;
Da ne bi revolucije nove,
Jezuit bih postao bio.
Jer za moj će život cio
Vrijediti istina ta:
Ma tko kralj u zemlji bio,
U Breju sam vikar *ja*.

Kad hrabri kralj je Viljem
Slobodu svim dao,
Za istim podoh ciljem,
Za nju se borit stao.
Kmetaska poslušnost od ranije
Uskoro nesta bez traga:

Borba protiv tiranije
 Sad posta parola draga.
 Jer, za moj će život cio
 Vrijediti istina ta:
 Ma tko kralj u zemlji bio,
 U Breju sam vikar *ja*.

Kad Ana kraljica posta,
 Zemaljske crkve glava,
 Slobode bi mi dosta,
 Eto me torija prava.
 Da crkva jedna bude
 Sve snage treba dati,
 A mlade i tromе ljude
 Ko grešnike napadati.
 Jer, za moj će život cio
 Vrijediti istina ta:
 Ma tko kralj u zemlji bio,
 U Breju sam vikar *ja*.

Kad kralj je Džordž skren'o
 Za mirnu politiku svoju,
 Opet sam kaput okren'o
 I uzeo vigovca boju.
 Dobih imanje još jedno
 I milost kod regenta;
 Naglas se odricah vrijedno
 Pape i pretendenta.
 Jer, za moj će život cio
 Vrijediti istina ta:
 Ma tko kralj u zemlji bio,
 U Breju sam vikar *ja*.

Visokoj Hanover lozi –
 Papince u nju ne brojim –
 Vjeran ću biti, o boži,
 Dok vlada rukama svojim.
 Vjeran ću biti vazda –
 Osim kad dođe smjena.
 Džordž mi je knez i gazda
 Sve do drugih vremena.
 Jer, za moj će život cio
 Vrijediti istina ta:
 Ma tko kralj u zemlji bio,
 U Breju sam vikar *ja*.

Ova je pjesma vjerovatno jećina politička narodna pjesma koja je u Engleskoj omiljena već više od sto i šezdeset godina. Većim dijelom ona to zahvaljuje i svojoj krasnoj melodiji, koja se još danas posvuda čuje. Uostalom, pjesma nije, ni za naše današnje njemačke prilike, nipošto zastarjela. Samo što smo mi u međuvremenu, kao što se i pristoji, napredovali. Originalni valjani vikar morao je da obrće svoj kaput ipak samo pri svakoj promjeni na prijestolju. Ali mi Nijemci imamo nad našim mnogim političkim vikarima iz Breja jednog pravog papu iz Breja¹, koji svoju nepogrešivost dokazuje time što u sve kraćim vremenskim razmacima sâm temeljito preokreće cijelu političku dogmatiku. Juče slobodna trgovina, danas zaštitne carine; juče sloboda poslovanja, danas prisilno udruživanje; juče Kulturkampf, danas s razvijenim barjacima u Kanosu – a zašto da ne? Omnia in majorem Dei gloriam (Sve za veću slavu boga), što na njemačkom znači: Sve, da bi se skupilo više poreza i više vojnika. A siromašni mali vikari moraju se priključiti, moraju uvijek iznova, kako to oni sami kažu, »skakati preko batine«, i to još dosta često bez naknade. S kakvim prezirom bi naš stari veliki vikar gledao na te svoje sićušne podražavaoce – on, koji je još kako valja ponosan na hrabrost s kojom održava svoj položaj kroz sve oluje!

Fr. Engels

Pisano početkom septembra 1882.

Objavljeno u časopisu

»Der Sozialdemokrat«,

br. 37 od 7. septembra 1882.

¹ aluzija na Bismarcka

Friedrich Engels

Kako Pindter obmanjuje⁽¹⁹¹⁾

»Norddeutsche Allgemeine Zeitung«, lični organ kneza Bismarcka, na osnovu svog položaja uzvišen je iznad svih pravila ne samo pristojnosti nego i logike i zdravog ljudskog razuma. Taj list ima privilegiju da psuje, da kleveče, da laže i da piše državničke i nedržavničke besmislice. S izuzetkom nekih lakeja s uniformom i bez nje, koji su spremni da kao emanacije božanstva obožavaju, a ako treba i da pojedu ispljuvke i izmetine dalaj-lame, svatko zna da je taj list *utočište svake podlosti i gluposti*.

Ako se radi o tome da se protivnik uprlja, da se u svijet pošalje zaista debela laž, zaista sočna kleveta i da se zaista duboko posegne za uličnim blatom – tada se za tu počasnu službu bira list »Norddeutsche Allgemeine«. I on to izvršava s vidljivim uživanjem.

U najnovije vrijeme taj se krasni list, kako se zbog svoje nespretnosti i prevelike ozloglašnosti nije mogao upotrijebiti u izbornoj borbi za zemaljsku skupštinu, s osobitom ljubavlju bacio na prljanje *socijaldemokracije* i na širenje najludih laži o njoj.

Neki događaji u *Francuskoj*⁽¹⁹⁵⁾ izvrću se na najgroteskniji način i u najdrečavijim bojama mažu se jezovite slike od kojih se čovjeku diže kosa na glavi, a koje bi zgroženom čovječanstvu trebalo da pokažu da su socijaldemokrati razbojnici, ubojice, palikuće i bog zna šta još sve ne, i da francuska republika nužno mora propasti, jer nije u stanju da se obrani od takvih čudovišta – za što je sposobna naravno samo jedna monarhija s majordomom (upraviteljom dvora) à la Bismarck.

U vezi s *bečkim* »razbojničkim atentatom« list »Norddeutsche« najdrskije od svih baca krivicu na socijaldemokrate i dodaje najlupeškije denuncijacije.⁽¹⁹⁶⁾

Kada je prije 14 dana jedno *austrijsko* državno tužilaštvo učinilo kretensku besramnost da mađarske izgrede protiv Jevreja svede na tajne makinacije socijaldemokracije, »Norddeutsche Allgemeine« bio je jedini list koji je pozdravio taj koliko glup toliko i prostački ispad i sekundirao tom idiotskom državnom tužiocu, iako on posve tačno zna – zna iz svoje najbliže okoline i iz svog vlastitog ličnog is-

kustva – da takozvani »antisemitski pokret« ima u socijaldemokratima svoje najodlučnije protivnike i da je on u Njemačkoj, a napose u Berlinu, uprkos najvatrenijoj podršci od strane pokrovitelja¹ lista »Norddeutsche Allgemeine«, propao zbog držanja socijaldemokrata.

Najnovija laž lista »Norddeutsche«^[197] sadržana je u jednoj dužoj bilješci u kojoj se tvrdi da je pitanje o *produženju zakona o socijalistima* izazvalo »žestoku svađu« među njemačkim socijaldemokratima.

»Liebknechtova grupa« navodno je mišljenja da je produženje zakona o socijalistima u interesu partije, da se od strane drugih (grupâ?) to gledanje pobija kao politika »frazâ« i »da se samo po sebi razumije da se tako nastala svađa unutar socijaldemokratske partije *vodi najgrubljim oružjem*«. Čitaoci lista »Der Sozialdemokrat« znaju koliko važnosti treba pridati toj izmišljotini. Kao što unutar socijaldemokratske partije nema »grupa« u smislu lista »Norddeutsche«, tako nema ni »svađe« o bilo kom pitanju, a pogotovu ne o produženju ili neproduženju zakona o socijalistima.

Mi smo suviše dobri »realni političari« da bismo se brinuli za nezrela pitanja i prema ovom se pitanju odnosimo s najapsolutnijom ravnodušnošću. Ako se ukine zakon o socijalistima, znat ćemo da se ne ukida iz ljubavi prema nama, i ostat ćemo ono što jesmo; a ako se *ne* ukine, tada ćemo pogotovu ostati ono što smo. Da je zakon o socijalistima bio za školovanje i učvršćenje naše partije neisplativ i uopće da je imao odlično odgojno djelovanje, *u tom se, uostalom, slažu svi socijaldemokrati bez izuzetka*.

O pitanju da li je *vjerovatno* produženje ili neproduženje Zakona o socijalistima raspravljalo se doduše u *partijskom organu* – i samo tu – ali, kao što to leži u prirodi teme, posve akademski. I gdje je, pitamo, »svađa« koja bi trebalo da se vodi »s tako grubim oružjem«? Niti jedna riječ koja bi opravdavala tvrdnju lista »Norddeutsche«. Bismarckov lični list očividno još ne poznaje pravilo koje je za lažljivce po profesiji tako neophodno, da se mora lagati *istinito*, tj. da je laži potrebna primjesa istine da bi dobila krila.

Uzred je »Norddeutsche« morao dopustiti da mu »Liberale Correspondenz« kaže da je s tom svojom bilješkom napravio ogromnu glupost. Jer boljeg argumenta za *ukidanje* zakona o socijalistima ne može biti nego da njegovo daljnje postojanje žele socijaldemokrati. Tako daleko doduše nisu sezale moći shvaćanja Bismarckovog ličnog lista.

Pisano krajem oktobra 1882.

Objavljeno u listu

»Der Sozialdemokrat«,

br. 45 od 2. novembra 1882.

¹ Bismarcka

FRIEDRICH ENGELS

Marka^[198]

U zemlji kao što je Njemačka, gdje još dobra polovina stanovništva živi od poljoprivrede, potrebno je da radnici socijalisti, a preko njih i seljaci saznaju kako je nastalo današnje zemljišno vlasništvo, veliko i malo; potrebno je da se današnja bijeda najamnih radnika i današnje dužničko ropstvo sitnih seljaka uporedi sa starim zajedničkim vlasništvom svih slobodnih ljudi na onom što je za njih tada doista bila »domovina«, naslijeđeni slobodni zajednički posjed. Zato dajem kratak historijski prikaz onog prastarog njemačkog zemljišnog ustrojstva koje se u jadnim ostacima sačuvalo do naših dana, ali koje je u cijelom srednjem vijeku služilo kao temelj i uzor svem javnom ustrojstvu i proživljavalo cijeli javni život, ne samo u Njemačkoj, već i u sjevernoj Francuskoj, Engleskoj i Skandinaviji. Pa ipak je ono toliko palo u zaborav, da je tek u posljednje vrijeme G. L. Maurer morao iznova otkriti njegovo pravo značenje.^[199]

Dvije samoniklo nastale činjenice dominiraju prahistorijom svih ili bar gotovo svih naroda: podjela naroda prema srodstvu i zajedničko vlasništvo na zemlju. Tako je bilo i kod Nijemaca. Kao što su oni sa sobom iz Azije donijeli podjelu po plemenima, svojnama, rodovima, kao što su još u rimsko vrijeme svoje bojne redove postrojavali tako da su najbliži rodaci uvijek stajali rame uz rame, tako je to grupiranje vrijedilo i pri zauzimanju novog područja istočno od Rajne i sjeverno od Dunava. U novom boravištu svako se pleme nastanjivalo ne prema čudi ili slučaju već, kako to Cezar izričito navodi, prema krvnom srodstvu članova plemena.^[200] Većim grupama u bližem srodstvu pripala bi određena oblast, u kojoj bi se opet u obliku selâ nastanjivali pojedini rodovi koji su obuhvaćali po nekoliko porodica. Više srodnih sela sačinjavalo je jednu »stotinu«¹ (starovisokonjemački *huntari*, staronordijski *heradh*), više »stotina« jednu župu; sve župe zajedno bile su sam narod. Zemljište na koje selo ne bi stavilo zabranu ostalo bi na raspolaganju »stotini«; što ne bi bilo dodijeljeno »stotini«, ostajalo bi župi; što bi još tada bilo raspoloživo – većinom je to bio vrlo velik pojas zemlje – ostajalo bi u neposrednom posjedu cijelog naroda. Tako u Švedskoj nalazimo sve te različite stupnjeve zajedničkog posjeda jedan pored drugog. Svako je imalo zajedničko seosko zemljište

¹ eine Hundertschaft – satnija, četa, stotina (vojna jedinica koja se sastoji od sto ljudi; ovdje: nekoliko susjednih sela sa stotinjak stanovnika).

(*bys almänningar*), a pored toga je postojalo zajedničko zemljište »stotine« (*härad*), župe ili pokrajine (*lands*) i najzad zajedničko zemljište naroda na koje je polagao pravo kralj kao zastupnik cijelog naroda i koje se tako i zvalo *konungs almänningar*. Ali sva ta zemljišta, pa i kraljevo, zvala su se bez razlike *almänningar*, *allmenden*, zajednička zemljišta.

Ako je starošvedski režim zajedničkog zemljišta, koji je u svojoj tačnoj potpodjeli svakako pripadao jednom kasnijem razvojnem stupnju ikad u tom obliku postojao u Njemačkoj, on je uskoro nestao. Brzo povećanje stanovništva radalo je na marki, vrlo prostranom pojasu zemlje dodijeljenom svakom pojedinom selu, izvjestan broj zaselaka, koji su sad s matičnim selom kao ravnopravna ili nepunopravna sačinjavala jednu jedinu zajednicu marke tako da mi u Njemačkoj, koliko izvori sežu unatrag, svuda nalazimo veći ili manji broj sela udružen u jednu marku. Ali nad tim savezima stajali su, bar u prvo vrijeme, još veći savezi maraka – »stotine« ili župe, a najzad je cijeli narod prvobitno sačinjavao jednu jedinu veliku markovnu zajednicu za upravljanje zemljištem koje je ostalo u neposrednom posjedu naroda i za nadzor nad nižim markama koje su pripadale njegovom području.

Čini se da je sve do u vrijeme kad je franačko carstvo potčinilo sebi istočnorajnsku Njemačku težište marke bilo u župi, da je župa obuhvaćala pravu markovnu zajednicu. Jer samo time se može objasniti da se toliko puno velikih starih maraka pri službenoj podjeli Rajha ponovo pojavljuju kao sudski kotari. Ali već uskoro zatim počelo je razbijanje starih velikih maraka. Ipak još u »Carskom pravu«^[201] iz 13. ili 14. stoljeća vrijedi kao pravilo da jedna marka obuhvaća 6 do 12 sela.

U Cezarovo doba bar jedan velik dio Nijemaca, naime narod Sveba, koji još nije bio postao sjedilački, zajedno je obrađivao oranice; to se, kako smijemo pretpostaviti po analogiji prema drugim narodima, događalo tako da su pojedini rodovi koji su obuhvaćali izvjestan broj blisko srodnih porodica, zajednički obrađivali zemlju koja im je bila dodijeljena, a koja se iz godine u godinu mijenjala, pri čemu su proizvode dijelili među porodice. Ali kad su se negdje početkom naše ere i Svebi stalno nastanili u novim boravištima, to je uskoro prestalo. Bar Tacit (150 godina poslije Cezara) zna samo još za obrađivanje zemlje od strane pojedinih porodica. Ali i njima se zemlja za obradu dodijeljivala samo na jednu godinu; poslije svake godine ona se iznova raspodjeljivala i zamjenjivala.

Kako se pri tom postupalo možemo vidjeti još danas na Mozelu i u oblasti Hohvald na takozvanim *Gehöferschaften*.¹ Tamo se, doduše ne više svake godine ali ipak još svake 3, 6, 9. ili 12. godine, cijela obrađena zemlja, oranice i livade, unose u jednu masu i prema položaju i kvaliteti tla dijele na izvjestan broj »*Gewanne*«². Svaki hatar dijeli

¹ majurijama, zajednicama seoskih domaćinstava – ² hatarâ

se sa svoje strane na onoliko jednakih dijelova, dugačkih, uskih parcela, koliko u zajednici ima punopravnih članova, a parcele se ždrijebom dijele među ove, tako da je svaki član zajednice prvobitno dobio po jedan jednako veliki komad zemlje u svakom hataru, dakle svakog položaja i kvalitete tla. Danas su dijeljenjem naslijeđa, prodajom itd. udjeli postali nejednaki, ali stari puni udio čini još uvijek jedinicu prema kojoj se određuju polovine, četvrtine, osmine itd. udjela. Neobrađena zemlja, šume i pašnjaci, ostaju zajednički posjed za zajedničko korišćenje.

Isto prastaro uređenje sačuvalo se sve do početka našeg stoljeća u takozvanim Losgütern¹ bavarske Rajnske Falačke, čije su oranice otad prešle u privatno vlasništvo pojedinih članova zajednice. I majurije sve više nalaze da je u njihovom interesu da prestanu s preraspodjelama i da promjenljiv posjed pretvore u privatno vlasništvo. Tako su one većim dijelom, ako ne baš sve, za posljednjih četrdeset godina odumrle i prešle u obična sela u kojima seljaci imaju vlastite čestice, a zajednički koriste šume i pašnjake.

Prvo zemljište koje je prešlo u privatno vlasništvo pojedinca bilo je gradilište za kuću. Nepovredivost stana, taj temelj svake lične slobode, prešao je s natkrivenih kola putujuće kolone na brvnaru sjedilačkih seljaka i pretvorio se malo-pomalo u puno pravo vlasništva na kuću i dvorište. To se dogodilo već u Tacitovo vrijeme. Okućnica slobodnog Nijemca mora da je već tada bila isključena iz marke i da je zato bila činovnicima marke nepristupna, sigurno utočište za bje-gunce, kako je opisano u kasnijim uredbama o marki, a dijelom već i u narodnom pravu 5. do 8. stoljeća.⁽²⁰²⁾ Jer svetost stana nije bila posljedica nego uzrok njegovog pretvaranja u privatno vlasništvo.

Četiri do pet stotina godina poslije Tacita nalazimo u narodnom pravu i obrađenu zemlju kao nasljednu, iako ne kao bezuslovno slobodan posjed pojedinih seljaka, koji su imali pravo da njome slobodno raspolazu prodajući je ili je odstupajući na neki drugi način. Za utvrđivanje uzroka te promjene imamo dva oslonca.

Prvo, u samoj Njemačkoj, pored već opisanih zatvorenih sela s potpunim zajedničkim poljima, od početka je bilo i sela gdje su osim okućnica i polja bila isključena iz zajednice, marke, i nasljedno dodijeljena pojedinim seljacima. Ali samo tamo gdje je to konfiguracija tla tako reći nametala: u tijesnim dolinama, kao u pokrajini Berg, na uskim, plosnatim bilima između močvara, kao u Vestfaliji. Kasnije također u Odenvaldu i u gotovo svim alpskim dolinama. Tu se selo sastojalo, kao još i sada, od raštrkanih pojedinačnih dvorišta, od kojih je svako bilo okruženo vlastitim poljima; ovdje se smjenjivanje nije dalo dobro provesti i tako je marki ostala samo okolna neobrađena zemlja. Kasnije, kad je pravo raspolaganja kućom i dvorištem njihovim odstupanjem trećim licima dobilo važnost, takvi posjednici imanja

¹ izdrijebanim posjedima

bili su u prednosti. Želja da se stekne ta prednost mora da je u mnogim selima sa zajedničkim poljima dovela do toga da se prestane s uobičajenom preraspodjelom i da tako pojedini udjeli članova zajednice postanu također nasljedni i prenosivi.

A drugo, osvajanja su dovela Nijemce na rimsko područje, gdje je već stoljećima zemlja bila privatno vlasništvo (i to rimsko, neograničeno) i gdje mali broj osvajača nije mogao da posve ukine jedan tako ukorijenjen oblik vlasništva. Za povezanost nasljednog privatnog posjedovanja oranica i livada s rimskim pravom, bar na nekadašnjem rimskom području, govori i okolnost da se do našeg vremena sačuvani ostaci zajedničkog vlasništva na obradivu zemlju nalaze upravo na lijevoj obali Rajne, dakle na isto tako osvojenom, ali *potpuno germaniziranom* području. Kad su se ovdje u petom stoljeću nastanili Franci, mora da je kod njih još postojala zajedničnost oranica, inače mi danas ne bismo mogli tamo pronaći majurije ni izdriježane posjede. Ali i ovamo je uskoro nadmočno prodro privatni posjed, jer u ripuarskom narodnom pravu^[203] šestog stoljeća nalazimo da se, kad je riječ o obradivoj zemlji, spominje samo taj posjed. A u unutrašnjosti Njemačke obrađena je zemlja, kao što je rečeno, uskoro postala isto tako privatni posjed.

Ali dok su njemački osvajači prihvatili privatno posjedovanje oranica i livada, tj. kod prvog dijeljenja zemljišta, ili uskoro poslije toga, odustali od ponovne preraspodjele (jer drugo to nije ni bilo), oni su, naprotiv, svuda uveli svoje njemačko ustrojstvo marke sa zajedničkim posjedovanjem šuma i pašnjaka i s vrhovnom vlašću marke i nad podijeljenom zemljom. Ovako su postupili ne samo Franci u sjevernoj Francuskoj i Anglosasi u Engleskoj, nego i Burgundani u istočnoj Francuskoj, Zapadni Goti u južnoj Francuskoj i Španiji i Istočni Goti i Langobardi u Italiji. U ovim posljednjim spomenutim zemljama, međutim, tragovi ustanova marke zadržali su se do danas, koliko je poznato, gotovo samo na visokim planinama.

Međutim, oblik koji je ustrojstvo marke primilo odustajanjem od ponavljane raspodjele obrađene zemlje je onaj koji susrećemo ne samo u starom pučkom pravu iz 5. do 8. stoljeća, već također u engleskim i skandinavskim pravnim knjigama iz srednjeg vijeka, u mnogobrojnim njemačkim pravnim poukama o uređenju marke (takozvanim Weistümern) iz 13. do 17. stoljeća i u običajnom pravu (coutumes) sjeverne Francuske.

Time što je marka odustala od prava da s vremena na vrijeme preraspodjeljuje oranice i livade među pojedine članove zajednice, ona se nije odrekla ni jednog jedinog od svojih ostalih prava na tu zemlju. A ta prava bila su vrlo značajna. Zajednica je svoja polja bila predala pojedincima samo radi njihova korišćenja za oranice i livade i ni za kakvu drugu svrhu. Na ono što je išlo dalje od toga pojedini posjednik nije imao nikakva prava. Blago koje bi se našlo u zemlji dublje od brazda pluga nije dakle pripadalo njemu već prvobitno za-

jednici; isto tako pravo na kopanje ruda itd. Sva ta prava kasnije su vlasnici zemlje i kneževi zatajivali u vlastitu korist.

Ali i korišćenje oranica i livada bilo je povezano s vrhovnim nadzorom i upravom od strane zajednice, i to u ovom obliku. Tamo gdje je vladao plodored sa tri polja – a to je bilo gotovo svuda – čitav hatar sela bio je podijeljen na tri jednako velika polja, od kojih je svako naizmjenice bilo određeno jedne godine za zimsku sjetvu, druge godine za ljetnu sjetvu, a treće za ugar. Selo je dakle imalo svake godine svoje zimsko polje, ljetno polje i neobrađeno polje. Pri raspodjeli zemlje vodila se briga o tome da se udio svakog člana zajednice raspodijeli ravnomjerno na sva tri polja, tako da se svaki mogao bez ustrbica po sebe pokoravati redu zajednice, prema kojem je zimsku sjetvu smio sijati samo na svom dijelu zimskog polja itd.

Polje koje je bilo neobrađeno pripadalo je za trajanja ugara ponovo u zajednički posjed i služilo je cijeloj zajednici za pašu. A kad bi na preostala dva polja bila obavljena žetva, vraćala bi se i ona sve do sjetve isto tako ponovo u zajednički posjed i upotrebljavala bi se kao zajednički pašnjaci. Isto tako i livade poslije košenja otave. Na svim poljima gdje se paslo posjednici su morali ukloniti plotove. Taj takozvani Hutzwang¹ uslovljavao je naravno da se vrijeme sjetve i žetve ne prepušta pojedincu, već da ga zajednica ili mjesni običaji utvrduju jedinstveno za sve.

Sva ostala zemlja, tj. sve što nije bilo ni kuća s dvorištem ni raspodijeljena seoska poljana, ostalo je kao u prastaro doba zajedničko vlasništvo za zajedničko uživanje: šuma, pašnjaci, pustare, močvare, rijeke, bare, jezera, putevi i staze, lov i ribarenje. Kao što je udio svakog člana zajednice u raspodijeljenoj ledini prvobitno bio podjednako velik, tako je bio i njegov udio u uživanju »zajedničke marke«. Način tog uživanja određivalo je cjelokupno članstvo zajednice; isto tako i način raspodjele ako dotad obrađivana zemlja nije više bila dovoljna i ako se u obradu uzimao dio zajedničke marke. Glavno uživanje u zajedničkoj marki bilo je napasanje stoke i žirenje; pored toga šuma je davala građevno drvo i ogrev, stelju, jagode i gljive, a močvare, ako ih je bilo, treset. Propisi o paši, korišćenju drveta itd. sačinjavaju glavni sadržaj mnogih, iz najrazličitijih stoljeća sačuvanih propisa o marki, napisanih u doba kad je staro nepisano običajno pravo počinjalo da bude sporno. Još postojeće šume zajednica su kukavni ostaci tih starih nepodijeljenih marki. Jedan drugi ostatak, bar u zapadnoj i južnoj Njemačkoj, jest u svijesti naroda duboko ukorijenjena predstava da je šuma opće dobro, u kojem svako može da ubire cvijeće, jagode, gljive, bukov žir itd. i uopće, sve dok ne pravi štetu, smije raditi šta hoće i baviti se čim hoće. Ali i tu Bismarck zna šta treba činiti pa svojim glasovitim zakonom o jagodama^{[20]1} prilagođava zapadne provincije staropruskoj junkerskoj nozi.

¹ obaveza da se dopusti paša

Kao što su članovi zajednice imali jednake udjele zemljišta i jednaka prava uživanja, tako su oni izvorno imali i jednak udio u donošenju zakona, upravi i sudstvu unutar marke. U određeno vrijeme, a i češće ako je bilo potrebno, oni su se okupljali pod vedrim nebom da bi donosili zaključke o poslovima marke i sudili o prijestupima i sporovima u marki. To je bila, samo u malom, prastara njemačka narodna skupština, koja je prvobitno također bila samo jedna velika skupština marke. Donosili su se zakoni, iako samo u rijetkim slučajevima potrebe, birali su se činovnici, kontrolirao se njihov rad u službi, ali prije svega izricana je pravda. Predsjednik je imao samo da formulira pitanja, presudu su donosili svi prisutni članovi zajednice kao cjelina.

Ustrojstvo marke bilo je u prastaro vrijeme po svoj prilici jedino ustrojstvo onih njemačkih plemena koja nisu imala kraljeve; staro rodovsko plemstvo koje je propalo u seobi naroda ili uskoro poslije nje uklopilo se, kao i sve što je samoniklo nastalo zajedno s tim ustrojem, iako u ustrojstvo marke, kao keltsko klansko plemstvo još u 17. stoljeću u irsku zemljišnu zajednicu. I ono je u cijelom životu Nijemaca uhvatilo tako duboke korijene da njegove tragove ponovo nalazimo na svakom koraku u historiji razvitka našeg naroda. U prastaro doba bila je cijela javna vlast u mirnim vremenima isključivo sudska, i ona je počivala na okupljenom narodu u »stotinama«, u župi, u cijelom plemenu. Ali narodni sud bio je samo narodni sud marke primijenjen na slučajeve koji se nisu ticali samo marke, već su pripadali i u područje javne vlasti. Čak i kad su s izgrađivanjem župskog ustrojstva državni župski sudovi odvojeni od običnih sudova marke, sudska vlast je u oba slučaja ostala kod naroda. Tek kad je stara narodna sloboda bila već u snažnom propadanju i sudska služba pored vojne službe postala težak teret za osiromašene slobodnjake, tek tada je Karlo Veliki mogao da u većini krajeva narodni sud zamijeni porotnim sudovima.* Ali to uopće nije pogodilo sudove marke. Naprotiv, oni su čak ostali uzor za vazalne sudove srednjeg vijeka; i u njima je vazalni gospodar samo postavljao pitanja, a presude su donosili sami vazali. Seosko ustrojstvo je samo markovno ustrojstvo jedne samostalne seoske marke i prelazi u gradsko ustrojstvo čim se selo pretvori u grad, tj. utvrdi šančevima i zidovima. Iz tog prvobitnog ustrojstva marke izrasla su sva kasnija gradska ustrojstva. I najzad po uzoru na ustrojstvo marke uredene su bezbrojne slobodne zajednice u srednjem vijeku koje nisu počivale na zajedničkom posjedu zemlje, a naročito slobodni cehovi. Cehu dodijeljeno pravo na isključivo obavljanje određenog zanata tretira se posve jednako kao zajed-

* Ne treba ih brkati s Bismarck-Leonhardtovim porotnim sudovima^[205], gdje porotnici i pravnici zajedno donose presudu. Kod starog porotnog suda nije bilo pravnik, predsjednik ili pravnik nije uopće imao glas, a porotnici su samostalno donosili presudu.

nička marka. S istom zavišću kao tamo, često i posve istim sredstvima, nastoji se i kod cehova da udio svakog člana ceha u zajedničkim izvorima uživanja bude sasvim ili bar što je moguće više jednak.

Istu gotovo čudesnu moć prilagodavanja, koju je ustrojstvo marke razvilo ovdje na najrazličitijim područjima javnog života i prema najraznovrsnijim zahtjevima, ono pokazuje i u toku razvitka zemljoradnje i u borbi s nastajućim velikim zemljišnim vlasništvom. Ono je nastalo s naseljavanjem Nijemaca u Germaniju, dakle u vrijeme kad je stočarstvo bilo glavni izvor hrane, a iz Azije donijeta, napola zaboravljena zemljoradnja tek se upravo ponovo pridizala. Ono se održalo kroz cijeli srednji vijek u teškim, neprestanim borbama s veleposjedničkim plemstvom. Ali ono je bilo još uvijek toliko potrebno, da je svuda gdje je plemstvo bilo prisvojilo seljačku zemlju ustrojstvo kmetских sela ostajalo markovno ustrojstvo, makar i veleposjedničkim zahvatima jako potkresano; jedan primjer za to navest ćemo niže. Ono se prilagođavalo najpromjenljivijim posjedovnim odnosima obradive zemlje sve dok je još ostajala zajednička marka, a isto tako najrazličitijim vlasničkim pravima na zajedničkoj marki čim bi ona prestala da bude slobodna. Ono je propalo kad su plemstvo i svećenstvo uz dragovoljnu pomoć zemaljskih vlasti opljačkali gotovo svu seljačku zemlju, podijeljenu i nepodijeljenu. Ali ekonomski zastarjelim, za život nesposobnim oblikom organizacije zemljoradnje ono je postalo u stvari tek otkako je snažan napredak poljoprivrede za posljednjih sto godina učinio zemljoradnju naukom i uveo posve nove načine proizvodnje.

Potkopavanje ustrojstva marke počelo je već uskoro poslije seobe naroda. Kao predstavnici naroda franački kraljevi uzeli su u posjed ogromna zemljišta koja su pripadala cijelom narodu, a napose šume, da bi ih spiskali darivanjima svojim dvorjanima, svojim vojskovođama, biskupima i opatima. Na taj način oni stvaraju osnovu kasnijeg veleposjeda plemstva i crkve. Crkva je već davno prije Karla Velikog posjedovala punu trećinu sveg zemljišta u Francuskoj; sigurno je da je taj razmjer vrijedio u srednjem vijeku gotovo za cijelu katoličku zapadnu Evropu.

Neprestani unutrašnji i vanjski ratovi, čija su redovna posljedica bile konfiskacije zemlje, upropastili su veliko mnoštvo seljaka, tako da je već u doba Merovinga bilo vrlo mnogo slobodnih ljudi bez zemljišnog posjeda. Neprestani ratovi Karla Velikog slomili su glavnu snagu slobodnog seljačkog staleža. Prvobitno je svaki slobodni posjednik zemlje bio obavezan da služi i morao je ne samo da se sam opremi, već je morao i sam sebe hraniti šest mjeseci u vojnoj službi. Nikakvo čudo što je već u Karlovo vrijeme mogao stvarno biti regrutiran jedva svaki peti čovjek. Pod raskalašenim gospodarenjem njegovih nasljednika seljačka sloboda kotrljala se još brže nizbrdo. S jedne strane, nevolje normanskih pohoda, vječni ratovi kraljeva i razmirice velikaša prisiljavali su jednog slobodnog seljaka za drugim

da sebi potraži pokrovitelja. S druge strane, lakomost tih istih velikaša i crkve ubrzavala je taj proces; lukavstvom, obećanjima, prijetnjama, silom oni su pod svoju vlast stavili još više seljaka i seljačke zemlje. U jednom i u drugom slučaju seljačka zemlja se pretvarala u gospodsku, i u najboljem slučaju vraćala se seljacima na uživanje uz zakupninu i kuluk. A seljak je iz slobodnog posjednika pretvaran u kmeta koji plaća zakupninu i kuluči, ili čak u roba. U zapadnofranačkom carstvu^[206], uopće zapadno od Rajne, to je bilo pravilo. Istočno od Rajne, naprotiv, sačuvao se još veći broj slobodnih seljaka, većinom raštrkanih, rjeđe udruženih u cijela slobodna sela. Ipak i tu je od 10. do 12. stoljeća prevlast plemstva i crkve potiskivala sve više seljaka u kmetstvo.

Kad bi koji vlastelin – duhovni ili svjetovni – stekao neko seljačko dobro, on bi time stekao i dobru pripadajuća prava u marki. Novi posjednici su tako postajali članovi zajednice marke, prvobitno u okvirima marke samo ravnopravni s ostalim slobodnim i neslobodnim članovima zajednice, čak i sa svojim vlastitim kmetovima. Ali uskoro bi oni, uprkos žilavom otporu seljaka, stekli na mnogo mjesta posebna prava u marki i mogli bi je često čak i podvrći svom gospodstvu. A ipak je stara zajednica marke trajala dalje, makar i pod vrhovnim tutorstvom gospode.

Koliko je neophodno potrebno još tada bilo ustrojstvo marke za zemljaradnju, čak i za veliki posjed, dokazuje najuvjerljivije koloniziranje Brandenburga i Šleske frizijskim, nizozemskim, saksonskim i rajnskofranačkim naseljenicima. Od 12. stoljeća naseljavali su ljude, cijela sela, na gospodsku zemlju, i to prema njemačkom pravu, tj. prema starom pravu marke ukoliko se ono sačuvalo na gospodskim dvorima. Svaki je dobio kuću i dvorište, za sve jednako veliko, udio u seoskoj leđini utvrđen na stari način ždriježom i pravo uživanja šuma i paše većinom u vlastelinskoj šumi, rjeđe u posebnoj marki. Sve to nasljedno; vlasništvo na zemlju ostajalo je i dalje gospodaru, kojem su kolonisti nasljedno dugovali određene dažbine i usluge. Ali te su usluge bile tako umjerene da su seljaci ovdje prolazili bolje nego bilo gdje drugdje u Njemačkoj. Zato su oni i ostali mirni kad je izbio seljački rat. Za to otpadništvo od svoje vlastite stvari oni su bili i teško kažnjeni.

Općenito je sredinom 13. stoljeća nastupio odlučan zaokret u korist seljaka; pripremili su ga krstaški ratovi. Mnogi od gospodara zemlje odlazeći u rat izričito su dali slobodu svojim seljacima. Drugi su umrli, propali, stotine plemićkih rodova nestale su i njihovi seljaci su isto tako često stekli slobodu. A k tome je sad pridošlo da je s rastućim potrebama gospodarâ zemlje vlast nad radom seljaka postala mnogo važnija nego vlast nad njihovim ličnostima. Kmetstva zavisnost ranijeg srednjeg vijeka, koja je imala na sebi još mnogo od starog ropstva, davala je gospodarima prava koja su sve više gubila svoju vrijednost; ona je malo-pomalo zamrla, a položaj lično zavisnih

kmetova približavao se položaju običnih kmetova. Kako je rad u zemljoradnji ostao sasvim kao i prije, povećanje vlastelinskih prihoda moglo se postići samo krčenjem nove zemlje, građenjem novih sela. Ali to se moglo postići samo prijateljskim sporazumijevanjem s kolonistima, bili oni kmetovi s dobra ili stranci. Otud u to vrijeme posvuda nalazimo tačno utvrđivanje seljačkih, većinom umjerenih dažbina i dobro postupanje sa seljacima, napose na crkvenim dobrima. I najzad, povoljan položaj novo privučenih kolonista djelovao je sa svoje strane obratno na položaj susjednih kmetova, tako, da su i oni u cijeloj sjevernoj Njemačkoj uz daljnje vršenje usluga vlasteli dobili svoju osobnu slobodu. Samo slavenski i litavsko-pruski seljaci ostali su neslobodni. Ali sve to nije dugo potrajalo.

U 14. i 15. stoljeću gradovi su brzo uznapredovali i obogatili se. Njihovo umjetničko zanatstvo i luksuz cvjetali su naročito u južnoj Njemačkoj i na Rajni. Raskošnost gradskih patricija nije dala mirno spavati priprosto hranjenim, priprosto odjevenim seoskim plemićima koji su stanovali u nezgrapno namještenim dvorcima. Ali odakle dobiti lijepe stvari? Drumska razbojstva postajala su sve opasnija i bezuspješnija. Za kupovanje je bio potreban novac, a njega je mogao pružiti samo seljak. Otud obnovljeni pritisak na seljake, povišene zakupnine i kuluci, obnovljeno sve ubrzanije nastojanje da se slobodni seljaci pretvore u zavisne, a zavisni u lično zavisne, te da se zajednička zemlja marke pretvori u gospodsku. U tome su kneževima i plemićima pomagali rimski pravnici, koji su svojom primjenom rimskih pravnih načela na njemačke odnose, koje većinom nisu razumjeli, uspijevali da načine bezgraničnu zbrku, ali ipak tako da je gospodar pri tom uvijek dobivao, a seljak uvijek gubio. Duhovna gospoda su sebi pomagala jednostavnije: oni su falsificirali isprave, u kojima su prava seljaka smanjivana a dužnosti povećavane. Protiv te pljačke koju su vršili kneževi, plemstvo i popovi seljaci su od kraja 15. stoljeća podizali česte pojedinačne ustanke, dok 1525. veliki seljački rat nije preplavio Švapsku, Bavarsku, Franačku sve do Elzasa, Falačku, Rajnsku pokrajinu i Tiringiju. Poslije teških borbi seljaci su podlegli. Od tada među njemačkim seljacima ponovo općenito prevladava lična zavisnost. U predjelima gdje je bjesnila borba bila su sramno pogažena sva još preostala prava seljaka, njihova zajednička zemlja pretvorena je u gospodsku, a oni sami u lično neslobodne kmetove. A sjevernonjemački seljaci, koji su dotle bili u boljem položaju, u znak zahvalnosti što su kod ustanka ostali mirni, doživjeli su istu sudbinu, samo je njihovo porobljavanje teklo sporije. Lična zavisnost njemačkih seljaka u istočnoj Pruskoj, Pomeraniji, Brandenburgu i Šleskoj uvodi se i sve općenitije naturuje seljacima od početka 16. stoljeća, a u Šlezvig-Holštajnu od kraja istog stoljeća.

Ta nova nasilja imala su k tome i jedan ekonomski razlog. Iz borbi u doba reformacije samo njemački zemaljski kneževi postigli su povećanu vlast. S blagorodnim razbojničkim zanatom plemstva

sada je bilo gotovo. Ako plemić nije htio da propadne, morao je izbiti veće prihode iz svog posjeda. Ali jedini put bio je da, ugledajući se na veće kneževe i naročito samostalne, bar jedan dio tog posjeda obradi za vlastiti račun. Ono što je dosad bio samo izuzetak, sada je postala potreba. A tom novom načinu gospodarenja stajalo je na putu to što je zemlja gotovo svuda bila izdana seljacima zakupnicima. Time što su slobodni seljaci ili kmetovi koji su plaćali zakupninu pretvoreni u lično zavisne kmetove milostivi gospodin je dobio slobodne ruke. Jedan dio seljaka bio je, kao što se to stručno kaže, »uređen«, tj. ili otjeran ili degradiran na kolibare s golom potleušicom i nešto vrtića, njihova imanja spojena su u velika gospodstva imanja, koja su u kuluku obrađivali novi kolibari i još preostali seljaci. Tako je ne samo velik broj seljaka jednostavno otjeran, nego su se kulučarske obaveze još preostalih seljaka znatno povećale i dalje sve više rasle. Kapitalistički period najavio se na selu kao period poljoprivrednog poslovanja na veliko na osnovu kulučarskog rada kmetova.

Međutim, taj preobražaj vršio se ispočetka još prilično sporo. Tada je došao tridesetogodišnji rat^[207]. Za trajanja jednog cijelog ljudskog života Njemačkom je krstarila najrazuzdanija soldateska koju poznaje historija. Svuda se ucjenjivalo, pljačkalo, palilo, silovalo, ubijalo. Seljak je najviše patio tamo gdje su po strani od velikih četa vojske manji odredi slobodnih boraca, ili bolje rečeno slobodnih pljačkaša djelovali na vlastitu ruku i za vlastit račun. Opustošenost i opustjelost bili su bez granica. Kad je došao mir, Njemačka je bila bespomoćna, pogažena, raskomadana, raskrvavljena; ali najbjedniji je opet bio seljak.

Zemljišno plemstvo sad je postalo isključivi gospodar na selu. Kneževi, koji su na skupštinama staleža upravo tada uništili njihova politička prava ostavili su im zato slobodne ruke u pogledu seljaka. A posljednja otpornost seljaka bila je slomljena ratom. Tako je plemstvo moglo da sve odnose na zemlji uredi onako kako mu je bilo najpogodnije za obnovu njegovih uništenih financija. Ne samo da su napuštena seljačka imanja po kratkom postupku pripojena gospodskim imanjima; uređivanje seljaka provodilo se tek sada naveliko i sistematski. Čim veće je bilo imanje gospode, tim veće su naravno bile obaveze seljaka u kuluku. Nastupilo je opet doba »nemjerenih usluga«; milostivi gospodin je mogao seljaka, njegovu porodicu, njegovu stoku pozvati na posao kad god mu se i na koliko god mu se svidjelo. Lična zavisnost je sada postala opća; slobodan seljak postao je sad rijedak kao bijela vrana. A da bi milostivi gospodin bio u stanju da svaki, makar i najmanji otpor seljaka uguši u klici, on je od zemaljskog kneza dobio patriomnijalnu sudsku vlast, tj. bio je imenovan za isključivog suca za sve manje prekršaje i sporove seljaka, čak i ako je neki seljak bio u sporu s njim, gospodarem; gospodar je dakle bio sudac u vlastitoj stvari! Od tada su na selu vladali batina i bič. Kao cijela Njemačka, tako je i njemački seljak dočekao svoje najveće po-

niženje. Kao cijela Njemačka i seljak je postao tako nemoćan da je svaka samopomoć otkazala, da je spas mogao doći samo izvana.

I on je došao. S francuskom revolucijom svanula je i Njemačkoj i njemačkom seljaku zora boljeg vremena. Tek što su revolucionarne armije osvojile lijevu obalu Rajne, kao jednim udarcem čarobnog štapića tamo je nestala cijela stara pljačka kulučenjem, zakupninama, davanjima svake vrste milostivom gospodinu, zajedno s njim samim. Seljak s lijeve strane Rajne bio je sada gospodar na svom posjedu, a povrh toga dobio je u vrijeme revolucije sastavljeni, a od Napoleona samo pokvareni Code civil⁽²⁰⁸⁾, zakonik koji je bio prilagođen njegovom novom položaju i koji je on mogao ne samo razumjeti nego čak i udobno nositi u džepu.

Ali seljak s desne strane Rajne morao je još dugo čekati. Doduše u Pruskoj su, poslije potpuno zasluženog poraza kod Jene⁽²⁰⁹⁾, ukinuta neka od najsrमतnijih plemićkih prava i zakonski je omogućen takozvani otkup ostalih seljačkih tereta. Ali to je vrijedilo većim dijelom i dugo samo na papiru. U ostalim državama uradilo se još manje. Bila je potrebna i druga francuska revolucija, iz 1830, da bi se stao sprovesti otkup bar u Badenu i u nekim drugim državicama u susjedstvu Francuske. I kad je treća francuska revolucija 1848. povukla sa sobom najzad i Njemačku, otkup u Pruskoj nije bio još ni izdaleka gotov, a u Bavarskoj još uopće nije bio ni počeo! Dakako, sada je to krenulo brže; jer kuluk seljaka koji su ovaj put i sami postali buntovnici izgubio je svaku vrijednost.

A u čemu se sastojao taj otkup? Za to što je milostivi gospodin dopustio da mu seljak plati određenu sumu u novcu ili ustupi komad zemlje on je odsad trebao da još preostalu seljakovu zemlju prizna kao njegovo slobodno, neopterećeno vlasništvo – pri čemu u stvari sva zemlja koja je već ranije pripadala milostivom gospodinu nije bila ništa drugo nego ukradena seljačka zemlja! Ali to nije bilo sve. Pri vodenju rasprava činovnici koji su ih vodili naravno su gotovo uvijek bili za milostivog gospodina, kod kojega su stanovali i bančili, tako da su seljake naveliko varali čak i protivno izričitom slovu zakona.

I tako smo mi eto najzad, zahvaljujući trima francuskim revolucijama i jednoj njemačkoj, došli dotle da ponovo imamo slobodne seljake. Ali koliko naš današnji slobodni seljak zaostaje za slobodnim članovima zajednice u doba marke! Njegov posjed je većinom puno manji, a nepodijeljena marka je nestala izuzimajući samo rijetke, vrlo smanjene i upropašćene općinske šume. Ali za sitnog seljaka bez pomoći marke nema stoke, bez stoke nema gnojiva, a bez gnojiva nema racionalne zemljoradnje. Poreznik i iza njega prijeteći sudski izvršitelj, koje današnji seljak poznaje i suviše dobro, bili su starim članovima marke nepoznati ljudi, isto kao i hipotekarni zelenoš, u čije kandže pada jedno seljačko imanje za drugim. A šta je još najbolje, ti novi slobodni seljaci, čija su imanja i krila tako jako potkresana, stvoreni su u Njemačkoj, gdje se sve događa prekasno, u vrijeme kad ne

samo naučna poljoprivreda, nego već i novopronađeni poljoprivredni strojevi čine male pogone sve više zastarjelim, za život nesposobnim načinom proizvodnje. Kao što je mehaničko pređenje i tkanje uništilo kolovrat i ručni razboj, tako i te nove poljoprivredne metode proizvodnje moraju nepovratno uništiti seosko privređivanje na malim parcelama i zamijeniti ga velikim zemljišnim vlasništvom, ako im – za to bude dopušteno potrebno vrijeme.

Jer već cijeloj evropskoj zemljoradnji, kako se ona obavlja danas, prijete nadmoćan suparnik u američkoj masovnoj proizvodnji žita. Protiv tog zemljišta, koje je sama priroda učinila obradivim i gnojila ga dugi niz godina, a koje se može dobiti uz smiješno nisku cijenu, ne mogu se boriti ni naši prezaduženi sitni seljaci ni naši isto tako duboko u dugove zapali veleposjednici. Cijeli evropski način poljoprivredne proizvodnje pada pred američkom konkurencijom. Zemljoradnja u Evropi ostaje mogućom samo ako se ona vrši društveno i za račun društva.

To su izgledi za naše seljake. A uspostavljanje jedne, makar i rudimentarne, slobodne seljačke klase imalo je *to* dobro što je ono seljaka dovelo u položaj u kojem on – uz pomoć svojih prirodnih saveznika, radnika – može pomoći sam sebi čim samo bude htio da shvati *kako*.¹

Ali kako? Ponovnim radanjem marke, ali ne u njenom starom, preživjelom, već u podmladenom liku; takvim obnavljanjem zajednice zemljišta da se udruženim sitnim seljacima pruže ne samo sve prednosti rada na veliko i upotrebe poljoprivrednih mašina, već također i sredstava da se pored zemljoradnje bave i krupnom industrijom s parnom ili vodenom snagom, i to ne za račun kapitalista, već za račun zajednice.

Zemljoradnja na veliko i upotreba poljoprivrednih mašina – to znači drugim riječima ovo: učiniti suvišnim poljoprivredni rad najvećeg dijela sitnih seljaka koji sad sami obrađuju svoja polja. Da ti iz zemljoradnje istisnuti ljudi ne bi ostali nezaposleni ili da ne bi bili gurnuti u gradove, za to je potrebno zaposlenje u industriji u samom selu, a ova se može povoljno za njih voditi samo na veliko, s parnom ili vodenom snagom.

¹ Nastavak koji slijedi Engels je dodao 1883. u jednom letku za seljake

Kako to urediti? Razmislite jednom o tome, njemački seljaci.
Jedini koji vam pri tome mogu pomoći jesu – *socijaldemokrati*.

Napisano od sredine septembra
do sredine decembra 1882.

Prvi put objavljeno kao dodatak spisu:
*Die Entwicklung des Sozialismus von
der Utopie zur Wissenschaft,*
Hottingen-Zürich 1882.
Prema četvrtom, dopunjenom izdanju,
Berlin 1891.

Friedrich Engels

Jenny Longuet, rođ. Marx

Jedanaestog januara umrla je u mjestu Aržantej kod Pariza najstarija kći Karla Marxa, Jenny, koja je pred oko osam godina postala žena bivšeg člana Pariske komune i sadašnjeg suurednika časopisa »La Justice«⁽²¹⁰⁾ Charles-a Longuet-a.

Rodena 1. maja 1844, ona je odrasla usred međunarodnog proleterskog pokreta i bila je s njim najuže povezana. Uz uzdržljivost, koja se mogla shvatiti gotovo kao plahost, ona je, kad je trebalo, pokazala prisutnost duha i energiju na kojima bi joj mogao da pozavidi mnogi muškarac.

Kad je irska štampa iznijela na vidjelo infamno maltretiranje koje su 1866. i kasnije osuđeni članovi organizacije fenijanaca⁽⁹⁵⁾ morali da podnose u kaznionici, dok je engleska štampa uporno prešućivala tu sramotu; i kad je Gladstone-ovo ministarstvo, uprkos obećanjima datim prilikom izbora, uskratilo amnestiju čak i ne ublažujući položaj osuđenika, tada je Jenny Marx pronašla način da požuri blagočastivog gospodina Gladstone-a. Ona je napisala dva članka u rošforskom časopisu »La Marseillaise«⁽²¹¹⁾, u kojima je žarkim bojama opisala kako se u slobodnoj Engleskoj postupa s političkim prijestupnicima. To je pomoglo. Otkriće u velikom pariskom listu nije se moglo podnijeti. Nekoliko sedmica kasnije bili su O'Donovan Rossa i većina ostalih slobodni i na putu u Ameriku.

Ljeti 1871. ona je sa svojom najmlađom sestrom posjetila svog djevera Lafargue-a u Bordou. Lafargue, njegova žena, njegovo bolesno dijete i obje djevojke pošli su odatle u pirinejsku banju Banjer-d-Lișon. Jednog jutra Lafargue-u je prišao jedan gospodin: »Ja sam policijski činovnik, ali republikanac, stigao je nalog za vaše hapšenje; zna se da ste održavali vezu između Bordoa i Pariske komune. Imate jedan sat vremena da odete preko granice.«

Lafargue sa suprugom i djetetom prešao je sretno preko prijelaza u Španiju, ali se policija osvetila na djevojkama uhapsivši ih obje. Jenny je imala u džepu jedno pismo Gustave-a Flourensa, vode Komune koji je poginuo pred Parizom; da je pismo pronađeno, bilo bi za njih obje siguran pasoš za Novu Kaledoniju⁽²¹²⁾. Kad je na trenutak

ostavljena sama u uredu, otvorila je jedan stari prašnjavi registar stavila je u njega pismo i ponovo ga je zatvorila. Možda je pismo još uvijek tamo. Odvedene su u sjedište prefekta, gdje je ovaj stari bonapartist, plemeniti grof de Kératry, izvršio oštro saslušanje obiju djevojaka. Ali lukavost nekadašnjeg diplomate i brutalnost bivšeg konjičkog oficira razbili su se na mirnoj promišljenosti Jenny. S izrazom bijesa nad »energijom koja izgleda da je svojrstvena ženama te porodice« on je napustio sobu. Poslije poduzetog telegrafiranja u Pariz i natrag on je najzad ipak morao da obje djevojke pusti iz zatvora, u kojem se s njima postupalo na pravi pruski način.

Te dvije crtice iz njena života karakteristične su za nju. Proletarijat je u njoj izgubio hrabrog borca. Ali njen ožalošćeni otac ima bar tu utjehu da stotine hiljada radnika u Evropi i Americi saučestvuju u njegovom bolu.

London, 13. januara 1883.

Fr. Engles

Objavljeno u listu
«Der Sozialdemokrat»,
br. 4 od 18. januara 1883.

Friedrich Engels

[Koncept za posmrtni govor Karlu Marxu]

Prije jedva petnaest mjeseci bila je većina nas sakupljena na ovom grobu, koji je postao posljednje počivalište jedne plemenite i velikuđušne žene. Taj grob moramo danas ponovo otvoriti da bi primio posmrtnu ostatke njenog muža.

Karl Marx bio je jedan od onih istaknutih ljudi kakvih jedno stoljeće rada samo nekolicinu. Charles Darwin otkrio je zakon razvitka organske prirode na našem planetu. Marx je otkrio onaj osnovni zakon koji određuje hod i razvitak ljudske historije, zakon tako jednostavan i očevidan da ga je u neku ruku dovoljno samo izložiti da bi se osiguralo njegovo priznavanje. Ali to nije sve, Marx je otkrio i onaj zakon koji je stvorio naš sadašnji stupanj društva i njegovu veliku podjelu klasa na kapitaliste i najamne radnike. To je zakon prema kojem se društvo organizira, razvija, sve dok toliko ne preraste samo sebe da najzad mora propasti kao i sve prethodne historijske faze društva. Zbog takvih rezultata još je veća bol što nam je otet usred svog punog stvaranja, što – ma koliko da je stvorio – ostavlja ipak puno više nedovršeno.

Ma koliko da mu je bila draga nauka, ipak ga ona nije potpuno ispunjavala. Nitko nije osjećao čistiju radost nego on kad god bi se postigao neki nov naučni napredak, svedjedno bio on praktički upotrebljiv ili ne. Ali prije svega, on je u nauci gledao veliku polugu historije, revolucionarnu snagu u najpunijem smislu riječi. I u tom smislu primjenjivao je ono ogromno znanje, posebno iz historije, na sva područja kojima je vladao.

Jer on je bio doista revolucionar, kao što je sam sebe nazivao. Borba za oslobodenje klase najamnih radnika od okova savremenog kapitalističkog sistema proizvodnje bila je njegov pravi poziv. I nikad nije bilo aktivnijeg borca od njega. Krunu tog dijela njegovog stvaranja čini osnivanje Međunarodnog udruženja radnika, čiji je priznati vođa on bio od 1864. do 1872. Udruženje je po spoljašnjem izgledu nestalo, ali bratsko udruživanje ujedinjenih radnika iz svih civiliziranih zemalja Evrope i Amerike stvoreno je jednom zauvijek i traje dalje i bez spoljašnjeg formalnog ujedinjenja.

Nitko ne može da se bori za neku stvar a da ne stekne neprijatelje. I on je imao mnogo neprijatelja. Veći dio svog političkog života on je bio najomrznutiji i najklevetaniji čovjek u Evropi. Ali on se jedva osvrtao na klevetanje. Ako je itko pobijedio klevetanje, tada je to bio on. Na kraju svog života mogao je pun ponosa gledati na milione pristalica u rudnicima Sibira kao i u radionicama Evrope i Amerike; on je vidio kako su njegove ekonomske teorije postale neosporni temelj socijalizma cijelog svijeta. I ma koliko da je imao protivnika, jedva da je imao i jednog ličnog neprijatelja.⁽²¹³⁾

Napisano na engleskom 17. marta 1883.

Prema fotokopiji rukopisa.

Prevod s engleskog

Friedrich Engels

Sahrana Karla Marxa

U subotu 17. marta sahranjen je Marx na groblju Highgate, u isti grob u koji je prije petnaest mjeseci pokopana njegova žena.

Na grobu je *G. Lemke* položio na kovčeg dva vijenca s crvenim vrpčama u ime redakcije i administracije lista »Der Sozialdemokrat« i u ime londonskog *Komunističkog društva za obrazovanje radnika*.

Zatim je *F. Engels* rekao na *engleskom* otprilike ovo:

»Četrnaestog marta, u četvrt do tri poslije podne, prestao je da misli najveći živi mislilac. Ostavivši ga jedva dvije minute samog, našli smo ga, ulazeći u sobu, kako je u svom naslonjaču mirno zaspao – ali zauvijek.

Za borbeni evropski i američki proletarijat, za historijske nauke smrt ovog čovjeka je neizmjeran gubitak. Praznina koja je nastala smrću ovog giganta uskoro će se osjetiti.

Kao što je Darwin otkrio zakon razvitka organske prirode, tako je Marx otkrio zakon razvitka ljudske historije: jednostavnu činjenicu, koja je dotad bila skrivena pod ideološkim naslagama – da ljudi prije svega moraju jesti, piti, stanovati, odijevati se, prije nego što će moći da se bave politikom, naukom, umjetnošću, religijom itd.; da, prema tome, proizvodnja neposrednih materijalnih sredstava za život, a time i svaki stupanj ekonomskog razvitka jednog naroda ili jedne epohe, čini osnovu iz koje su se razvile državne institucije, pravne koncepcije, umjetničke i čak religiozne predstave dotičnih ljudi, i da se one stoga moraju objašnjavati iz te osnove, a ne, kao što se dosad događalo, obrnuto.

Ali to nije sve. Marx je otkrio i specijalni zakon kretanja današnjeg kapitalističkog načina proizvodnje i buržoaskog društva, koje je taj način proizvodnje stvorio. Otkrićem viška vrijednosti ovdje je odjednom unesena svjetlost, dok su sva ranija istraživanja, kako buržoaskih ekonomista tako i socijalističkih kritičara, lutala u tami.

Takva dva otkrića bila bi dovoljna za jedan život. Sretan je već onaj kome je dato da učini samo jedno takvo otkriće. Ali u svakoj pojedinoj oblasti koju je Marx ispitivao – a tih je oblasti bilo vrlo mnogo, i nijednu od njih on nije samo površno dodirnuo – u svakoj

od njih, čak i u oblasti matematike, on je napravio samostalna otkrića.

Takav je bio taj čovjek nauke. Ali u tom čovjeku to nije ni izdaleka bilo glavno. Nauka je bila za Marxa snaga koja pokreće historiju, revolucionarna snaga. Ma koliku čistu radost da mu je pričinjalo svako novo otkriće u nekoj teorijskoj nauci, čija se praktična primjena možda još nije mogla sagledati – on je osjećao sasvim drugu radost kad se radilo o nekom otkriću koje je odmah revolucionarno zadiralo u industriju, u historijski razvitak uopće. On je, tako, tačno pratio razvitak otkrića u oblasti elektriciteta i, još sasvim nedavno, otkrića Marca Deprez-a.

Jer Marx je prije svega bio revolucionar. Sudjelovati na ovaj ili onaj način u rušenju kapitalističkog društva i državnih ustanova koje je ono stvorilo, sudjelovati u oslobađanju modernog proletarijata, kojem je on prvi ulio svijest o njegovom vlastitom položaju i o njegovim potrebama, svijest o uslovima njegovog oslobođenja – to je bio njegov pravi životni poziv. Borba je bila njegov element. I on se borio s takvom strašću, s takvom upornošću, s takvim uspjehom kao malo tko. Prve ‚Rheinische Zeitung‘ 1842, pariski ‚Vorwärts‘⁽²¹⁴⁾ 1844, ‚Brüsseler Deutsche Zeitung‘ 1847, ‚Neue Rheinische Zeitung‘ 1848–1849, ‚New York Tribune‘ 1852–1861 – pored toga mnoštvo borbених брошюра, рад u organizacijama u Parizu, Briselu i Londonu, dok nije najzad nastalo, kao kruna svega toga, veliko Međunarodno udruženje radnika – i zaista, to je opet bilo djelo kojim bi se njegov tvorac mogao ponositi i da nije učinio ništa drugo.

I zato je Marx bio onaj čovjek svoje epohe koga su najviše mrzili i koga su najviše klevetali. Vlade, apsolutističke i republikanske, protjerivale su ga; buržuj, konzervativni i ekstremnodemokratski, utrkivali su se u izmišljanju kleveta. On je sve to odgurnuo u stranu kao paučinu, nije se obazirao na to, odgovarao je samo u slučaju krajnje potrebe. I umro je poštovan, voljen, oplakivan od miliona revolucionarnih saradnika – od sibirskih rudnika preko cijele Evrope i Amerike do Kalifornije. I mogu smjelo da kažem: On je mogao imati mnogo protivnika, ali jedva da je imao ijednog ličnog neprijatelja.

Njegovo ime i njegovo djelo živjet će vjekovima!⁶

Marxov zet Longuet pročitao je zatim ove poruke koje su stigle na francuskom jeziku:

I. Na grob Karla Marxa položili ruski socijalisti

«U ime svih ruskih socijalista šaljem posljednji oproštajni pozdrav istaknutom prvaku među svim socijalistima našeg vremena. Jedan od najvećih umova je usnuo, jedan od najenergičnijih boraca protiv iskorišćavanja proletarijata je umro.

Ruski socijalisti klanjaju se pred grobom čovjeka koji je simpatizirao s njihovim nastojanjima u svim fazama njihove strašne borbe; borbe koju će oni na-

staviti sve dok konačno ne budu trijumfurali principi društvene revolucije. Ruski jezik je bio prvi na koji je preveden *Kapital*, to evanđelje savremenog socijalizma. Studenti ruskih univerziteta bili su prvi kojima je palo u dio da slušaju simpatično izlaganje teorija moćnog mislioca kojega smo sad izgubili. Čak i oni koji se u praktičnim organizacionim pitanjima nisu slagali s osnivačem Međunarodnog udruženja radnika, morali su se ipak uvijek prikloniti pred opsežnim znanjem i visokom misaonom snagom, koji su umjeli da otkriju bit savremenog kapitala, razvoj ekonomskih društvenih oblika i zavisnost cijele historije čovječanstva od tih razvojnih oblika. Čak i najstrastveniji protivnici koje je on imao u redovima revolucionarnih socijalista nisu mogli da ne poslušaju zov koji je on prije 35 godina zajedno sa svojim nerazdruživim prijateljem¹ uputio u svijet:

„Proleter i svih zemalja, ujedinite se!”

Smrt Karla Marxa oplakivat će svi kojima je uspjelo da shvate njegovu misao i njegov utjecaj na naše doba.

A ja sebi dopuštam da dodam da će još bolnije za njim žaliti oni koji su Marxa upoznali u prisnom kontaktu, naročito oni koji su ga voljeli kao prijatelja.

Pariz, 15. marta 1883.

P. Lavrov*

II. Telegram

„Parisko udruženje francuske radničke partije izražava svoj bol zbog gubitka mislioca čije su materijalističko shvaćanje historije i analiza kapitalističke proizvodnje stvorili naučni socijalizam i sadašnji revolucionarni komunistički pokret. Ono nadalje izražava svoje poštovanje za Marxa kao čovjeka i svoju potpunu suglasnost s njegovim učenjem.

Pariz, 16. marta 1883.

Sekretar: *Lépine**

III. Telegram

„U svoje vlastito ime i kao delegat španjolske radničke partije (udruženje Madrid) suučestvujem u ogromnom bolu Marxovih prijatelja i kćeri zbog okrutnog gubitka velikog socijalista, koji je bio učitelj svih nas.

Pariz, 16. marta 1883.

*José Mesa y Leompert**

Poslije toga je govorio *Liebkecht*, na njemačkom jeziku:

„Došao sam iz srca Njemačke da nezaboravnom učitelju i vjernom prijatelju izrazim svoju ljubav i zahvalnost. Vjernom prijatelju! Njegov najstariji prijatelj i suborac upravo je Karla Marxa nazvao najomrznutijim čovjekom ovog stoljeća. Dobro. On je bio najomrznutiji, ali on je bio i najomiljeniji. *Najomrznutu-*

¹ U pismu Lavrova stoji: zajedno s Friedrichom Engelsom, svojim nerazdruživim prijateljem.

tiji među ugnjetaćima i eksploatorima naroda, najomiljeniji među ugnjetavanim i eksploatiranim ukoliko su oni svjesni svog položaja. Narod ugnjetavanih i eksploatiranih ga voli jer je on volio njega. Jer pokojnik koga danas oplakujemo bio je velik u svojoj ljubavi kao i u svojoj mržnji. Njegova mržnja potekla je iz ljubavi. On je bio veliko *srce*, kao što je bio i velik *duh*. To znaju svi koji su ga poznavali.

Ali ja nisam došao ovamo samo kao učenik i prijatelj; ja sam došao ovamo i kao zastupnik *njemačke socijaldemokracije*, koja mi je stavila u dužnost da dam izraza osjećajima koje ona gaji prema svom učitelju, prema *onom* čovjeku koji je *stvorio* našu partiju, ukoliko se tu može govoriti o stvaranju.

Ne bi dolikovalo kad bih ovdje htio krasnosloviti. Ta nitko nije bio strastveniji *neprijatelj fraza* nego Karl Marx. Upravo je njegova besmrtna zasluga što je proletarijat, partiju radnog naroda *oslobodio od fraza* i dao joj čvrstu, nepokolebljivu osnovu *nauke*. Revolucionar nauke, revolucionar *putem nauke*, on se uspeo na najviši vrhunac nauke da bi sišao do naroda i nauku učinio općim dobrom naroda.

Nauka je osloboditeljica čovječanstva.

Prirodne nauke oslobađaju nas *boga*. Ipak bog na nebu živi i dalje iako ga je nauka ubila.

Društvene nauke, koje je Marx učinio dostupnim narodu, ubijaju kapitalizam i s njim idole i gospodare *zemlje*, koji, dok žive, ne daju bogu da umre.

Nauka nije *njemačka*. Ona ne poznaje granice, prije svega ne granice *narodnosti*. I tako je tvorac *Kapitala* prirodno morao postati i tvorac *Medunarodnog udruženja radnika*.

Naučna osnova koju zahvaljujemo Marxu omogućuje nam da prkosimo svim napadima neprijateljâ i da borbu koju smo poduzeli nastavimo s neprestano rastućim snagama.

Od jedne *sekte*, od jedne *škole* Marx je socijaldemokraciju pretvorio u *partiju*, u partiju koja se već sada bori nepobijedena i koja će izboriti pobjedu.

A to vrijedi ne samo za nas *Nijemce*. Marx pripada *proletarijatu*. Cijeli njegov život bio je posvećen proleterima svih zemalja. Za mišljenje sposobni, misleći proleter i svih zemalja izražavaju mu svoju odanost u zahvalnom poštovanju.

Težak je udarac koji nas je pogodio. Ali mi ne tugujemo. Pokojnik nije mrtav. On živi u *srcima*, on živi u *glavi* proletarijata. Uspomena na njega neće izblediti, njegovo će učenje djelovati u sve širim krugovima.

Umjesto da tugujemo, *poradimo* u duhu velikog pokojnika, uznastojmo svom snagom da se što prije *ostvari* ono što je on naučavao i za čim je težio. Tako ćemo najbolje proslaviti uspomenu na njega.

Pokojni, a ipak živi prijatelju! *Putem koji si nam Ti pokazao ići ćemo sve do cilja. To je naš zavjet nad Tvojim grobom!*

Kraj groba su osim već navedenih bili još prisutni, među ostalim drugi Marxov zet *Paul Lafargue*, *Friedrich Leßner*, koji je 1852. u kelnskom procesu protiv komunista bio osuđen na 5 godina robije, *G. Lochner*, isto tako stari član Saveza komunista. Prirodne nauke su zastupale dvije slavne ličnosti prvog reda, zoolog profesor *Ray Lanke-*

ster i kemičar profesor *Schorlemmer*, obojica članovi Londonske akademije nauka (Royal Society).

Fr. Engels

Pisano oko 18. marta 1883.

Objavljeno u listu
"Der Sozialdemokrat"
br. 13 od 22. marta 1883.

Friedrich Engels

Povodom smrti Karla Marxa

I

Povodom ovog smrtnog slučaja naknadno su mi stigle još neke izjave saučešća, koje dokazuju kako je općenito bilo učešće, i o kojima treba da podnesem izvještaj.

Dvadesetog marta primila je gospodica Eleanor Marx od redakcije »The Daily News« slijedeći telegram na francuskom jeziku:

»Moskva, 18. marta. Redakciji »Daily News'-a, London. Budite dobri da gospodinu Engelsu, piscu *Radničke klase u Engleskoj* i prisnom prijatelju pokojnog Karla Marxa, prenesete našu molbu da položi na kovčeg nezaboravnog autora *Kapitala* vijenac sa slijedećim natpisom:

„Branioću radničkih prava u teoriji i u praksi – studenti Petrovske poljo-privredne akademije u Moskvi.“

Molimo gospodina Engelsa da nam javi svoju adresu i cijenu vijenca; iznos će mu biti odmah dostavljen.

Studenti Petrovske akademije u Moskvi.«

Telegram je vjerovatno zakasnio za pogreb, koji je izvršen sedamnaestog marta.

Dalje, prijatelj P. Lavrov poslao mi je iz Pariza 31. marta uputnicu na 124,50 fr., odnosno 4.18.9 f.st. koje su poslali studenti Tehnološkog instituta u Petrogradu i ruske studentkinje, također za vijenac na grobu Karla Marxa.

Treće, prošle nedjelje objavio je »Sozialdemokrat« da odeski studenti također žele za polože u svoje ime vijenac na Marxov grob.⁽²¹⁵⁾

Kako je iz Petrograda dobijeni novac bio više nego dovoljan za sva tri vijenca, bio sam slobodan da od toga platim također moskovski i odeski vijenac. Izrada natpisa, ovdje prilično neuobičajena stvar, izazvala je izvjesno odugovlačenje, no ipak početkom iduće nedjelje bit će izvršeno polaganje, i onda ću moći da u »Sozialdemokrat«-u položim račun o primljenom novcu.

Iz Solingena smo primili, preko ovdašnjeg Komunističkog udruženja za obrazovanje radnika, lijep, velik vijenac »Na grob Karla Marxa

od radnika industrije škara, noževa i mačeva u Solingenu«. Kad smo ga 24. marta položili, našli smo da su s vijenaca »Sozialdemokrat«-a i Komunističkog udruženja za obrazovanje radnika oskvrnitelji grobova odsjekli i ukrali dugačke krajeve svilenih crvenih traka. Žalba Upravnom odboru nije ništa pomogla. Ali će svakako ubuduće grob biti čuvan.

Jedno slavensko udruženje u Švicarskoj^[216]

»nada se da će se uspomeni Karla Marxa podići naročiti spomenik osnivanjem, pod njegovim imenom, međunarodnog fonda za pomaganje žrtvama velike borbe za oslobođenje, kao i za pomaganje same te borbe«,

i šalje prvi prilog, koji sam privremeno zadržao kod sebe. Sudbina ovog prijedloga zavisi, naravno, u prvom redu od toga da li će naići na odaziv, i zato ga ovdje objavljujem.

Da bih neke činjenice suprotstavio lažnim vijestima koje kruže u novinama, saopćavam sljedeće kratke pojedinosti o toku bolesti i smrti našeg velikog teorijskog vođe.

Skoro sasvim izliječen od stare bolesti jetre, liječenjem u Karlovim Varima u tri navrata, Marx je patio još samo od kronične bolesti želuca i nervozne malaksalosti koja se ispoljavala u glavoboljama, a ponajviše u upornoj nesanicici. Ove bolesti nestajale su više ili manje poslije boravka u kakvom morskom kupalištu ili klimatskom lječilištu ljeti, a počinjale su ga ponovo smetati tek poslije Nove godine. Kronično oboljenje grla, kašalj koji je također pridonosio nesanicici, i kronični bronhitis općenito su manje smetali. Ali baš tome će on podleći. Četiri ili pet nedjelja prije smrti njegove žene, iznenadno ga je zahvatila jaka upala plućne maramice (pleuritis), povezana s bronhitisom i početnom upalom pluća (pneumonia). Stvar je bila vrlo opasna, ali je prošla dobro. On je, zatim, najprije upućen na otok Uajt (početkom 1882), a zatim u Alžir. Na putu je bilo hladno pa je u Alžir stigao s novom upalom plućne maramice. To baš ne bi toliko mnogo značilo da su vremenske prilike bile normalne. Ali zima i proljeće bili su u Alžiru hladni i kišoviti kao nikada inače; u aprilu su uzaludno pokušavali da zagriju trpezariju! Tako je krajnji rezultat bio pogoršanje općeg stanja umjesto poboljšanja.

Upućen iz Alžira u Monte Karlo (Monako), Marx je, uslijed hladnoće i kiša na putu, stigao tamo s trećom, istina slabijom, upalom plućne maramice. Povrh toga neprestano loše vrijeme, koje je izgledalo kao da ga je specijalno ponio sa sobom iz Afrike. Dakle i ovdje borba s novom bolešću umjesto jačanja. Početkom ljeta otišao je svojoj kćerci gospođi Longuet u Aržantej i koristio se otuda sumpornom banjom u obližnjem Angijenu protiv svoga hroničnog bronhitisa. Uprkos stalno kišovitom ljetu, liječenje je napredovalo, istina sporo, ali ipak na zadovoljstvo liječnika. Liječnici su ga sad uputili u Vevej na Ženevskom jezeru, i tamo se on najviše oporavio, tako da su mu dopustili boravak preko zime, istina ne u Londonu, ali ipak na engleskoj južnoj

obali. On je htio da ovdje najzad opet nastavi svoje radove. Kad je u septembru stigao u London, izgledao je zdrav i penjao se često sa mnom bez teškoće na Hampstedski brežuljak (oko 300 stopa visine nad njegovim stanom). Kad su zaprijetile novembarske magle, upućen je u Ventnor, južni kraj otoka Uajt. Otpočetak opet kišovito vrijeme i magla; nužna posljedica: obnovljena prehlada, kašalj itd., ukratko – sobni zatvor koji čovjeka oslabljuje, umjesto okrepljujućeg kretanja na čistom zraku. Tada je umrla gospoda Longuet. Idući dan (12. januara) došao je Marx u London, i to s nesumnjivim bronhitisom. Uskoro se tome pridružila upala grla, koja mu je skoro onemogućila gutanje. On, koji je mogao da podnese najveće bolove sa stoičkim mirom, radije bi popio litru mlijeka (kojeg se grozio cijelog svog života) nego što bi pojeo odgovarajuću količinu čvrste hrane. U februaru razvio se čir u plućima. Lijekovi su otkazali svako djelovanje na ovo tijelo kljukano medicinom već petnaest mjeseci; oni su jedino pridonijeli slabljenju apetita i procesa varenja. On je vidljivo mršavio, skoro iz dana u dan. Uprkos tome, liječenje je u cjelini teklo razmjerno povoljno. Bronhitis je bio skoro odstranjen, gutanje je postalo lakše. Liječnici su gajili najbolje nade. Tada – između 2 i 3 poslije podne bilo je najpogodnije vrijeme za posjete – odjednom nalazim uplakane sve u kući: on je toliko slab da se svakako bliži kraj. A ipak je još tog jutra s apetitom pio vino i mlijeko, jeo supu. Stara, vjerna Lenchen Demuth, koja je svu njegovu djecu odgojila od kolijevke i koja je već četrdeset godina u kući, penje se gore k njemu, i silazi odmah dolje: »Podite sa mnom, on je u polusnu.« Kad smo ušli, on je bio sasvim zaspao, ali zauvijek. Ne može se poželjati blaža smrt od ove koja je zatekla Karla Marxa u njegovom naslonjaču.

I sad na kraju i jedna dobra vijest:

Rukopis za drugi tom *Kapitala* sačuvan je *potpuno*. U kojoj je mjeri on u postojećem obliku spreman za štampu ne mogu još da ocijenim, ima preko 1000 strana folio-formata. Ali »prometni proces kapitala« kao i »oblici cjelokupnog procesa« završeni su u obradi iz godina 1867–1870. Postoji početak jedne kasnije obrade, kao i bogat materijal u kritičkim izvodima, naročito o ruskim zemljišnim odnosima, od čega će se možda još ponešto moći upotrijebiti.

Usmenim testamentom naimenovao je svoju mladu kćerku Eleonor i mene za izvršioce u pogledu njegove literarne zaostavštine.

London, 28. aprila 1883.

Friedrich Engels

II

Od socijaldemokrata iz *Erfurta* stigao je u Aržantej lijep vijenac s natpisom na crvenim vrpčama; na sreću, našao se netko da ga zgodnom prilikom prenese ovamo; kad smo taj vijenac polagali na grob, ustano-

vili smo da su vrpce od crvene svile na vijencu iz Solingena ponovo ukradene.

Uto su bila dovršena i tri vijenca za *Moskvu, Petrograd i Odesu*. Da bi se spriječila krađa vrpca, bili smo prisiljeni da ih malenim zarezima na vrhu učinimo beskorisnim za novu upotrebu. Polaganje je izvršeno juče. Erfurtska vrpca bila je pljuskom upropašćena za druge svrhe i tako je izbjegla krađu.

Ta tri vijenca su stajala svaki 1 funtu 1 šiling i 8 penija, dakle svega 3 funte i 5 šilinga. Od meni poslanih 4 funte 18 šilinga i 8 penija ostalo je još dakle 1 funta 13 šilinga i 9 penija, koje vraćam P. Lavrovu, postupajući tako po volji darodavaca.

Smrt jednog velikog čovjeka izvrsna je prilika za male ljude da izbiju politički kapital, literarni kapital i kapital u gotovu. Ovdje ću dati samo nekoliko primjera koji pripadaju javnosti; a da i ne govorimo o mnogima koji su se odigrali na području privatne prepiske.

Philipp Van Patten, sekretar u njujorškoj Central Labor Union⁽²¹⁷⁾ pisao mi je (2. aprila) slijedeće:

«U vezi s nedavnim manifestacijama u čast Karla Marxa, kad su se ujedinile sve frakcije da iskažu svoje osobito poštovanje pokojnom misliocu, iznijeli su *Johann Most* i njegovi prijatelji vrlo glasne tvrdnje da je *on*, Most, bio prislan s Karlom Marxom, da je *on* učinio popularnim u Njemačkoj njegovo djelo *Das Kapital* i da se Marx slagao s propagandom koju je vodio Most.

Mi imamo visoko mišljenje o talentima i o djelovanju Karla Marxa; ali mi ne možemo vjerovati da je *on* simpatizirao s anarhističkim, dezorganizatorskim načinom Mostovog mišljenja i djelovanja. Ja bih zato htio da mi kažete svoje mišljenje o Marxovom stanovištu prema pitanju: anarhija i socijaldemokracija? Mostovo budalasto brbljanje u nevrijeme unijelo je već suviše pometnje i nama je vrlo neugodno kad moramo slušati da je jedan tako visok autoritet kao Marx odobravao takvu taktiku.»

Ja sam na to 18. aprila poslao odgovor koji u njemačkom prijevodu glasi⁽²¹⁸⁾:

«Moj odgovor na Vaše pitanje od 2. aprila o stanovištu Karla Marxa prema anarhistima općenito i prema Johannu Mostu napose bit će kratak i jasan.

Marx i ja bili smo od 1845. mišljenja da će jedna od konačnih posljedica buduće proleterске revolucije biti postepeno ukidanje političke organizacije nazvane imenom *država*.⁽²¹⁹⁾ Glavna svrha te organizacije bila je oduvijek osiguranje, oružanom moći, ekonomskog ugnjetavanja radne većine od ekskluzivne imućne manjine. S nestankom ekskluzivne imućne manjine nestaje i potreba za oružanom ugnjetačkom ili državnom vlasti. Ali istovremeno je uvijek naše mišljenje bilo da radnička klasa, da bi došla do tog i do drugih puno važnijih ciljeva buduće društvene revolucije, mora najprije osvojiti organiziranu političku moć države i pomoću nje slomiti otpor kapitalističke

klase i iznova organizirati društvo. To se može pročitati već u *Komunističkom manifestu* od 1848, glava II, pri kraju.

Anarhisti postavljaju stvar na glavu. Oni izjavljuju da proleterska revolucija mora početi time da ukine političku organizaciju države. Ali jedina organizacija koju će proletarijat zateći poslije svoje pobjede upravo je država. Ta država će vjerovatno trebati vrlo znatne promjene prije nego bude mogla ispunjavati svoje nove funkcije. Ali razoriti je u jednom takvom trenutku značilo bi razoriti jedini organizam pomoću koga pobjednički proletarijat može svoju upravo osvojenu moć iskoristiti za ugušivanje svojih kapitalističkih protivnika i za sprovođenje one ekonomske revolucije društva bez koje bi cijela pobjeda morala svršiti u novom porazu i u masovnom ubijanju radnika, sličnom onom poslije Pariske komune.

Da li je potrebno moje izričito uvjeravanje da se Marx toj anarhističkoj besmislici suprotstavljao od prvog dana, kad ju je u njenom sadašnjem obliku iznio Bakunjin? O tome svjedoči cijela unutrašnja historija Međunarodnog udruženja radnika. Od 1867. anarhisti su pokušavali da najsravnijim sredstvima osvoje vodstvo Internacionale; glavna smetnja na njihovom putu je bio Marx. Rezultat petogodišnje borbe bilo je izbacivanje anarhista iz Internacionale na Haškom kongresu u septembru 1872; i čovjek koji je najviše uradio da se to izbacivanje sprovede bio je Marx. Naš stari prijatelj *F. A. Sorge* iz Hobokena, koji je bio prisutan kao delegat, može Vam, ako to želite, saopćiti i bliže pojedinosti.

A sad da prijedemo na Johanna Mosta.

Ako bilo ko tvrdi da je Most, otkako je postao anarhist, stajao u bilo kakvoj vezi s Marxom ili da je primao bilo kakvu pomoć od Marxa, toga su ili slagali ili je on sam lažljivac s predumišljajem. Poslije izlaska prvog broja londonskog lista 'Freiheit' Most je Marxa ili mene posjetio ne više nego jednom, najviše dvaput. Isto tako nismo ni mi odlazili k njemu – mi ga čak nismo nekako ili negdje ni slučajno sreli. Mi se najzad čak nismo ni pretplatili na njegov list, jer u njemu nije bilo 'zaista baš ničega'. Prema njegovom anarhizmu i njegovoj anarhističkoj taktici imali smo isti prezir kao i prema ljudima od kojih je on to dvoje naučio.

Dok je još bio u Njemačkoj, Most je objavio 'popularan' izvod iz Marxova *Kapitala*. Marx je bio zamoljen da pregleda taj izvod za drugo izdanje. Taj posao sam uradio ja zajedno s Marxom. Našli smo da je nemoguće da se izbaci išta osim najgorih Mostovih pogreški, ako nismo željeli da cijelu stvar iznova napišemo od početka do kraja. Marx je također dopustio da se njegove ispravke umetnu samo uz izričit uslov da se njegovo ime nikad ne dovede ni u kakvu vezu čak ni s tim popravljenim izdanjem krparije Johanna Mosta.

Ovo pismo možete objaviti ako želite.»

Pređimo od Amerike na Italiju.

Prije otprilike dvije godine jedan mlad Talijan, g. *Achille Loria*

iz Mantove, poslao je Marxu jednu svoju knjigu o zemljišnoj renti^[220] uz jedno njemački napisano pismo, u kojem izjavljuje da je on Marxov učenik i obožavalac; on je još neko vrijeme bio s njim u prepisci. U ljeto 1882. došao je on u London i posjetio me dvaput; drugi put sam došao u položaj da mu ozbiljno kažem svoje mišljenje o tome što je on u jednoj, u međuvremenu, objavljenoj brošuri^[221] prigovorio Marxu da je ovaj tobože hotimice pogrešno citirao.

Sada taj čovječuljak koji je svoju mudrost posudio kod njemačkih katedarskih socijalista piše u časopisu »Nuova Antologia«^[222] jedan članak o Marxu i toliko je bestidan da meni, »svom visokopoštovanom prijatelju« (!!), šalje poseban otisak. U čemu se sastojala bestidnost pokazat će slijedeći prijevod mog odgovora (pisao sam mu na njegovom jeziku, jer je njegov njemački još uvijek traljaviiji nego moj talijanski):

»Primio sam Vaše djelce o Karlu Marxu. Stoji Vam na volju da njegova učenja podvrgnete najoštrijoj kritici i da ih čak pogrešno shvatite; stoji Vam na volju da sastavite biografiju Marxa koja je čisto djelo fantazije. Ali ne stoji Vam na volju, i ja to nikad nikom neću dopustiti, da klevećete karakter mog pokojnog prijatelja.

Već u jednom ranijem djelu Vi ste se usudili da optužite Marxa da je on namjerno citirao pogrešno. Kad je Marx to pročitao, uporedio je svoje i Vaše citate s originalima i rekao mi je da su njegovi citati ispravni pa ako ovdje netko namjerno pogrešno citira, da ste to Vi. I kad vidim kako Vi sada citirate Marxa, kako ste toliko bestidni da dajete njemu da govori o ‚*profitu*‘ tamo gdje on govori o ‚*višku vrijednosti*‘ – premada on u više navrata protestira protiv zablude kao da je oboje isto – (što smo Vam uostalom g. Moore i ja već ovdje u Londonu usmeno objasnili), tada ja znam kome treba da vjerujem, a tko namjerno pogrešno citira.

Ali to je samo sitnica kad se uporedi s Vašim ‚čvrstim i dubokim uvjerenjem. . . , da su sva ona‘ (Marxova učenja) ‚prožeta svjesnim sofizmom‘; da Marx ‚nije stao pred pogrešnim zaključcima, iako je dobro znao da su oni pogrešni‘; da je ‚on često bio sofist, koji je na račun istine htio da dode do negacije postojećeg društva‘, i da se on, kao što kaže Lamartine, ‚igrao lažima i istinama kao djeca špekulama‘.

U Italiji, koja je zemlja stare civilizacije, može to možda vrijediti kao pohvala. Također među katedarskim socijalistima možda takvo nešto vrijedi za veliku pohvalu, jer ti valjani profesori ne bi nikad bili mogli da završe svoje beskrajne sisteme drukčije nego ‚na račun istine‘. Mi revolucionarni komunisti gledamo na stvar drukčije. Takve tvrdnje mi smatramo klevetničkim optužbama, i kako znamo da su izmišljene, bacamo ih natrag u lice njihovom tvorcu, koji se sam i jedini obećastio takvim izmišljotinama.

Čini mi se da je bila Vaša dužnost da saopćite publici u čemu se zapravo sastoji taj slavni ‚svjesni sofizam‘ koji prožima sva Marxova učenja. Ali ja ga tražim uzalud. Nagott!« (Lombardijski jak izraz za: baš ništa.)

»Kakvu sitničavu dušu ima onaj tko uobražava da je čovjek kao Marx ,uvijek prijetio svojim protivnicima nekakvim drugim sveskom' za koji mu ,nije ni jedan trenutak ni na um palo' da ga napiše; da taj drugi svezak nije ništa drugo do ,Marxov lukav izgovor da izbjegne naučne argumente'. Taj drugi svezak postoji i uskoro će biti objavljen. Tada ćete i Vi možda najzad uspjeti da shvatite razliku između viška vrijednosti i profita.

Njemački prijevod ovog pisma bit će objavljen u slijedećem broju ciriškog časopisa ,Der Sozialdemokrat'.

Čast mi je da Vas pozdravim sa svim osjećajima koje zaslužujete.«
Ovim dosta za danas.

London, 12. maja 1883.

Friedrich Engels

Objavljeno u listu

»Der Sozialdemokrat«

u brojevima 19 i 21 od 3. i 17. maja 1883.

KARL MARX
FRIEDRICH ENGELS

Iz rukopisne zaostavštine

—

!

||

Friedrich Engels

Primjedba uz 29. stranicu »Historije komune«⁽²²³⁾

(*Thiers-ovo primirje od 30. oktobra 1870.*⁽²²⁴⁾)

Bila je potrebna sva ograničenost i sva licemjernost ljudi koji su bili na vlasti 4. septembra⁽²²⁵⁾, da bi se vijest o tom primirju mogla nazvati »dobrom vijesću«. Vijest je stvarno dobra . . . za Pruse.

Kapitulacija Meca je upravo vratila slobodu djelovanja za šest korpusa pruske vojske = 120 000 ljudi. Trebalo je biti Trochu i Jules Fávre pa ne vidjeti da će svaki pokušaj oslobođenja Pariza, poslije neizbježnog dolaska te nove armije u centar Francuske, postati skoro nemoguć, ne vidjeti da to nije bio trenutak za zaključenje primirja nego za najveći vojnički napor. Za to je ostajalo svega petanaest dana; ali to je bilo petnaest dragocjenih dana, to je bio kritičan period rata.

Situacija je bila ovakva.

Da bi ostvarili blokadu Pariza, Nijemci su morali angažirati sve trupe, izuzev tri pješadijske divizije. Oni nisu imali *nikakve rezerve*, jer su te tri divizije, držeći Orlean i Šatoden, izgubile značaj rezerve, jer ih je zadržavala Loarska armija. Na zapadu, sjeveru i istoku nalazila se samo konjica; ona je vršila osmatranje i patroliranje po prostranoj teritoriji, ali nije bila u stanju da je održi protiv pješadije.

Krajem oktobra njemački front oko Pariza bio je već veoma dobro utvrđen prema gradskoj strani; ali svaki napad spolja morao bi iznenaditi Pruse i zateći ih na otvorenom polju. Bilo bi dovoljno da se pojavi 50 000 ljudi, makar čak i tako mladih trupa kakvima je Francuska tada raspolagala, pa da probiju blokadu i uspostave vezu između Pariza i zemlje. Ali, vidjeli smo da je trebalo brzo djelovati, a evo šta se dogodilo.

Pariska vlada je pristala na primirje, koje je, iako kratkotrajno, dalo predah njemačkim trupama, istrošenim radovima i noćnim strazarenjem u vezi sa blokadom (30. oktobra).

D'Aurelle de Paladines, sa svoje strane, prikuplja svoju armiju 2. novembra u Vijerzonu s ciljem da krene na Božansi, da tamo prede Loaru i prodre između Prusa (17. divizija), koji drže Šatoden, i Bavara, koji su zauzeli Orlean. Marš od Vijerzona do Božansija – prib-

ližno 45 km – mogao bi se izvršiti za dva dana. Ali, ako se može vjerovati njemačkom izvoru (*Militärische Gedanken und Betrachtungen* etc.^[226]), Gambetta je naivno vjerovao da se vojska od 40 000 ljudi može kretati željeznicom istom brzinom kao običan putnik. I, eto, on naređuje generalu da svoju armiju prebaci željeznicom, umjesto maršem, iz Vijerzona u Tur, a odatle u Božansi. General protestira, Gambetta insistira. Umjesto *dvodnevog* marša i umjesto 45 km, Loarska armija vrši putešestvije željeznicom čitavih 180 km, koje joj je oduzelo *pet dana* i koje, povrh toga, nije moglo ostati skriveno od neprijatelja. Ona je tek 7. bila ponovo prikupljena u Božansiju i spremna za djelovanje. Međutim, bila su izgubljena tri dragocjena dana, a neprijatelj je bio obaviješten o izvršenom kretanju.

I kakvi dani! Treći novembar je bio najkritičniji dan: čitava brigada pruske konjice bila je prinuđena da pod pritiskom deset brojno veoma jakih dobrovoljačkih odreda^[227] napusti Mant i odstupi u Ver. S druge strane, znatne francuske snage svih rodova vojske bile su primjećene na maršu iz Kurvila u pravcu Šartra. Da je Loarska armija, umjesto da se vozi vagonima, 4. novembra izvršila napad – što je potpuno bila u stanju da učini; da je prodrla između Bavaraca i 17. pruske divizije – a to je mogla lako izvršiti; da je iskoristila svoju ogromnu brojnu nadmoćnost za to da ih pojedinačno tuče, jedne za drugim, a zatim da krene na Pariz – skoro sa sigurnošću se može kazati da bi Pariz bio oslobođen.

Čak je i Moltke bio daleko od toga da ne bi uočio opasnost te je zato i odlučio da u slučaju potrebe postupa onako kako je Napoleon postupio kod Mantove: skinuti blokadu, žrtvovati opsadni artiljerijski park, koji se formirao u Vilcubeu, prikupiti svoju vojsku za akciju na otvorenom polju i obnoviti blokadu tek poslije pobjede, tj. poslije dolaska armije iz Meca. Prtljag versajske vrhovne komande već je bio na vozilima; sve je bilo spremno za odlazak, samo je ostalo da se upregnu konji (po riječima očevica, švicarskog pukovnika von Erlacha)^[228].

Da su Prusi bili prinuđeni da skinu blokadu Pariza, to bi možda bilo dovelo do pritiska od strane Evrope i do časnog mira. U svakom slučaju, ta činjenica bi bila morala izvršiti ogromno moralno djelovanje najprije na Evropu, zatim naročito na Francusku i, najzad, u suprotnom smislu, na Nijemce. A materijalne posljedice te činjenice! Pariz bi imao bar petnaest dana za to da pripremi rezerve hrane, koristeći sve željeznice koje idu s juga i sa zapada, što bi odgovaralo produženju odbrane za jedan ili dva mjeseca. Isto toliko vremena bilo bi dobijeno za organizaciju trupa po provincijama, koje se već ne bi više morale bacati nedisciplinirane, neobučene, neopremljene i skoro bez oružja protiv neprijatelja. Da bi se Francuskoj povratili izgledi na uspjeh, bilo je nužno samo dobiti u vremenu; prilika da se to postigne ukazala se 3. i 4. novembra; vidjeli smo kako je ta prilika bila propuštena.

Ali, podimo za događajima!

Pariz nije poduzeo čak ni ispad. Vojne snage koje su se približa-

vale Parizu sa zapada nisu za nedjelju dana učinile nikakav ofanzivan pokušaj. To nije čudno. Te snage su morale biti dosta slabe; Gambettina odluka kojom je postavljen zadatak g. de Kératryju da izvrši organizaciju Zapadne armije datirana je 22. oktobra!

Ostajala je Loarska armija, koja se 7. novembra postrojila kod Božansija. D'Aurelle tek 9. napada Bavarce kod Kulmijea; čim su uočili da je neizbježno odstupanje 27. pruske divizije, koja je ka njima išla od Šartra – Bavarci su odstupili u Turi, gdje im se slijedeći dan, 10. novembra, pridružila ova divizija. D'Aurelle *više nije ni mrdnuo*. U međuvremenu, tri korpusa armije iz Meca, 60 000 ljudi, približavala su se usiljenim maršem sa pravca Sene. Dvije druge pruske divizije (3. i 4.), upućene željeznicom iz Meca, već su stigle do Pariza. Sada je Moltke dobio mogućnost da uputi 17. prusku diviziju u Turi, gdje je stigla 12. novembra. Na taj način se četiri njemačke divizije, oko 35 000 ljudi, našlo postrojeno prema Loarskoj armiji, koja otad kod njih više nije izazivala nikakvu zabrinutost.

Medutim, 14. novembra znatne francuske snage krenule su iz Drea ka Udanu, na dva dana marša od Versaja. Moltke, koji je na tom pravcu u to vrijeme raspolagao samo konjicom, nije bio u stanju da izvrši dovoljno energično izvidanje da bi otkrio kakve su se snage zaklanjale iza ove prethodnice. On je toga dana ponovo namjeravao da napusti Versaj i da skine opsadu (Blume^[229]).

Ali ovaj put odlučivali su samo sati, a ne dani. Tog istog dana stigao je u Fontenblo prvi od armijskih korpusa iz Meca (IX korpus), III korpus je između 16. i 18. novembra morao biti u Nemuru, a X korpus 19. novembra u Žoaniju na Joni. Moltke je uputio 17. diviziju u Rambuje, 22. diviziju u Šartr, Bavarce – u Ono, tj. između Loarske armije, kojoj je ostavio slobodan put za Pariz, i trupa koje su ugrožavale Versaj sa zapada. Ovaj put je d'Aurelle-a spasla njegova neaktivnost. Da je krenuo u proboj koji je bio obrazovan pred njim, bio bi priklješten između dvije njemačke armije koje su bile spremne da se bace na njegove bokove. Tri korpusa II njemačke armije, čije su rezerve bile na Joni, zauzela su 19. novembra Fontenblo i Nemur. Dva-desetog novembra je I armija, pod Manteuffelovom komandom, bila prikupljena na liniji Oaze od Kompjenja do Noajona; armija iz Meca je sa sjevera i juga štitila blokadu Pariza. Propuštena je posljednja mogućnost za skidanje te blokade, i to zahvaljujući Trochuju, Gambetti, d'Aurelle-u, čije su zajedničke pogreške pojačavale jedne drugu reklo bi se gotovo s čuvenom preciznošću pruskih bataljona.

Napisano početkom februara 1877.

Prema fotokopiji rukopisa.

Prevod sa francuskog

Karl Marx

[Glose na marginama »Udžbenika političke ekonomije« Adolpha Wagnera^[230]]

1. Shvaćanje g. Wagnera je »socijalno-pravno shvaćanje« (p. 2). U tome je u »suglasnosti s Rodbertusom, Langeom i Schäffleom« (p. 2). Za »glavne tačke zasnivanja« on se poziva na Rodbertusa i Schäfflea. Gospodin Wagner sam govori o gusarstvu, kao »nezakonitom privredivanju« kod cijelih naroda, da je ono pljačka samo ako se »pretpostavi da postoji jedno istinsko jus gentium¹« (p. 18, nap. 3).

On istražuje prije svega »uslove privrednog života zajednica« i »prema njima određuje sferu privredne slobode individuuma« (p. 2).

»Nagon za zadovoljenjem¹ ... ne djeluje i ne treba da djeluje kao čista prirodna sila, već njime, kao i svakim ljudskim nagonom, treba da upravljaju um i savjest. Prema tome svaka radnja koja rezultira iz njega odgovorna je i uvijek je podložna etičkom sudu koji je međutim naravno (!) i sam izložen historijskoj promjeni« (p. 9).

Kod »rada« (p. 9, § 2) g. Wagner ne provodi razliku između konkretnog karaktera svakog rada i utroška radne snage zajedničkog svim tim konkretnim vrstama rada (p. 9, 10).

»Čak i puko upravljanje imovinom u cilju primanja rente uvijek sili na djelatnosti koje spadaju pod pojam rada, a isto tako i na upotrebu postignutog dohotka za podmirenje potreba« (p. 10, nap. 6).

Historijsko-pravne kategorije prema Wagneru su »socijalne kategorije« (nap. 6, p. 13).

»Napose monopoli prirodnog položaja, osobito u gradskim« (monopol prirodnog položaja u londonskom Sitiju!) »prilikama i zatim pod utjecajem klime djeluju na poljoprivrednu proizvodnju cijelih zemalja, a nadalje prirodni monopoli specifične izdašnosti tla, npr. kod osobito dobrih vinograda, i to također između raznih naroda, npr. kod prodaje tropskih proizvoda u zemlje umjerenog pojasa« {»prilog sačinjavaju izvozne carine na proizvode svojevrsnog prirodnog monopola, koje se

¹ međunarodno pravo

u mnogim zemljama (južna Evropa, tropske zemlje) nameću u sigurnoj pretpostavci da će ih prebaciti na strane potrošače» (nap. 11, p. 15). Ako g. Wagner otud izvodi izvozne carine u zemljama južne Evrope, vidi se da on ništa ne zna o »historiji« tih carina)¹ – »djeluju tako da se dobra koja se nalaze slobodna u prirodi bar djelomično priznaju pri privređivanju po mogućnosti što više kao čisto privredna« (p. 15).

Područje redovne razmjene (*prodaje*) dobara je njihovo tržište (p. 21).

Pod privrednim dobrima: »Odnosi prema osobama i stvarima (*res incorporales*), čija predmetna izdvojenost počiva na nekoj apstrakciji: a) iz posve slobodnog prometa: slučajevi mušterijā, poduzeća i sl., gdje se korisni odnosi prema drugim ljudima, koji su izgrađeni ljudskom djelatnošću, mogu odstupiti uz naknadu i steći; b) na temelju izvjesnih pravnih ograničenja prometa: isključiva industrijska prava, zemljišne povlastice, privilegije, monopoli, patenti itd.« (p. 22, 23).

Gosp. Wagner podvodi »usluge« pod »prividna dobra« (p. 23, nap. 2 i p. 28). Pri tom se zapravo radi o njegovoj želji da tajnog savjetnika Wagnera predstavi kao »produktivnog radnika«; jer, kaže:

»odgovor je od odlučnog značenja za prosuđivanje svih onih klasa koje profesionalno vrše osobne usluge, dakle posluge pripadnika slobodnih zanimanja, prema tome i države. Samo ako se i usluge računaju u privredna dobra, navedene su klase u privrednom smislu produktivne« (p. 24).

Za način mišljenja Wagnera i kompanije vrlo je karakteristično slijedeće:

Rau je ranije napomenuo da od »definicije imovine i isto tako privrednih dobara« zavisi da li »i usluge spadaju u to ili ne«. Na to Wagner: mora se »dati takva definicija imovine koja usluge uključuje u privredna dobra« (p. 28).

Ali, »odlučujući razlog« navodno je »da se sredstva za zadovoljenje potreba ne mogu sastojati samo od predmetnih dobara, jer se potrebe ne odnose samo na njih, već i na lične usluge (napose i na usluge države, kao što je pravna zaštita itd.)« (p. 28).

Imovina:

1. »čisto ekonomski... u jednom trenutku postojeća zaliha privrednih dobara kao realni fond za zadovoljenje potreba« jest »imovina po sebi«, »dijelovi ukupne ili narodne ili nacionalne imovine«.

2. »Kao historijsko-pravni pojam... zaliha ekonomskih dobara« u posjedu odn. vlasništvu jedne osobe, »posjedovanje imovine« (p. 32). Posljednji je »historijsko-pravni relativni pojam vlasništva. Vlasništvo daje samo izvjesna ovlaštenja za raspolaganje i izvjesna ovlaštenja za isključivanje prema drugima. Mjera tih ovlaštenja se mijenja« {tj. historijski} (p. 34). »Svaka imovina u drugom smislu je pojedinačna imovina, imovina jedne fizičke ili pravne osobe« (l. c.).

¹ Ovdje i u daljnjem tekstu Marxove uglaste zgrade zamijenjene su vitičastim zagradama.

Javna imovina,

»napose imovina *prisljnih zajedničkih privreda*, dakle napose *državna, okružna, općinska imovina*. Ta imovina je ili namijenjena *općoj upotrebi* (kao putevi, rijeke itd.) i vlasništvo nad njom se pridaje državi itd. kao pravnom *zastupniku cjeline* (naroda, mjesnog stanovništva itd.) ili je to *prava državna i općinska imovina*, naime *imovina uprave*, koja i sama služi kod vršenja državnih funkcija i *financijska imovina*, koju država upotrebljava za stjecanje prihoda, kao sredstava za vršenje svojih funkcija» (p. 35).

Kapital, *capitale*, prijevod od *κεφάλαιον*, čime se označavalo potraživanje neke novčane sume nasuprot *kamati* (*τόκος*). U srednjem vijeku se uvelo *Capitale, caput pecuniae* kao glavna stvar, nešto bitno, izvorno (p. 37). U njemačkom jeziku upotrebljavala se riječ *Hauptgeld*¹ (p. 37).

»Kapital, *osnova za privređivanje, zaliha dobara za stjecanje: zaliha pokretnih sredstava za privređivanje*.» Naprotiv, »*zaliha za upotrebu*: neka u bilo kom pogledu skupljena količina pokretnih sredstava za uživanje» (p. 38, nap. 2).

Opticajni i stalni kapital (p. 38, 2a i 2b)

Vrijednost. Prema g. Wagneru Marxova teorija vrijednosti je »*kamen temeljac njegovog socijalističkog sistema*» (p. 45). Kako ja nikad nisam postavio nikakav »*socijalistički sistem*«, to je fantazija Wagnerâ, Schâfflea e tutti quanti².

Nadalje: prema čemu Marx

»nalazi *zajedničku društvenu supstanciju razmjenske vrijednosti*, na koju jedinu on ovdje misli, u radu, a mjeru veličine *razmjenske vrijednosti* u društveno potrebnom radnom vremenu» itd.

Ja nigdje ne govorim o »*zajedničkoj društvenoj supstanciji razmjenske vrijednosti*«, naprotiv kažem da razmjenske vrijednosti (*razmjenska vrijednost* ako nisu najmanje dvije ne postoji) predstavljaju nešto *njima zajedničko*, šta je sasvim nezavisno »od njihovih upotrebnih vrijednosti« {tj. ovdje od njihovog prirodnog oblika}, naime »*vrijednost*«. Tako ja kažem: »Ono zajedničko što se pokazuje u odnosu razmjene ili u razmjenskoj vrijednosti roba jest dakle *njihova vrijednost*. Daljnji tok istraživanja dovest će nas do razmjenske vrijednosti kao donužnog načina izražavanja ili pojavnog oblika vrijednosti, koju najprije ipak treba promatrati *nezavisno od tog oblika*« (p. 13^[231]).

Ja dakle ne kažem da je »*zajednička društvena supstancija razmjenske vrijednosti*. . . rad«, i kako u posebnom odjeljku opširno obradujem »*oblik vrijednosti*«, tj. razvitak razmjenske vrijednosti, bilo bi čudno da taj »*oblik*« reduciram na »*zajedničku društvenu supstanciju*«

¹ glavni novac, glavnica – ² i svih ostalih

ju», rad. Gospodin Wagner zaboravlja također da kod mene ni «vrijednost» ni «razmjenska vrijednost» nisu subjekti, već *roba*.

Nadalje:

«Ali ta» (Marxova) «teorija nije toliko opća teorija vrijednosti koliko *teorija troškova*, koja se nadovezuje na *Ricarda*» (l. c.)

Razliku između mene i Ricarda g. Wagner je mogao da otkrije kako iz *Kapitala*, tako i iz *Ziberova djela* (kad bi znao ruski). Ricardo se u stvari bavio radom samo kao *mjerom veličine vrijednosti* i zato nije našao nikakvu vezu između svoje teorije vrijednosti i biti novca.

Kad g. Wagner kaže da to nije «opća teorija vrijednosti», on je sa svog stanovišta posve u pravu, jer on pod općom teorijom vrijednosti misli mudrovanje o riječi «vrijednost», što mu također omogućuje da ostane kod njemačkog tradicionalnog profesorskog brkanja «upotrebne vrijednosti» i «vrijednosti», jer objema je zajednička riječ «vrijednost». Ali kad on dalje kaže da je to «*teorija troškova*», to izlazi ili na tautologiju: robe, ukoliko su vrijednosti, predstavljaju samo nešto *društveno*, rad, i ukoliko je naime *veličina vrijednosti* jedne robe prema meni određena *veličinom radnog vremena sadržanog u njoj* itd., dakle normalnom masom rada koju stoji proizvodnja jednog predmeta itd.; a g. Wagner dokazuje suprotno uvjeravajući da ta itd. teorija vrijednosti nije «opća», jer ona ne izražava mišljenje g. Wagnera o «općoj teoriji vrijednosti». Ili on kaže *nešto pogrešno*: Ricardo (po Smithu) brka vrijednost i troškove proizvodnje; ja sam već u knjizi *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, a isto tako u napomenama u *Kapitalu* izričito ukazao na to da se *vrijednosti* i *cijene proizvodnje* (koje samo izražavaju troškove proizvodnje u novcu) *ne* poklapaju. Zašto ne? – to nisam rekao g. Wagneru.

Osim toga, ja navodno «postupam proizvoljno», kad

«te troškove svodim samo na troškove u najužem smislu tzv. radnog učinka. To uvijek već pretpostavlja izvođenje dokaza, kojeg dosad nema, naime da je proces proizvodnje moguć bez ikakva posredovanja djelatnosti *privatnog kapitalista*, koja stvara i upotrebljava kapital» (p. 45).

Umjesto da me opterećuje takvim dokazima o budućnosti, g. Wagner bi obrnuto morao najprije da dokaže da *društveni proces proizvodnje*, čak da i ne govorim o procesu proizvodnje općenito, *nije postojao* u vrlo brojnim zajednicama koje su *postojale prije pojave privatnih kapitalista* (stara indijska općina, južnoslavenska porodična zadruga itd.). Osim toga Wagner je mogao samo reći: eksploatacija radničke klase od strane kapitalističke klase, ukratko karakter kapitalističke proizvodnje kako ga predstavlja Marx je tačan, ali on se vara u tom što tu privredu smatra prolaznom, dok se obrnuto Aristotel prevario u tome što je smatrao da je *robovska privreda neprolazna*.

«Dok se *ne* izvede takav dokaz» {drugim riječima, dok postoji kapitalistička privreda}, «u stvari je *takodere* {ovdje proviruju drvene noge ili magareće uši}

»i dobit kapitala, ‚konstitutivni‘ element vrijednosti, a ne prema socijalističkom shvaćanju samo zakidanje ili ‚pljačkanje‘ radnika« (p. 45, 46).

Ne vidi se šta je to »zakidanje radnika«, skidanje njegove kože ili nešto drugo. Međutim, u mom izlaganju dobit kapitala u stvari i nije »samo zakidanje ili ‚pljačkanje‘ radnika«. Naprotiv, ja prikazujem kapitalista kao nužnog funkcionera kapitalističke proizvodnje i pokazujem vrlo opširno da on ne samo »zakida« ili »pljačka«, nego i iznuđuje proizvodnju viška vrijednosti, dakle najprije pomaže da se stvori ono što će zakinuti; ja nadalje iscrpno pokazujem i to da bi kapitalist čak kad bi se pri razmjeni roba razmjenjivali samo ekvivalenti – čim radniku plati pravu vrijednost njegove radne snage – s punim pravom, tj. s pravom koje odgovara tom načinu proizvodnje, dobijao višak vrijednosti. Ali sve to ne čini »dobit kapitala« »konstitutivnim« elementom vrijednosti, već samo dokazuje da se u vrijednosti koja nije »konstituirana« radom kapitalista nalazi jedan dio koji on može sebi »pravno« prisvojiti, tj. ne povređujući time pravo koje odgovara robnoj razmjeni.

»Ta teorija uzima suviše jednostrano u obzir samo jedan od momenata koji određuju vrijednost« {1. Tautologija; teorija je pogrešna jer Wagner ima jednu »opću teoriju vrijednosti« koja se s tim ne slaže, i stoga se njegova »vrijednost« određuje »upotrebnom vrijednošću«, kako to dokazuje napose plaćanje profesora; 2. Gospodin Wagner podmeće kao vrijednost trenutnu »tržišnu cijenu« ili cijenu robe koja od nje odstupa, što je nešto vrlo različito od vrijednosti}, »moment troškova, a ne drugi, upotrebljivost, korist, moment potražnje« {tj. ona ne brka »vrijednost« i »upotrebnu vrijednost«, što je ipak tako poželjno za rođenog smetenjaka kao što je Wagner}.

»Ona ne samo što ne odgovara formiranju razmjenske vrijednosti u današnjem prometu«

{on misli na formiranje cijena, koje ne mijenja apsolutno ništa u određivanju vrijednosti: uostalom u današnjem prometu se certainly¹ vrši formiranje razmjenske vrijednosti, kao što to zna svaki špekulant, falsifikator roba itd., koje nema ničeg zajedničkog sa stvaranjem vrijednosti, ali budno vreba na »stvorene« vrijednosti; uostalom, ja polazim npr. pri određivanju vrijednosti radne snage od toga da se njena vrijednost zaista plaća, što faktično nije slučaj. Gospodin Schaffle u knjizi Kapitalismus itd. misli da je to »velikodušno« ili nešto tome slično. On misli samo na naučno nužan postupak},

»nego ne odgovara, kao što to Schaffle u knjizi Die Quintessenz⁽²³²⁾ i napose u knjizi Der sociale Körper izvrsno i konačno (!) dokazuje, ni odnosima kakvi se nužno moraju oblikovati u Marxovoj hipotetičnoj socijalnoj državi«.

¹ sigurno

{Dakle socijalna država, koju je g. Schäffle bio tako ljubazan da «oblikuje» za mene, pretvara se u «Marxovu» (a ne u «socijalnu državu» podmetnutu Marxu u Schäffleovoj hipotezi).}

«Uvjerljivo to se može dokazati napose na primjeru žita i sl., čija bi se *razmjenska vrijednost* zbog utjecaja promjenljivih žetvi uz prilično jednaku potražnju čak i u sistemu «*socijalnih cijena*» nužno morala regulirati *drukčije*, a ne *samo prema troškovima*.»

{Koliko riječi – toliko besmislica. Prvo, ja nisam nigdje govorio o «*socijalnim cijenama*», a pri *istraživanju o vrijednosti* bavim se građanskim odnosima, a ne primjenom te *teorije vrijednosti* na «socijalnu državu», koju čak nisam konstruirao ja nego g. Schäffle za mene. Drugo, ako kod loše žetve raste cijena žita, to njena *vrijednost* raste, prvo, jer je dana masa rada *realizirana u manje proizvoda*; drugo, raste još više njena *prodajna cijena*. Kakve veze to ima s mojom teorijom vrijednosti? Upravo za koliko se žito *prodaje iznad svoje vrijednosti*, upravo za toliko se druge robe, bilo u naturalnom obliku bilo u novčanom obliku, prodaju *ispod svoje vrijednosti*, i to čak ako njihova vlastita novčana cijena *ne pada*. *Suma vrijednosti* ostaje ista, čak ako je porastao izraz cijele te *sume vrijednosti* u novcu, dakle ako je prema g. Wagneru porasla suma «*razmjenske vrijednosti*». To je slučaj ako pretpostavimo da *pad cijena* u sumi drugih roba ne pokriva *cijenu žita iznad njegove vrijednosti* (suvišak cijene). Ali u tom je slučaju *razmjenska vrijednost novca* pro tanto¹ pala ispod njegove vrijednosti; suma vrijednosti svih roba ne samo što ostaje *ista*, nego ostaje ista čak i u *novčanom izrazu*, ako se i novac uračuna u robe. Nadalje: porast cijene žita iznad porasta njegove vrijednosti uslijed loše žetve svakako će u «*socijalnoj državi*» biti manji nego uz sadašnje zelenišenje žitom. Ali zatim, «*socijalna država*» će od samog početka urediti proizvodnju tako da godišnja ponuda žita zavisi samo posve minimalno od vremenskih promjena, opseg proizvodnje – namirnice i njihova potrošnja – racionalno će se regulirati. Najzad, šta treba da za ili protiv moje teorije vrijednosti dokaže «*društvena cijena*», ako pretpostavimo da se realiziraju Schäffleove fantazije o njoj? Isto tako malo kao prisilne mjere poduzete pri nestašici živežnih namirnica na brodu, u tvrdavi ili za vrijeme francuske revolucije itd., mjere koje se ne brinu za *vrijednost*; i kakvog li užasa za «*socijalnu državu*», povrijediti *zakone vrijednosti* «*kapitalističke (građanske) države*», dakle i teoriju vrijednosti! Samo djetinjasto lupetanje!}

Isti Wagner citira sa zadovoljstvom iz Raua:

«Da bi se izbjegli nesporazumi, treba utvrditi šta se uopće misli pod *vrijednošću*, a *primjereno je njemačkoj jezičkoj upotrebi* da se za to odabere *upotrebna vrijednost*» (p. 46).

¹ za isto toliko

Izvođenje pojma vrijednosti (p. 46 sqq.).

Iz *pojma vrijednosti* treba d'abord¹ izvesti *upotrebnu vrijednost* i *razmjensku vrijednost* g. Wagnera, a ne kao kod mene iz *konkretuma robe*, i zanimljivo je pratiti taj *skolasticizam* u njegovom najnovijem »zasnivanju«.

»Prirodno je nastojanje čovjeka da odnos u kojem unutrašnja i spoljašnja dobra stoje prema njegovim potrebama dovede sebi do jasne svijesti i razumijevanja. To se događa procjenom (procjenom vrijednosti) kojom se dobrima, odnosno stvarima spoljašnjeg svijeta pridaje vrijednost i ona se mjeri« (p. 46), a na str. 12 stoji: »Sva sredstva za zadovoljenje potreba zovu se dobra.«

Stavimo li dakle u prvoj rečenici za riječ »dobro« njen vagnerovski *pojmovni sadržaj*, tada će prva rečenica navedenog pasusa glasiti:

»Prirodno je nastojanje čovjeka da odnos u kojem unutrašnja i spoljašnja sredstva za zadovoljenje njegovih potreba stoje prema njegovim potrebama dovede sebi do jasne svijesti i razumijevanja«. Tu rečenicu možemo nešto uprostiti izostavljajući »unutrašnja sredstva« itd., kao što to g. Wagner u neposredno slijedećoj rečenici odmah »odnosno« i čini.

Čovjek? Ako se ovdje misli kategorija »čovjek«, onda on uopće nema »nikakve« potrebe; ako se misli čovjek koji pojedinačno stoji nasuprot prirodi, treba ga shvatiti kao životinju koja ne živi u krdu; ako se misli čovjek koji se već nalazi u bilo kom obliku društva – a to g. Wagner pretpostavlja, jer čovjek kod njega, makar nema univerzitetsko obrazovanje, u svakom slučaju posjeduje jezik – tada kao polaznu tačku treba navesti određeni karakter tog društvenog čovjeka, tj. određeni karakter zajednice u kojoj on živi, jer tu proizvodnja, dakle njegov proces privređivanja za život, već ima neki društveni karakter.

Ali kod jednog profesorskog pedanta odnosi ljudi prema prirodi od samog početka nisu *praktički*, dakle nisu odnosi osnovani na djelatnosti, već *teorijski*, i dva odnosa te vrste već su u prvoj rečenici međusobno isprepletana.

Prvo: kako se u idućoj rečenici »spoljašnja sredstva za zadovoljenje svojih potreba« ili »spoljašnja dobra« pretvaraju u »stvari spoljašnjeg svijeta«, to time prvi od dva isprepletana odnosa dobija ovaj lik: čovjek stoji u odnosu prema stvarima spoljašnjeg svijeta kao sredstvu za zadovoljenje svojih potreba. Ali ljudi nipošto ne počinju time što stoje u tom teorijskom odnosu prema stvarima spoljašnjeg svijeta«. Oni, kao svaka životinja, počinju time što jedu, piju itd., dakle ne što stoje u nekom odnosu, već što se odnose aktivno, da bi se djelatnošću domogli nekih stvari spoljašnjeg svijeta i tako zadovoljili svoje potrebe. (Oni dakle počinju s proizvodnjom.) Ponavljanjem toga procesa urezuje se svojstvo tih stvari »da zadovoljavaju njihove potrebe«

¹ prije svega

u njihov mozak, ljudi kao i životinje uče da spoljašnje stvari koje služe za zadovoljenje njihovih potreba razlikuju i »teorijski« prije od svih drugih. Na izvjesnom stupnju daljnjeg razvoja, nakon što su se u međuvremenu povećale i dalje razvile i njihove potrebe i djelatnosti kojima se ove zadovoljavaju, oni će i kad je riječ o cijeloj klasi jezično krstiti te stvari koje su prema iskustvu različite od ostalog spoljašnjeg svijeta. Ovo se događa nužno, jer oni u procesu proizvodnje – tj. u procesu prisvajanja tih stvari – stoje neprestano u djelatnom ophođenju između sebe i s tim stvarima i često se moraju s drugima za te stvari i boriti. Ali to jezično označavanje samo izražava kao predstavu ono što je ponovljenim potvrđivanjem već postalo iskustvom, naime da ljudima koji već žive u izvjesnoj društvenoj povezanosti {što je za jezik nužna pretpostavka} izvjesne spoljašnje stvari služe za zadovoljenje njihovih potreba. Ljudi pridaju tim stvarima neko posebno (generičko) ime samo zato što već znaju da one služe za zadovoljenje njihovih potreba, jer nastoje da češće ili rjeđe ponovljenom djelatnošću dođu do njih i zadrže ih u svom posjedu; oni ih možda nazivaju »dobro« ili tako nekako, što izražava da oni praktički te stvari trebaju, da su im te stvari korisne, te daju stvari taj karakter korisnosti kao da ga ona posjeduje, premda teško da bi se ovcu kao jedno od njenih »korisnih« svojstava činilo to što je prikladna ljudima za jelo.

Dakle: ljudi su stvarno otpočeli time da prisvajaju neke stvari spoljašnjeg svijeta kao sredstva za zadovoljenje svojih vlastitih potreba itd., itd.; kasnije su oni došli dotle da ih i jezično označuju kao ono što su one za njih u praktičnom iskustvu, naime kao sredstva za zadovoljenje njihovih potreba, kao stvari koje ih »zadovoljavaju«. Međutim, nazove li se ta okolnost što ljudi s takvim stvarima ne samo da postupaju praktički kao sa sredstvima za zadovoljenje svojih potreba, već ih i u predstavi i, dalje, jezično označuju kao stvari koje »zadovoljavaju« njihove potrebe, dakle njih same {dok čovjekova potreba nije zadovoljena, on je nezadovoljan svojim potrebama, dakle samim sobom}, nazove li se to »prema njemačkoj jezičnoj upotrebi« da im se »pridaje vrijednost«, tada se dokazalo da opći pojam »vrijednost« potječe iz odnosa ljudi prema stvarima zatečenim u spoljašnjem svijetu koje zadovoljavaju njihove potrebe i da je to stoga rodni pojam »vrijednosti« i da su sve druge vrste vrijednosti, kao npr. kemijska vrijednost elemenata samo jedna podvrsta ovoga.*

»Prirodno je nastojanje« njemačkog profesora ekonomije da eko-

* [U rukopisu precrtano:] Kod g. Wagnera, međutim, ta »dedukcija« postaje još ljepša, jer on ima posla s čovjekom, a ne s ljudima. Tu vrlo jednostavnu »dedukciju« izražava g. Wagner ovako: »Prirodna je težnja čovjeka« (čitaj: njemačkog profesora ekonomije), da »odnos« prema kojem stvari spoljašnjeg svijeta ne samo da postoje kao sredstva za zadovoljenje ljudskih potreba već su kao takve i jezično priznate i zato i služe.

nomsku kategoriju »vrijednost« izvede iz jednog »pojma« i on to postiže tako da ono što se u političkoj ekonomiji obično naziva »upotrebnom vrijednošću« prema njemačkoj jezičnoj upotrebi prekrsti u »vrijednost« uopće. I čim je »vrijednost« uopće nađena, ona sad sa svoje strane iznova služi da se »upotrebnost« izvede iz »vrijednosti uopće«. Za to je dovoljno da izostavljeni dodatak »upotrebnost« ponovo stavimo pred »vrijednost« uopće.

U stvari je Rau (vidi p. 88^[233]) onaj koji nam jednostavno kaže, da »je potrebno« (za njemačke profesorske pedante) »da se utvrdi šta se misli pod *vrijednošću uopće*« i koji naivno dodaje: »i prema njemačkoj jezičnoj upotrebi za to se ima – odabrati upotrebnost«. {U kemiji se *kemijskom vrijednošću, valencijom* jednog elementa naziva broj u kojem se jedan od njegovih atoma može spajati s atomima drugih elemenata. Ali se također težina u kojoj se spajaju atomi zvala ekvivalencija, ekvivalentom različitih elemenata itd. itd. Mora se, dakle, najprije odrediti pojam »vrijednost uopće« itd. itd.}

Ako se čovjek odnosi prema stvarima kao prema »sredstvima za zadovoljenje svojih potreba«, on se prema njima odnosi kao prema »dobra«, teste Wagner¹. On im pridaje atribut »dobro«; *sadržaj te operacije* ne mijenja se nimalo time što g. Wagner to prekršta u »*pridati vrijednost*«. Njegova vlastita jedna svijest dolazi »do razumijevanja« odmah u idućoj rečenici:

»Ovo se događa *procjenom* (procjenom *vrijednosti*), čime se *dobra, odnosno stvarima spoljašnjeg svijeta*, pridaje vrijednost i ona se *mjeri*.«

Nećemo da trošimo nijednu riječ na to što g. Wagner *vrijednost* izvodi iz procjene *vrijednosti* (on sam riječi *procjena*, da bi stvar »doveo do jasne svijesti i razumijevanja«, u zagradi dodaje »*procjena vrijednosti*«). »Čovjek« ima »prirodnu težnju« da to čini, da dobra »procjenjuje« kao »*vrijednosti*« i tako dopušta g. Wagneru da, kao što je to obećao, *izvede* »pojam *vrijednosti* uopće«. Wagner nije uzalud uz riječ »dobra« prokrijumčario »*odnosno stvari spoljašnjeg svijeta*«. On je polazio od slijedećeg: Čovjek se prema »stvarima spoljašnjeg svijeta« koje su sredstva za zadovoljenje njegovih potreba »odnosi« kao prema »*dobra*«. On te stvari *procjenjuje* dakle upravo time što se prema njima odnosi kao prema »*dobra*«. A mi smo za tu »procjenu« imali već raniji »opis« u kojem npr. stoji:

»Čovjek kao *potrebno biće* u stalnom je dodiru s *okolnim spoljašnjim svijetom* i *spoznaje da u tom svijetu leže mnogi uslovi njegovog života i zdravlja*« (p. 8).

A ovo znači samo to da on »*procjenjuje* stvari spoljašnjeg svijeta« ukoliko one zadovoljavaju njegovo »*potrebno biće*«, ukoliko su ove sredstva za zadovoljenje njegovih potreba, i zato se, kao što smo čuli prije, odnosi prema njima kao »*dobra*«.

¹ vidi Wagner

Medutim, može se, napose ako se osjeća »prirodna« profesorska »težnja« da se izvede *pojam vrijednosti uopće*, uraditi i to da se »stvarima spoljašnjeg svijeta« prida atribut »dobra«, također da im se *da ime*, da im se »prida vrijednost«. Moglo se također reći: odnoseći se prema stvarima spoljašnjeg svijeta koje zadovoljavaju njegove potrebe kao prema »dobrima«, čovjek ih »ocjenjuje«, pridaje im dakle »cijenu«, i tako bi postupkom »čovjeka« profesoru germanicusu ready cut¹ bilo pruženo izvođenje pojma »cijena uopće«. Sve što profesor ne može da učini sam, on daje da učini »čovjek«, ali ovaj opet u stvari sam nije ništa drugo nego *profesorski čovjek* koji smatra da je shvatio svijet ako ga je svrstao pod apstraktne rubrike. Ali ako je »pridavanje vrijednosti« stvarima spoljašnjeg svijeta ovdje samo drugi način izražavanja za pridavanje atributa »dobra« tim stvarima, tad time nije nipošto, kao što to hoće da podvali Wagner, *samim »dobrima«* pridana »vrijednost« kao neko od njihovog »bivstvovanja kao dobra« različito određenje. Samo je mjesto riječi »dobro« stavljena riječ »vrijednost«. {Mogla bi se, kao što vidimo, staviti i riječ »cijena«. Mogla bi se staviti i riječ »blago«; jer time što »čovjek« izvjesne »stvari spoljašnjeg svijeta« obilježava kao »dobra«, on ih »cijeni« i stoga se odnosi prema njima kao prema »blagu«. Vidi se dakle kako je g. Wagner iz »prirodnog nastojanja čovjeka« da profesoru pruži njegov zatucani svijet pojmovu (predstava) mogao da jednim udarcem dočara 3 ekonomske kategorije: *vrijednost, cijena, blago*.} Ali g. Wagner ima nejasan nagon da pobjegne iz svog labirinta tautologije i da prokrijumčari »daljnje nešto« ili »nešto daljnje«. Otud rečenica: »čime se dobrima, *odnosno* stvarima spoljašnjeg svijeta, *pridaje vrijednost* itd.« Kako je g. Wagner obilježavanju »stvari spoljašnjeg svijeta« kao »dobara«, tj. njihovom *odlikovanju* i *fiksiranju* (u predstavi) kao *sredstava za zadovoljenje* ljudskih potreba dao isti naziv tim »stvarima pridati vrijednost«, on to ne može nazvati: pridati *vrijednost* samim »dobrima«, kao što ne bi mogao reći ni *pridati vrijednost* »vrijednosti« stvari spoljašnjeg svijeta. Ali salto mortale se vrši u izrazu »pridati vrijednost dobrima, *odnosno* stvarima spoljašnjeg svijeta«. Wagner bi morao reći: obilježavanje izvjesnih stvari spoljašnjeg svijeta kao »dobara« može se nazvati također: »pridavanjem vrijednosti« tim stvarima, i to je Wagnerovo *izvođenje* »pojma vrijednosti« naprosto ili uopće. Tom *promjenom* jezičnog izraza ne mijenja se *sadržaj*. To je uvijek samo *obilježavanje* ili *fiksiranje* u predstavi stvari spoljašnjeg svijeta koje su sredstva za zadovoljenje ljudskih potreba; u stvari dakle samo *spoznavanje* i *priznavanje izvjesnih stvari spoljašnjeg svijeta kao sredstava za zadovoljenje potreba* »čovjeka« (koji ipak kao takav u stvari pati od »potrebe za pojmom«).

Ali g. Wagner želi obmanuti nas ili samog sebe da je on umjesto da dade isti sadržaj dvama imenima, naprotiv produžio od određenja

¹ po mjeri

»dobro« do jednog¹ od² njega različitog¹ razvijenijeg *određenja* »vrijednosti«, a to se vrši jednostavno time što on »stvarima spoljašnjeg svijeta« »odnosno« podmeće riječ »dobra«, proces koji se opet »zamagljuje« time što on »dobra« »odnosno« podmeće »stvari spoljašnjeg svijeta«. Njegova vlastita zbrka tako postiže siguran efekt da izazove zbrku i kod njegovih čitalaca. On je to lijepo »izvođenje« mogao i obrnuti ovako: Time što čovjek stvari spoljašnjeg svijeta koje su sredstva za zadovoljenje njegovih potreba upravo kao takva sredstva za zadovoljenje potreba *razlikuje* od ostalih stvari spoljašnjeg svijeta i zato ih *odlikuje*, on ih *cijeni*, pridaje im *vrijednost* ili im daje *atribut* »vrijednosti«; to se može izraziti i tako da im kao karakterističnu oznaku prida atribut »dobro« ili da ih kao »dobro« poštuje ili cijeni. Time se »vrijednostima«, *odnosno* stvarima spoljašnjeg svijeta, *pridaje* pojam »dobra«. I tako je iz pojma »vrijednosti« *izveden* pojam »dobro« uopće. Kod svih takvih *izvođenja* radi se samo o tome da nas *odvedu* od zadatka čijem rješenju nisu dorasli.

Ali g. Wagner u istom dahu prelazi svom brzinom od »vrijednosti« *dobara* na »mjerjenje« te vrijednosti.

Sadržaj bi ostao apsolutno isti i da riječ vrijednost uopće nije bila prokrijumčarena. Moglo bi se reći: Time što čovjek izvjesne stvari spoljašnjeg svijeta, koje itd. obilježava kao »dobra«, on će ta »dobra« malo-pomalo međusobno usporediti i prema hijerarhiji svojih potreba dovesti ih u izvjestan poredak po rangu, tj., ako to netko hoće tako nazvati, »izmjeriti« ih. O izlaganju *stvarnih mjera tih dobara*, tj. izlaganju njihovih *mjera veličine* Wagner ovdje ne smije govoriti ni za živu glavu, jer bi to čitaoca suviše živo podsjetilo na to kako se malo ovdje radi o onom što se inače misli pod »mjerjenjem vrijednosti«.

{Da se *obilježavanje* stvari spoljašnjeg svijeta koje su sredstva za zadovoljenje ljudskih potreba (ukazivanje na njih) može također *nazvati* »dobra«, da se tim stvarima može »pridati vrijednost«, Wagner je mogao dokazati ne samo kao Rau iz »njemačke jezične upotrebe« već i ovako: Tu je latinska riječ dignitas = *dostojanstvo, dostojanstvenost, rang* itd., koja kad se pripíše stvarima znači i »vrijednost«; dignitas je izvedeno od dignus, a ovo od *dic, point out, show, odlikovati, pokazati; dignus* dakle znači *pointed out*¹; otud također *digitus*, prst, kojim se pokazuje jedna stvar, ukazuje na nju; *grčki*: δεικ-νυμι, δάκ-τυλος (prst); *gotski*: ga-tecta (dico); *njemački*: zeigen²; mogli bi sm o doći još do mnogo drugih »izvođenja« s obzirom na to da δεικ-νυμι ili δεικνύω (učiniti vidljivim, iznijeti na vidjelo, *ukazati*) ima za jedinički korjen δέχ (zadržavati, *uzeti*) sa δέχομαι.}

Toliko banalnosti, tautološke zbrke, cjepidlačenja, krijumčarenja uspijeva g. Wagner da ugura u nepunih 7 redaka.

Nikakvo čudo što taj mračnjak (vir obscurus) poslije te majstorije s velikom samosviješću nastavlja:

¹ istaknut – ² pokazati

»Višestruko sporni i ponekim često samo prividno dubokoumnim istraživanjima još više zamračeni pojam vrijednosti izlaže se jednostavno« (indeed!) {rather² se »zapliće«}, »ako se, kao što se događalo dosade, (naime kod Wagnera) »pode od potrebe i privredne prirode čovjeka i stigne do pojma dobra, a na njega se nado- veže pojam vrijednosti« (p. 46).

Ovdje imamo *pojmovnu* privredu, čije navodno *izlaganje* kod tog opskuranta izlazi na »nadovezivanje« i donekle na »razvezivanje«. *Daljnje izvođenje pojma vrijednosti:*

Subjektivna i objektivna vrijednost. Subjektivno i u najopćenitijem smislu vrijednost dobra = značenju koje »se pridaje dobru zbog ... njegove korisnosti... nije svojstvo stvari po sebi, mada vrijednost i objektivno ima za pretpostavku korisnost neke stvari« {dakle ima za pretpostavku »objektivnu« vrijednost} »...U objektivnom smislu pod »vrijednošću« se misle »vrijednosti« a zatim i »dobra koja imaju vrijednost, gdje (!) dobro i vrijednost, dobra i vrijednosti postaju u biti identični pojmovi« (p. 46, 47).

Nakon što je Wagner ono što se obično naziva »*upotrebnu vrijednošću*« naimenovao za »*vrijednost uopće*«, za »*pojam vrijednosti*« uopće, on ne može da se ne sjeti da je »tako izvedena« (!) »*vrijednost*« – »*upotrebna vrijednost*«. Pošto je najprije »*upotrebnu vrijednost*« proglasio za »*pojam vrijednosti*« uopće, za »*vrijednost*« naprosto, on poslije toga otkriva da je o »*upotrebnoj vrijednosti*« samo bulazio, dakle je »izveo«, jer za njega su bulažnjenje i izvođenje »u biti« identične operacije mišljenja. Ali tom prilikom saznajemo kako to kod imenovanog Wagnera stoji subjektivno s dosadašnjom »*objektivnom*« zbrkom pojmova. On nam naime otkriva jednu tajnu. Rodbertus mu se obratopismom, koje se može pročitati u tbingenskom časopisu^[234] od 1878, u kojem on, Rodbertus, obrazlaže zašto postoji »samo jedna vrsta vrijednosti«, upotrebna vrijednost.

»Ja« (Wagner) »priključio sam se tom shvaćanju, čije sam značnije već jednom istakao u prvom izdanju.«

O onom šta kaže Rodbertus Wagner kaže:

»To je posve tačno i traži da izmijenimo uobičajenu nelogičnu »*podjelu*« »*vrijednosti*« na »*upotrebnu vrijednost*« i na »*razmjensku vrijednost*«, kakvu sam i ja još bio napravio u § 35 prvog izdanja« (p. 48, nap. 4),

i isti Wagner svrstava mene (p. 48, napomena) među ljude prema kojima »*upotrebnu vrijednost*« treba sasvim »*ukloniti*« »iz nauke«.

Sve je to »*buncanje*«. De prime abord⁴ ja ne polazim od »*pojmov- va*«, dakle ni od »*pojma vrijednosti*«, pa stoga ne treba da ga »*dijelim*« ni na koji način. Ja polazim od najjednostavnijeg društvenog oblika:

¹ doista – ² prije – ³ kod Marxa igra riječi: »entwickelt sich«, »verwickelt sich« = izlaže se, zapliće se. – ⁴ Prije svega

u kojem se pojavljuje proizvod rada u sadašnjem društvu, a to je »roba«. Ja analiziram nju, i to ponajprije u onom obliku u kojem se pojavljuje. I tu sad analiziram da je ona, s jedne strane, u svom prirodnom obliku *upotrebna stvar*, ili *upotrebna vrijednost*; a s druge strane nosilac *razmjenske vrijednosti* i s tog gledišta i sama »razmjenska vrijednost«. Daljnja analiza ovog mi pokazuje da je razmjenska vrijednost samo jedan »pojavni oblik«, samostalan način prikazivanja *vrijednosti* sadržane u robi, a zatim prelazim na analizu te vrijednosti. Stoga je izričito rečeno, p. 36, 2. izd.^[231]: »Kad smo na početku ove glave na uobičajen način rekli: roba je upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost, bilo je to, tačno govoreći, pogrešno. Roba je upotrebna vrijednost, odnosno upotrebni predmet, i »vrijednost«. Kao ta dvostruka stvar, što i jest, ispoljava se ona čim se njena vrijednost javi u vlastitom obliku, u obliku različitom od njena prirodna oblika, čim stekne oblik *razmjenske vrijednosti*« itd. Ja dakle ne dijelim vrijednost na upotrebnu vrijednost i na razmjensku vrijednost kao suprotnosti na koje se cijepa ono apstraktno, »vrijednost«, već dijelim *konkretan društveni lik* proizvoda rada; »roba« je s jedne strane upotrebna vrijednost, a s druge strane »vrijednost«, ne razmjenska vrijednost, jer puki pojavni oblik nije njen vlastiti *sadržaj*.

Drugo, samo vir obscurus¹, koji nije shvatio nijednu riječ *Kapitala*, može zaključivati: kako Marx u jednoj napomeni uz prvo izdanje *Kapitala*^[235] odbacuje sve njemačko profesorsko lupetanje o »upotrebnoj vrijednosti« uopće i čitaocima koji hoće da saznaju nešto o pravim upotrebim vrijednostima upućuje na kakav »uvod u poznavanje robe« – kod njega *upotrebna vrijednost* ne igra nikakvu ulogu. Ona naravno ne igra ulogu svoje suprotnosti, »vrijednosti«, koja s njom nema ničeg zajedničkog, osim što se u imenu »upotrebna vrijednost« pojavljuje riječ »vrijednost«. On bi s istim pravom mogao reći da je kod mene zanemarena »razmjenska vrijednost«, jer je ona samo pojavni oblik vrijednosti, ali nije »vrijednost«, jer za mene »vrijednost« neke robe nije ni njena upotrebna vrijednost, ni njena razmjenska vrijednost.

Ako treba analizirati »robu« – najjednostavniju ekonomsku konkretost – treba ostaviti po strani sve odnose koji s danim predmetom analize nemaju nikakve veze. Ali ono što treba reći o robi ukoliko je ona upotrebna vrijednost, rekao sam stoga u nekoliko redaka, ali s druge strane sam istakao *karakterističan oblik* u kojem se ovdje pojavljuje upotrebna vrijednost – proizvod rada; naime: »Neka stvar može biti korisna i proizvod ljudskog rada, a da ne bude roba. Tko svojim proizvodom zadovoljava vlastitu potrebu stvara, doduše, upotrebnu vrijednost, ali ne i robu. Da bi proizvodio robu, on mora da proizvodi ne samo upotrebnu vrijednost, već upotrebnu vrijednost za druge, društvenu upotrebnu vrijednost« (p. 15^[231]). {To je korijen Rod-

¹ opskurant

bertusove »društvene upotrebne vrijednosti«.) Time sama upotrebna vrijednost – kao upotrebna vrijednost »robe« – dobija historijski-specifičan karakter. U primitivnim zajednicama, u kojima se npr. sredstva za život proizvode zajednički i dijele među članove zajednice, zajednički proizvod zadovoljava direktno životne potrebe svakog člana zajednice, svakog proizvođača; društveni karakter proizvoda, upotrebne vrijednosti, leži ovdje u njenom (općem) zajedničkom karakteru. {Naprotiv, g. Rodbertus pretvara »društvenu upotrebnu vrijednost« robe u »društvenu upotrebnu vrijednost« uopće, dakle bulazni.}

Kao što iz gornjeg proizlazi, bilo bi dakle čisto buncanje kad bi se sad kod analize robe – zato što se ona s jedne strane pokazuje kao upotrebna vrijednost ili dobro, s druge strane kao »vrijednost« – ovom prilikom »nadovezivala« svakojaka banalna razmišljanja o upotrebним vrijednostima ili dobrima koja ne pripadaju u područje svijeta roba, kao »državna dobra«, »općinska dobra« itd., kao što to čini Wagner i njemački profesor in general¹, ili o dobru »zdravlje« itd. Tamo gdje je sama država kapitalistički proizvođač kao pri eksploataciji rudnika, šuma itd., njen je proizvod »roba« i zato ima specifični karakter svake druge robe.

S druge strane vir obscurus² je previdio da ja već pri analizi robe ne ostajem kod dvostrukog načina u kojem se ona pokazuje, već odmah produžujem dale da se u tom dvostrukom bivstvovanju robe pokazuje dvostruk karakter rada čiji je ona proizvod: korisnog rada, tj. konkretnih načina rada koji stvaraju upotrebne vrijednosti i apstraktnog rada, rada kao trošenja radne snage, svejedno na koji se »koristan« način ona troši (na čemu kasnije počiva prikaz procesa proizvodnje); da pri izlaganju oblika vrijednosti robe, u krajnjoj liniji njenog novčanog oblika, dakle novca, vrijednost jedne robe ne predstavljam u upotrebnoj vrijednosti druge, tj. u naturalnom obliku druge robe; da sâm višak vrijednosti izvodim iz jedne »specifične« upotrebne vrijednosti radne snage, iz upotrebne vrijednosti koja samo njoj pripada itd. itd., da dakle kod mene upotrebna vrijednost igra posve drukčije važnu ulogu nego u dosadašnjoj ekonomskoj nauci, ali notabene³ da ona uvijek dolazi u obzir samo tamo gdje takvo razmatranje izvire iz analize danih ekonomskih oblika, a ne iz mudrovanja o pojmovima ili riječima »upotrebna vrijednost« i »vrijednost«.

I zato se pri analizi robe ni kad se govori o njenoj »upotrebnoj vrijednosti« ne nadovezuju odmah definicije »kapitala«, koje naravno moraju biti čista besmislica dok smo tek pri analizi elemenata robe.

Ali g. Wagnera u mom prikazu nervira (šokira) upravo to što neću da mu učinim ljubav da slijedim njemačko-domovinsko profesorsko »nastojanje« i pobrkam upotrebnu vrijednost i vrijednost. Iako vrlo post festum⁴, njemačko društvo je ipak malo-pomalo iz feudalne naturalne privrede, ili bar iz njene predominacije, prešlo na kapitalističku

¹ uopće – ² opskurant – ³ pazi – ⁴ kasno

privredu, ali profesori stoje još uvijek jednom nogom u starom blatu, što je prirodno. Iz kmetova veleposjednika oni su se pretvorili u kmetove države, vulgo¹ vlade. Zato naš vir obscurus, koji čak nije opazio da moja *analitička* metoda, koja ne polazi od *čovjeka*, već od ekonomski danog društvenog perioda, i koja nema ničeg zajedničkog s njemačko-proforskom metodom pojmova nadovezivanja («s riječima se lako sporiti, još lakše sistem stvoriti») kaže:

»U saglasnosti s *Rodbertusovim* a također sa *Schäffleovim* shvaćanjem ja kod *svake vrijednosti* ističem njen karakter *upotrebne vrijednosti* i naglašavam procjenu upotrebne vrijednosti tim više *zato što* se procjena razmjenske vrijednosti ne može nikako primijeniti na mnoga od najvažnijih privrednih dobara» {šta ga tjera na isprike? on se dakle kao državni službenik osjeća obaveznim da brka upotrebnu vrijednost i vrijednost!}, «a ni na državu i njene funkcije, ni na druge opće-privredne odnose» (p. 49, napomena).

{Ovo podsjeća na stare kemičare prije nauke o kemiji; kako je mast za jelo, koja se u običnom životu zove prosto mast (prema nordijskom običaju), obično u nekom stanju, nazvali su oni *kloride*, *cinkovu mast*, *antimonovu mast*, itd. mastima, držali su se dakle, da bismo govorili kao vir obscurus, *masnog* karaktera svih klorida, spojeva cinka i antimona.} Blebetanje se svodi na ovo: Kako izvjesna dobra, napose *država* (jedno dobro!) i njene »usluge« (napose usluge njenih profesora političke ekonomije), *nisu* »robe«, moraju se u samim »robama« sadržani oprečni karakteri {koji se *izričito* pojavljuju i u *robnom obliku* proizvoda rada} pobrkati jedni s drugima! Kod Wagnera i družine teško je uostalom tvrditi da oni više dobivaju ako se njihove »usluge« odrede prema njihovoj »upotrebnoj vrijednosti«, prema njihovom stvarnom »sadržaju« nego ako se one odrede prema njihovoj »plaći«² (prema »društveno određenoj cijeni« kako to kaže Wagner), tj. »procijene« prema njihovom *plaćanju*.

{Jedino što je jasno u osnovi te njemačke besmislice jest to da su se riječi *Wert*³ ili *Würde*⁴ u jeziku najprije primjenjivale na same korisne stvari koje su dugo postojale, čak i kao »proizvodi rada«, prije nego što su postale *robama*. Ali s naučnim određenjem »vrijednosti« robe to ima upravo toliko veze kao okolnost što se riječ *so* u antici najprije upotrebljavala za kuhinjsku *so*, i stoga od Plinija i *šećer* itd. figurira kao *vrsta soli* {indeed⁵ sva bezbojna čvrsta tijela koja se tope u vodi i imaju naročit okus}, zbog čega kemijska kategorija »*so*« obuhvaća i *šećer* itd.}

{Kako kupac ne kupuje robu zato što ona ima vrijednost, već zato što je ona »upotrebna vrijednost« i upotrebljava se za određene svrhe, razumije se samo po sebi I. da se upotrebne vrijednosti »procjenjuju«, tj. da se istražuje njihov *kvalitet* (jednako kao što se mjeri,

¹ pučki rečeno – ² kod Marxa igra riječi: *Gehalt* = sadržaj i *plaća* –
³ vrijednost – ⁴ dostojanstvo, unutrašnja vrijednost, kvalitet – ⁵ u stvari

važe itd. njihova količina); 2. da se, ako se različite vrste roba mogu uzajamno zamijeniti za istu upotrebu, ovoj ili onoj daje prednost itd. itd.}

U gotskom ima samo jedna riječ za *Wert* i *Würde*: *vairths*, *τιμή*, {*τιμάω* – ocijeniti, to jest procijeniti; odrediti cijenu ili vrijednost; izvršiti procjenu; metaf[orički] vrednovati, poštovati, uvažavati, odlikovati. *Τιμή* – ocjena, otud: određivanje vrijednosti ili cijene, proračun, procjena. Zatim: procjena vrijed[nosti], također sama vrijednost, cijena (Herodot, Platon), *αί τιμαί* – kod Demost[ena] troškovi. Zatim: procjena vrijednosti, čast, poštovanje, počasno mjesto, počasna služba itd., *Rost, Griech[isch]-Deutsch[es] Lexikon.*}

*Wert*¹, *Preis*² (*Schulze, Glossar*) gotski: *vairths*, adj., ἄξιος ἰσχυρός; staronordijski: *verdhr*, dostojan, *verdhr*, *Wert*, *Preis*; anglosaski: *veordh*, *vurdh*; engl[eski]: *worth*, adj. i subst. *Wert* i *Würde*.

»srednjovisokonjemački :

wert, gen. *werdes*, adj. *dignus*³ a isto tako *pfennincwert*. – *wert*, gen. *werdes*, *Werth*⁴, *Würde*, veličanstvenost, *aestimatio*⁵, roba određene *Werth*, npr. *pfennwert*, *pennyworth*. – *werde*: *meritum*⁶, *aestimatio*, *dignitas*⁷, dragocjeno svojstvo«. (*Ziemann, »Mittelhochdeutsches Wörterbuch.«*)

Wert i *Würde* su dakle sasvim usko povezani, etimološki i po značenju. Stvar zamagljuje neorgansko (pogrešno) sklanjanje riječi *Wert* koje se uobičajilo u novovisokonjemačkom: *Werth*, *Werthes* mjesto *Werdes* jer gotskom *th* odgovara visokonjemačko *d*, a ne *th=t*, a to je također slučaj u srednjovisokonjemačkom (*wert*, gen. *werdes*, l. c.). Prema pravilu koje vrijedi u srednjovisokonjemačkom, moralo bi *d* na završetku riječi postati *t*, dakle *wert* umjesto *werd*, ali genitiv *werdes*.

Ali sve ovo ima s ekonomskom kategorijom »*Wert*«⁸ jednako mnogo i jednako malo veze kao s kemijskom *Wert*⁹ kemijskih elemenata (atoma) ili s kemijskim ekvivalentima ili *Gleichwerten* (težinama u kojima se spajaju kemijski elementi).

Nadalje treba spomenuti da se čak i u tom jezičnom pogledu – ako iz prvobitne identičnosti riječi *Würde* i *Wert* slijedi samo po sebi, kao iz prirode stvari, da se ta riječ odnosila također na stvari, proizvode rada u njihovom naturalnom obliku – to kasnije prenijelo bez promjene direktno na cijene, tj. na vrijednost u njenom razvijenom obliku vrijednosti, tj. na razmjensku vrijednost, što sa samom stvari ima tako malo veze kao i to što se nastavila upotrebljavati ista riječ za *Würde* uopće, za počasnu službu itd. Dakle jezički ovdje nema razlikovanja između upotrebne vrijednosti i vrijednosti.

Prijedimo sad na autoritet našeg opskuranta, na *Rodbertusa* {riječ je o njegovom članku u »*Tübingener Zeitschrift*«}. Vir obscurus citira iz *Rodbertusa* ovo:

¹ vrijednost – ² cijena – ³ vrijedan, dostojan – ⁴ Wert – ⁵ procjena (vrijednosti) – ⁶ zasluga – ⁷ dostojanstvo. – ⁸ »vrijednost« – ⁹ valjanosti

U tekstu na str. 48:

«Postoji samo jedna vrsta vrijednosti, i to je upotrebna vrijednost. Ona je ili individualna upotrebna vrijednost ili društvena upotrebna vrijednost. Prva stoji u odnosu prema individuumu i njegovim potrebama, bez ikakva obzira na neku društvenu organizaciju.»

{To je već besmislica, usp. *Kapital*, p. 171^[231], gdje je rečeno da je proces rada kao svrshodna djelatnost radi izrađivanja upotrebni vrijednosti itd. »svim njegovim« (ljudskog života) »društvenim oblicima jednako svojstven« i »nezavisan od svakog od njih«. Prvo, prema individuumu ne stoji riječ »upotrebna vrijednost« već konkretne upotrebne vrijednosti, a koje od njih »stoje prema njemu« (kod ovih ljudi sve »stoji«; sve je zastalo), zavisi od stupnja društvenog procesa proizvodnje, odgovara dakle također »nekoj društvenoj organizaciji«. Ali ako Rodbertus hoće da kaže samo trivijalnost da upotrebna vrijednost koja stvarno stoji kao predmet upotrebe prema individuumu stoji prema njemu kao individualna upotrebna vrijednost, tada je to ili trivijalna tautologija ili je pogrešno, jer da ne govorimo o takvim stvarima kao riži, kukuruzu ili pšenici, i da ne govorimo o mesu, koje prema jednom Indijcu ne stoji kao živežna namirnica, individuuum može osjetiti potrebu za titulom profesora ili tajnog savjetnika ili za ordenom samo u sasvim određenoj »društvenoj organizaciji«.}

«Druga je upotrebna vrijednost, koju ima jedan društveni organizam koji se sastoji od mnogo individualnih organizama (odn. individua)» (p. 48, tekst).

Lijep njemački! Radi li se ovdje o »upotrebnoj vrijednosti« »društvenog organizma« ili o upotrebnoj vrijednosti koja se nalazi u posjedu jednog »društvenog organizma« {kao npr. zemlja u prvobitnim zajednicama}, ili o određenom »društvenom« obliku upotrebne vrijednosti u jednom društvenom organizmu, kao npr. tamo gdje prevladava robna proizvodnja, a upotrebna vrijednost koju pruža jedan proizvođač mora biti »upotrebna vrijednost za druge« i u tom smislu »društvena upotrebna vrijednost«? S takvim tručanjem ne može se ništa početi.

Prijedimo sad na drugu rečenicu Wagnerovog Fausta:¹

«Razmjenska vrijednost je samo historijski plašt i dodatak društvene upotrebne vrijednosti iz određenog historijskog perioda. Kad netko upotrebnoj vrijednosti suprotstavlja jednu razmjensku vrijednost kao logičku suprotnost, on logičkom pojmu logički suprotstavlja historijski pojam, što logički ne ide» (p. 48, napomena 4). »To je,« likuje ibidem² Wagnerus, »to je posve tačno!«

Tko je taj »netko« koji to radi? Sigurno da Rodbertus tu misli mene, jer je on prema R. Meyeru, svom famulusu³, napisao »velik debeat rukopis« protiv *Kapitala*. Tko logički suprotstavlja? Gospodin Rodbertus, za kojega su »upotrebna vrijednost« i »razmjenska vrijed-

¹ Rodbertusa – ² na istom mjestu – ³ pomoćniku

nost« obje od prirode samo »pojmovi«. U stvari, u svakom cjenovniku svaka pojedina vrsta robe vrši taj nelogičan proces da se kao *dobro*, *upotrebna vrijednost*, razlikuje od drugih kao pamuk, konac, željezo, žito itd., da predstavlja od drugih toto coelo¹ kvalitativno različito »dobro«, ali da predstavlja istovremeno i svoju *cijenu* kao nešto kvalitativno isto, ali kvantitativno različito *iste biti*. Ona se predstavlja u svom naturalnom obliku za onoga tko je treba i u od toga sasvim različitom *obliku vrijednosti* koji joj je sa svim ostalim robama »zajednički« i kao *razmjenska vrijednost*. Ovdje se radi o »logičkoj« suprotnosti samo kod Rodbertusa i njemu sličnih njemačkih profesorskih pedanata, koji polaze od »pojma« vrijednosti, a ne od »društvene stvari«, »robe«, i daju da se taj pojam u samom sebi rascijepi (udvostruči) te se tada svadaju koje je od dvaju prividenja ono pravo!

Ali ono što se nalazi u turobnoj pozadini afektiranih fraza jednostavno je besmrtno otkriće da čovjek u svim stanjima mora jesti, piti itd. {ne može se čak ni nastaviti: oblačiti se ili imati nož i viljušku ili krevet i stanove, jer to nije slučaj u svim *prilikama*}; ukratko, da on spoljašnje stvari za zadovoljenje svojih potreba mora u svim stanjima naći gotove u prirodi ili ih se domoći, ili ih pripremiti iz onog što nađe u prirodi; u tom svom stvarnom postupanju on se dakle odnosi faktički uvijek prema nekim spoljašnjim stvarima kao prema »upotrebnim vrijednostima«, tj. on s njima uvijek postupa kao s predmetima za svoju upotrebu; zato je upotrebna vrijednost prema Rodbertusu »logički« pojam; dakle, kako čovjek mora i disati, i »disanje« je »logički« pojam, ali ni za živu glavu »fiziološki«. Ali sva Rodbertusova plitkost ispoljava se u njegovoj suprotnosti između »logičkog« i »historijskog« pojma! On shvaća »vrijednost« (ekonomsku, nasuprot upotrebnoj vrijednosti robe) samo u njenom pojavnom obliku, *razmjenskoj vrijednosti*, i kako se ona javlja samo tamo gdje bar jedan dio proizvoda rada, upotrebnih predmeti, funkcioniraju kao »robe«, ali to ne od početka, nego tek u izvjesnom društvenom periodu razvitka, dakle na određenom stupnju historijskog razvitka, *razmjenska vrijednost* je »historijski« pojam. Međutim, da je Rodbertus – reći ću niže zašto on to nije vidio – analizirao dalje razmjensku vrijednost roba – jer ona postoji samo tamo gdje se *roba* javlja u množini, različite vrste roba – on bi iza tog pojavnog oblika našao »vrijednost«. Da je on dalje istraživao vrijednost, on bi dalje našao da u njoj stvar, »upotrebna vrijednost«, vrijedi kao puko opredmećenje ljudskog rada, kao *utrošak jednake ljudske radne snage* i zato je taj sadržaj predstavljen kao *predmetni karakter stvari*, kao [karakter] koji stvarno pripada *njoj samoj*, iako se ta predmetnost *ne* pojavljuje u svom naturalnom obliku {ali što čini da je potreban poseban *oblik vrijednosti*}. On bi dakle bio našao da »vrijednost« robe samo u jednom historijski razvijenom obliku izražava ono što postoji i u svim drugim historijskim oblicima društva, pa makar i u *drugom*

¹ u svakom pogledu.

obliku, naime društveni karakter rada ukoliko on postoji kao *utrošak* »društvene« radne snage. Ako je tako »vrijednost« robe samo određeni historijski oblik nečega što postoji u svim oblicima društva, takav je oblik i »društvena upotrebna vrijednost« kako on karakterizira »upotrebnu vrijednost« robe. Gospodin Rodbertus je uzeo mjeru veličine vrijednosti od Ricardo; ali isto tako kao ni Ricardo, nije istražio ni shvatio supstanciju same vrijednosti; npr. »zajednički« karakter [radnog procesa] u prvobitnim zajednicama kao zajednički organizam povezanih radnih snaga i zato *njihovog rada*, tj. utroška tih snaga.

Daljnje riječi o Wagnerovom lupetanju o ovom pitanju – suviše su. *Mjera veličine vrijednosti*. Gospodin Wagner me ovdje prihvaća, ali na svoju žalost nalazi da sam »eliminirao« rad na stvaranju kapitala« (p. 58, nap. 7).

»U prometu koji reguliraju društveni organi mora se kod određivanja *procijenjenih vrijednosti* odn. *propisanih cijena* primjereno uzeti u obzir taj *moment troškova*« (tako on naziva količinu rada koja je utrošena itd. u proizvodnji) »kao što se to u načelu i radilo kod ranijih odozgo određenih i zanatskih cijena i moralo bi se ponovo raditi u eventualnom *novom sistemu propisanih cijena*« (misli se socijalističkom!). »Ali *troškovi* u slobodnom prometu *nisu isključiv temelj* za određivanje razmjenskih vrijednosti i cijena i ne mogu to biti ni u jednom *zamisljivom društvenom stanju*. Jer nezavisno od troškova uvijek moraju nastupiti *kolebanja upotrebni*h vrijednosti i potreba, čiji *utjecaj na razmjensku vrijednost i cijene* (ugovorne i propisane) tada modificira i mora modificirati *utjecaj troškova*« itd. (p. 58, 59). »Za u oštromu ispravku socijalističkog učenja o vrijednosti... imamo zahvaliti (!) *Schäffleu*, koji u knjizi *Der sociale Körper* III, p. 278 kaže: »Ni kod jedne vrste društvenog utjecanja na potrebe i proizvodnju ne može se postići da *sve potrebe* ostanu uvijek kvalitativno i kvantitativno u ravnoteži s proizvodnjom. Ali ako je tako, tada *društveni kvocijenti vrijednosti troškova* ne mogu u isti mah *proporcionalno* vrijediti kao *društveni kvocijenti upotrebne vrijednosti*« (p. 59, nap. 9).

Da ovo izlazi samo na trivijalnost porasta i pada *tržišnih cijena* iznad i ispod vrijednosti i na pretpostavku da je u »Marxovoj socijalnoj državi« mjerodavna njegova za građansko društvo stvorena teorija vrijednosti, svjedoči Wagnerova rečenica:

»One će« (cijene) »povremeno odstupati više ili manje od toga« {od troškova}, »kod dobara čija je upotrebna vrijednost postala veća one će rasti, kod onih čija je upotrebna vrijednost postala manja – one će padati. *Samo na dugu stazu* troškovi će moći da uvijek iznova dođu do izražaja kao odlučujući regulator« itd. (p. 59).

Pravo. Za fantaziju opskuranta o privredno stvaralačkom utjecaju *prava* dovoljna je jedna rečenica, iako on stalno iznova iznosi apsurdno gledište koje je sadržano u njoj.

»Pojedinačno gospodarstvo ima na čelu, kao organ svoje tehničke i ekonomske djelatnosti..., jednu osobu kao pravni i privredni subjekt. To gospodarstvo dakle nije čisto privredna pojava, već je ono ujedno zavisno od stanja *prava*. Jer pravo

odlučuje o tome tko vrijedi kao osoba, a time i tko može stajati na čelu jednog gospodarstva« itd. (p. 65).

Saobraćaj i transport (p. 75–76) p. 80 (napomena).

Iz p. 82: gdje je »izmjena u (naturalnim) sastavnim dijelovima mase dobara« {jednog gospodarstva, alias¹ kod Wagnera krštena »razmjena dobara« biva proglašena za Schäffleovu »društvenu razmjenu materija« – bar jedan njen slučaj; ali ja sam riječ upotrijebio i pri »naturalnom« procesu proizvodnje kao razmjenu materija između čovjeka i prirode} uzeta od mene, gdje razmjena materija po prvi put dolazi u analizi R-N-R i prekidi se mijenjanja oblika kasnije označavaju također kao prekidi razmjene materije.

Ono što g. Wagner dalje kaže o »unutrašnjoj razmjeni« dobara koja se nalaze u jednoj grani proizvodnje (kod njega u jednom »pojedinačnom gospodarstvu«), dijelom u odnosu na njihovu »upotrebnu vrijednost«, a dijelom u odnosu na njihovu »vrijednost«, i o tom se kod mene raspravlja pri analizi prve faze R-N-R, naime R-N, primjer tkalca (*Kapital*, p. 85, 86; 87⁽²³¹⁾), gdje na završetku stoji: »Zbog toga naši posjednici roba otkrivaju da ista podjela rada koja ih čini nezavisnim privatnim proizvođačima čini i društveni proces proizvodnje i njihove odnose u tom procesu nezavisnim od njih samih, da se međusobna nezavisnost individua dopunjava sistemom svestrane stvarne materijalne zavisnosti« (*Kapital*, p. 87²).

Ugovori za stjecanje dobara putem prometa. Ovdje opskurant (vir obscurus) okreće moje i svoje naglavce. Kod njega je tu najprije pravo, a zatim promet; u stvarnosti se dešava obrnuto: najprije je tu promet, a zatim se iz njega razvija *pravni poredak*. Ja sam pri analizi robnog prometa pokazao da se kod razvijene trgovine trampom razmjenjivači prešutno priznaju kao jednake osobe i vlasnici dobara koja će uzajamno razmijeniti; oni to čine već u vrijeme dok jedan drugom nude svoje robe i pogađaju se oko cijene. Ovaj *faktični* odnos koji nastaje razmjennom i u razmjeni kasnije dobija *pravni oblik* u ugovoru itd.; ali taj oblik ne stvara ni svoj sadržaj, razmjenu, ni u njoj *dami međusobni odnos osoba*, već vice versa³. Kod Wagnera suprotno:

»*To stjecanje*« {dobara prometom} »nužno pretpostavlja određeni *pravni poredak*, na osnovu kojega (!) »se vrši promet« itd. (p. 84).

Kredit. Umjesto da prikaže razvoj novca kao *platežnog sredstva*, Wagner čini prometni proces, ukoliko se on odvija u tom obliku da oba ekvivalenta ne stoje istovremeno jedan prema drugom kao R-N, odmah »*kreditnim poslom*« (p. 85 sqq.), pri čemu »nadovezuje« da je to često povezano s plaćanjem »kamata«, što služi i tome da se »da povjerenje« i time »povjerenje« postavi kao temelj »kredita«.

¹ drugim imenom – ² Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 104. – ³ obrnuto

O *Puchtinom* itd. pravnom shvaćanju »imovine«, prema kojem ovamo spadaju i *duгови* kao *negativni sastojci* (p. 86, nap. 8).

Kredit je »*potrošački kredit*« ili »*proizvodni kredit*« (p. 86). Prvi pretežno na nižem stupnju civilizacije, drugi na »višem«.

O *uzrocima zaduženosti* {uzroci pauperizma: kolebanja žetvi, vojna služba, konkurencija robova} u starom Rimu. (Jhering, 3. izd., str. 234, II, 2. *Geist des römischen Rechts*.)

Prema g. Wagneru, na »nižem stupnju« prevladava »*potrošački kredit*« između »nižih potlačenih« klasa i »viših rasipničkih«. In fact¹: u Engleskoj, Americi *općenito* prevladava »*potrošački kredit*« s *izgradnjom sistema depozitnih banaka!*

»Napose se pokazuje... *proizvodni kredit* kao ekonomski faktor narodne privrede koja počiva na *privatnom vlasništvu na zemljišta i pokretne kapitala* i koja dopušta *slobodnu konkurenciju*. Taj se kredit nadovezuje na *posjedovanje imovine*, ne na imovinu kao čisto ekonomsku kategoriju«, zato je samo »*historijsko-pravna kategorija*« (!) (p. 87).

Zavisnost pojedinačnog gospodarstva i imovine od djelovanja spoljašnjeg svijeta, napose od utjecaja konjunktura u narodnoj privredi.

1. *Promjena u upotrebnoj vrijednosti*: u nekim slučajevima se poboljšavaju tokom vremena, kao uslov nekih prirodnih procesa (*vino, cigare, violine* itd.)

»Pogoršavaju se u velikoj većini... raspadaju se na svoje materijalne sastojke, slučajevi svake vrste.« Tome odgovara »*promjena*« razmjenske vrijednosti u istom smjeru, »*povećanje vrijednosti*« ili »*smanjenje vrijednosti*« (p. 96, 97). *Vidi o ugovoru za zakup stana* u Berlinu (p. 97, nap. 2).

2. *Iznijenjeno ljudsko poznavanje svojstava roba*; time je u *pozitivnom slučaju imovina povećana*. {*Upotreba kamenog ugljena za topljenje željeza* u Engleskoj oko 1620, kada je smanjenje šuma već ugrožavalo opstanak željezara; kemijska otkrića, kao otkriće joda (korištenje jodnih slanih izvora). Fosforit kao gnojivo. Antracit kao gorivo. Materije za plinsko osvjetljenje, za fotografiranje. Otkriće boja i lije-kova. Gutaperča, kaučuk. Biljna slonovača (od *Phytelephas macrocarpa*). Kreozot. Parafinske svijeće. Upotreba *asfalta, smrekovih iglica* (šumske vune), plinova iz visokih peći, katrana od kamenog uglja za dobijanje anilina, vunениh krpа, pilovine itd. itd.} U *negativnom slučaju smanjenje upotrebljivosti i stoga vrijednosti* (kao poslije otkrića trihina u svinjskom mesu, otrovnih materija u bojama, biljkama itd.) (p. 97, 98). Otkrića *ruda* u tlu, novih korisnih svojstava u njegovim proizvodima, otkriće njihove nove upotrebljivosti povećava *imovinu zemljoposjednika* (p. 98).

3. *Konjunktura*.

Utjecaj *svih spoljašnjih uslova* koji »bitno suodređuju *izradu*

¹ u stvari

dobara za promet, njihovu potražnju i prodaju«. . . stoga njihovu »razmjensku vrijednost«, također i razmjensku vrijednost »pojedinih već gotovog dobra. . . posve je ili pretežno nezavisna« od »privrednog subjekta«, »odn. vlasnika« (p. 98). *Konjunktura postaje »mjerodavan faktor« u »sistemu slobodne konkurencije« (p. 99). Jedan – »pomoću principa privatnog vlasništva« – pri tom dobija »ono što nije zaslužio« pa tako drugi trpi »štete«, »ekonomski nezasluzene gubitke«.*

O špekulaciji (nap. 10, p. 101). *Cijene stanova (p. 102, nap. 11). Ugljenokopi i željezare (p. 102, nap. 12). Brojne promjene tehnike obaraju vrijednosti industrijskih proizvoda, kao i oruđa za proizvodnju (p. 102, 103).*

Kod »privrede čije se stanovništvo i blagostanje povećava pretežu... povoljne šanse, iako s prigodnim povremenim i lokalnim padovima i kolebanjima, kod zemljišnog vlasništva, osobito kod gradskog (velegradskog)« (p. 102).

»Tako konjunktura donosi dobitke, ali naročito vlasniku zemljišta« (p. 103). »Ovi kao i većina drugih dobitaka na vrijednosti od konjunktura... samo su čisti zgodici na kocki«, kojima odgovaraju »gubici na kocki« (p. 103).

Isto o »trgovini žitom« (p. 103, nap. 15).

Tako se mora »otvoreno priznati... da je privredni položaj pojedinca ili porodice bitno i proizvod konjunktura« i to »nužno slabi značenje lične privredne odgovornosti« (p. [104], 105).

»Vrijedi li« zato »današnja organizacija narodne privrede i pravna baza« (!) »za nju, dakle privatno vlasništvo na. . . zemlju i kapital« itd. »za uglavnom nepromjenljivo uređenje«, tada, poslije dužeg preživljavanja, nema nikakva sredstva »za suzbijanje. . . uzroka« {nevolja koje proizlaze iz toga, pa bilo to zastajanje prodaje, krize, otpuštanje radnika, smanjenje plaća itd.}, »dakle ne tog zla samoga«, dok g. Wagner misli da suzbije »simptome«, »posljedice zla« time da »konjunkturalne dobitke« pogodi »porezima«, »ekonomski neskrivljene« »gubitke« koji su proizvod konjunktura »racionalnim. . . sistemom osiguranja« (p. 105).

To je, kaže opskurant, rezultat, ako se današnji način proizvodnje s njegovom »pravnom bazom« smatra za »nepromjenljiv«; ali njegovo istraživanje koje ide dublje nego socijalizam istjerat će »samu stvar« na čistac. Nous verrons,¹ kako?

Pojedini glavni momenti koji sačinjavaju konjunkturu.

1. *Kolebanja u žetvenim prinosima glavnih namirnica pod utjecajem vremenskih i političkih prilika, kao i smetnji za obrađivanje uslijed rata. To utječe na proizvođače i potrošače (p. 106). {O trgovcima žita: Tooke, History of Prices; za Grčku: Böckh, Staatshaushalt der Athener, I, 1, § 15; za Rim: Jhering, Geist, str. 238. Uvećana smrtnost nižih slojeva stanovništva danas sa svakim malim povećanjem cijena »sigurno je dokaz kako malo prosječna plaća u masi radničke klase prekoračuje*

¹ Vidjet ćemo

iznos koji je apsolutno potreban za život» (p. 106, nap. 19).} *Poboljšanja saobraćajnih sredstava* {»u isti mah«, kaže se uz to u nap. 20, »najvažnija pretpostavka špekulativne trgovine žitom koja izjednačuje cijene«, *izmijenjene metode obrade zemljišta* {»plodored«, »gajenjem različitih proizvoda, na koje različite vremenske prilike djeluju različito povoljno ili nepovoljno«}; otud *manja kolebanja u cijenama žita u kratkim razdobljima* ako se usporede »sa srednjim i starim vijekom«. Ali kolebanja su još i sada vrlo velika. (Vidi nap. 22, p. 107; na istom mjestu facts¹.)

2. *Promjene u tehnici. Nove metode proizvodnje.* Bessemerov čelik mjesto željeza itd., p. 107 (i uz to nap. 23). *Uvođenje strojeva umjesto ručnog rada.*

3. Promjene u komunikacionim i transportnim sredstvima, koje utječu na *prostorno kretanje ljudi i dobara*: To pogađa napose... *vrijednost zemljišnog posjeda i artikala niže specifične vrijednosti*; cijele proizvodne grane su prisiljene na teški prijelaz na druge metode rada (p. 107). {Uz to nap. 24. ib. *Porast vrijednosti zemljišta u blizini dobrih saobraćajnica* zbog bolje prode tu dobijenih proizvoda; *olakšanje nagomilavanja stanovništva u gradovima*, otud *ogroman porast vrijednosti gradskog zemljišta i vrijednosti u blizini takvih mjesta. Olakšani odvoz iz krajeva s dosad niskim cijenama žita i drugih poljoprivrednih i šumskih sirovina, rudarskih proizvoda u krajeve s višim cijenama*; kroz to u prvim krajevima otežan privredni položaj svih elemenata stanovništva sa stalnim prihodima, naprotiv korist za proizvođače i napose zemljoposjednike. Obrnuto djeluje *olakšani dovoz (uvoz!)* žita i drugih materija niske specifične vrijednosti. U zemlji koja kupuje robu na dobitku su potrošači, oštećeni su proizvođači; prisiljeni su da prijedu na druge proizvodnje, kao u Engleskoj od gajenja žita na stočarstvo u 40-im godinama uslijed konkurencije jeftinog istočnoevropskog žita u Njemačkoj. Težak položaj za *njemačke zemljoradnike* (sada) zbog *klime*, zatim zbog *nedavnih velikih povećanja plaća*, koje oni ne mogu tako lako da prebace na proizvode kao industrijalci itd.}

4. *Promjene ukusa, mode* itd., do kojih često dolazi za kratko vrijeme.

5. *Političke promjene* na području nacionalnih i međunarodnih odnosa (rat, revolucija itd.); utoliko što su *povjerenje i nepovjerenje* uslijed njih *sve važniji* pri rastućoj podjeli rada, izgradnji međunarodnog itd. saobraćaja, sudjelovanju kreditnog faktora, ogromnih dimenzija modernog vođenja rata itd. (p. 108).

6. *Promjene u poljoprivrednoj, obrtnoj i trgovačkoj politici.* (Primjer: reforma britanskog zakonodavstva o žitu.)

7. Promjene u *prostornom rasporedu i cjelokupnom ekonomskom položaju sveg stanovništva*; kao iseljavanje sa sela u gradove (p. 108, 109).

8. *Promjena u društvenom i ekonomskom položaju pojedinih slojeva stanovništva*, kao dopuštanjem slobode udruživanja itd. (p. 109). {Francuskih 5 milijardi^[236], nap. 29 ib.}

¹ podaci, činjenice.

Troškovi u pojedinačnom gospodarstvu. Pod »radom« koji proizvodi »vrijednost«, na koji se svode svi troškovi, treba napose razumjeti i »rad« u tačnom širem smislu, u kojem on »obuhvaća sve svjesne svrhovite ljudske djelatnosti koje su potrebne za dobijanje prinosa«, dakle napose također »duhovni rad« upravljača i djelatnost kojom se kapital stvara i upotrebljava, »stoga« i »dobit kapitala« koja plaća tu djelatnost pripada u »konstitucione elemente troškova«. »To shvaćanje je u protivrječnosti sa socijalističkom teorijom vrijednosti i troškova i s kritikom kapitala« (p. 111).

Opскурant mi podmeće da »višak vrijednosti koji proizvode jedino radnici na nepravedan način ostaje kapitalističkim poduzetnicima« (nap. 3, p. 114). Ja međutim kažem upravo suprotno; naime, da proizvodnja roba na izvjesnoj tački postaje nužno »kapitalističkom« proizvodnjom roba i da prema zakonu vrijednosti koji upravlja tom proizvodnjom »višak vrijednosti« pripada kapitalistu a ne radniku. Umjesto da se upušta u takvu sofistiku, katedarskosocijalistički karakter viri obscurni¹ potvrđuje se naprotiv slijedećom banalnošću, naime da

»bezuslovni protivnici socijalista« »previdaju svakako mnogobrojne slučajeve odnosa iskorišćavanja u kojima se čisti prihodi ne dijele tačno (!), troškovi proizvodnje individualnih poduzeća smanjuju suviše na štetu radnikâ (ponekad i kapitalista financijera) i suviše u korist poslodavaca« (l.c.).

Narodni dohodak u Engleskoj i Francuskoj (p. 120, $\chi - \varphi$).

Godišnji bruto-prihod u jednom narodu:

1. Cjelokupnost novoprodučenih dobara u godini. Domaće sirovine uvrstiti potpuno prema njihovoj vrijednosti; predmete izradene od tih sirovina i od inozemnih materijala {da bi se izbjeglo dvostruko zaračunavanje sirovih proizvoda} sa iznosom povećanja vrijednosti postignutog obrtnim radom; u trgovini prodane i prevezene sirovine i poluproizvode sa iznosom time prouzrokovanog povišenja vrijednosti.

2. Uvoz novca i roba iz inozemstva na osnovu renti od potražnih prava tuzemstva iz kreditnih poslova ili od ulaganja kapitala domaćih državljana u inozemstvu.

3. Posredstvom uvoza inozemnih roba realno plaćena zarada domaćih luka na brodarini u vanjskoj trgovini i posredničkom prometu.

4. Gotovina ili robe uvezene iz inozemstva kao rimese za strance koji borave u zemlji.

5. Uvoz iz besplatnih darova, kao kod trajnih davanja inozemstva tuzemstvu, trajnog useljavanja i stoga redovna useljenička imovina.

6. Suvišak vrijednosti od uvoza roba i novca koji se vrši u međunarodnoj trgovini {ali tada odbiti, l. izvoz u inozemstvo}.

7. Vrijednost korišćenja imovine za uživanje (kao od stambenih zgrada itd.) (p. 121, 122).

Za čist prihod treba odbiti među ostalim »izvoz dobara kao plaćanje

¹ opskuranta

za *zarade inozemnih luka od brodarina*« (p. 123). {Stvar nije tako jednostavna: *(unutrašnja) cijena proizvodnje + trošak prijevoza = prodajna cijena*. Izvozi li tuzemstvo svoje vlastite robe na svojim vlastitim brodovima, to inozemstvo plaća troškove prijevoza, ako tamo vladajuća tržišna cijena itd.}

«Pored trajnih davanja treba računati redovna plaćanja *stranim podanicima* u inozemstvu (plaće za podmićivanje, kao one Perzijanaca Grcima, *plaće stranih učesnaka* pod Louis-em XIV, Petrov novčić¹³⁷¹) (p. 123, nap. 9).

Zašto ne *supsidije*, koje su njemački kneževi primali redovito od Francuske i Engleske?

Vidi naivno razvrstane *dijelove prihoda privatnika* koji se sastoje od »državnih i crkvenih usluga« (p. 125, napomena 14).

Procjena vrijednosti kod pojedinaca i u narodnoj privredi.

Uništenje jednog dijela neke zalihe robe da bi se ostatak prodao skuplje Cournot u raspravi *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses*, 1838, naziva »une véritable création de richesse dans le sens commercial du mot«¹ (p. 127, nap. 3).

Upoređenje o opadanju potrošnih *zaliha* kod privatnika ili, *kako to zove Wagner, njihovog »kapitala za korištenje»* u našem periodu kulture, napose u *Berlinu*, p. 128, nap. 5, p. 129, nap. 8 i 10; pored toga, premalo novca ili vlastitog *obrotnog kapitala* u samom *poslu proizvodnje*, p. 130 i tamo nap. 11.

Relativno veće značenje vanjske trgovine danas, p. 131, nap. 13, p. 132, nap. 3.

Pisano od druge polovine 1879.
do novembra 1880.

¹ »pravo stvaranje bogatstva u trgovačkom smislu riječi«

Karl Marx

[Koncepti za odgovor na pismo
Vere I. Zasulič⁽¹⁵⁵⁾]

[Prvi koncept]

1. Razmatrajući postanak kapitalističke proizvodnje rekao sam da je njena osnova »radikalno odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju« (francusko izdanje *Kapitala*, p. 315, stupac I) i da »osnovicu čitavog ovog razvitka čini eksproprijacija zemljoradnika. Ona još nije dovršena radikalnim načinom osim u Engleskoj . . . Ali sve druge zemlje zapadne Evrope idu istim putem.« (I. c., stup. II).

Ja sam dakle izričito ograničio »historijsku neizbježnost tog kretanja na zemlje zapadne Evrope. A zašto? Usporedite, molim, glavu XXXII, gdje stoji:

»Proces uništenja koji pretvara individualna i rasparčana sredstva za proizvodnju u društveno koncentrirana sredstva za proizvodnju, koji od sićušnog vlasništva mnogih stvara divovsko vlasništvo malo njih, ova bolna, ova užasna eksproprijacija radnog naroda, sačinjava porijeklo, postanak kapitala . . . *Privatno vlasništvo* koje počiva na ličnom radu . . . biva potisnuto od *kapitalističkog privatnog vlasništva*, koje počiva na eksploataciji rada drugih, na najamnom radu.« (p. 340, stupac II.)⁽¹⁵⁷⁾

Tako se u ovoj analizi govori o *pretvaranju jednog oblika privatnog vlasništva u drugi oblik privatnog vlasništva*. A pošto zemlja u rukama ruskih seljaka nije nikada bila *njihovo privatno vlasništvo*, kako bi se to izlaganje moglo primijeniti na njih?

2. S historijskog gledišta jedini ozbiljan argument koji govori u prilog *neizbježnog raspadanja* općine ruskih seljaka je ovaj: Vraćajući se u daleku prošlost posvuda u zapadnoj Evropi se susreće zajedničko vlasništvo tipa više ili manje arhaičkog; s društvenim napretkom ono je posvuda nestalo. Zašto bi ono izbjeglo istu sudbinu jedino u Rusiji?

Odgovaram: Zato što se u Rusiji, zahvaljujući jedinstvenoj kombinaciji okolnosti, seoska zajednica, koja još postoji u nacionalnom mjerilu, može postepeno osloboditi svojih prvobitnih osobina i razviti direktno kao element kolektivne proizvodnje u nacionalnom mjerilu.

Zahvaljujući upravo tome što je ona savremenik kapitalističke proizvodnje, ruska seoska zajednica može da prisvoji sve njene pozitivne tekovine, ne prolazeći kroz njene strahovite peripetije. Rusija ne živi izolirano od savremenog svijeta; ona više nije plijen stranog osvajača kao Indija.

Ako ruski poklonici kapitalističkog sistema poriču *teorijsku* mogućnost takvog razvoja, ja bih im postavio pitanje: Da li je Rusija, da bi koristila strojeve, parobrode, željeznice itd., morala da kao Zapad prolazi kroz dug period rađanja mašinske industrije? Neka mi još objasne kako su oni uspjeli da kod sebe u tren oka uvedu sav mehanizam razmjene (banke, kreditne zavode itd.), za čije je stvaranje Zapadu trebalo nekoliko vijekova?

Da su u trenutku oslobođenja seljaka seoske zajednice bile najprije dovedene u uslove normalnog blagostanja i da je, zatim, ogroman javni dug, koji je najvećim dijelom plaćen na trošak i teret seljaka, zajedno s drugim ogromnim sumama koje su posredovanjem države (i uvijek na račun seljaka) dane »novim stupovima društva«, koji su se pretvorili u kapitaliste – da su svi ti izdaci poslužili za *daljnji razvoj* seoske zajednice, tada danas nitko ne bi buncao o »historijskoj neizbježnosti« uništenja te zajednice; svatko bi u njoj vidio element obnove ruskog društva i element superiornosti nad zemljama koje su još porobljene od kapitalističkog režima.

Druga povoljna okolnost za očuvanje ruske općine (na putu razvoja) jest ta, što je ona ne samo savremenik kapitalističke proizvodnje, već što je ona nadživjela period u kojem se taj društveni sistem pokazivao još netaknut, što ga ona naprotiv nalazi kako u zapadnoj Evropi tako i u Sjedinjenim Državama u borbi i s naukom, i s narodnim masama, i sa samim proizvodnim snagama koje taj sistem rađa.* Jednom riječju, ona nalazi kapitalizam u krizi koja se može svršiti samo njegovim uklanjanjem, povratkom savremenog društva na »arhaički tip« zajedničkog vlasništva, ili, kako to kaže jedan američki autor¹, nimalo sumnjiv zbog revolucionarnih tendencija i podržavan u svojim radovima od vašingtonske vlade, – »novi sistem« kojem teži savremeno društvo »bit će obnova (a revival) arhaičkog društvenog tipa u višem obliku (in a superior form)«. Ne treba se dakle dati suviše uplašiti riječju »arhaičan«.

Ali tada bi bar trebalo poznavati promjene o kojima je riječ. Mi o njima ne znamo ništa.

* [U rukopisu precrtano:] Jednom riječju, što se on pretvorio u poprište oštirih antagonizama, kriza, sukoba i periodičkih bankrotstava, što on otkriva i najvećem slijepcu da je on prelazni sistem proizvodnje, osuđen da bude uklonjen povratkom društva.

¹ Misli se na knjigu *L. Morgan: Ancient Society...*, London 1887, p. 552

Historiju propadanja prvobitnih zajednica (pogrešilo bi se kad bi se one sve strpale u isti koš; kao kod geoloških formacija, tako i kod historijskih formacija ima čitav niz tipova, primarnih, sekundarnih, tercijarnih itd.) tek treba napisati. Dosad su dane samo oskudne skice. Ali u svakom slučaju istraživanja su dovoljno napredovala da bi se ustvrdilo: 1) da je vitalnost prvobitnih zajednica bila neuporedivo veća od vitalnosti semitskog, grčkog, rimskog itd. društva i, a fortiori¹, od vitalnosti modernog kapitalističkog društva; 2) da uzroci njihovog propadanja proistječu iz ekonomskih činjenica koje su ih sprečavale da prekorače izvjestan stepen razvoja, iz historijskih sredina koje nisu nimalo slične historijskoj sredini današnje ruske komune.

Kad se čitaju historije prvobitnih zajednica koje su napisali buržuji, treba biti oprezan. Oni ne uzmiču ni pred falsifikatima. Npr. Sir Henry Maine, koji je bio vatren saradnik engleske vlade u njenom djelu nasilnog uništavanja indijskih komuna, uvjerava nas licemjerno da su svi plemeniti naponi sa strane vlade da sačuva te komune propali pred spontanom snagom ekonomskih zakona.

Na ovaj ili onaj način te komune su propale u neprestanim ratovima, vanjskim i unutrašnjim; one su vjerojatno umrle nasilnom smrću; kad su germanska plemena zauzela Italiju, Španiju, Galiju itd., njihove komune arhaičkog tipa već više nisu postojale. Ipak njihovu prirodnu vitalnost dokazale su dvije činjenice. Ima osamljenih primjera koji su nadživjeli sve peripetije srednjeg vijeka i sačuvali se sve do naših dana, npr. u mom zavičaju, na području Trijera. Ali što je važnije, ona je utisnula svoje vlastite osobine komuni koja ju je istisnula – komuni u kojoj je orača zemlja postala privatno vlasništvo, dok su šume, pašnjaci, pustoši itd. još uvijek zajedničko vlasništvo – tako da je Maurer dešifrirajući tu komunu sekundarne formacije mogao rekonstruirati arhaički prototip. Zahvaljujući karakterističnim crtama uzajmljenim od tog prototipa, nova komuna, koju su Nijemci uveli u svim osvojenim zemljama, bila je u vrijeme cijelog srednjeg vijeka jedino ognjište narodne slobode i narodnog života.

Ako poslije Tacitovog vremena ne znamo ništa o životu njemačke komune ni o načinu i vremenu njenog nestanka, zahvaljujući opisu Julija Cezara znamo bar njenu polaznu tačku. U njegovo vrijeme zemlja se već dijelila godišnje među *rodove* i *plemena* njemačkih saveza, a još ne među pojedine članove jedne komune. *Seoska komuna* u Njemačkoj potekla je dakle iz jednog starijeg tipa, ona je tamo bila proizvod jednog samoniklog razvitka, a nije uvezena gotova iz Azije. Tamo – u Indiji – mi je susrećemo također i uvijek kao *posljednji član* ili posljednji period arhaičke formacije.

Radi prosuđivanja moguće sudbine komune sa čisto teorijskog stanovišta, tj. pretpostavljajući uvijek normalne uslove života, sad

¹ tim više

treba da odredim izvjesne karakteristične crte po kojima se »zemljoradnička komuna« razlikuje od starijih tipova.

Prvo, sve ranije prvobitne zajednice počivaju na krvnom srodstvu svojih članova; slomivši tu snažnu ali usku vezu, zemljoradnička komuna je sposobnija za prilagodavanje, širenje i održavanje kontakata sa strancima.

Zatim, u njoj su kuća i njena dopuna, dvorište, već privatno vlasništvo zemljoradnika, dok je davno prije nego je uopće zavedena zemljoradnja zajednička kuća bila jedna od materijalnih osnovica pretходnih zajednica.

Najzad, iako orača zemlja ostaje zajedničkim vlasništvom, ona se periodički dijeli među članove zemljoradničke komune, tako da svaki zemljoradnik iskorištava za vlastiti račun polja koja su mu dodijeljena i individualno prisvaja njihove plodove, dok se u starijim zajednicama proizvodnja vrši zajednički i dijeli se samo njen proizvod. Taj prvi tip kooperativne ili kolektivne proizvodnje bio je, svakako, rezultat slabosti izoliranog pojedinca, a ne podruštvljenja sredstava za proizvodnju.

Može se lako shvatiti da dualizam koji je nerazdvojno povezan sa »zemljoradničkom komunom« može da je nadahne snažnom životnom snagom, jer, s jedne strane, zajedničko vlasništvo i svi društveni odnosi koji proizlaze iz njega čine njen položaj čvrstim, dok u isto vrijeme privatna kuća, obrađivanje po parcelama orače zemlje i privatno prisvajanje plodova dopuštaju razvitak individualnosti nespojiv s uslovima ranijih zajednica. Ali nije manje očividno ni to da upravo taj dualizam može s vremenom postati izvor raspadanja. Ako ostavimo po strani sve utjecaje neprijateljskih sredina, sama postepena akumulacija pokretnog bogatstva, koja počinje s bogatstvom u životinjama (i dopušta čak i bogatstvo u robovima), sve značajnija uloga koju pokretni element igra u samoj zemljoradnji i mnoštvo drugih okolnosti koje su neodvojive od te akumulacije, ali čije bi me izlaganje odvelo predaleko, rađe na razlaganju ekonomske i društvene jednakosti i dopuštaju da se u krilu same komune rodi sukob interesa koji povlači za sobom najprije pretvaranje orače zemlje u privatno vlasništvo i najzad privatno prisvajanje šuma, pašnjaka, pustara itd., koji su već postali *zajedničkim dodacima* privatnog vlasništva. Stoga se »zemljoradnička komuna« svuda predstavlja kao najnoviji tip arhaičke društvene formacije i u historijskom kretanju zapadne Evrope, stare i savremene, period zemljoradničke komune se pojavljuje kao prelazni period od zajedničkog vlasništva na privatno vlasništvo, kao period prelaza od primarne formacije na sekundarnu. No da li to znači da u svim okolnostima razvoj »zemljoradničke komune« mora da slijedi taj put? Nipošto. Njezin osnovni oblik dopušta ovu alternativu: ili će element privatnog vlasništva koji ona sadrži odnijeti pobjedu nad kolektivnim elementom, ili će ovaj drugi odnijeti pobjedu nad onim prvim. Sve zavisi od historijske sredine u kojoj se ona nalazi ...

Ta dva rješenja su *a priori*¹ moguća, ali za jedno ili drugo očividno su potrebne posve različite historijske sredine.

3. Rusija je jedina evropska zemlja u kojoj se »zemljoradnička komuna« sačuvala u nacionalnom mjerilu do danas. Ona nije postala plijen stranog osvajača kao Indija, niti živi izolirana od savremenog svijeta. S jedne strane zajedničko vlasništvo na zemlju dopušta joj da obrađivanje zemlje po parcelama i individualističko pretvori direktno i postepeno u kolektivnu zemljoradnju, i ruski seljaci je već vrše na nepodijeljenim livadama. Fizička konfiguracija ruskog tla upućuje na mehaničku eksploataciju u velikom mjerilu; dobra upoznatost seljaka s *artelom* olakšava mu prijelaz od obrađivanja po parcelama na kooperativan rad, i najzad rusko društvo, koje je tako dugo živjelo o njegovom trošku, duguje mu predujmove koji su potrebni za jedan takav prelaz.* S druge strane, *istovremenost* zapadne proizvodnje, koja gospodari svjetskim tržištem, dopušta Rusiji da inkorporira u komunu sve pozitivne tekovine koje je stvorio kapitalistički sistem, ne polazeći kroz kaudinski jaram¹²³⁸.

Ako glasnogovornici »novih oslonaca društva« poriču *teorijsku* mogućnost evolucije savremene seoske komune, treba ih zapitati: je li Rusija bila prisiljena, kao Zapad, da prolazi kroz dug period radanja mašinske industrije da bi došla do strojeva, parobroda, željeznica itd? Trebalo bi ih još zapitati: kako su uspjeli da u tren oka zavedu kod sebe cijeli mehanizam razmjene (banke, dionička društva itd.) za čiju je izgradnju Zapadu trebalo nekoliko vijekova?

Ima jedna crta u »zemljoradničkoj komunici« u Rusiji koja je slabi, koja joj je štetna u svakom pogledu. To je njena izoliranost, nedostatak veze između života jedne komune i života drugih, taj *lokalizirani mikrokozam*, koji se ne sreće svuda kao imanentno svojstvo tog tipa, ali koji je svuda gdje se nalazi dao da iznad komuna iskrсне više ili manje centralistički despotizam. Federacija ruskih republika na Sjeveru dokazuje da je ta izolacija, koja izgleda da je prvobitno bila uslovljena ogromnim prostranstvom teritorija, bila velikim dijelom učvršćena političkim udesima koje je Rusija morala da podnese od mongolske invazije nadalje. Danas je to zapreka koja bi se uklonila vrlo lako. Trebalo bi jednostavno *восторь*², vladinu ustanovu, zamijeniti skupštinom seljaka koju biraju same komune, a koja bi služila kao privredni i administrativni organ njihovih interesa.

Jedna s historijskog stanovišta vrlo povoljna okolnost za održanje »zemljoradničke komune« putem njenog daljnjeg razvitka jest ta što je ona ne samo savremenik zapadnjačke kapitalističke proizvodnje,

* [U rukopisu precrtano:] Naravno, moralo bi se početi s time da se komuna dovede u normalno stanje na *sadašnjoj osnovici*, jer seljak je svuda neprijatelj naglih promjena.

pa stoga može prisvajati njene plodove ne podvrgavajući se njenom *modus-u operandi*², nego također što je nadživjela epohu u kojoj je kapitalistički sistem bio još netaknut, što ga ona naprotiv u zapadnoj Evropi kao i u Sjedinjenim Državama nalazi u borbi s radnim masama, s naukom i sa samim proizvodnim snagama koje on rađa – jednom riječju u krizi koja će se završiti ukidanjem kapitalizma, povratkom savremenog društva višem obliku »arhaičkog« tipa kolektivnog vlasništva i kolektivne proizvodnje.

Razumije se da bi se evolucija komune vršila postepeno i da bi prvi korak bio da se ona stavi u normalne uslove na *njenoj sadašnjoj osnovici*.*

Ali nasuprot njoj ispriječilo se zemljišno vlasništvo, koje drži u svojim rukama gotovo polovinu, i to najbolji dio, zemlje, da se i ne spominju državna dobra. Upravo se zato održanje »seoske komune« putem njenog daljnjeg razvijanja stapa ujedno s općim kretanjem ruskog društva, čiji je preporod moguć samo uz tu cijenu.

Čak i s čisto ekonomskog stanovišta Rusija može izići iz ćorsokaka u kojem se nalazi njena poljoprivreda evolucijom seoske komune; ona bi uzalud pokušavala da iz njega izide izdavanjem u zakup majura na engleski način, čemu se protive svi društveni uslovi zemlje.

Ako se apstrahira od svih nevolja koje sada preopterećuju rusku »seosku komunu«, i ako se razmotre samo njen konstitutivni oblik i njena historijska sredina, prije svega je očevidno da jedna od njenih osnovnih karakteristika, zajedničko vlasništvo na zemlju, čini prirodnu osnovicu za kolektivnu proizvodnju i prisvajanje. Osim toga, dobra upoznatost ruskog seljaka s odnosima u *artelu* olakšala bi mu prelaz od obrađivanja pojedinih parcela na kolektivni rad, koji on već primjenjuje u izvjesnoj mjeri na nepodijeljenim livadama, pri isušivanju

* [U rukopisu precrtano:] A historijskom položaju ruske seoske komune nema sličnog: Jedina u Evropi ona se nije sačuvala samo u stanju ruševina poput rijetkih i čudnovatih minijatura, u stanju olupina arhaičkog tipa, koje su se još tu skoro mogle susresti na Zapadu, već kao gotovo prevladavajući oblik narodnog života i raširen u ogromnom carstvu. Ako ona u zajedničkom vlasništvu na zemlju posjeduje osnovicu za kolektivno prisvajanje, njena historijska sredina, istovremeno kapitalističke proizvodnje, pruža joj posve gotove materijalne uslove zajedničkog rada u ogromnom mjerilu. Ona je dakle u stanju da inkorporira pozitivne tekovine koje je stvorio kapitalistički sistem, ne prolazeći kroz njegove nevolje. Ona može postepeno istisnuti poljoprivredu na parcelama poljoprivredom na veliko uz pomoć strojeva, na što podstiče fizička konfiguracija ruske zemlje. Ona može dakle postati *neposredna polazna tačka* za ekonomski sistem kojem teži savremeno društvo i navući novu kožu, ne vršeći samoubistvo. Naprotiv, trebalo bi početi s tim da se društvo dovede u normalno stanje.

² načinu djelovanja

i pri drugim poduhvatima od općeg interesa. Ali da bi kolektivni rad u poljoprivredi u pravom smislu mogao potisnuti obrađivanje po parcelama – izvor privatnog prisvajanja – potrebno je dvoje: ekonomska potreba takvog preobražaja i materijalni uslovi za njegovo provođenje.

Što se tiče ekonomske potrebe, ona bi se osjetila u samoj »seoskoj komuni« od trenutka kad bi ona bila postavljena u normalne uslove, to jest čim bi tereti koji je tiše bili uklonjeni i njena obradiva zemlja dobila normalnu površinu. Prošlo je vrijeme kad je ruska poljoprivreda tražila samo zemlju i individualnog zemljoradnika opremljenog više ili manje primitivnim oruđem ... To vrijeme je prošlo tim brže što ugnjetavanje zemljoradnika kvari njegovo polje i čini ga neplodnim. Sad mu je potreban kooperativan rad organiziran u velikom mjerilu. Osim toga, da li bi seljak kome nedostaju potrebne stvari za obradu 2 ili 3 desetine bio napredniji sa deset puta većim brojem desetina?

Ali gdje da se nađu oruđe, đubrivo, agronomske metode itd., sva sredstva neophodna za kolektivnu obradu zemlje? U tome je upravo velika premoć ruske »seoske komune« nad arhaičkim komunama istog tipa. Jedino ona se u Evropi sačuvala u velikom, nacionalnom mjerilu. Tako se ona nalazi smještena u historijskoj sredini gdje joj istovremenost kapitalističke proizvodnje pruža sve uslove za kolektivni rad. Ona je u stanju da usvoji pozitivne tekovine koje je stvorio kapitalistički sistem, ne prolazeći kroz njegove nevolje. Fizička konfiguracija ruske zemlje podstiče na poljoprivrednu eksploataciju pomoću strojeva, organiziranu u velikom mjerilu, vodenu kooperativnim radom. Što se tiče početnih troškova organizacije – intelektualnih i materijalnih – rusko društvo ih duguje »seoskoj komuni«, na čiji račun je ono tako dugo živjelo i u kojoj treba da potraži i svoj »element preporoda«.

Najbolji dokaz da takav razvitak »seoske komune« odgovara historijskom toku naše epohe jest kobna kriza kroz koju prolazi kapitalistička proizvodnja u evropskim i američkim zemljama, u kojima se ona najviše razmahala, kriza koja će svršiti njenim uklanjanjem, povratkom savremenog društva višem obliku najarhaičnijeg tipa – kolektivnoj proizvodnji i prisvajanju.

4. Da bi se moglo razvijati, treba prije svega živjeti, a svakodobro vidi da je upravo sada život »seoske komune« ugrožen.

Da bi se zemljoradnici eksproprisali nije ih potrebno otjerati s njihove zemlje kako se to učinilo u Engleskoj i drugdje; nije potrebno ni da se zajedničko vlasništvo ukine ukazom. Otmite seljacima proizvod njihovog poljoprivrednog rada iznad neke izvjesne mjere, i uprkos vašoj žandarmeriji i vašoj armiji vi nećete uspjeti da ih privežete uz njihova polja! U posljednjem periodu Rimskog Carstva provincijski dekurioni, ne seljaci već zemljišni vlasnici, bježali su iz svojih kuća, napuštali svoje zemlje, čak su se prodavali u ropstvo, i sve to

da bi se riješili jednog vlasništva koje nije bilo samo službeni izgovor da bi ih bez milosrđa i bez sažaljenja cijedili.

Poslije takozvanog oslobodenja seljaka država je stavila rusku komunu u neprirodne ekonomske uslove i od tog vremena nije prestala da je preopterećuje uz pomoć društvenih snaga koncentriranih u njenim rukama. Iznurena poreskim teretima ona je postala inertna masa koju lako iskorišćavaju trgovina, zemljišni vlasnici i zelenaši. To ugnjetavanje koje je dolazilo izvana raspalilo je u krilu same zajednice već postojeći konflikt interesa i u njoj naglo razvilo klice raspadanja. Ali to nije sve.* Na trošak i teret seljaka država je kao u stakleniku odgajala one grane zapadnjačkog kapitalističkog sistema, koje su, ne razvijajući nimalo proizvodne snage zemljoradnje, najprikladnije da olakšaju i ubrzaju krađu njenih plodova od strane neproduktivnih posrednika. Ona je tako pomogla bogaćenje nove kapitalističke gamadi koja siše već toliko oslabljenu krv »seoske komune«.

... jednom riječju, država je pružila svoju pomoć preranom razvitku tehničkih i ekonomskih sredstava najprikladnijih da se olakša i ubrza iskorišćavanje zemljoradnika, to jest najveće proizvodne snage u Rusiji, i da se obogate »novi oslonci društva«.

5. Ta saradnja razornih utjecaja, ne slomi li se snažnim reagiranjem, mora prirodno dovesti do smrti seoske komune.

Ali pita se: Zašto svi ti interesi (uključujući veliku industriju koja se nalazi pod tutorstvom vlade) koji sad nalaze tako dobar račun u sadašnjem stanju seoske komune, svjesno kuju zavjeru da zakolju kokoš koja im nosi zlatna jaja? Upravo zato jer osjećaju da to »sadašnje stanje« nije više održivo, da je, prema tome, sadašnji način da se komuna iskorišćava zastario. Bijeda zemljoradnika već je zarazila zemlju, koja postaje neplodnom. Dobre žetve se izravnavaju s gladnim godinama. Prosjek posljednjih deset godina otkrio nam je da poljoprivredna proizvodnja ne samo stagnira već i nazaduje. Najzad, prvi put Rusija mora uvoziti žitarice umjesto da ih izvozi. Dakle nema više vremena za gubljenje. Treba s tim svršiti. Manjinu više ili manje imućnih seljaka treba konstituirati u seosku srednju klasu, a većinu treba pretvoriti u prave proletere. – U tom cilju zastupnici »novih stupova društva« proglašavaju i same rane koje se nanose komuni za prirodne simptome njene staračke slabosti.

Kako su mnogi različiti interesi, napose oni »novih stupova društva«, koji su podignuti pod dobrostivom vladavinom Aleksandra II, našli svoj račun u *sadašnjem stanju* »seoske komune«, zašto bi oni svjesno kovali zavjeru za njezinu smrt? Zašto njihovi zastupnici progla-

* [U rukopisu precrtano:] Na trošak i teret seljaka država je kao u stakleniku odgajala izrasline kapitalističkog sistema koje se najlakše aklimatiziraju: berzu, špekulaciju, banke, dionička društva, željeznice, čije deficite ona podmiruje a čije profite prepušta poduzetnicima da ih oni unovče itd. itd.

šavaju rane nanijete komuni za nepobitne dokaze njene prirodne trošnosti? Zašto oni hoće da zakolju svoju kokoš sa zlatnim jajima?

Jednostavno zato jer su ekonomske činjenice, čija analiza bi me vodila predaleko, otkrile tajnu da se *sadašnje stanje komune više ne može održati*, i da će uskoro uslijed same nužnosti stvari sadašnji način iskorišćavanja narodnih masa zastarjeti. Dakle, treba nešto novo, a to novo koje se sugerira u najrazličitijim oblicima izlazi uvijek na ovo: ukinuti zajedničko vlasništvo, dati da se manjina više ili manje imućnih seljaka konstituira kao srednja seoska klasa, a da se velika većina pretvori u čiste proletere.

S jedne strane »seoska komuna« je dovedena gotovo do propasti, a s druge strane moćna zavjera čeka u zasjedi da joj zada smrtni udarac. Da bi se spasila ruska komuna, potrebna je ruska revolucija. Uostalom, oni koji u svojim rukama drže političke i društvene snage čine sve što mogu da mase pripreme za takvu katastrofu.

U isto vrijeme kad se komuni pušta krv i kad se ona mrcvari, kad se njena zemlja čini neplodnom i osiromašuje, književni lakeji »novih stupova društva« ironično nazivaju rane koje su joj nanijete simptomima njene prirodne trošnosti. Tvrdi se da ona umire prirodnom smrću i da bi bilo dobro da joj se skрати agonija. Ovdje se više ne radi o problemu koji treba riješiti; ovdje se posve jednostavno radi o neprijatelju koga treba tući. Da bi se spasila ruska komuna, potrebna je ruska revolucija. Uostalom, ruska vlada i »novi stupovi društva« čine sve što mogu da pripreme mase na takvu katastrofu. Ako do revolucije dođe u pogodno vrijeme, ako ona koncentrira sve svoje snage da bi osigurala slobodan razmah seoske komune, ona će se uskoro razviti kao element preporoda ruskog društva i kao element superiornosti nad zemljama koje je podjarmio kapitalistički režim.

[Drugi koncept]

1. U *Kapitalu* sam pokazao da je pretvaranje *feudalne proizvodnje* u *kapitalističku proizvodnju* imalo za polaznu tačku *eksproprijaciju proizvođača*, a napose da je »osnovica cijelog ovog razvika *eksproprijacija zemljoradnika*« (p. 315 francuskog izdanja). Ja nastavljam: »Ona« (eksproprijacija zemljoradnika) »radikalno je provedena samo u Engleskoj... *sve druge zemlje zapadne Evrope* idu istim putem.«

Tu »historijsku neizbježnost« ja sam dakle izričito *ograničio* na »*zemlje zapadne Evrope*«. Da ne bih ostavio ni najmanju sumnju o tome šta mislim, na str. 341 kažem:

»*Privatno vlasništvo*, kao suprotnost prema kolektivnom vlasništvu, postoji samo tamo gdje... *spoljašnji uslovi rada* pripadaju *privatnicima*. Ali prema tome da li su ti privatnici radnici ili neradnici, privatno vlasništvo mijenja oblik.«

Tako je proces koji sam analizirao zamijenio jedan oblik privatnog rascjepkanog vlasništva radnika kapitalističkim vlasništvom vrlo male manjine (l.c. p. 342), on je *jedan oblik vlasništva zamijene drugim*. Kako bi se to moglo primijeniti na Rusiju, gdje zemlja nije, niti je ikad bila »privatno vlasništvo« zemljoradnika? * Dakle jedini zaključak koji bi oni¹ imali pravo da izvuku iz toka stvari na zapadu je ovaj: Da bi se uspostavila kapitalistička proizvodnja u Rusiji, trebalo bi početi s ukidanjem zajedničkog vlasništva i ekspropirirati seljake, to jest veliku masu naroda. To je uostalom želja ruskih liberala**, ali pokazuje li se njihova želja opravdanija od želje Katarine II da na rusko tlo presadi zapadnjački cehovski režim iz srednjeg vijeka?^[239]

* [U rukopisu precrtano:] Jer oni koji vjeruju u *historijsku nužnost* raspadanja zajedničkog vlasništva u Rusiji ne mogu nipošto tu nužnost dokazivati mojim izlaganjem neizbježnog toka stvari u zapadnoj Evropi. Naprotiv, oni bi trebalo da pruže nove dokaze, posve nezavisne od mog izlaganja. Jedina stvar koju oni mogu da nauče od mene jest ova:

** [U rukopisu precrtano:] koji žele da kod sebe uvedu kapitalističku proizvodnju i, dosljedno samima sebi, da veliku masu seljaka pretvore u proste najamne radnike.

¹ ljudi spomenuti u precrtanom dijelu rukopisa, dakle »oni koji vjeruju u *historijsku nužnost* raspadanja zajedničkog vlasništva u Rusiji».

Tako je eksproprijacija zemljoradnika na Zapadu poslužila »da pretvori privatno i rascjepkano vlasništvo radnika« u privatno i koncentrirano privatno vlasništvo kapitalista. Ali to je zamjena jednog oblika privatnog vlasništva drugim oblikom privatnog vlasništva.* U Rusiji bi se naprotiv radilo o zamjeni komunističkog vlasništva kapitalističkim vlasništvom.

Sigurno, ako kapitalistička proizvodnja treba da uspostavi svoju vladavinu u Rusiji, velika većina seljaka, to jest ruskog naroda, mora biti pretvorena u najamne radnike, dakle eksproprijirana prethodnim ukidanjem komunističkog vlasništva. Ali zapadni presedan ne bi tu ni u kojem slučaju dokazivao posve ništa!

2. Ruski »marksisti« o kojima govorite posve su mi nepoznati. Rusi s kojima sam u ličnom kontaktu imaju, koliko znam, posve suprotne poglede.

3. S historijskog stanovišta jedini ozbiljan argument u prilog *neizbježnog ukidanja zajedničkog vlasništva u Rusiji* je ovaj: Zajedničko vlasništvo je postojalo posvuda u zapadnoj Evropi, ono je svuda nestalo s društvenim napretkom; kako bi dakle ono moglo da izbjegne istoj sudbini u Rusiji?

U prvom redu, u zapadnoj Evropi smrt zajedničkog vlasništva i rođenje kapitalističke proizvodnje odvojeni su jedno od drugog ogromnim intervalom, koji obuhvaća cijelu seriju uzastopnih ekonomskih revolucija i evolucija, od kojih je kapitalistička proizvodnja samo najnovija. S jedne strane, ona je fantastično razvila društvene proizvodne snage; ali s druge strane, ona je pokazala svoju vlastitu nespojivost sa snagama koje sama rađa. Njena historija odsad samo je historija antagonizama, kriza, konflikata, nedaća. Ona je najzad otkrila svakom, osim slijepcima iz interesa, svoj čisto prolazan karakter. Narodi u Evropi i Americi, gdje se ona najviše vinula, teže samo za tim da slome njene okove i kapitalističku proizvodnju i kapitalističko vlasništvo zamijene jednim *višim oblikom* arhaičnog tipa vlasništva, to jest komunističkim vlasništvom.

Da se Rusija nalazi izolirana na svijetu, ona bi morala da stvori za svoj vlastiti račun ekonomska dostignuća koje je zapadna Evropa postigla tek prolazeći kroz dugu seriju evolucija od postojanja njenih prvobitnih zajednica do njenog sadašnjeg stanja, i tada, bar po mom mišljenju, ne bi bilo nikakve sumnje da bi njene komune neizbježno bile osuđene da s razvojem ruskog društva propadnu. Ali položaj ruske komune je posve različit od položaja prvobitnih zajednica Zapada. Rusija je jedina zemlja u Evropi gdje se zajedničko vlasništvo zadržalo u velikom, nacionalnom mjerilu, ali istovremeno Rusija postoji u savremenoj historijskoj sredini, ona je savremenik više kulture,

* [U rukopisu precrtano:] Kako bi se taj isti proces mogao primijeniti na ruske zemljoradnike čije je zemljišno vlasništvo ostajalo uvijek »zajedničko« i nikad nije bilo privatno?

ona je povezana sa svjetskim tržištem na kojem prevladava kapitalistička proizvodnja.

Prisvajajući pozitivne rezultate tog načina proizvodnje, ona je dakle u mogućnosti da još arhaički oblik svoje seoske komune razvije i preobrazi umjesto da ga uništi. (Napominjem uz put da je oblik komunističkog vlasništva u Rusiji najmoderniji oblik arhaičkog tipa, koji je sam prošao kroz cijeli niz evolucija).

Ako poštovaoci kapitalističkog sistema u Rusiji poriču mogućnost takve kombinacije, neka dokažu da je Rusija, da bi iskorišćavala strojeve, bila prisiljena da prođe kroz porodajni period mašinske industrije. Neka mi objasne kako su uspjeli da kod sebe tako reći za nekoliko dana uvedu mehanizam razmjena (banke, kreditna društva itd.) za čije je stvaranje Zapadu trebalo nekoliko vijekova?*

4. Arhajska ili primarna formacija Zemljine kugle sadrži i sama niz slojeva različite starosti, od kojih jedan leži nad drugim. Isto tako nam arhajska formacija društva otkriva niz različitih tipova, koji karakteriziraju uzastopne epohe. Ruska seoska komuna pripada najnovijem tipu iz tog lanca. Zemljoradnik u njoj već posjeduje privatno vlasništvo na kuću u kojoj stanuje i na vrt koji joj pripada. Evo prvog elementa rastvaranja arhaičkog oblika koji nije poznat starijim tipovima. S druge strane, svi oni počivaju na odnosima krvnog srodstva među članovima zajednice, dok je tip kojem pripada ruska komuna oslobođen tog uskog srodstva, samim tim sposoban za širi razvoj. Izoliranost seoskih komuna, nedostatak veze između života jedne komune i života drugih, taj lokalizirani mikrokozam ne susreće se svuda kao unutrašnji karakter posljednjeg među pratipovima, ali posvud gdje se on nalazi on je uvijek doveo do toga da se iznad zajednica izdigne centralni despotizam. Čini mi se da je u Rusiji ta prvobitna izolacija, koja je nametnuta ogromnom površinom teritorija, činjenica koja se može lako ukloniti čim se razbiju vladini okovi.

Sad dolazim do srži pitanja. Ne može se tajiti da arhaički tip kojem pripada ruska komuna skriva unutrašnji dualizam koji, uz izvjesne historijske uslove, može dovesti do njene propasti. Vlasništvo na zemlju je zajedničko, ali svaki seljak obrađuje i eksploatira svoju njivu za svoj vlastiti račun, kao sitni seljak na Zapadu. Zajedničko vlasništvo, parcelno iskorišćavanje zemlje, ta kombinacija, korisna u davna vremena, postaje opasnom u naše doba. S jedne strane, pokretni imetak, element koji igra sve važniju ulogu čak i u poljoprivredi, postupno sve više ističe razliku u bogatstvu među članovima zajednice i time dovodi do sukoba interesa, naročito pod poreskim pritiskom države; s druge strane, gubi se ekonomska superiornost zajedničkog vlasništva kao osnove kooperativnog i kombiniranog rada.

* [U rukopisu precrtano:] Iako je kapitalistički sistem na Zapadu u povlačenju i približava se vrijeme kad će on biti samo jedna «arhajska» formacija, njegovi ruski poklonici su...

Ali ne treba zaboraviti da kod eksploatacije nepodijeljenih livada ruski seljaci već primjenjuju kolektivan način rada i da bi im njihovo dobro poznavanje artelskih odnosa mnogo olakšalo prijelaz od parcelnog obrađivanja zemlje na kolektivno obrađivanje, da fizička konfiguracija ruskog tla upravo podstiče na mehaničku obradu kombiniranu u velikom mjerilu, te najzad da rusko društvo, koje je tako dugo živjelo na trošak seoske komune, njoj duguje prve predujmove potrebne za tu promjenu. Razumije se, radi se samo o postepenoj promjeni, koja bi morala početi dovođenjem komune u normalno stanje na njenoj *sadašnjoj* osnovi.

5. Ostavljajući po strani svako više ili manje teorijsko pitanje, ne treba da Vam kažem da je danas i sama egzistencija ruske komune ugrožena urotom moćnih interesa. Izvjesna vrsta kapitalizma hranjena na trošak seljaka posredstvom države, ustala je protiv komune; ona ima interesa da je uništi. Također je u interesu zemljoposjednika da više ili manje imućne seljake konstituiraju u srednju zemljoradničku klasu, a da siromašne seljake – to jest glavninu – pretvore u proste najamne radnike. To znači jeftin rad. A kako bi i mogla da pruži otpor komuna, iscrpljena iznudavanjima države, opljačkana od trgovine, eksploatirana od zemljišnih vlasnika, minirana iznutra zelenišnjem?

Život ruske komune ne ugrožava ni historijska neizbjježnost ni neka teorija; nju ugrožavaju ugnjetavanje koje vrši država i eksploatacija koju vrše kapitalistički uljezi, koje je na trošak i štetu seljaka učinila moćnim ta ista država.

[Treći koncept]

Draga građanko,

Da bih temeljito obradio pitanja iznijeta u Vašem pismu od 16. februara, morao bih ući u pojedinosti predmeta i prekinuti hitne poslove, ali sažeto izlaganje koje imam čast da Vam uputim nadam se da će biti dovoljno da rasprši svaki nesporazum s obzirom na moju takozvanu teoriju.

I. Analizirajući postanak kapitalističke proizvodnje ja kažem: »U osnovi je kapitalističkog sistema radikalno odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju... Osnovica čitavog ovog razvitka je *eksproprijacija zemljoradnika*. Ona još nije dovršena radikalnim načinom osim u Engleskoj... Ali *sve druge zemlje zapadne Evrope* idu istim putem«. (*Kapital*, francusko izd., p. 315).

Dakle, »historijska neizbježnost« tog kretanja *izričito* je ograničena na *zemlje zapadne Evrope*. Zašto to ograničenje, naznačeno je na ovom mjestu XXXII glave: »*Privatno vlasništvo koje počiva na ličnom radu*... biva potisnuto od *kapitalističkog privatnog vlasništva*, koje počiva na eksploataciji rada drugih, na najamnom radu.« (l.c. p. 340).

U tom zapadnjačkom kretanju radi se dakle o *pretvaranju jednog oblika privatnog vlasništva u drugi oblik privatnog vlasništva*. Nasuprot tome, kod ruskih seljaka imalo bi se *njihovo zajedničko vlasništvo* pretvoriti u *privatno vlasništvo*. Bilo da se tvrdi ili poriče neizbježnost tog pretvaranja, razlozi za i razlozi protiv nemaju nikakve veze s mojom analizom postanka kapitalističkog režima. Najviše što bi se dalo otud izvesti jest da bi s obzirom na sadašnje stanje velike većine ruskih seljaka čin njihovog pretvaranja u male posjednike bio samo uvod u njihovu brzu *eksproprijaciju*.

II. Najozbiljniji argument koji se isticao protiv ruske komune izlazi na ovo:

Vratite se na porijeklo zapadnih društava i svuda ćete naći *zajedničko vlasništvo* na zemlju; s društvenim napretkom ono je svuda uzmaklo pred *privatnim vlasništvom*; dakle, ono ne može izbjeći istu sudbinu ni u samoj Rusiji.

Ja ću voditi računa o tom rasuđivanju samo ukoliko se oslanja na evropska iskustva. Što se tiče na primjer Indije, svako osim Sira H. Maine-a i drugih ljudi istog kova zna da je tamo ukidanje *zajedničkog vlasništva* na zemlju bilo samo čin engleskog vandalizma, koji *starosjedilački narod* vuče ne naprijed već natrag.

Prvobitne zajednice nisu sve skrojene po istom obrascu. Naprotiv, uzete zajedno, one sačinjavaju niz društvenih grupacija koje se razlikuju i prema tipu i prema starosti i koje označavaju faze uzastopnih evolucija. Jedan od tih tipova koji se saglasno naziva *zemljoradnička komuna*, jest i tip *ruske komune*. Njen ekvivalent na zapadu je *germanska komuna*, koja je vrlo skorog datuma. Ona još nije postojala u doba Julija Cezara, a nije više postojala kad su germanska plemena osvojila Italiju, Galiju, Španiju itd. U doba Julija Cezara već je postojala godišnja podjela obradive zemlje među grupe, *rodove* i *plemena*, ali još ne među pojedine porodice jedne komune; vjerovatno se obrađivanje vršilo i po grupama, zajednički. Na samom njemačkom tlu ta zajednica starijeg tipa pretvorila se prirodnim razvitkom u *zemljoradničku komunu*, onakvu kakvu ju je opisao Tacit. Poslije njegovog vremena gubimo je iz vida. Ona je propala u mraku usred neprestanih ratova i migracija; ona je možda umrla nasilnom smrću. Ali njenu prirodnu vitalnost dokazuju dvije neosporne činjenice. Nekoliko rastrkanih primjeraka tog obrasca nadživjelo je sve peripetije srednjeg vijeka i sačuvalo se sve do naših dana, na primjer u mom zavičaju, u području Trijera. A što je još važnije, mi nalazimo žig »zemljoradničke komune« tako dobro otisnut na novoj komuni, koja je proizašla iz nje, da je Maurer dešifrirajući ovu mogao da rekonstruira onu. Novu komunu, u kojoj obrađiva zemlja pripada kao *privatno vlasništvo* zemljoradnicima, dok u isto vrijeme šume, pašnjaci, pustare itd. ostaju još *zajedničko vlasništvo*, uveli su Germani u sve osvojene zemlje. Zahvaljujući svojstvima pozajmljenim od svog prototipa, ona je tokom cijelog srednjeg vijeka ostala jedino ognjište narodne slobode i narodnog života.

»Seoska komuna« susreće se i u Aziji, kod Afganistanaca itd., ali se ona svuda pokazuje kao *najnoviji tip* i, tako reći, kao posljednja riječ *arhaičke formacije* društva. Da bih podvukao tu činjenicu, ja sam ušao u neke detalje u pogledu njemačke komune.

Sad treba da razmotrimo najkarakterističnije crte koje čine razliku između »zemljoradničke komune« i starijih zajednica.

1. Sve druge zajednice počivaju na krvnim vezama među njihovim članovima. U njih se ulazi samo ako je netko krvni rođak ili adoptirani rođak. Njihova struktura jest struktura rodoslovnog stabla. »Zemljoradnička komuna« je bila prva društvena grupacija slobodnih ljudi nepovezanih krvnim srodstvom.

2. U zemljoradničkoj komuni kuća i njen dodatak, dvorište, pripadaju lično zemljoradniku. Naprotiv, *zajednička kuća* i *kolektivno stanovanje* bili su ekonomska baza starijih zajednica, i to već davno prije uvođenja pastirskog ili zemljoradničkog života. Zaista, postoje zemljoradničke komune u kojima kuće, ma da su prestale da budu kolektivne naseobine, periodički mijenjaju posjednike. Individualno uživanje je tako kombinirano sa zajedničkim vlasništvom. Ali takve komune još nose svoje obilježje rođenja; one se nalaze u prelaznom

stanju jedne starije zajednice u zemljoradničku komunu u pravom smislu te riječi.

3. Obradiva zemlja, neotuđivo i zajedničko vlasništvo, dijeli se periodički među članove zemljoradničke komune, tako da svatko eksploatira za svoj vlastiti račun polja koja su mu dodijeljena i plodove sa njih prisvajala lično. U starijim zajednicama rad se vrši zajednički i zajednički se proizvod, osim kvote rezervirane za reprodukciju, dijeli prema potrebama potrošnje.

Razumije se da *dualizam* koji je inherentan ustrojstvu zemljoradničke komune može da je nadahne snažnim životom. Oslobođeno čvrstih ali uskih veza krvnog srodstva, zajedničko vlasništvo na zemlju i društveni odnosi koji iz toga proizlaze osiguravaju joj čvrstu osnovu u isto vrijeme dok kuća i dvorište, isključivo vlasništvo individualne porodice, obrada po parcelama i privatno prisvajanje plodova izazivaju polet individualnosti nespojiv s organizmom starijih zajednica.

Ali ne manje je očividno i to da s vremenom upravo taj dualizam može da se pretvori u klicu raspadanja. Bez obzira na sve opasne utjecaje koji dolaze izvana, komuna u svom vlastitom krilu nosi elemente koje je razaraju. Privatno zemljišno vlasništvo u nju se već uvuklo i u vidu kuće sa seoskim dvorištem, koja se može pretvoriti u tvrđavu odakle se priprema juriš na zajedničku zemlju. To smo već vidjeli. Ali bitan je rad po parcelama kao izvor privatnog prisvajanja. On omogućuje akumulaciju pokretnih dobara, na primjer stoke, novca, često čak i robova ili kmetova. To pokretno vlasništvo koje komuna ne može kontrolirati, podvrgnuto individualnoj razmjeni gdje je široka mogućnost lukavstva i slučajaja, vrši sve veći pritisak na cijelu seosku privredu. Eto što razjeda prvobitnu ekonomsku i društvenu jednakost. Ono uvodi heterogene elemente koji u krilu komune izazivaju konflikte interesa i strasti sposobnih da načnu najprije zajedničko vlasništvo na obradivu zemlju, a zatim i vlasništvo na šume, livade, pustare itd., koji će, kad se jednom pretvore u *zajedničke dodatke* privatnog vlasništva, najzad njemu i pripasti.

Kao posljednja faza prvobitne formacije društva, zemljoradnička komuna istovremeno je prelazna faza na sekundarnu formaciju, dakle prijelaz od društva zasnovanog na zajedničkom vlasništvu u društvo zasnovano na privatnom vlasništvu. Sekundarna formacija obuhvaća, razumije se, niz društava koja počivaju na ropstvu i kmetstvu.

No znači li to da historijski tok zemljoradničke komune mora neizbježno dovesti do tog rezultata? Nipošto. Njen unutrašnji dualizam dopušta alternativu: ili će njen element vlasništva odnijeti pobjedu nad njenim kolektivnim elementom, ili će ovaj odnijeti pobjedu nad onim. Sve zavisi od historijske sredine u kojoj se ona nalazi.

Apstrahirajmo za trenutak od nevolja koje pritiskuju rusku komunu, da bismo sagledali samo njene mogućnosti evolucije. Ona zauzima jedinstven položaj, bez primjera u historiji. U Evropi još jedino ona je organski, prevladavajući oblik seoskog života u jednom ogrom-

nom carstvu. Zajedničko vlasništvo na zemlju pruža joj prirodnu osnovicu za kolektivno prisvajanje, a njena historijska sredina, istovremeno kapitalističke proizvodnje, daje joj posve gotove materijalne uslove kooperativnog rada, organiziranog u velikom mjerilu. Ona dakle može da irkorporira pozitivne tekovine koje je stvorio kapitalistički sistem, ne prolazeći kroz njegove nevolje. Ona može postepeno istisnuti parcelnu zemljoradnju udruženom zemljoradnjom uz pomoć strojeva, na koju podstiče fizička konfiguracija ruskog tla. Kad se prethodno dovede u normalno stanje u svom sadašnjem obliku, ona može da postane *direktna polazna tačka* ekonomskog sistema kojem teži privremeno društvo i da navuče novu kožu, ne počinjući time da počini smoubojstvo.*

Sami Englezi poduzimali su takve pokušaje u Indiji; oni su jedino uspjeli da unište domaću zemljoradnju i da udvostruče broj i intenzivnost gladnih godina.

Ali prokletstvo koje pogada rusku komunu – njena izoliranost, nedostatak povezanosti između života jedne komune i života drugih, taj *lokalizirani mikrokozam*, koji joj je dosad uskraćivao svaku historijsku inicijativu, šta s njim? On bi nestao usred općeg potresa ruskog društva.

Dobra upoznatost ruskog seljaka s *artelom* olakšala bi mu naročito prijelaz od rada na parcelama na kooperativan rad, koji on uostalom u izvjesnoj mjeri već primjenjuje kod kosidbe livada i u zajedničkim pothvatima, kao isušivanju itd. Još i jedna posve arhaična specifičnost, predmet odvratnosti za savremene agronome, djeluje isto tako u tom pravcu. Dodite u koju bilo zemlju gdje obrađiva zemlja odaje tragove čudnog komadanja koje joj utiskuje oblik šahovske ploče sastavljene od malih njiva, tad nema sumnje da je to postojbina neke zemljoradničke komune, mrtve! Članovi komune, iako nisu studirali teoriju zemljišne rente, opazili su da ista količina rada utrošena na njivama različite prirodne plodnosti i različitog položaja daje različite prinose. Da bi izjednačili izgleda rada, oni su dakle razdijelili zemlju na izvjestan broj područja određen prirodnim i privrednim razlikama tla i tada su iznova rascjepkali sva ta veća područja na toliko parcela koliko je bilo zemljoradnika. Zatim je svaki dobio po jedan komadić u svakom području. To uređenje, koje se u ruskoj komuni sačuvalo sve do danas, protivno je, naravno, agronomskim zahtjevima. Pored ostalih nezgoda ono iziskuje rasipanje snaga i vremena. Ipak, ono pogoduje

* [U rukopisu precrtano:] Ali nasuprot njoj se uzdiže zemljišno vlasništvo koje u svojim pandžama drži gotovo polovinu zemljišta, i to njegov najbolji dio. S te strane se zato održanje seoske komune na putu njene prethodne evolucije slaže s općim kretanjem ruskog društva, čiji je preporod moguć samo uz tu cijenu. Rusija bi uzalud pokušavala da izide iz svog čorsokaka kapitalističkim davanjem u zakup majura na engleski način, čemu protivurječe svi društveni uslovi zemlje.

prijelazu na kolektivnu obradu, kojoj je na prvi pogled toliko suprotno. Parcela¹.

Pisano od kraja februara
do početka marta 1881.

¹ Ovdje se rukopis prekida.

Karl Marx

[Bilješke o reformi 1861. u Rusiji
i o razvitku nakon te reforme^[240]]

[I]

Tok [priprema za reformu]

Kako je ugodnim *Aleksandar II* (*izvještaj komisije nije mogao a tome ništa izmijeniti*) načinio *kupovanje na veliko* усадеб¹ u prvim najvišim ukazima iz 1857 (Skaldin 117 dolje i 118^[241]). Pod istim Aleksandrom prevara seljaka zbog onog što je pokupovao prije i poslije 1848 (123^[242]).

1. Poslije objavljivanja *Manifesta* o oslobođenju 19. februara (3. matra) 1861. opće uzbuđenje i nemiri među seljacima; oni su ga držali falsificiranim, neautentičnim dokumentom; vojne egzekucije; opće batinjanje kmetova za vrijeme prva 3 mjeseca poslije *Manifesta*. Zbog čega ta čudna »*uvertira*« u tu, s toliko buke najavljenju predstavu?

Slijedeće tačke moraju pored latinskih slova dobiti kasnije druge brojke da bi se vidjelo kako slijede jedna za drugom.

a) U vezi s *Redakcijskom komisijom* i njenom *slobodom* (sveska, p. 102^[243]). Redakcijska komisija otvorila je svoje sjednice 4. marta 1859, prva prava sjednica je održana 5. marta. *Petnaestog aprila 1859* (tobožnje konsultiranje naroda) (p. 106). Na sjednicama od 6, 9, 13. i 20. maja 1859. o položaju privremenoobvezanih prihvaćeno uz *proteste* grofa Petra *Šuvalova* i kneza *Paskeviča*: *lično oslobođenje seljaka* ne bi se smjelo učiniti zavisnim od njima *propisanih* (silom nametnutih) uslova da steknu zemljišno vlasništvo.^[244] *Odmah 21. maja* najviše *zapovijest odbija da se njihovi protesti unesu u zapisnik* (p. 107, 108). *Rečenica komisije*: »*kako je i najmanje odstupanje od carske volje opasno*« (p. 108 gore). *Petog januara 1859.* zabranjeno je gubernijskim plemićkim odborima da pripuste javnost itd.

Zabrane štampe itd. istima od 21. januara 1859. i 3. marta 1859 (p. 106).

Konačno: Car je bio javno obećao da će prije nego projekt postane zakonom, izaslanici gubernijskih odbora biti pozvani u Petrograd

¹ majurâ

da bi iznijeli prigovore i predložili poboljšanja . . . Oni su bili pozvani u glavni grad, ali im nije bilo dopušteno da upriliče javni zbor za diskusiju o spornom pitanju. Sva njihova nastojanja da održe sastanke bila su osujećena. Od njih se tražilo samo da pismeno odgovore na listu štampanih pitanja o pojedinostima. Oni koji su se usudili da diskutiraju o pojedinostima bili su pozvani da lično prisustvuju sjednicama komisije i tamo su grubo napadnuti; više grupa izaslanika uručilo je caru peticije koje su sadržavale protest protiv toga kako se s njima postupalo; oni su preko policije dobili formalan ukor. Sad su htjeli da protestiraju u trogodišnjim gubernijskim skupštinama plemića. Jednom okružnicom im je zabranjeno da se dotiču pitanja oslobođenja. Neke skupštine su uprkos tome podnijele caru predstavku da je došlo vrijeme i za druge reforme. Na to su neki predstavnici plemića ukoreni, a drugi smijenjeni. Od vođa su dvojica proglašena u udaljene gubernije, a drugi su stavljeni pod policijski nadzor.

U stvari sve je išlo par ordre du moufti¹. Aleksandar II je bio od početka odlučan da posjednicima dade što više (a seljacima što manje), da bi ih pomirio s formalnim ukidanjem plemstva; on je htio da učini obaveznim samo otkup seljačkog imanja – njegove okućnice, njegovog povrtnjaka, njegovih laništa i osim toga uživanje livada (gdje je ono postojalo); on je čak htio da zadrži neku vrstu pravosuda spahija nad seljacima; insistirao je na tome da oni treba da prođu kroz 12-godišnji prijelazni period kmetstva itd. Vidi njegovu naredbu od 20. novembra 1857. generalnom adutantu Nazimovu, generalnom gubernatoru triju gubernija Vilno, Kovno i Grodno, kao odgovor na njihove plemićke odbore (p. 103⁽²⁴²⁾).

Svojim oklijevanjem, dok je on već u martu 1855 — poslije poziva u vojsku posljednje odbrane od 29. januara 1855 — pred maršalom gubernija i okružnim maršalima govorio o ukidanju kmetstva, ali da ga ne namjerava poduzeti odmah (!), on je dopustio помещикам² da znatno pogoršaju stvarne prilike seljaka. Vidi okružnice p. 105; Skaldin p. 110 i p. 114.

Trećeg januara 1857. na prijedlog Lanskog imenovan je Tajni odbor pod predsjedanjem Aleksandra, a u njegovoj odsutnosti kneza Orlova. Zaključeno je da se na saradnju pozovu plemićki odbori itd. (p. 103). On je zaključio odmah na sjednicama od 14, 17, 18. avgusta da se poboljšanju seljaka pristupa samo polagano i oprezno (l.c.).

Osmog januara 1858. »Tajni odbor« je pretvoren u »Glavni odbor«, kojem je osim toga dodana »Posebna komisija« za prethodno ispitivanje načrta gubernijskog odbora. Osim toga je stvoreno земское³ agrarno odjeljenje centralnog statističkog odbora Ministarstva unutrašnjih po-

¹ po nalogu muftije (po nalogu s najvišeg mesta) — ² spahijama — ³ samoupravno

slova za ocjenjivanje agrarnih odnosa carevine, također za prethodno ispitivanje gubernijskih odbora (p. 103).

I (2)

Dvadeset prvog aprila 1858. s okružnicom Lanskog razaslan je s najvišeg mjesta potvrđeni program rada gubernijskih odbora (p. 105).

Dalje u istom pravcu 18. oktobra 1858. od strane Glavnog komiteta donijeti zaključci čine polaznu tačku redakcijskih komisija (p. 105).

Sedamnaestog februara 1859. dvije redakcijske komisije pod predsjedanjem Rostovceva (p. 105).

Dvadeset sedmog aprila 1859. (dodana je još financijska komisija) koja se sastoji samo od specijalista i činovnika Ministarstva financija i unutrašnjih poslova (p. 105). Tri perioda redakcijskih komisija (p. 105). (6. februara 1860. umro je Rostovcev.)

[II]

[Tri radna perioda redakcijskih komisija]

<i>Prvi period</i>	4. marta – 5. septembra 1859.	} ukupno 1 godina 7 mjeseci
<i>Drugi period</i>	5. septembra 1859 – 12. marta 1860.	
<i>Treći period</i>	12. marta – 10. oktobra 1860.	

Navodni principi (utvrđeni već ranije carskim pismom itd. i od strane glavnog komiteta).

a) *Kupovanje mora biti obostrano dobrovoljno (s izuzetkom усаде⁵).*

(29. aprila 1859. Rostovcev p. 106^[246]) (Isto 20. maja 1859 –} l.c.)

Daljnje o kupovanju (p. 106). *Prijedlozi Glavnog odbora od 4. decembra 1858. (Rostovcev ih iznosi na sjednicu komisije. Sjednica od 27. maja 1859) (p. 107 dolje). Выкуп² uz pomoć vlade već je hipotetično u dnevniku Glavnog Odbora od 4. dec. 1858. (p. 108).*

Grof Petar Šuvalov i knez Paskavič su u svojim protestima itd.

Praksa.

a) *Kupovanje je obavezno samo za seljake; spatija ih može prisiliti na kupovinu (cf. p. 108 dolje i 109, ib., p. 109 Golovačov^[245]). Uslovi kupovanja ib. 400 miliona dugova vlastele.*

¹ majura – ² otkup

primijetili posve točno da *prijedlog Rostovceva* čini »konačno oslobodenje seljačkog staleža« zavisnim od *выкупа*¹; te da »je neprirodno prisiljavati slobodnog čovjeka da stječe zemljišno vlasništvo protiv svoje volje« (p. 108).

Četnaestog februara 1859. prijedlog Rostovceva. Tada je rok kupovanja trebao biti samo 37 godina (*kasnije 49*), i to... »koliko je obično bio »obrok«² seljaka«.

b) *Kmet ne treba da plaća za svoju ličnu slobodu.*

c) *Postojeći obrok ne bi trebalo povisiti.*

d) *Seljaci treba da prime takve udjele da njihova egzistencija bude posve osigurana, pored kupovanja plaćanja danka.*

1.

b) *Privremeno obvezani*

Sjednice od 6, 9, 13. maja 1859 (p. 107). Tada je bilo određeno 12 godina za *privremeno obvezane* (p. 107).

Do početka kupovanja *seljački nadjel zemlje* sačuvan u *svojoj postojećoj površini* »s potrebnim izuzecima i ograničenjima« (p. 107), nije tako kod *выкупа*¹ (vidi *Rostovcev* p. 108 pod otkupom).

Plaćanja privremeno obvezanih (p. 111 *Skaldin*; u kraju gdje nije crnice).

Seljaci u srednjoj i južnoj zoni pretpostavljaju kuluk, koji su ranije toliko mrzili (*Skaldin* p. 115 početak).

Na 9 godina vezani uz zemlju ne mogu napolje (*Skaldin* 117, 118).

Gdje su seljaci iz mjesnih razloga htjeli da kupe *усадыбы*⁴ zasebno, to su spahije omele itd. (*Skaldin* p. 118, ad 2). *To se stvarno nikad ne događa* (ib.). Zašto su spahije prije isteka prvog 9-godišnjeg perioda požurivale *выкуп*⁵ (*Skaldin* p. 119).

Financijska strana operacija kupovanja (p. 109 *Golovačov*). *Dobici berzijanaca* (l.c.).

Pad papirā; spahije za dobrovoljno kupovanje zahtijevaju dopunsko plaćanje od seljaka (*Skaldin* p. 110, p. 117; *Skrebicki* p. 123).

b) *Kmet ima da plati za svoju ličnu slobodu* (*Skaldin* p. 113). (Isto p. 115); *Janson* p. 124, p. 125 dolje^[247].

c) *Postojeći obrok se povisuje* (već time što se smanjuje *надел*³ p. 116).

d) *Stvarno su ti dijelovi takvi* (čak i oni najviši) da egzistencija seljaka nije pokrivena nadjelom, ali on privremeno *ostaje zavisan* od spahije.

¹ otkupa – ² obrok (plaćali su ga obročni kmetovi umjesto kuluka) – ³ nadjel (zemlja koju je uživao kmet) – ⁴ majure – ⁵ otkup

1878. broj privremeno obvezanih (Janson p. 119).

2. Seljaci prevedeni na *выкуп*. Za 49 godina su vezani za zemlju (Skaldin p. 118 i 119). Nemogući uslovi istupa (1.c.).

c) Rastući porezi na dušu itd. koje su plaćali seljaci pod Aleksandrom II (Golovačov p. 109; Skaldin p. 111, 112), (113 dolje) (114 početak). Sistem dodataka činovnicima za utjerivanje zaostataka (1.c. 109).

O porezu na duše uopće (Skaldin 112).

Isto kao plemstvo ni trgovci ne plaćaju porez na zemlju, koju od 1861. mogu da kupuju (Skaldin 112).

Starovjerci protiv poreza na duše (Skaldin 112).

U isti mah obavezan pasoš (1.c. i 113) (od 1863. taksa za pasoš se plaća općini, 1.c.).

Opasnost za državu iz sistema (112 dolje 1.c. Skaldin).

I bezemljaši pripisani općinama (Skaldin p. 113).

d) Otkrajanje seljačke zemlje. Djelovanje oduzimanja šume, livada, pašnjaka i otkrajanja komada seljačkog nadjela. Stvarna ovisnost seljaka o *помеуучеу*¹ ludosti (Skaldin 114). Zakup od spahija i države (Skaldin 110). Trgovci itd., državni zakupci itd. listom kupuju te okrajke (Skaldin 110, 114). On mora da uzima u zakup od spahije (Skaldin 110).

Okrajci od seljačke zemlje, bar u više od 1/2 posjeda, smanjenje okrajaka zemlje i povećanje plaćanja na njih (Skaldin 114) i dodani zemljištima spahije (p. 114 pod 2).

Nadjel nije dovoljan (zato treba uzimati zemlju u zakup i naći rad uz najamninu).

Jedva da je dovoljan za prehranu (i u černoizjumu) (Skaldin 111).. Seljacima su dodijeljena neplodna zemljišta i na nepovoljnom položaju (Skaldin 114).

Prema Положению²: čim plodnija zemlja tim manji nadjel (Skaldin 1.c.).

Komisijско utvrđivanje najvišeg nadjela (Skaldin 116). Još više smanjen odlukom Državnog savjeta (ib. Skaldin).

Janson p. 124. K tome otežavanje preseljenja (1.c.).

Prvobitno je nedovoljnost nadjela trebalo kompenzirati vladinim olakšicama za preseljavanje; to je kasnije posve otpalo (125).

a) Vlada je stavila seljaka u takav položaj da ga pljačkaju kulaci i trgovci (Skaldin p. 110).

Gladne godine (napomena pod p. 113, 114), (usporedi s kmetstvom, p. 114, cit. Skaldin p. 205).

b) Preopterećenje nadjela

Vidi primjere u sjevernom pojasu (p. 113), previsoko je također u srednjoj i južnoj Rusiji (1.c.)

Smiješne čudovišnosti kod

¹ spahijskoj – ² Naredbi

1. utvrđivanja obroka (Skaldin p. 115 i 116) za kmetove kulučare (p. 116).

Sistem gradacije po desetini na dušu (Skaldin p. 116) (na černoziomu najviši). (Čim manje zemlje, tim veći obrok.)

Najniži nadjel $\frac{1}{3}$ (posljednji retci p. 116 Skaldin). Gdje je manje, trebalo je pridodati, ali Državni savjet to nije dopustio (Skaldin, v. 116 početak).

Местности¹ utvrđene za obrok u otkupu (Skaldin 117).

Opće povišenje obroka (Janson p. 125).

2. Utvrđivanje najviših i najnižih udjela.

Niži su udjeli kod privremeno obvezanih ($\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$) (Skaldin p. 117, 118).

Najniži udio kod seljaka na выкуп $\frac{1}{3}$ (Skaldin p. 118); kupovanja same усадьбы² stvarno nikad nema (118).

Gledišta mjerodavna za utvrđivanje nadjela (Janson p. 124).

$\frac{1}{3}$ kao minimum za spahiju (o tom Janson p. 125). To je još znatno i konačno pogoršano Положением³ (ib.).

Sistem gradacija (Janson p. 125).

3. »Nadjel za siročad«. U čisto poljoprivrednim gubernijama (Skaldin p. 115).

a) Kapitaliziranje previsokog obroka kod выкупа⁴; zemlja je stoga precijenjena (Skaldin p. 117, primjer Smolenska). U pojasu izvan černozioma (117). Na černoziomu ib.

b) Banka i otkupljivanje (p. 126–130, p. 132 kraj).

c) Aktualni položaj seljaká: uslovljavanje preseljenja samo za imućnije, Janson 143; (faktično »zabrana« preseljenja, Janson p. 144).

α) Zona tropoljnog černozioma (Janson p. 120).

β) Zona stepa (zapadni dio): Herson, Taurida⁵, Jekaterinoslav (Janson, kraj 120 i početak 121).

γ) Zapadne gubernije (Skaldin 119; Janson p. 121, 126 isto).

[III]

Zemstvo

Obavezni troškovi (za lokalnu civilnu i vojnu upravu) gutaju najveći dio; utoliko su te ustanove samo instrumenti vladine uprave. Vladini izdaci rastu svake godine. Neprestano samo zajmovi za plaćanje kamata za ranije zajmove.

U kratkom razdoblju od 1862. do 1868. porasli su redovni vladini izdaci za 42% ili prosječno za $20\frac{1}{2}$ miliona rubalja (1862. iznosili su redovni godišnji izdaci 295 532 000 rub., 1868. god. 418 930 000 rub.). Kao primjer za porast obaveznih izdataka gubernija i okruga možemo uzeti jednu od najsiromašnijih ruskih gubernija, Novgorod, čiji su

¹ Predjeli – ² majura – ³ Naredbom – ⁴ otkupa – ⁵ sada Krim

obavezni izdaci iznosili 1861. god. 80 000 rub., 1868. god. 412 000 rubalja.

Pravi sadržaj oslobođenja

Gerilski rat između seljaka i spahija.

Oslobođenje izlazi jednostavno na to da plemić veleposjednik ne može više raspolagati *ličnošću seljaka*, da ga ne može prodati itd. *To lično ropstvo je ukinuto*. Oni su izgubili svoju *ličnu moć nad ličnošću seljaka*.

Tek što su napolje prodrle glasine o namjeravanom oslobođenju seljaka, već se vlada našla prisiljena da poduzme mjere protiv pokušaja spahija da silom ekspropiraju seljake ili da im dodijele najneplodniju zemlju.

Ranije, u vrijeme kmetstva, spahije su bile zainteresirane da seljaka zadrže kao neophodnu *radnu snagu*; to je prestalo. *Seljak je došao u ekonomsku zavisnost od svog ranijeg spahije*.

Otkup

Zbog pada otkupnih razmjenskih obveznica koje je izdala vlada, pada za 20%, mnoge spahije nisu započinjale s »obaveznim« otkupom; oni su tražili od seljaka *dodatna plaćanja* da bi izravnali taj gubitak. Na nekim mjestima seljaci su dobrovoljnim sporazumom sa spahijama plaćali te dodatne svote, ali su poslije 1½ godine prestali da plaćaju otkupninu vladi. To dodatno plaćanje 27 rubalja po revizionoj duži.^[248]

Otkupni period 49 (*a ne 41*) godina; seljaci već tada skeptični da li će biti održano obećanje da se po isteku tog vremena neće morati plaćati *obrok* za zemlju koju su kupili od vlade.

Odbitak dugova pri isplati spahijama

Vlada je odmah odbila dugove spahija starateljskom savjetu (starateljskom uredu), koji im je služio kao banka, bez ikakve odštete za vrijeme koje je još preostajalo do dospelosti zajmova.

Na primjer: 1. aprila 1870. od 505 652 107 rub., koliko je bilo plaćeno na račun seljaka, odbijeno je 235 032 183 rub. koje su spahije dugovale državnim kreditnim ustanovama.

Povišenje dažbina po duši

Od 1864. *подушная подать*¹ je porastao oko 80%; ujedno *со-сударственный земский сбор*². Najveće povišenje poreza na duše 1867.

¹ porez na duše – ² državni porez za zemstva

Iz podataka komisije o direktnim dažbinama je vidljivo^[249]:

1862: Od cijele ruske sume poreza (direktnog i indirektnog), naime od 292 000 000 rub., počivalo je 76% ili 232 mil. rub. na siromašnim klasama (seljacima i zanatlijama). Ali od tog vremena se to znatno pogoršalo, jer je povišen *porez na duše* za seljake svih kategorija; *оброчную подать*¹ za *krunske seljake* i *государственный земский сбор* plaćaju gotovo samo податные души².

1863: Porez na duše 25 korpejki po glavi, 1867: već 50 korpejki. *Душевой сбор*³ za *государственные земские повинности*⁴ povišen je od 1865. za 20 korpejki, sada iznosi u prosjeku 98 korpejki po glavi.

Оброчная подать krunskih seljakâ povišena je od 1862. do 1867. sa 25 256 000 na 35 648 000 rublji (više nego 1 rubalj po glavi). *Prvog jula 1863.* ukinuta je подушная подать на мещанах⁵, prenijeta s povišenjem na nepokretno vlasništvo u gradovima, predgrađima, trgovištim, u čemu imaju svoj dio мещане i seljaci, a *сбор*⁶ na *povelje* za sitnu trgovinu i *industrijske karte* padaju gotovo posve на податные⁷ *klase*.

Od 1862. do 1867. porasli su redovni vladini izdaci (ne uzimajući u obzir izvanredne) od 295 532 000 rub. na 398 298 000 rub., tj. za oko 35%. Ali državni dug je porastao za oko 461 160 000 rub., za 60%; dakle plaćanje za njega godišnje veće: 25 315 000 rub. (*cijeli državni dug 1867: 1 219 443 000 rub.*, na to godišnje plaćanje 73 843 000 rub.).

1874. državni dug (konsolidirani i u glavnu knjigu neuneseni) već preko 1471 $\frac{1}{2}$ mil. rubalja.

Pored toga, preko 1208 mil. *letećeg duga* (= 4833 mil. fr.).

1867. na direktno *oporezivim klasama* počivalo je 111 mil. direktnih dažbina; a od toga na *rukim dušama* (*подушная подать, государственный земский сбор* i *общественный сбор*⁸ na seljake krune) preko 62 mil. rub. U to nisu uračunate ni svote za otkup zemljišta ni губернский⁹ i уездный земский сбор¹⁰ ni *особый сбор* на содержание мировых по крестьянским делам учреждений¹¹ i gubernijama gdje nije uvedeno »zemsko«¹² uređenje.

(Skaldin)

Prema *Jansonu* (*profesoru Carskog petrogradskog univerziteta*) («*Опыт*»^[247] itd., 1877) seljaci plaćaju u direktnim dažbinama: 176 mil. rubalja; naime

63,6 mil. poreza na duše, *общественно*¹² i *государственно*¹⁰ *земско*¹⁰ *сборов*¹³,

37,5 mil. *оброчной подати*¹⁴

¹ porez umjesto kuluka – ² duše koje podleže porezu – ³ Porez po duši – ⁴ državne obaveze prema zemstvima – ⁵ varošane – ⁶ porez – ⁷ porezu podložne – ⁸ opći porez – ⁹ gubernijski – ¹⁰ okružni porez za zemstva – ¹¹ posebni porez za održavanje mirovnih sudova za seljačke poslove – ¹² općeg – ¹³ državnog poreza za zemstva – ¹⁴ poreza za otkup od kuluka

preko 7 mil. *губернских*¹ i *уездных сборов*²,
preko 3 mil. mjesnih *сборов*³ u gubernijama gdje nije uvedeno
*Положение*⁴, preko 39 mil. otkupninâ; *урачуната натурална дава-*
ња.

Gotovo posve se imaju priračunati trošarina na *alkohol i so* (180 mil.) i obroci bivših *помещичьих крестьян*⁵ – preko 25 mil.

Ukupno preko 372 mil., preko 56% carskog budžeta.

Nalazi se u rukama

države 151 684 185 desetina (= 165 335 763 hektara)

seljaka 120 628 246 desetina (= 131 484 744 hektara)

spahija 100 000 000 desetina (= 109 000 000 hektara)

apanaža 7 528 212 desetina ili 8 205 859 hektara

1. *Krunski seljaci* (bez Arhangelska

i provincija oko Baltičkog mora): 9 194 891 duša — 77 297 029 desetina

2. *Seljaci apanaže* 862 740 duša — 4 336 454 desetina

3. *Nekadašnji privatni kmetovi*

za sve njihove vrste.

35 149 048 desetina

Do 1. januara 1878. otkupljene su uz *pomoć vlade* u 37 gubernija (minus 9 zapadnih, Besarabija i 3 baltičke provincije) 4 898 073 duše (74,6% svih *помещичьих крестьян*⁶ i 17 109 239 desetina.

U svim gubernijama izvan *černozjoma*, gdje je otkupna cijena daleko iznad *realne vrijednosti* zemlje, otkup na *zahtjev spahija*. U gubernijama *čistog černozjoma sporazumom između seljaka i spahija*.

Uz 3. — dijelom su davali obrok, dijelom kuluk.

4. *Privremeno obvezani*. (Januara 1878 = 1 882 696 duša sa 6 657 919 desetina udjela na duše.)

Mimstarstvo dvora (1. aprila 1870) računa da je otkupljeno 5 830 005 bivših kmetova, 20 123 940 desetina.

Državni dug

Državni dug 1867 = 1 219 443 000 rubalja

Porastao je od 1862. za 461 160 000

iznosio je dakle 1862. 758 283 000

Državni dug 1869: 1907,5 mil. rub.

„ „ 1878: 3474 „ „

Koristi vlade kod oslobođenja seljaka:

1. *Prenos duga bankama koje stoje pod garancijom vlade* (kasnije su sve pretvorene u Državnu banku) na *vladu*, kojoj seljaci za to plaćaju kamate.

¹ gubernijskih – ² okružnih dažbina – ³ dažbina – ⁴ Naredba. – ⁵ obroci bivših spahijskih seljaka – ⁶ spahijskih seljaka

2. U radovima *Redakcijske komisije* (*Skrebicki: Pismo Rostovceva caru: »Правительство¹ dobija mnogo kandidata za najviša mješta, kako provincijske tako i centralne administracije»*).

3. Direktno utjerivanje poreza od seljaka (ranije su za to bili *odgovorni ђомецику²*) i time je jako olakšano *povišenje poreza*.

4. Razbijanje uporišta moći seoskog plemstva.

5. Time je prošireno *područje regrutiranja* (i opća reforma voj-ske).

6. S oslobodenjem kmetova povezane su tzv. *zemskie institucije*; teret države je velikim dijelom prebačen na provincije i okruge (bez smanjenja, naprotiv uz *povišenje direktnih državnih poreza*).

Iz konstatacija u svesku 22. službenih publikacija »Istraživačke komisije za direktno oporezovanje« a također iz *plavih knjiga* koje je objavila »Poljoprivredna komisija« vidimo:

1. *Kotorni seljaci i seljaci carske porodice* (seljaci apanaže) u 37 gubernija (zapadne gubernije su ovdje isključene) plaćali su od takozvanog *neto-dohotka* 92,75%, tako da im je za sve njihove druge potrebe ostajalo od njihovog dohotka iz poljoprivrede samo 7,25%.

2. *Raniji spahijski kmetovi* plaćali su od svog poljoprivrednog dohotka 198,25%, tako da oni ne samo da daju vladi cijeli dohodak sa zemlje nego gotovo jednaki iznos moraju da plate iz plaća (najam-nina) koje primaju za različita zaposlenja, poljoprivredne i *druge vrste*.

1862. budžet:	292 000 000	rubalja
1878. „ :	626,9 mil.	rubalja

Porez na duše 1852. oko 18 1/2 mil. rubalja. – 1855. *pao je* – uslijed *krimskog rata* ispod 15 mil. rubalja. – 1862. *popeo se* na 28 1/2 miliona. – 1867. *povišenjem poreza* na 40 1/2 mil., sada preko 94 1/2 mil.

Iz jedne publikacije Ministarstva državnih dominija vidimo npr. da je od 1871. *do 1878*, bez obzira na velike promjene u prinosima žita iz godine u godinu, proizvodnja, ako uzmemo prosjeke, *apsolutno stagnirala*. (Međutim, izvoz žita povisivao se u najvećoj mjeri, samo s nekim prekidima zbog gladi, koja je nastupala otprilike jednom u 5 godina, i posljednji put je spriječen gladnom godinom 1880.)

Istovremeno se 1877–78. *izvoz žita* povisio za oko 86%, u poređenju s *izvozom žita od 1871–72*. *Zapadnoevropljani su vidjeli* da se uslijed razvitka željezničke mreže *ogromno povećao izvoz žita*; ali oni nisu vidjeli da se taj izvoz *izjednačivao* uslijed smanjivanja u stalno ponavljanim *periodima gladi*, koji sad nastupaju svakih 5 godina a svoj vrhunac dostigli su 1880.

¹ vlada – ² spahije

Stanje oslobođenih seljaka

Utvrdivši da je privredni položaj seljaka u *zoni černozioma* (u njenom dijelu sa tropoljnim plodoredom, ne u *području stepa*) općenito »gori nego što je bio pod kmetским poretkom«, *Janson* uzima iz *službenih publikacija* o proizvodnji stoke (takoder u *zoni černozioma*) slijedeće:

U guberniji *Kazanj* se brojno stanje stoke (kod nekadašnjih kmetova koji su ranije mogli da tjeraju svoju stoku na pašnjake svojih spahija) znatno smanjilo; razlozi za smanjenje: nestašica pašnjaka, prodaja stoke kako bi se mogli platiti porezi, niske žetve. U guberniji *Simbirsk* je brojno stanje stoke nešto smanjeno; bogatiji seljaci, ako se pruži povoljna prilika, prodaju stoku koju neophodno ne trebaju, da ne bi bili prisiljeni da je prodaju za zaostatke poreza, za koje oni uz opću solidarnost općina (više njih istovremeno ili sve zajednički) jamče (skupno jamstvo). Drugi razlozi: odsijecanje pašnjaka od nadjela, uglavnom šumskog dijela. Isto u guberniji *Samara, Saratov, Pensa* (gdje se smanjuje i broj konja); u guberniji *Rjazanj* smanjenje stoke za 50% zbog nestašice paše. U guberniji *Tula* iz istog je razloga, prisilne prodaje zbog ubiranja poreza te bolesti stoke, smanjeno uzgajanje konja i goveda. U guberniji *Kursk* isto nemilosrdno prodavanje stoke za poreske zaostatke zbog nestašice pašnjaka, dioba u porodici itd. (vidi p. 75).

Zona gdje zemlja nije crnica (sjeverne gubernije). Dovoljan će biti jedan primjer.

U guberniji *Novgorod*, prema procjeni koju su izvršila zemstva, plaćanja se odnose prema prihodima na desetinu za nekadašnje *komorne seljake*

<i>nekadašnje seljake carskog dvora</i>	100%	(tj. ukupan dohodak)
<i>nekadašnje spahijske kmetove</i>	161%	
<i>privremeno obvezane</i>	180%	
<i>nadalje za one s malo zemlje i visokim porezima za ranije otkupljene kmetove</i>	210%	
<i>privremeno obvezane</i>	275%	
	565%	

(Izdavanje »Poreske komisije«, svezak 22.)

Njihovi udjeli zemlje većinom nisu dovoljni – u oblasti gdje nije crnica – za голу ishranu seljaka. Te sjeverne gubernije su istovremeno industrijske, ali njihove mjesne najamnine u industriji {ni sa radom na poljima spahija}¹ nisu dovoljne da izravnavaju deficit; oni moraju da traže najamni rad daleko od svojih vlastitih mjesta stanovanja, na jugu, u Novoj Rusiji, s druge strane Urala, u Sibiru i centralnoj Aziji.

(1 desetina = 1,092 hektara.)

1 pud = 40 ruskih funti = 16,38 kg

1 četvrt = 209,901 l ili 0,72 engleskih quarters.)

¹ Vitičastim zagradama zamjenjene su Marxove uglaste zagrade.

[IV]

Rusija

I *Državni prihodi i rashodi u 1877.*

Prihodi = 548 mil. rubalja

Od toga: 117 mil. direktni porezi koje su platili seljaci.

Glavni indirektni porezi { *189,676 mil. indirektnih poreza (na píce)*
otpada opet većinom na seljake.
10 mil. indirektnih poreza (na so), isto,
52 mil. za carine.

Rashodi = 585 miliona (deficit = 37 miliona)

Od toga: 115 mil. za kamate i otplatu državnog duga.

220 mil. za vojsku i mornaricu

86 mil. za Ministarstvo financija.

421 mil. – glavni rashodi države.

Zatim izvanredni rashodi prouzrokovani ratom.

Budžet od 1864. je bio: 354 600 000 rubalja: porezi su dakle od 1864. povišeni za 55%.

II. *Budžet željezničkog fonda, koji je sadržan u državnom budžetu. – Sada su željeznice privatna imovina; državne željeznice su pretvorene u vlasništvo privatnih društava, ali ta društva nisu dala sredstva za njihovu izgradnju.*

Vlada zadržava za svoj račun jedan dio kapitala u dionicama i obveznicama a, da bi ih realizirala, izdaje konsolidirane obveznice ruskih željeznica. Sume koje ona odatle dobija sačinjavaju »željeznički fond« i iz njega vlada plaća za dionice i obveznice koje je zadržala, a osim toga daje predumove na željezničke papire.

Prvog januara 1878. bilo je emitiranih željezničkih dionica i obveznica za 1388 miliona, od čega je vlada zadržala za svoj račun 720 miliona i 577 mil. fr. ili 144 433 000 metalnih rubalja za obveznice Nikolajevske željeznice Petrograd–Moskva, tj. oko 52% od ukupnog kapitala; bez papira na koje je vlada dala predumove.

Iz željezničkog fonda je vlada platila: 1877... 80 mil., ali ukupna suma koju je vlada platila do 1. januara 1878 = 554 475 000 rubalja i za obveznice Nikolajevske željeznice 577 mil. fr.

Da bi pokrila ta plaćanja, vlada je raspisivala 5 konsolidacionih zajmova ruskih željeznica na sumu od 69 mil. funti sterlinga, čija realizacija je dala 385 mil. metalnih rublji, dva zajma za Nikolajevsku željeznicu na sumu od 577 mil. fr., najzad unutrašnji zajam s premijama 1866, čija je realizacija dala 107 650 000.

Osim tih supsidija još garancije. Godine 1877. je garantna svota koju je platila vlada iznosila 16 617 000. Tu svotu kao i kamate i otplatu željezničkih obveznica dala je državna blagajna. Posljednja suma 1877 = 324 800 000 rubalja.

Ukupno je dakle država dala za željeznice 139 034 000.

Željeznički fond je dao 60 mil. više nego što je primio.
Državna blagajna – 37 800 000 više nego što je primila.
Dugovi željeznice državnoj blagajni su se povećali za 39 500 000 itd.

Januara 1878. iznosili su svi *dugovi državnoj blagajni* 469 900 000 rubalja. *Dugovi seljaku* 32,5 mil. = 6,9%.

Dugovi željeznica = 315 500 000 = 67% ili 57% od svih državnih prihoda.

III. *Banke*. Željeznicama pomažu osim vlade i banke.

Do 1864. postojali su samo *državni kreditni zavodi*.

1864. prvi *privatni kreditni zavod*; od tog vremena brzo povećan; oni su privukli *znatne sume na tekuće račune s rokom i bez roka, uz kamate*. Te sume morale su se predujmiti: tada su se pojavila *dionička društva*; na čelu svih tih društava *željezničko*.

Kapital svih dionica (društava) i obveznica oko 1877 = 2043 mil. rub.

Od toga željeznice 67,91% = 1388 mil. rub.

Do 1864. su *državna banka i njene filijale predujmile za javne fondove, dionice i obveznice 18,6 mil.* Do 1877. su sve banke predujmile za *javne fondove, dionice i obveznice 360 mil.*, što znači povišenje od 2007%.

Iz izvještaja banaka ne može se vidjeti koliko od tih pozajmica dolazi na željeznice. Ipak Danijeljson poznaje slučajeve gdje je vladi pripadao dio papira nekog željezničkog društva, dok je jedno privatno kreditno društvo dalo sredstva za ostatak dionica.

Ipak, događalo se da *željeznička poduzeća čije prihode nije garantirala vlada nisu donosila profit*. U tom slučaju dolazi državna banka u pomoć privatnim bankama kod kojih su te dionice deponirane time što im daje na njih pozajmice ili ih kupuje.

Državna banka nije nikad bez sredstava; državna blagajna npr. uzajmljuje od banke ne brinući se za njeno stanje kase; banka, sa svoje strane, povećava najproduktivniju fabrikaciju na svijetu. Kreditni papiri koji su bili izdani na taj način figuriraju u bancinoj bilansi pod br. 18 (bilansa od 1. januara 1879 = 467 850 000; k tome kreditni papiri koji u bilansi figuriraju pod br. 1 = 720 265 000; tako je ukupna suma tih kreditnih papira koji se nalaze u opticaju = 1 188 000 000 rubalja).

IV. *Prihodi željeznica*.

Za 1877. godinu još nije objavljena potpuna statistika željeznica. U ranijim godinama je *ukupan prihod* neprestano rastao; on je bio

1865. 24 miliona

1877. 190 miliona

1878. 220 miliona (procjena), tako da se *ukupan prihod po jednoj vrsti¹ povećao za 17%*, dok se *neto-prihod po jednoj vrsti smanjio*.

¹ vrsta = 1056,78 m

Ipak je *neto-prihod posljednjih godina* iznosio 48-52 miliona godišnje; tj. kad bi sav prihod pritecao natrag u državnu blagajnu, deficit željeznica bi se znatno smanjio. Ali cijeli profit priteče privatnim licima, a cijeli teret deficita pada na državnu blagajnu.

Dakle kakav profit ima vlada od tih ogromnih izdataka?

Oni imaju za rezultat znatan razvitak trgovine, čemu su u isti mah pridonijele kreditne banke i hipotekarne banke osnovane u isto vrijeme.

V Banke; komercijalne klase (izvoz žita itd.)

Svi depoziti (uz kamate) i tekući račun državne banke i njenih filijala 1864 – 262 miliona rubalja,

od čega je 42 mil. upotrijebljeno u korist trgovine, naime:

[23 mil. za mjenice
18. mil. za pozajmice na državne papire, dionice, obveznice itd.]

1877: 723,8 mil. u svim kreditnim zavodima, povećanje za 175%.
Od toga 360 mil. za predujmove na dionice, obveznice, javne fondove,
za 489 mil. za diskontiranje mjenica, povećanje za 1900%.

Najvažnija grana trgovine: trgovina žitom; ona se razvija najbrže.

1864. . . u Evropu izvezeno 9,25 mil. četvrti za 54,7 mil. rub.

vrijednost svih izvezenih roba = 164,9 mil. rub.

Vrijednost izvezenog žita = oko 33% cijelog izvoza.

1877. . . izvezeno 30,5 mil. četvrti = 264 mil. rub.

vrijednost svih izvezenih roba = 508 mil. rub.

Vrijednost žita = 51,8% čitavog izvoza.

Vrijednost žita porasla je za 382%.

Količina izvezenog žita porasla je za 241%.

Istovremeno je vrijednost žita premašila vrijednost ukupnog izvoza iz 1864. za 100 mil. rub.

1869. željeznice su prevezle 149 mil. puda žita = 33,4% sveg svog tereta.

1877. . . 547,8 mil. puda žita = 41,28% sveg tereta.

Pored žita glavni izvozni artikli:

Povećanje

1864. . . stoka	za 1 821 000 rub.	1877. za 15 724 000 rub.	763%
” platno	za 15 985 000 rub.	” ” 67 690 000 rub.	323%
” kudjelja	” 8 993 000 rub.	” ” 16 820 000 rub.	87%

Uvezeno je:

[1864. . .] pamuka za 21 824 000 rub. [1877.] za 35 500 000 rub. 62%

VI Hipotekarni kreditni zavodi.

1864. je u svim starim hipotekarnim kreditnim zavodima bilo dugova za 395,5 mil. rub.

od čega je znatan dio otpadao na seljake za otkup udjelâ zemlje.

Hipotekarni dugovi ruskih vlasnika
(Poljska i baltičke provincije)

a) <i>hipotekarni dugovi u starim kreditnim zavodima do 1874.</i>	99 614 000
b) <i>hipotekarna kreditna društva su dala na zajam do 1874.</i>	102 692 000
c) <i>hipotekarne banke</i>	63 668 000
d) <i>kreditne banke za uzajamni kredit (?)</i>	7 182 000
	273 156 000

U poređenju s tim 1877. isti zavodi:

pod	a)	73 393 000
	b)	163 505 000
	c)	118 322 000
	d)	11 250 000
		366 470 000 rub.

Dakle u toku 3 godine *dugovi* su povećani (kad se seljaci isključe) za 34%.

VII. Uzmimo sad sve kreditne zavode (i željeznice) i pogledajmo kolike su sume sakupili i kako su one grupirane oko 1877:

	1.		2.	3.	4.
	<i>Osnivački kapital rubalja</i>	%	<i>Ukamaćeni depoziti itd.</i>	<i>Založnice hipotekarnih kreditnih društava</i>	<i>Obveznice</i>
Kreditni zavodi	167 778 000	18,8	723 790 000		
Hipotekarni zavodi do 1878.	27 753 000	5,6	6 848 000	460 000 000	
Željeznice do 1878.	474 185 000	34,3			
	669 726 000	25			915 706 000

[Danijeljson zbraja *dugove* različitih društava pod 2, 3 i 4]
 ujedno i dobija brojku =
 [2 006 440 000 rubalja, dok ona iznosi 2 106 344 000.]

Za kreditne zavode obaveze kapitala u poređenju s kapitalom	= 81,2%
za hipotekarne zavode	= 94,4%
željeznice	= 65,97%

Pisano od kraja 1881. do 1882.

Friedrich Engels

Prilog prahistoriji Nijemaca^[250]

Cezar i Tacit

Nijemci nipošto nisu prvi stanovnici zemlje koju sada nastavaju*. Prethodile su im najmanje tri rase.

Najstariji tragovi čovjeka u Evropi nalaze se u nekim geološkim slojevima južne Engleske, čija se starost zasad ne može tačno utvrditi, ali koji vjerovatno padaju između dva perioda stvaranja glečera u tzv. ledenom dobu.

Poslije drugog glečerskog perioda, s klimom koja postaje postepeno toplija, čovjek se pojavljuje u cijeloj Evropi, sjevernoj Africi i prednjoj Aziji sve do u Indiju zajedno s izumrlim velikim debelokošcima (mamut, slon s ravnim zubima, runasti nosorog) i grabežljivim zvijerima (pećinski lav, pećinski medvjed) kao i s još živućim životinjama (sob, konj, hijena, lav, bizon, tur). Oruđa koja pripadaju tom vremenu ukazuju na vrlo nizak kulturni stepen: posve grub kameni nož, kamene motike ili sjekire kruškastog oblika koje su se upotrebljavale bez drška, strugač za čišćenje životinjskih koža, svrdlo, sve od krementa, što daje naslutiti otprilike stupanj razvitka današnjeg australskog urođenika. Do sada pronađeni ostaci kostiju ne dopuštaju nikakav zaključak u pogledu tjelesne građe tih ljudi, čija široka rasprostranjenost i svuda podjednaka kultura navode na zaključak da je taj period trajao veoma dugo.

Što je bilo s tim ljudima iz ranog paleolitskog doba ne znamo. Ni u jednoj od zemalja gdje su se pojavljivali, pa ni u Indiji, nisu sačuvane ljudske rase koje bi mogle da važe kao njihovi predstavnici u današnjem čovječanstvu.

U špiljama Engleske, Francuske, Švicarske, Belgije i južne Njemačke nalaze se oruđa tih iščezlih ljudi većinom samo u donjim slojevima staloženog tla. Iznad toga najnižeg kulturnog sloja, i često od

* Ovdje pretežno slijedim knjigu Boyd Dawkins, *Early Man in Britain*, London 1880.

njega odvojen debljim ili tanjim slojem sige, nalazi se drugi sloj u kojem ima oruda. Ta oruda koja pripadaju jednom kasnijem razdoblju izrađena su već puno vještije, a i po svom materijalu su raznoličnija. Kameno oruđe doduše još nije izbrušeno, ali je već svrsishodnije po zamisli i izvodenju; pored njega se nalaze i šiljci za strelice i koplja od kamena, sobovskog roga, kosti; bodeži i igle za šivanje od kosti ili rogova, ogrlice od probušenih životinjskih zuba itd. Na pojedinim komadima nalazimo djelomično vrlo žive crteže životinja, sobova, mamuta, tura, foke, kita, također lovačke prizore s golim ljudima, čak početke skulpture u rožini.

Dok se ljudi iz ranog paleolitskog doba pojavljuju u pratnji životinja koje su pretežno bile južnjačkog porijekla, pored ljudi iz kasnog paleolitskog doba pojavljuju se životinje sjevernjačkog porijekla: dvije još živeće sjevernjačke vrste medvjeda, polarna lisica, ždera, polarna sova. Vjerovatno su se s tim životinjama sa sjeveroistoka doselili ovamo i ti ljudi, a njihovi posljednji ostaci u današnjem svijetu izgleda da su Eskimi. Oruda jednih i drugih slažu se ne samo pojedinačno, već i po svom cjelokupnom sastavu; isto tako crteži; hranu jednima i drugima daju gotovo tačno iste životinje; način života, ukoliko ga za izumrlu rasu možemo utvrditi, tačno se poklapa.

I ti Eskimi, koji su dosad dokazani samo sjeverno od Pirineja i Alpa, nestali su s evropskog tla. Kao što su američki crvenokošci još u prošlom stoljeću neumoljivim ratom za uništenje potiskivali Eskime na krajnji sjever, tako izgleda da ih je i u Evropi sad nastupajuća nova rasa postepeno tjerala natrag i najzad istrijebila, ne miješajući se s njima.

Ta nova rasa dolazila je, bar u zapadnoj Evropi, s juga; ona je vjerovatno prodrla iz Atrike u Evropu u doba kad su oba kontinenta bila još povezana kopnom kod Gibraltara i kod Sicilije. Ona je stajala na znatno višem stupnju kulture nego njezini prethodnici. Ona je znala obrađivati zemlju; imala je domaće životinje (psa, konja, ovcu, kozu, svinju, govedo). Ona je poznavala ručnu izradu lončarije, predenje i tkanje. Njeno oruđe bilo je doduše još od kamena, ali je već izrađeno s velikom brižljivošću i većim dijelom je glatko izbrušeno (ono se za razliku od onog iz ranijih perioda naziva neolitskim). Sjekire već imaju drške i tako postaju prvi put upotrebljive za obaranje stabala; time se omogućava da se klade izdubu za čamce, s kojima se moglo prelaziti na britanske otoke, koji su se postepenim spuštanjem tla sad odvojili od kopna.

Nasuprot svojim prethodnicima oni su brižljivo pokapali svoje mrtve; otud nam je sačuvano dovoljno skeleta i lubanja da bismo mogli suditi o njihovoj građi tijela. Duge lubanje, malen stas (prosjek žena oko 1,46, muškaraca 1,65 metra), nisko čelo, orlovski nos, jake kosti obrva i slabe kosti jagodica, te umjereno razvijene vilice upućuju na rasu čiji posljednji predstavnici mogu da budu današnji *Baski*. Neolitski stanovnici ne samo Španije, već i Francuske, Britanije i cijelog područja barem do Rajne, bili su sasvim vjerovatno iberske

rasc. I Italija je prije dolaska Arijaca^[187] bila nastavana sličnom malenom, crnokosom rasom, o čijem se bližem ili udaljenijem srodstvu s Baskima danas može teško donijeti odluka.

Virchow prati te duge lubanje Baska duboko u sjevernu Njemačku i Dansku^[251]; i najstarije neolitske sojenice sjevernih padina Alpa isto tako pripadaju njima.

S druge strane, Schaaffhausen proglašava niz lubanja nadenih kraj Rajne odlučno za finske, specijalno laponske^[252], a najstarija historija poznaje kao sjeverne neposredne susjede Nijemaca u Skandinaviji, Litavaca i Slovena u Rusiji samo Fince. Izgleda prema tome da su se te dvije malene, tamnokose rase, od kojih se jedna doselila s one strane Sredozemnog mora a druga direktno iz Azije sjeverno od Kaspijskog mora, srele u Njemačkoj. Ostaje posve nepoznato pod kojim okolnostima.

Iza tih različitih doseljavanja dolazi najzad, također još u prehistorijsko doba, doseljenje posljednjeg velikog glavnog plemena, *Arijaca*, narodâ čiji se jezici grupiraju oko najdrevnijeg među njima, oko sanskrtâ. Najraniji doseljenici bili su Grci i Latini, koji su zaposjeli dva jugoistočna poluostrva Evrope; pored toga svakako sada iščezli Skiti, stanovnici stepa sjeverno od Crnog mora, svakako najbliže srodni medijsko-perzijskom rodu. Zatim su slijedili Kelti. O njihovom pravcu kretanja znamo samo da je išao sjeverno od Crnog mora i kroz Njemačku. Njihove najisturenije mase prodrle su u Francusku, zauzele su zemlju sve do Garone i podjarmile čak jedan dio zapadne i srednje Španije. Zaustavili su ih ovdje more a tamo otpor Iberâ, dok su iza njih s obje strane Dunava prodirala još druga keltska plemena. Ovdje, na krajnjem Oceanu i na izvorima Dunava, zna za njih Herodot. Ali oni mora da su se doselili već znatno ranije. Grobovi i ostali nalazi iz Francuske i Belgije dokazuju da Kelti kad su zaposjeli zemlju još nisu poznavali nikakva metalna oruđa; naprotiv u Britaniji oni nastupaju od početka s oruđem od bronzâ. Mora dakle da je proteklo izvjesno vrijeme između osvajanja Galije i pohoda na Britaniju, tokom kojeg su Kelti trgovačkim vezama s Italijom i Marsejom upoznali bronzâ i uveli je kod sebe.

U međuvremenu zadnji redovi keltskih naroda, sami potiskivani od Nijemaca, nadirali su sve jače; sprijeda su izlazi bili zatvoreni i tako je nastalo strujanje natrag u jugoistočnom pravcu, s kakvim ćemo se opet sresti kasnije kod germanskih i slavenskih seoba naroda. Keltska plemena su prešla Alpe, preplavila Italiju, trakijsko poluostrvo i Grčku i našla dijelom svoju propast, a dijelom stalna boravišta u nizini rijeke Po i u Maloj Aziji. Masu plemena nalazimo u ono vrijeme (-400 do -300*) u Galiji do Garone, u Britaniji i Irskoj te sjeverno od Alpa,

* Radi kratkoće označavam brojeve godina prije naše ere na matematički način predznakom minus (-).

s obje strane Dunava, do Majne i Krkonoša¹, ako ne i dalje od njih. Jer, iako su keltska imena gorâ i rijekâ u sjevernoj Njemačkoj manje česta i neosporna nego na jugu, ipak se ne može prihvatiti da su Kelti odabrali jedino teži put kroz brdovitu južnu Njemačku, a da u isti mah ne upotrijebe i udobniji put kroz otvorenu sjevernonjemačku ravnicu.

Keltsko doseljavanje istisnulo je zatečene stanovnike samo djelomično; napose na jugu i zapadu Galije oni su sačinjavali još i sada većinu stanovništva, pa makar kao podjarmljena rasa, i sadašnjem su stanovništvu ostavili u naslijeđe svoju gradu tijela. Da su kako Kelti tako i Germani u svojim novim naseljima vladali nad zatečenim tamnokosim stanovništvom, proizlazi iz običaja koji je postojao i kod jednih i kod drugih da kose bojadišu žuto sapunom. Svijetla kosa je bila znak vladajuće rase, i gdje se ona uslijed miješanja rasa izgubila, tu je eto morao da pomogne sapun.

Nijemci su došli iza Kelta; i po tom možemo trenutak kad su se doselili odrediti bar približno s nekom vjerovatnošću. Seljenje teško da je počelo puno prije godine -400, a u vrijeme Cezara još nije bilo posve dovršeno.

Oko godine -325 Piteasov putopis^[253] daje nam prva autentična obavještenja o Nijemcima. On je plovio od Marseja do Jantarske obale i tu spominje Gutone i Teutone, nesumnjivo njemačke narode. Ali gdje se nalazi Jantarska obala? Obična predstava dakako poznaje samo istočnoprusku, i kad se kao susjedi te obale navode Gutoni, tada se to svakako slaže. Ali mjere koje daje Piteas ne odgovaraju za taj predio, dok one prilično dobro odgovaraju za veliki zaljev Sjevernog mora između sjevernonjemačke obale i Cimbrijskog poluostrva. Tamo pristaju i Teutoni, koji su također navedeni kao susjedi. Tamo - na zapadnoj strani Šlezviga i Jitlanda - ima također jedna Jantarska obala; grad Ringkebing tjera još i danas priličnu trgovinu s jantarem koji se tamo dobiva. Također izgleda krajnje nevjerovatno da bi Piteas tako rano prodro već tako daleko u posve nepoznate vode, a još više da je u njegovim tako brižljivim podacima zamršena plovidba od Kategata do Istočne Pruske ne samo ostala posve nespomenuta već da uopće u njih ne pristaje. Čovjek bi se dakle morao izjasniti posve odlučno za gledište koje je prvi iznio Lelewel da Piteasovu Jantarsku obalu treba tražiti na Sjevernom moru kad ne bi bilo imena Gutona, koji mogu spadati samo na Baltičko more. Uklanjanja ove posljednje smetnje poduhvatio se Müllenhof; on drži da su »Gutoni« iskvareni oblik od »Teutoni«.

Oko 180. godine prije naše ere na donji Dunav dolaze Bastarni, nesumnjivi Nijemci; oni se pojavljuju nekoliko godina kasnije kao plaćenici u vojsci makedonskog kralja Perzeja protiv Rimljana - prvi kmetovi. Oni su divlji ratnici:

¹ das Riesengebirge

«Ljudi, nevjeste obradi zemlje ili plovidbi ili oni koji ne traže svoje uzdržavanje od stadâ, koji se naprotiv bave samo jednim poslom i jednom vještinom: da se neprestano bore i da savladavaju ono što im se usprotivi.»

Tu prvu vijest o načinu života jednog njemačkog naroda daje nam Plutarh^[254]. I te Bastarne nalazimo još nekoliko stoljeća kasnije sjeverno od Dunava, iako u zapadnijem kraju. Pedeset godina kasnije Cimbri i Teutoni provaljuju u keltsko dunavsko područje, odbijaju ih u Češkoj nastanjeni keltski Boji, pa odlaze u više gomila u Galiju, sve do u Španiju, pobjeđuju jednu rimsku vojsku za drugom, sve dok najzad Marije ne učini kraj njihovim gotovo dvadesetgodišnjim pohodima uništavajući njihove sigurno već vrlo oslabljene čete: Teutone kod grada Eks-an-Provans (-102) i Cimbre kod grada Verčeli u gornjoj Italiji (-101).

Pola stoljeća kasnije Cezar je naišao u Galiji na dva nova german-ska vojna pohoda; najprije na gornjoj Rajni na pohod Ariovista. u kojem je bilo zastupljeno sedam različitih plemena, među njima Markomani i Svebi; uskoro zatim, na donjoj Rajni, na pohod Uzipeta i Tenktera, koji su, potisnuti od Sveba sa svojih ranijih boravišta, ova napustili i poslije trogodišnjeg lutanja stigli na Rajnu. Oba vojna pohoda su podlegla sredenom rimskom vodenju rata, ali pohodi Uzipeta i Tenktera također rimskom kršenju ugovora. U prvim godinama Augusta zna Dio Kasije za jedan upad Bastarna u Trakiju; Marko Kras ih je potukao na Ebru (današnja Marici). Isti historičar^[255] spominje još jedan pohod Hermundura, koji su negdje početkom naše ere iz nepoznatih razloga napustili svoju domovinu i koje je navodno rimski vojskovođa Domicije Ahenobarb naselio »u jednom dijelu zemlje Markomana«^[256]. To su posljednji pohodi iz one epohe. Učvršćenje rimske vladavine na Rajni i Dunavu zatvorilo im je za duže vrijeme put; ali da narodi na sjeveroistoku, s one strane Elbe i Krkonoša, nisu još dugo došli do stalnih prebivališta, na to ukazuje i previše znakova.

Ova seljenja Germana sačinjavaju prvi čin one seobe naroda koja je, tri stotine godina zadržavana rimskim otporom, potkraj trećeg stoljeća neodoljivo prodrla preko obiju graničnih voda, preplavila južnu Evropu i sjevernu Afriku i završila se tek osvajanjem Italije od strane Langobarda 568 – završila se ukoliko su u njoj sudjelovali Germani, ali ne i Sloveni koji su se još dugo poslije njih nalazili u kretanju. To su bile doslovno seobe naroda. Cijela plemena naroda ili bar njihovi jaki dijelovi kretali su na put, sa ženom i djecom, sa svom imovinom. Kola pokrivena životinjskim kožama služila su za stanovanje i prijevoz žena i djece kao i oskudnog posuda; stoku su tjerali sa sobom. Ljudi naoružani i raspoređeni za ugušenje svakog otpora, za odbranu od prepada; ratnički marš danju, ratnički logor pod zaštitom kolâ noću. Gubitak ljudi na tim pohodima uslijed neprestanih borbi, tegoba, gladi i bolesti mora da je bio ogroman. To je bila pustolovina na život i smrt. Ako bi uspio pohod, tada bi se preostali dio naselio na

tude tlo; ako ne bi uspio, pleme koje se selilo nestajalo bi sa lica zemlje. Šta ne bi poginulo u pokolju bitke, palo bi u ropstvo. Helvećani i njihovi saveznici, čiji je pohod zaustavio Cezar, pošli su sa 368 000 glava, od toga 92 000 sposobnih za oružje; poslije poraza koji su im nanijeli Rimljani preostalo ih je još samo 110 000, koje je Cezar izuzetno, iz političkih razloga, poslao natrag u domovinu. Uziperi i Tenkteri prešli su Rajnu sa 180 000 glava; oni su gotovo svi izginuli u borbi i na bijegu. Nikakvo čudo što su tada, za vrijeme tog dugog perioda seoba, često iščezavala bez traga cijela plemena.

Tom nestalnom načinu života Germana odgovarale su posve prilike koje je Cezar zatekao na Rajni. Rajna nije bila nipošto oštra granica između Gala i Nijemaca. Belgijsko-galski Menapi imali su u okolini sadašnjeg grada Vezela sela i njive na desnoj obali Rajne; naprotiv, deltu Meze s lijeve obale Rajne zaposjeli su germanski Batavi, a oko Vormsa sve negdje do Štrazburga stanovali su germanski Vangioni, Tribokeri i Nemeti – da li od Ariovista ili već otprije, nije sigurno. Belgijanci su vodili neprestane ratove s Nijemcima, posvuda je još bilo sporno područje. Južno od rijeke Majne i gorja Ercgebirge tada još nisu stanovali Nijemci; Svebi su tek kratko vrijeme prije toga protjerali Helvete iz područja između Majne, Rajne, Dunava i Šumave kao i Boje iz Češke (Boihemum), koja nosi njihovo ime do danas. Ali Svebi nisu zaposjeli zemlju, već su je pretvorili u onu 600 rimskih (150 njemačkih) milja dugu pustoš obraslu šumom, koja je trebalo da ih štiti s juga. Dalje istočno Cezar poznaje još Kelte (Volke-Tektosage) sjeverno od Dunava, tamo gdje Tacit kasnije spominje njemačke Kvade. Tek u Augustovo doba poveo je Marobod svoje svebske Markomane u Češku, dok su Rimljani ogradili ugao između Rajne i Dunava šančevima i naselili Galima. Područje s onu stranu toga graničnog opkopa izgleda da su tada zaposjeli Hermunduri. Iz toga nesumnjivo proizlazi da su se Germani kretali kroz ravnicu na sjevernoj strani Karpata i češkog pograničnog gorja u Njemačku; tek kad su zaposjeli sjevernu ravan, protjerali su Kelte koji su stanovali južnije u brdima preko Dunava.

I način života Germana kako ga opisuje Cezar dokazuje da oni još nipošto nisu bili stalno nastanjeni na svojoj zemlji. Oni su živjeli uglavnom od stočarstva, od sira, mlijeka i mesa, manje od žita; glavno zaposlenje muškaraca je lov i vježbanje u rukovanju oružjem. Oni se pomalo bave i obradom zemlje, ali samo uzgledno i na najprimitivniji način. Cezar izvještava da su oni istu njivu obrađivali samo godinu dana, a slijedeće godine da su uvijek preoravali novu zemlju.^[257] Izgleda da je to bila paljevinska privreda, kao još i sada u sjevernoj Skandinaviji i Finskoj; šuma bi se – a osim šume tada su postojale samo zemljoradnji nekorisne močvare i tresetišta – spalila do čista, korijenje koliko toliko uklonilo i sa poravnatim gornjim tlom također spalilo; u to tlo nadubreno pepelom sijalo se žito. Ali čak i u tom slučaju Cezarov podatak o novim oranicama svake godine ne treba uzeti

doslovno i u pravilu ga treba ograničiti na uobičajeno prelaženje na novo zemljište poslije najmanje dvije ili tri žetve. Čitavo mjesto, izrazito nenjemačka podjela zemlje koju vrše kneževi i činovnici, i napose Germanima podmetnute pobude za tu brzu izmjenu, odišu rimskim predstavama. Rimljaninu je to mijenjanje zemlje bilo neobjašnjivo. Rajnskim Nijemcima, koji su već prelazili na stalno naseljavanje, ono je moglo da izgleda kao već prevaziđen običaj koji sve više gubi svrhu i smisao. Naprotiv Nijemcima iz unutrašnjosti, Svebima, koji su upravo tek stigli na Rajnu, za koje je ono uglavnom i vrijedilo, bilo je ono još bitni uslov načina života uz koji se cijeli narod polako pomicao naprijed, u smjeru i brzinom koje je dopuštao zatečeni otpor. Tome načinu života prilagođeno je i njihovo ustrojstvo: Svebi se dijele na stotinu župa, od kojih svaka daje godišnje hiljadu ljudi za vojsku, dok ostatak ljudstva ostaje kod kuće, brine se za stoku i njive i druge godine smjenjuje one koji su u vojsci. Narodna masa sa ženama i djecom ide za vojskom tek kad ona osvoji novo područje. U poređenju s vojnim pohodima iz vremena Cimbra to je već korak naprijed prema stalnom naseljavanju.

Cezar se više puta vraća na običaj Nijemaca da se na strani prema neprijatelju, tj. prema svakom tuđem narodu, osiguraju širokim pojasi obraslim šumom. Taj običaj vlada još sve do u kasni srednji vijek. Sjevernoalpske Saksonce je štitila pogranična šuma između rijeke Ajder i zatona Šlaj (starodanski Jarnwidhr) od Danaca, Saksonska šuma od Kilskog zatona do Elbe od Slovena; a slavensko ime Brandenburg, Branibor, opet je samo oznaka jedne takve zaštitne šume (češko *braniti* znači braniti, a *bor* označava drvo bor i borovu šumu).

Ostupnju civiliziranosti Nijemaca koje je zatekao Cezar ne može poslije svega ovoga biti nikakve sumnje. Oni su bili daleko udaljeni od toga da budu nomadi u smislu u kojem su to današnji azijski konjanički narodi. Za to treba stepa, a Nijemci su živjeli u prašumi. Ali oni nisu bili ni više udaljeni od stupnja stalno naseljenih seljačkih naroda. Još Strabon kaže o njima šezdeset godina kasnije:

«Zajednička je svim tim» (njemačkim) «plemenima lakoća s kojom se ona *sele* zbog jednostavnosti svog načina života, jer se ne bave zemljoradnjom i ne skupljaju nikakva blaga, već žive u kolibama koje sebi podižu svakog dana i hrane se najviše stokom kao nomadi, kojima su jednaki i po tome što svoju imovinu voze u kolima sa sobom i sa svojim stadima idu tamo kuda žele.»⁽²⁵⁸⁾

Poznavanje zemljoradnje oni su donijeli sa sobom još iz Azije kako to dokazuje komparativna filologija; da je nisu potom zaboravili, dokazuje Cezar. Ali to je bila zemljoradnja koja upola nomadskim, ratničkim plemenima koja se polako valjaju kroz srednjoevropske šumovite ravni služi kao pomoć u nuždi i podređeni izvor života.

Iz toga proizlazi da doseljavanje Nijemaca u njihovu novu domovinu između Dunava, Rajne i Sjevernog mora u Cezarovo vrijeme još nije bilo dovršeno ili bar da se upravo tek dovršavalo. Da su u

vrijeme Piteasa Teutoni, a možda i Cimbri, mogli doprijeti do jitskog poluostrva, a najistureniji Nijemci do Rajne – kao što odsustvo svake vijesti o njihovom dolasku dopušta da se zaključi – tome se ne protivi baš ništa. Samo s trajnim kretanjem spojivi način života, ponovljeni pohodi na zapad i na jug, najzad činjenica da je Cezar najveću njemu poznatu masu, Svebe, našao još u punom pokretu, dopuštaju samo jedan zaključak: Očevidno, ovdje imamo fragmentarno pred sobom posljednje momente velikog germanskog doseljavanja u njihovu glavnu evropsku postojbinu. Rimski otpor na Rajni i kasnije na Dunavu postavlja tom seljenju među, ograničava Nijemce na sada zaposjednuto područje i time ih prisiljava da se stalno nastane.

Inače su naši preci, kako ih je vidio Cezar, bili pravi barbari. Trgovce su puštali u zemlju samo da imaju nekog tko će od njih otкупiti ratni plijen, oni sami od njih ne kupuju gotovo ništa; a i šta im tuđe treba? Čak i svoje loše ponije oni vole više nego lijepe i dobre galske konje. Ali vino Svebi uopće ne puštaju u zemlju, jer ih ono čini mlitavim. U 'om su njihovi bastarnijski rodaci bili ipak civiliziraniji; kod onog upada u Trakiju oni su uputili poslanike Krasu, koji ih je opio, od njih ispio potrebne informacije o položaju i namjerama Bastarna, a zatim namamio ove u zasjedu i uništio ih. Još prije bitke u dolini Idizijavizo (16. godine naše ere) Germanik opisuje svojim vojnicima Nijemce kao ljude bez oklopa ili šljema, naoružane samo štitovima od vrbovog pletera ili od slabih dasaka, pri čemu samo prvi red ima stvarna koplja, a oni zadnji redovi samo u vatri stvrdnute i zašiljene šipke. Obrada metalâ bila je dakle stanovnicima kraj rijeke Vezer još jedva poznata, i bit će da su se Rimljani dobro brinuli da trgovci ne prenesu u Njemačku nikakvo oružje.

Dobro stoljeće i po poslije Cezara Tacit nam daje svoj glasoviti opis Nijemaca. Ovdje već mnogo šta izgleda posve drugačije. Sve do Elbe i preko nje smirila su se lutajuća plemena, stvorila čvrsta naselja. O gradovima dakako još dugo nema ni govora; naseobine se stvaraju dijelom u selima, koja se sastoje ovdje od pojedinačnih majura a tamo od skupina majura, ali i u ovima je svaka kuća građena za sebe, okružena slobodnim prostorom. Kuće se još grade bez lomljenog kamena i crijepa, grubo su izrađene od neotesanih stabala (ovdje to mora da znači »materia informis«¹ nasuprot riječima »caementa«² i »tegulae«³), brvnare, kao još u sjevernoj Skandinaviji, ali ipak već više ne kolibe koje se mogu podići za jedan dan kao kod Strabona. Na stanje zemljoradnje vratit ćemo se kasnije. Nijemci imaju također već i podzemne ostave, neku vrstu podruma, u kojima su se zadržavali zimi zbog topline i gdje su prema Pliniju žene tkale. Zemljoradnja je dakle već važnija; ipak je stoka još uvijek glavno bogatstvo; ona je brojna, ali loše rase, konji su ružni i nema trkaćih konja, ovce i govoda su

¹ bezlične grade – ² lomljeni kamen – ³ crijep

maleni, posljednja bez rogova. Za hranu služe meso, mlijeko, divlje jabuke, nema kruha. Lovom se više mnogo ne bave, brojno stanje divljači je dakle nakon Cezara već znatno smanjeno. I odjeća je još uvijek vrlo primitivna, kod mase jedno grubo čebe, inače su goli (skoro kao kod Zulukafera), ipak kod najbogatijih već i po mjeri napravljena odjeća; životinjska krzna također se upotrebljavaju; i žene se nose slično kao ljudi, ipak one već češće imaju lanene haljine bez rukava. Djeca trčkaraju naokolo sva gola. Čitanje i pisanje su nepoznati, ipak jedno mjesto nagovještava da su svećenici već upotrebljavali iz latinskih slova pozajmljene, u drvene štapove urezane rune. Zlato i srebro je Nijemcu iz unutrašnjosti indiferentno, srebrne posude kojima su Rimljani darivali kneževe i poslanike služile su istoj običnoj upotrebi kao zemljane. Neznatni trgovački promet je jednostavna trampa.

Muškarci se još strogo drže običaja zajedničkog svim primitivnim narodima da rad u kući i na polju prepuštaju kao nemuževan ženama, starcima i djeci. Usvojili su, međutim, dva civilizirana običaja: piće i kocku, i gaje ih s punom neumjerenošću nevinih barbara, kocku do prokockavanja vlastite osobe. Njihovo je piće, u unutrašnjosti, pivo od ječma ili pšenice; da je već bila pronađena rakija, svjetska historija bi svakako bila uzela drugi tok.

Na granicama duž rimskog područja napredovalo se još dalje: Piju uvezeno vino; već su se donekle navikli na novac, pri čemu prirodno daju prednost za ograničenu razmjenu spretnijem srebru i prema barbarskom običaju kovanom novcu s otprije poznatim žigom. Pokazat će se koliko je ovaj oprez bio opravdan. Trgovina s Nijemcima vodila se samo na samoj obali Rajne; samo Hermunduri koji su živjeli izvan pograničnog bedema već odlaze radi trgovine u Galiju i Reciju.

Između Cezara i Tacita pada dakle prvi veliki odsječak u njemačkoj historiji: konačan prijelaz sa nomadskog života na stalna obitavališta, bar za najveći dio naroda, od Rajne do daleko preko Elbe. Imena pojedinih plemena počinju da manje ili više srastaju s određenim krajevima. Ipak je, uz protivrječne izvještaje starih i uz kolebljiva i promjenljiva imena, često nemoguće da se svakom pojedinom plemenu dodijeli sigurna postojbina. To bi nas također odvelo predaleko. Ovdje je dovoljan opći podatak koji nalazimo kod Plinija:

«Pet je glavnih njemačkih plemena: *Vindili*, kojima pripadaju Burgundi, Varini, Karini, Gutoni; drugo pleme sačinjavaju *Ingevoni*, od kojih jedan dio sačinjavaju Cimbri, Teutoni i haukijski narodi. Sasvim blizu Rajni stanuju *Iskevoni*, među njima Sigambri. Usred zemlje – *Herminoni*, među njima Svebi, Hermunduri, Kati, Keruski. Peto pleme sačinjavaju Peukini i Bastarni koji graniče s Dačanima.¹»^[250]

¹ stanovnicima Dakije (Trakije)

K tome zatim dolazi još i šesti ogranak, koji nastava Skandinaviju: Hilevioni.

Od svih izvještaja starih kroničara ovaj se najbolje slaže s kasnijim činjenicama i sačuvanim nam ostacima jezika.

Vindili obuhvaćaju narode *gotskog* jezika koji su zaposjeli obalu Baltičkog mora između Elbe i Visle duboko u kopno; s onu stranu Visle stanovali su oko zaljeva Frisches Hoff Gutoni (Goti). Oskudni sačuvani ostaci jezika ne dopuštaju ni najmanju sumnju da su Vandali (koji su svakako morali pripadati Plinijevim Vindilima, jer on njihovo ime prenosi na cijelo glavno pleme) i Burgundi govorili gotskim dijalektima. Nedoumicu bi mogli da izazovu samo Varneri (ili Varini), koji se obično, oslanjajući se na izvještaje iz 5. i 6. stoljeća, stavljaju među Tirinžane; o njihovom jeziku ne znamo ništa.

Drugo pleme, pleme Ingevona, obuhvaća ponajprije narode *frizijskog* jezika, stanovnike obale Sjevernog mora i Cimbrijskog poluotoka, a vrlo vjerovatno i one saksonskog jezika između Elbe i Vezera, u kojem bi slučaju k njima trebalo dodati i Keruske.

Iskevoni se prema u njih uključenim Sigambrima odmah ocrtavaju kao kasniji Franci, stanovnici desne obale Rajne od Taunusa nizvodno do izvora rijeka Lan, Zig, Rur, Lipe i Ems, sa sjevera omeđeni Frizijcima i Haukima.

Hermioni ili, kako ih ispravnije naziva Tacit – Herminoni, kasniji su Visokonijemci: Hermunduri (Tirinžani), Svebi (Švabe i Markomani, Bavarci), Kati (Hesenci) itd. Keruski su posve nesumnjivo dospjeli ovamo zabludom. To je jedina sigurna zabluda u toj cijeloj Plinijevoj podjeli.

Peto pleme, Peukini i Bastarni, iščezlo je. Nema sumnje, Jakob Grimm ga s pravom pribraja u gotska.

Najzad šesto, hilevionsko pleme obuhvaća stanovnike danskog otočja i veliki skandinavski poluotok.

Podjela Plinija odgovara dakle s iznenađujućom tačnošću grupiranju njemačkih narječja koja su se kasnije stvarno govorila. Mi ne znamo nijedan dijalekt koji ne bi pripadao gotskom, frizijsko-donjosaksonskom, franačkom, visokonjemačkom ili skandinavskom, pa možemo još i danas priznati tu Plinijevu podjelu kao uzornu. Šta bi se možda moglo reći protiv toga, ja istražujem u napomeni o njemačkim plemenima.¹

Početak doseljavanja Nijemaca u njihovu novu domovinu trebali bismo dakle predstaviti otprilike tako da su u prvoj liniji, usred sjevernonjemačke ravnice, između planina na jugu te Baltičkog i Sjevernog mora na sjeveru, prodrli Iskevoni, a odmah za njima, ali bliže obali, Ingevoni. Za ovima izgleda da su slijedili Hilevioni, ali da su skrenuli prema otocima. Za njima su dolazili Goti (Plinijevi Vindili) ostavljajući za sobom Peukine i Bastarne na jugoistoku; gotsko ime

¹ Vidi u ovom tomu, str. 385–394.

u Švedskoj svjedoči o tome da su se pojedini ogranci priključili seobi Hileviona. Najzad, južno od Gota, Herminoni, koji su se, bar većim dijelom, tek za vrijeme Cezara i čak Augusta smjestili u prebivališta koja su sačuvali sve do seobe naroda.¹

Prve borbe s Rimom

Od Cezara stajali su Rimljani i Nijemci jedni prema drugima na Rajni, a otkako je August pokorio Reciju, Norikum i Panoniju – na Dunavu. U međuvremenu se u Galiji učvrstila rimska vlast. Agripa je razapeo mrežu strateških puteva po cijeloj zemlji, izgrađene su tvrđave, odrasla je nova generacija, rođena pod rimskim jarmom. Galija, koja je alpskim cestama sagrađenim pod Augustom preko Malog i Velikog Bernharda bila najdirektnije povezana s Italijom, mogla je poslužiti kao osnovica za osvajanje Germanije s Rajne. Da sprovede to osvajanje sa osam legija koje su logorovale na Rajni, August je povjerio svom pastorku (ili pravom sinu?) Druzu.

Izliku su pružila neprestana trvenja pograničnih stanovnika, upadi Nijemaca u Galiju, kao i tobožnja ili stvarna zavjera nezadovoljnih Belgijanaca i Sigambra, prema kojoj su ovi trebali da pređu Rajnu i dignu opći ustanak. Druz je pridobio (–12) belgijske poglavice, prekoračio rijeku tik do Batavskog otoka iznad delte Rajne, opustošio predio Uzipeta i djelomično predio Sigambra, tada zaplovio niz Rajnu, prisilio Frizijce da mu sakupe pomoćne pješake čete, i produžio ploviti s flotom duž morske obale sve do ušća Emsa da bi zaratio protiv Hauka. Ali tu su njegovi rimski mornari, nenavikli na plimu i oseku, za vrijeme oseke nasukali flotu; samo uz pomoć moru vičnijih frizijskih savezničkih četa on ju je opet oslobodio i vratio se kući.

Taj prvi vojni pohod bio je samo veliko rekognosciranje. Iduće godine (–11) on je počeo sa stvarnim osvajanjem. Rajnu je ponovo prešao nizvodno od ušća rijeke Lipe, pokorio je tu nastanjene Uzipe-te, premostio Lipu i provalio u oblast Sigambra, koji su upravo ratovali protiv Katâ, jer se oni nisu htjeli pridružiti savezu protiv Rimljana pod sigambrijskim vodstvom. Zatim je na mjestu gdje se sastaju rijeke Lipe i Elizo podigao čvrst logor (Alizo) i kad se približila zima, povukao se opet preko Rajne natrag. Na tom povlačenju su ga u jednom uskom dolinskom klancu iznenada napali Nijemci i njegova vojska je s teškom mukom izbjegla uništenje. On je iste godine osno-vao još jedan logor sa šančevima »u zemlji Katâ, gotovo na Rajni.«^[260]

Taj drugi ratni pohod Druza sadrži već cijeli plan osvajanja, koji je od tada dosljedno sproveden. Područje koje je trebalo najprije

¹ U rukopisu je umetnuto olovkom: «Slijedi glava o ustrojstvu poljoprivrede i vojnom uređenju.»

osvojiti omeđeno je prilično oštro: u unutrašnjosti iskevonska zemlja do granice Keruskâ i Katâ i njoj pripadni obalni pojas do Emsa, ako je moguće do Vezera. Glavni posao na podjarmljivanju obalnog područja pripada floti. Na jugu kao operativna baza služi Majnc, koji je Agripa osnovao a Druz proširio, a u čijem susjedstvu treba da potražimo onu »u zemlji Katâ« izgrađenu tvrđavu (u najnovije vrijeme je traže u Salburgu kod Homburga). Odavde tok donje Majne vodi u otvoreni predio Veterau i u predio gornjeg toka rijeke Lan, čijim su zaposjedanjem Iskevoni i Kati odvojeni jedni od drugih. U centru čela napadanja ravnica kojom protječe rječica Lipe i napose blagi brežuljak između nje i Rura pružaju rimskoj glavni vojske najugodniju operativnu liniju, čijim zaposjedanjem ona razdvaja područje koje treba osvojiti na dva približno jednaka dijela, a istovremeno razdvaja Bruktere od Sigambra; to je položaj sa kojeg ona može lijevo saradivati s flotom, a desno s kolonom koja izbija kroz klanac s područja Veterau izolirati iskevonsko škriljavo gorje, a na frontu držati na uzdi Kerske. Tvrđava Alizo je najsloženije učvršćeno uporište te operativne linije; ona je bila blizu izvora rijeke Lipe, ili Elsen kod Paderborna, na toku rječice Alme u Lipe, ili kod Lipštata, gdje je nedavno otkrivena velika rimska tvrđava.

Iduće godine (-10) Kati su se, uviđajući zajedničku opasnost, najzad povezali sa Sigambri. Ali Druz ih je napao i prisilio da se bar djelomično pokore. Ali to kao da nije preživjelo zimu, jer on idućeg proljeća (-9) ponovo vrši prepad na njih, podire do Sveba (dakle svakako Tirinžana – prema Floru i Oroziju također Markomana, koji su tada još boravili sjeverno od gorja Ercgebirge), zatim napada Kerske, prelazi Vezer i vraća se tek s Elbe. Svu zemlju kojom je prošao on je opustošio, ali svuda je naišao na žestok otpor. Na povratku je umro, u dobi od trideset godina, još prije nego je stigao na Rajnu.

Gornju, od Dija Kasija uzetu priču dopunjujemo iz Svetonija da je Druz dao da se iskopa kanal od Rajne do Ejsela, kojim je on kroz Friziju i Flevo (Flistrom – sadašnji plovni put iz Zojderskog jezera između Flilanda i Tershelinga preveo svoju flotu u Sjeverno more; iz Flora – da je on duž Rajne podigao preko pedeset tvrđava a kod Bona jedan most, a isto tako da je utvrdio liniju Meze, dakle osigurao položaj rajnskih legija kako protiv ustanaka Galâ tako i protiv upada Germana. Šta Flor trabunja o tvrđavama i ušancivanjima na Vezeru i Elbi tašto je hvalisanje; šančeve je za vrijeme svojih marševa možda tamo podizao, ali on je bio suviše dobar vojskovođa da bi i samo jednog čovjeka posade ostavio u njima. Naprotiv, nema nikakve sumnje da je on dao da se na operativnoj liniji duž rijeke Lipe izgrade utvrđene stanice. Prijelaze preko Taunusa također je osigurao šančevima.

Tiberije, Druzov nasljednik na Rajni, prešao je preko rijeke iduće godine (-8); Nijemci su poslali pregovarače o miru, samo Sigambri nisu; August, koji je bio u Galiji, odbio je da vodi ikakve pregovore

dok ne budu zastupljeni i oni. Kada su najzad i Sigambri uputili poslanike, »mnogobrojne i ugledne ljude« kaže Dio, August ih je dao pohvatati i internirati u razne gradove u unutrašnjosti carstva; »od jada zbog toga oni su se ubili sami«^[261]. I u slijedećoj godini (-7) Tiberije je ponovo išao s vojskom u Germaniju, gdje osim nekoliko beznačajnih nemira već više nije bilo mnogo šta da se suzbija. O tom vremenu kaže Velej. »Tiberije je zemlju« (Germaniju) »skroz pokorio, tako da se ona još jedva razlikovala od neke danku podložne provincije.«^[262]

Taj uspjeh bit će da treba zahvaliti osim rimskom oružju i više-struko slavljenoj diplomatskoj »mudrosti« Tiberija, a napose preseljavanju Nijemaca na rimsku obalu Rajne. Već je Agripa Ubijce, koji su uvijek bili privrženi Rimljanima, preselio po njihovoj volji na lijevu obalu Rajne kod Kelna. Tiberije je prisilio 40 000 Sigambra da se presele i time je na duže vrijeme slomio otpornost tog snažnog plemena.

Tiberije se sad povukao na duže vrijeme od svih državnih poslova i ne doznajemo ništa o tome šta se narednih godina događalo u Njemačkoj. Jedan odlomak Dija javlja o jednom pohodu Domicija Ahenobarba sa Dunava do preko Elbe. Ali uskoro poslije toga, prve godine naše ere, Nijemci podigoše ustanak. Marko Vinicije, rimski vrhovni zapovjednik, borio se prema iskazu Veleja uglavnom sretno i dobio je u znak zahvalnosti i nagrade. Ipak je Tiberije 4. godine, odmah čim ga je posinio August, morao ponovo prelaziti Rajnu da bi obnovio poljuljanu rimsku vladavinu. On pokorava odmah kraj rijeke nastanjene Kaninefate i Katuarije, zatim Bruktere i »pridobija« Kersuske. Daljnje pojedinosti Velej, koji je sudjelovao u tom i u idućem ratnom pohodu, ne daje. Blaga zima dopustila je legijama da ostanu u pokretu do decembra, tada su se povukle u zimski logor u samoj Njemačkoj – vjerovatno na izvorima rijeke Lipe.

Ratni pohod iduće godine (5) trebalo je da dovrši podjarmljiva-nje zapadne Njemačke. Dok je Tiberije prodirao od tvrđave Alizo i pobijedio Langobarde na donjoj Elbi, flota je plovila uz morsku obalu i »pridobila« Hauke. Na donjoj Elbi sreća se kopnena vojska s flotom koja je jedrila uz rijeku. S uspjesima tog pohoda izgleda, prema Veleju, da je zadatak Rimljana na sjeveru bio dovršen; Tiberije je iduće godine skrenuo prema Dunavu, gdje su tu skoro pod vodstvom Maroboda u Češku doseljeni Markomani ugrožavali granicu. Marobod, odgojen u Rimu i dobro upoznat s rimskom taktikom, organizirao je prema rimskom uzoru vojsku od 70 000 pješaka i 4000 konjanika. Njemu se na Dunavu frontalno suprotstavio Tiberije, dok je Sencije Saturnin trebalo da dovede legije od Rajne kroz zemlju Katã za leđa i u bok neprijatelju. Tada su se pobunili u vlastitoj pozadini Tiberija Panonci, vojska se morala vratiti i iznova osvojiti svoju operativnu bazu. Borba je trajala tri godine; ali upravo kad su Panonci bili po-

koreni, stvari su se i u sjevernoj Njemačkoj toliko izmijenile da se više nije dalo misliti na osvajanja u zemlji Markomana.

Ostalo se u potpunosti kod Druzovog osvajačkog plana; samo za njegovo sigurno sprovođenje postali su potrebnim pohodi kopnom i morem sve do Elbe. Kroz plan za pohod protiv Maroboda svjetluca misao da se granica premjesti na male Karpate, Krkonoše i Elbu do ušća; ipak do toga je zasad bilo još vrlo daleko, a uskoro je to postalo posve neizvodljivo. Dokle su tada uzvodno u području Veterau sezale rimske utvrde, ne znamo; po svemu se čini da je tada ta operativna linija bila zanemarena prema važnijoj uzduž rijeke Lipe. Ali ovdje su se Rimljani nastanili očevidno u priličnoj širini. Rajnska ravnica duž desne obale od Bona nizvodno pripadala je njima; vestfalska ravan od Rura na sjever sve do iza Emsa, do granica Frizijaca i Hauka, ostala je vojnički zaposjednuta. Tada su Batavci i Frizijci za ledima bili još pouzdani prijatelji; dalje prema zapadu mogli su Hauki, Keruski, Kati važiti za dovoljno ukroćene poslije njihovih uzastopnih poraza i poslije udarca koji je pogodio i Langobarde. A svakako postojala je tada kod ona tri naroda prilično snažna stranka koja je vidjela spas samo u priključenju Rimu. Na jugu je moć Sigambra zasada bila skršena; jedan dio njihovog područja, između rijeke Lipe i Rur kao i u rajnskoj ravnici bio je zaposjednut, ostatak je bio stegnut sa tri strane rimskim položajima na Rajni, na Ruru, u kraju Veterau i sigurno je da su rimske kolone tuda prolazile dosta često. Rimske ceste koje su vodile preko dominirajućih planinskih bila u pravcu prema izvorima rijeke Lipe, od Nojvida do Ziga, od gradova Dojc i Nojs do rijeke Vuper, dokazane su tu skoro bar do granice između područja Berg i Mark. Još niže su Hermunduri sporazumno s Domicijem Ahenobarbom zaposjeli jedan dio područja koje su napustili Markomani i bili su s Rimljanima u prijateljskim odnosima. I najzad dobro poznata nesloga njemačkih plemena opravdala je očekivanje da će Rimljani imati da vode još samo takve pojedinačne ratove kakve bi sami sebi mogli poželjeti radi postepenog pretvaranja saveznika u podanike.

Jezgro rimskih položaja bila je zemlja s obje strane rijeke Lipe do Osninga. Tu su se uslijed neprekidne prisutnosti legija u utvrđenim logorima privikli na rimsku vladavinu i rimske običaje, kojima su barbari prema Diju Kasiju »bili kao preobraženi«⁽²⁶³⁾, tu su oko garnizona vojske nastali oni gradovi i trgovišta o kojima pripovijeda taj isti historičar i čiji je miroljubivi promet najviše pridonio učvršćenju tuđinske vladavine. Činilo se da sve ide izvrsno. Ali desilo se drukčije.

Za vrhovnog zapovjednika četa u Njemačkoj bio je postavljen Kvintilije Var, Rimljanin nastupajućeg propadanja, flegmatičan i komotan, sklon da se odmara na lovorikama svojih prethodnika, ali još više da te lovorike iskoristi za sebe. »Koliko je on malo prezirao novac svjedoči Sirija kojom je upravljao; u bogatu zemlju došao je siroma-

šan, siromašnu zemlju napustio je bogat« (Velej)¹²⁶⁴). Inače je bio »blage prirode«; ali ta blaga priroda mora da je bila grdno ljuta kad su je premjestili u zemlju gdje joj je iznuđivanje bilo toliko zagorčeno, jer tamo nije bilo gotovo ničega za uzimanje. Međutim, Var je pokušao, i to metodom koja se kod rimskih prokonzula i propretora već odavno uobičajila. Prije svega trebalo je zaposjednuti dio Njemačke što je moguće brže organizirati kao rimsku provinciju; na mjesto domaće javne vlasti, koja je dotad i dalje postojala pod vojničkom vladavinom, postaviti rimsku, i time zemlju učiniti izvorom prihoda – za državnu blagajnu kao i za prokonzula. Poslije toga Var je pokušao da Nijemce »s većom brzinom i čvrstinom preobrazi«, on »im je izdavao zapovijesti kao robovima i tražio je od njih novčana plaćanja kao od potčinjenih« (Dio).¹²⁶⁵ A davno iskušano glavno sredstvo za podjarmljivanje i iznuđivanje koje je primijenio, bila je vrhovna sudska vlast rimskog poglavara provincije, koju je on tu sebi prisvojio i na osnovi koje je htio Nijemcima nametnuti rimsko pravo.

Na žalost, Var i njegova civilizatorska misija bili su za gotovo hiljadu i po godina ispred historije; jer otprilike toliko je trajalo dok je Njemačka postala zrela za »usvajanje rimskog prava«. U stvari rimsko pravo sa svojim klasičnim raščlanjavanjem odnosâ privatnog vlasništva moralo je izgledati čisto besmislenim Nijemcima, koji su ono malo privatnog vlasništva koje se kod njih razvilo posjedovali samo na osnovi zajedničkog vlasništva na zemlju. Isto tako su njima, koji su bili navikli da prema naslijeđenim običajima pred javnim narodnim sudom za nekoliko sati sami nadu pravdu i presudu, ti svečani oblici i prigovori na optužbu, vječita odlaganja u okviru rimskog procesa morali izgledati baš kao sredstvo za uskraćivanje pravde, a krdo advokata i ulizica koji su se tiskali oko prokonzula kao ono što su u stvari i bili, čiste gulikože. I sad su Nijemci trebali da se odreknu svoje slobode, gdje drugovi sude drugu, i da se podvrgnu besprizivnoj odluci jednog pojedinca, koji je vodio raspravu na tuđem jeziku, koji je u najboljem slučaju uzimao za osnovu jedno njima nepoznato, a uz to potpuno neprimjenljivo pravo i – koji je sam bio zainteresiran. Slobodni German, kojega je prema Tacitu smio da udari samo svećenik u rijetkim slučajevima, koji je kažnjavan smrću samo za izdaju svog naroda, ali je inače svaku povredu, čak i ubistvo, mogao da okaje novčanom kaznom (krvnikom), koji je uz to bio navikao da krvnu osvetu za sebe i svoje rodake vrši sam – taj je sad trebao da se potčini šibama i dželatskoj sjekiri. A sve to ni s kakvim drugim ciljem nego da se širom otvore vrata isisavanju zemlje porezima za državnu blagajnu, iznuđivanjima i podmićivanjima za prokonzula i njegove pomagače.

Ali Var je pogriješio u računu. Nijemci nisu bili Sirijci. Sa svojom nametnutom rimskom civilizacijom imponirao im je samo u jednom pogledu. On je susjednim plemenima koja su prisilili da uđu u

savez pokazao samo kakav nepodnosiv jaram čeka i njih i time im je nametnuo ono jedinstvo koje oni dotad nikad nisu mogli postići.

Var je stajao sa tri legije u Njemačkoj, Asprenat s drugim dvjema na Donjoj Rajni, udaljen samo pet do šest dana hoda od tvrđave Alizo, najglavnije strateške tačke. Izgleda na uspjeh protiv takve jedne snage davao je samo dugo i pažljivo pripremani, ali tada naglo izvedeni odlučujući udarac. Put zavjere bio je dakle propisan. Da je organizira – preuzeo je Arminije.

Arminije, iz plemstva Keruskâ, sin Segimera, koji je, čini se, u svom narodu bio vojvoda iz pratnje, proveo je svoju prvu mladost u rimskoj vojnoj službi, znao je jezik i običaje Rimljana, u rimskom glavnom štabu bio je čest i rado viđen gost, čija se vjernost činila uzvišena iznad svake sumnje. Još u predvečerje prepada Var je imao neograničeno povjerenje u njega. Velej ga naziva

«mladićem plemenita roda, hrabre ruke, okretna uma, u većoj mjeri nego što su to inače barbari, mladićem iz čijeg lica i očiju blista duhovna vatra, koji je na našim ranijim vojnim pohodima» (dakle protiv Nijemaca) «bio naš stalan pratilac i koji je porod rimskog prava građanstva imao i rang rimskog viteza».

Ali Arminije je bio više nego sve to, on je bio velik državnik i značajan vojskovođa. Kad se jednom odlučio da rimskoj vladavini na desnoj strani Rajne učini kraj, on je bez dvoumljenja upotrijebio i potrebna sredstva. Plemstvo Keruskâ kojem su pripadali vojni komandanti, a koje je već bilo jako podleglo rimskom utjecaju, moralo se predobiti bar većim dijelom, a Kate i Hauke, ali još više Bruktere i Sigambre, koji su bili direktno pod rimskim jarmom, trebalo je uvući u zavjeru. Ma koliko da su Varova iznuđivanja pripremila teren, za sve je to trebalo vremena; i za to vrijeme trebalo je Vara uspraviti. To su radili podbadajući njegovu strast, suđenje, i time su ga naprosto pravili budalom. Nijemci su, priča Velej,

«što će onaj koji sam to nije doživio jedva vjerovati, uz najveće divljaštvo krajnje prepredene glave i soj kao stvoren za laganje» – Nijemci «su ga zavaravali cijelim nizom izmišljenih parnica; sad je bezrazložno optuživao jedan drugog, sad su mu se zahvaljivali što on sve to presuđuje po rimskoj pravdi, što njihovo divljaštvo pod tom novom, nepoznatom stegom i redom već počinje da popušta i što se sad po pravdi i poštenju raspravlja o onom što se inače obično rješavalo oružjem. Tako su ga oni zaveli na najveću bezbrižnost toliko da je vjerovao da on kao pretor grada izriče pravdu na forumu, a ne zapovijeda vojskom usred njemačkih zemalja».^[266]

Tako je proteklo ljeto 9. godine. Da bi se još više osigurao uspjeh, naveli su Vara da rascjepka svoje čete šaljući odrede na sve strane, što uz karakter tog čovjeka i u danim okolnostima nije moglo biti teško.

«Var», kaže Dio, «nije držao svoju vojnu snagu, kao što to priliči u neprijateljskoj zemlji, propisno na okupu, već je ustupao u gomilama vojnike ljudima

kojima je trebala pomoć i koji su je molili sad radi čuvanja nekog utvrđenog mjesta, sad radi hvatanja razbojnika, sad radi obezbjeđenja neke pošiljke žita.«⁽²⁶⁷⁾

Za to vrijeme su glavni zavjerenici, a napose Arminije i Segimer, bili stalno oko njega i često za njegovim stolom. Prema Diju Var je već tada bio upozoren, ali njegovo povjerenje nije poznavalo granica. Najzad u jesen, kad je sve bilo spremno za napad i kad su Vara s glavninom njegove vojske namamili u zemlju Keruskâ sve do Vezera, jedan fingirani ustanak u nekoj udaljenosti dao je znak. Još kad je Var primio tu vijest i izdao zapovijest za polazak, upozorio ga je na opasnost jedan drugi poglavica Keruskâ, Segest, koji je, čini se, s porodicom Arminija bio u nekoj vrsti plemenskog neprijateljstva. Var mu nije htio vjerovati. Tada mu je Segest predložio da njega samog, Arminija i druge poglavice Keruskâ prije polaska baci u okove; tada će ishod pokazati tko je imao pravo. Ali Varovo povjerenje ostalo je nepokolebljivo čak i kad su pri njegovom odlasku zavjerenici zaostali pod izgovorom da će sakupiti saveznike i s njima mu se priključiti.

To se doista i dogodilo, ali ne onako kako je očekivao Var. Trupe Keruskâ bile su već sakupljene. Prvo što su one učinile bilo je da poubijaju rimske odrede koji su bili stacionirani kod njih, a koje su oni ranije sami izmolili, a zatim da Vara na njegovom maršu napadnu s boka. Var se kretao po lošim šumskim putevima, jer ovdje, u zemlji Keruskâ, još nije bilo nasutih rimskih vojničkih cesta. Kad je bio napadnut, on je najzad shvatio svoj položaj, postao hrabar i otad se ponaša kao rimski vojskovođa – ali prekasno. On nalaže svojim četama da zbiju redove, da se brojna komora žena, djece, kola, tovarne stoke itd. sredi i zaštititi koliko se moglo uz uske puteve i u gustim šumama, i da se okrene prema svojoj operativnoj bazi – za koju moramo da pretpostavimo Alizo. Kiša kao iz kabla razmekšavala je tlo, zadržavala marš, uvijek iznova remetio se red u prevelikoj komori. Varu je uspjelo da uz teške gubitke stigne do jednog brda s gustom šumom, ali na kojem je bilo slobodnog prostora za logor dovoljan za nuždu; logor je također još u priličnom redu i prema propisima podignut i utvrđen šančevima; vojska Germanika, koja je posjetila to mjesto poslije šest godina, prepoznala je u njemu još jasno »djelo triju legija«⁽²⁶⁸⁾. Sa o. lučnošću koja je odgovarala položaju Var je tu dao da se spale sva kola i prtljag koji nisu bili neophodno potrebni. Idućeg dana prošao je kroz jedan otvoren predio, ali je ponovo pretrpio tako velike gubitke da su se čete još više rasturile i da se uveče logor već više nije mogao propisno utvrditi; Germanik je našao samo jedan napola urušeni bedem i plitak jarak. Trećeg dana put je vodio opet kroz šumovito gorje i tu su Var i većina starješina izgubili hrabrost. Var se sam ubio, legije su uništene gotovo do posljednjeg čovjeka. Samo konjica pod Valom Numonijem se spasila; čini se da su u tvrđavi Alizo našli spas i pojedini bjegunci iz pješačkih četa. Sâm

Alizo držao se bar još neko vrijeme, jer Nijemci nisu znali kako pravilno napadati kod opsijedanja; kasnije se posada probila potpuno ili djelomično. Asprenat, zaplašen, čini se da se ograničio na kratak marš u susret da bi ih prihvatio. Brukeri, Sigambri, svi manji narodi digli su se na ustanak, rimska vlast je ponovo bila bačena preko Rajne.

O mjestima kroz koja je vodio taj pohod mnogo se raspravljalo. Najvjerovatnije je da se Var pred bitku nalazio u kotlini Rinteln, negdje između sadašnjih gradova Hausberge i Hameln; da su fingirani ustanak i povlačenje za koje je donesena odluka poslije prvog prepada vodili prema klancu Derensluht kod Detmolda, koji čini ravan i širok prolaz kroz šumsko područje Osning. Općenito je to i tradicionalno prihvaćeno mišljenje, i slaže se kako s izvorima tako i s vojnim neminovnostima ratnog položaja. Da li je Var dopro do Derensluhta ostaje neizvjesno; proboj konjice i možda čela pješaka čini se da govori za to.

Vijest o uništenju triju legija i o ustanku cijele zapadne Njemačke pogodila je Rim kao grom iz vedra neba. Već im se činilo da vide kako Arminije prelazi preko Rajne i diže na ustanak Galiju, kako Marobod na drugoj strani prelazi preko Dunava i tek ukroćene Panonce vuče sa sobom na pohod preko Alpa. A Italija je već bila toliko iscrpljena da više nije mogla regrutirati gotovo nikakve nove trupe. Dio pripovijeda kako je u građanstvu bilo još samo malo mladih ljudi sposobnih za oružje i kako su se stariji opirali da uđu u vojsku, tako da ih je August kažnjavao konfiskacijom imetka, a neke čak i smrću; kako je car najzad iz oslobođenika i već isluženih vojnika za nevolju prikupio nekoliko četa za zaštitu Rima, razoružao svoju njemačku tjelesnu stražu i sve Nijemce protjerao iz grada.

Međutim, Arminije nije prelazio Rajnu, Marobod nije mislio ni na kakav napad i tako se Rim mogao nesmetano odati svojim izljevima bijesa nad »vjerolomnim Germanima«. Već smo vidjeli kako ih je opisao Velej kao »krajnje prepredene glave, narod kao stvoren za laganje«. Isto tako Strabon. On ne zna ništa o »njemačkoj vjernosti« i »velikoj podmuklosti«, upravo obrnuto. Dok on Kelte naziva »jednostavnim i bez dvoličnosti«, tako bezazlenim da oni »pred očima svih i neoprezno jure u boj, tako da je njihovim protivnicima pobjeda laka«^[269] – o Germanima se kaže:

»Prema njima je bilo uvijek od koristi da im se ne vjeruje; jer oni kojima se vjerovalo načinili su veliku štetu, npr. Keruski, kod kojih su kršenjem ugovora u jednoj zasjedi izginule tri legije zajedno s vojskovođom Varom.«^[270]

O gnjevnim i osvetoljubivim stihovima Ovidija da i ne govorimo. Čovjek bi mislio da čita francuske pisce iz najžešćeg šovinističkog vremena, koji pehar svog gnjeva prolijevaju nad vjerolomstvom Yorcka von Wartenburga i nad izdajom Saksonaca kod Lajpciga^[271]. Nijemci su dovoljno upoznali vjernost ugovorima i poštenje Rimljana kad je Cezar izvršio prepad na Uzipete i Tenktere za vrijeme pte-

govora i primirja; oni su ih upoznali kad je August dao da se zatvore poslanici Sigambrâ, prije čijeg dolaska je bio odbio svako pregovaranje s njemačkim plemenima. Zajedničko je svim osvajačkim narodima da svoje protivnike obmanjuju na sve načine; i oni nalaze da je to posve u redu; a čim protivnici to isto dopuste sebi, nazivaju to vjetrolovnostom i izdajom. Ali sredstva koja se koriste za podjarmljivanje, moraju se dopustiti i za zbacivanje jarma. Dokle god ima eksploatacijskih i vladajućih naroda i klasa na jednoj, a eksploatiranih i podjarmljenih na drugoj strani, dotle će primjena lukavstva pored primjene sile biti na obje strane nužnost protiv koje ostaju nemoćne sve moralne propovijedi.

Ma koliko djetinjast bio fantastični kip podignut Arminiju kod Detmolda – on je donio samo to jedno dobro što je zaveo Louis-Napoleona da podigne isto toliko smiješnog fantastičnog diva Vercingetorixa na jednom brdu kod mjesta Aliz-Sent-Ren (Alise-Sainte-Reine) – tačno je da bitka s Varom predstavlja jednu od najodlučnijih prekretnica u historiji. S tom bitkom je nezavisnost Njemačke od Rima odlučena jednom zauvijek. Može se mnogo i bez svrhe raspravljati o tome da li je najzad i ta nezavisnost za same Nijemce bila tako velik dobitak; sigurno je da bi bez nje cijela historija krenula drugim smjerom. I ako doista cijela slijedeća historija Nijemaca predstavlja gotovo samo velik niz nacionalnih nesreća (koje su većinom sami skrivili), tako da su i najfascinantniji uspjesi gotovo uvijek ispadali na štetu naroda – ipak se mora reći da su Nijemci ovdje, na početku svoje historije, zaista imali sreću.

Da bi pokorio Galiju, Cezar je upotrijebio posljednje životne snage umiruće republike. Legije, koje su se od doba Marija sastojale od najmljenih plaćenika, ali još uvijek isključivo od Italaca, nakon Cezara su doslovno izumirale, u istoj mjeri u kojoj su izumirali i sami Italci pod naglo se širećim latifundijama i njihovim robovskim gazdovanjem. Onih 150 000 ljudi koji su sačinjavali odrede pješadije u 25 legija mogli su se držati na okupu samo primjenom krajnjih sredstava. Nije se poštovao dvadesetgodišnji rok služenja, islužene veterane prisiljavali su da ostanu pod zastavom neograničeno vrijeme. To je bio glavni razlog pobune rajnskih legija poslije smrti Augusta, koju Tacit slika tako zorno i koja u svojoj neobičnoj mješavini neposlušnosti i discipline tako živo podsjeća na pobune španjolskih vojnika Filipa II u Nizozemskoj, u oba slučaja svjedočeći o čvrstoj strukturi vojske, prema kojoj je vladar prekršio zadanu riječ. Vidjeli smo kako je bio uzaludan Augustov pokušaj da poslije Varove bitke ponovo sprovede stare, odavno neprimjenjivane zakone o regrutiranju; kako je on morao ponovo posegnuti za islužanim vojnicima i čak za oslobođenicima – on je ove već jednom bio regrutirao za vrijeme panonskog ustanka. Regrutiranje slobodnih italjskih seljačkih sinova nestalo je zajedno sa samim slobodnim italjskim seljacima. Svaki novi, legijama pridodani dopunski kontingent pogoršavao je kvalitet voj-

ske. A kako su se ipak te legije, teško održavana jezgra cijele vojne moći, morale što više štedjeti, sve više su dolazile do izražaja pomoćne čete; one su vodile bitke u kojima legije sačinjavaju još samo rezervu, tako da su već u Klaudijevo vrijeme Batavi mogli reći: provincije se osvajaju krvlju provincija.

S takvom vojskom, koja se sve više otuđivala staroj rimskoj disciplini i odlučnosti, a time i starom rimskom načinu vojevanja, koja se, sve više sastojala od ljudi iz provincija, a najzad čak većinom od carstvu stranih barbara, sad se već više nisu mogli voditi veliki napadački ratovi – uskoro više ni velike ofanzivne bitke. Izrodavanje vojske upućivalo je državu na defanzivu, koja je isprva još bila vođena aktivno, ali uskoro sve pasivnije, sve dok najzad sva težina napada, prešavši posve na stranu Nijemaca, nije nezadrživo probila preko Rajne i Dunava na cijeloj liniji od Sjevernog do Crnog mora.

Međutim, trebalo je, već i radi osiguranja linije na Rajni, Nijemcima dati da na svom vlastitom području ponovo osjete premoć rimskog oružja. U tom cilju je Tiberije požurio na Rajnu, vlastitim primjerom i strogim kaznama ponovo uspostavio olabavljenu disciplinu, ograničio komoru pokretne vojske na ono najnužnije i prokrstario zapadnom Njemačkom u dva vojna pohoda (10. i 11. godine). Nijemci se nisu izlagali odlučujućim bitkama, Rimljani se nisu usuđivali da se usele u svoje logore desno od Rajne. Da li su Alizo i tvrđava osnovana na ušću Ermsa u zemlji Haukâ zadržali stalnu posadu i preko zime ne kaže se, ali se svakako može pretpostaviti.

U avgustu 14. godine umro je August. Rajnske legije, prema kojima nije održano ni obećanje o otpuštanju poslije navršenog roka službe, ni obećanje o isplati najamnine, odbile su da priznaju Tiberija i za cara su proglasile Druzovog sina Germanika. On je stišao sam ustanak, ponovo uspostavio poslušnost u četama i poveo ih u tri vojna pohoda u Njemačku, koja je opisao Tacit. Tamo mu se suprotstavio Arminije i pokazao se kao svog protivnika potpuno dostojan vojskovođa. On je nastojao da izbjegne sve odlučujuće bitke na otvorenom terenu, da što više ometa kretanje Rimljana i da ih napada samo u močvarama i klancima, gdje se oni nisu mogli razviti. Ali Nijemci ga nisu uvijek slušali. Želja za borbom uvukla ih je nekoliko puta u borbe pod nepovoljnim okolnostima, želja za pljačkom spasila je više nego jednom Rimljane koji su već bili upali u zamku. Tako je Germanik izvojevao dvije nekorisne pobjede, u području Idizijavizo i na angrivarskom graničnom bedemu; jedva se izvukao na povlačenjima kroz tjesnace močvara, pretrpio gubitke u brodovima i ljudstvu u olujama i plimama na frizijskoj obali i najzad ga je poslije pohoda 16. godine Tiberije opozvao. Time su prestali pohodi Rimljana u unutrašnjost Njemačke.

Ali su Rimljani znali i suviše dobro da je gospodar riječne linije samo onaj tko ima vlast nad prijelazom na drugu obalu. Daleko od toga da se pasivno povuče iza Rajne, rimska defanziva se seli na desnu

obalu. Rimski šančevi koji pokrivaju područje donje Lipe, Rura i Vupera u velikim grupama, koje bar u pojedinim slučajevima odgovaraju kasnijim njemačkim župama, te od Rajne do granice grofovije Mark izgrađene vojne ceste daju naslutiti da je tu postojao sistem obrambenih utvrđenja, čiji je pravac od rijeke Ejsel do rijeke Zig odgovarao današnjoj međašnjoj crti između Franaka i Saksonaca – s pojedinačnim odstupanjima na granici između Rajnske provincije i Vestfalije. I vjerovatno je taj sistem, koji je u 7. stoljeću svakako bio još donekle sposoban za obranu, bio onaj koji je tada nadiruće Saksonce zaustavio pred Rajnom i tako utvrdio njihovu današnju plemensku granicu prema Francima. Najzanimljivija otkrića ovdje su učinjena tek posljednjih godina (J. Schneider); trebalo bi dakle svakako očekivati i daljnja.

Dalje uzvodno uz Rajnu postepeno je izgrađen, osobito pod Domicianom i Hadrijanom, veliki rimski granični bedem, koji počinje ispod grada Nojvida i vodi preko Montabaurске uzvisine prema Emsu, tamo prelazi rijeku Lan, kod Adolfseka skreće na zapad, slijedeći sjeverni obronak gorja Taunus kao najsjeverniju tačku obuhvaća Grinigen u području Veterau, a odatle krećući u jugoistočnom smjeru stiže do Majne južno od grada Hanau. Odatle bedem ide lijevom obalom Majne do Miltenberga; otuda u samo jednom prelomljenoj pravoj liniji do virtemberške rijeke Rems u blizini dvorca Hohenstaufen. Ovdje kasnija, vjerovatno pod Hadrijanom nadograđena linija skreće istočno, preko gradova i mjesta Dinkelsbil, Guncenhauzen, Eilingen i Kipfenberg, te stiže do Dunava kod mjesta Irnsing uzvodno od grada Kelhajma. Iza bedema su se nalazili manji šančevi a u široj udaljenosti veća utvrđena mjesta kao uporišta. U tu tako zaokruženu zemlju s desne strane Rajne, koja je, otkako su Svebi protjerali Helvete, bar južno od Majne ležala pusta, naselili su se prema Tacitu galski vagabundi, vojnici zaostali iza četa.

Tako su na Rajni, duž limesa i na Dunavu postepeno nastupile mirnije i sigurnije prilike. Borbe i upadi nastavljali su se dalje, ali međusobne granice područja ostale su nekoliko stotina godina nepromijenjene.

Napredak do seobe naroda

S Tacitom i Ptolemejem presušuju pisani izvori o stanju i događajima u unutrašnjosti Njemačke. Zato nam se otvara niz drugih, mnogo očividnijih izvora: nalazi starina ukoliko se mogu pripisati ovom razdoblju o kojem je riječ.

Vidjeli smo da je u Plinijevo i Tacitovo vrijeme trgovina Rimljana s unutrašnjošću Njemačke bila gotovo jednaka nuli. Ali kod Plinija ipak nalazimo aluzije na jedan stari, još u njegovo vrijeme tu i tamo upotrebljavani trgovački put od grada Karnunta (nasuprot ušću Mo-

rave u Dunav), uzduž Morave ili Odre do Jantarske obale. Taj put kao i jedan drugi kroz Češku, uzduž Elbe, upotrebljavali su vjerovatno već u vrlo rano doba Etruski, čija je prisutnost u sjevernim dolinama Alpa posvjedočena brojnim nalazima, osobito nalazom kod Halštata^[272]. Upad Galâ u Gornju Italiju toj je trgovini, čini se, učinio kraj (oko -400) (Boyd Dawkins). Potvrdi li se to mišljenje, tada taj etruski trgovački promet, uglavnom uvoz roba od bronze, mora da se vršio s narodima koji su prije Nijemaca držali u posjedu zemlju na Visli i Elbi, dakle svakako s Keltima, i doseljavanje Nijemaca svakako bi imalo s njegovim prekidom isto toliko posla kao vraćanje Kelta u Italiju. Tek od toga prekida izgleda da je nastao istočniji trgovački put, od grčkih gradova Crnog mora duž Dnjestra i Dnjepra do predjela na ušću Visle. Za to govori stari grčki kovani novac naden kod Bromberga¹, na otoku Ezel (Ösel)² i na drugim mjestima; ima tu i komada iz četvrtog, možda iz petog stoljeća prije našeg računanja vremena, kovanih u Grčkoj, Italiji, Siciliji, Kireni itd.

Prekinuti trgovački putevi duž Odre i Elbe morali su se sami ponovo uspostaviti čim su se narodi u seobi smirili. U vrijeme Ptolemeja čini se da su ponovo došli u modu ne samo ti već i drugi saobraćajni putevi kroz Njemačku, a gdje prestaje Ptolemejevo svjedočanstvo tamo dalje govore nalazi.

C. F. Wiberg* tu je brižljivim upoređivanjem nalazâ mnogo šta raščistio i dokazao da su se u 2. stoljeću naše ere ponovo upotrebljavali trgovački putevi kako kroz Šlesku niz Odru tako i kroz Češku niz Elbu. U Češkoj spominje već Tacit

«nakupce plijena i trgovce» (*lixae ac negotiatores*) «iz naših provincija, koje su lakomost za novcem i zaboravljanje domovine odveli u neprijateljsko područje i do vojnih logora Maroboda».^[273]

Prema Tacitu su isto tako Hermunduri, koji su, već odavno bili u prijateljsvu s Rimljanima i nesmetano saobraćali u zemljama Dekumata i u Reciji do Augsburga, svakako preprodavali rimsku robu i kovani novac od gornje Majne do rijeke Sale i izvora Vera. I dalje nizvodno na rimskom graničnom bedemu, na rijeci Lan, vide se tragovi jednog trgovačkog puta u unutrašnjost.

Najznačajniji put izgleda da je ostao onaj kroz Moravsku i Šlesku. Vododjelnica između Morave odn. Bečve i Odre, jedina preko koje treba prijeći, prolazi kroz otvoreno brežuljasto zemljište i leži ispod 325 metara nadmorske visine; još sada tuda prolazi željeznica. Od Donje Šleske otvara se sjevernonjemačka nizina i dopušta da se putevi gra-

* *Bidrag till kännedomen om Grekers och Romares förbindelse med Norden. Na njemački preveo J. Mestorf: Der Einfluss der klassischen Völker etc., Hamburg 1867.*

¹ sada Bidgość (Bydgoszcz) - ² Soremo (Saaremaa)

naju u svim smjerovima prema Visli i Elbi. U Šleskoj i Brandenburgu mora da su u 2. i 3. vijeku bili nastanjeni rimski trgovci. Tamo nalazimo ne samo staklene urne, bočice za suze i pogrebne urne s latinskim natpisom (Masel kod Trebnica¹ u Šleskoj i drugdje), nego čak i potpune rimske zasvođene grobnice s udubljenjima za urne (kolumbarije) (Naheln kod Glogova). I kod grada Varin u Meklenburgu nesumnjivo su nađeni rimski grobovi. Isto tako nalazi kovanog novca, rimske metalne robe, glinenih svjetiljaka itd. potvrđuju kretanje trgovačkog prometa na toj cesti. Općenito, čitava je istočna Njemačka, iako nikad u nju nisu ušle rimske vojske, kao posuta rimskim novcem i proizvodima; ovi posljednji su često ovjereni istim žigovima o proizvodnji koji se susreću i u nalazima u provincijama Rimskog Carstva. U Šleskoj nađene glinene svjetiljke imaju isti žig proizvodnje kao one nađene u Dalmaciji, Beču itd. Tako se žig »Ti. Robilius Sitalcis« nalazi na brončanim vazama od kojih je jedna nađena u Meklenburgu, a druga u Češkoj; ovo upućuje na trgovački put duž Elbe.

Ali tada su u prvim stoljećima poslije Augusta i rimski trgovački brodovi uplovili u Sjeverno more. To dokazuje nalaz kod grada Nojhaus na rječici Oste (ušće Elbe), koji se sastoji od 344 komada rimskog srebrnog novca od Nerona do Marka Aurelija i ostataka jednog broda koji je tamo vjerovatno pretrpio brodolom. Također uzduž južne obale Baltičkog mora vršio se brodski saobraćaj, koji je sezao do danskih otoka, Švedske i otoka Gotland, i s kojim ćemo se pozabaviti još detaljnije. Udaljenosti raznih priobalnih mjesta između sebe koje navode Ptolemej i Marcijan (oko 400. godine) mogu počivati samo na izvještajima trgovaca koji su plovili duž tih obala. Oni idu od meklenburške obale do Gdanska i odatle do Skandinavije. To dokazuju najzad drugi brojni nalazi rimskog porijekla u Holštajnu, Šlezvigu, Meklenburgu, Prednjoj Pomeraniji, na danskim otocima i u južnoj Švedskoj, čija su nalazišta najgušće koncentrirana u malenoj udaljenosti od obale.

Koliko je taj rimski trgovački promet uključivao uvoz oružja u Njemačku, teško je reći. Brojno rimsko oružje nađeno u Njemačkoj može isto tako potjecati od plijena, a razumije se po sebi da su rimske vlasti na granici nastojale iz sve snage da odsijeku Nijemcima dovoz oružja. Međutim, morskim putem moglo je stići mnogo oružja, naročito udaljenijim narodima, npr. na Cimbrijskom poluostrvu.

Ostala rimska roba koja je tim različitim putevima stizala u Njemačku sastojala se od posuda, nakita i predmeta za toaletu itd. Posude obuhvaća: zdjele, mjere, pehare, posude, lonce za kuhanje, sita, kašike, makaze, varjače itd. od bronzne, pojedine posude od zlata i srebra, svjetiljke od gline, koje su vrlo raširene; nakit od bronzne, srebra ili zlata: ogrlice, dijademe, narukvice i prstenje, kopče u obliku naših broševa; među predmetima za toaletu nalazimo češljeve, pincete, čačkalice za uši itd. – da i ne govorimo o predmetima čija je upotreba

¹ Tšebnice

sporna. Većina tih proizvoda nastala je, kao što to dopušta Worsaae, pod uticajem ukusa koji je vladao u prvom stoljeću u Rimu.

Veliko je odstojanje od Cezarovih Nijemaca, pa čak i od Tacitovih, do naroda koji se služio tim predmetima, čak ako se dopusti da su ih upotrebljavali samo odličniji i bogatiji. »Jednostavna jela« kojima su, prema Tacitu, Nijemci »utaživali glad bez mnogo pripremanja (sine apparatusu), bez začina«^[274], ustupila su mjesto kuhinji koja se već služila prilično složenom opremom i koja je osim te opreme od Rimljana nabavljala svakako i odgovarajuće začine. Na mjesto preziranja zlatnih i srebrnih stvari došla je želja da se njima kite; na mjesto ravnodušnosti prema rimskom novcu – njegova raširenost na cijelom germanskom području. A tek toaletni predmeti – kakav je početni preokret u običajima odavalo njihovo puko prisustvo kod naroda koji je doduše, koliko znamo, pronašao sapun ali ga je znao upotrijebiti samo za bojadisanje kose u žuto!

Šta su Nijemci za sav taj gotov novac i za te robe isporučivali rimskim trgovcima, o tome smo prije svega upućeni na vijesti starih, a one nas, kako je rečeno, ostavljaju gotovo posve na cjedilu. Plinije spominje povrće, gušćje perje, vunene proizvode i sapun kao artikle koje je Carstvo uvozilo iz Njemačke. Ali ta početna trgovina na granici ne može dati mjerilo za kasnije vrijeme. Glavni artikal za koji znamo bio je jantar, ali on nije dovoljan da objasni promet koji se toliko širio po cijeloj zemlji. Stoka, koja je sačinjavala glavno bogatstvo Nijemaca, bit će da je svakako bila i najvažniji izvozni artikal, same duž granice postavljene legije zamjećuju veliku potrebu za mesom. Životinjske kože i krzna, koji su se u vrijeme Jornandesa slali iz Skandinavije na ušće Visle i odatle u rimsko područje, zacijelo su već i u ranije doba bili našli svoj put iz istočnonjemačkih šuma onamo. Divlje zvijeri za cirkus, misli Wiberger, uvozili su rimski pomorci sa sjevera. Ali osim medvjeda, vukova i možda turâ tamo se nije moglo naći ništa, a lavovi i leopardi, čak i medvjedi, bili su bliže i lakše su se mogli dobiti u Africi i Aziji. – Robovi? pita Wiberger najzad, gotovo stidljivo, a bit će da je baš tu pogodio ono pravo. U stvari robovi su osim stoke bili jedini artikal koji je Njemačka mogla izvoziti dovoljno da bi izravnala svoju trgovačku bilansu s Rimom. Italija sama upotrebljavala je u gradovima i na latifundijama ogromno robovsko stanovništvo koje je samo najneznatnijim dijelom stvaralo potomstvo. Čitavo rimsko gazdovanje na veleposjedima imalo je za pretpostavku onaj ogroman uvoz prodanih ratnih zarobljenika koji je u Italiju pritjecao u neprekidnim osvajačkim ratovima propadajuće republike i još u Augustovim. Sada je tome došao kraj. Carstvo je na stalnim granicama prešlo u defanzivu. Nadvladani neprijatelji, iz kojih se regrutirala masa robova, postajali su kod rimskih armija sve rjeđi. Morali su se kupovati kod barbara. I da se tu na tržištu kao prodavači ne bi pojavili i Nijemci? Nijemci, koji su već prema Tacitu prodavali robove (*Germania*, 24), koji su neprekidno ratovali između sebe, koji su, kao Frizijci, kad nisu imali novaca svoje

poreze Rimljanima plaćali predajom svojih žena i djece u ropstvo i koji su već u trećem stoljeću, ako ne i ranije, plovili Baltičkim morem i čiji su pomorski pohodi u Sjevernom moru od saksonskih plovidbi trećeg do normandskih plovidbi desetog stoljeća pored ostalog gusarenja kao svoj najbliži cilj imali prvenstveno lov na robove – lov na robove gotovo isključivo za trgovinu? – ti isti Nijemci, koji su tek nekoliko stoljeća kasnije, kako za vrijeme seobe naroda tako i u svojim ratovima protiv Slavena, nastupali kao prvi otimači robova i trgovci robovima svog vremena? Ili moramo pretpostaviti da su Nijemci drugog i trećeg stoljeća bili posve drukčiji nego svi ostali najbliži susjedi Rimljana i posve drukčiji nego njihovi vlastiti potomci u trećem, četvrtom i petom stoljeću, ili naprotiv moramo priznati da su i oni snažno sudjelovali u toj trgovini robovima s Italijom, trgovini koja je tada važila kao posve pristojna, čak i časna. A s ovim sad pada i tajanstveno velo koje inače prekriva njemačku izveznu trgovinu onog vremena.

Ovdje se moramo vratiti na promet na Baltičkom moru onog vremena. Dok na obali Kategata gotovo uopće nema rimskih nalaza, južna obala Baltičkog mora sve do u Livonsku, Šlezvig-Holštajn, južni pojas i unutrašnjost danskih otoka, južna i jugoistočna obala Švedske, Elanda i Gotlanda vrlo su bogati tim nalazima. Daleko najveći dio tih nalaza pripada takozvanom denarskom periodu, o kojem ćemo još govoriti i koji seže sve do prvih godina vladanja Septimija Severa, dakle okruglo do 200. Već Tacit kaže da su Svioni jaki zbog svoje veslačke flote i kaže da oni poštuju bogatstvo; oni se dakle posve sigurno već bave pomorskom trgovinom. Brodarstvo koje se najprije razvilo na Baltiku, u moreuzima Eresund i Elandsund kao i u obalnoj plovidbi, moralo se već osmjeliti na visoko more da bi uvuklo u svoju sferu otoke Bornholm i Gotland; ono mora da je već postiglo značajnu sigurnost u upravljanju brodovima da bi izgradilo živ promet, čije središte je bio od kopna najudaljeniji otok – Gotland. Ovdje je u stvari do 1873.* nadeno preko 3200 rimskih srebrnih denara prema 100 na otoku Eland, jedva 50 na švedskom kopnu, 200 na otoku Bornholm, 600 u Danskoj i Šlezvigu (od čega 428 u jednom jedinom nalazu, u gradu Slagelse na Selandu). Ispitivanje tih nalaza dokazuje da je do 161. godine, kad je carem postao Marko Aurelije, na otok Gotland stiglo samo malo denara, ali od tada pa do kraja stoljeća da su stizali masovno. Mora dakle da je u drugoj polovini plovidba na Baltičkom moru dostigla već značajan razvitak; da je ona već ranije postojala, dokazuje podatak Ptolemeja, prema kojem od ušća Visle do Skandije ima 1200 do 1600 stadija (30 do 40 geografskih milja). Obje udaljenosti su prilično tačne za istočni vrh oblasti Blekinge kao i za južni vrh otokâ Eland ili Gotland, već prema tome da li se mjeri od rta Riksheft ili

* Hans Hildebrand, *Das heidnische Zeitalter in Schweden*. Na njemački preveo Mestorf, Hamburg 1873.

od lukâ Nojfarvaser odn. Pilau.¹ One mogu počivati samo na izvještajima pomoraca, jednako kao i drugi podaci o udaljenostima duž nje-mačke obale do ušća Visle.

Da se ovim plovljenjem na Baltičkom moru nisu bavili Rimljani – za to govori, prvo, maglovitost svih njihovih predstava o Skandinaviji i drugo, nepostojanje bilo kakvih rimskih nalaza novca na Kategatu i u Norveškoj. Cimbrijski rt (Skagen) dokle su Rimljani stigli pod Augustom i s kojeg su oni vidjeli da se širi beskrajno more čini se da je ostao granična tačka njihovog direktnog pomorskog prometa. Prema tome, sami Germani su plovili po Baltičkom moru i održavali saobraćaj, razvozili rimski novac i rimske proizvode u Skandinaviju. A to nikako i ne može biti drukčije. Od druge polovine trećeg stoljeća saksonski pomorski pohodi javljaju se iznenada na galskoj i britanskoj obali, i to sa smionošću i sigurnošću koju oni nisu mogli steći preko noći, koja je naprotiv pretpostavljala dugo i dobro poznavanje vožnje na otvorenom moru. A to dobro poznavanje mogli su Saksonci, pod kojima ovdje moramo misliti i sve narode Cimbrijskog poluostrva, dakle i Frizije, Angle, Jite, steći samo na Baltičkom moru. To veliko kopneno more, bez plime i oseke, do kojega atlantske oluje stižu tek kad su se istutnjale na Sjevernom moru, taj izduženi basen sa svojim mnogim otocima, zatonima i moreuzima, gdje se pri plovidbi od jedne obale do druge zemlja u najgorem slučaju ne vidi samo na kratko vrijeme, bio je kao stvoren za to da jednom brodarstvu koje se tek razvija posluži kao prostor za vježbu. Tu već švedske, brončanom dobu pripisivane slike na stijenama sa svojim čestim prikazivanjem veslačkih čamaca upućuju na prastaru plovidbu. Tu je u Nidamskoj močvari u Šlezvigu nađen čamac iz početka trećeg stoljeća, dug 70, širok 8 do 9 stopa, izrađen tesarski od hrastovih dasaka, posve prikladan za vožnju na otvorenom moru. Ovdje se u tišini izgrađivala ona tehnika brodogradnje i ono iskustvo pomoraca koji su Saksoncima i Normanima omogućili njihove kasnije osvajačke pohode na otvorenom moru i na temelju kojih germansko pleme do danas stoji na vrhu svih pomorskih naroda svijeta.

Rimski kovani novac koji je do kraja drugog stoljeća stizao u Njemačku sastojao se pretežno od srebrnih denara (1 denar = 1,06 maraka). I to Nijemci su, kako nas izvještava Tacit, pretpostavljali stari, davno poznati kovani novac s nazubljenim rubom i s dvopregom u žigu. Stvarno su među starijim novcem nadeni i mnogi takvi serrati bigatique.² Taj stari novac imao je dodatak bakra od samo 5 do 10 posto. Već je Trajan naredio da se srebru dodaje 20 postotaka bakra; čini se da Nijemci to nisu opazili. Ali kad je Septimije Sever od 198. godine povisio dodatak na 50 do 60 postotaka, Nijemcima je bilo dosta te šale; kasniji denari ispod vrijednosti pojavljuju se u nalazima samo posve iznimno, uvoz rimskog novca je prestao. On počinje ponovo tek

¹ sada Nowy Port odn. Baltijsk – ² nazubljen novac s dvopregom

kad je Konstantin 312. godine utvrdio kao novčanu jedinicu zlatni solid (72 na rimsku funtu od 327 g finog zlata, dakle 1 solid = 4,55 g fin = 12,70 maraka), i sada u Njemačku, ali još više u Eland a naročito Gotland, stiže prvenstveno zlatan kovani novac, solidi. Taj drugi period rimskog uvoza novca, period solida, traje za zapadnorimski kovani novac do kraja zapadnog carstva, za bizantijski do Anastazija (umro 518). Nalazi otpadaju većinom na Švedsku, danske otoke, neki na njemačku obalu Baltičkog mora; u unutrašnjosti Njemačke oni su posve sporadični.

Kvarenje kovanog novca Septimija Severa i njegovih nasljednika nije međutim dovoljno da objasni naglo prekidanje trgovačkog prometa između Nijemaca i Rimljana. Mora da su pridželi drugi uzroci. Jedan je očividno u političkim odnosima. Od početka trećeg stoljeća počinje napadački rat Nijemaca protiv Rimljana, a oko 250. on se rasplamsao na cijeloj liniji od ušća Dunava do delte Rajne. Tu naravno nije mogla da postoji nikakva regularna trgovina. Ali ti nagli, opći, uporni napadački ratovi treba i sami da se objasne. Uzroci se ne nalaze u unutrašnjim prilikama Rima; naprotiv, carstvo još svuda pruža uspješan otpor i između pojedinih perioda divlje anarhije proizvodi još uvijek snažne careve, upravo u to doba. Napadi mora dakle da su uslovljeni promjenama koje su se dešavale kod samih Nijemaca. A tu opet objašnjenje daju nalazi.

Početakom šezdesetih godina našeg stoljeća u dva šlezviška tresetišta otkriveni su izvanredno značajni nalazi, koje je brižljivo iskapao Engelhardt iz Kopenhagena i koji su poslije dužeg lutanja sada smješteni u muzeju u Kilu. Od sličnih nalaza slične vrste oni se razlikuju po kovanom novcu koji sadrže, a koji s priličnom sigurnošću određuje njihovu starost. Jedan, iz močvare Tašberg (kod Danaca Torsbjerg) kod mjesta Siderbrarup, sadrži 37 komada novca od Nerona do Septimija Severa, drugi, iz Nidamske močvare, zamuljenog i u tresetište pretvorenog morskog zaljeva, 34 komada novca od Tiberija do Makriana Opelija (218). Nalazi spadaju dakle nedvojbeno u vrijeme od 220. do 250. Ali oni ne sadrže samo predmete rimskog porijekla, već i brojne druge koji su izrađeni u samoj zemlji i koji nam, kako su gotovo potpuno sačuvani djelovanjem tresetne vode koja sadrži željezo, na iznenađujući način rasvjetljavaju stanje sjevernonjemačke metalne proizvodnje, tkaštva, brodograđnje, a kroz rune također i pismenosti u prvoj polovini trećeg stoljeća.

I tu nas iznenađuje još više stanje same proizvodnje. Fine tkanine, elegantne sandale i čisto obrađeno remenje ukazuju na daleko viši stupanj kulture od onog Tacitovih Nijemaca; ali naročito iznenađuju domaće metalne izrađevine.

Da su Nijemci poznavanje upotrebe metala donijeli sa sobom iz azijske domovine, dokazuje komparativna filologija. Možda su oni isto tako poznavali dobivanje i obradu metala, ali jedva još onda kad su se sukobili s Rimljanima. Bar kod pisaca prvog stoljeća nema nago-

vještaja da bi se između Rajne i Elbe dobijali i prerađivali željezo ili bronza; oni prije navode na suprotan zaključak. U stvari, Tacit kaže za Gotine (u gornjoj Šleskoj?) da su kopali željezo, a susjednim Kvadima Ptolemej pripisuje željezare; ali do jednih i drugih je poznavanje topljenja moglo dospjeti ponovo s Dunava. Ni nalazi iz prvog stoljeća koji su posvjedočeni kovanim novcem ne pokazuju nigdje domaće metalne proizvode, već samo rimske. Kako bi mase rimske metalne robe došle u Njemačku da je tamo postojala vlastita prerada metala? Naravno, u Njemačkoj se nalaze stari kalupi za lijevanje, nedovršeni odljevi i otpaci liva od bronzne, ali uvijek bez kovanog novca koji posvjedočuje starost; najvjerojatnije tragovi iz predgermanskog vremena, ostaci djelatnosti nomadskih etruskih livaca bronzne. Uostalom bez svrhe je pitanje da li je Nijemcima koji su se doseljavali izrada metala posve nedostajala; sve činjenice govore da se oni u prvom stoljeću faktički nisu nikako ili gotovo nikako bavili preradom metala.

Sad najedanput tu iskrsavaju nalazi u tresetištu Tašberg i otkrivaju nam neočekivani nivo domaće metalne industrije. Kopče, metalne pločice za zapone, ukrašene glavama životinja i ljudi, srebrni šljem s potpunim uokvirenjem lica, koji ostavlja slobodne samo oči, nos i usta; panciri od žičanog pletiva, koji pretpostavljaju krajnje naporan rad, jer se najprije morala iskovati žica (izvlačenje žice pronađeno je tek 1306), jedna zlatna ogrlica, a da i ne spominjemo druge predmete u čije bi se domaće porijeklo moglo posumnjati. S tim nalazima se slažu drugi nalazi iz Nidamske močvare, kao i nalazi u močvari na otoku Finen i najzad jedan nalaz u Češkoj (Horžovice), koji je također otkriven na početku šezdesetih godina: divni koluti od bronzne s ljudskim glavama, kopče itd. posve iste vrste kao iz močvare Tašberg, dakle svakako također iz istog vremena.

Od trećeg stoljeća dalje metalna industrija mora da se uz rastuće usavršavanje proširila na cijelo njemačko područje; do vremena seobe naroda, recimo do kraja petog stoljeća, ona je dostigla relativno vrlo visok nivo. Redovno su se prerađivali ne samo željezo i bronza, nego i zlato i srebro, patvoren je rimski kovani novac u zlatnim brakteatima, pozlaćivani su neplemeniti metali; javljaju se mozaik, email, filigranski rad; uz često nezgrapno oblik čitavog obrađenog predmeta pojavljuju se ukrasi izrađeni vrlo vješto i s ukusom, gdje se Rimljani oponašaju samo dijelom – ovo posljednje važi naročito za kopče i grivne ili igle za odjeću, kod kojih se izvjesni karakteristični oblici pojavljuju svuda. U Britanskom muzeju leže grivne iz Kerča na Azovskom moru pored posve sličnih koje su nađene u Engleskoj; one bi mogle biti iz jedne radionice. Stil tih radova je u osnovi isti – uz često oštre lokalne osobitosti – od Švedske do Donjeg Dunava i od Crnog mora do Francuske i Engleske. Taj prvi period njemačke metalne industrije propada na kopnu sa završetkom seobe naroda i općim prihvaćanjem kršćanstva; u Engleskoj i Skandinaviji on se održao nešto duže.

Koliko je općenito ta industrija bila raširena kod Nijemaca u 6.

i 7. vijeku i koliko se ona već izdvojila kao posebna industrijska grana, dokazuje pučko pravo. Kovači, izradivači mačeva, zlatari i srebrari spominju se često, u alamanskom zakonu čak i takvi koji su javno priznati (publice probati). Bavarski zakon kažnjava krađu iz crkve, iz vojvodskog dvora, iz kovačnice ili mlina težom kaznom »jer su te četiri građevine javne zgrade i stoje uvijek otvorene«. Zlatar ima u frizijskom zakonu za $\frac{1}{4}$ višu krvninu nego drugi ljudi njegovog roda; salijski zakon procjenjuje jednostavne robove na 12 solida, naprotiv onog koji je kovač (faber) na 35.

O *brodogradnji* smo već govorili. Nidamski čamci su čamci na vesla, veći je hrastov za četrnaest pari veslača, manji je od borovine. Vesla, krma, lopatice za crpljenje vode još su bile u brodovima. Izgleda da su Nijemci preuzeli upotrebu jedara od Rimljana i Kelta tek kada su počeli da plove i po Sjevernom moru.

Lončarstvo im je bilo poznato već u Tacitovo vrijeme, naravno samo ručno. Rimljani su imali na granici, napose unutar graničnog bedema u Švapskoj i Bavarskoj, velike lončarske radionice u kojima su, kako to dokazuju upućena imena radnika, bili zaposleni i Nijemci. S njima mora da je u Njemačku došlo poznavanje glazure i lončarskog kola, kao i viša tehnička vještina. Nijemci koji su prodrli preko Dunava bili su upoznati i s izradom stakla; u Bavarskoj i Švapskoj su često nalazene staklene posude, bojadisane staklene perle i umeci od stakla u metalnu robu, sve njemačkog porijekla.

Najzad vidimo da je runsko pismo sad općenito rašireno i u upotrebi. U nalazu u močvari Tašberg jedne korice za mač i jedna kopča za štit obilježeni su runama. S istim runama se susrećemo na zlatnom prstenu nađenom u Vlaškoj, na grivnama iz Bavarske i Burgundije, najzad na najstarijim skandinavskim runskim spomenicima. To je potpuniji runski alfabet, iz kojeg su se kasnije razvile anglosaksonske rune; on sadrži sedam slova više nego nordijsko runsko pismo, koje je kasnije prevladalo u Skandinaviji, i ukazuje također na jezički oblik stariji od onog u kojem nam je sačuvan najstariji nordijski. Uostalom, to je bio vrlo nezgrapnan sistem pisanja, preinačen od rimskih i grčkih slova tako da se dao lako ugrepsti u kamen ili metal, a napose na drvene štapove. Okrugli oblici morali su uzmaknuti pred uglastim; bile su moguće samo uspravne i kose crte, a nisu vodoravne; sve to zbog vlakana drveta; ali upravo zbog toga postalo je to pismo krajnje nespretno za pisanje na pergamentu ili na papiru. I zaista, koliko možemo da prosudimo, ono je i služilo gotovo samo za svrhe kulta i vraćanja i za natpise, svakako i za druga kratka saopćenja; čim je nastala potreba za pravim pismom za knjige, kao kod Gota i kasnije kod Anglosasa, ono je odbačeno i prišlo se prilagođavanju grčkog i rimskog alfabeta, pri čem su se sačuvali samo pojedini runski znakovi.

Najzad, Nijemci mora da su u razdoblju o kojem se ovdje raspravljalo znatno napredovali i u zemljoradnji i stočarstvu. Ograničavanje na stalna mjesta stanovanja sililo ih je na to; ogroman prirast stanovništva,

koji se u seobi narodâ prelijeva, bio bi bez njih nemoguć. Mora da se iskrčio mnogi komad prašume i vjerovatno ovamo spada većina »visokih njiva« – šumskih površina koje pokazuju tragove prastare zemljoradnje – ukoliko leže na području koje je tada bilo njemačko. Posebnih dokaza za to naravno nema. Ali ako je Prob već potkraj 3. vijeka davao prednost njemačkim konjima za svoju konjicu i ako je veliko bijelo govedo, koje je u saksonskim predjelima potisnulo maleno crno keltsko govedo, došlo tamo preko Anglosasa, kao što se to sad pretpostavlja, tada to ukazuje na potpunu revoluciju i u stočarstvu, a time i u zemljoradnji Nijemaca.

Rezultat je našeg istraživanja da su Nijemci od Cezara do Tacita ostvarili znatan napredak u civilizaciji, ali da su od Tacita do početka seobe naroda – oko 400 – napredovali još brže. Do njih je stigla trgovina, donijela im rimske industrijske proizvode i time bar djelomično rimske potrebe; ona je izazvala vlastitu industriju, koja se doduše oslanja na rimske uzore, ali se pri tom razvija posve samostalno. Šlezviški nalazi u močvarama predstavljaju prvu vremenski odredljivu etapu te industrije; nalazi iz vremena seobe naroda drugu, koja pokazuje viši razvitak. Čudno je pri tom da zapadnija plemena odlučno zaostaju za plemenima iz unutrašnjosti, a napose za plemenima s obala Baltičkog mora. Franci i Alemeni, a još kasnije Saksonci, daju metalnu robu jednostavnije izrade nego Anglosasi, Skandinavci i iz unutrašnjosti iseljeni narodi – Goti na Crnom moru i na donjem Dunavu, Burgundi u Francuskoj. Ovdje se ne može poricati utjecaj starih trgovačkih puteva od srednjeg Dunava duž Elbe i Odre. Istovremeno stanovnici obala izrastaju u vješte brodograditelje i smione moreplovce; svuda se brzo povećava broj stanovništva; područje koje su stijenili Rimljani više nije dovoljno; najprije na dalekom istoku nastaju novi pokreti plemena koja traže zemlju, dok se najzad ustalasana masa na svim stranama, na kopnu i na moru, nezadrživo ne prelije na novo područje.

Napomena: njemačka plemena

Rimske vojske su u unutrašnjost Velike Germanije upadale samo u malom broju pravaca i na kratko vrijeme, a i tada samo do Elbe; trgovci i drugi putnici također su do Tacitovog vremena dolazili samo rijetko i ne daleko unutra. Nikakvo čudo što su vijesti o toj zemlji i o njenim stanovnicima tako nedovoljne i protivurječne; prije iznenađuje što smo uopće saznali i toliko sigurnog.

Među samim izvorima oba su grčka geografa bez rezerve upotrebljiva samo tamo gdje za njih postoji nezavisna potvrda. Oba su bila knjiški učenjaci, skupljači, na svoj način i prema svojim sredstvima također kritički odabirači materijala koji je danas za nas većim dijelom

izgubljen. Lično poznavanje zemlje im je nedostajalo. Strabon misli da Rimljanima tako dobro poznata rijeka Lipe ne utječe u Rajnu nego u Sjeverno more paralelno s Emsom i Vezerom i dovoljno je pošten da prizna da je predio s druge strane Elbe posve nepoznat. Dok se on protivurječnosti svojih izvora i vlastite sumnje oslobađao pomoću jednog naivnog racionalizma, koji često podsjeća na početak našeg stoljeća, učeni geograf Ptolemej pokušava da pojedinim u njegovim izvorima navedenim njemačkim plemenima dodijeli računski određena mjesta na neumoljivoj mreži svoje karte. Koliko god je ukupno djelo Ptolemeja za njegovo vrijeme fantastično, toliko njegova geografija Germanije navodi na krivi put.^[275] Prvo, izvještaji koje je imao pred sobom većinom su neodređeni i protivurječni, često direktno pogrešni. A drugo, njegova karta je iskrivljeno crtana, tokovi rijeka i planinski nizovi su velikim dijelom uneseni posve netačno. To je kao kad bi se kakav berlinski geograf koji nije putovao, negdje oko 1820. osjetio obaveznim da ispuni prazan prostor na karti Afrike dovodeći u sklad vijesti iz svih izvora od Lea Africanusa do danas i dodjeljujući svakom gorju određen pravac, svakom narodu tačno sjedište. Kod takvih pokušaja da se napravi nemoguće moraju se zablude upotrijebljenih izvora još pogoršati. Tako Ptolemej mnoge narode bilježi dvostruko; Lakobarde na donjoj Elbi, a Langobarde od srednje Rajne do srednje Elbe; on poznaje dvije Češke, u jednoj stanuju Markomani, a u drugoj Bajnokajmi itd. Dok Tacit izričito kaže da u Germaniji nema nikakvih gradova, Ptolemej jedva 50 godina kasnije već zna da po imenu navede 96 mjesta. Poneka od tih imena su možda prava imena mjesta; Ptolemej je, čini se, prikupljao mnoge vijesti od trgovaca koji su u to vrijeme već u većem broju posjećivali istok Njemačke i upoznali postepeno se ustaljujuća imena mjesta koja su posjećivali. Odakle potječu druga pokazuje primjer navodnog grada Siatutanda, kako je naš geograf pročitao Tacitove riječi: *ad sua tutanda*¹, svakako u nekom lošem rukopisu. Pored takvih podataka nalaze se izvještaji začuđujuće tačnosti i najveće historijske vrijednosti. Tako je Ptolemej jedini među starima koji Langobarde, doduše pod unakaženim imenom Lakobarda, stavlja tačno na mjesto gdje još i danas o njima svjedoče nazivi Bardengau i Bardenvik; isto tako Ingrione u oblast Enger, gdje još danas postoji mjesto Engers na Rajni kod Nojvida. Tako on, također jedini, navodi imena litavskih Galinda i Sudita, koji još danas postoje u istočnopruskim oblastima Gelinden i Sudauen. Ali takvi slučajevi dokazuju samo njegovu veliku erudiciju, ne tačnost njegovih ostalih podataka. A još povrh svega tekst je, naročito što se tiče glavne stvari – imenâ, užasno oštećen.

Najdirektniji izvor ostaju Rimljani, napose oni koji su sami posjetili zemlju. Velej je bio u Njemačkoj kao vojnik i piše kao vojnik, otpri-

¹ u njegovu zaštitu

like na način kako jedan oficir de la grande armée¹ piše o ratnim pohodima iz 1812. i 1813. Čak ni za vojne događaje njegovo pripovijedanje ne omogućuje da se utvrde mjesta; nikakvo čudo u zemlji bez gradova. Plinije je također služio u Njemačkoj kao konjički oficir i posjetio je među ostalim obalu Hauka; on je u dvadeset knjiga opisao sve ratove vodene s Germanima; iz toga je crpio Tacit. Uz to je Plinije bio prvi Rimljanin koji je za stvari u barbarskoj zemlji imao više teorijski nego političko-vojni interes.* Otud njegov izvještaj o njemačkim plemenima, kao izvještaj koji počiva na vlastitim istraživanjima rimskog učenog enciklopedista, mora biti od posebne važnosti. Tradicionalno se tvrdi da je Tacit bio u Njemačkoj, ali dokaz ne vidim. Na svaki način, on je u svoje vrijeme mogao direktne izvještaje prikupljati samo tik uz Rajnu i Dunav.

Dovesti u sklad tablice naroda iz Tacitove knjige *Germania* i iz Ptolemeja međusobno i sa zbrkom iz ostalih starih izvještaja uzaludno su pokušale dvije klasične knjige: Kaspar Zeuß, *Die Deutschen und die Nachbarstämme* i Jakob Grimm, *Geschichte der deutschen Sprache*. Ono što tim dvama genijalnim učenjacima a poslije njih ni drugima, nije pošlo za rukom svakako će se smjeti smatrati nerješivim našim sadašnjim sredstvima. Nedovoljnost tih sredstava proizlazi upravo iz toga što su obojica bili prisiljeni da konstruiraju pogrešne pomoćne teorije; Zeuß, da posljednju riječ svih spornih pitanja treba tražiti u Ptolemeju, iako nitko nije osnovne zablude Ptolemeja oštrije karakterizirao nego upravo on; Grimm, da je snaga koja je srušila rimsko svjetsko carstvo morala izrasti na širem tlu nego što je područje između Rajne, Dunava i Visle i da zato treba uz Gote i Dake kao njemački uzeti još najveći dio zemlje na sjeveru i na sjeveroistoku donjeg Dunava. Danas je kako Zeußova tako i Grimmova pretpostavka zastarjela.

Pokušajmo da u stvar unesemo bar nešto jasnoće tako što ćemo zadatak ograničiti. Uspije li nam da izvršimo općenitije grupiranje manjih plemena oko svega nekoliko glavnih plemena, time ćemo za kasnije detaljno istraživanje dobiti sigurno tlo. I tu nam mjesto u Plinijevoj knjizi pruža oslonac čija se čvrstoća u toku istraživanja sve više potvrđuje i koji svakako vodi do manje teškoća, zapleće nas u manje protivurječnosti nego bilo koji drugi.

Naravno, ako polazimo od Plinija, moramo isključiti bezuslovnu primjenljivost tacitovskog trojstva i stare bajke o tri Manova sina Ingu, Isku i Erminu. Ali prvo, Tacit sam ne zna šta da počne sa svojim Ingevonima, Iskevonima i Herminonima. On uopće ne pokušava da pod ta tri glavna plemena svrsta narode koje nabroja pojedinačno. I drugo,

* [U rukopisu je precrtano:] *K tome je on bio prirodoslovac.*

¹ velike armije

to nije ni kasnije nikom pošlo za rukom. Zeuβ se silno trudi da gotske narode, koje on zamišlja kao »Istevone«, sabije u trojstvo i time samo uspijeva da stvori još veću zbrku. On i ne pokušava da u nj uključi i Skandinavce, već njih konstituira kao četvrto glavno pleme. Ali time je trojstvo isto tako probijeno kao i s Plinijevih pet glavnih plemena.

Razmotrimo sada tih pet plemena zasebno.

I. Vindili, quorum pars Burgundiones, Varini, Carini, Guttones.¹

Ovdje imamo tri naroda: Vandale, Burgunde i same Gote, za koje je sigurno, prvo, da su govorili gotskim dijalektima i drugo, da su u ono vrijeme stanovali duboko na istoku Germanije; Goti na ušću i s one strane ušća Visle, Burgundi prema Ptolemeju u području Varte sve do Visle, Vandali prema Diju Kasiju (koji po njima naziva Krkonoše) u Šleskoj. U to *gotsko* glavno pleme, kako ćemo ga označiti prema jeziku, smijemo svakako ubrojiti bezuslovno sve one narode čije je dijalekte Grimm svodio na gotski, dakle prije svega upravo predjele kojima, kao i Vandalima, Prokop pripisuje gotski jezik.^[276] O tome gdje su oni ranije stanovali ne znamo ništa, isto tako ni za Herule, koje Grimm pored Skirâ i Rugijaca također računa u Gote. Skirima naziva Plinije one na Visli, Rugijcima Tacit one odmah pokraj Gota na obali. Gotski dijalekt drži prema tome jedno prilično kompaktno područje između Vandalskih brda (Krkonoša), Odre i Baltičkog mora do Visle i preko nje.

Tko su bili Karini ne znamo. Prilično teškoća zadaju Varini. Tacit ih navodi pored Angla među sedam naroda koji podnose žrtve boginji Nerti, a za koje već Zeuβ s pravom napominje da imaju karakteristično ingevonski izgled. Ali Angle Ptolemej ubraja među Svebe, što je očevidno pogrešno. Zeuβ vidi u jednom ili dva izopačena imena kod istog geografa Varine i zato ih stavlja u pokrajinu Haveland i među Svebe. Natpis starog pučkog prava identificira bez daljnjeg Varine i Tirinžane; ali samo pravo je zajedničko Varinima i Anglima. Prema svemu tome mora ostati neriješeno da li Varine treba pribrojiti gotskom ili ingevonskom plemenu; kako su oni posve iščezli, pitanje i nije od naročitog značaja.

II. Altera pars Ingaevones, quorum pars Cimbri, Teutoni ac Chaucorum gentes.²

Plinije ovdje dakle smješta Ingevone prije svega na Cimbrijski poluotok i u primorje između Elbe i Emsa. Od tri spomenuta naroda Hauki su bili nesumnjivo najbliži srodnici Frizijaca. Frizijski jezik vlada još danas na Sjevernom moru, u holandskoj Zapadnoj Friziji, u oldenburškoj oblasti Saterland, u šlezviškoj Sjevernoj Friziji. Za vrijeme Karolinga na cijeloj obali od Sinkfala (zaljeva koji još danas čini granicu između belgijske Flandrije i holandskog Zelanda) sve do

¹ Vandali, čiji su dio Burgundi, Varini, Karini, Gutoni. – ² Drugi dio, Ingevoni, čiji dio su Cimbri, Teutoni i plemena Hauká.

otoka Silt i šlezviške rijeke Vidau, a vjerojatno još i jedan dobar komad dalje prema sjeveru, govorilo se gotovo samo frizijski; samo s obje strane ušća Elbe dopirao je saksonski govor do mora.

Pod Cimbrima i Teutonima Plinije očevidno podrazumijeva tadašnje stanovnike cimabrijskog poluotoka Kerson, koji su dakle pripadali haukijsko-frizijskom jezičkom plemenu. Mi dakle zajedno sa Zeuřom i Grimmom smijemo u sjevernim Frizijcima gledati direktne potomke onih najstarijih Nijemaca na poluotoku.

Dahlmann (*Geschichte von Dänemark*) tvrdi doduše da su se sjeverni Frizijci doselili na poluotok sa jugozapada tek u petom stoljeću. Ali on za to ne daje ni najmanji dokaz i kod svih kasnijih istraživanja njegov navod se s pravom nije uopće uzimao u obzir.

Prema tome bi ingevonski prije svega značilo isto što i frizijski u tom smislu da mi cijelo jezičko stablo zovemo po dijalektu od kojeg su nam jedino ostali stariji spomenici i dalje živeći dijalekti. Ali je li s time iscrpljeno cijelo ingevonsko pleme? Ili ima Grimm pravo kad njime obuhvaća cjelokupnost onog što on ne posve tačno označava kao donjonjemačko, dakle pored Frizijaca još i Saksonce?

Dopustimo na samom početku da je Plinije Saksoncima dodijelio posve netačno mjesto time što Keruske svrstava pod Herminone. Kasnije ćemo vidjeti da u stvari ne ostaje ništa drugo do da i Saksonce pribrojimo Ingevonima i tako to glavno pleme shvatimo kao frizijsko-saksonsko.

Ovdje je na mjestu da se govori o Anglima, koji prema Tacitu možda, a prema Ptolemeju sigurno spadaju k Svebima. Ovaj ih smješta na desnu obalu Elbe, prema Langobardima, pod kojima se, ako navod uopće treba da sadrži nešto tačnog, mogu misliti samo *pravi* Langobardi na donjoj Elbi; Angli bi dakle sezali od pokrajine Lauenburg otprilike sve do u pokrajinu Prignic. Kasnije ih nalazimo na samom poluotoku, gdje se još sačuvalo njihovo ime i odakle su sa Saksoncima krenuli u Britaniju. Njihov jezik se sad pojavljuje kao element anglo-saksonskog, i to kao nesumnjivo *frizijski* element tog novostvorenog dijalekta. Ma šta postalo od Angla koji su zaostali u unutrašnjosti Njemačke ili su tamo zalutali, sama ta činjenica nas sili da Angle pribrojimo Ingevonima, i to njihovom frizijskom ogranku. Njima treba zahvaliti za čitav, daleko više frizijski nego saksonski vokalizam anglo-saksonskog, kao i za okolnost da daljnji razvitak tog jezika u mnogo slučajeva teče upadljivo paralelno s razvitkom frizijskih dijalekata. Od svih kontinentalnih dijalekata frizijski stoje danas najbliže engleskom. Tako ni promjena grlenih glasova u sibilante u engleskom jeziku nije francuskog već frizijskog porijekla. Englesko *ch* = č umjesto *k*, englesko *dž* za *g* pred mekim vokalima moglo je lako nastati iz frizijskog *tz*, *tj* za *k*, *dz* za *g*, ali nikad iz francuskog *ch* i *g*.

S Anglima moramo u frizijsko-ingevonsko pleme prebaciti i Jite, bez obzira na to jesu li oni bili nastanjeni na poluotoku već u Plinijevo ili Tacitovo vrijeme, ili su se tek kasnije doselili tamo. Grimm nalazi

njihovo ime u imenu Eudozâ, jednog od Tacitovih naroda koji služe boginji Nerti; ako Angli spadaju u Ingevone, tada bi ostale narode ove skupine bilo teško pribrojiti nekom drugom plemenu. Tada bi Ingeveni sezali do u predio oko ušća Odre i praznina između njih i gotskih naroda bila bi popunjena.

III. Proximi autem Rheno Iscaevones (alias Istaevones), quorum pars Sicambri.¹

Već Grimm, a poslije njega i drugi, npr. Waitz, identificiraju više ili manje Iskevone i Franke. Ali Grimm griješi u pogledu jezika. Od sredine devetog stoljeća svi njemački dokumenti franačke države^[277] sastavljeni su u dijalektu koji se ne može odvojiti od starog visokonjemačkog; Grimm dakle uzima da je starofranački propao u tudini i da je u domovini zamijenjen visokonjemačkim, i tako on eto Franke najzad pribraja Visokonijemcima.

Da starofranački ima vrijednost samostalnog dijalekta po sredini između saksonskog i visokonjemačkog, Grimm sam navodi kao rezultat svog istraživanja sačuvanih jezičnih ostataka. To ovdje zasad zadovoljava; bliže istraživanje franačkih jezičnih odnosa, kod kojih je još mnogo toga nejasno, mora ostati zadržano za jednu posebnu bilješku.²

Naravno da područje koje pripada iskevonskom plemenu izgleda relativno maleno za jedno cijelo njemačko glavno pleme, a uz to još za pleme koje je odigralo tako snažnu ulogu u historiji. Od Rajnske župe dalje ono prati Rajnu, pružajući se u unutrašnjost zemlje do izvora rijekâ Dil, Zig, Rur, Lipe i Ems, prema sjeveru odrezano od mora Frizijcima i Haukima, uz to na ušću Rajne protkano ostacima naroda drugih plemena, većinom katskog: Batavima, Katuarijima itd. Francima pripadaju tada još Nijemci naseljeni lijevo od donje Rajne; da li također Triboki, Vangioni, Nemeti? Malen obim tog područja objašnjava se međutim otporom koji na Rajni Kelti, a od vremena Cezara Rimljani pružaju širenju Iskevona, dok su se njima za ledima već naselili Keruski, a s boka ih Svebi, napose Kati, kao što to svjedoči Cezar, stješnjavaju sve više. Da je ovdje za njemačke prilike gusto stanovništvo bilo nagurano na malen prostor, dokazuje neprestano nadiranje preko Rajne: ispočetka osvajačkim četama, kasnije dobrovoljnim prijelazom na rimsko područje, kao kod Ubijaca. S istog razloga uspjelo je Rimljanima s lakoćom da ovdje i samo ovdje već rano prevedu znatne dijelove iskevonskih plemena na rimsko područje.

Istraživanje koje treba da se povede u bilješci o franačkom dijalektu pružit će dokaz da Franci sačinjavaju jednu izdvojenu, u sebi na različita plemena raščlanjenu skupinu Nijemaca, da govore jedan

¹ Najbliži Rajni Iskevoni (drugačije Isteveni), čiji dio su Sigambri. — ² Vidi u ovom tomu, str. 364.

poseban dijalekt koji se dijeli na raznovrsna narječja, ukratko da pojeduju sva obilježja jednog germanskog glavnog plemena, kao što je to potrebno da bi se proglasili identičnim s Iskevonima. O pojedinim, manjim plemenima koja pripadaju tom glavnom plemenu, rekao je što je potrebno već J. Grimm. Osim Sigambra on ovamo računa Ubijce, Kamave, Bruktere, Tenktere i Uzipete, dakle narode koji su živjeli na području s desne strane Rajne koje smo ranije označili kao iskevonsko.

IV. Mediterranei Hermiones quorum Suevi, Hermunduri, Chatti, Cherusci.¹

Već J. Grimm identificira Herminone, da upotrijebimo Tacitov tačniji način pisanja, s Visokonijemcima. Ime Svebi, koje je prema Cezaru obuhvaćalo sve Visokonijemce, ukoliko su mu bili poznati, počinje da se diferencira. Tirinzani (Hermunduri) i Hesenci (Kati) nastupaju kao posebni narodi. Ostaju još nerazlučeni ostali Svebi. Ako ostavimo po strani kao nedokučiva mnoga tajanstvena već u idućim stoljećima iščezla imena, tada ti Svebi mora da obuhvaćaju još tri velika plemena visokonijemčkog jezika koja kasnije ulaze u historiju: Alamane-Švabe, Bavarce i Langobarde. Langobardi su, to znamo pouzdano, stanovali na lijevoj obali donje Elbe, oko kraja Barden-gau, odvojeni od svojih ostalih suplemenika, istureni usred ingevonskih naroda; taj njihov izolirani položaj, koji su oni morali da brane u dugim borbama, Tacit slika izvrsno, ne znajući njihov uzrok. Bavarci, kao što također znamo poslije Zeuša i Grimma, stanovali su pod imenom Markomana u Češkoj; Hesenci i Tirinzani u svojim sadašnjim prebivalištima i na područjima s kojima graniče na jugu. Međutim, kako je južno od Franaka, Hesencima i Tirinzanima počinjalo rimsko područje, za Švabe-Alamane ne preostaje nikakvo drugo mjesto nego ono između Elbe i Odre u današnjoj marki Brandenburg i u kraljevini Saskoj; i ovdje nalazimo jedan svebski narod, Semnone. S njima dakle oni mora da su bili identični i da su graničili na sjeverozapadu s Ingevonima, na sjeveroistoku i istoku s gotskim plemenima.

Dovde teče sve prilično glatko. Ali sad Plinije računa i Keruske u Herminone i u tom on nesumnjivo griješi. Već Cezar njih određeno odvađa od Sveba, u koje on računa i Kati. Ni Tacit ne zna ništa o tom da bi Keruski spadali zajedno s bilo kojim visokonijemčkim plemenom. Isto tako ni Ptolemej, koji ipak ime Sveba širi sve do Angla i dalje. Puka činjenica da su Keruski ispunili prostor između Kata i Hermundura na jugu a Langobarda na sjeveroistoku, nije ni izdaleka dovoljna da bi se iz toga zaključilo na bliže plemensko srodstvo; iako je ovdje možda upravo ta činjenica zavela Plinija.

Koliko je meni poznato, nijedan istraživač čije mišljenje dolazi u obzir nije Keruske računao u Visokonijemce. Ostaje dakle samo

¹ Sredozemni Hermioni, od kojih Svebi, Hermunduri, Kati, Keruski.

pitanje da li ih treba svrstati među Ingevone ili Iskevone. Ono malo imena što ih je prenijeto do nas pokazuje franačko obilježje: *ch* umjesto kasnijeg *k* u Cherusci, Chariomerus¹; *e* umjesto *i* u Segestes, Segimerus, Segimundus². Ali izgleda da su gotovo sva njemačka imena koja su stigla do Rimljana s rajnske strane njima predali Franci u franačkom obliku. Nadalje, mi također ne znamo nije li guturalni aspirat prve konzonantske mutacije (još u 7. vijeku kod Franaka *ch*) u prvom vijeku kod svih zapadnih Nijemaca glasio *ch*, a tek kasnije oslabio u svima zajedničko *h*. Ni inače ne nalazimo nikakvu plemensku srodnost Keruskâ s Iskevonima, kao što se ona pokazuje npr. u tom što su Sigambri prihvatili ostatke Uzipeta i Tenktera koji su pobjegli Cezaru. Isto tako područje s desne strane Rajne koje su Rimljani zaposjeli za vrijeme Vara i s njim postupali kao s provincijom podudara se s iskevonsko-franačkim. Ovdje su dakle bili Alizo i ostale rimske tvrđave; od zemlje Keruskâ čini se da je stvarno bio zaposjednut najviše pojas između šume Osning i Vezera; s druge strane bili su Kati, Keruski, Hauki, Frizijci više ili manje nesigurni saveznici, zauzdani strahom, ali u svojim unutrašnjim poslovima autonomni i od stalne rimske posade oslobođeni. Kod jačeg otpora Rimljani su u tom kraju plemensku granicu pretvarali uvijek u privremeno uporište za osvajanje. Tako je to radio i Cezar u Galiji; na belgijskoj granici zaustavio se i prekoračio ju je tek kad je mislio da je osigurao pravu, takozvanu keltsku Galiju.

Ne preostaje dakle ništa drugo nego da se Keruski i njima naj-srodniji, manji, susjedni narodi, u skladu s J. Grimom i s običnim mišljenjem, prebace u Ingevone. Za ovo govori i to što se upravo u području starih Keruskâ najčistije sačuvalo staro saksonsko *a* nasuprot glasu *o* genitiva množine i slabog muškog roda koji vlada u Vestalskoj oblasti. Time otpadaju sve teškoće; ingevonsko pleme dobiva kao i druga prilično zaokruženo područje u koje ponešto zadiru samo herminonski Langobardi. Od dva velika dijela plemena frizijsko-anglo-jitski dio zaposjeo je obalu i bar sjeverni i zapadni dio poluotoka, saksonski dio unutrašnjost zemlje a možda sad već i jedan dio sjeverne Albingije, gdje uskoro poslije toga Ptolemej po prvi put spominje Saksonce.

V. Quinta pars Peucini, Basternae contermini Dacis³.

Ono malo što znamo o ta dva naroda obilježava ih, kao i sam oblik imena Basternae, kao plemenske srodnike Gota. Kad ih Plinije navodi kao zasebno pleme, to potječe svakako otud što je on svoje podatke o njima dobio s donjeg Dunava, posredovanjem Grka, dok je njegovo poznavanje gotskih naroda na Odri i Visli bilo crpeno na Rajni i Sjevernom moru i zato mu je povezanost Gota i Bastarna izmakla iz vida. Bastarni i Peukini su na Karpatima i na ušću Dunava

¹ Keruski, Kariomer – ² Segest, Segimer, Sigmund – ³ Peti dio, Peukini, Bastarni susjedni s Dačanima.

zaostali, još dugo nomadski njemački narodi, koji pripremaju kasnije veliko gotsko carstvo, u kojem su iščezli.

VI. Hilevione, pod kojim skupnim imenom Plinije navodi germanske Skandinavce, spominjem samo reda radi i da bih još jedanput konstatirao da svi stari pisci tom glavnom plemenu dosuđuju samo otoke (kamo su ubrojene i Švedska i Norveška), isključujući ga od Cimbrijskog poluostrva.

Prema tome imali bismo pet germanskih glavnih plemena s pet glavnih dijalekata.

Gotsko pleme, na istoku i sjeveroistoku, ima u genitivu množine muškog i srednjeg roda \acute{e} , ženski rod δ i \acute{e} ; slabi muški rod ima a . Oblici sklanjanja sadašnjeg vremena (indikativa) naslanjaju se, uzevši u obzir mutaciju, još usko na oblike prastarih srodnih jezika, osobito grčkog i latinskog.

Ingevonsko, na sjeverozapadu, ima u genitivu množine a , za slab muški rod takode a ; u sadašnjem vremenu indikativa sva tri lica u množini na d ili dh s izbacivanjem svih nazala. Ono se dijeli na dvije glavne grane, saksonsku i frizijsku, koje se u anglosaksonskom opet stapaju u jednu. Na frizijsku granu se nadovezuje

skandinavsko pleme; genitiv množine na a , slabi muški rod na i , koje je oslabilo iz a , kao što to dokazuje cijela deklinacija. U prezentu indikativa je prvobitno s drugog lica jednine prešlo u r , prvo lice množine zadržava m , drugo dh , ostala lica su više ili manje okrnjena.

Nasuprot tim trima stoje dva južna plemena: iskevonsko i herminonsko, prema kasnijem načinu izražavanja franačko i visokonje-mačko. Zajednički im je slab muški rod na o ; najvjerojatnije također genitiv množine na δ , iako u franačkom za njega nema dokaza, a u najstarijim zapadnim (salijskim) spomenicima akuzativ množine svišava na as . U sklanjanju prezenta oba dijalekta, ukoliko za to možemo dati dokaze za franački, stoje vrlo blizu i nadovezuju se, u tome slično gotskom, tijesno na prastare srodne jezike. Ali da oba dijalekta strpamo zajedno, sprečava nas čitava historija jezika, od vrlo značajnih i starinskih osobitosti najstarijeg franačkog do velikih razlika među današnjim narječjima obaju dijalekata; isto tako kao što nam čitava historija samih tih naroda onemogućava da oba strpamo u jedno glavno pleme.

Ako sam u čitavom ovom istraživanju uzeo u obzir samo padežne i glagolske oblike, a ne i glasovne odnose, to se objašnjava znatnim promjenama koje su u njima – bar u mnogim dijalektima – nastale između prvog stoljeća i vremena nastanka naših najstarijih jezičnih izvora. U Njemačkoj treba da podsjetim samo na drugu mutaciju¹;

¹ Druga mutacija (die zweite Lautverschiebung) je karakteristično pretvaranje glasova th , t , d (iz germanskih jezika) u glasove d , z , (ili ss), t (u visokonje-mačkom).

u Skandinaviji aliteracije najstarijih pjesama pokazuju koliko se mnogo jezik izmijenio između vremena kad su nastale i kad su zapisane. Šta se ovdje još može učiniti, to će svakako učiniti njemački jezikoslovci od struke, a ovdje bi to učinilo istraživanje samo nepotrebno zamršenim.

Napisano 1881/1882.

Friedrich Engels

Franačko doba^[250]

Prevrat u zemljoposjedničkim odnosima pod Merovinzima i Karolinzima

Ustrojstvo marke ostalo je do kraja srednjeg vijeka temelj gotovo cjelokupnog života njemačkog naroda. Poslije hiljadu i po godina postojanja ono je najzad malo-pomalo propalo iz čisto ekonomskih razloga. Ono je podleglo privrednom napretku, kojem više nije odgovaralo. Mi ćemo njegovo propadanje i konačnu propast istraživati kasnije; naći ćemo da njegovi ostaci postoje još i danas.

Ali ako se ono održalo tako dugo, to se dogodilo na račun njegovog političkog značenja. Ono je stotinama godina bilo oblik u kojem je bila otjelovljena sloboda germanskih plemena. Ono je sada postalo temelj hiljadugodišnjeg robovanja naroda. Kako je to moguće?

Vidjeli smo da je najstarija zajednica obuhvaćala čitav narod. Njemu je prvobitno pripadala sva posjedovana zemlja. Kasnije je cjelokupno stanovništvo jedne župe, koje je između sebe bilo u bližem srodstvu, postalo posjednik područja koja je nastavalo, a narodu kao takvom ostalo je pravo raspolaganja samo još preostalim komadima zemlje koji su bili bez gospodara. Stanovništvo župe, opet, odstupalo je pojedinim seoskim zajednicama – koje su se također sastojale od bližih rodaka – svoje poljske i šumske hatare, pri čemu je tad opet pretekla zemlja ostajala župi. Isto tako su postupala glavna sela pri osnivanju novih seoskih naseobina koje su se opremale zemljom iz starog hatara prasela.

Krvno srodstvo, na kojem je ovdje kao posvuda počivalo čitavo ustrojstvo naroda, padalo je s povećanjem stanovništva i daljnjim razvitkom naroda sve više u zaborav.

To se dogodilo najprije u odnosu na cjelokupnost naroda. Zajedničko porijeklo osjećalo se sve manje kao pravo krvno srodstvo; sjećanje na njega slabilo je sve više, ostali su još samo zajednička povijest i narječje. Nasuprot tome, svijest o krvnim vezama stanovnika župe sačuvala se, što je i prirodno, duže. Tako se narod sveo na više ili manje čvrstu konfederaciju župa. Čini se da su Nijemci za vrijeme

seobe narodâ bili u tom stanju. Za Alamane to izričito kazuje Amijan Marcellin; u pučkom pravu proviruje to još posvuda; kod Saksonaca je postojao taj stupanj razvitka još u doba Karla Velikog, kod Frizijaca do propasti frizijske slobode.

Ali seljenje na rimsko tlo razbilo je i krvnu povezanost župe, i moralo je da je razbije. Kad je i postojala namjera da se naseljavanje izvrši po plemenima i rodovima, ono se ipak nije dalo sprovesti. Dugi pohodi nisu ispremijevali samo plemena i rodove, već i čitave narode. Samo s mukom održala se još krvna veza pojedinih seoskih zajednica; i one su zato postale prave političke jedinice iz kojih se sastojao narod. Nove župe na rimskom području bile su već od samog početka više ili manje proizvoljni – ili zatečenim okolnostima uslovljeni – sudski okruzi ili su to bar postale vrlo brzo.

Tako se narod raspao na savez malih seoskih zajednica, među kojima nije bilo nikakve ili bar gotovo nikakve ekonomske povezanosti, jer je svaka marka bila dovoljna sama sebi, sama je proizvodila za svoje vlastite potrebe, a osim toga proizvodi pojedinih susjednih maraka bili su gotovo posve isti. Razmjena među njima bila je dakle prilično nemoguća. A uz takav sastav naroda od samih malih zajednica, koje imaju doduše jednake ali upravo zbog toga ne i zajedničke ekonomske interese, uslov za daljnju egzistenciju nacije čini državna vlast koja nije proizišla iz zajednica, koja im je tuđa i sve više ih iskorišćava.

Oblik te državne vlasti sa svoje strane uslovljen je oblikom u kojem se zajednice upravo nalaze. Tamo gdje ona – kao kod arijskih naroda Azije i kod Rusa – nastaje u vrijeme kad općina još obrađuje polja za zajednički račun ili ih bar dodjeljuje pojedinim porodicama samo privremeno, kad se dakle još nije stvorilo privatno vlasništvo na zemlju, državna vlast nastupa kao despotizam. Naprotiv, u rimskim zemljama koje su osvojili Nijemci nalazimo, kao što smo vidjeli, pojedine udjele u njivama i livadama već kao alodij, kao slobodno, samo zajedničkim obavezama marke podvrgnuto vlasništvo posjednikâ. Sad treba da istražimo kako je na temelju tog alodija nastalo društveno i državno ustrojstvo, koje je – uz običnu ironiju historije – najzad razorilo državu i u svom klasičnom obliku uništilo svaki alodij.

S alodijem je bila stvorena ne samo mogućnost već i nužnost da se prvobitna jednakost zemljišnog posjeda obrne u svoju suprotnost. Od trenutka kad je na nekadašnjem rimskom tlu stvoren njemački alodij, on je postao ono što je rimsko zemljišno vlasništvo, koje je postojalo tu pored njega, bilo već davno – roba. A neumitan je zakon svakog društva koje počiva na proizvodnji robâ i na razmjeni robâ da u njemu podjela posjeda postaje sve više nejednaka, a suprotnost između bogatstva i siromaštva sve veća, da se posjed sve više koncentrira u malo ruku, zakon koji u modernoj kapitalističkoj proizvodnji doživljava doduše svoj pun razvitak, ali nipošto ne počinje

djelovati tek u njoj. Od trenutka dakle, kad je postao alodij, slobodno otuđivo zemljišno vlasništvo kao roba, od toga trenutka, dakle, bilo je nastajanje velikog zemljišnog posjeda samo pitanje vremena.

Ali u razdoblju kojim se mi bavimo zemljoradnja i stočarstvo bili su odlučujuće grane proizvodnje. Zemljišni posjed i njegovi proizvodi sačinjavali su daleko najveći dio tadašnjeg bogatstva. Ono što je inače od pokretnih bogatstava postojalo – prema prirodi stvari pratilo je zemljišni posjed, nalazilo se sve više sakupljeno u istim rukama u kojima i zemlja. Industrija i trgovina bili su upropašćeni već uz propadanje Rima, njemačka invazija uništila ih je gotovo potpuno. Šta je od njih još preostalo, bilo je većinom u rukama neslobodnjaka i stranaca i ostalo je prezreno zanimanje. Vladajuća klasa, koja se ovdje, kod nastajuće nejednakosti posjeda, stvarala postepeno, mogla je biti samo klasa velikih zemljoposjednika, a njen politički oblik vladanja – oblik aristokracije. Kad dakle nademo da kod nastanka i izgradnje te klase često, prividno čak i pretežno, djeluju politička sredstva, nasilje i prevara, ne smijemo povrh toga zaboraviti da ta politička sredstva služe samo podsticanju i ubrzanju jednog nužnog ekonomskog zbivanja. Mi ćemo, razumije se, isto tako često naći da ta politička sredstva koče ekonomski razvitak; to se događa prilično često i svaki put tamo gdje ga različiti učesnici vuku u suprotnim ili uzajamno ukrštenim pravcima.

Kako je dakle nastala ta klasa velikih zemljoposjednika?

Prvo, znamo da se i poslije franačkog osvajanja u Galiji održalo mnogo rimskih veleposjednika koji su svoja dobra većinom dali obrađivati slobodnim ili potčinjenim naseljenicima¹ uz zakupninu (ca-non²).

Ali zatim smo vidjeli kako je kraljevstvo zahvaljujući osvajačkim ratovima kod svih preseljenih Nijemaca postalo stalna ustanova i stvarna moć, kako je ono staru narodnu zemlju pretvorilo u kraljevske dominije i isto tako svom posjedu priključilo rimska državna imanja. Za vrijeme mnogobrojnih građanskih ratova, koji su proizlazili iz dioba carstva, neprestano se povećavalo to dobro krune masovnim uključivanjem dobara takozvanih pobunjenika. Ali kako je ono brzo raslo, tako se brzo i rasipalo darivanjima crkvi, privatnicima, Francima i Romanima, ljudima iz pratnje (antrustionima) ili drugim ljubimcima kralja. Kad su se za građanskih ratova i kroz njih već formirali počeci jedne vladajuće klase velikaša i moćnika, vlastele, činovnika i vojskovođa, iskupljivali su područni kneževi i njihovu pomoć darivanjem zemlje. Da su sve to u daleko najvećem broju slučajeva bila stvarna darivanja, prijenosi u slobodno nasljedno i otuđivo vlas-

¹ naseljenik, njem. Hintersasse seljak naseljen na dobro crkve ili velikaša, koji obrađivu zemlju uzima u zakup ili je obrađuje kao kmet – ² zakupnina za imanja dana u dugoročni zakup

ništvo, dok s Karlom Martelom nije u tom nastupila promjena, nepobitno je dokazao Roth.*

Kad je Karl uzeo kormilo države u svoje ruke, moć kraljevâ bila je već posve skršena, ali moć majordomâ još nije bila ni izdaleka zauzela njeno mjesto. Pod Merovinzima na račun krune stvorena klasa velikaša pomagala je na sve načine propast kraljevske vlasti, ali ni pošto zato da bi se potčinila majordomima, svojim staleškim drugovima. Naprotiv, cijela Galija je bila, kako Einhard kaže, u rukama tih »tirana koji su svuda polagali pravo na vlast« (tyrannos per totam Galliam dominatum sibi vindicantes).^[278] Pored svjetovnih velikaša tako su postupali i biskupi, koji su u mnogim predjelima sebi prisvojili vlast nad okolnim grofovijama i vojvodstvima, a bili su zaštićeni imunitetom kao i čvrstom organizacijom¹ crkve. Unutrašnje rasulo carstva pratili su upadi vanjskih neprijatelja; Saksonci su prodirali u rajnsku Franačku, Avari u Bavarsku, Arapi preko Pirineja u Akvitaniju. U takvom položaju prosto obaranje unutrašnjih i protjerivanje vanjskih neprijatelja nije moglo trajno pomoći; morao se naći put da se ponizeni velikaši ili nasljednici koje je na njihovo mjesto postavio Karlo, čvršće vežu uz krunu. A kako je njihova dotadašnja moć počivala na velikom posjedu, prvi uslov za to bio je potpuni prevrat u odnosima zemljišnog vlasništva. Taj prevrat je glavno djelo karolinške dinastije. On se opet odlikuje time što sredstvo odabrano da ujedini carstvo, da velikaše zauvijek veže uz krunu i time je pojača, najzad dovodi do najpotpunije nemoći krune, do nezavisnosti velikaša i do raspada carstva.

Da bismo shvatili kako je Karl došao na to da izabere to sredstvo, moramo prethodno istražiti posjedovne odnose crkve u ono vrijeme, a ti se odnosi kao bitan element tadašnjih agrarnih prilika ionako ne mogu preskočiti.

Već u rimsko doba crkva je u Galiji imala ne poznat posjed, čiji su se prinosi još povećavali velikim privilegijama u pogledu poreza i drugih danaka. Ali tek poslije prijelaza Franaka na kršćanstvo svanulo je zlatno doba za galsku crkvu. Kraljevi su se među sobom takmičili tko će crkvi dati veće poklone u zemlji, novcu, nakitu, crkvenom sudu itd. Već je Chilperich običavao reći (Grguru iz Tura):

»Pogledajte kako je osiromašila naša državna blagajna, pogledajte kako su sva naša bogatstva ustupljena crkvi.«^[279]

Pod Guntramom, ljubimcem i slugom popova, darivanja nisu više imala granica. Tako se tada zaplijenjeni zemljišni posjed slobodnih Franaka koji su bili optuženi za pobunu prelio većim dijelom u posjed crkve.

* P. Roth, *Geschichte des Beneficialwesens*, Erlangen 1850. Jedna od najboljih knjiga predmaurerovskog vremena, iz koje u ovoj glavi uzimam mnogošta.

Kako kraljevi tako i narod. Mali i veliki nisu mogli dosta da napoklanjaju crkvi.

»Čudesno ozdravljenje od kakve stvarne ili umišljene bolesti, ispunjenje kakve vruće želje, npr. rođenje sina, spas od opasnosti, donosio je dar crkvi, čiji se svetitelj pokazao milosrdan. Smatralo se tim potrebnijim biti uvijek široke ruke, jer je kod viših i nižih bilo prošireno mišljenje da darovi crkvi donose oprost od grijehâ.« (Roth, str. 250).

Tome se pridružio imunitet, koji je u doba neprestanih građanskih ratova, pljačkanja, konfiskacija štitió imovinu crkve od nasilja. Mnogi maleni čovjek našao je za umjesno da svoju imovinu odstupi crkvi, ako mu je uz umjerenu zakupninu bilo ostavljeno njeno uživanje.

Međutim, sve to nije bilo dovoljno pobožnim popovima. Prijetnjama vječnom kaznom pakla oni su formalno iznuđivali sve veća darivanja, tako da im Karl Veliki još 811. u Ahenskom kapitularu⁽²⁸⁰⁾ prigovara zbog toga, kao i zato što ljude

»zavode na krivokletstvo i lažno svjedočenje da bi povećali svoje (biskupâ i opatâ) bogatstvo«.

Računalo se i na to da crkva osim svoje privilegirane sudske nadležnosti posjeduje još i sredstava da izigra pravdu, pa su nezakonita darivanja vršena i prešutkivanjem istine. U 6. i 7. vijeku jedva da je održan i jedan galski koncil koji nije svakom onom ko osporava darivanja crkvi zaprijetio crkvenim prokletstvom. Čak formalno nevažea darivanja mijenjana su na taj način u važea, privatni dugovi pojedinih duhovnih lica šticeeni su od utjerivanja.

»Doista su podla sredstva koja vidimo da se upotrebljavaju da bi se volja za darivanjima probudila uvijek iznova. Kad opisivanje nebeskog blaženstva i paklenih muka više nije privlačilo, dopremale su se iz dalekih krajeva relikvije, vršeni su prijenosi mošti i građene su nove crkve; to je u 9. vijeku bila prava poslovna grana.« (Roth, str. 254). »Kad su izaslanici samostana sv. Medarda iz Soasona s velikom mukom isprosilu u Rimu tijelo svetog Sebastijana i uz to ukrali tijelo Grgura i kad su sad oba bila sahranjena u samostanu, toliko ljudi je navalilo k novim svetiteljima, da je kraj bio kao posut skakavcima, a hodočasnici su iscjeljivani ne pojedinačno, već u čitavim krdima. Posljedica je bila da su kaluderi mjerili novac na vagane, kojih su nabrojali 85, i da se njihova zaliha novca popela na 900 funti.« (Str. 255.)

Da bi izvarali bogatstva za crkvu, služili su se obmanom, opsjenarskim trikovima, prikazama pokojnikâ, naročito svetiteljâ, ali najzad takoder, i uglavnom – krivotvorenim ispravama. Njih su – dajmo ponovo riječ Rothu –

»mnogi duhovnici izrađivali u ogromnim razmjerama... taj posao je počeo još vrlo rano... U kakvom opsegu se taj zanat obavljao vidi se iz velikog broja falsificira-

nih dokumenata što ih sadrže naše zbirke. Među 360 merovinških diploma kod Bréquignyja oko 130 ih je posve sigurno lažnih... Već Hinkmar iz Remsa iskoristio je lažnu oporuku Remigija da bi svojoj crkvi pribavio niz posjeda o kojima prava oporuka ne kaže ništa, iako ta prava oporuka nije bila nikad izgubljena i Hinkmar je vrlo dobro znao da ona druga nije prava.* Čak je papa Ivan VIII pokušao «da uđe u posjed samostana St. Denis kod Pariza na temelju isprave za koju je znao da je lažna». (Roth, str. 256. i dalje.)

Tako nas ne može začuditi što je zemljišni posjed crkve zgrnut darivanjima, iznuđivanjem, prešutkivanjem istine, podvaljivanjem, falsifikatima i drugim krivičnim djelima za svega nekoliko stoljeća poprimio upravo ogromne razmjere. Samostan Saint-Germain-des-Prés, sada u sastavu Pariza, imao je na početku 9. vijeka zemljišni posjed od 8 000 mansi¹ ili hufâ², čiju površinu Guérard računa na 429 987 hektara, a godišnji prihod na 1 milion franaka = 800 000 maraka.^[281] Usvojimo li isti prosjek od 54 hektara površine i 125 franaka ili 100 maraka prihoda po hufi i za samostane St. Denis, Lu-xeuil, St. Martin de Tours, tada je u ono vrijeme svaki od njih imao zemljišni posjed od 810 000 hektara i prihod od 1½ miliona maraka. A to je bilo *poslije* konfiskacije crkvenih dobara koju je proveo Pipin Mali! Cjelokupno crkveno dobro u Galiji na kraju 7. stoljeća cijeni Roth (str. 249) prije iznad nego ispod jedne trećine ukupne površine.

Te ogromne mase dobara obrađivali su dijelom neslobodni, ali dijelom i slobodni seljaci naseljeni na crkvenim imanjima. Od neslobodnih naseljenika bili su robovi (servi) prvobitno obavezni da rade svojim gospodarima bez ikakva ograničenja, jer oni nisu bili pravne osobe; ali čini se da se i ovdje za naseljene robove uskoro utvrdila uobičajena mjera davanja i usluga. Naprotiv, obaveze preostalih dviju neslobodnih klasa, kolonâ i litâ (nema izvještaja u čemu su se oni pravno razlikovali u ono vrijeme), bile su utvrđene i sastojale su se od izvjesnih usluga, u ličnom radu i zapregama, kao i od određenog dijela prihoda od dobra. To su bili odnosi zavisnosti odavno poznate vrste. Međutim za Nijemce je to bilo nešto novo da slobodni ljudi stanuju na nekom drugom a ne na zajedničkom ili na svom vlastitom zemljištu. Dakako, Nijemci su u Galiji i uopće u području gdje je vrijedilo rimsko pravo često nalazili slobodne Rimljane kao zakupce; ali da oni sami nisu trebali da postanu zakupci, već da su mogli da se smjeste na vlastitoj zemlji, o tom se vodilo računa pri zauzimanju zemlje. Dakle prije nego što su slobodni Franci mogli postati bilo čiji naseljenici, oni su morali na bilo kakav način izgubiti svoj alodij primljen pri zauzimanju zemlje, morala se stvoriti posebna klasa slobodnih Franaka bezemljaša.

¹ mans (franc.) = mansus (lat.) = zemlja dovoljna za izdržavanje jedne porodice - ² hufa (njem.) = huba (lat.) = zemlja koju je kadar uzorati jedan plug (jedna porodica)

Ta klasa se stvarala uslijed započete koncentracije zemljišnog posjeda, djelovanjem istih uzroka koji su do te koncentracije doveli: s jedne strane građanskim ratovima i konfiskacijama, a s druge strane prenosima zemlje na crkvu, prenosima za koje su velikim dijelom krive tadašnje prilike, želja za sigurnošću. A crkva je uskoro pronašla još jedno posebno sredstvo da ubrza takve prenose time što je ona darivaocu prepuštala na uživanje uz zakupninu ne samo njegovo dobro već mu je uz to dala u zakup još i jedan komad crkvenog dobra. Naime, ta darivanja su vršena u dva oblika. Ili bi darivalac pridržao sebi doživotno uživanje dobra, tako da bi ono tek poslije njegove smrti prešlo u vlasništvo crkve (*donatio post obitum*¹); u tom slučaju je bilo uobičajeno, a kasnije je u kapitularijama kraljeva izričito utvrđeno, da darivalac dobiva od crkve u zakup dvostruko više od darovanog dobra. Ili bi darivanje stupilo na snagu odmah (*cessio a die praesente*²), a tada bi darivalac dobio u zakup pored svog vlastitog dobra i trostruko više crkvenog dobra posredstvom takozvane »prekarije«, od crkve izdanog dokumenta kojim se ta zemljišta prenose na njega većinom doživotno, ali katkad i na duže ili kraće vrijeme. Kad je jednom bila stvorena klasa slobodnih bezemljaša, i mnogi od ovih stupili su u takav odnos; njima odobravane »prekarije« izgleda da su isprva bile dodjeljivane većinom na 5 godina, ali uskoro su i tu postale doživotne.

Svakako ne treba sumnjati da su se već u doba Merovinga na dobrima svjetovnih velikaša razvijali posve slični odnosi kao na crkvenom dobru, da su dakle i tamo pored neslobodnih seljaka bili naseljavani i slobodni seljaci uz zakupninu. Oni čak mora da su već pod Karlom Martelom bili vrlo brojni, jer bi inače prevrat u odnosima zemljišnog posjeda što ga je on započeo a njegovi sinovi i unuci dovršili, ostao neobjašnjiv najmanje s *jedne* strane.

Taj prevrat počiva u svojoj osnovi na dvjema novim ustanovama. Prvo, da bi se velikaši carstva vezali uz krunu, odsad im krunska dobra u pravilu više nisu bila darivana, već samo još ustupana doživotno kao »*beneficium*«³, i to uz određene uslove, kojih su se morali pridržavati pod prijetnjom oduzimanja dobra. Oni sami su na taj način postali naseljenici krune. I drugo, da bi se osiguralo stupanje slobodnih naseljenika sa dobara velikaša u vojsku, prenijet je na velikaše jedan dio nadležnosti pokrajinskog grofa nad slobodnjacima naseljenim na njihovim dobrima, oni su imenovani »*seniorima*« nad ovima. Od tih dviju promjena zasad ćemo ovdje razmotriti samo prvu.

Pri podjarmljanju pobunjeničkih malih »*tirana*« bit će da je Karlo – dokumenata o tome nema – po starom običaju oduzimao njihov zemljišni posjed, ali ga im je, ukoliko im je kasnije vraćao zvanja i časti, potpuno ili djelomično iznova dodjeljivao kao beneficij. S crkvenim dobrima nepokornih biskupa on se još nije usudio da tako

¹ darivanje poslije smrti – ² ustupanje od današnjeg dana – ³ povlastica

postupa; on bi ih svrgnuo i njihova mjesta dao njemu odanim ljudima, od kojih mnogi naravno nisu imali ništa duhovničkog osim tonsure (sola tonsura clericus). Ti novi biskupi i opati počeli su sada da po njegovom naređenju prenose velike površine crkvenog dobra na laike kao prekarije; to već ranije nije bilo bez primjera, ali sad se događalo masovno. Njegov sin Pipin otišao je znatno dalje. Crkva je bila u propadanju, svećenstvo prezreno, papa pritiješnjen od Langobardâ, upućen jedino na Pipinovu pomoć. On je pomagao papi, podupirao je širenje njegove crkvene vlasti, išao mu je na ruku u njegovim namjerama. Ali je on postigao da mu se plati time što je daleko najveći dio crkvenog dobra priključio krunskom dobru, a biskupima i samostanima ostavio samo ono što je bilo potrebno za njihovo izdržavanje. Tu prvu sekularizaciju u velikom mjerilu otpjela je crkva bez otpora, lestinski sinod ju je potvrdio, doduše s ograničavajućom klauzulom, koja se međutim nikad nije sprovela. Ta ogromna masa dobara dovela je iscrpljeno krunsko dobro ponovo na poštovanja dostojnu visinu i poslužila je većim dijelom za daljnja darivanja, koja su u stvari uskoro primila oblik običnih beneficija.

Umetnimo ovdje da se crkva vrlo brzo oporavila od tog udara. Tek što je došlo do sporazuma s Pipinom, valjani božji ljudi počeli su ponovo uvoditi stare običaje. Darivanja su padala sa svih strana kao kiša, maleni slobodni seljaci bili su neprestano u istom lošem položaju između čekića i nakovnja kao već 200 godina; pod Karlom Velikim i njegovim nasljednicima bilo im je još puno gore, i mnogi su se s kućom i dvorištem stavili pod zaštitu biskupâ. Kraljevi su povlaštenim samostanima vratili dio plijena, drugima, osobito u Njemačkoj, darovali su ogromne površine krunskog dobra; pod Ludwigmom Pobožnim ljudima je izgledalo da su se za crkvu vratila blagoslovena vremena Guntrama. Arhivi samostana su naročito bogati darivanjima iz devetog stoljeća.

Beneficij, ta nova ustanova koju sad treba da proučimo izblize, nije još bio kasnije leno, ali je svakako bio njegova klica. Najprije se beneficij prenosio tako da traje dok su bili istovremeno na životu kako onaj koji daje beneficij tako i onaj koji ga prima. Kad bi umro jedan ili drugi, beneficij bi ponovo pripao vlasniku ili njegovim nasljednicima. Za obnovu dotadašnjeg odnosa morao se izvršiti nov prenos na primaoca ili na njegove nasljednike. Beneficij je dakle bio, prema kasnijem načinu izražavanja, zavisan od pada prijestola i od pada ognjišta. Pad prijestola je uskoro prestao da se primjenjuje; veliki korisnici beneficija postali su, u stvari, moćniji od kralja. Pad ognjišta je već rano nerijetko povlačio za sobom dalje ustupanje dobra nasljednicima ranijeg beneficijara. Dobro Patricijak (Percy) kod grada Oten, koje je Karlo Martel darovao Hildebranu kao beneficij, prelazilo je u porodici kroz četiri generacije sa oca na sina, dok ga 839. godine kralj nije poklonio bratu četvrtog beneficijara u puno vlasništvo. Od sredine 8. vijeka nisu rijetki drugi slični primjeri.

Darivalac je mogao da oduzme beneficij u svim slučajevima koji su uopće bili podložni konfiskaciji imetka. A takvih slučajeva je bilo i pod Karolinzima dosta i previše. Ustanci u Alamaciji pod Pipinom Malim, zavjera Tirinžana, ponovljeni ustanci Saksonaca doveli su do sve novih oduzimanja – bilo slobodne seljačke zemlje, bilo dobara i beneficija velikaša. Isti je slučaj bio, uprkos svim odredbama ugovora koje su bile tome protivne, za vrijeme unutrašnjih ratova pod Ludwigmom Pobožnim i njegovim sinovima. I izvjesni nepolitički zločini povlačili su za sobom konfiskaciju.

Nadalje je kruna mogla povući beneficije kad beneficijar zanemari svoje općenite podaničke dužnosti, npr. kad ne izruči razbojnika iz imuniteta, kad ne donese svoj oklop na vojni pohod, kad ne poštuje kraljevska pisma itd.

Povrh toga beneficije su se prenosile po zasebnim uslovima, čije je kršenje imalo za posljedicu povlačenje, kojim tada razumije se nije bio opogoden ostali imetak beneficijara. Tako npr. ako su bila darovana nekadašnja crkvena dobra a beneficijar je zanemario da podmiri s time povezana davanja crkvi (*nonae et decimae*¹). Isto tako i onda kad je beneficijar pustio dobro da propada, u kojem bi slučaju obično bio najprije opomenut i bio bi mu dan jednogodišnji rok da se poboljšanjem zaštiti od konfiskacije do koje će inače doći itd. Nadalje je prenošenje dobra moglo biti povezano s određenim vršenjem usluga, i tako se to dešavalo u sve većoj mjeri kad se beneficij razvio dalje do pravog lena. Ali prvobitno to nije bilo nipošto potrebno; najmanje što se tiče vojne službe; mnogo beneficija je bilo darovano nižem svećenstvu, fratrima, duhovnim i svjetovnim ženama.

Najzad, nije nipošto isključeno da je kruna u početku darivala zemlju i do opoziva ili na određeno vrijeme, dakle kao prekarije. Pojedine vijesti i primjer crkve čine to vjerovatnim. Ipak, to je svakako uskoro prestalo, jer je darivanje uz beneficijarne uslove u 9. vijeku postalo općim.

Naime crkva – a za veleposjednike i beneficijare moramo pretpostaviti to isto – crkva, koja je ranije na svoje slobodne kmetove prenosila dobra većinom samo kao prekarije na određeno vrijeme, morala je slijediti poticaj koji je dala kruna. Ne samo što je i ona počela darivati beneficije, već je taj način darivanja postao toliko pretežan da su već postojeće prekarije postajale doživotne, neopazice poprimalle prirodu beneficija, dok se u 9. vijeku nije ono prvo gotovo posve pretvorilo u ono drugo. U drugoj polovini 9. vijeka mora da su beneficijari crkve, a isto tako i beneficijari svjetovnih velikaša, dobili već važan položaj u državi; mnogi od njih mora da su bili ljudi sa znatnim posjedom, osnivači kasnijeg nižeg plemstva. Inače se Karlo Čelavi sigurno ne bi tako živo založio za one kojima je Hinkmar iz Laona oduzeo bez razloga njihove beneficije.

¹ devetak i desetak

Vidimo da beneficij ima već mnoge karakteristike koje se ponovo nalaze u razvijenom lenu. I jednom i drugom su zajednički pad prijestola i pad ognjišta. Kao i leno i beneficij se može povući samo pod određenim uslovima. U društvenoj hijerarhiji koju su stvorile beneficije, i koja od krune preko velikih beneficijara – prethodnika državnih kneževa – silazi do srednjih beneficijara – kasnijeg plemstva – i od njih do slobodnih i neslobodnih seljaka, koji daleko najvećim dijelom žive u sklopu marki, vidimo temelj kasnije zatvorene feudalne hijerarhije. Ako je kasnije lensko dobro u svim okolnostima vezano s uslugama i obvezuje na vojnu službu za gospodara lena, to kod beneficija ovo posljednje doduše još nije slučaj, a ono prvo nipošto nije potrebno. Ali tendencija beneficija da postane dobro vezano s uslugama već je jasno prisutna, i u 9. vijeku dobija sve šire polje; u istoj mjeri kako ta tendencija slobodno cvjeta, razvija se i beneficij u leno.

Ali kod tog razvitka sudjeluje još jedna poluga: promjena koju je ustrojstvo civilne i vojne vlasti iskusilo tek pod utjecajem veleposjeda i kasnije pod utjecajem velikih beneficija, u koja se sve više pretvarao raniji veleposjed uslijed neprestanih unutrašnjih ratova i s tim sporenih konfiskacija i ponovnih darivanja.

Shvatljivo je što se u ovoj glavi govori samo o beneficiju u njegovom čistom, klasičnom vidu, u kojem je on u stvari bio samo privremen oblik, koji se čak nije pojavljivao svuda istovremeno. Ali takvi historijski pojavni oblici ekonomskih odnosa mogu se razumjeti samo ako se shvate u toj njihovoj čistoći i jedna je od glavnih zasluga Rotha što je taj klasični vid beneficije očistio od svih zamršenih privjesaka.

Ustrojstvo župa i vojske

Upravo opisani prevrat u stanju zemljišnog posjeda nije mogao ostati bez utjecaja na staro ustrojstvo. On je i u njemu izazvao značajne promjene, a ove su sa svoje strane djelovale povratno na odnose zemljišnog posjeda. Mi zasad ostavljamo po strani preobražavanje općeg ustrojstva države i ovdje se ograničavamo na utjecaj novog privrednog položaja na ostatke starog narodnog ustrojstva sačuvane u župama i vojsci.

Već pod Merovinzima često nalazimo grofove i vojvode kao upravljачe dvorskog dobra. Ipak tek u 9. vijeku nalazimo nesumnjivo izvjesna dvorska dobra tako povezana sa zvanjem grofa da je odnosni grof ubirao prihode sa dobara. Ranije počasno zvanje prešlo je u zvanje plaćeno samim postavljenjem. Pored toga nalazimo također, što se u tadašnjim okolnostima razumije samo po sebi, grofove u posjedu kraljevskih, njima lično dodijeljenih beneficija. Tako je grof postao u svojoj grofoviji moćni posjednik zemlje.

Prije svega je jasno da je autoritet grofa morao da trpi pojavljivanjem veleposjednika pod njim i pokraj njega; ljudi koji su pod Me-

rovinzima i prvim Karolinzima dosta često prkosili zapovijesti kralja, mora da su zapovijestima grofa iskazivali još manje poštovanja. Slobodni, na njihovu zemlju naseljeni seljaci, vjerujući u zaštitu moćnih vlastelina, isto tako su često zanemarivali da dođu pred sud na poziv grofa ili da udovolje njegovom pozivu u vojsku. Upravo to je bio jedan od uzroka koji je doveo do uvođenja darivanja beneficija umjesto alodija i do kasnijeg postepenog pretvaranja većeg dijela nekad slobodnih veleposjeda u beneficije.

Samim tim još nije bilo osigurano da će se slobodnjaci naseljeni na dobra velikaša pridobiti za ispunjavanje obaveza prema državi. Morala je da uslijedi još jedna promjena. Kralj se osjetio prisiljenim da veleposjednike učini odgovornim za pojavljivanje njihovih slobodnih naseljenika pred sudom, u vojsci i kod drugih tradicionalnih državnih službi na isti način kao što je dotad grof odgovarao za sve slobodne stanovnike svoje grofovije. A to se moglo postići samo tako da kralj jedan dio grofovskih ovlaštenja nad njihovim naseljenicima prenese na velikaše. Vlastelin ili beneficijar morao je svoje ljude privoditi pred sud; oni su se dakle morali pozivati na sud njegovim posredovanjem. On ih je morao privoditi u vojsku; njihovo pozivanje u vojsku moralo je ići preko njega; da bi neprestano mogao jamčiti za njih on je morao da ima nad njima upravu i pravo ratne discipline. Ali to je bila i ostala je vazalna služba kralju; nepokorne nije kažnjavao posjednik dobra, već kraljevski grof; kazna je pripadala kraljevskoj državnoj blagajni.

I ta novina potječe još od Karla Martela. Ili bar tek od njegovog vremena nalazimo običaj crkvenih veledostojnika da sami idu u rat, što se prema Rothu može objasniti samo time što je Karlo tražio od biskupa da se pridruže vojsci na čelu svojih naseljenika da bi bio siguran – da će oni doći. Sa svjetovnim velikašima i njihovim naseljenicima nesumnjivo se događalo isto. Pod Karlom Velikom novo ustrojstvo je već čvrsto postavljeno i općenito sprovedeno.

Ali time je nastupila i bitna promjena u političkom položaju slobodnih naseljenika. Oni koji su ranije prema svom gospodaru zemlje stajali pravno kao jednaki, ma koliko da su možda ekonomski zavisili od njega, sada postaju i pravno njegovi potčinjeni. Ekonomsko porobljavanje dobilo je političku sankciju. Gospodar zemlje postaje senior, seigneur¹, naseljenici postaju njegovi homines²; »gospodar« postaje pretpostavljeni »čovjeku«. Pravna jednakost slobodnih je nestala; najniži »čovjek«, čija je potpuna sloboda već gubitkom nasljednog imetka jako okrnjena, spustio se opet za jednu stepenicu bliže neslobodnjaku. Za toliko se novi »gospodar« uzdiže više iznad razine stare opće slobode. Država je priznala ekonomski već izgrađenu osnovicu nove aristokracije, ona postaje jedan od uredno sudjelujućih pogonskih točkova državnog stroja.

¹ stariji (gospodar) – ² ljudi

Ali pored tih, od slobodnih naseljenika sastavljenih homines, postojala je još jedna vrsta. To su bili osiromašeni slobodnjaci koji su dobrovoljno stupali u službu ili pratnju velikaša. Pratlja Merovinga bili su antrustioni¹, bit će da ni velikaši onog vremena nisu ostali bez pratnje. Pod Karolinzima su se ljudi iz kraljeve pratnje zvali vasi², vazali³ ili gazindi⁴, izrazi koji su još u najstarijem narodnom pravu bili upotrebljavani za neslobodnjake, ali sada su već dobili značenje jednog u pravilu slobodnog čovjeka iz pratnje. Iste oznake vrijede za ljude iz pratnje velikaša, koji su sada posve općenita pojava i koji postaju sve brojniji i važniji element u društvu i državi.

Kako su velikaši dolazili do te svoje pratnje pokazuju stari obrasci ugovora^[282]. U jednom takvom obrascu (*Formulae Sirmondicae*, 44) stoji npr.:

»Buduci da je svakom poznato da ja ničega nemam čime bih se prehranio ili odjenuo, to molim od vaše« (gospodara) »blagočastivosti da se mogu staviti pod vašu zaštitu« (mundoburdum – tako reći starateljstvo) »i njoj se povjeriti, i to tako ... da ste dužni da mi pomognete hranom i odjećom prema tome kako ću vam služiti i to dvoje zaslužiti; ali da sam ja, dok budem živ, dužan da vam kao slobodan čovjek (ingenuili ordine) služim i pratim vas; i da za svog života nemam prava da odustanem od vaše vlasti i visoke zaštite, već da za života imam ostati pod vašom vlasti i zaštitom.«

Ovaj obrazac daje potpuno objašnjenje postanka i prirode jednostavnog odnosa pratnje, lišenog svake strane primjese i to tim više, što on predstavlja ekstreman slučaj jednog posve propalog jadnika. Stupanje u pratnju seniora vršilo se slobodnim sporazumom obiju stranaka – slobodnim u smislu rimskog i modernog prava, dosta često slično stupanju današnjeg radnika u službu tvorničara. »Čovjek« se povjeravao gospodaru i taj je prihvaćao njegovo povjeravanje. Ono se potvrdilo rukovanjem i zakletvom vjernosti. Sporazum je bio doživotan i razrješavao se samo smrću jedne od ugovornih strana. Vazal je bio obavezan da vrši sve usluge spojive s položajem slobodnjaka koje bi mu naložio njegov gospodar. Zato ga je on izdržavao i prema svom nahodanju nagrađivao. Dodjeljivanje zemlje nije bilo ni na koji način nužno spojeno s tim i zaista se nipošto nije ni vršilo u svim slučajevima.

Taj odnos je pod Karolinzima, napose od Karla Velikog dalje, ne samo toleriran već direktno favoriziran i najzad, čini se, jednim kapitularom iz 847. stavljen u dužnost svim prostim slobodnjacima i reguliran državnim propisima. Tako je vazal smio odnos prema svom gospodaru jednostrano razriješiti samo tada ako bi ga taj htio ubiti, premlatiti batinom, obeščastiti njegovu ženu ili kćerku ili mu oduzeti njegovu očevinu (kapitular iz 813). I to vazal je bio vezan za gospodara čim bi od njega primio vrijednost jednog solida; iz toga još jed-

¹ germ. trust = vjeran – ² vassus = vazal – ³ vasallus = vazal – ⁴ sluge

nom jasno proizlazi koliko malo je tada vazalski odnos bio nužno povezan s davanjem zemlje u zakup. Iste odredbe ponavlja jedan kapitular iz 816. uz dodatak da se vazal oslobađa ako bi ga njegov gospodar htio nezakonito dovesti u neslobodno stanje ili bi mu obećanu zaštitu doduše mogao pružiti ali je ne pruža.

Prema državi sad je vođa pratnje dobio ista prava i dužnosti u odnosu na ljude iz svoje pratnje kao vlastelin ili beneficijar u odnosu na svoje kmetove. Oni su ostali obavezni na službu kralju, samo što se i ovdje između kralja i njegovih grofova ugurao vođa pratnje. On je predstavljao vazale pred sudom, on ih je pozivao pod zastavu, vodio ih u rat i održavao među njima vojnu disciplinu, on je jamčio za njih i njihovu propisnu opremu. Ali time je vođa pratnje dobio izvjesnu vlast da kažnjava svoje podređene, i to sačinjava polaznu tačku kasnije nastale sudske vlasti gospodara lena nad svojim vazalima.

U tim dvjema daljnjim ustanovama, u izgradnji službe pratnji i u prenošenju grofovske, dakle državne upravne vlasti na vlastelina, krunskog gospodara, beneficijara i gospodara pratnje nad njihovim potčinjenima koji su sad uskoro svi obuhvaćeni kao vasi, vazali, homines – naseljenici i bezemljaši iz pratnje – u toj državnoj potvrdi, jačanju stvarne moći gospodara nad vazalima, vidimo kako se već znatno dalje razvija klica vazalnog uređenja dana u beneficijama. Hijerarhija staležā, od kralja prema dolje, preko velikih beneficijara do njihovih slobodnih kmetova i najzad sve do neslobodnjaka, postaje priznati, u službenom svojstvu sudjelujući elemenat državnog poretka. Država priznaje da bez pomoći te hijerarhije ne može opstati. Kako se ta pomoć stvarno izvršavala tek će se vidjeti.

Razlikovanje ljudi iz pratnje i slobodnih kmetova važno je samo za početak, da bi se pokazalo dvostruko porijeklo zavisnosti slobodnjaka. Vrlo brzo su se obje vrste vazala, kako po imenu tako i u stvarnosti, slile nerazdvojno u jedno. Veliki beneficijari uvodili su sve više običaj da se povjeravaju kralju, da postanu dakle ne samo njegovi beneficijari već i njegovi vazali. Kraljevi su smatrali da je u njihovom interesu da im velikaši, biskupi, opati, grofovi i vazali lično polože zakletvu vjernosti (*Annales Bertiniani*, 837^[283]) i češće u 9. vijeku), pri čemu se tada uskoro morala izbrisati razlika između opće zakletve vjernosti i posebne vazalske zakletve. Tako se malo-pomalo svi velikaši pretvaraju u kraljeve vazale. Ali time je postepeni razvitak veleposjednika u poseban stalež, u aristokraciju, priznatu od države, uklopljenu u državni poredak, postao jedna od službenih poluga tog poretka.

Isto tako se čovjek iz pratnje pojedinog veleposjednika postepeno pretvara u naseljenika. Ne gledajući na direktnu opskrbu na gospodskom dvoru, koja se naravno mogla dati samo malenom broju glava, nije ostalo nikakvo drugo sredstvo da se za sebe privežu ljudi iz pratnje osim da se oni nasele na zemlju, da se na njih prenese zemlja kao beneficij. Brojna ratoborna pratnja, glavni uslov egzistencije

velikaša u ono doba vječitih ratova, mogla se osigurati samo davanjem zemlje vazalima u zakup. Otud postepeno iščezavaju vazali bez zemljaši sa gospodarevog dvora pred masom onih koji su na gospodarevu zemlju naseljeni.

Ali što se više taj novi elemenat uvlačio u staro ustrojstvo, tim jače se ono moralo poljuljati. Staro, neposredno vršenje državne vlasti od strane kralja i grofova sve više je ustupalo pred posrednim; između prostih slobodnjaka i države postavio se senior, kome su oni u sve većoj mjeri bili lično obavezani na vjernost. Najefikasniji mehanizam državnog stroja, grof, morao se sve više povlačiti i tako je stvarno bilo. Karlo Veliki postupio je ovdje onako kako je on svuda običavao da postupi. Najprije je potpomagao, kao što smo vidjeli, širenje vazalnog odnosa dok nezavisni maleni slobodnjaci nisu gotovo iščezli; kad se tada vidjelo da je to dovelo do slabljenja njegove moći, pokušao je da je opet podigne intervencijom države. To je u mnogo slučajeva pod jednim tako energičnim i strah ulijevajućim vladarom moglo i da uspije; pod njegovim slabim nasljednicima snaga uz njegovu pomoć stvorenih činjenica nezadrživo je krcila sebi put.

Omiljeno Karlovo sredstvo bilo je slanje kraljevskih izaslanika (missi dominici) s izvanrednim ovlaštenjima. Tamo gdje običan kraljev činovnik, grof, nije mogao da stane na put neredu koji se širio, tu je trebalo da to učini specijalni izaslanik. (Ovo historijski dalje obrazložiti i razviti.)

Ali postojao je još i jedan drugi način, a taj se sastojao u tom da se grof stavi u takav položaj da on i u pogledu materijalnih sredstava može biti bar jednak velikašima svoje grofovije. To je bilo moguće samo ako i grof stupi u društvo velikih posjednika zemlje, što se opet moglo dogoditi na dva načina. Mogla su se izvjesna zemljišta u pojedinim župama dodati grofovskom uredu kao dotacija, tako da odnosi grof službeno njima upravlja i ubire prihode od njih. Mnogi primjeri za to nalaze se napose u poveljama, i to već od kraja 8. vijeka; od 9. je taj odnos posve običan. Takve dotacije, razumije se po sebi, potječu većinom od kraljevskih državnih dobara, kao što često već u doba Merovinga nalazimo grofove i vojvode kao upravitelje kraljevskih državnih dobara u njihovom kraju.

Značajno je da ima također mnogo primjera (čak i jedan formular za to) da biskupi dotiraju grofovski ured iz crkvenog dobra, naravno uz neotuđivost crkvenog dobra, u nekom obliku beneficija. Dorezljivost crkve je suviše dobro poznata da bi se za ovo smatrao prihvatljivim neki drugi razlog a ne ljuta nevolja. Pod rastućim pritiskom susjednih svjetovnih velikaša preostao je crkvi samo savez s ostacima državne moći.

Te s grofovskim položajem povezane pertinencije (res comitatus, pertinentiae comiratus) ispočetka su još oštro odvajane od beneficija prenijetih osobno na odnosnog grofa. I one su bile obično obilato davane, tako da su, kad su se dotacija i beneficiji zbrojili, gro-

fovska zvanja, prvobitno počasni položaji, sada bila vrlo unosne službe i od Ludwiga Pobožnog su se sasvim kao drugi kraljevski darovi dodjeljivala ljudima koje su htjeli pridobiti ili osigurati za sebe. Tako se kaže za Ludwiga Mucavca da je on »quos potuit conciliavit [sibi], dans eis abbatias et comitatus ac villas«¹ (*Annales Bertiniani*, 877). Naziv honor² kojim se, s obzirom na počasna prava povezana s njim, ta služba ranije označavala, dobija u toku 9. vijeka posve isto značenje kao beneficij. I time se nužno izvršila i bitna promjena u karakteru grofovске službe koju Roth s pravom naglašava (str. 408). Prvobitno je seniorat, ukoliko bi dobio javan karakter, bio izgrađen po uzoru na grofovsko zvanje, opremljen grofovskim ovlaštenjima. Sada – u drugoj polovini 9. vijeka – seniorat je toliko općenito uzeo maha da je prijetio da će prerasti grofovsko zvanje, pa je ovo posljednje moglo sačuvati svoju snagu samo poprimajući sve više karakter seniorata. Grofovi su sve više, i to ne bezuspješno, uzurpirali položaj seniora prema svojim stanovnicima župa (pagenses), i to podjednako u pogledu njihovih privatnih kao i javnih odnosa. Upravo kao ostala »gospoda« male ljude iz svog susjedstva, tako su grofovi manje imućne slobodne stanovnike kotara nastojali milom ili silom dovesti dotle da im se podvrgnu kao vazali. To je uspijevalo tim lakše što je puka činjenica da su grofovi mogli svoju službenu vlast toliko zloupotrijebiti najbolji dokaz kako je slabu zaštitu još preostali dio prostih slobodnjaka smio očekivati od kraljevske vlasti i njenih organa. Od svih prepušteni nasilju, manji slobodnjaci morali su biti zadovoljni da makar uz ustupanje svog aloda i uz njegovo ponovno dobivanje kao pukog beneficijara nađu bilo kakvog zaštitnika. Već u kapitularu iz 811. Karlo Veliki se žali da biskupi, opati, grofovi, sudije, starješine neprestanim pravnim šikanama ili uvijek ponavljanim pozivanjem u vojsku upropašćavaju male ljude sve dok ovi ne prenesu na njih svoj alod ili im ga prodaju, da se siromasi glasno žale na pljačku koja se vrši nad njihovim vlasništvom itd. Na taj način je u Galiji već krajem 9. vijeka najveći dio slobodnog vlasništva prešao u ruke crkve, grofova i drugih velikaša (*Hincmar Remensis* 869), a nešto kasnije u nekim provincijama već više uopće nije bilo slobodnog zemljišnog vlasništva malih slobodnjaka. (Maurer, *Einleitung*, str. 212). Čim su sad beneficiji uz rastuću moć beneficijara i uz padajuću moć krune postepeno postali nasljedni, po navici je postalo nasljednim i zvanje grofa. Kao što smo u mnoštvu kraljevskih beneficijara vidjeli zametke za stvaranje kasnijeg plemstva, tako klicu teritorijalne vlasti ovdje nalazimo u kasnijim zemaljskim kneževima koji potječu od kotarskih grofova.

Dok je tako društveni i državni poredak postao posve drukčiji,

¹ »koje je mogao pridobiti za sebe dajući im opatiije i pertinencije i dobra« –

² čast, zvanje

ostalo je staro ustrojstvo vojske, osnovano na vojnoj službi – kako pravu tako i obavezi – svih slobodnjaka, po izgledu isto, samo što se tamo gdje su postojali novi odnosi zavisnosti, između grofa i njegovih vazala ugurao senior. Ali slobodni seljaci su iz godine u godinu bili sve manje u stanju da snose teret vojne službe. Ona se nije sastojala samo od lične službe; pozvani u vojsku morali su se sami opremiti i prvih šest mjeseci izdržavati se na vlastiti trošak, dok najzad neprestani ratovi Karla Velikog nisu stvar nepovratno upropastili. Teret je postao tako nepodnošljiv, da su mali slobodni ljudi, da bi mu izbjegli, masovno pretpostavljali da predaju ne samo ostatak svog posjeda, već i svoj vlastiti život i živote svog potomstva velikašima, a naročito crkvi. Karlo je slobodne ratničke Franke doveo u takav položaj da su oni radije postajali kmetovi i robovi nego da idu u rat. To je bila posljedica toga što je Karlo uporno insistirao da se sprovedi vojno ustrojstvo osnovano na općem i jednakom zemljišnom posjedu svih slobodnjaka, i to do krajnosti čak i tada kad je veliko mnoštvo slobodnjaka već posve ili većim dijelom bilo ostalo bez zemljišnog posjeda.

Međutim, činjenice su bile jače od Karlove samovolje i često-ljublja. Staro ustrojstvo vojske nije se više moglo održati. A opremiti i snabdijevati vojsku na državni trošak pogotovo se nije moglo u ono doba naturalne privrede kad novca i trgovine gotovo nije ni bilo. Karlo je dakle bio prisiljen da vojnu obavezu ograniči tako da opremanje i snabdijevanje vojnika bude moguće. To se dogodilo u ahenskom kapitularu iz 807, kad su ratovi još bili ograničeni samo na borbe duž granice i kad je postojanje carstva izgledalo u cjelini osigurano. Prije svega, u vojsku se morao prijaviti svaki kraljevski beneficijar bez razlike, zatim onaj koji posjeduje dvanaest hufa (mansi) morao se pojaviti u oklopu, dakle svakako i na konju (u istom kapitularu javlja se riječ *caballarius* – vitez). Posjednici tri do pet hufa bili su obavezni na vojnu službu. Od dva posjednika sa po dvije hufe, od trojice sa po jednom hufom i od šestorice sa po pola hufe morao se svaki put regrutirati po jedan, s tim da ga ostali opreme. I od onih slobodnjaka koji su bili posve bez zemlje ali su posjedovali pokretni imetak u vrijednosti od pet solida trebalo je da se javi u vojsku svaki šesti čovjek, a ostalih pet da mu dadu novčanu potporu od jednog solida svaki. Također se vojna obaveza različitih dijelova zemlje, koja kod tih ratova u susjedstvu nastupa u potpunosti, za udaljenije ratove ograničava već prema udaljenosti na polovinu do šestinu ljudstva.

Karlo je tu očevitno pokušavao da staro ustrojstvo prilagodi izmijenjenom ekonomskom položaju vojnih obveznika, da spasi što se još spasiti dalo. Ali ni taj ustupak nije pomogao; već uskoro poslije toga on je bio prisiljen da u *Capitulare de exercitu promovendo*¹ odobri nova oslobađanja. Taj kapitulat, kome se obično pripisuje datum

¹ Kapitulat o pozivanju u vojsku

raniji od ahenskog, prema cijelom svom sadržaju izdan je nesumnjivo više godina poslije ovog. On povisuje broj hufa sa kojih treba da se javi u vojsku po jedan čovjek od tri na četiri; posjednici polovina hufa i bezemljaši nisu vojni obveznici, a također za beneficijare je obaveza za opremanje vojnika ograničena na jednog čovjeka na svake četiri hufe. Čini se da se pod Karlovim nasljednicima najmanji broj hufa sa kojih se upućuje jedan čovjek povećao čak na pet.

Značajno je da je, kako se čini, na najveće teškoće nailazilo regrutiranje oklopnika sa dvanaest hufa. Bar se zapovijed da imaju doći oklopljeni ponavlja u kapitulacijama bezbroj puta.

Tako su slobodni seljaci nestajali sve više. Dok je jedan dio njih postepeno odvajanje od nepokretne imovine tjeralo u vazalni odnos prema novoj velikoj vlasteli, drugi dio je strah pred direktnom propašću uslijed vojne službe tjerao pravo u ropstvo. Kolikom se brzinom vršilo to predavanje u kmetstvo, o tom svjedoči poliptihon (registar zemljišnog posjeda) samostana Saint-Germain-des-Près, koji je tada još ležao izvan Pariza. Poliptihon je sastavio opat Irminon početkom 9. vijeka i u njemu je među naseljenicima na samostanskoj zemlji iskazano 2080 porodica kolonâ, 35 litâ, 220 robova (servi), a samo osam slobodnih porodica. A riječ kolon iz onog doba označavala je nesumnjivo neslobodnog čovjeka. Ako bi se djevojka iz porodice slobodnjaka udala za kolona ili roba, ona je kao obeščašćena (deturpata) potčinjena gospodaru (kapitular 817). Ludwig Pobožni je naredio da »colonus vel servus« (jednog samostana u Poatjeu) »ad naturale servitium velit nolit redeat«¹(284). Oni su dobivali batine (kapitulari 853, 861, 873), a ponekad su oslobođani (Guérard, *Polyptique de l'abbé Irminon*). A ti neslobodni seljaci nisu bili možda Romani, već prema vlastitom svjedočenju Jakoba Grimma (*Geschichte der deutschen Sprache*, I), koji je istraživao imena, »gotovo sve sama franačka imena, koja su daleko nadmašivala malen broj romanskih«.

Tako snažno povećavanje neslobodnog stanovništva remetilo je opet klasne odnose franačkog društva. Pored veleposjednika koji su se tada brzo formirali u poseban stalež i pored njihovih slobodnih vazala sada je nastupala klasa neslobodnih seljaka, koja je sve više gutala ostatak slobodnih seljaka. Ali ti neslobodni ljudi bili su dijelom sami ranije slobodni, a dijelom su bili djeca slobodnih ljudi; oni koji su već tri ili više generacija živjeli u nasljednom ropstvu predstavljali su neznatnu manjinu. Većim dijelom oni nisu bili izvana dovučeni saksonski, lužički itd. ratni zarobljenici; naprotiv, većinom su to bili domaći Franci i Romani. S takvim ljudima, kad su oni još uz to počeli sačinjavati masu stanovništva, nije se dalo tako lako postupiti kao s naslijedenim ili tuđim robovima. Oni još nisu bili navikli na ropstvo; batine, koje je dobijao čak i kolon (kapitular 853, 861, 873), osjećale su se kao sramota, a ne kao nešto što se razumije samo

¹ »kolon ili rob, htio-ne htio, treba da se vrati u prirodnu potčinjenost«

po sebi. Otud mnogobrojne zavjere i ustanici neslobodnih seljaka i čak seljaka vazala. Sam Karlo Veliki ugušio je nasilno jedan ustanak kmetova biskupije Rems. Ludwig Pobožni govori u kapitularu iz 821. o zavjerama robova (servorum) u Flandriji i Menapisku (na gornjem toku rijeke Lis). Godine 848. i 866. morali su se ugušivati ustanici vazalâ (homines) u biskupiji Majnc. Zapovijesti da se uguše takve zavjere ponavljaju se u kapitularima od 779. godine dalje. Također ustanak Stellingâ^[285] u Saskoj mora se ubrojiti ovamo. Očigledno jedna posljedica tog prijetjećeg držanja neslobodnih masa bilo je to što je od kraja 8. i početka 9. vijeka za davanja i rad neslobodnih ljudi, čak naseljenih robova, bila sve češće utvrđivana određena neprekoračiva mjera i što Karlo Veliki u svojim kapitularima to propisuje.

Cijena po kojoj je Karlo iskupio svoje novorimske carstvo bila je dakle ova: uništenje staleža običnih slobodnih ljudi, koji su u doba zauzeća Galije obuhvaćali cijeli franački narod; podjela naroda na veleposjednike, vazale i robove. Ali s običnim slobodnim ljudima propalo je staro vojno ustrojstvo, a s njima propalo je i kraljevstvo. Karlo je uništio jedinu osnovu svoje vlastite vlasti. On je to još mogao da podnese; ali pod njegovim nasljednicima izišla je na svjetlo dana prava priroda njegovog djela.

Napomena: Franački dijalekt^[286]

Jezikoslovcu su se čudno odnosili prema tom dijalektu. Dok ga je Grimm utopio u francuski i visokonjemački, noviji naučnici daju mu rasprostrtnost koja se pruža od Denkerka i Amsterdama do rijeka Unstrut, Sale i Recat, ako ne čak i do Dunava, a kolonizacijom do u Krkonoše. Dok čak takav filolog kao Moritz Heyne na osnovu rukopisa *Heliand* nastalog u samostanu Verden^[287] konstruira nekakav stari donjofranački jezik, iako je to gotovo čisti, vrlo blago franački obojeni starosaksonski, Braune baca stvarno donjofranačke dijalekte bez daljnijega sad u saksonski, a sad u nizozemski. I najzad Arnold ograničava oblast zauzetu od Ripuara na područje sjeverno od vododjelnice između rijeka Ar i Mozel i daje da sve što leži južno i jugozapadno zaposjednu najprije Alamani, a kasnije isključivo Kati (koje on također broji među Franke), dakle da se tamo i govori alamansko-katski.

Svedimo najprije franačko jezično područje u njegove prave granice. Tiringija, Hesen i Majnska Franačka nemaju apsolutno nikakvog drugog prava da traže da se ubroje u to područje osim što su u doba Karolinga bili obuhvaćeni pod »Francijom«. Jezik koji se govori istočno od gorja Špesart i Fogelsberg te vrha »Kahler Asten« sve je drugo samo ne franački. Hesen i Tiringija imaju svoje vlastite samostalne dijalekte, jer su bili naseljeni samostalnim plemenima; u Majnskoj Franačkoj je mješavina slavenskog, tirinškog i hesenskog

stanovništva bila prošarana bavarskim i franačkim elementima i izgradila je sebi svoj zaseban dijalekt. Samo kad se stepen u kojem je visokonjemačka mutacija¹ prodrla u dijalekte upotrijebi kao glavno sredstvo za razlikovanje, mogu se te tri jezične grane uključiti u franački. Ali upravo je taj postupak, kao što ćemo vidjeti, prouzrokovao svu zbrku u prosuđivanju franačkog jezika od strane nefranaka.

Počnimo s najstarijim spomenicima i osvijetlimo najprije s prave strane takozvani stari donjofranački Moritza Heynea. * Takozvani Cottonov rukopis *Heliand*-a, koji je napisan u samostanu Verden a sada se nalazi u Oksfordu, trebalo bi da bude stari donjofranački, jer je rađen u samostanu Verden, još na franačkom tlu, ali sasvim uz saksonsku granicu. Stara plemenska granica ovdje je još i danas granica između grofovija Berg i Mark; od opatija koje leže između njih Verden pripada Franačkoj, a Esen Saskoj. Verden je u neposrednoj blizini omeđen s istoka i sa sjevera neosporno saksonskim naseljima; u ravnici između rijeka Rur i Lipe saksonski jezik prodire mjestimice gotovo do Rajne. Okolnost što je jedno saksonsko djelo prepisano u Verdenu, i to da ga je očigledno prepisao jedan Franak, da su tome Franku tu i tamo iz pera potekli franački oblici riječi, ni izdaleka još nije dovoljna da se jezik prepisa proglašava za franački. Osim Cottonovog *Heliand*-a Heyne uzima u obzir kao donjofranačke neke fragmente iz Verdenu koji pokazuju isti karakter i ostatke jednog prijevoda psalma, koji je prema njemu nastao u predjelu Ahen, dok ga naprotiv Kern (*Die Glossen in der Lex Salica*) bez ustručavanja proglašava nizozemskim. U stvari on s jedne strane ima posve nizozemske oblike, ali pored toga i rajnskofranačke i čak tragove visokonjemačke mutacije. On je očigledno nastao na međi nizozemskog i rajnskofranačkog, negdje između Ahena i Mastrihta. Njegov jezik znatno je mladi od jezika obaju rukopisa *Heliand*-a.

Međutim, sam Cottonov *Heliand* je dovoljan da se iz malobrojnih franačkih oblika koji se javljaju u njemu nesumnjivo utvrde neke glavne razlike između franačkog i saksonskog.

I. Sva ingevonska narječja završavaju u tri lica plurala prezenta indikativa jednako, i to na jedan dental s prethodnim samoglasnikom; starosaksonski na *d*, anglosaksonski na *dh*, starofrizijski na *th* (koje svakako predstavlja i *dh*). Tako se u starosaksonskom kaže *hebbiad* – wir haben, ihr habt, sie haben²; isto tako od glagolâ *fallan*, *gawinnan*³ sva tri lica glase jednako *fallad*, *winnad*. Treće lice je zavlдалo u sva tri lica, ali treba upamtiti: sa specifično ingevonskim, također svim trima spomenutim dijalektima zajedničkim izbacivanjem glasa *n* ispred *d* ili *dh*. Od svih živih dijalekata ovu specifičnost je sačuvao

* Moritz Heyne, *Kleine altsächsische und altniederfränkische Grammatik*, Paderborn 1873.

¹ njem. Lautverschiebung – ² imamo, imate, imaju – ³ pasti, dobiti

samo vestfalski; u njemu se i sada još kaže *wi, ji, se hebbed*¹ itd. Ostala saksonska narječja kao ni zapadnofrizijsko ne poznaju je više; ona razlikuju tri lica.

Zapadnorajnski psalmi imaju kao i srednjovisokonjemački za prvo lice plurala *-m*, drugo *-t*, treće *-nt*. Naprotiv, Cottonov *Heliland* ima pored saksonskog nekoliko puta oblike posve druge vrste: *tholônd* – sie dulden, *gornônd* – ihr klagt,² a kao imperativ *mârient* – verkündigt, *seggient* – sagt³, gdje saksonski zahtijeva *tholôd*, *gornôt*, *mâriad*, *seggiaad*. Ti oblici nisu samo franački, oni su štaviše pravi verdenski, berški lokalni dijalekt sve do danas. U berškom dijalektu isto tako su sva tri lica plurala prezenta jednaka, ali ona ne završavaju saksonski na *d*, već franački na *nt*. Prema *wi hebbed* u dijalektu pokrajine Mark kaže se odmah tu na medi *wi hant*, a analogno gornjem imperativu *seggient* kaže se *seient ens* – sagt einmal⁴. Braune i drugi čim su zapazili da se ovdje u dijalektu Berg tri lica grade jednako, proglasili su čitav planinski kraj Berg bez otezanja za saksonski. Pravilo je svakako prodrlo ovdje iz Saske, ali na žalost ono je izvedeno franački i time dokazuje protivno od onog što bi trebalo da dokaže.

Izbacivanje glasa *n* pred dentalima nije u ingevonskim dijalektima ograničeno na taj slučaj; ono je u starofrizijskom manje, a u starosaksonskom i anglosaksonskom naprotiv prilično rašireno: *mudh* – Mund, *kudh* – kund, *us* – uns, *odhar* – ein anderer.⁵ Franački prepisivač *Heliland*-a iz Verdena piše mjesto *odhar* dvaput franački oblik *andar*. U matičnim knjigama iz Verdena izmjenjuju se franački oblici imena *Reinswind*, *Meginswind* i saksonski *Reinswid* i *Meginswid*. Naprotiv u psalmima s lijeve strane Rajne kaže se svuda *munt*, *kunt*, *uns*, samo jedanput imaju (iz izgubljenog rukopisa tih psalma izvadene) takozvane Lipsiusove glose^[288] oblik *farkutha abominabiles* umjesto *farkumtha*. Stari salijski spomenici također su posvuda sačuvali *n* u imenima *Gund*, *Segenand*, *Chlodosindis*, *Ansbertus* itd., što ne dolazi u obzir. Savremeni franački dijalekti imaju posvuda *n* (jedini je izuzetak u narječju Berg oblik *os* – uns⁶).

II. Jezični spomenici iz kojih se obično izvodi takozvana saksonska gramatika pripadaju svi jugozapadnoj Vestfaliji, Minsteru, Frekenhorstu, Esenu. Jezik tih spomenika pokazuje neka bitna odstupanja ne samo od općih ingevonskih oblika već i od takvih koji su nam sačuvani u vlastitim imenima iz područja Engern i Ostfalen kao prava starosaksonska; naprotiv, ona se upadljivo slažu s franačkim i starim visokonjemačkim. Zato ga najnoviji gramatičar tog dijalekta Cosijn i zove upravo starim zapadnosaksonskim.

Kako smo kod tog istraživanja upućeni gotovo samo na vlastita imena u latinskim ispravama, dokažljive morfološke razlike između

¹ imamo, imate, imaju – ² oni trpe, vi se žalite – ³ objavite, recite –
– ⁴ ta recite – ⁵ usta, poznat, nas, jedan drugi – ⁶ nas

zapadnosaksonskog i istočnosaksonskog ne mogu biti mnogobrojne; one se svode na dva, ali vrlo važna slučaja.

1. Anglosaksonski i starofrizijski imaju genitiv plurala svih deklinacija na *a*. Naprotiv stari zapadnosaksonski, stari franački i stari visokonjemački imaju *ô*. Šta je sad pravi starosaksonski oblik? Zar je ovdje taj dijalekt zaista napustio ingevonsko pravilo?

Isprave s područjâ Engern i Ostfalen daju odgovor. U *Stedieraburg*, *Horsadal*, *Winethahûsen*, *Edingahûsun*, *Magathaburg* i u mnogim drugim imenima prvi dio složenice stoji u genitivu plurala i ima *a*. Čak ni u Vestfaliji nije *a* još posve nestalo: Poreska lista samostana Frekenhorst^[289] ima jedanput *Aningera-lô* i *Wernerâ-Holthûson*, i *a* u *Osnabrück* je također upravo jedan stari genitiv plurala.

2. Isto tako slab muški rod završava u franačkom kao i u starom visokonjemačkom na *o* nasuprot gotsko-ingevonskom *a*. U starom zapadnosaksonskom utvrđeno je isto tako *o* kao pravilo; dakle opet odstupanje od ingevonske upotrebe. Ali ovo nipošto ne vrijedi za starosaksonski uopće. Čak ni u Vestfalskoj oblasti nije *o* vrijedilo bez izuzetka; već poreska lista Frekenhorsta ima pored *o* čitav niz imena na *a* (*Siboda*, *Uffa*, *Asica*, *Hassa*, *Wenda* itd.); spomenici iz kneževine Paderborn imaju prema historičaru Wigandu^[290] gotovo uvijek *a*, samo posve izuzetno *o*; u ispravama iz područja Ostfalen vlada gotovo isključivo *a*; tako da već Jakob Grimm (*Geschichte der deutschen Sprache*) dolazi do zaključka da se ne može poricati da su *a* i *an* (u kosim padežima) bili izvorno saksonski, svim dijelovima naroda zajednički oblik. Niti se nadiranje glasa *o* za *a* ograničilo na Vestfalsku oblast. Na početku 15. vijeka istočnofrizijska imena muškaraca imaju u kronikama itd. gotovo redovno *o*: *Fokko*, *Occo*, *Enno*, *Smelo* itd., nasuprot ranijem *a*, koje se u pojedinačnim slučajevima još sačuvalo u zapadnofrizijskom.

Može se dakle prihvatiti kao utvrđeno da oba odstupanja zapadnosaksonskog od ingevonskog pravila nisu izvorno saksonska, već da su izazvana tudim utjecajem. Taj utjecaj objašnjava se vrlo jednostavno činjenicom da je Zapadna Saska ranije bila franačko područje. Tek kad se glavna masa Franaka odselila, pomicali su se Saksonci preko šumskih područja Osning i Ege malo-pomalo do linije koja još i danas dijeli oblasti Mark i Sauerland od oblasti Berg i Zigerland. Utjecaj zaostalih, sad sa Saksoncima stopljenih Franaka vidi se u ona dva *o* umjesto *a*; on je očevidan još i u današnjim dijalektima.

III. Jedna osobitost rajnskofranačkog jezika koja je proširena od rijeke Rur do rijeke Mozel jest nastavak prvog lica prezenta indikativa na *-n*, koji se najbolje održao u slučaju¹ kad slijedi jedan samoglasnik: *dat don ek - das tue ich, ek han - ich habe*² (narječje Berg). Taj glagolski oblik vrijedi za čitavu Donju Rajnu i Mozel, bar do lo-trinške granice: *don*, *han*. Ista osobitost nalazi se već u psalmima s

¹ Engels je na rubu zabilježio olovkom: Otfried^[291] - 2 to ja radim, imam

lijeve strane Rajne: *biddon* – ich bitte, *wirthon* – ich werde¹, iako ne konsekventno. Salijskom narječju nedostaje to *n*; tamo se kaže već u najstarijem dokumentu^[292]: *ec forsacho, gelôbo*. Njega nema ni u nizozemskom. Stari zapadnosaksonski ovdje utoliko odstupa od franačkog što on to *n* poznaje samo u jednoj jedinjoj konjugaciji (tako-zvanoj drugoj slaboj): *skawôn* – ich schaue, *thionon* – ich diene² itd. Anglosaksonskom i starofrizijskom je ono posve tuđe. Možemo dakle pretpostaviti da je i to *n* jedan franački ostatak u starom zapadnosaksonskom.

Osim brojnih ličnih imena koja su nam sačuvana u ispravama itd. i glosâ u *Lex Salica*, koje su često tako iskrivljene da se ne mogu prepoznati, nemamo gotovo nikakvih ostataka salijskog narječja. Međutim, Kern je u *Die Glossen in der Lex Salica* znatan broj tih iskrivljenih mjesta odbacio i u nekim slučajevima uspostavio siguran, a u ostalim najvjerovatniji tekst i dokazao da je on pisan u jeziku koji je direktan predak srednjeg i novog nizozemskog. Ipak, prirodno, taj tako rekonstruirani materijal nije bez daljnega upotrebljiv za gramatiku. Osim toga imamo još samo kratku formulu zakletve koja je dodana kapitularu Karlmana iz godine 743. i koja je vjerovatno napisana na koncilu u mjestu Lestin, dakle u Belgiji. I tu odmah na početku susrećemo dvije karakteristične franačke riječi: *ec forsacho* – ich entsage.³ *Ec* za *ich*⁴ još je danas jako prošireno među Francima. U Trijeru i Luksemburgu *eich*, u Kelnu i Ahenu *ech*, u oblasti Berk *ék*. Mada književni nizozemski ima *ik*, ipak se dosta često čuje u ustima naroda, napose u Flandriji, *ek*. Starosalijska imena *Segenandus*, *Segemundus*, *Segefredus* pokazuju složno *e* za *i*.

U *forsacho* stoji *ch* za *g* između samoglasnika. To se i inače javlja u spomenicima (*rachineburgius*) i još danas je obilježje svih franačkih narječja od Falačke sve do Sjevernog mora. Na ta ćemo se dva glavna obilježja franačkog: *e* često za *i* i *ch* između samoglasnika za *g* vratiti kod pojedinih narječja.

Kao rezultat gornjeg istraživanja, s kojim se još može usporediti ono što je Grimm u *Geschichte der deutschen Sprache* na kraju prvog sveska rekao o starofranačkom, možemo iznijeti tvrdnju, koja se uostalom danas još jedva osporava, da je franački već u 6. i 7. vijeku bio zaseban dijalekt koji je sačinjavao prijelaz između visokonjemačkog, dakle prije svega alamanskog i ingevonskog, dakle prije svega saksonskog i frizijskog, i koji je tada stajao još posve na gotsko-niskonjemačkom stupnju mutacije. Ali kad se to prihvatiti, time je također prihvaćeno da Franci nisu zbrkana mješavina različitih plemena povezanih spoljašnjim okolnostima, već zasebno njemačko glavno pleme, Iskevoni, koje je svakako u razna vremena primalo u sebe tuđe sastojke, ali je imalo i snagu da ih asimilira. A isto tako smijemo smatrati dokazanim da je svaka od dviju glavnih grana franačkog plemena

¹ molim, postajem – ² gledam, služim – ³ odričem se – ⁴ ja

već rano govorila posebno narječje, da se dijalekt razdvojio na salijski i ripuarski i da mnoge razdvojne specifičnosti starih narječja i dalje žive u današnjem narodnom govoru.

Predimo sad na ta još živa narječja.

I. O tom sada ne postoji više nikakva sumnja da salijski živi dalje u oba nizozemska narječja, u flamanskom i u holandskom, i to najčistije u područjima koja su već od 6. vijeka franačka. Otkako su naime velike olujne plime u 12, 13. i 14. stoljeću uništile gotovo čitav Zeland, stvorile zalive Zojdersko jezero, Dolart i Jade te time s geografskom razbili i političku povezanost između Frizijaca, ostaci stare frizijske slobode podlegli su navali okolnih kneževa a s njom je gotovo posvuda potisnut i frizijski jezik. Na zapadu je sužen ili posve istisnut od nizozemskog, na istoku i sjeveru od saksonskog i danskog, ostavljajući za sobom u svim slučajevima jake tragove u prodirajućem jeziku. Starofrizijski Zeland i Holand postali su u 16. i 17. stoljeću jezgra i oslonac nizozemske borbe za nezavisnost, kao što su već bili sjedište glavnih trgovačkih gradova zemlje. Prvenstveno ovdje stvarao se dakle novonizozemski književni jezik i primao frizijske elemente, riječi i jezične oblike koje treba dobro razlikovati od franačkog osnovnog korijena. S druge strane, saksonski jezik je prodirao s istoka na nekadašnje frizijsko i franačko područje. Povlačenje tačnih meda mora se prepustiti detaljnom ispitivanju; čisto salijski su samo dijelovi Belgije koji govore flamanski, Sjeverni Brabant, Utreht te Gelderland i Oferejsel s izuzetkom istočnih, saksonskih predjela.

Između francuske jezične granice na Mezi i saksonske sjeverno od Rajne sukobljavaju se Salijski i Ripuari. O liniji koja ih dijeli, a koja se i ovdje u pojedinostima tek treba da utvrdi, govorit ćemo dalje niže. Pozabavimo se najprije gramatičkim specifičnostima nizozemskog.

Kod samoglasnika pada u oči prije svega da se na pravi franački način *i* zamjenjuje *e*: *brenge* – bringen, *kreb* – Krippe, *hemel* – Himmel, *geweten* – Gewissen, *ben* – bin, *stem* – Stimme¹. U srednjonizozemskom to je još daleko češći slučaj: *gewes* – gewiss, *es* – ist, *selber* – Silber, *blent* – blind², dok je u novonizozemskom *gewis*, *is*, *zilver*, *blind*. Isto tako našao sam u blizini grada Gana dva mjesta: *Destelbergen* i *Desteldonck*, prema čemu se tamo još i sada kaže *Destel* a ne *Distel*³. Na čisto franačkom tlu izrasli srednjonizozemski ovdje se posve slaže s ripuarskim, a već manje se s njim slaže frizijskom utjecaju izloženi književni novonizozemski.

Nadalje stoji, opet u skladu s ripuarskim, *o* umjesto *u* ispred *m* ili *n* sa slijedećim suglasnikom, ipak ne tako konsekventno kao u sred-

¹ donijeti, jasje, nebo, savjest, jesam, glas – ² pouzdan, jest, srebro, slijep – ³ drač

njonizozemskom i ripuarskom. Pored *konst*, *gonst*, *kond*, stoji u novonizozemskom *kunst*, *gunst*, *kund*¹; naprotiv u oba se slažu: *mond* – Mund, *hond* – Hund, *jong* – jung, *ons* – uns.²

Za razliku od ripuarskog, dugo *i* (*ij*) postalo je u izgovoru *ei*, što izgleda da u srednjonizozemskom još nije bio slučaj. Ali to *ei* se ne izgovara kao visokonjemačko *ei* = *ai*, već kao pravo *e* + *i*, iako ne posve tako tečno kao npr. *ej* kod Danaca i Slavena. Od toga glasa malo odstupa diftong pisan ne *ij*, već *ei*. U skladu s tim za visokonjemačko *au* stoji *ou*, *ouw*.

Prijevoj je nestao iz promjene oblika riječi. U deklinaciji singular i plural, u konjugaciji indikativ i konjunktiv imaju isti korjenski samoglasnik. Naprotiv u tvorbi riječi prijevoj se pojavljuje u dvostrukom liku: 1. u svim poslijegotskim dijalektima zajedničkoj promjeni glasa *a* preko *i* u *e*; 2. u jednom obliku koji je svojstven nizozemskom, a koji se razvio tek kasnije. Srednjonizozemski kao i ripuarski poznaju još *hus* – Haus, *brun* – braun, *rum* – geräumig, *tun* – Zaun³, plural *huse*, *brune*. Novonizozemski poznaje još samo srednjonizozemskom i ripuarskom tuđe oblike *huis*, *bruin*, *ruim*, *tuin* (*ui* = visokonjemačko *eu*). Naprotiv za kratko *o* (visokonjemačko *u*) uvlači se *eu* već u srednjonizozemskom: *jeughet*, pored *joghet*, novonizozemski *jeugd* – Jugend; *doghet* – Tugend, *dor* – Tür, *kor* – Wahl⁴, ali pored toga oblici sa *eu* ili *oe*; novonizozemski vrijedi još samo *deugd*, *keur*, *deur*. To se posve slaže s *eu* koje se od 12. vijeka razvilo u sjevernofrancuskom za latinsko naglašeno *o*. Kern upozorava na treći slučaj: novonizozemski je *ei* prijevoj iz *ê* (*ee*). Sva ta tri oblika prijevoja su nepoznata u ripuarskom kao i u ostalim dijalektima i posebno su obilježje nizozemskog.

Ald, *alt*, *old*, *uld*, *ult* pretvaraju se u *oud*, *out*⁵. Taj prijelaz se nalazi već u srednjonizozemskom, u kojem se međutim javljaju još *guldin*, *hulde*, *sculde* pored *goudin*, *houde*, *scoude* (sollte)⁶, tako da je približno utvrđeno vrijeme u kojem je došlo do prijelaza. Isto tako je taj prijelaz karakterističan za nizozemski, bar nasuprot svim kontinentalnim germanskim narječjima; naprotiv, on postoji i u engleskom lankaširskom dijalektu: *gowd*, *howd*, *owd* za *gold*, *hold*, *old*.⁷

Što se tiče suglasnika, nizozemski ne poznaje čisto *g* (guturalno, talijansko, francusko ili englesko *g*). Taj suglasnik se izgovara kao jako aspirirano *gh*, koje se u izvjesnim glasovnim spojevima ne razlikuje od dubokog guturalnog (švicarskog, novogrčkog ili ruskog) *ch*. Vidjeli smo da je taj prijelaz od *g* u *ch* bio poznat već u starosalijskom. On se nalazi i u jednom dijelu ripuarskog i u dijelu na nekadašnjem franačkom tlu izraslih saksonskih dijalekata, npr. u pokrajini Minsterland, gdje čak, kao i u bergijskom, *j* na početku riječi, osobito

¹ umjetnost, naklonost, poznat – ² usta, pas, mlad, nas – ³ kuća, smed, prostran, plot. – ⁴ mladost, vrlina, vrata, izbor – ⁵ star – ⁶ zlatan, vjernost, trebalo bi – ⁷ zlato, držati, star

u stranim riječima, u nekim slučajevima glasi kao *ch*, pa se može čuti *Choseph* i čak *das Chahr* (Jahr)¹. Da je M. Heyne uzeo to u obzir, bile bi mu prilično uštedene teškoće oko čestog brkanja i međusobne aliteracije glasova *j*, *g* i *ch* u rukopisu *Heliand*.

Na početku riječi nizozemski mjestimično zadržava *wr*: *wringen* – ringen, *wreed* – grausam, hart, *wreken* – rächen². Ostaci toga sačuvali su se i u ripuarskom.

Iz frizijskog je uzeto smekšavanje diminutiva *ken* u *tje*, je: *mar-netje* – Männchen, *bietje* – Bienchen, *halsje* – Hälschen³ itd. Ipak se *k* i zadržava: *vrouken* – Frauchen, *hoeteken* – Hütchen⁴. Bolje čuva glas *k* flamanski, bar u narodnom govoru; poznati čovječuljak u Briselu se zove *manneken-pis*. Iz flamanskog su tako Francuzi posudili svoju riječ *mannequin*, Englezi *manikin*. Plural oba završetka je isti: *wroukens*, *mannetjes*. To *s* ćemo opet naći u ripuarskom.

Nizozemskom je zajedničko sa saksonskim i čak sa skandinavskim dijalektima izbacivanje glasa *d* između samoglasnika, osobito između dva *e*: *leder* i *leer*, *weder* i *weer*, *neder* i *neer*, *vader* i *vaer*, *moeder* i *moer* – Mutter.⁵

Nizozemska deklinacija pokazuje potpuno miješanje jakih i slabih oblika, tako da se nizozemsko oblikovanje plurala, kako nema u pluralu ni preglasa, slaže samo u najrjeđim slučajevima čak sa ripuarskim ili saksonskim, pa također u tome imamo jedan vrlo opipljiv znak za raspoznavanje jezika.

Salijskom i ripuarskom je zajedničko sa svim ingevonskim dijalektima otpadanje nastavka u nominativu u *er*, *der*, *wer*⁶: nizozemski *hij*, *de* (član) i *die* (pokazna zamjenica), *wie*.

Ulaziti u konjugaciju odvelo bi predaleko. Ono što je rečeno bit će dovoljno da posvuda omogući razlikovanje današnjeg salijskog jezika od susjednih narječja. Tačnije istraživanje nizozemskih prostonarodnih narječja sigurno će donijeti na vidjelo još mnogošta važno.

II. *Rajnskofranački*. Tim izrazom označavam sva ostala franačka narječja. Kad ovdje ne uspoređujem salijski s ripuarskim, kao što se to radilo ranije, za to postoji vrlo dobar razlog.

Već je Arnold upozorio da su Ripuari u najpunijem smislu zauzeli razmjerno usko područje, čiju južnu granicu manje-više obilježavaju dva mjesta Rajferšajd kod gradova Adenau i Šlajder. To je utoliko tačno što se time čisto ripuarsko područje i jezički razgraničuje od područja koja su pravi Ripuari zaposjeli poslije ostalih njemačkih plemena ili istovremeno s njima. Međutim, kako je naziv donjofranački već dobio jedno drugo značenje, koje uključuje i salijski, ostaje mi da ga grupi usko srodnih narječja koja se prostiru od

¹ godina – ² boriti se, svirep, surov, osvetiti (se) – ³ čovječuljak, pčelica, vrtić – ⁴ ženica, šesiric – ⁵ koža, vrijeme, vir, otac, mati – ⁶ on, muški član i ovaj, ko

salijske jezične granice do te linije dam oznaku ripuarski – u užem smislu.

1. *Ripuarski*. Granična linija te grupe narječja prema salijskom nipošto se ne poklapa s holandsko-njemačkom granicom. Naprotiv salijskom pripada na desnoj strani Rajne još najveći dio kotara Res, gdje se u okolini grada Vezel sastaju salijski, ripuarski i saksonski. Na lijevoj obali salijska su narječja klevijsko i geldersko po prilici do linije povučene od Rajne između gradova Ksanten i Vezel prema jugu na selo Fluyn (zapadno od grada Mers) i odatle na jugozapad do grada Fenlo. Tačnije se granica može utvrditi samo na licu mjesta, jer su se uslijed dugogodišnje holandske uprave ne samo u predjelu Geldern već i u grofoviji Mers mnoga ripuarska imena na mapama sačuvala u salijsko-nizozemskom obliku.

Od predjela uzvodno od grada Fenlo izgleda da je najveći dio desne obale Meze ripuarski, tako da ovdje politička granica nigdje ne presjeca salijsko, već uvijek ripuarsko područje i ono se proteže sve do blizu grada Matriht. Imena na *heim* (ne *hem*) i na specifički ripuarsko *ich* javljaju se ovdje u velikom broju, na holandskom području, dalje južno već mutirana imena na *broich* (holandski *broek*), npr. *Dallenbroich* kod grada Rurmond; isto tako na *rade* (*Bingelrade* kod grada Sitard, uz to *Amstenrade*, *Hobbelrade* i 6 do 7 drugih); komadić njemačkog područja desno od Meze koji je pripao Belgiji posve je ripuarski (usp. *Krützenberg*, 9 kilometara od Meze, i *Kruisberg*, sjeverno od grada Fenlo). Čak i lijevo od Meze, u belgijskoj provinciji Limburg, našao sam naselja *Kessenich* kod grada Masejk, *Stockheim* i *Reckheim* na Mezi, *Gellik* kod grada Matriht kao dokaz da tu ne stanuje čisto salijsko stanovništvo.

Prema Saksonskoj ripuarska granica ide od predjela Vezel jugoistočno u sve većoj udaljenosti od Rajne između Milhajma na rijeci Rur te Verderna na franačkoj strani i Esena na saksonskoj strani skroz duž granice između pokrajina Berg i Mark, gdje je još i sada granica Rajnske provincije i Vestfalije. Ona napušta tu granicu tek južno od grada Olpe, gdje ide istočno razdvajajući oblast Zigerland kao franačku od saksonske oblasti Sauerland. Dalje istočno uskoro počinje hesensko narječje.

Gore spomenuta južna granica prema narječju koje sam označio kao srednjofranačko slaže se približno s južnim granicama starih župa Avalgau, Bongau i Ajflija i ide otud zapadno do valonskog držeći se nešto više prema jugu. Tako opisano područje obuhvaća staru veliku župu Ribuarua zajedno s dijelovima župa s kojima graniči na sjeveru i na zapadu.

Kao što je već rečeno, slaže se ripuarski u mnogočem s nizozemskim, ipak tako da mu je bliži srednjonizozemski nego novonizozemski. S ovim, novonizozemskim, slaže se ripuarski izgovor glasova *ei = e+i* i *ou* za *au*, prijelaz od *i* na *e*, koji u ripuarskom kao i u srednjonizozemskom ide još mnogo dalje nego u novonizozemskom:

srednjonizozemski *gewes, es, blend, selver* (Silber)¹ još i danas su posve ripuarski. Isto tako se pretvara, i to konsekventno, u ispred *m* ili *n* iza kojih slijedi suglasnik u *o*: *jong, lomp, domm, konst.*² Ako je taj naredni suglasnik *d* ili *t*, on se pretvara u nekim narječjima u *g* ili *k*; npr. *honk* – Hund³, plural *höng*, gdje je omekšanje u *g* nastalo uslijed odbacivanja završnog samoglasnika *e*.

Naprotiv, okolnosti preglašavanja u ripuarskom su izrazito drugačije nego u nizozemskom; one se uglavnom slažu s visokonjemačkim, a u pojedinim izuzecima (npr. *hanen* za *Hähne*⁴) sa saksonskim.

wr na početku riječi otvrdnulo je u *fr*; sačuvano je u *fringen* – *auswringen*⁵ (vodu iz tkanine itd.) i u *fred* (holandski *wreed*) sa značenjem očvrstnuo.

Za *er, der, wer*⁶ stoji *hê, dê, wê*.

Deklinacija stoji po sredini između visokonjemačkog i saksonskog. Tvorba plurala na *s* je česta, ali se gotovo nikad ne poklapa s nizozemskim; to *s* postaje u lokalnom visokonjemačkom s ispravnim sjećanjem na razvitak jezika *r*.

Diminutiv *ken, chen* pretvara se iza *n* u *schē* (*männchen*⁷); plural ima kao u nizozemskom *s* (*männches*). Obadva oblika pratit ćemo sve do Lotringije.

r ispred *s, st, d, t, z* se izbacuje; prethodni samoglasnik ostaje u nekim narječjima kratak, a u drugima se produžuje. Tako postaje iz *hart*⁸ – *hatt* (u narječju Berg), *haad* (kelnski). Pri tom gornjonjemačkim utjecajem *st* postaje *scht*: *Durst*⁹ – *doascht* (berški), *döscht* (kelnski).

Isto tako je visokonjemačkim uticajem *sl, sw, st, sp* na početku riječi postalo *schl* itd.

Kao nizozemskom, i ripuarskom je nepoznato čisto *g*. Dio narječja na salijskoj granici, kao berško, ima za *g* na početku i u sredini riječi također aspirirano *gh*, ali mekše nego nizozemsko. Ostala imaju *j*. Na kraju riječi *g* se svuda izgovara kao *ch*, ali ne kao tvrdo nizozemsko, već meko rajnsko-franačko *ch*, koje zvuči kao otvrdnuto *j*. Bitno donjonjemački karakter ripuarskog potvrđuju izrazi kao *boven* za *oben*¹⁰.

Većina bezvučnih suglasnika stoji svuda na prvom stupnju mutacije. Samo kod *t* i kod *k* koje je u sredini i na kraju riječi te ponekad kod *p* izvršena je u južnim narječjima visokonjemačka mutacija; ona imaju *lösze* za *lôten* – *lassen*, *holz* umjesto *holt*, *rich* umjesto *rik* – *reich*, *êch* umjesto *ek* – *ich*, *pief* umjesto *pipe* – *Pfeife*¹¹. Ali *et, dat, wat*¹² i neke druge ostaju.

Obično razgraničenje srednjofranačkog i donjofranačkog ne oslanja se čak ni na konsekventno provedeno prodiranje visokonjemačke mutacije u tri slučaja. Ali time se jedna grupa narječja koja prema

¹ sigurno, jest, slijep, srebro – ² mlad, odrpanac, glup, vještina – ³ pas – ⁴ pijevci – ⁵ izimati – ⁶ on, ovaj, tko – ⁷ čovječuljak – ⁸ tvrd – ⁹ žed – ¹⁰ go-re – ¹¹ pustiti, drvo, bogat, ja, lula – ¹² to, ovo, što

određenim glasovnim odnosima spada, kao što je pokazano, zajedno, koja se još i u svijesti naroda raspoznaje kao ona koja spada zajedno, raskida samovoljno i prema jednom ovdje posve slučajnom obilježju.

Posve slučajno, kažem. Ostali srednjonjemački dijalekti, hesenski, tirinški, gornjosaksonski itd. stoje, svaki za sebe, na jednom uglavnom određenom stupnju visokonjemačke mutacije. Oni možda na donjosaksonskoj granici ispoljuju nešto manje mutacija, a na gornjonjemačkoj nešto više, ali to može da objasni tek lokalne razlike. Naprotiv franački na Sjevernom moru, Mezi i donjoj Rajni ne pokazuje posve nikakvu mutaciju, dok na alamanskoj granici pokazuje gotovo posve alamansku mutaciju; između toga leže najmanje tri prelazna stupnja. Mutacija je dakle prodrla u već nezavisno razvijeni rajnsko-franački i rascijepila ga na više dijelova. Posljednji trag te mutacije nipošto ne mora da iščezne na granici jedne već otprije postojeće posebne grupe narječja, ona može da izumre usred takve jedne grupe, a to se tako zaista i dešava. Naprotiv utjecaj mutacije koji stvarno gradi narječja prestaje svakako, kao što će se pokazati, na granici dviju već otprije različitih, idiomatskih grupa. I nije li *schl, schw* itd., *scht* na kraju riječi došlo do nas isto tako i još mnogo kasnije iz visokonjemačkog? Ali to – bar ono prvo – prodire još duboko u Vestfaliju.

Ripuarska narječja sačinjavala su čvrstu grupu daleko prije nego što je jedan dio njih stao da mutira glas *t*, te u sredini i na kraju riječi glasove *k* i *p*. Dokle je ta promjena mogla da prodre unutar grupe zavisilo je i zavisi za grupu od čistog slučaja. Dijalekt u gradu Nojs, do sitnica koje stranac uopće ne čuje, identičan je s dijalektom u gradovima Krefeld i Minhen-Gladbah. Uprkos tome jedan bi trebalo da bude srednjofranački, drugi donjofranački. Narječje industrijskog područja Berg prelazi postepeno neprimjetno u narječje jugozapadne ravnice Rajne. Ipak bi oni trebalo da pripadaju dvjema iz osnova različitim grupama. Za svakog koji dobro poznaje zemlju, očividno je da ovdje kabinetska učenost hoće da njoj malo poznata ili posve nepoznata narječja na silu smjesti u Prokrustov krevet a priori iskonstruiranih obilježja.

A kuda vodi to čisto spoljašnje razlikovanje? Do toga da južno-ripuarska narječja zajedno s drugim dijalektima od kojih su ona, kao što ćemo vidjeti, daleko udaljenija nego od tzv. donjofranačkog trpaju u nekakav takozvani srednjofranački. I da s druge strane zadržavaju jedan uzak pojas, s kojim ne znaju šta da počnu, i najzad vide da su prisiljeni jedan komad proglašiti za saksonski, drugi za nizozemski, što direktno protivurječi činjeničnom stanju tih narječja.

Uzmimo npr. berški dijalekt, koji Braune bez ustručavanja i sa sigurnošću naziva saksonskim. Kao što smo vidjeli, on obrazuje sva tri lica plurala prezenta u indikativu jednako, ali franački u prastarom obliku *nt*. On ima pravilno *o* umjesto *u* ispred *m* i *n* iza kojih slijedi suglasnik, što je prema tom istom Brauneu nesumnjivo nesaksonski i specifično donjofranački. On se slaže u svim gore navedenim

ripuarskim svojstvima s ostalim ripuarskim dijalektima. Dok on nepazice od sela do sela, od majura do majura prelazi u narječje rajnske ravnice, on je na vestfalskoj granici na dlaku oštro odvojen od saksanskog dijalekta. Možda se nigdje drugdje u čitavoj Njemačkoj ne nalazi jezična granica koja bi bila tako neposredno povučena kao ovdje. A kakva razlika u jeziku! Čitav vokalizam kao da je preokrenut; oštrom donjofranačkom *ei* stoji neposredno nasuprot najširi *ai*, kao i *ou* – u *au*; od mnogobrojnih diftonga i samoglasnika svih oblika ne poklapa se ni jedan jedini; ovdje je *sch* kao u ostaloj Njemačkoj, tamo je *s+ch* kao u Holandiji; ovdje *wi hant* tamo *wi hebbed*¹; ovdje kao plural upotrijebljeni oblici duala *get* i *enk*, *ihr* i *euch*², tamo samo *ji*, *i* i *jü*, *ü*; ovdje se vrabac zove prosto-ripuarski *Mötsche*, tamo prosto-vestfalski *Lüning*. A da se i ne govori o drugim osobitostima koje su specifično svojstvene berškom narječju, a koje ovdje na granici isto tako naglo nestaju.

Stranac najbolje prepoznaje specifičnosti nekog dijalekta ako mještanim ne govori dijalekt već strancu razumljivi visokonjemački, što se kod nas Nijemaca događa većinom pod jakim utjecajem dijalekta. Ali tada onaj koji nije domorodac apsolutno ne može razlikovati navodnog saksanskog stanovnika industrijskog područja Berg od stanovnika rajnske ravnice, koji bi trebalo da govori srednjofranački, osim po nešto tvrdem aspiriranom *gh* tamo gdje drugi izgovara *j*. Ali stanovnik predgrada Oberbarmen na lijevoj strani rijeke Vuper u vojvodini Berg i stanovnik naselja Langerfeld u grofoviji Mark, jedva jedan kilometar dalje prema istoku, stoje i u lokalnom visokonjemačkom iz svakodnevnog života dalje jedan od drugog nego stanovnik Oberbarmana i stanovnik Koblenca, a da i ne spominjemo stanovnike Ahena ili Bona.

Na same Franke sa Rajne prodiranje mutacije glasa *t* i glasa *k* na kraju riječi ne pravi utisak jezične granice, pa će se oni, čak i na posve im poznatom području tek morati prisjećati gdje zapravo leži granica između *t* i *z*, *k* i *ch*, te im je kod prelaženja te granice jedno gotovo isto toliko lako za izgovor kao i drugo. To je još olakšano mnogobrojnim visokonjemačkim riječima s mutiranim *sz*, *z*, *ch* i *f* koje su prodrle u narječja. Uvjerljiv primjer pruža stari sudski poslovnik vojvodine Berg iz 14. vijeka (Lacomblet, *Archiv*, I, str. 79 dalje). Tu se nalaze *zo*, *uiss* (aus³), *zween*, *bezahlen*⁴; pored toga u istoj rečenici *setten*, *dat nuteste* (nützeste⁵); isto tako *Dache*, *redelich* pored *reichet* (reich⁶); *upladen*, *upheven*, *hulper* (Helfer⁷) pored *verkouffen*. U jednom drugom odjeljku na str. 85 stoji naizmjenice čak *zo* i *tho* – *zu*⁸. Ukratko, narječja planine i narječja ravnice se u svom toku neprestano isprepleću a da to prepisivaču ni najmanje ne smeta. Kao i uvijek taj posljednji val s kojim visokonjemačka mutacija preljeva

¹ mi imamo – ² vi, vas – ³ iz – ⁴ platiti – ⁵ najkorisniji – ⁶ doseže – ⁷ po magać – ⁸ prema

franačko područje najslabiji je i najplići. Sigurno je od interesa da se označi linija dokle on seže. Ali granica među dijalektima ne može biti ta linija; ona nije u stanju da jednu samostalnu grupu odavno i usko srodnih narječja razbije i da pruži izliku na osnovu koje bi se htjeli nasilno razdvojeni dijelovi protivno svim jezičnim činjenicama dodijeliti udaljenijim grupama.

2. *Srednjofranački*. Iz naprijed rečenog proizlazi samo po sebi da ja sjevernu granicu srednjofranačkog postavljam znatno južnije nego što se to obično radi.

Činjenica što *izgleda* da je srednjofranački pojas s lijeve strane Rajne u Chlodwigovo doba bio u posjedu Alamana navela je Arnolda da ispita tamošnja imena mjesta s obzirom na tragove alamanskih naselja i on je došao do rezultata da se do linije Keln-Ahen može dokazati predfranačko, alamansko stanovništvo; pri tome, razumije se po sebi, tragovi, koji su na jugu najbrojniji, prema sjeveru postaju sve rjeđi. Imena mjesta, kaže on, ukazuju na to da su Alamani povremeno stizali sve do predjela oko Koblenca i Ahena, pa i dalje, kao i da su duže bili u posjedu kraja Veterau i južnih područja u vojvodini Nasau. Jer imena s pravim alamanskim završecima *-ach*, *-brunen*, *-felden*, *-hofen*, *-ingen*, *-schwand*, *-stetten*, *-wangen* i *-weiler*, koja se ne javljaju nigdje u čisto franačkom području, nalaze se raštrkana počev od Elzasa po cijeloj Falačkoj, Rajnskoj Hesenskoj i Rajnskoj Pruskoj, samo što prema sjeveru postaju sve rjeđa i sve više ustupaju mjesto prvenstveno franačkim imenima na *-bach*, *-berg*, *-dorf*, *-born*, *-feld*, *-hausen*, *-heim* i *-scheid* (*Deutsche Urzeit*).

Ispitajmo najprije navodna alamanska imena srednjofranačke zemlje. Završeci *-brunen*, *-stetten*, *-felden*, *-wangen* na Reymannovoj karti⁽²⁹³⁾ (kojom se, da jednom zauvijek kažem, ovdje služim) tu se ne nalaze nigdje. Završetak *-schwand* javlja se jedanput: *Metzelschwander Hof*¹ kod grada Vinvajler, a zatim još *Schwanden* sjeverno od mjesta Landštul. Dakle oba puta u gornjofranačkoj Falačkoj, koja nas se ovdje još ne tiče. Na *-ach* imamo duž Rajne *Kreuznach*, *Bacharach*, *Hirzenach* kod grada St. Goar, *Rübenach* kod Koblenca (*Ribiniacus* na karti župa koju su sastavili Spruner-Menke⁽²⁹⁴⁾), *Andrenach* (*Antunnacum* Rimljana), pored toga *Wassenach*. Medutim, kako se u rimsko doba na cijeloj lijevoj obali Rajne općenito pojavljuje romaniziran keltski završetak *-acum*, kao *Tolbiacum* - *Zülpich*, *Juliacum* - *Jülich*, *Tiberiacum* - *Ziewerich* kod mjesta Berghajm, *Mederiacum*, mogao bi u većini tih slučajeva za alamanski utjecaj govoriti u krajnjem slučaju samo izbor oblika *-ach* umjesto *-ich*. Samo jedan *Hirzenach* (= *Hirschenbach*) je bezuslovno njemački, a on se prema karti župa ranije zvao *Hirzenowe* = *Hierschenau*, ne *Hirschenbach*. Ali kako tada da se objasni *Wallach*, koji leži odmah uz salijsku gra-

¹ Hof = majur

nicu između mjesta Binerih i grada Rajnberg. To ipak sigurno nije alamanski.

U području Mozela javlja se još nekoliko imena na *-ach*: *Irmenach* istočno od grada Bernkastel, *Waldrach*, *Crettnach* kod grada Trijer, *Mettlach* na rijeci Sar. U Luksemburgu *Echternach*, *Medernach*, *Kanach*; u Lotaringiji samo s desne strane Mozela: *Montenach*, *Rodlach*, *Brettnach*. Čak ako i dopustimo da sva ta imena ukazuju na alamansko naseljavanje, to je ipak moglo biti samo vrlo rijetko naseljavanje, koje pored toga nije prešlo preko najjužnijeg dijela srednjo-franačke zemlje.

Ostaju *-weiler*, *-hofen* i *-ingen*, koji zahtijevaju potanje istraživanje.

Nastavak *-weiler* prije svega nije bez daljnijeg alamanski, već provincijsko-latinsko *villarium*, *villare*¹ i jedva da se posve izuzetno može naći izvan starih granica Rimskog Carstva. Privilegija Alamana nije bilo ponjemčenje nastavka *villare* na *weiler*, već samo naročita naklonost s kojom su oni taj nastavak primjenjivali masovno na nova naselja. Ukoliko postoje rimski *villaria*², bili su i Franci prisiljeni da nastavak ponjemče kao *wilare*, kasnije *weiler*, ili da ga posve izostave. Vjerovatno su oni činili sad jedno, sad drugo, kao što su sigurno tu i tamo i novim naseljima davali imena na *-weiler*, samo daleko rjeđe nego Alamani. Arnold ne može da nađe nikakva značajna mjesta na *-weiler* sjeverno od gradova *Eschweiler* (kod Ahena) i *Ahrweiler*. Ali današnje značenje mjesta nije važno za stvar, činjenica je da se nastavci *-weiler* na lijevoj obali Rajne protežu na sjever sve do blizu salske granice (*Garzweiler* i *Holzweiler* nisu ni pet milja od najbližeg mjesta u kraju Geldern u kojem se govori nizozemski) – sjeverno od linije *Eschweiler* i *Ahrweiler* ima ih najmanje dvadeset. Najčešći su, što je i razumljivo, u blizini stare rimske ceste od Mastrihta preko Jiliha do Kelna, dva od njih, *Wakwiller* i *Nyswiller*, čak su na holandskom tlu; jesu li i to alamanska naselja?

Dalje prema jugu oni se gotovo ne pojavljuju u području Ajfel; sekcija Malmedy (Reymann, broj 159) nema ni jednog jedinog slučaja. I u Luksemburgu su oni rijetki, isto tako na donjem Mozelu i do grebena gorja Hunsrik. Naprotiv, oni se nalaze često na gornjem Mozelu s obje strane rijeke, postaju sve gušći prema istoku a istočno od grada Sarluji oni postaju sve više prevladavajući nastavak. Ali ovdje također počinje već gornjofranački jezik i ovdje nitko ne osporava da su Alamani zaposjeli zemlju prije Franaka.

Za srednjo-franačko i ripuarsko područje nastavci *-weiler* dokažu dakle isto tako malo alamanska naselja kao i brojni nastavci *-villers* u Francuskoj.

Predimo na *-hofen*. Taj nastavak pogotovu nije isključivo alamanski. On se javlja na cijelom franačkom području, uključujući današnju

¹ zaselak – ² zaseoci

Vestfaliju, koju su kasnije zaposjeli Saksonci. Samo nekoliko primjera na desnoj obali Rajne. *Wehofen* kod Rurorta, *Mellinghofen* i *Eppinghofen* kod Duisburga, *Benninghofen* kod Metmana, drugi jedan *Eppinghofen* kod Dinslakena, u Vestfaliji *Kellinghofen* kod Dorstena, *Westhofen* kod Kastropa, *Wellinghofen*, *Wichlinghofen*, *Niederhofen*, dva mjesta *Benninghofen*, *Berghofen*, *Westhofen*, *Wandhofen*, svi u oblasti Helveg itd. Sve do u pagansko doba seže *Ereshofen* na rijeci Ager, *Martis villa*, i već označavanje boga rata kao *Eru* pokazuje da se ovdje ne mogu zamisliti Alamani, oni su sebe nazivali *Tiuwōdri*, dakle boga nisu zvali *Eru*, već *Tiu*, kasnije mutirano *Ziu*.

Na lijevoj obali Rajne stoji još gore s alamanskim porijeklom nastavka *-hofen*. Tu je opet jedan *Eppinghofen* jugoistočno od grada Kantena, dakle možda već salijski, a odatle na jug vrvi cijelo ripuarsko područje sa *-hofen*, pored *-hof* za pojedine majure. Ali tek kad prijeđemo na salijsku zemlju, to se pogoršava još više. Od francuske jezične granice dalje, Mezu prate na obje strane nastavci *-hofen*. Da bismo bili kraći, preći ćemo odmah na zapadnu obalu. Tu nalazimo u Holandiji i Belgiji najmanje sedam naselja *Ophoven*, u Holandiji *Kinckhoven* itd.; za Belgiju ćemo najprije uzeti sekciju Löwen (Reymann br. 139). Ovdje su *Ruykhoven*, *Schalkhoven*, *Bommershoven*, *Wintershoven*, *Mettecoven*, *Helshoven*, *Engelmanshoven* kod grada Tongern; *Zonhoven*, *Reekhoven*, *Konings-Hoven* kod grada Haselt; dalje zapadno *Bogenhoven*, *Schuerhoven*, *Nieuwenhoven*, *Gippershoven*, *Baulershoven* kod grada St. Trojen; najzapadnije *Gussenhoven* i *Droenhoven* istočno i sjeveroistočno od grada Tirlmont (Thienen). Sekcija Turnhout (br. 120) ima najmanje 33 *-hoven*, većinom na belgijskom području. Dalje jugozapadno idu nastavci *-hove* (dativno *-n* ovdje se redovno izostavlja) duž cijele francuske jezične granice; od *Heerlinkhove* i *Nieuwenhove* kod grada *Ninove*, koji je i sam romanizirani *-hove* (srednje članove, kojih sam nabrojao oko 10, ne navodim) do *Ghyverinckhove* i *Pollinchove* kod grada Diksmojden i *Volkerinckhove* kod grada St. Omer u francuskoj Flandriji. Tripud dolazi *Nieuwenhove*, što dokazuje da je u narodu nastavak još živ. Pored toga brojni pojedini majuri s nastavkom na *-hof*. Prema tome može se prosuditi navodni isključivo alamanski karakter nastavka *-hofen*.

Konačno na *-ingen*. Označivanje istog porijekla nastavcima *-ing* i *-ung* zajedničko je svim germanskim narodima. Kako se nastanjanje vršilo po rodovima, taj nastavak igra svuda značajnu ulogu i u imenima mjesta. Sad se on u genitivu plurala povezuje s kakvim lokalnim nastavkom: *Wolvaradingahusun* kod grada Minden, *Snotingaham* (*Nottingham*) u Engleskoj. Sad stoji plural sam za označavanje mjesta: *Flissinghe* (Vlissingen), *Phladirtinga* (Vlaardingingen), *Crastlingi* u holandskoj Friziji, *Grupilinga*, *Britlinga*, *Otlinga* u Staroj Saskoj. Ta imena su danas svedena većinom na dativ i svršavaju na *-ingen*, rijetko *-ing*. Većina naroda poznaje i koristi oba načina upotrebe; Alamani, čiji se, pretežno posljednji, bar sada. *Rümningen* kod grada

Lerah zvao se ranije (764) *Romaninchova*, tako da su često i švapski *-ingen* tek novijeg porijekla (Mone, *Urgeschichte des badischen Landes*, I, str. 213). Švicarski *-kon* i *-kofen* su gotovo svi nastali sažimanjem iz *-inghofen*: *Zollinchovon* – *Zollikofen*, *Smarinchowa* – *Schmerikon* itd. Usp. F. Beust, *Historischer Atlas des Kantons Zürich*, gdje se oni na karti 3, koja predstavlja doba Alamana, nalaze na desetine. Ali kako se oni nalaze i kod Franaka, Saksonaca i Frizijaca, vrlo je smjelo po nazivima mjesta na *-ingen* odmah zaključivati na alamanska naselja.

Gore navedena imena dokazuju da imena na *-ingas* (nominativ plurala) i *-ingum*, *-ingon* (dativ plurala) nisu bila ništa neobično ni kod Frizijaca ni kod Saksonaca od Šelde do Labe. Još i danas u cijeloj Donjoj Saksonskoj nisu nastavci *-ingen* nikakva rijetkost. Samo u Vestfaliji s obje strane rijeke Rur, južno od linije Una-Sest, nalazi se najmanje dvanaest *-ingen* pored *-ingsen* i *-inghausen*. I dokle seže franačko područje dotle nalazimo i imena na *-ingen*.

Na desnoj obali Rajne nalazimo prije svega u Holandiji *Wageningen* na Rajni i *Genderingen* na rijeci Ejsel (pri čemu isključujemo sva imena koja bi mogla biti frizijska), u oblasti Berg *Huckingen*, *Ratingen*, *Ehingen* (odmah iza njih na saksonskom području *Hattingen*, *Sodingen*, *Ummingen*), *Heisingen* kod grada Verden (koje Grimm izvodi od *Silva Caesia Tacita*, koje bi dakle bilo iz drevnog doba), *Solingen*, *Husingen*, *Leichlingen* (na karti kotareva *Leigelingon*, dakle na hiljadu godina star), *Quettingen* i na rijeci Zig *Bödingen* i *Röcklingen*, ne računajući dva imena na *-ing*. *Hönningen* kod grada Rajnbrol i *Ellingen* u kraju oko rijeke Vid postavljaju vezu s predjelom između rijeke Rajna, Lan i Dil, u kojem oprezno brojeno ima 12 nastavaka *-ingen*. Ići dalje na jug nema svrhe, jer tu počinje zemlja koja je neosporno neko vrijeme bila naseljena Alamanima.

Lijevo od Rajne imamo *Millingen* u Holandiji više grada Nijmegen, *Lüttingen* niže grada Ksanten, još jedan *Millingen* ispod grada Rajnberg, zatim *Kippingen*, *Rödingen*, *Höningen*, *Worringen*, *Fühlingen*, svi sjevernije od Kelna, *Wesselingen* i *Köttingen* kod grada Bril. Odatle produžuju imena na *-ingen* u dva pravca. U gorju Ajfel ona su rijetka; kod grada Malmedi na francuskoj jezičkoj granici nalazimo: *Büllingen*, *Hünningen*, *Mürringen*, *Iveldingen*, *Eibertingen* kao prijelaz na vrlo brojne *-ingen* u Luksemburgu i u pruskom i lotringijskom gornjem Mozelu. Jedna druga spojna linija ide uzduž Rajne i poprečnih dolina (u predjelu rijeke Ar 7 do 8), najzad uzduž doline Mozela, također prema predjelu više grada Trijer, gdje prevladavaju nastavci *-ingen*, ali se nastavcima najprije *-weiler* a zatim *-heim* odvajaju od velike mase alamansko-švapskih *-ingen*. Ako mi dakle prema traženju Arnolda »pažljivo ispitamo sve okolnosti s ovim u vezi«, doći ćemo do zaključka da su nastavci *-ingen* njemačkog područja uz gornji Mozel franački a ne alamanski.

Koliko nam malo ovdje treba alamanska pomoć, bit će pogotovo

jasno ako slijedimo nastavke *-ingen* od francusko-ripuarske jezične granice kod Ahena pa do salijskog područja. Kod grada Masejk zapadno od Meze leži *Geystingen*, dalje zapadno kod grada Bre *Gerdingen*. Tada ćemo, ako opet uzmemo u ruku sekciju br. 139, Löwen, naći: *Mopertingen*, *Vlytingen*, *Rixingen*, *Aerdelingen*, *Grimmersingen*, *Gravelingen*, *Ordange* (za *Ordingen*), *Bewingen*, *Hatingen*, *Buvingen*, *Hundelingen*, *Bovelingen*, *Curange*, *Raepertingen*, *Boswinningen*, *Wimbertingen* i druge u okolini gradova *Tongern*, *Trojden* i *Haselt*. Najzapadnije, ne daleko od grada Luven su *Willebringen*, *Redingen*, *Grinningen*. Tu izgleda da se veza prekida. Ali ako pređemo na područje gdje se sad govori francuski, ali koje je od 6. do 9. vijeka bilo sporno između dva jezika, naći ćemo od Meze dalje cijeli pojas pofrancuzenih *-ange*, oblik koji i u Lotringiji i Luksemburgu odgovara nastavku *-ingen*, kako ide sa istoka prema zapadu: *Ballenge*, *Roclange*, *Ortrange*, *Lantremange*, *Roclange*, *Libertange*, *Noderange*, *Herdange*, *Oderinge*, *Odange*, *Gobertang*, *Wahenges*; nešto dalje zapadno *Louvrenge* kod mjesta Vavr i *Revelinge* kod Vaterloa uspostavljaju vezu sa *Huysinghen* i *Buisinghen*, prvim mjestima iz grupe od preko 20 *-inghen* koja se širi jugozapadno od Brisela od grada Hal do grada Gramon duž jezične granice. I najzad u francuskoj Flandriji: *Gravelingen*, *Wulverdinghe* (dakle sasvim starosaksonsko *Wolvaradinges-hûsun*), *Leubringhen*, *Leulinghen*, *Bonninghen*, *Peuplingue*, *Hardinghen*, *Hermelinghen* kod grada St. Omer i do iza Bulonja *Herbinghen*, *Hocquinghen*, *Velinghen*, *Lottinghen*, *Ardinghen*, svi oštro odvojeni od u istom kraju još brojnijih imena na *-inghem* (*-ingheim*).

Dakle tri nastavka koja Arnold drži za specifično alamanska pokazala su se isto toliko kao franačka, i pokušaj da se na srednjofranačkom području iz tih imena dokažu alamanske naseobine prije franačkih mora se smatrati neuspjelim. Pri tom se uvijek može dopustiti mogućnost jednog ne vrlo jakog alamanskog elementa u jugoistočnom dijelu tog područja.

Od Alamana nas Arnold vodi do Katã. Oni, isključujući prave Ripuare, navodno su pored i poslije Alamana zauzeli područje južno od kotara Ribuarua, dakle isto ono koje mi nazivamo srednjofranačkim i gornjofranačkim. I to se dokazuje hesenskim imenima mjestã koja se u tom kraju nalaze pored alamanskih:

»Poklapanje imena mjesta s ove i s one strane Rajne do alamanske granice toliko je značajno i upadljivo da bi bilo pravo čudo kad bi ono bilo slučajno, dok, naprotiv, ono izgleda posve prirodno čim pretpostavimo da su doseljenici svoja zavičajna imena mjesta davali i novim boravištima kao što se to u Americi događa još i danas.«

Protiv te rečenice može se malo što reći. Ali tim više protiv zaključka da pravi Ripuari nisu imali nikakve veze s naseljavanjem cijele srednjofranačke i gornjofranačke zemlje, da mi ovdje nalazimo samo Alamane i Kate. Većina Kata koji su se iseljavali iz domovine na za-

pad izgleda da su se oduvijek (tako već Batavi, Kaninefati i Katuariji) priključivali Iskevonima; a i kuda su se oni mogli okrenuti? U dva prva stoljeća naše ere Kati su bili samo odostrag, preko Tirinžana, povezani s ostalim Herminonima; na jednoj strani su imali ingevonske Keruske, na drugoj Iskevone, a ispred sebe Rimljane. Herminonska plemena, koja kasnije nastupaju udružena kao Alamani, dolazila su iz unutrašnjosti Germanije, bila su vjekovima odvojena od Katâ Tirinžanima i drugim narodima i postala su im mnogo više tuda nego iskevonski Franci, s kojima ih je povezivalo viševjekovno ratno drugarstvo. Ne sumnja se dakle u učestvovanje Katâ u zaposjedanju dotičnog pojasa zemlje. Ali se sumnja da su iz toga bili isključeni Ripuari. To bi bilo dokazano samo tada kad se ovdje ne bi javljala nikakva specifično ripuarska imena. Naprotiv, ona se javljaju.

Medu nastavcima koje Arnold navodi kao specifično franačke nastavak *-hausen* je zajednički Francima, Saksoncima, Hesencima i Tirinžanima; nastavak *-heim* glasi salijski *-ham*, nastavak *-bach* salijski i donjeripuarski *-beek*; od drugih je samo *-scheid* stvarno karakterističan. On je specifično ripuarski, isto kao *-ich*, *-rath* ili *-rade* i *-siepen*. I jednom i drugom franačkom dijalektu su nadalje zajednički *-loo* (*loh*), *-donk* i *-bruch* ili *-broich* (salijski *-broek*).

Nastavak *-scheid* javlja se samo u gorskim krajevima i u pravilu kod mjesta na razvodu. Franci su ostavili za sobom taj nastavak u cijeloj vestfalskoj oblasti Sauerland sve do hesenske granice, gdje se on javlja još samo kao ime brda istočno od grada Korbah. U Ruru se starofranačkom *-scheid* suprotstavlja saksonski prepravljani nastavak *-schede*: *Melschede*, *Selschede*, *Meschede*, tik uz njih *Langscheid*, *Ramscheid*, *Bremscheid*. U pokrajini Berg je čest, nalazi se do u gorje Vestervald, ali ne južnije, na desnoj strani Rajne. Naprotiv lijevo od Rajne nastavci *-scheid* počinju pojmljivo tek u gorju Ajfel*; u Luksemburgu ih ima najmanje 21, u gorju Hohvald i Hunsrik su česti. Ali kao južno od rijeke Lah, tako im se i ovdje na istočnoj i južnoj strani gorja Hunsrik i brda Zonvald pridružuje oblik *-schie*, koji izgleda da je hesenska varijanta. Oba oblika jedan pored drugog povlače se južno preko rijeke Nae do Vogeza, gdje nalazimo: *Bisterscheid* zapadno od brda Donersberg, *Langenscheid* kod grada Kajzerslautern, zaravan *Breitscheid* južno od mjesta Hohšpajer, *Haspelscheid* kod grada Bič, *Scheidwald* sjeverno od grada Licelštajn, najzad kao najjužnije mjesto *Walscheid* na sjevernom obronku brda Donon, još južnije nego selo Hesens kod grada Sarburg, najudaljenija katska stanica kod Arnolda.

Specifično ripuarski je nadalje *-ich*, od istog korijena gotsko *-ah-*

* (Nap.) U ravnici sam našao samo *Waterscheid*, istočno od grada Haselt u belgijskoj provinciji Limburg, gdje smo već gore zapazili snažnu ripuarsku primjesu.

va – Wasser¹, kao *-ach*; oba ponjemčuju i belgijsko-rimski *-acum*, kao što to dokazuje *Tiberiacum*, na karti župa *Civiraha*, danas *Ziewerich*. Na desnoj strani Rajne nije jako čest; *Meiderich* i *Lirich* kod Rurorta leže najsjevernije, odatle se oni vuku duž Rajne do grada *Biebrich*. Ravnica s lijeve strane Rajne od mjesta *Büderich* prekoputa grada *Vezel* dalje puna je tih nastavaka, preko gorja *Ajfel* oni idu do u gorje *Hohvald* i *Hunsrik*, ali se gube u brdu *Zonvald* i u kraju oko rijeke *Nae* još prije nego prestanu *-scheid* i *-roth*. Naprotiv u zapadnom dijelu našeg područja oni se nastavljaju do francuske jezične granice i preko nje. Prelazimo preko trijerskog područja koje ih ima mnogo; u holandskom Luksemburgu nabrojao sam ih dvanaest, još s one strane u belgijskom dijelu *Törrich* i *Merzig* (Messancy, pisanje na *-ig* ne mijenja ništa, etimologija i izgovor su isti), u Lotaringiji *Soetric*, *Sentzich*, *Marspich*, *Daspich* zapadno od Mozela; istočno od Mozela *Kintzich*, *Penserich*, *Kemplich*, *Destr*, dva puta *Kerprich*, *Hibrich*, *Helsprich*.

Nastavak *-rade*, *-rad*, lijevorajnski *-rath*, isto tako daleko prelazi granice svoje staroripuarske domovine. On ispunjava čitavo gorje *Ajfel* i dolinu srednjeg i donjeg *Mozela* kao i njegove poprečne doline. U istom kraju gdje se miješa *-scheid* sa *-schied* javlja se na objema obalama Rajne *-rod*, *-roth*, pored *-rad* i *-rath*, također hesenskog porijekla, samo što na desnoj strani Rajne, u *Vestervaldu*, nastavci *-rod* idu dalje na sjever. U *Hohvaldu* ima sjeverna padina u pravilu *-rath*, južna padina *-roth*.

Najmanje je prodrlo *-siepen*, mutirano *-seifen*. Riječ znači dolinicu uz potok sa strmim padom i još se za to općenito upotrebljava. Lijevo od Rajne ne seže nastavak daleko preko staroripuarske granice, desno se nalazi u *Vestervaldu* na rijeci *Nister* i još kod grada *Langensvalbah* (*Langenseifen*).

Ulaziti u druge nastavke vodilo bi predaleko. Ali svakako bezbrojne *-heim*, koji prate Rajnu od grada *Bingen* uzvodno do duboko u *alamansko* područje i koji se uopće nalaze posvuda gdje su se naselili *Franci*, smijemo proglasiti ne za *katske* već za *ripuarske*. Njihova domovina nije u *Hesenu*, gdje se oni javljaju rijetko i kuda izgleda da su prodrli kasnije, već u oblasti *Salijerland* i u *rajnskoj ravnici* oko *Kelna*, gdje se oni nalaze u gotovo jednakom broju pored ostalih specifično *ripuarskih* imena.

Rezultat ovog istraživanja je dakle taj, da su *Ripuari*, daleko od toga da bi ih *bujica hesenskog useljavanja* u *Vestervaldu* i *Ajfelu* zadržala, naprotiv sami preplavili cijelo *srednjofranačko* područje. I to u smjeru prema jugozapadu, prema području *gornjeg Mozela*, jače nego prema jugoistoku, *Taunusu* i području rijeke *Nae*. To se potvrđuje i jezikom. *Jugozapadna narječja* sve do *Luksemburga* i *zapadne Lotaringije*, stoje *ripuarskom* mnogo bliže nego *istočna*, na-

¹ voda

pose ona s desne obale Rajne. Ona mogu da vrijede kao više visokonjemački mutirano produženje ripuarskog.

Karakteristično je za srednjofranačka narječja prije svega prodiranje visokonjemačke mutacije. Ne puke mutacije nekoliko tenues u aspirate, koja se proteže na srazmjerno malo riječi i ne dira karakter narječja, nego početna mutacija *medijá*, koja dovodi do naročite srednjonjemačke i gornjonjemačke mješavine glasova *b* i *p*, *g* i *k*, *d* i *t*. Tek kad se pokazala nemogućnost da se *b* i *p*, *d* i *t*, *g* i *k* na početku riječi oštro razlikuju, dakle ono što Francuzi poglavito razumiju pod accent allemand¹, tek tada se u donjonjemačkom osjetila velika pukotina koju je u njemačkom jeziku zasjekla druga mutacija. A ta pukotina prolazi između rijeka Zig i Lan, između Are i Mozela. Prema tome, srednjofranački ima na početku riječi *g*, kojega nema u sjevernijim dijalektima, međutim u sredini i na kraju riječi on još govori meko *ch* za *g*. Nadalje *ei* i *ou* sjevernih dijalekata prelazi u *ai* i *au*.

Neke čisto franačke osobitosti: U svim salijskim i ripuarskim narječjima je *Bach*², nemutirano *Beek*, ženskog roda. To vrijedi i za bar najveći, zapadni dio srednjofranačkog. Kao mnogobrojni drugi *Bäche*³ istog imena u Nizozemskoj i na donjoj Rajni i luksemburški *Glabach* (*Glabach*, nizozemski *Glabeek*) ženskog je roda. Naprotiv, s djevojačkim imenima se postupa kao sa srednjim rodom. Od Barmena sve do iza Trijera – kaže se ne samo *das Mädchen*, *das Mariechen*, *das Liesbethchen*⁴ već i *das Marie*, *das Lisbeth*⁵. Kod grada Forbah u Lotaringiji nalazi se na karti koju su izvorno snimili Francuzi jedan *Karninschesberg* (*Kaninchenberg*). Dakle isti deminutiv – *schen*, plurals – *sches*, za koji smo gore našli da je ripuarski.

S razvodom između rijeka Mozel i Nae i desno Rajne s brežuljcima južno od rijeke Lan započinje jedna nova grupa narječja:

3. *Gornjofranački*. Ovdje smo u kraju koji je neosporno najprije bio alamansko osvajačko područje (osim što su ga ranije bili zaposjeli Vangioni itd., o čijem plemenskom srodstvu i jeziku ne znamo ništa) i gdje se i jedna snažnija katska primjesa može lako priznati. Ali i ovdje imena mjesta upućuju, kao što ne treba da ponavljamo, na prisutnost nipošto neznatnih ripuarskih elemenata, osobito u dolini Rajne. Ali još više upućuje na to sam jezik. Uzmimo najjužniji dijalekt koji se može utvrditi i koji ujedno ima pisane spomenike, falački. Tu opet nalazimo, kao općenito u franačkom, da se *g* u sredini i na kraju riječi ne može izgovoriti drukčije nego kao meko *ch*.* Tu se

* Svi citati su iz knjige K.G. Nadler, *Fröhlich Palz, Gott erhalt's! Gedichte in Pfälzer Mundart*, Frankfurt a.M. 1851.

¹ njemačkim izgovorom – ² potok – ³ potoci – ⁴ djevojka, Marica, Betica (s članom srednjeg roda) – ⁵ Marija, Elizabeta (s članom srednjeg roda)

kaže: *Vöchel, Flechel, geleche* (gelegen), *gsacht* – gesagt, *licht* – liegt¹ itd. Isto tako općenito franačko *w* umjesto *b* u sredini riječi: *Büwe* – Buben, *gläwe* – glauben (ali i *gláb*), *bleiwe, selwer* – selbst, *halwe* – halbe.² Mutacija nije ni izdaleka tako savršena kako izgleda, čak se dešava, napose kod stranih riječi, povratna mutacija, tj. mukli suglasnik na početku riječi mutira ne prema naprijed nego prema natrag: kao što će se vidjeti *t* postaje *d*, *p* postaje *b*; *d* i *p* na početku riječi ostaju na donjonjemačkom stupnju: *dún* – tun, *dag, danze, dür, dodt*³; ipak ispred *r*: *trinke, trage; paff* – Pfaff, *peife, palz* – Pfalz, *parre* – Pfarrer⁴. Međutim, kako *d* i *p* stoje za visokonjemačko *t* i *pf*, to i u stranim riječima *t* na početku riječi mutira povratno u *d*, a *p* na početku riječi u *b*: *derke* – Türke, *dafel* – Tafel, *babeer* – Papier, *borzlan* – Porzellan, *bulwer* – Pulver⁵. Zatim falački ne podnosi, slažući se u tome s danskim, tenues između samoglasnika: *ebbes* – etwas, *labbe* – Lappen, *schlubbe* – schlupfen, *schobbe* – Schoppen, *Peder* – Peter, *dridde* – dritte, *rodhe* – raten⁶. Samo *k* je iznimka: *brocke, backe*⁷. Ali u stranim riječima *g*: *musigande* – Musikanten⁸. I to je jedan ostatak donjonjemačke glasovne stepenice, koji se pomoću povratne mutacije proširio dalje⁹; samo uslijed toga što je *dridde, hodde*¹⁰ ostalo nemutirano, moglo je iz Peter¹¹ postati *Peder*, pa je tako i odgovarajuće visokonjemačko *t* moglo doživjeti jednak nepristran postupak. Isto tako u *halde* – halten, *alde* – alte¹² itd. *d* ostaje na donjonjemačkoj stepenici.

Uprkos svom, za Donje Nijemce, nesumnjivo visokonjemačkom cjelokupnom utisku, falačko narječje nije ni izdaleka prihvatilo visokonjemačku mutaciju, čak ni u mjeri u kojoj ju je prihvatio naš književni jezik. Naprotiv, falački svojom povratnom mutacijom protestira protiv visokonjemačke stepenice koja se, prodrijevši izvana, do danas u ovom narječju pokazala kao tuđ element.

Na ovom mjestu treba razmotriti jednu obično neuočenu pojavu: na brkanje *d* i *t*, *t* i *p*, čak *g* i *k* kod onih Nijemaca u čijem su dijalektu mediji pretrpjeli visokonjemačku mutaciju. Tog brkanja nema dok svaki govori *svoje narječje*. Naprotiv. Upravo smo vidjeli da npr. Falačanin ovdje vrlo tačno razlikuje, tako oštro da on čak i strane riječi mutira unatrag da bi ih prilagodio zahtjevima svog dijalekta. Inostrano *t* na početku riječi postaje mu samo zbog toga *d*, jer njemačko književno *t* odgovara njegovom *d*, inostrano *p* postaje *b*, jer njegovom *p* odgovara književno njemačko *pf*. Isto tako se ni u drugim gornjonjemačkim narječjima ne brkaju mukli suglasnici dok se govori u narječju. Svaki od njih ima svoj vlastiti, tačno sprovedeni

¹ ptice, mlatilo, položen, rečen, leži – ² dječaci, vjerovati, ostati, sâm, pola – ³ činiti, dan, igrati, vrata, mrtav – ⁴ piti, nositi; pop, lula, dvorac, župnik – ⁵ Turčin, ploča, papir, porcelan, prah – ⁶ nešto, krpa, iskliznuti, vrč, Petar, treći, savjetovati – ⁷ lomiti, peći – ⁸ svirači – ⁹ Engels je na rubu zabilježio olovkom: slaže se s Otfriedom⁽²⁰¹⁾ – ¹⁰ treći, imao sam – ¹¹ Petar – ¹² držati, stari

zakon mutacije. Drugačije je to čim se govori književni jezik ili neki strani jezik. Pokušaj da se na njih primijeni zakon mutacije odnosnog dijalekta – a taj pokušaj se nehotice čini – kolidira s pokušajem da se novi jezik govori korektno. Pri tom tada gube pisani *b* i *p*, *d* i *t* sva-ko čvrsto značenje i tako je moglo doći do toga da se npr. Borne u svojim pariskim pismima žali kako Francuzi nisu mogli razlikovati *b* i *p*, jer su tvrdoglavo mislili da njegovo ime koje je on izgovarao *Perne* počinje sa *p*.

Ali vratimo se falačkom narječju. Dokaz da mu je visokonje- mačka mutacija tako reći nametnuta izvana i da je još do danas ostala tuđ element, a da pored toga nije dostigao čak ni glasovni nivo knji- ževnog jezika (preko kojeg su Alamani i Bavarci daleko prešli i sve u svemu sačuvali ovaj ili onaj stari visokonjemački nivo) – sam taj dokaz je dovoljan da utvrdi pretežno franački karakter falačkog. Jer čak u puno sjevernijem Hesenu mutacija je sve u svemu sprovedena dalje i time je navodno pretežno hesenski karakter falačkog sveden na skromnu mjeru. Da bi odmah uz alamansku granicu, među za- ostalim Alamanima pružali visokonjemačkoj mutaciji takav otpor, pored samih u osnovi visokonjemačkih Hesencana, morali su tamo biti bar isto toliko brojni Ripuari. A njihovo prisustvo se nadalje doka- zuje – osim imenima mjesta – dvjema općenito franačkim osobito- stima: očuvanjem franačkog *w* umjesto *b* u sredini riječi i izgovorom glasa *g* kao *ch* u sredini i na kraju riječi. K tome dolazi još mnoštvo pojedinih slučajeva podudaranja. S falačkim *Gundach* – »guten Tag«¹ prolazi se sve do Denkerka i Amsterdama. Kao što se »ein gewisser Mann«² u Falačkoj kaže *ein sichrer Mann*, tako u cijeloj Nizozemskoj *een zekeren man*. *Handsching* za *Handschuh*³ slaže se s ripuarskim *Händschen*. Čak i *g* za *j* u *Ghannismacht* (Johannismacht)⁴ je ripuarsko i ide, kao što vidimo, sve do pokrajine Minsterland. A svima Franci- ma, i Nizozemcima, zajedničko *baten* (bessern, nützen⁵ od *bat* – besser⁶) u upotrebi je u Falačkoj: »s *badd alles nix – es hilft alles nichts*⁷ – gdje čak *t* nije visokonjemački mutirano u *tz*, već je na falački na- čin između samoglasnika omekšano u *d*.

Pisano 1881/1882.

Nedovršeno.

¹ »dobar dan« – ² izvjestan čovjek – ³ rukavica – ⁴ Ivanjska noć – ⁵ pobolj- šati, koristiti – ⁶ bolji – ⁷ ne pomaže ništa

PRILOZI

Friedrich Engels

[Predgovor »Kritici gotskog programa«
Karla Marxa]

Ovdje odštampani rukopis – kritika nacrtu programa s propratnim pismom Brackeu – bio je 1875, pred sam Gotski kongres ujedinjenja, poslan Brackeu da ovaj upozna s njim Geiba, Auera, Bebela i Liebknechta i da ga zatim vrati Marxu. Kako je Halski partijski kongres diskusiju o Gotskom programu stavio na dnevni red partije, smatram da bih izvršio utaju kad ovaj važni – možda najvažniji – dokument koji zasijeca u tu diskusiju još ni sad ne bih predao javnosti.

Ali ovaj rukopis ima i jedno drugo i dalekosežnije značenje. U njemu je prvi put jasno i određeno izložen Marxov stav prema pravcu kojim je krenuo Lassalle otkad je počeo svoju agitaciju, i to i što se tiče Lassalle-ovih ekonomskih principa i što se tiče Lassalle-ove taktike.

Bezobzirna oštrina s kojom se ovdje raščlanjuje nacrt programa, neumoljivost s kojom se izriču dobiveni rezultati i otkrivaju slabosti nacrtu – sve to danas, poslije petnaest godina, ne može više nikog da povrijedi. Specifični lasalovci postoje još samo u inostranstvu kao usamljene ruševine, a Gotski program napustili su u Haleu čak i njegovi tvorci kao sasvim nezadovoljavajući.

Pa ipak, ja sam neke oštre izraze i sudove koji se tiču pojedinih lica, tamo gdje je to za stvar bilo indiferentno, ispustio, i umjesto njih sam stavio tačke. To bi uradio i sam Marx kad bi danas objavljivao taj rukopis. Oštar ton rukopisa na nekim mjestima bio je izazvan dvjema okolnostima. Prvo, Marx i ja bili smo s njemačkim pokretom tješnje srasli nego i s jednim drugim; odlučan korak nazad koji je izražen u tom nacrtu programa morao nas je, prema tome, naročito jako uzbuditi. Drugo, mi smo onda, kad je bilo prošlo svega dvije godine od Haškog kongresa Internacionale, vodili najžešću borbu s Bakunjinom i njegovim anarhistima, koji su nas činili odgovornim za sve što se događalo u radničkom pokretu u Njemačkoj; mi smo, prema tome, morali očekivati da će nam se imputirati i to da smo tajni očevi tog programa. Ovi razlozi sad otpadaju, a s njima otpada i nužnost mjesta o kojima je riječ.

I zbog zakona o štampi neke su rečenice označene samo tačkicama. Tamo gdje sam morao izabrati blaži izraz, taj je izraz stavljen u uglaste zagrade. Inače je tekst doslovan.

London, 6. januara 1891.

Fr. Engels

Objavljeno u časopisu
»Die Neue Zeit«, br. 18,
god. 9, 1. tom, 1890–1891.

Friedrich Engels

Predgovor
 četvrtom Njemačkom izdanju (1891)
 [»Razvitka socijalizma od utopije do nauke«]

Moja pretpostavka da sadržaj ovog spisa neće činiti nekih teškoća našim njemačkim radnicima – potvrdila se. U svakom slučaju, od marta 1883, kad je izišlo prvo izdanje, rasprodana su tri izdanja od ukupno 10 000 primjeraka, i to pod vladavinom pokojnog zakona protiv socijalista – što je ujedno nov primjer za to kako su policijske zabrane nemoćne pred pokretom kao što je pokret savremenog proletarijata.

Poslije prvog izdanja izišli su još razni prijevodi na strane jezike: talijanski od Pasquala Martignettija: *Il Socialismo Utopico ed il Socialismo Scientifico*, Benevento 1883, ruski: *Razvitie naučnago socializma*, Ženeva 1884; danski: *Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab*, u »Socialisk Bibliotek«, I Bind, København 1885, španjolski: *Socialismo utopico y Socialismo científico*, Madrid 1886. i holandski: *De Ontwikkeling van het Socialisme von Utopie tot Wetenschap*, Haag, 1886.

Ovo izdanje pretrpjelo je razne sitne izmjene; važniji dodaci uneseni su samo na dva mjesta: u prvoj glavi o Saint-Simonu, koji je u poređenju s Fourier-om i Owenom ipak bio nešto prikraćen, i pri kraju treće glave, o trustovima, novoj formi proizvodnje koja je u međuvremenu postala važna.

London, 12. maja 1891.

Friedrich Engels

Friedrich Engels

Uvod

[Za englesko izdanje (1892)]

»Razvitka socijalizma od utopije do nauke«^[295]

Ova brošura bila je prvobitno dio opširnije cjeline. Oko 1875. objavio je dr E. Dühring, privatni docent na Berlinskom univerzitetu, iznenada i prilično bučno svoje obraćanje u socijalizam i servirao njemačkoj publici ne samo potanko razradenu socijalističku teoriju nego i potpun praktičan plan reorganizacije društva. Kao što se samo po sebi razumije, on se okomio na svoje prethodnike; nadasve je počastio Marxa, na koga je izlio punu čašu svoga gnjeva.

To se dogodilo nekako u vrijeme kad su se dva dijela socijalističke partije u Njemačkoj – ajenahovci i lasalovci – upravo bila spojila, pa je partija time ne samo ogromno ojačala nego i, što je još važnije, postala sposobna da svu tu snagu upotrijebi protiv zajedničkog neprijatelja. Socijalistička partija u Njemačkoj brzo je postajala sila. Ali prvi uvjet da se pretvori u silu bio je taj da novostečeno jedinstvo ne bude ugroženo. Međutim, dr Dühring je otvoreno počeo da stvara oko sebe sektu, jezgro buduće posebne partije. Zbog toga je bilo nužno da prihvatimo bačenu rukavicu i da uđemo u bitku, htjeli mi to ili ne htjeli.

No to je bio, mada ne suviše težak, ipak očigledno pipav posao. Kao što je dobro poznato, nama Nijemcima svojstvena je strašno teška »Gründlichkeit«, temeljita dubina ili duboka temeljitost – nazovite je kako vam drago. Čim netko od nas izlaže ono što smatra novom doktrinom, on misli da to najprije mora razraditi u jedan sveobuhvatni sistem. On mora dokazati da su i prvi principi logike i osnovni zakoni svemira od iskona postojali samo zato da na kraju krajeva dovedu upravo do ove nove teorije, koja predstavlja krunu svega. A dr Dühring nije u tom pogledu nimalo odstupao od nacionalnog standarda. Ništa manje nego kompletan *Sistem filozofije*, filozofije duha, morala, prirode i historije; kompletan *Sistem političke ekonomije i socijalizma* i na kraju *Kritička historija političke ekonomije* – tri debela sveska u oktavu, teška izvana i iznutra, tri armijska korpusa argume-

nata mobilizirana protiv svih prethodnih filozofa i ekonomista uopće, a protiv Marxa napose – u stvari, pokušaj potpunog »prevrata u nauci« – eto što sam morao uzeti na nišan. Morao sam da govorim o svim mogućim predmetima; od pojmova vremena i prostora do bimetalizma; od vječnosti materije i kretanja do prolazne prirode moralnih ideja, od Darwinova prirodnog odabiranja do odgoja omladine u budućem društvu. No zato mi je sistematska opsežnost moga oponenta pružala priliku da u polemici s njim, i u povezanijoj formi nego što je to učinjeno ranije, izložim Marxove i svoje poglede na sve te raznovrsne predmete. A to je i bio glavni razlog koji me je naveo da se prihvatim tog inače nezahvalnog zadatka.

Moj odgovor bio je objavljen najprije u nizu članaka u lajpciškom »Vorwärts«-u, centralnom organu Socijalističke partije, a zatim kao knjiga *Prekrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring*; njeno drugo izdanje izišlo je 1886. u Cirihiu.

Na molbu mog prijatelja Paula Lafargue-a, sada poslanika grada Lila u francuskom Poslaničkom domu, priredio sam tri glave te knjige kao brošuru, koju je on preveo i 1880. izdao pod naslovom *Socialisme utopique et socialisme scientifique*. Po ovom francuskom tekstu priređeno je poljsko i španjolsko izdanje. Godine 1883. izdali su naši njemački prijatelji ovu brošuru na jeziku originala. Otad je na osnovu njemačkog teksta objavljen talijanski, ruski, danski, holandski i rumunjski prijevod. Tako je, zajedno sa sadašnjim engleskim izdanjem, ova brošura rasprostranjena na deset jezika. Ne znam da li je ikoje drugo socijalističko djelo, ne izuzimajući i naš *Komunistički manifest* od 1848. ili Marxov *Kapital*, prevedeno toliko puta. U Njemačkoj je doživjelo četiri izdanja, sa ukupno oko 20 000 primjeraka.

Prilog, *Marka*, napisan je s namjerom da u njemačkoj Socijalističkoj partiji proširi neka elementarna znanja o historiji nastanka i razvitka zemljišnog vlasništva u Njemačkoj. To je izgledalo naročito potrebno u vrijeme kad je pridobijanje gradskog radništva za Socijalističku partiju prilično daleko uznapredovalo pa je trebalo privući poljoprivredne radnike i seljake. Taj prilog je također bio uključen u prijevod, jer su prvobitne forme zemljišnog posjeda zajedničke svim germanskim plemenima, i historija njihova propadanja još manje je poznata u Engleskoj nego u Njemačkoj. Tekst sam ostavio onakav kakav je bio u originalu, ostavljajući po strani hipotezu koju je nedavno postavio Maxim Kowalewski. Prema toj hipotezi je podjela njiva i livada među članove marke prethodila opća zajednička obrada te zemlje od strane velike patrijarhalne porodične zajednice, od nekoliko pokoljenja (za što je primjer još danas postojeća južnoslavenska zadruga), a podjela je došla kasnije, kad je zajednica toliko narasla da je postala suviše glomazna za zajedničko vođenje gazdinstva. Kowalewski je vjerovatno potpuno u pravu, ali pitanje je još sub judice.¹

¹ u razmatranju, nije riješeno

Ekonomski termini upotrebljeni u ovom radu poklapaju se, ukoliko su novi, s onima koji su upotrebljeni u engleskom izdanju Marxova *Kapitala*. Kao »robnju proizvodnju« označavamo onu ekonomsku fazu u kojoj se predmeti proizvode ne samo za upotrebu proizvođača nego i za svrhe razmjene, tj. kao robe, a ne kao upotrebne vrijednosti. Ova faza traje od prvih početaka proizvodnje za razmjenu pa sve do našeg vremena; svoj puni razvitak ona dostiže tek u kapitalističkoj proizvodnji, tj. u uslovima kada kapitalist, vlasnik sredstava za proizvodnju, uzima u najam radnike, ljude koji su lišeni svih sredstava za proizvodnju osim svoje radne snage, a višak prodajne cijene produkata iznad svojih troškova stavlja u svoj džep. Historiju industrijske proizvodnje počev od srednjeg vijeka dijelimo na tri perioda: 1) zanat, sitne zanatlije s malim brojem kalfi i šegrta, pri čemu svaki radnik izrađuje čitav artikal; 2) manufaktura, pri kojoj veći broj radnika, skupljenih u velikoj radionici, izrađuje čitav artikal na principu podjele rada, pri čemu svaki radnik vrši samo jednu djelimičnu operaciju, tako da je produkt gotov tek pošto je redom prošao kroz ruke svih; 3) moderna industrija, pri kojoj se produkt izrađuje mašinama koje pokreće neka snaga, a uloga radnika ograničava se na to da nadzire operacije mehanizma i da ih korigira.

Vrlo dobro znam da će sadržaj ove knjižice naići na negodovanje velikog dijela britanske publike. Ali da smo se mi kontinentalci i najmanje obazirali na predrasude britanskog »respektabiliteta«, tj. britanskog filistarstva, stvar bi stajala još gore nego što stoji sada. Ova brošura brani ono što zovemo »historijskim materijalizmom«, a riječ materijalizam para uši ogromnoj većini britanskih čitalaca. »Agnosticizam« bi još i mogao da se trpi, ali materijalizam – sasvim isključeno.

A ipak je pradamovina sveg modernog materijalizma, počev od 17. stoljeća, Engleska.

»Materijalizam je rođeni sin Velike Britanije. Već se njen skolastik Duns Scotus pitao: »Ne može li materija misliti?«

Da bi ovo čudo ostvario, on se utekao božjoj svemoći, tj. on je samu teologiju prisilio da propovijeda materijalizam. Pored toga on je bio nominalist. Nominalizam se nalazi kao glavni element kod engleskih materijalista, kao što je on uopće prvi izraz materijalizma.

Pravi praotac engleskog materijalizma... jest Bacon. Prirodna nauka važi za njega kao prava nauka, a fizika koja se oslanja na čulno iskustvo kao najpoglavitiји dio prirodne nauke. Anaksagora sa svojim homeomerijama i Demokrit sa svojim atomima često su njegovi autoriteti. Po njegovu učenju, čula ne mogu da varaju i izvor su svih znanja. Nauka je iskustvena nauka i sastoji se u tome da se neka racionalna metoda primjenjuje na čulno dato. Indukcija, analiza, poređenje, promatranje, eksperimentiranje glavni su uslovi jedne racionalne metode. Među svojstvima koja su materiji urođena prvo i najistaknutije je kretanje, ne samo kao mehaničko i matematičko kretanje nego

više kao nagon, životni duh, napetost, kao muka* – da upotrijebimo izraz Jacoba Böhmea – materije. Prvobitne forme materije jesu suštinske sile koje su žive, individualizirajuće, njoj inherentne, koje proizvode specifične razlike.

Kod Bacona, kao svog prvog tvorca, materijalizam skriva u sebi još na naivan način klice svestranog razvitka. Materija se osmjehuje u poetsko-čulnom sjaju na cijelog čovjeka. Sama aforistička doktrina kipti, naprotiv, još uvijek teološkom nedosljednošću.

U svom daljem razvitku materijalizam postaje jednostran. Hobbes je sistematičar Baconova materijalizma. Čulnost gubi svoj sjaj i postaje apstraktna čulnost geometra. Fizičko kretanje se žrtvuje mehaničkom ili matematičkom; geometrija se proglašava za glavnu nauku. Materijalizam postaje neprijateljski u odnosu na čovjeka. Da bi mogao savladati čovjeku neprijateljski, bestjelesni duh na svom vlastitom polju, sam materijalizam mora umrtviti svoje tijelo i postati asketa. On se javlja kao razumsko biće, ali razvija i bezobzirnu konsekventnost razuma.

Ako čulnost daje ljudima sva znanja, dokazuje Hobbes polazeći od Bacona, onda opažaj, misao, predstava itd. nisu ništa drugo do fantomi tjelesnog svijeta više ili manje lišenog svog čulnog oblika. Nauka može ovim fantomima samo dati imena. Jedno ime može se primijeniti na više fantoma. Mogu čak postojati imena imena. Ali bila bi protivurječnost, s jedne strane, nalaziti porijeklo svih ideja u čulnom svijetu, a, s druge strane, tvrditi da je riječ nešto više od riječi, da osim predstavljenih, uvijek pojedinih bića ima još općih bića. Jedna netjelesna supstanca jest upravo ista protivurječnost kao i jedno netjelesno tijelo. Tijelo, biće, supstanca jest jedna i ista realna ideja. Ne može se misao odvajati od materije koja misli. Ona je subjekt svih promjena. Riječ beskrajn je besmislena ako ne znači sposobnost našeg duha da dodaje bez kraja. Kako se samo ono materijalno može opažati, znati, to se ništa ne zna o postojanju boga. Samo moje vlastito postojanje je pouzdano. Sveka ljudska strast je neko mehaničko kretanje koje se završava ili počinje. Objekti nagona jesu dobro. Čovjek je potčinjen istim zakonima kao i priroda. Moć i sloboda su istovjetne.

Hobbes je sistematizirao Bacona, ali njegov osnovni princip, porijeklo znanja i ideja iz čulnog svijeta, nije bliže obrazložio. Locke je obrazložio Baconov i Hobbesov princip u svom *Ogledu o porijeklu ljudskog razuma*.

* Muka (Qual) je filozofska igra riječi. Qual znači doslovno tortura, bol koja podstiče na neku akciju; u isti mah mistik Böhme unosi u tu njemačku riječ i nešto od značenja latinskog *qualitas* (svojstvo); njegovo »Qual«, suprotno boli koja se nanosi spolja, jest aktivan princip koji nastaje iz spontanog razvitka stvari, odnosa ili osobe podvrgnute tom razvitku, i koji, sa svoje strane, unapređuje taj razvitak. [Engelsova napomena uz engleski tekst.]

Kao što je Hobbes uništio teističke predrasude Baconova materijalizma, tako su Collins, Dodwell, Coward, Hartley, Priestley itd. uništili posljednju teološku barijeru Locke-ova senzualizma. Deizam, bar za materijaliste, nije više no jedan zgodan i nonšalantan način da se riješe religije.*

Ovakvo je pisao Karl Marx o britanskom porijeklu modernog materijalizma. I ako se danas Englezi ne smatraju naročito polaskani komplimentom učinjenim njihovim precima, to možemo samo požaliti. Pa ipak se ne može poricati da su Bacon, Hobbes i Locke bili očevi one sjajne škole francuskih materijalista koji su 18. vijek, uprkos svim pobjedama koje su Nijemci i Englezi izvojevali nad Francuzima na kopnu i na moru, učinili pretežno francuskim vijekom; i to prije one francuske revolucije kojom je krunisan završetak tog vijeka i čije rezultate mi ostali, kako u Engleskoj tako i u Njemačkoj, još uvijek nastojimo da kod sebe aklimatiziramo.

To se nikako ne može poricati. Kad je sredinom našeg stoljeća obrazovani stranac dolazio da živi u Engleskoj, najviše mu je padalo u oči jedno, a to je bilo – drukčije on to nije ni mogao da shvati – religiozna bigotnost i tupavost engleske »respektabilne« srednje klase. Mi smo svi tada bili materijalisti ili bar vrlo smjeli slobodni mislioci; nama se činilo neshvatljivim da gotovo svi obrazovani ljudi u Engleskoj vjeruju u svakojaka nemoguća čuda i da čak geolozi kao Buckland i Mantell izvrcu činjenice svoje nauke samo da se ne bi odviše jako sukobili s mitovima *Knjige postanja*; nama se činilo neshvatljivim da se moralo ići k neobrazovanoj masi, k »neopranoj hordi«, kako se tada govorilo, k radnicima, naročito socijalistima sljedbenicima Owena, da se nađu ljudi koji bi se u stvarima religije usuđivali upotrijebiti vlastite intelektualne sposobnosti.

Ali otad se Engleska »civilizirala«. S izložbom od 1851. odzvonilo je engleskoj inzularnoj isključivosti. Engleska se postepeno internacionalizirala, u jelu i piću, u običajima, u predstavama itd.; toliko da i sâm sve više želim da izvjesni engleski običaji nadu na Kontinentu istu onakvu opću primjenu kakvu su našli neki kontinentalni običaji u Engleskoj. Jedno je sigurno: širenje maslinovog ulja (prije 1851. poznatog samo aristokraciji) bilo je praćeno fatalnim širenjem kontinentalnog skepticizma u religioznim stvarima; i došlo se dotle da agnosticizam, iako ga još ne smatraju tako finim kao englesku državnu crkvu, ipak stoji, što se respektabilnosti tiče, gotovo na istoj stepenici sa baptističkom sektom a svakako zauzima viši rang nego Vojska spasa. I tu ne mogu da se otmem misli da će za mnoge koji ovaj napredak bezvjerstva od srca žale i proklinju biti utješno kad doznaju da ove novopečene ideje nisu inostranog porijekla, da nisu Made in Germany, njemački fabrikat, kao toliki drugi artikli svako-

* K. Marx und F. Engels, *Die heilige Familie*, Frankfurt a.M. 1845, S. 201–204.

dnevne upotrebe, već da su, naprotiv, staroengleskog porijekla i da su njihovi britanski začetnici prije dvije stotine godina otišli dobar komad puta dalje nego što se njihovi potomci usuđuju da urade danas.

U stvari, šta je agnosticizam ako ne stidljivi materijalizam? Agnostikovo shvaćanje prirode je sasvim materijalističko. Čitavim prirodnim svijetom vladaju zakoni i taj prirodni svijet apsolutno isključuje svako djelovanje spolja. Ali, oprezno dodaje agnostik, mi ne možemo dokazati postojanje ili nepostojanje nekog najvišeg bića s onu stranu nama poznatog svijeta. Ova ograda mogla je imati neku vrijednost u vrijeme kad je Laplace, na Napoleonovo pitanje zašto u *Mecanique céleste* velikog astronoma tvorac nije čak ni spomenut, ponosno odgovorio: Ja n'avais pas besoin de cette hypothèse¹. Ali danas, u našoj koncepciji svemira u njegovom razvitku, apsolutno nema mjesta ni za tvorca ni za vladaoca. No ako bi tko htio da prizna neko najviše biće isključeno iz čitavog ostalog postojećeg svijeta, to bi bila protivurječnost u sebi, a pored toga, kako mi se čini, neizazvano vrijeđanje osjećaja religioznih ljudi.

Isto tako naš agnostik dopušta da sve naše znanje počiva na informacijama koje dobijamo preko naših čula. Ali, dodaje on, odakle mi znamo da nam naša čula daju ispravne slike stvari koje pomoću njih opažamo? I onda nastavlja da nas obavještava: ako on govori o stvarima ili njihovim svojstvima, onda faktično nema u vidu same te stvari i njihova svojstva, o kojima ništa pouzdano ne može da zna, već samo utiske koje su one proizvele na njegova čula. To je svakako jedno shvaćanje koje je, čini se, teško pobiti samo argumentacijom. Ali prije nego što su ljudi argumentirali, oni su djelovali. »U početku bijaše djelo.« A ljudska djelatnost riješila je tu teškoću mnogo prije nego što ju je ljudsko mudrovanje iznašlo. The proof of the pudding is in the eating². U trenutku kad mi te stvari, u skladu sa svojstvima koja u njima opažamo, namjenjujemo vlastitoj upotrebi – u tom trenutku stavljamo na nepogrešivu probu ispravnosti ili neispravnosti naših čulnih opažaja. Ako su ti opažaji bili pogrešni, onda i naš sud o upotrebljivosti jedne takve stvari mora biti pogrešan, a naš pokušaj da je upotrebimo mora propasti. Ali ako svoju svrhu postignemo, ako nađemo da stvar odgovara našoj predstavi, da ona daje rezultat koji smo očekivali od njene upotrebe, onda je to pozitivan dokaz da se unutar tih granica naši opažaji o stvari i njenim svojstvima slažu sa stvarnošću koja postoji izvan nas. Naprotiv, ako nađemo da smo pogrešili, onda u većini slučajeva brzo otkrivamo uzrok te pogreške; mi nalazimo da je opažaj na kome se zasnivao naš pokušaj bio ili nepotpun i površan, ili s rezultatima drugih opažaja povezan na način za koji u stanju stvari nije bilo potrebnog oprav-

¹ Meni ta hipoteza nije bila potrebna. – ² Puding se provjerava tako da se jede.

danja. No sve dok svoja čula ispravno razvijamo i upotrebljavamo, dok sa svojim postupcima ostajemo unutar granica postavljenih pravilno dobivenim ili upotrebljenim opažajima, dotle ćemo nalaziti da uspjesi naših postupaka dokazuju podudaranje naših opažaja s predmetnom prirodom čulno opaženih stvari. Ni u jednom jedinom slučaju, koliko je do danas poznato, nismo bili natjerani na zaključak da naši naučno kontrolirani čulni opažaji proizvode u našem mozgu predstave o vanjskom svijetu koje bi po svojoj prirodi odstupale od stvarnosti, ili da između vanjskog svijeta i naših čulnih opažaja o njemu postoji neka prirodna nesaglasnost.

No tada dolazi neokantovski agnostik i kaže: da, možda i možemo ispravno opažati svojstva neke stvari, ali samu stvar ne možemo shvatiti nikakvim čulnim ili mislenim procesom. Ona »stvar po sebi« je s onu stranu našeg znanja. Na ovo je već davno odgovorio Hegel: ako poznajete sva svojstva neke stvari, poznajete i samu stvar; tada ostaje samo gola činjenica da rečena stvar postoji izvan nas, i čim su vam vaša čula tu činjenicu potvrdila, vi ste dokučili i posljednji ostatak te stvari, čuvenu Kantovu nespoznatljivu stvar po sebi. Danas možemo tome samo još dodati da je u Kantovo vrijeme naše poznavanje prirodnih stvari bilo još toliko fragmentarno da se iza svake od njih još mogla pretpostavljati neka naročito tajanstvena stvar po sebi. Ali oada su nedokučive stvari jedna za drugom, uslijed gigantskog napretka nauke, dokučene, analizirane i, čak više od toga, reproducirane. A ono što možemo sami napraviti, nikako ne možemo označiti kao nespoznatljivo. Za kemiju prve polovine našeg stoljeća organske supstancije bile su takve tajanstvene stvari. Sad učimo da ih jednu za drugom pravimo iz kemijskih elemenata i bez pomoći organskih procesa. Moderna kemija izjavljuje: čim je kemijski sastav bilo kog tijela poznat, to tijelo se može napraviti od elemenata. Mi smo, doduše, još vrlo daleko od tačnog poznavanja sastava najviših organskih supstancija, takozvanih bjelančevinastih tijela; ali nema baš nikakvog razloga zbog kojeg ne bismo mogli, makar i poslije nekoliko vjekova, doći do tog poznavanja i pomoću njega proizvesti umjetnu bjelančevinu. A kad stignemo dotle, onda ćemo u isti mah proizvesti organski život, jer život, od svojih najnižih do svojih najviših formi, nije ništa drugo do normalan način postojanja bjelančevinastih tijela.

Ali čim je naš agnostik učinio ove formalne ograde, on govori i radi sasvim kao okorjeli materijalist, što on u biti i jest. On će možda reći: koliko *mi* znamo, materija i kretanje ili, kako se sad kaže, energija, ne mogu se ni stvoriti niti uništiti, ali mi nemamo nikakvog dokaza da oni nisu, u ovo ili ono vrijeme, bili stvoreni. No čim pokušate da ovo priznanje u nekom slučaju iskoristite protiv njega, on će vas brže-bolje ušutkati. Ako on dopušta mogućnost spiritualizma in abstracto, on in concreto neće o njoj ni da čuje. On će vam reći: koliko znamo i znati možemo, nema nikakvog tvorca ni vladaoca svemira; koliko je nama poznato, materija i energija ne mogu se ni

stvoriti ni uništiti; za nas je mišljenje samo forma energije, funkcija mozga; sve što *mi* znamo svodi se na to da materijalnim svijetom vladaju nepromjenljivi zakoni – itd. itd.; ukoliko je on, dakle, čovjek *nauke*, ukoliko nešto *zna*, utoliko je on materijalist; izvan svoje nauke, u oblastima u kojima se ne kreće, on svoje neznanje prevodi na grčki jezik i zove ga agnosticizmom.

U svakom slučaju jedno je, čini se, jasno: čak i kad bih bio agnostik, očigledno je da shvaćanje historije skicirano u ovoj knjizi ne bih mogao nazvati »historijskim agnosticizmom«. Religiozni ljudi bi me ismijali, a agnostici bi me s negodovanjem pitali nemam li namjeru da im se rugam. I tako se nadam da ni britanska »respektabilnost«, koja se na njemačkom jeziku zove filistarstvo, neće biti suviše šokirana ako na engleskom jeziku, kao i na mnogim drugim jezicima, upotrijebim izraz »historijski materijalizam« za oznaku onog shvaćanja toka svjetske historije koje posljednji uzrok i odlučujuću pokretačku snagu svih važnih historijskih događaja vidi u ekonomskom razvitku društva, u promjenama načina proizvodnje i razmjene, u cijepanju društva na razne klase koje otud proizlaze i u međusobnim borbama tih klasa.

Možda će se prema meni postupati još blaže ako dokažem da historijski materijalizam može da bude koristan čak do respektabilnosti britanskog filistra. Ukazao sam na činjenicu da je prije četrdeset ili pedeset godina svakog obrazovanog inostranca koji se nastanio u Engleskoj neprijatno iznenađivalo ono što mu je moralo da izgleda kao religiozna bigotnost i stupidnost engleske »respektabilne« srednje klase. Sada ću pokazati da respektabilna engleska srednja klasa onog vremena nije ipak bila onako sasvim glupa kao što se činilo inteligentnom strancu. Njene religiozne tendencije mogu se objasniti.

Kad je Evropa izišla iz srednjeg vijeka, gradska buržoazija koja se uzdizala bila je njen revolucionarni element. Priznati položaj koji je osvojila unutar srednjovjekovnog feudalnog uređenja postao je već preuzak za njenu ekspanzivnu snagu. Slobodan razvitak srednje klase, buržoazije, postao je nespojiv s feudalnim sistemom; feudalni sistem morao je da padne.

Ali veliki internacionalni centar feudalnog sistema bila je rimokatolička crkva. Uprkos svim unutrašnjim ratovima, ona je ujedinjivala čitavu feudaliziranu zapadnu Evropu u jednu veliku političku cjelinu, koja je stajala u suprotnosti i prema šizmatičko-grčkom i prema muhamedanskom svijetu. Ona je feudalno uređenje okružila aureolom božanske posvete. Ona je svoju hijerarhiju uredila po feudalnom uzoru i, najzad, ona je bila najveći od svih feudalnih gospodara, jer njoj je pripadala najmanje trećina svega katoličkog zemljišnog posjeda. Prije nego što je svjetovni feudalizam mogao da bude uspješno napadnut u svakoj zemlji i posebice, morala je da bude razorena njegova centralna, posvećena organizacija.

Međutim, ukorak s uzdizanjem srednje klase išao je veliki prepo-

rod nauke. Astronomija, mehanika, fizika, anatomija, fiziologija, ponovo su se njegovale. Buržoaziji je, radi razvijanja industrijske proizvodnje, bila potrebna nauka, koja je istraživala svojstva fizičkog tijela i načine ispoljavanja prirodnih sila. Ali dotad je nauka bila samo ponizna sluškinja crkve, kojoj nije bilo dopušteno da prekorači vjerm postavljene granice – ukratko, ona je bila sve samo ne nauka. Sad se nauka pobunila protiv crkve; buržoazija nije mogla da bude bez nauke, i ona se pridružila toj pobuni.

Time sam se dotakao samo dviju tačaka gdje je srednja klasa koja se uzdizala morala doći u sukob s postojećom crkvom. Ali to će biti dovoljno da se pokaže, prvo, da je u borbi protiv pretenzija katoličke crkve najneposrednije zainteresirana klasa bila buržoazija; i drugo, da je tada svaka borba protiv feudalizma morala dobiti religiozno ruho, morala se u prvom redu usmjeriti protiv crkve. No ako su bojni poklič bacili univerziteti i poslovni ljudi gradova, bilo je sigurno da će on imati, a i imao je, snažan odjek kod mase seoskog stanovništva, kod seljaka, koji su se svuda morali boriti protiv svojih duhovnih i svjetovnih feudalnih gospodara za goli opstanak.

Velika borba evropske buržoazije protiv feudalizma kulminirala je u tri krupne odlučujuće bitke.

Prva je bila takozvana reformacija u Njemačkoj. Odgovor na Lutherov poziv na pobunu protiv crkve bila su dva politička ustanka: najprije nižeg plemstva pod Franzom von Sickingenom, 1523, zatim veliki seljački rat, 1525. Oba su bila ugušena, uglavnom zbog neodlučnosti najviše zainteresirane strane, građana – neodlučnosti u čije uzroke ne možemo ovdje ulaziti. Od tog momenta borba se izrodila u gloženje između pojedinih knezova i carske centralne vlasti i imala je tu posljednicu da je Njemačka 200 godina bila brisana kao politički aktivna nacija Evrope. Lutherova reformacija stvarno je dovela do nove religije – i to takve kakva je apsolutnoj monarhiji upravo bila potrebna. Tek što su seljaci sjeveroistočne Njemačke primili luteranstvo, bili su od slobodnih ljudi svedeni na kmetove.

No tamo gdje je Luther propao, pobijedio je Calvin. Njegova dogma je bila prilagođena najsmjelijim od tadašnjih građana. Njegovo učenje o predestinaciji bilo je religiozni izraz činjenice da u svijetu trgovine i konkurencije uspjeh ili bankrotstvo ne zavise od aktivnosti ili spretnosti pojedinaca, nego od okolnosti koje su od nje ga nezavisne. »Ne određuje nečija volja ili djelatnost, nego milost nadmoćnih, ali nepoznatih ekonomskih sila. A to je bilo naročito istinito u vrijeme ekonomskog prevrata, kad su sve stare trgovinske puteve i trgovinske centre potisli novi, kad su Amerika i Indija otvorene za svijet i kad se čak od davnine poštovani ekonomski credo – vrijednost zlata i srebra – počeo da ljulja i ruši. Pri tom je Calvinov crkveni ustav bio sasvim demokratski i republikanski; a mogu li tamo gdje je već i carstvo božje republikanizirano carstva ovoga svijeta ostati podložna kraljevima, biskupima i feudalnim gospodarima?

Dok je njemačko luterantsvo postalo poslušno oruđe u rukama malih njemačkih knezova, kalvinizam je osnovao republiku u Holandiji i jake republikanske stranke u Engleskoj i naročito u Škotskoj.

U kalvinizmu je drugi veliki buržoaski ustanak našao svoju gotovu borbenu teoriju. Taj ustanak se dogodio u Engleskoj. Srednja klasa gradova ga je počela, a srednji seljaci (yeomanry) seoskih okruga izvojevali su pobjedu. Prilično je neobična pojava da su u sve tri velike buržoaske revolucije seljaci davali armiju za borbu; i seljaci su upravo ona klasa koju, poslije izvojevane pobjede, ekonomske posljedice te pobjede najsigurnije upropaštavaju. Sto godina poslije Cromwella engleske yeomanry gotovo je potpuno nestalo. Međutim, samo je zahvaljujući intervenciji ove yeomanry i plebejskog elementa gradova ta borba dovedena do konačne odluke, a Charles I došao na gubište. Da bi buržoazija mogla ubrati čak samo one plodove pobjede koji su tada već bili zreli, bilo je neophodno da se revolucija dovede znatno dalje od cilja – tačno kao 1793. u Francuskoj i 1848. u Njemačkoj. Čini se da je to u stvari jedan od zakona razvitka buržoaskog društva.

Poslije ovog preobilja revolucionarne aktivnosti došla je neizbježna reakcija, koja je sa svoje strane također otišla dalje od cilja. Poslije niza kolebanja nađeno je najzad novo težište, koje je služilo kao polazna tačka za dalji razvitak. Veličanstveni period engleske historije, kojem filistri daju ime »velika pobuna«, i borbe koje su vodene poslije njega završavaju se u relativno sitnom događaju od 1689, koji liberalna historiografija naziva »slavnom revolucijom«.

Nova polazna tačka bio je kompromis između srednje klase koja se uzdizala i bivših feudalnih zemljoposjednika. Ovi su, iako su onda kao i danas nazivani aristokracijom, već davno bili na putu da postanu ono što je Louis-Philippe u Francuskoj postao tek mnogo kasnije: prvi buržuj nacije. Na sreću po Englesku, stari feudalni baroni istrijebili su se međusobno u ratovima Crvene i Bijele ruže. Njihovi nasljednici, iako većinom izdanci tih starih porodica, potjecali su ipak od toliko dalekih pobočnih linija da su sačinjavali jednu sasvim novu korporaciju; njihove navike i tendencije bile su mnogo više buržoaske nego feudalne; oni su vrlo dobro poznavali vrijednost novca i odmah su počeli da povećavaju svoju zemljišnu rentu otjeravši stotine sitnih zakupaca i zamijenivši ih ovcama. Henry VIII stvarao je masovno nove buržuje-lendlordove poklanjajući i prodajući u bescjedne crkvena dobra; k istome su vodile do kraja 17. vijeka neprekidno nastavljane konfiskacije velikih imanja, koja su zatim davana skorojevićima ili poluskoroevićima. Otud engleska »aristokracija« poslije Henryja VII ne samo što nije djelovala protiv razvijanja industrijske proizvodnje nego je, naprotiv, nastojala da iz nje izvlači korist za sebe. A isto tako se uvijek našao jedan dio krupnih zemljoposjednika koji je, iz ekonomskih ili političkih motiva, bio spreman na saradnju s vodama financijske i industrijske buržoazije. Tako je, dakle,

kompromis od 1689. lako ostvaren. Politički trofeji – službe, sinekure, visoke plaće – ostavljeni su velikim porodicama zemljišnjog plemstva pod uvjetom da one u dovoljnoj mjeri čuvaju ekonomske interese financijske, manufakturne i trgovinske srednje klase. A ti ekonomski interesi već su tada bili dovoljno snažni da određuju opću politiku nacije. Moglo je biti prepirki oko detalja, ali aristokratska oligarhija i suviše je dobro znala koliko je njen vlastiti ekonomski prosperitet povezan s prosperitetom industrijske i trgovačke buržoazije.

Od tog doba buržoazija je bila skroman ali priznati sastavni dio vladajućih klasa Engleske. Sa svima njima imala je zajednički interes da drži u pokornosti veliku radnu masu naroda. Trgovac ili fabrikant bio je u položaju gazde ili, kako se do nedavna govorilo u Engleskoj, »prirodnog pretpostavljenog« prema svojim pomoćnicima, radnicima, svojoj kućnoj posluži. On je morao da iz njih izvuče što više rada i što boljeg kvaliteta; u tu svrhu on ih je morao odgajati za odgovarajuću pokornost. On sam je bio religiozan; njegova religija dala mu je zastavu pod kojom je pobijedio kralja i lordove; ubrzo poslije toga otkrio je i sredstva koja mu je ta ista religija davala da obrađuje svijest svojih prirodnih potčinjenih i da ih učini poslušnim izvršiocima zapovijedi gazda, koje je nad njima postavila božja providnost. Ukratko, engleska buržoazija bila je sad zainteresirana za držanje u pokornosti »nižih staleža«, velike proizvođačke narodne mase, a jedno od pri tome upotrebljivanih sredstava bio je utjecaj religije.

A ovome se pridružila i jedna druga okolnost koja je jačala religiozne sklonosti buržoazije: procvat materijalizma u Engleskoj. Ovo novo ateističko učenje je ne samo užasavalo pobožnu srednju klasu; ono se povrh toga proglasilo filozofijom koja dolikuje samo učenjacima i obrazovanim svjetskim ljudima, nasuprot religiji, koja je dosta dobra za neobrazovanu veliku masu, uključujući tu i buržoaziju. Sa Hobbesom ono je stupilo na pozornicu kao branilac kraljevske svemoći i pozivalo apsolutnu monarhiju da drži u pokornosti onog puer robustus sed malitiosus¹, tj. narod. Pa i kod Hobbesovih nasljednika Bolingbroke-a, Shaftesburyja itd. nova, deistička forma materijalizma ostala je aristokratsko, ezoteričko učenje, i stoga je materijalizam bio buržoaziji mrzak ne samo zbog svoje religiozne heretičnosti nego i zbog svojih antiburžoaskih političkih veza. U skladu s tim su, suprotno od materijalizma i deizma aristokracije, upravo protestantske sekte, koje su za borbu protiv stjuartovaca davale i zastavu i borbu, predstavljale glavne borbene snage progonejene srednje klase, i još danas su kičma »velike liberalne stranke«.

U međuvremenu je materijalizam iz Engleske prešao u Francusku, gdje je našao drugu materijalističku filozofsku školu, proizišću iz kartezijanstva, i s njome se stopio. I u Francuskoj on je u početku ostao isključivo aristokratska doktrina. Ali njegov revolucionarni ka-

¹ snažnog, ali drskog dječaka

rakter ubrzo je izbio na vidjelo. Francuski materijalisti nisu ograničavali svoju kritiku na čisto religiozne stvari; oni su kritizirali svaku naučnu tradiciju, svaku političku instituciju svoga doba. Da bi dokazali opću primjenljivost svoje teorije, udarili su najkraćim putem: oni su je smjelo primijenili na sve predmete znanja u gigantskom djelu po kojem su dobili ime, u *Enciklopediji*. Tako je materijalizam, u ovoj ili onoj formi – kao prosvijećeni materijalizam ili kao deizam – postao pogled na svijet čitave obrazovane omladine u Francuskoj; i to u tolikoj mjeri da je ovo učenje koje su donijeli na svijet engleski rojalisti dalo francuskim republikancima i teroristima teorijsku zastavu i tekst za *Deklaraciju prava čovjeka*.

Velika francuska revolucija bila je treći ustanak buržoazije, ali prvi koji je potpuno odbacio religiozni plašt i u kojem je borba dovedena do kraja na otvorenom političkom tlu. Ali ona je bila i prvi ustanak u kojem je borba bila stvarno vođena do uništenja jedne protivničke strane, aristokracije, i do potpune pobjede druge, buržoazije. U Engleskoj je kontinuitet predrevolucionarnih i poslijerevolucionarnih institucija i kompromis između krupnih zemljišnih posjednika i kapitalista našao svoj izraz u kontinuitetu sudskih presedana kao i u savjesnom pridržavanju feudalnih formi zakona. U Francuskoj je revolucija sasvim raskinula s tradicijama prošlosti, zbrisala posljednje tragove feudalizma i u Code civil-u stvorila majstorsku adaptaciju starog rimskog prava – toga gotovo savršenog izraza pravnih odnosa koji proizlaze iz onog ekonomskog stepena razvitka kojem je Marx dao ime »robna proizvodnja« – za savremene kapitalističke odnose; tako majstorsku da taj revolucionarni francuski zakonik još danas služi u svim zemljama – ne izuzimajući ni Englesku – kao uzor pri reformama prava vlasništva. Ali ne zaboravimo pri tom jedno. Kad englesko pravo nastavlja da izražava ekonomske odnose kapitalističkog društva, jednim barbarskim feudalnim jezikom, koji izražavanoj stvari odgovara isto toliko koliko i engleska ortografija engleskom izgovoru – vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople¹, rekao je jedan Francuz – onda je to isto englesko pravo jedino koje je sačuvalo u neiskvarenom obliku i presadilo u Ameriku i kolonije najbolji dio one lične slobode, lokalne samouprave i osiguranja od svakog stranog miješanja osim sudskog, ukratko onih starogermanskih sloboda koje su na Kontinentu pod apsolutnom monarhijom bile izgubljene i koje dosad nisu nigdje potpuno povraćene.

Ali vratimo se našem britanskom buržuju. Francuska revolucija pružila mu je sjajnu priliku da pomoću kontinentalnih monarhija upropasti francusku pomorsku trgovinu, da anektira francuske kolonije i da uništi posljednje francuske pretenzije na pomorsko rivalstvo. To je bio jedan razlog što se on borio protiv te revolucije. Drugi razlog je bio taj što mu njeni metodi nisu bili nimalo po volji. Ne samo

¹ pišete London, a izgovarate Konstantinopolj

njen »odvratni« terorizam nego već i sam pokušaj da se vladavina buržoazije sprovede do krajnjih granica. Tà što bi britanski buržuaj počeo bez svoje aristokracije koja ga je učila manirama dostojnim učitelja i pronalazila za njega modu, koja je davala oficire za vojsku, čuvaricu reda kod kuće, i za flotu, osvajačicu novih kolonijalnih posjeda i novih tržišta? Dakako, postojala je i napredna manjina buržoazije, ona manjina čiji interesi nisu tako dobro prolazili pri kompromisima; taj dio buržoazije, koji se sastojao uglavnom od manje bogate srednje klase, simpatizirao je s revolucijom, ali je u parlamentu bio nemoćan.

Što je više, dakle, materijalizam postojao credo francuske revolucije, to se čvršće bogobojažni engleski buržuaj držao svoje religije. Zar vladavina terora u Parizu nije pokazala što nastaje ako na od izgubi religiju? Što više se materijalizam širio od Francuske na susjedne zemlje i dobivao pojačanja od srodnih teorijskih struja, naročito od njemačke filozofije, što više su materijalizam i slobodomislištvo uopće postajali na Kontinentu nužna kvalifikacija obrazovanog čovjeka, to se engleska srednja klasa upornije držala svojih raznovrsnih religioznih vjerovanja. Ta vjerovanja mogla su da se međusobno razlikuju, ali su sva bila izrazito religiozna, kršćanska vjerovanja.

Dok je revolucija osigurala politički trijumf buržoazije u Francuskoj, u Engleskoj su Watt, Arkwright, Cartwright i drugi inicirali industrijsku revoluciju, koja je potpuno pomjerila težište ekonomske snage. Bogatstvo buržoazije raslo je sad znatno brže nego bogatstvo zemljišne aristokracije. Unutar same buržoazije finansijska aristokracija, bankari itd., odlazila je sve više u pozadinu pred fabrikantima. Kompromis od 1689, čak poslije postepenih izmjena u prilog buržoazije, nije više odgovarao međusobnom položaju zainteresiranih. Karakter tih zainteresiranih također se izmijenio; buržoazija od 1830. mnogo se razlikovala od one iz prethodnog stoljeća. Politička vlast koja je još ostala aristokraciji i kojom se ona služila protiv pretenzija nove industrijske buržoazije postala je nespojiva s novim ekonomskim interesima. Nova borba protiv aristokracije bila je neophodna; ona se mogla završiti samo pobjedom nove ekonomske snage. Pod impulsom francuske revolucije od 1830. bila je najprije, uprkos svem otporu, progurana reforma parlamenta. To je buržoaziji stvorilo priznat i jak položaj u parlamentu. Zatim je došlo ukidanje zakona o žitu, koje je jednom zauvijek uspostavilo supremaciju buržoazije, i posebno njenog najaktivnijeg dijela, fabrikanta, nad zemljišnom aristokracijom. To je bila najveća pobjeda buržoazije, ali posljednja koju je postigla u svom isključivom interesu. Sve svoje kasnije trijumfe ona je morala dijeliti s novom socijalnom snagom, u početku savezničkom, a brzo zatim suparničkom.

Industrijska revolucija stvorila je klasu krupnih kapitalista-fabrikanta, ali i jednu daleko mnogobrojniju klasu fabričkih radnika. Ova klasa je postepeno rasla u broju, razmjerno tome kako je indu-

strijska revolucija osvajala jednu granu proizvodnje za drugom. A zajedno s brojem rasla je i njena snaga, koja se pokazala već 1824, kad je nenaklonjeni joj parlament natjerao da ukine zakone protiv slobode udruživanja. Za vrijeme agitacije za reformu radnici su sačinjavali radikalno krilo reformske partije; kad ih je zakon od 1832. isključio od prava glasa, oni su svoje zahtjeve formulirali u Narodnoj povelji (people's charter) i organizirali se, nasuprot velikoj buržoaskoj Ligi protiv zakona o žitu, u nezavisnu partiju, čartiste, *prvu radničku partiju* našeg doba.

Zatim su došle kontinentalne revolucije od februara i marta 1848, u kojima su radnici odigrali tako značajnu ulogu i, bar u Parizu, istupili sa zahtjevima koji su s gledišta kapitalističkog društva bili sasvim nedopustivi. A onda je došla opća reakcija. Najprije poraz čartista 10. aprila 1848, zatim ugušenje pariskog radničkog ustanka u junu iste godine, zatim nedaće od 1849. u Italiji, Madarskoj, južnoj Njemačkoj, najzad, pobjeda Louis-a Bonaparte nad Parizom 2. decembra 1851. Tako je, bar za neko vrijeme, bilo otjerano strašilo radničkih zahtjeva, ali po cijenu kojih troškova! Ako je, dakle, britanski buržuj već ranije bio uvjeren u potrebu da prost narod bude držan u religioznom raspoloženju, koliko je jače morao da osjeća tu potrebu poslije svih tih iskustava? I, ne obazirući se ni najmanje na podrugljiv smiješak svoje kontinentalne sabraće, on je nastavljao da iz godine u godinu troši hiljade i desetke hiljada za propovijedanje evanđelja nižim staležima. Nezadovoljan svojim vlastitim religioznim aparatom, on se obratio bratu Jonatanu, tadašnjem najvećem organizatoru religioznog posla, i uvezao je iz Amerike revivalizam, Moodyja i Sankeya itd., najzad, prihvatio je opasnu pomoć Vojske spasa, koja oživljuje propagandna sredstva ranog kršćanstva, koja se obraća siromašnima kao izabranima, koja pobija kapitalizam na svoj religiozni način i tako gaji jedan element ranokršćanskog klasnog antagonizma. A taj element može jednog dana postati veoma koban po imućne ljude koji danas za ovo daju gotove pare.

Čini se da je zakon historijskog razvitka da buržoazija ni u jednoj evropskoj zemlji ne može da osvoji i drži političku vlast onako isključivo – bar ne za neko duže vrijeme – kao što ju je feudalna aristokracija držala za vrijeme srednjeg vijeka. Čak i u Francuskoj, gdje je feudalizam bio potpuno iskorijenjen, buržoazija, kao cjelina, držala je vlast samo u kratkim razdobljima. Pod Louis-Philippe-om, 1830–1848, vladao je samo mali dio buržoazije; puno veći dio bio je visokim cenzusom lišen biračkog prava. Pod drugom republikom, 1848–1851, vladala je čitava buržoazija, ali samo tri godine; njena nesposobnost utrla je put Drugom carstvu. Tek sad, pod Trećom republikom, buržoazija je kao cjelina držala kormilo vlasti punih dvadeset godina, a pri tom već sada pokazuje utješne znakove dekadencije. Dugogodišnja vladavina buržoazije bila je dosad moguća samo u zemljama kao što je Amerika, gdje feudalizma nije bilo i gdje je dru-

štvo od samog početka polazilo od buržoaske osnove. No čak u Francuskoj i u Americi nasljednici buržoazije, radnici, već glasno kucaju na vrata.

U Engleskoj buržoazija nije nikad vršila nepodijeljenu vlast. Čak njena pobjeda od 1832. ostavila je aristokraciju u gotovo isključivom posjedu svih visokih državnih položaja. Pokornost s kojom se bogata srednja klasa tome podvrgla meni je bila nepojmljiva dok krupni liberalni fabrikant g. W. E. Forster nije u jednom javnom govoru preklinjao omladinu Bredforda da zbog svog vlastitog napretka ipak uči francuski. Pri tom je ispričovijedao kako se glupo osjećao kad je, postavši ministar, najedanput dospio u društvo u kojem je francuski jezik u najmanju ruku bio toliko potreban koliko i engleski! U stvari, tadašnji engleski buržuji bili su, po pravilu, sasvim neobrazovani skorojevići, koji su, htjeli ne htjeli, morali da aristokraciji prepuste sva ona viša mjesta u vladi za koja su se tražila druga svojstva osim inzularne ograničenosti i inzularne naduvenosti, začinjene poslovnom lukavošću*. Čak i danas još beskrajne novinske diskusije o »middle-class education«¹ pokazuju da se engleska srednja klasa još ne smatra dovoljno pripremljenom za najbolje obrazovanje i ogleda se za nešto skromnijim. Stoga se činilo po sebi razumljivim, čak i poslije ukidanja zakona o žitu, što su ljudi koji su izvojevali pobjedu, Cobdeni, Brighti, Forsteri itd., ostali isključeni od svakog učešća u oficijelnoj vladi zemlje, dok im najzad, dvadeset godina kasnije, nov zakon o reformama nije otvorio vrata kabineta. Engleska buržoazija je do dana današnjega tako duboko prožeta osjećajem svoje društvene

* Pa čak i u poslovnim stvarima naduvenost nacionalnog šovinizma vrlo je loš savjetnik. Sve do nedavna prosječni engleski fabrikant smatrao je ponižavajućim za Engleza da govori na nekom drugom jeziku osim na svome, i u neku ruku se ponosio time što se »ubogi davoli« od stranaca nastanjuju u Engleskoj i oslobađaju ga muke da svoje proizvode prodaje u inostranstvu. On čak nije opažao da su ti stranci, većinom Nijemci, time dobili u ruke veliki dio engleske vanjske trgovine – uvozne baš kao i izvozne – i da se direktna vanjska trgovina Engleza postepeno počela ograničavati na kolonije, Kinu, Sjedinjene Države i Južnu Ameriku. Još manje je opažao da ti Nijemci trguju s drugim Nijemcima u inostranstvu koji su s vremenom organizirali potpunu mrežu trgovinskih kolonija po cijelom svijetu. A kad je Njemačka prije nekih četrdeset godina ozbiljno počela da proizvodi za izvoz, ova mreža joj je odlično poslužila u njenom preobražaju, u tako kratkom vremenu, iz zemlje koja izvozi žito u industrijsku zemlju prvog reda. Tada je najzad, prije nekih deset godina, engleskog fabrikanta spopao strah i on je pitao svoje ambasadore i konzule kako se desilo da on više ne može da zadrži svoje mušterije. Jednoglasan odgovor bio je: 1) vi ne učite jezik vaše mušterije, nego zahtijevate da ona govori vašim jezikom; 2) vi ne pokušavate da zadovoljite potrebe, navike i ukuse svoje mušterije, nego zahtijevate da ona prihvati engleske.

¹ »obrazovanju srednje klase«

inferiornosti da na svoj vlastiti trošak i na trošak naroda izdržava jednu dekorativnu kastu lijenčina koja mora da dostojno reprezentira naciju u svim svečanim zgodama; da se smatra osobito počašćenom kad je neki buržuj pronađen dostojnim da bude primljen u ovo, na kraju krajeva od same buržoazije isfabricirano, ekskluzivno društvo.

Tako industrijska i trgovinska srednja klasa još nije bila uspjela da zemljišnu aristokraciju potpuno otjera od političke vlasti kad se na pozornici pojavio nov konkurent, radnička klasa. Reakcija poslije čartističkog pokreta i kontinentalnih revolucija, a uz to besprimjerno proširenje engleske industrije od 1848. do 1866 (koje se obično pripisuje samo slobodnoj trgovini, ali za koje se mnogo više ima zahvaliti kolosalnom razvitku željeznica, prekooceanskih parobroda i saobraćajnih sredstava uopće), ponovo su doveli radnike u zavisnost od Liberalne partije, čije su oni bili, kao i u pretčartistička vremena, radikalno krilo. Ali postepeno su zahtjevi radnika za pravom glasa postajali neodoljivi. Dok su se vigovci, vode liberala, još plašili, Disraeli je pokazao svoju superiornost; iskoristivši povoljan moment za torijevce, uveo je household suffrage (po kome je pravo glasa imao svatko tko je stanovao u zasebnom domu) u gradskim izbornim okruzima i s njim povezao promjene u veličini izbornih okruga. Ubrzo poslije toga došlo je tajno glasanje (the ballot); zatim, 1884, proširenje household suffrage na grofovije i nova podjela izbornih okruga, koja je ove bar donekle ujednačila. Sve ove mjere toliko su povećale izbornu snagu radničke klase da ona sada u 150 do 200 izbornih okruga čini većinu birača. Ali nema bolje škole za učenje respekta pred tradicijom nego što je parlamentarni sistem! Ako je srednja klasa gledala pobožno i sa strahopoštovanjem na grupu koju je lord John Manners šaleći se nazivao »naše staro plemstvo«, radnička masa gledala je s respektom i uvažavanjem na tadašnju takozvanu »bolju klasu«, na buržoaziju. I doista, britanski radnik je prije petnaest godina bio uzoran radnik, čiji je obzir, pun respekta za položaj svog poslodavca, i čije je samoobuzdavanje i skromnost pri isticanju svojih zahtjeva stavljala melem na rane koje su našim njemačkim katedarskim socijalistima zadavale neizlječive komunističke i revolucionarne tendencije njihovih domaćih njemačkih radnika.

Ipak su engleski buržuj bili dobri poslovni ljudi i vidjeli su dalje od njemačkih profesora. Oni su vrlo nerado dijelili svoju vlast s radnicima. Za vrijeme čartističkog pokreta naučili su šta je kadar učiniti puer robustus sed malitiosus, narod. Otada im je veći dio Narodne povelje bio nametnut i postao zakon zemlje. Više no ikad valjalo je sada držati narod na uzdi moralnim sredstvima. A prvo i najvažnije moralno sredstvo kojim se djeluje na mase ostala je – religija. Otud popovska većina u školskim vijećima, otud sve veće samooporezivanje buržoazije za sve moguće pobožne demagogije, od ritualizma do Vojske spasa.

I sad je došao trijumf britanskog respektabilnog filistarstva nad

slobodnim mislilaštvom i religioznom indiferentnošću kontinentalnog buržuja. Radnici Francuske i Njemačke postali su buntovni. Oni su bili sasvim prožeti socijalizmom i pri tome, iz vrlo opravdanih razloga, nisu baš mnogo marili za legalnost sredstava koja će im osigurati dolazak na vlast. Puer robustus faktično je bivao iz dana u dan maliciozniji. Šta je drugo preostalo francuskoj i njemačkoj buržoaziji kao posljednje sredstvo nego da svoje slobodnomislilaštvo šutke napusti, onako kao što drzak deran, kad morska bolest počne da njime sve jače ovladava, baca zapaljenu cigaretu kojom se šepurio na palubi broda? Jedan za drugim bogohulnici se počеше pretvarati u ljude pobožnog vanjskog izgleda, govoriti s poštovanjem o crkvi, njenim učenjima i obredima, i sami ih vršiti ukoliko ih nisu mogli zaobići. Francuski buržuji ne jedu petkom mesa, a njemački buržuji preznjavaju se na svojim stolicama u crkvi slušajući beskrajne protestantske propovijedi. Oni su sa svojim materijalizmom nastradali. »Vjera mora biti sačuvana narodu« – to je posljednje i jedino sredstvo za spas društva od potpune propasti. Na svoju nesreću, oni su to otkrili tek pošto su učinili sve što je u ljudskoj moći da religiju zauvijek upropaste. I tada je došao moment kad je britanski buržuj bio na redu da im se naruga i da im dovikne: Budale, pa to sam vam mogao reći još prije dvjesto godina!

Pa ipak, bojim se da ni religiozna zatucanost britanskog, ni obraćanje kontinentalnog buržuja koje je došlo post festum neće moći zaustaviti sve snažniju proletersku bujicu. Tradicija je velika usporavajuća snaga, ona je sila inercije u historiji. Ali ona je samo pasivna, i zato mora podleći. Ni religija ne može da trajno bude samo obrambeni zid kapitalističkog društva. Ako su naše pravne, filozofske i religiozne ideje bliži ili dalji izdanci ekonomskih odnosa koji vladaju u datom društvu, te ideje ne mogu da se dugo održe kad su se ekonomski odnosi temeljito izmijenili. Mi moramo vjerovati u vrhunaravno otkrovenje, ili priznati da nikakve religiozne propovijedi ne mogu da podupru društvo koje se ruši.

I faktično, i u Engleskoj su radnici ponovo počeli da se miču. Nesumnjivo je da su oni sputani svakojakim tradicijama. Buržoaskim tradicijama – takva je tradicija široko rasprostranjena predrasudama da su moguće samo dvije partije, konzervativci i liberali, i da radnička klasa mora zaraditi svoje oslobođenje s velikom liberalnom partijom i preko nje. Radničkim tradicijama, naslijeđenim iz vremena prvih nesigurnih pokušaja radničke klase da istupa samostalno – takva je tradicija kod mnogih starih tredjuniona isključenje svih onih radnika koji nisu prošli redovan nauk, a to ne znači ništa drugo nego da svaki takav tredjunion odgaja svoje vlastite štrajkbrehere. Ali uprkos svemu tome i koječemu drugome, engleska radnička klasa kreće se naprijed, kao što je sam g. profesor Brentano morao da s bolom saopći svojoj katedarsko-socijalističkoj braći. Radnička klasa se kreće, kao i sve u Engleskoj, sporim, odmjerenim korakom,

čas oklijevajući, čas pipajući, praveći više-manje jalove pokušaje; ona se kreće ponegdje s krajnjim nepovjerenjem u *naziv* socijalizam, apsorbirajući postepeno njegovu *suštinu*; ona se kreće i njeno kretanje zahvaća jedan sloj radnika za drugim. Sad je probudila nekvalificirane radnike londonskog East Enda iz njihovog mrtvog sna, i svi smo vidjeli kakav su sjajan poticaj dale te nove snage sa svoje strane. I ako tempo tog kretanja ne drži korak s nestrpljenjem ovih ili onih, neka ovi ili oni ne zaborave da je upravo radnička klasa ta koja čuva najbolje strane engleskog nacionalnog karaktera, i da svaki korak naprijed koji je u Engleskoj jednom učinjen nikad više ne propada. Ako sinovi starih čartista nisu, iz prije navedenih razloga, bili sve ono što se moglo očekivati, ipak se čini da će unuci biti dostojni djedova.

Ali pobjeda evropske radničke klase ne zavisi samo od Engleske. Ona može da bude osigurana samo zajedničkim naporima bar Engleske, Francuske i Njemačke. U dvije posljednje zemlje radnički pokret je dobar komad puta ispred engleskog radničkog pokreta. U Njemačkoj on se nalazi u već izmjerljivoj udaljenosti od trijumfa. Napredak koji je on tamo ostvario u posljednjih 25 godina – nema primjera. On se kreće naprijed sve većom brzinom. Ako je njemačka buržoazija pokazala svoj žalosni nedostatak političke sposobnosti, discipline, hrabrosti, energije i istrajnosti, njemačka radnička klasa dala je potpun dokaz da sva ta svojstva posjeduje u obilnoj mjeri. Prije gotovo četiri stotine godina Njemačka je bila polazna tačka prvog velikog ustanka evropske srednje klase; kako danas stoje stvari, zar je nemoguće da Njemačka bude i pozornica prve velike pobjede evropskog proletarijata?

F. Engels

20. aprila 1892.

Napomene i registri

Napomene

¹ Engelsovo pismo Bebelu od 18 - 28. marta 1875. svojim je sadržajem veoma slično Marxovoj *Kritici Gotskog programa* i izražava Marxovo i Engelsovo stajalište o ujedinjenju dviju njemačkih radničkih partija – ajzenahovaca i lasalovaca – koje je bilo predviđeno za maj 1875. godine. Neposredan povod ovom pismu bio je nacrt programa buduće ujedinjene socijaldemokratske radničke partije Njemačke, koji su 7. marta 1875. objavili listovi «Der Volksstaat» (organ ajzenahovaca) i «Neuer Sozial-Demokrat» (organ lasalovaca). Iako je sadržavao niz politički i teorijski spornih teza i ustupaka lasalovstvu, taj nacrt je na kongresu ujedinjenja u Goti (22 - 27. maja 1875) prihvaćen s neznatnim izmjenama i kasnije je postao poznat pod nazivom Gotski program.

Marx i Engels pozdravili su ujedinjenje dviju radničkih partija. Međutim, smatrali su da se zdravo, trajno ujedinjenje može provesti samo na principijelnom osnovu, bez ustupaka lasalovstvu. U pismu Bebelu, koje je bilo namijenjeno vodstvu ajzenahovaca, Engels u tom smislu kritizira nacrt Gotskog programa. Bebel je pismo prvi put objavio tek 36 godina kasnije u svom djelu *Aus meinem Leben*, 2. dio, Štuttgart 1911, str. 518 - 524. 3

² *Ajzenački program iz 1869* (Program i statuti Socijaldemokratske radničke partije) prihvaćen je na općem njemačkom socijaldemokratskom radničkom kongresu, koji je održan u Ajzenahu (Eisenach) od 7. do 9. avgusta 1869. godine. Na tom kongresu, na kojem su sudjelovali i predstavnici raznih njemačkih radničkih udruženja Austrije i Švicarske, osnovana je Socijaldemokratska radnička partija. Tako je njemačka radnička klasa dobila samostalnu revolucionarnu partiju, koja se temeljila na principima naučnog socijalizma. Partija je nastala u vrijeme razračunavanja s Lassalle-ovim oportunističkim pod utjecajem Marxa i Engelsa. Njen program bio je prožet duhom Međunarodnog udruženja radnika. Vođe i članove partije nazivali su i «ajzenahovcima». 3 11

³ *Njemačka narodna stranka* osnovana je 1865. godine; sačinjavali su je demokratski elementi sitne buržoazije, dijelom predstavnici buržoazije (osobito južnih država). Za razliku od Nacionalnoliberalne stranke, bila je protiv hegemonije Pruske u Njemačkoj i zalagala se za federativnu veliku Njemačku, kojoj bi trebalo da pripada kako Pruska tako i Austrija. Njemačka narodna stranka bila je kao protivnik pruske politike i zastupnik općedemokratskih rješenja ujedno i zagovarač partikularističkih težnji nekih njemačkih država. Propagirala je ideju o njemačkoj saveznoj državi i istovremeno istupala protiv ujedinjenja Njemačke u obliku jedinstvene centralizirane demokratske republike.

Godine 1866. Njemačkoj narodnoj stranci priključila se Saska narodna stranka, čiju su jezgru činili radnici. To lijevo krilo Narodne stranke nije u biti, osim antipruskog stava, imalo ničeg zajedničkog s Narodnom strankom; nastojalo je da s ujedinjenim snagama demokratskim putem provede nacionalno ujedinjenje zemlje. Tokom vremena razvijalo se u socijalističkom pravcu. Glavni dio partije priključio se nakon odvajanja od sitnoburžoaskih demokrata u augustu 1869. godine Socijaldemokratskoj radničkoj partiji (ajzenahovcima). 4 11

⁴ »Der Volksstaat« – organ Socijaldemokratske radničke partije (ajzenahovaca); izlazio je od 2. oktobra 1869. do 29. septembra 1876. godine u Lajpcigu (u početku dvaput, a od jula 1873. triput tjedno). Zastupao je shvaćanje revolucionarnog pravca u njemačkom radničkom pokretu. Zbog odvažnog, revolucionarnog stava bio je stalno izložen progonima policije i vlade. Sastav redakcije mijenjao se neprestano s hapšenjima urednika, ali je opće vodstvo ipak ostalo u rukama Wilhelma Liebknechta. Velik utjecaj na karakter lista imao je August Bebel, voditelj naklade »Volksstaat«.

Marx i Engels bili su suradnici »Volksstaat«-a od njegovog osnutka. Pomagali su uredništvu, a svojom kritikom pridonosili su da list zastupa revolucionarnu liniju.

Bez obzira na pojedine slabosti i greške »Volksstaat« je bio jedan od najboljih radničkih listova sedamdesetih godina. 4

⁵ »Frankfurter Zeitung und Handelsblatt« dnevnik sitnoburžoasko-demokratskog pravca; izlazio je od 1856 (od 1866. pod tim naslovom) do 1943. u Frankfurtu na Majni. 4

⁶ sedam političkih zahtjeva – riječ je o slijedećim tačkama nacrtu Gotskog programa:

»Njemačka radnička partija zahtijeva kao slobodarski temelj države:

1. Opće, jednako, neposredno i tajno pravo glasa svih muškaraca s navršenom 21. godinom na svim izborima u državi i općini.

2. Neposredno zakonodavstvo od strane naroda s pravom predlaganja i odbacivanja.

3. Opću obrambenu silu. Narodnu obranu umjesto stajaće vojske. Odlučivanje o ratu i miru od strane narodnih poslanika.

4. Ukidanje svih iznimnih zakona, posebno zakona o štampi, udruženjima i zborovima.

5. Pravosuđe od strane naroda. Besplatno pravosuđe.

Njemačka radnička partija zahtijeva kao duhovni i moralni temelj države:

1. Opće i jednako narodno obrazovanje od strane države. Općeobavezno školovanje. Besplatno obrazovanje.

2. Slobodu nauke. Slobodu savjesti.« 4

⁷ Liga za mir i slobodu – građanska pacifistička organizacija. Godine 1867. osnovali su je u Švicarskoj malograđanski i građanski republikanci, kao i liberali, uz odlučno sudjelovanje Victora Hugoa, Giuseppea Garibaldija i drugih. Tokom 1867. i 1868. godine u radu Lige učestvovao je i Bakunjin. Liga je u početku, pod njegovim utjecajem, pokušavala da iskoristi Međunarodno udruženje radnika za svoje ciljeve. Izjave Lige da bi sa stvaranjem »Ujedinjenih država Evrope« bilo moguće okončati ratove, izazivale su iluzije i odvrćale od klasne borbe. 4 20

⁸ Ferdinand Lassalle, »Otvoreni odgovor Central-Comitéu o sazivanju Općeg njemačkog radničkog kongresa u Leipzigu«; objavljen 1863. u Cirihu. 5

⁹ Wilhelm Bracke, *Der Lassalle'sche Vorschlag*, Braunschweig 1873. 5

¹⁰ Ovo Bakunjinovo djelo izašlo je 1873. godine u Švicarskoj na ruskom jeziku pod naslovom »Государственность и анархія« bez navođenja autora i mjesta izdavanja.

Neosnovanost Bakunjinovih optužbi Marx je pokazao u konspektu Bakunjinove knjige (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 485 - 523). 6 11

¹¹ »Demokratisches Wochenblatt« – radnički list koji je izlazio u Lajpcigu od januara 1868. do septembra 1869. u redakciji Wilhelma Liebknechta. U decembru 1868. godine postao je organ sitnoburžoasko-demokratskog Saveza njemačkih radničkih udruženja, na čijem se čelu nalazio August Bebel.

List je u početku u izvjesnoj mjeri bio pod malograđanskim utjecajem Narodne stranke. Međutim, zahvaljujući naporima Marxa i Engelsa uskoro je

započeo borbu protiv lasalovstva. Propagirao je ideje Internacionale i objavljivao njene glavne dokumente. Na Ajzenaškom kongresu 1869. godine proglašen je centralnim organom Socijaldemokratske radničke partije i nazvan »Der Volksstaat« (vidi nap. 4). 6

- ¹² *Kritika Gotskog programa* (prema Marxu »Primjedbe na program njemačke radničke partije«) jedan je od najznačajnijih priloga raspravi o temeljnim programskim pitanjima naučnog komunizma. Spis rječito govori o Marxovoj borbi protiv oportunitizma. Kao i Engels u pismu Bebelu (vidi u ovom tomu, str. 3 - 7), Marx u svojim »Primjedbama« daje kritičku ocjenu nacrtu programa buduće ujedinjene socijaldemokratske radničke partije Njemačke.

Marxovu kritiku nacrtu programa Engels je prvi put objavio 1891. godine usprkos protivljenju oportunističkih članova partijskog rukovodstva. »Primjedbe« i prapratno pismo Wilhelmu Brackeu objavljeni su zajedno s predgovorom Friedricha Engelsa (vidi u ovom tomu str. 437 - 438) u tjedniku nemačke socijaldemokracije, u listu »Die Neue Zeite«, br. 18, 9. godina, 1. sveska, Štuttgart 1890 - 1891.

Sudeći po Engelsovom pismu Kautskom od 23. februara 1891, Engels je ipak morao pristati da ublaži neke posebno oštre polemičke formulacije.

Tekst koji se ovdje štampa zasniva se na Marxovoj prvobitnoj verziji. Original rukopisa darovao je Institutu marksizma-lenjinizma pri CK KP SS u jesen 1960. godine Marxov praunuk Marcel Charles Longuet.

- ¹³ U glavi pisma Marx je dodao slijedeću primjedbu: »N(ota) bene. Rukopis mora biti vraćen Vana, tako da mi u slučaju potrebe bude na raspolaganju.« 11
- ¹⁴ Autorizirani francuski prijevod prvog toma *Kapitala* štampan je u Parizu od 1872. do 1875. godine u nastavcima. 12
- ¹⁵ »*Kelnski proces komunistima*«. Riječ je o Marxovom djelu *Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu*, vidi u tomu 11. ovog izdanja, koje je »Volksstaat« prvi put u Njemačkoj objavio tokom 1874. godine u Lajpcigu u nastavcima i koje je 1875. godine izdano u nakladi lista kao knjiga. 12
- ¹⁶ *međunarodni statut* - »Opći statut i Organizaciona pravila Međunarodnog udruženja radnika«, usvojeni 1866. godine na Ženevskom kongresu Internacionale. Krajem septembra i u oktobru 1871. Marx i Engels pripremili su novo izdanje. Pri tom su uklonjene sve odredbe koje su prestale važiti, a sve izvršene izmjene i dopune obrazložene su u dodatku. Autentično njemačko izdanje izišlo je 1871. godine u Lajpcigu (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 360 - 372). 15
- ¹⁷ *Berlinski Marat* - očigledno ironičan naziv za Wilhelma Hasselmanna, koji je u to vrijeme u Berlinu bio glavni urednik organa lasalovskog Općeg njemačkog radničkog saveza, lista »Neuer-Social-Demokrat«, i koji je uz Wilhelma Liebknehta bio suautor nacrtu programa.
- »*Neuer-Social-Demokrat*« organ lasalovskog Općeg njemačkog radničkog saveza; izlazio je u Berlinu od 1871. do 1876. godine triput tjedno. Odražavao je politiku lasalovaca: prilagođavanje Bismarckovom režimu, očijukanje s vladajućim klasama Njemačke i oportunitizam i nacionalizam vođa lasalovaca. 19
- ¹⁸ *Bismarckov »Norddeutscher«, »Norddeutsche Allgemeine Zeitung«* - dnevnik koji je izlazio u Berlinu od 1861. do 1918. godine; šezdesetih do osamdesetih godina službeni organ Bismarckove vlade.
- Marx misli na uvodnik lista »Norddeutsche Allgemeine Zeitung«, br. 67, od 20. marta 1875. o socijaldemokratskom nacrtu programa; u tom uvodniku povodom tačke 5 piše: »Socijaldemokratska agitacija postala je mnogo opreznija: ona zatajuje Internacionalu...« 20

- ¹⁹ Friedrich Albert Lange, *Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft*, Duisburg 1865. 21

- ²⁰ »*L'Ateliers*« - francuski mjesečnik; izlazio je u Parizu od 1840. do 1850. godine;

organ obrtnika i radnika koji su bili pod utjecajem ideja kršćanskog socijalizma. List su uređivali predstavnici radnika; svaka tri mjeseca redakcija se birala iznova. 23

- ²¹ *Kulturkampf* (borba za kulturu) – Bismarckova borba uz podršku nacionalliberala protiv katoličke crkve koju je u parlamentu zastupala partija centra. «Njome je Bismarck samo ojačao borbeni klerikalizam katolika, nanio štetu stvarnoj kulturi, jer je u prvi plan stavio religiozne suprotnosti umjesto političkih i tako skrenuo pažnju određenih slojeva radničke klase i demokracije s neodložnih zadataka revolucionarne i klasne borbe na sasvim površan i građansko-lažan antiklerikalizam.» (V. I. Lenjin, Djela, tom 15, str. 405 - 406). 26
- ²² Ovo pismo Generalnom vijeću Međunarodnog udruženja radnika u Njujorku prvi put je objavljeno u *Briefe and Auszüge aus Briefen von Phil. Becker, Jos. Dietzgen, Friedrich Engels, Karl Marx u. A. an F. A. Sorge und Andere*, Stuttgart 1906, str. 145 - 146. 28
- ²³ *Okrružnica* – povjerljiva okružnica Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika od 16. maja 1875. o sazivanju konferencije u Filadelfiji. Taj dokument trebalo je da pripremi članove Internacionale na predstojeće službeno raspuštanje Međunarodnog udruženja radnika. 28
- ²⁴ *Radničko društvo (njemačka sekcija)* – riječ je o Njemačkom udruženju za obrazovanje radnika u Londonu, koje je početkom 1865. godine pristupilo Međunarodnom udruženju radnika kao njemačka sekcija.

Njemačko udruženje za obrazovanje radnika u Londonu osnovali su 7. februara 1840. godine Karl Schapper, Joseph Moll, Heinrich Bauer i drugi članovi Saveza pravednih. Pošto je bio organiziran Savez komunista, njegove čelije imale su u Radničkom udruženju vodeću ulogu. Godine 1847. i 1849 - 1850. u Udruženju su aktivno surađivali i Marx i Engels. Sedamnaestog septembra 1850. istupili su iz Udruženja zajedno s više istomišljenika jer se Udruženje u borbi između većine centralnog rukovodstva Saveza komunista, koju su predvodili Marx i Engels, i sektaške manjine (Willich, Schapper), koja je bila sklona avanturističkoj taktici, opredijelilo za manjinu.

Krajem pedesetih godina Marx i Engels ponovo su počeli sudjelovati u radu udruženja, koje je postojalo do 1918. godine, kada ga je engleska vlada raspustila. 28 50

- ²⁵ *Alijansisti* – članovi odnosno pristalice anarhističke organizacije Međunarodne alijanse socijalističke demokracije, koju su Bakunjin i drugi osnovali u Švicarskoj 1868. godine. U svoj program Alijansa je u prvom redu stavila tzv. izjednačavanje klasa i ukidanje svih oblika države, a negirala je borbu za osvajanje političke vlasti. Njen program naišao je na širok odaziv napose u industrijski slabo razvijenim krajevima Italije, Švicarske i drugih zemalja.

Godine 1868. i 1869. Alijansa je zamolila Generalno vijeće da je primi u Međunarodno udruženje radnika. Godine 1869. Generalno vijeće je pristalo, ali pod uvjetom da Alijansa prestane postojati kao samostalna međunarodna organizacija. Međutim, po prijemu Alijansa u Međunarodno udruženje radnika, njeni članovi zadržali su svoju vlastitu organizaciju i vođeni Bakunjinom borili se da zavladaju Međunarodnim udruženjem radnika. Nakon pada Pariske komune anarhisti su pojačali svoje djelovanje, pri čemu su naročito oštro napadali marksističku teoriju države, osobito diktaturu proletarijata, zahtjev za učvršćenjem samostalne političke radničke partije i principe demokratskog centralizma.

U septembru 1872. godine Haški kongres je s premoćnom većinom isključio iz redova Međunarodnog udruženja radnika vode Alijansa, Bakunjina i Guillaumea. 28 121

- ²⁶ «*La Plebe*» – talijanski list koji je u redakciji Enrica Bignamija izlazio od 1868. do 1875. godine, a od 1875. do 1883. godine u Milanu; 1871. izlazio je triput tjedno. U početku je bio organ lijevog krila građansko-demokratskih

- republikanaca, a od 1871. do 1873. glasilo sekcija Internacionale i zastupnik politike Generalnog vijeća. Među ostalim, «La Plebe» je vodio borbu protiv anarhizma, čemu je pridonio i Engels, koji je surađivao tokom 1871 - 1873. i 1877 - 1879. godine i redovno se dopisivao s Bignamijem. «La Plebe» je veoma zaslužan za stvaranje prve samostalne partije talijanskog proletarijata (vidi i u ovom tomu, str. 78 - 81). 28
- ²⁷ Engels je ovaj govor održao 22. januara 1876. godine na međunarodnom zboru koji je bio sazvan u čast godišnjice poljskog ustanka iz 1863. godine. Na zboru je sudjelovalo nekoliko desetina Poljaka, Čeha, Srba, Rusa, Nijemaca i Francuza. Predsjedavao je poljski socijalist Walery Wróblewski, član Međunarodnog udruženja radnika. Engels je govorio na njemačkom jeziku; nekoliko dana kasnije poslao je Wróblewskom francuski prijevod, vjerovatno radi prevodenja na poljski jezik. 30
- ²⁸ «*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*» – dnevnik koji je u redakciji Karla Marxa izlazio u Kelnu od 1. juna 1848. do 19. maja 1849. godine. Članovi uredništva bili su Friedrich Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath i Heinrich Bürgers. Kao borbeno glasilo proleterskog krila demokracije, list je postao odgovajatelj i pokretač narodnih masa za borbu protiv kontrarevolucije. Uvodnike o najvažnijim pitanjima njemačke i evropske revolucije pisali su uglavnom Marx i Engels. Odlučan i beskompromisan stav lista «*Neue Rheinische Zeitung*», njegov borbeni internacionalizam i politička otkrića izazvali su već u prvim mjesecima njegovog izlaženja hajku feudalno-monarhističke i građansko-liberalne štampe i progone pruske vlade, koji su poslije kontrarevolucionarnog prevrata u Pruskoj u novembru-decembru 1848. godine još više ojačali. Bez obzira na progone i policijske mjere kažnjavanja, list je odvažno zastupao interese revolucionarne demokracije a time i interese proletarijata. U maju 1849. godine, kad je kontrarevolucija općenito prešla u napad, pruska vlada je, pošto je Marxa već lišila pruskog prava građanstva, izdala naredbu o njegovom protjerivanju iz Pruske. Marxovo protjerivanje i represalije protiv ostalih članova redakcije, prisilili su uredništvo da obustavi izlaženje lista. Posljednji broj «*Neue Rheinische Zeitung*» (br. 301 od 19. maja 1849) štampan je crvenim tiskom. U oproštajnom proglasu radnicima Kelna urednici su izjavili «da će njihova posljednja riječ svuda i uvijek biti: *emancipacija radničke klase!*» «*Neue Rheinische Zeitung*» bio je «najbolji, nenadmašni organ revolucionarnog proletarijata» (Lenjin). 30
- ²⁹ Članak «*Pruska rakija u njemačkoj skupštini*» Engels je napisao u februaru 1876. godine. U njemu je podvrgao kritici mahinaciji pruskih junkera. Članak je štampan u «*Volksstaat*»-u i kao separat, a izazvao je velik bijes Bismarckove vlade. Potom je raspačavanje Engelsovog djela u Njemačkoj bilo zabranjeno. 32
- ³⁰ «*Kölnische Zeitung*» – dnevnik koji je izlazio od 1802. do 1946. godine; tokom revolucije 1848 - 1849. i zatim za vrijeme reakcije zastupao je oportunističku politiku pruske liberalne buržoazije. Kasnije je bio organ rajnske krupne buržoazije i Nacionalno-liberalne stranke. Sedamdesetih godina postao je glasilo Bismarcka. 32
- ³¹ *Dogadaji iz 1830* – julska revolucija 1830. godine u Francuskoj, pod čijim su utjecajem izbili ustanci i u Njemačkoj (naročito na jugu zemlje). 35
- ³² Prema grčkoj mitologiji Grci su za vrijeme pohoda na Troju zabunom započeli bitku s vojskom svoga saveznika Telefa, sina Heraklova. U toj bici Ahil je ranio Telefa i Telef je ozdravio zahvaljujući samo tome što su njegove rane bile posute strugotinama Ahilovog koplja. 35
- ³³ Prema predaji Correggio je izgovorio te riječi pred Raffaelovom slikom «*Sveta Cecilija*». 38

³⁴ Uredba o uredjenju okruga za pokrajine Prusku, Brandenburg, Pomeraniju, Poznanj, Šlesku i Sasku od 13. decembra 1872. poslužila je kao temelj za reformu uprave u Pruskoj.

Njome je ukinuto nasljedno pravo policijske vlasti zemljoposjednika na njihovoj zemlji, a uvedeni su izvjesni elementi mjesne samouprave, kao izborni općinski načelnici, okružne skupštine pri okružnim savjetima koje su se birale po staleškom sistemu itd. Reforma je trebala da učvrsti državni aparat i ojača centralnu vlast u interesu junckerstva. Junckerski zemljoposjednici u okruzima i u pokrajinama praktički su zadržali svoju vlast, jer su većinu izbornih službi zauzimali oni sami ili njihovi ljudi. 39

³⁵ Odlukom Bečkog kongresa Pruska je 1815. godine dobila dijelove Vestfalije zapadno od Elbe, područja na Rajni, vojvodstva Jilih i Berg, izborne kneževine Keln i Trijer i kneževinu Nešatel (Neuchâtel, Neuenburg) u Švicarskoj. 39

³⁶ Iz Schillerove pjesme »Die Götter Griechenlands« (»Bogovi Grčke«). 43

³⁷ Seriju članaka *Wilhelm Wolff* Engels je pisao od juna do novembra 1876. godine za časopis »Die Neue Welt«, koji je uređivao Wilhelm Liebknecht. Serija je komponirana tako da sadrži kratku ali potpunu sliku života jednog od najuglednijih njemačkih proleterskih revolucionera toga vremena, kojem je Marx posvetio prvi tom svog »Kapitala«. Marx je još ranije namjeravao da napiše Wolffovu biografiju (vidi njegovu već dovršenu skicu, koju je prvi put objavio časopis »Новая и Новейшая история«, br. 4, Moskva 1959, str. 105), ali kako u to vrijeme nije raspolagao svim potrebnim podacima o Wolffovom životu, odustao je od te namjere.

U svom napisu *Wilhelm Wolff* Engels opširno komentira i citira seriju članaka o položaju šleskih seljaka koju je Wolff 1848 - 1849. objavio u listu »Neue Rheinische Zeitung«. Ti članci predstavljaju dio sistematske propagande upravljene na pridobivanje seljačkih masa Njemačke.

Članci Wilhelma Wolffa *Šleske milijarde* stampani su 1886. godine u Hotingen-Cirihu kao brošura. Engels je napisao uvod, pri čemu je upotrebio prvi dio ovdje objavljenog spisa, u koji je unio nekoliko manjih dopuna a citate iz Wolffovih članaka i njihov komentar zamijenio je kraćim odlomkom. Drugi dio uvoda, odjeljak »O povijesti pruskih seljaka«, napisao je Engels 1885. godine. 45

³⁸ Riječ je o djelu *Njemačka ideologija*, na kojem su Marx i Engels radili tokom 1845. i 1846. godine. 47

³⁹ Najnovija istraživanja utvrdila su, između ostalog, da Wilhelm Wolff nije rođen u Tarnau (Tarnów) kod Frankenštajna (Zabkowice Śląskie), nego u selu Tarnau (Tarnawa) u okrugu Švajdnic (Swidnica). Osim toga, utvrđeno je da je Wilhelm Wolff pušten iz zatvora 30. jula 1838. godine. 47

⁴⁰ *Bundestag* (Savezna skupština) – centralni organ Njemačkog saveza, koji je pod stalnim predsjedništvom Austrije zasjedao u Frankfurtu na Majni i postao uporište njemačke reakcije. 48

⁴¹ »*Demagozi*« – tako su u zaključcima Karlsbadske konferencije ministara njemačkih država u avgustu 1819. godine nazvani učesnici opozicionog pokreta njemačke inteligencije, koji su u periodu nakon Bečkog kongresa bili protiv reakcionarnog poretka u njemačkim državama. »*Demagozi*« su organizirali političke manifestacije na kojima su zahtijevali ujedinjenje Njemačke. Borba protiv »demagoga« obnovljena je kad je u Evropi pod utjecajem francuske julske revolucije (1830) porastao opozicioni pokret. Kao pravni osnov za tadašnje progone demagoga poslužila su načela o »zaštiti pravnog stanja« u njemačkim saveznim državama, koja su bila izložena u završnom protokolu Bečkih konferencija (12. juna 1834). 48

⁴² Pismo Wilhelma Wolffa Fritzu Reuteru od 30. decembra 1863. godine, koje

- Engels spominje, objavljeno je prvi put u časopisu »Zeitschrift für Geschichtswissenschaft«, 6. sveska, Berlin 1957, str. 1244 - 1245. 48
- ⁴³ U pismu Fritzu Reuteru 30. decembra 1863. godine Wilhelm Wolff je spomenuo da je rukopis jednog od njegovih članaka, koji je bio pao u ruke pruske policije, posluzio kao povod da se protiv njega pokrene sudski postupak zbog povrede zakona o štampi. 50
- ⁴⁴ »*Deutsche-Brüsseler-Zeitung*« – list koji su osnovali njemački politički emigranti u Briselu; izlazio je od 3. januara 1847. do februara 1848. godine dva puta tjedno. U početku je pravac tom listu davao njegov izdavač i urednik Adalbert von Bornstedt, sitnoburžoaski demokrat. Bornstedt je pokušavao da pomiri različita shvatanja radikalnog i demokratskog tabora. Međutim, list je pod utjecajem Marxa i Engelsa i njihovih istomišljenika od ljeta 1847. godine sve više zastupao revolucionarno-demokratske i komunističke ideje. Od septembra 1847. godine Marx i Engels stalno su surađivali i neposredno utjecali na pravac lista, a u posljednjim mjesecima 1847. oni su u stvari vodili redakciju. Zahvaljujući Marxu i Engelsu list je postao organ Saveza komunista, koji je u to vrijeme formiran. 50 83
- ⁴⁵ *Njemačko radničko društvo* u Briselu osnovali su krajem augusta 1847. godine Marx i Engels radi političkog obrazovanja njemačkih radnika koji su živjeli u Belgiji i radi njihova upoznavanja s idejama naučnog komunizma. Udruženje je pod vodstvom Marxa i Engelsa i njihovih suboraca postalo legalni centar koji je okupljao revolucionarne proleterske snage u Belgiji. Najnapredniji članovi Udruženja pristupili su briselskoj ćeliji Saveza komunista. Njemačko radničko društvo obustavilo je svoju djelatnost uskoro nakon februarske revolucije u Francuskoj 1848. godine, kada je belgijska policija uhapsila i protjerala većinu njegovih članova. 50 83 151
- ⁴⁶ *Demokratsko društvo u Kelnu* osnovano je u aprilu 1848. godine. Uz sitnoburžoaske demokrate, njegovi članovi bili su i radnici. Marx i Engels stupili su u Demokratsko društvo da bi mogli utjecati na radnike i potaći sitnoburžoaske demokrate na odlučniju akciju. Marx je bio član rukovodstva tog Društva. Zajedno s Engelsom i ostalim članovima uredništva lista »*Neue Rheinische Zeitung*« uspio je da se na zborovima Demokratskog društva prihvate zaključci, koji su ukazivali na izdajničku politiku pruske vlade i osuđivali neodlučan stav berlinske i frankfurtske skupštine. U aprilu 1849. godine kad su započeli rad na osnivanju proleterske partije, Marx i njegove pristalice odvojili su se i organizaciono od sitnoburžoaske demokracije i istupili iz Demokratskog društva. 51
- ⁴⁷ *Primirje u Malmeu* sklopljeno je 26. augusta 1848. godine između Pruske i Danske s trajanjem od sedam mjeseci. Rat protiv Danske započeo je narodnim pokretom u kneževinama Šlezvig i Holštajn, a predstavljao je dio revolucionarne borbe njemačkih patriota za jedinstvo Njemačke. Vlade njemačkih država, u prvom redu Pruske, bile su pod pritiskom narodnih masa primorane da sudjeluju u tom ratu. Međutim, vladajući krugovi Pruske u stvarnosti su sabotirali vojne operacije i u augustu 1848. godine pristali su da sklope primirje. Tako su revolucionarno-demokratske tekovine u Šlezvig-Holštajnu bile uništene a danska vladavina u ovim kneževinama u stvari produžena. Time je Pruska odstupila od planova Njemačkog saveza u čije se ime rat vodio. Frankfurtska Narodna skupština, iako se u početku protivila, odobrila je 16. septembra 1848. godine uvjete primirja. Slijedećeg dana protiv te odluke protestiralo je 20 000 demokrata na Pflingstweideu kod Frankfurta na Majni. U samom Frankfurtu došlo je 18. septembra do borbe na barikadama protiv pruskih i austrijskih trupa. Rat između Pruske i Danske nastavljen je krajem marta - početkom aprila 1849. a okončan je u julu 1850. godine pobjedom Danske. Kneževine Šlezvig i Holštajn ostale su i dalje u danskom posjedu. 52

- ⁴⁸ *Ustavotvorno-sporazumaška skupština* – tako su Marx i Engels nazvali prusku Narodnu skupštinu, koja je u Berlinu u maju 1848. bila sazvana »u sporazumu s krunom« da izradi ustav. Prihvaćanjem te formulacije pruska Narodna skupština odrekla se principa narodnog suvereniteta. 52
- ⁴⁹ *Unter Hutmacher* – ulica u Kelnu. 52
- ⁵⁰ *«Preußischer Staats-Anzeiger»* – službeni organ pruske vlade; izlazio je od maja 1848. do jula 1851. godine u Berlinu. Od 1819. do 1848. list je pod nazivom *«Allgemeine Preußische Staats-Zeitung»* bio poluslužbeni organ pruske vlade. 54
- ⁵¹ *galicijski prizori bijesa* – veliki seljački ustanak u februaru i martu 1846. godine u Galiciji. 55
- ⁵² *medijatizirano visoko plemstvo* – bivši zemljoposjednici koji su samostalno vladali; posjedovali su brojna isključiva prava, posebno na području sudske i policijske vlasti, te kod postavljanja činovnika. Zajedno s knezovima koji su vladali, sačinjavali su visoko plemstvo. 60
- ⁵³ arhibukači (Heuler, Erzheuler) – pogrdan naziv za građanske branitelje ustava, koji su im za vrijeme revolucije u Njemačkoj 1848 - 1849. godine nadjenuli demokrati. 60
- ⁵⁴ Buntovnici (Wühler) – ime kojim su građanski branitelji ustava nazivali republikanske demokrate tokom 1848. i 1849. godine u Njemačkoj. 71
- ⁵⁵ Vidi *Papiers et correspondance de la famille impériale*, štampane 1871. godine. 73 85
- ⁵⁶ Iz pisma Marxa, Engelsa i gospode Marx proizlazi da je Wolff preselio u Manchester već u septembru 1853. godine. 74
- ⁵⁷ Landver (domobranstvo) – u početku opće naoružanje zemlje, poziv na obranu zemlje svim vojno sposobnim osobama; s uvođenjem stajaće vojske demobranstvo je izgubilo taj smisao; tek s većom potrebom za vojskom u napoleonskim ratovima ponovo u prvobitnom značenju. Uredba o domobranstvu iz 1815. godine dijelila je domobranstvo na dva poziva. Prvi je obuhvaćao sve muškarce od 26. do 32. godine starosti koji su bili otpušteni iz vojske (islužene rezerviste) i služio je, pored stajaće vojske, za formiranje ubojnih snaga; drugi poziv obuhvaćao je muškarce od 32. do 40. godine za posade u tvrđavama. Prema pruskim zakonima domobranstvo se moglo sazvati samo u slučaju rata. 77
- ⁵⁸ Ovdje i nadalje Engels citira Bakunjinovo pismo španjolskom socijalistu Franciscu Mori od 5. aprila 1872. godine; zajedno s drugim dokumentima Alijanse pismo je objavljeno u 11. odjeljku Marxovog i Engelsovog spisa *«L'Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs»*, koji je u njemačkom prijevodu pod naslovom *«Zavjera protiv Međunarodnog udruženja radnika»* objavljen 1874. godine u Braunšvajgu (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 379 - 380). Engels je sudjelovao u redigiranju i prevodenju tog teksta. 78
- ⁵⁹ Heinrich Heine, *«Mlade patnje»* (*«Junge Leiden»*), pjesma iz *Knjige pjesama* (Buch der Lieder). 79
- ⁶⁰ *«Bulletin de la Fédération Jurassienne de l'Association Internationale des Travailleurs»* – organ švicarskih anarhista; izlazio je u Sonviljeu (Sonvillier), na francuskom jeziku od 1872. do 1878. godine u početku dva puta mjesečno, a od jula 1873. triput tjedno u redakciji Guillaumea. 80
- ⁶¹ *«Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe»* – dnevnik; izlazio je u Kelnu od 1. januara 1842. do 31. marta 1843. godine. Osnovali su ga predstavnici rajnske buržoazije koji su se nalazili u opoziciji prema pruskom apsolutizmu. U listu su surađivali i neki mladohegelovci. Od aprila 1842. godine Karl

Marx bio je suradnik »Rheinische Zeitung«, a od oktobra iste godine glavni urednik. List je objavljivao i članke Friedricha Engelsa. Pod Marxovim uredništvom dobijao je sve izrazitiji revolucionarno-demokratski karakter. Taj pravac lista i stalni porast njegove popularnosti u Njemačkoj izazivali su zabrinutost i nezadovoljstvo vladajućih krugova i oštre napade reakcionarne štampe. Devetnaestog januara 1843. pruska vlada izdala je naredbu kojom je do zabrane lista, predviđene od 1. aprila 1843, uvela nad listom naročito strogo cenzuru. 82

⁶² »Deutsch-Französischen Jahrbücher« izlazili su u Parizu u redakciji Karla Marxa i Arnolda Rugea na njemačkom jeziku. Štampan je samo prvi dvobroj u februaru 1844. godine; uz priloge A. Rugea, H. Heinea, M. Hessa i dr. sadržavao je Marxove radove *Prilog jevrejskom pitanju* i *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*. Uvod, kao i radove Friedricha Engelsa – *Nacrta za kritiku nacionalne ekonomije i Položaj Engleske*. »Past and Present« by Thomas Carlyle. London 1843. Ti radovi označavaju Marxov i Engelsov definitivni prelaz na komunizam. Glavni razlog što je časopis prestao izlaziti bio je u principijelnom neslaganju Marxovih shvaćanja s pogledima gradanskog radikala Rugea. 83

⁶³ U januaru 1845. godine francuska vlada izdala je pod pritiskom pruske vlade naredbu o protjerivanju Karla Marxa i ostalih suradnika lista »Vorwärts« iz Francuske. 83

⁶⁴ »Kreuz-Zeitung« – »Neue Preußische Zeitung« – dnevnik osnovan u junu 1848. godine u Berlinu; bio je organ kontrarevolucionarne dvorske kamarile i pruskog junkerstva. List je nazvan »Kreuz-Zeitung« jer je u svom naslovu nosio domobranski krst (Željezni krst). 84

⁶⁵ »Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue« – časopis koji su Marx i Engels pokrenuli u decembru 1849. i izdavali do novembra 1850. godine. Časopis je bio teorijski i politički organ Saveza komunista, nastavak lista »Neue Rheinische Zeitung« (vidi nap. 28), koji su Marx i Engels izdavali u Kelnu za vrijeme revolucije 1848 - 1849. godine. Od marta do novembra 1850. izašlo je šest sveski časopisa (posljednja kao dvobroj 5 - 6). Časopis se redigirao u Londonu, a štampao u Hamburgu. Na naslovnoj strani bio je naveden i Njujork jer su Marx i Engels željeli da se rastura i među njemačkim emigrantima u Americi. Najveći broj priloga (članaka, međunarodnih pregleda, recenzija) napisali su Marx i Engels. U časopisu su angažirali i svoje pristalice Wilhelma Wolffa, Weydemeyera i Eccariusa. Od radova osnivača marksizma časopis je, između ostalog, objavio: Marxove *Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850*, Engelsovu *Njemačku kampanju za državni ustav* i *Njemački seljački rat*, kao i više drugih radova (vidi u 10. tomu ovog izdanja). Uslijed policijskih represalija u Njemačkoj i nedostatka finansijskih sredstava časopis je prestao izlaziti. 84

⁶⁶ »New-York Daily Tribune« – američki list koji je izlazio od 1841. do 1924. godine. Osnovao ga je poznati američki novinar i političar Horace Greeley. Do sredine pedesetih godina bio je organ lijevog krila američkih vigovala, a zatim glasilo Republikanske stranke. Četrdesetih i pedesetih godina list je zauzimao napredan stav i istupao je protiv ropstva. U njemu je surađivalo nekoliko poznatih američkih pisaca i novinara; jedan od urednika bio je od kraja četrdesetih godina Charles Dana, koji se nalazio pod utjecajem utopijskog socijalizma. Marx je surađivao od augusta 1851. do marta 1862. godine; velik broj članaka za »New-York Daily Tribune« napisao je na Marxovu molbu Engels. Marxovi i Engelsovi članci obrađivali su važna pitanja radničkog pokreta, unutrašnje i vanjske politike i ekonomskog razvika evropskih zemalja, pitanja kolonijalne ekspanzije i nacionalnooslobodilačkog pokreta u potlačenim i zavisnim zemljama i niz drugih problema. U vrijeme kad je u Evropi reakcija opet ojačala, Marx i Engels su iskoristili ovaj napredni, veoma rasprostranjeni američki list da na osnovu činjenica podvrnu kritici slabosti kapitalističkog društva, analiziraju njegove unutrašnje proturječnosti i da ukažu na ograničeni karakter gradske demokracije.

U martu 1862. godine, za vrijeme građanskog rata u SAD, Marx je prestao surađivati u listu. Odlučnu ulogu pri raskidu odnosa između »New-York Daily Tribune« i Marxa imala je činjenica što je sve veći broj članova redakcije bio za kompromis s robovlasničkim državama, protivno prijašnjim naprednim stavovima tog lista. 85

- ⁶⁷ »Das Volk« – tjednik; izlazio je u Londonu na njemačkom jeziku od 7. maja do 20. augusta 1859. godine. Bio je službeni organ Njemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu, a osnovao ga je njemački publicist i malograđanski demokrat Elard Biscamp. Od 2. broja u listu je neslužbeno surađivao i Marx; pomagao je, savjetovao, redigirao članke, organizirao sabirne akcije itd. Jedanaestog jula 1859. godine u broju 6, redakcija je službeno objavila da u listu suraduju Marx, Engels, Freiligrath, Wilhelm Wolff i Heinrich Heise. Otada je Marx u stvari bio urednik lista, koji je postao organ proleterskih revolucionera. Početkom jula Marx je preuzeo cjelokupno vodstvo.

»Das Volk« je objavio Marxov predgovor njegovom spisu *Prilog kritici političke ekonomije* i niz drugih članaka Marxa i Engelsa. Ukupno je štampano 16 brojeva. Uslijed nedostatka sredstava list je prestao izlaziti 20. augusta 1859. godine. 85

- ⁶⁸ Osobito snažna privredna kriza zahvatila je 1873. godine Austriju, Njemačku, SAD, Englesku, Francusku, Holandiju, Belgiju, Italiju, Rusiju i druge zemlje. 88

- ⁶⁹ Pismo uredništvu časopisa »Отечественныя Записки« Marx je napisao uskoro nakon objavljivanja članak ideologa narodnjaka N. K. Mihailovskog *Karl Marx pred sudom g. Žukovskog* (štampanog u br. 10 časopisa »Отечественныя Записки«, oktobar 1877). Međutim, Marx nije poslao to pismo. Engels ga je poslije Marxove smrti našao među njegovim papirima, napravio nekoliko prepisa i jedan od njih poslao s popratnim pismom 6. marta 1884. godine u Ženevu Veri Ivanovnoj Zasulič, koja je bila član grupe Oslobođenje rada.

Prevedeno na ruski jezik, pismo je objavljeno 1886. godine u broju 5 lista »Вѣстникъ народной воли« i u oktobru 1888. u listu »Юридический Вѣстникъ«. Njemački prijevod izašao je u listu »Der Sozialdemokrat« 3. juna 1887. godine u Cirihu.

Izvatke iz tog pisma Engels daje u svom *Pogovoru uz spis »O društvenim odnosima u Rusiji«* (objavljenom u 29. tomu ovog izdanja) u njemačkom prijevodu.

»Отечественныя Записки« – literarno-politički časopis, izašao je prvi put 1820. godine u Petrogradu; od 1839. godine nadalje bio je jedan od najboljih naprednih časopisa svoga vremena. Član redakcije bio je, između ostalih, i V. G. Bjelinski; surađivao je i A. I. Hercen. Kad je Bjelinski bio isključen iz redakcije (1846), značaj časopisa počeo je opadati. Godine 1868. uredništvo su preuzeli N. A. Nekrasov i M. J. Saltykov-Ščedrin; oko sebe su okupili revolucionarnu demokratsku inteligenciju i časopis se iznova razvio. Poslije smrti Nekrasova (1877) postao je glasilo narodnjaka.

»Отечественныя Записки« bili su neprestano izloženi progonima cenzure; caristička vlada zabranila je časopis u aprilu 1884. godine. 19

- ⁷⁰ Karl Marx, *Le Capital*, Pariz 1875. Razlike između teksta ovog citata i teksta u 21. tomu ovog izdanja, str. 632, objašnjavaju se time što Marx ovdje citira prema francuskom izdanju, za koje kaže da »ima naučnu vrijednost nezavisno od originala«. 92

- ⁷¹ Neuspjeli atentat na Bismarcka izvršen je 7. maja 1886. godine u Berlinu. 96

- ⁷² *Kriza u Francuskoj* – sukob koji je izbio poslije izbora 1876. godine između monarhističkih krugova i republikanske većine u poslaničkoj skupštini. U sukobu je pobijedila skupština i u Francuskoj se učvrstila parlamentarna republika. 96

- ⁷³ Godine 1877. borba radničke klase protiv poduzetnika poprimila je u SAD ši-

roke razmjere. Jedan od najvećih događaja te borbe, štrajk željezničara u julu 1877. godine, bio je izazvan desetpostotnim sniženjem nadnica na tri glavne željezničke linije prema zapadu (Pennsylvanija, Baltimore-Ohio i New-York Central-Railway). Štrajk je ugušen tek krvavim terorom vladinih trupa i Nacionalne garde (National Guard, neka vrst milicije). 97

⁷⁴ Rusko-turski rat 1877 - 1878. godine. 97

⁷⁵ Ovaj članak Engels je napisao za njujorški tjednik «The Labor Standard», koji je od 1876. do 1900. godine izdavao MacDonnel, jedan od onih funkcionera irskog radničkog pokreta koji su emigrirali u SAD. Njemački prijevod objavljen je u časopisu «Die Gesellschaft» (8. godina, 1931, 2. tom). 90

⁷⁶ Riječ je o djelatnosti anarhista. 101

⁷⁷ Prilikom jedne pobune u godini 1877. anarhisti su se dočepali malog grada Letina u provinciji Benevent u južnoj Italiji; pobunu je policija vrlo brzo ugušila. 104

⁷⁸ Tri londonska krojača iz ulice Tooley navodno su podnijela Donjem domu žalbu, koja počinje riječima: «Mi, narod Engleske . . .» 105

⁷⁹ Riječ je o Novoj madridskoj federaciji, koju su 8. jula 1872. godine osnovali članovi redakcije lista «La Emancipación» pošto ih je anarhistička većina isključila iz Madridske federacije. Povod isključenju bila su otkrića o djelatnosti tajne Alijanse u Španiji, koja je objavio «Emancipación». U osnivanju i djelovanju Nove madridske federacije velikim dijelom sudjelovao je Paul Lafargue. Nova madridska federacija borila se protiv širenja anarhističkog utjecaja u Španiji, propagirala ideje marksovskog socijalizma i zalagala se za osnivanje samostalne proleterске partije u Španiji. Engels je bio također suradnik «Emancipación»-a. Članovi Nove madridske federacije organizirali su Socijalističku radničku partiju Španije, koja je osnovana 1879. godine. 105

⁸⁰ «O Protesto» – portugalski socijalistički tjednik osnovan 1875. godine u Lisabonu. 106

⁸¹ Tjednik «Narodna volja» izlazio je u Smederevu (Srbija) od decembra 1875. do juna 1876. godine. 108

⁸² Ovaj članak objavljen je u njemačkom prijevodu u listu «Berliner freie Presse» 16. juna 1878, u «Vorwärts»-u 21. juna 1878. i u drugim listovima. «Vorwärts» u bilješci od 28. juna 1878. napominje da u prijevodu postoje greške.

Ovdje štampani tekst zasniva se na tekstu u listu «Daily News».

«The Daily News» – liberalni dnevnik, organ industrijske buržoazije; izlazio je od 1846. do 1930. u Londonu. 115

⁸³ «National-Zeitung» – dnevnik; izlazio je u Berlinu od 1848. do 1915; pedesetih godina zastupao je liberalni pravac; od 1915. godine «8-Uhr-Abendblatt/National-Zeitung». 115

⁸⁴ «Staats-Anzeiger», «Königlich Preussischer Staats-Anzeiger» – službeni organ pruske vlade; pod tim naslovom izlazio je od 1851. do 1871. godine u Berlinu. 115

⁸⁵ «Der Vorbote» – mjesečnik, službeni organ njemačkih sekcija Internacionale u Švicarskoj; izlazio je na njemačkom jeziku od 1866. do 1871. u Ženevi. Odgovorni urednik bio je Johann Philipp Becker. Časopis je zastupao politiku Marxa i Generalnog vijeća, sistematski objavljivao dokumente Medunarodnog udruženja radnika i izvještavao o djelatnosti sekcija Internacionale u raznim zemljama. 115

⁸⁶ Njemačka oklopnača «Grosser Kurfürst» potonula je 31. maja 1878. u Doverskom moreuzu kod Foukstona u sudaru s brodom «König Wilhelm». 116

⁸⁷ Ovo pismo objavljeno je u neznatno skraćenom obliku u listovima «Frankfurter

Zeitung und Handelsblatt» 29. juna 1878 (br. 180), »Vossische Zeitung» 2. jula 1878 (br. 152) i u »Vorwärts«-u 5. jula 1878. godine (br. 78). 117

- ⁸⁸ Članak *Historija Međunarodnog udruženja radnika od g. George-a Howella* Marx je napisao početkom jula 1878. kao odgovor na članak G. Howella o povijesti Međunarodnog udruženja radnika, koji je objavio časopis »The Nineteenth Century».

U svom napisu Howell iznosi neistinite tvrdnje o povijesti Internacionalne i o Marxovoj ulozi u Međunarodnom udruženju radnika. Uredništvo časopisa »The Nineteenth Century» nije pristalo da objavi Marxov članak, pa je on stoga štampan u časopisu »The Secular Century». Ovaj časopis imao je ateističko-republikanski karakter, a njegova urednica, Harriet Law, bila je član Internacionalne. Njemački prijevod Marxovog članka objavljen je u časopisu »Die Neue Zeit», br. 1, 20. godina, 1. tom, 1901 - 1902, str. 585 - 589. 119

- ⁸⁹ »The Nineteenth Century» - liberalni mjesečnik, izlazio je pod tim imenom od 1877. do 1900. godine u Londonu. 119

- ⁹⁰ Howell je Londonsku konferenciju, koja je održana od 25. do 29. septembra 1865, nazvao kongresom; na njoj su sudjelovali članovi Centralnog vijeća i vode pojedinih sekcija.

Konferencija je saslušala izvještaj Centralnog vijeća, odobrila njegov finansijski izvještaj i dnevni red predstojećeg kongresa. Ova Londonska konferencija, čijim je pripremanjem i provođenjem rukovodio Marx, imala je značajnu ulogu u periodu stvaranja i organizacionog utvrđivanja Internacionalne. 119

- ⁹¹ Ovo Martinovo pismo objavio je list »Le Siècle» 14. oktobra 1865.

»Le Siècle» - dnevnik, izlazio je od 1836. do 1939. u Parizu. Četrdesetih godina 19. stoljeća zastupao je shvaćanja onog dijela malograđanstva koji se u svojim zahtjevima ograničavao na umjerene reforme; pedesetih i šezdesetih godina organ umjerenih republikanaca. 119

- ⁹² *Novi zavjet*, Evandjelje po Luci, 17, 26. 120

- ⁹³ Adresu Abrahamu Lincolnu Marx je pisao između 22. i 29. novembra 1864. Odluku da Lincolnu čestita što je ponovo izabran za predsjednika, Centralno vijeće (kasnije Generalno vijeće) donijelo je 22. novembra.

Marxov tekst adrese Lincolnu Centralno vijeće jednoglasno je usvojilo 29. novembra 1864. i poslalo predsjedniku Lincolnu preko američkog ambasadora u Londonu, Adamsa. 28. januara 1865. Centralno vijeće primilo je Lincolnov odgovor. Pročitao je na sjednici Vijeća 31. januara i objavljen u »Times«-u 6. februara 1865. Kako Marx primjećuje u svom pismu Wilhelmu Liebknechtu u februaru 1865, od svih Lincolnovih odgovora na čestitke koje su mu poslane razne organizacije samo odgovor Međunarodnom udruženju radnika nije predstavljao običnu formalnu potvrdu o prijemu. 120

- ⁹⁴ »The Commonwealth» - engleski tjednik, organ Centralnog odnosno Generalnog vijeća Internacionalne; izlazio je od februara 1866. do jula 1867. u Londonu. Marx je bio član uredničke komisije do juna 1866; od februara do aprila 1866. urednik je bio Eccarius. List je objavljivao izvještaje sa sjednica Generalnog vijeća i dokumente Internacionalne. Zahvaljujući kompromisnoj politici voda tredjuniona, koji su ušli u redakciju, časopis je za vrijeme borbe za izbornu reformu promijenio svoj pravac i postao u stvari organ radikalne buržoazije. 121

- ⁹⁵ *Fenijanski nemiri*. - U februaru-martu 1867. dugo pripremani oružani ustanak fenijanaca pretrpio je poraz, izolirane pobune u pojedinim grofovijama bile su ugušene, a brojne vode uhapšene i suđene.

Tajna organizacija fenijanaca osnovana je krajem pedesetih godina među irskim emigrantima u Americi a kasnije i u samoj Irskoj. Zbog svoje zavjereničke taktike i uslijed nedostataka sektaškog i buržoasko-nacionalističkog karaktera, fenijanci su bili izolirani od širokih slojeva irskog naroda. Marx i Engels

često su ukazivali na slabosti fenijanskog pokreta, ali su cijenili njegov revolucionarni karakter i nastojali da fenijance skrenu na put masovne borbe i na zajedničke akcije s engleskom radničkom klasom. 121 276

- ⁹⁶ *Francuska seljačka skupština* – prezriv naziv za narodnu skupštinu koja se u februaru 1871. godine sastala u Bordou. Njenu većinu sačinjavali su reakcionarni monarhisti, zemljoposjednici, činovnici, rentijeri i trgovci, koji su bili izabrani u seoskim izbornim okruzima. Od 630 poslanika skupštine bilo je oko 430 monarhista.

Krajem 1871. godine Narodna skupština provela je istragu o Pariskoj komuni. Rezultat istrage bio je objavljen pod naslovom «Enquête parlementaire sur l'insurrection du 18 mars 1871». 122

- ⁹⁷ *Cirkularno pismo* Marxa i Engelsa od 17 - 18. septembra 1879. imalo je karakter internog partijskog materijala. O tome svjedoče njegov sadržaj i Marxove i Engelsove izjave o njemu. U pismu Sorgeu 19. septembra 1879. Marx taj dokument naziva «okružnicom» predviđenom «za privatnu upotrebu među njemačkim partijskim vodama».

Koncept cirkularnog pisma Engels je dovršio sredinom septembra. Sedamnaestog septembra, pošto se Marx vratio s oporavka u London, obojica su još jednom zajedno pregledali i formulirali konačni tekst.

Ovo cirkularno pismo je prvi put objavio časopis «Die Kommunistische Internationale», 12. g., 1. polugodište, Berlin 1931, str. 1012 - 1024. 126

- ⁹⁸ «*Richtersches Jahrbuch*», «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik» – časopis reformističkih tendencija; izdavao ga je Karl Höchberg (pod pseudonimom dr Ludwig Richter) od 1879. do 1881. u Cirihi. 126

- ⁹⁹ *Partijski organ koji treba da se osnuje* – riječ je o «Sozialdemokrat»-u (vidi i nap. 118), koji se u to vrijeme pripremao za štampu. 126

- ¹⁰⁰ «*Die Laterne*» – njemački socijaldemokratski satirički tjednik; izlazio je od decembra 1878. do juna 1879. u Briselu u redakciji Karla Hirscha. Časopis je kritizirao oportunističke tendencije u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji, koje su izbile naročito kad je na snagu stupio zakon protiv socijalista. 126

- ¹⁰¹ «*Die Freiheit*» – njemački tjednik anarhističkog karaktera; osnovao ga je u Londonu početkom 1879. godine Johann Most, koji je uglavnom bio i njegov urednik. List je izlazio u Londonu (1879 - 1882), u Švicarskoj (1882) i u Njujorku (1882 - 1908) Marx i Engels često su kritizirali Mosta i njegov list. 131

- ¹⁰² «*Vorwärts*» – centralni organ njemačke Socijalističke radničke partije poslije Gotskog kongresa 1876. godine; od oktobra 1876. izlazio je u Lajpcigu. Stupanjem na snagu zakona protiv socijalista, list je u oktobru 1878. prestao izlaziti. 133

- ¹⁰³ Riječ je o članku potpisanom s tri zvjezdice, koji su napisali Karl Höchberg, Eduard Bernstein i Karl August Schramm. Članak je objavljen u časopisu «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik», 1. g., 1. polovina, Zürich-Oberstrass 1879, str. 75 - 96. 134

- ¹⁰⁴ *18. mart 1848* – početak i vrhunac buržoaskodemokratske revolucije 1848 - 1849. godine. Kao reakcija na naredbu prijestolonasljednika Wilhelma da se berlinski zborovi i demonstracije masa razjure uz upotrebu sile, izbile su toga dana borbe na barikadama. 136

- ¹⁰⁵ *Krah od 1873* – kriza s kojom je u Njemačkoj završio takozvani period ludih špekulacija.

«Špekulanti», naziv za njemačke poduzetnike sedamdesetih godina prošlog stoljeća koji su poslije rata 1870 - 1871. godine, špekulirajući s novcem koji je Francuska plaćala na ime ratne otštete, veoma razvili svoje poslove. 137 141

- ¹⁰⁶ *Oktobarski zakon* – iznimni zakon protiv njemačkog radničkog pokreta; Rajhstag

ga je usvojio u oktobru 1878. U povijest radničkog pokreta ušao je kao zakon protiv socijalista. 137

- ¹⁰⁷ *«Die Zukunft»* – časopis reformističkih tendencija; izlazio je od oktobra 1877. do novembra 1878. u Berlinu. Izdavač časopisa bio je Karl Höchberg. Marx i Engels oštro su kritizirali časopis zbog njegovih pokušaja da skrene partiju na reformistički put.
«Die Neue Gesellschaft» – reformistički mjesečnik; izlazio je od oktobra 1877. do marta 1880. u Cirihi; izdavao ga je dr F. Wiede. 138

- ¹⁰⁸ *Socijalizam gospodina Bismarcka* – ovaj članak Engels je pisao krajem februara 1880. Objavljen je u 7. i 10. broju lista *«L'Égalité»*; pišući članak Engels je koristio podatke iz knjige Rudolpha Meyera *«Politički špekulanti i korupcija u Njemačkoj»*, Lajpcig 1877.

«L'Égalité» – francuski socijalistički tjednik; 1877. godine izdavao ga je Jules Guesde; od 1880. do 1883. organ francuske radničke partije u Parizu. List je izlazio u šest serija. U prvoj, drugoj i trećoj seriji kao tjednik (ukupno 113 brojeva); u četvrtoj i petoj kao dnevnik (ukupno 56 brojeva). Od šeste serije, u kojoj je trebalo da izlazi kao tjednik, štampan je samo jedan broj 1886. godine. Pojedine serije razlikuju se svojim podnaslovima.

Osim Engelsovog *Socijalizma gospodina Bismarcka*, list *«L'Égalité»* objavio je i Marxove napise *Uvod za program francuske radničke partije i O «Bijedi filozofije»* (vidi u ovom tomu, str. 196. i 189). 140

- ¹⁰⁹ *Crédit mobilier* (Société générale de crédit mobilier) – francuska akcionarska banka; osnovala su je braća Péreire, a zakonski je priznata dekretom od 18. novembra 1852. Glavni posao *Crédit mobilier* bilo je špekuliranje kreditima i osnivanje industrijskih i drugih poduzeća. Banka je sudjelovala u izgradnji željeznica u Francuskoj, Austriji, Mađarskoj, Švicarskoj, Španiji i Rusiji. Najveće prihode ostvarivala je burzovnim špekulacijama s vrijednosnim papirima akcionarskih društava koja je osnovala. Emisijom akcija, za koje su garanciju pružali samo vrijednosni papiri drugih poduzeća kojima je raspolagala, banka je dobivala sredstva koja je opet koristila za kupovinu akcija najrazličitijih društava. Na taj način jedan te isti imetak postajao je izvor fiktivnog kapitala dvostrukog obima: u formi akcija određenog poduzeća i u formi akcija banke *Crédit mobilier*, koja je to poduzeće financirala i prekupljivala njegove akcije. Banka je bila usko povezana s vladom Napoleona III i uživala je njenu zaštitu. Bankrotirala je 1867. godine, a 1871. provedena je njena likvidacija. Na pravi karakter banke *Crédit mobilier* Marx je ukazivao u nizu članaka, koji su objavljeni u listu *«New-York Daily Tribune»* (vidi u 15. tomu ovog izdanja str. 17 - 31, 164 - 170 i 235 - 237). 141

- ¹¹⁰ Franz Reuleaux, Briefeaus Philadelphia, Braunschweig 1877. 142

- ¹¹¹ *Generalno vijeće Medunarodnog udruženja radnika o ratu* (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 1 - 7 i 219 - 225). 146

- ¹¹² *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* nastao je iz tri poglavlja djela *Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring (Anti-Dühring)*, koje je Engels napisao u periodu od 1876. do 1878. godine.

Na molbu Paula Lafarguea Engels je 1880. godine preradio tri poglavlja *Anti-Dühringa* (1. poglavlje uvoda i 1. i 2. poglavlje trećeg odjeljka) u samostalno, popularno djelo, koje je prvi put objavljeno u francuskom socijalističkom časopisu *«La Revue socialiste»*, a iste godine štampano i zasebno. Poljsko i talijansko izdanje zasnivaju se na francuskom izdanju. Godine 1883. djelo je objavljeno na njemačkom jeziku, a za štampu ga je priredio sam Engels (na naslovnoj strani kao godina izlaženja navedena je 1882. godina). Još za Engelsova života prevedeno je na niz evropskih jezika. Bilo je veoma prošireno među radnicima i odigralo je značajnu ulogu u širenju Marxovih i Engelsovih ideja. Posljednje njemačko (četvrto) izdanje, koje je priredio Engels, štampano je 1891. godine u Berlinu

(vidi u ovom tomu, str. 439). Djelo se od odgovarajućih poglavlja *Anti-Dühringa* razlikuje prema redoslijedu kojim je građa izložena, a sadrži i neke izmjene i dopune.

Da bi se sačuvala njihova povezanost s tim djelom, Marxov kratki predgovor francuskom izdanju (vidi nap. 113) i Engelsov predgovor prvom njemačkom izdanju u ovom su tomu, bez obzira na kronološki redoslijed, stavljani ispred Engelsovog rada. 147

- ¹¹³ *Kratki predgovor francuskom izdanju (1880)* Engelsovog djela *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* Marx je napisao oko 4. ili 5. maja 1880. U brošuri je predgovor objavljen s potpisom Lafarguea, koji je priredio francuski prijevod ovog Engelsovog djela. Nedavno pronađeni rukopis sadrži slijedeći dodatak: »Dragi Lafargue, ovo je plod moje konzultacije s Engelsom (jučer navečer). Korigirajte tekst, činjenice ne dirajte. Srdačno Vaš. Karl Marx.«

Ovaj prijevod zasniva se na tekstu rukopisa. Veći dodaci u publikaciji koju je potpisao Lafargue štampani su u fusnotama; manje izmjene, unesene radi boljeg razumijevanja, prešutno su usvojene. 151

- ¹¹⁴ *«La Revue socialiste»* – mjesečnik; osnovao ga je francuski sitnoburžoaski socijalist i kasnije posibilist Benoît Malon; u početku republikansko-socijalistički, a zatim sindikalistički i društveni organ; 1880. godine izlazio je u Lionu, a od 1885. do 1914. u Parizu. Marx i Engels surađivali su u časopisu 1880. godine. 151

- ¹¹⁵ Friedrich Engels, *Prekrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring*, Leipzig 1878 (vidi u 31. tomu ovog izdanja). 151

- ¹¹⁶ *«The Northern Star»* – engleski tjednik, glavni organ čartista; izlazio je od 1837. do 1852. godine, u početku u Lidsu, a od novembra 1844. u Londonu. Osnivač i urednik lista bio je Feargus Edward O'Connor; četrdesetih godina uređivao ga je George Julian Harney. Engels je u listu surađivao od septembra 1845. do marta 1848. godine.

«The New Moral World; and Gazette of the Rational Society» – tjednik utopijskih socijalista; pokrenuo ga je Robert Owen; izlazio je od 1834. do 1846. godine, najprije u Lidsu a od 1. oktobra 1841. u Londonu. Friedrich Engels bio je suradnik lista od novembra 1843. do maja 1845. godine. 151

- ¹¹⁷ Friedrich Engels opisuje te događaje u *Njemačkoj kampanji za državni ustav* (vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 91 - 164). 152

- ¹¹⁸ *«Der Sozialdemokrat»* – centralni organ njemačke socijaldemokracije; izlazio je za vrijeme važenja zakona protiv socijalista od septembra 1879. do septembra 1888. u Cirihi i od oktobra 1888. do 27. septembra 1890. u Londonu. Marx i Engels kritizirali su pogreške lista i pomagali mu u provođenju marksističke politike. 155

- ¹¹⁹ *Rousseau-ov društveni ugovor.* – Prema teoriji Jean-Jacques Rousseau-a, ljudi su prvobitno živjeli u prirodnom stanju, u kojem su svi bili jednaki. Postanak privatnog vlasništva i razvitak nejednakih vlasničkih odnosa uslovlili su »prelazak ljudi iz prirodnog stanja u državnogradansko stanje« i doveli do stvaranja države, koja se temelji na društvenom ugovoru. Daljnji razvitak političke nejednakosti vodi, međutim, do razbijanja tog društvenog ugovora i do stvaranja novog prirodnog stanja. Da to ukloni, pozvana je razumna država, koja počiva na novom društvenom ugovoru.

Ovu teoriju Rousseau je razvio u djelima *«Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes»* (Amsterdam 1755) i *«Du contrat social; ou, principes du droit politique»* (Amsterdam 1762). 158

- ¹²⁰ *leveleri* (Levellers, uravnjivači) – ovdje *istinski leveleri* (True Levellers) ili *kopači* (Diggers) koji su u engleskoj građanskoj revoluciji 17. stoljeća predstavljali krajnje lijevo krilo levelera, a tokom revolucije od njih su se i odvojili. »Diggeri«

- su branili interese najsiromašnijih seoskih i gradskih slojeva i zastupali ideju da radni narod treba da iskorištava općinska imanja bez plaćanja zakupnine. U nekim su selima na svoju ruku zaposjeli zemljišta i počeli ih obrađivati. Kad su ih Cromwellovi vojnici potjerali, nisu pružali nikakav otpor jer su se u borbi željeli koristiti samo mirnim sredstvima i vjerovali su u moć uvjeravanja. 158
- 121 Misli se u prvom redu na radove predstavnika utopijskog komunizma, na djelo Thomasa Mora (Morusa) *De optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia*, štampano 1516, i na djelo Tommasa Campanelle *Civitas solis*, koje je 1623. godine objavljeno zajedno s djelom *Philosophia epilogistica realis*, a 1643. godine štampano zasebno. 158
- 122 *Vladavina terora* – period revolucionarno-demokratske diktature jakobinaca (od jula 1793. do jula 1794), kada su jakobinci primjenjivali teror kao odgovor na kontrarevolucionarni teror žirondinaca i rojalista.
Direktorij – vrhovni izvršni organ u Francuskoj. Sastojao se od pet članova, a jednom godišnje jedan član zamjenjivao se novoizabranim članom. Direktorij je osnovan na temelju ustava iz 1795. godine, koji je donesen nakon pada jakobinske diktature. Postojao je do Bonapartinog državnog udara (18. brimer 1799). 159
- 123 *Revolucionarna deviza* – »Sloboda! Jednakost! Bratstvo!«, parola francuske revolucije. 160
- 124 *Saint-Simonova ženevska pisma*, *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains*; prvo Saint-Simonovo djelo, napisano 1802. godine u Ženevi, a objavljeno u Parizu 1803. godine bez navođenja autora, mjesta i vremena izdavanja. Podatak o vremenu izdavanja, koji navodi Engels, potječe iz knjige Nicolasa-Gustave Hubbarda *Saint-Simon, sa vie et ses travaux*, Pariz 1857, kojom se Engels služio, a u kojoj su sadržani podaci o datumima izdavanja pojedinih Saint-Simonovih djela.
Fourier-ovo prvo veliko djelo bila je *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales* . . . , napisana prvih godina 19. stoljeća, a objavljena 1808. godine u Lionu bez navođenja autora. Na naslovnoj strani kao mjesto izlaženja označen je Lajpcig.
Nju Lanark – predionica pamuka u blizini škotskog grada Lanark; osnovana je 1784. godine zajedno s manjim naseljem. 160
- 125 Ovi citati uzeti su iz drugog pisma Saint-Simonovih *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains*. U Hubbardovoj knjizi *Saint-Simon* . . . ta mjesta nalaze se na stranicama 143. i 135. 162
- 126 Riječ je o osmom pismu Saint-Simonovog djela *Correspondance politique et philosophique*. *Lettres de H. Saint-Simon à un Américain*, sadržanom u zbirci koja je 1817. godine izašla u Parizu pod naslovom *L'industrie, ou discussions politiques, morales et philosophiques, dans l'intérêt des tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendants*, 2. dio. Usporedi str. 83 - 87. na istom mjestu. U Hubbardovoj knjizi *Saint-Simon* . . . ovo Saint-Simonovo shvaćanje izloženo je na str. 155 - 157. 162
- 127 Engels misli na dva rada koje su napisali Saint-Simon i njegov učenik Augustin Thierry (1795 - 1856), na *De la réorganisation de la société européenne ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale* (Pariz 1814) i na *Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815* (Pariz 1815). U Hubbardovoj knjizi *Saint-Simon* . . . izvadak iz prvog rada nalazi se na str. 149 - 154, a sadržaj oba rada prikazan je na str. 68 - 76.
Ulazak saveznika – 31. marta 1814. godine ušla je u Pariz vojska protunapoleonskog saveza (Rusije, Austrije, Engleske, Pruske i drugih država). Car-

stvo je bilo oboreno, a Napoleon je morao abdicirati i bio je protjeran na otok Elbu.

Stotinu dana – period vladavine Napoleona I od 20. marta 1815, kad je Napoleon po povratku s otoka Elbe došao u Pariz, do 28. juna 1815. godine kad je nakon poraza kod Vaterloa morao ponovo abdicirati. 162

- ¹²⁸ Kod *Vaterloa* (Belle Alliance) u Belgiji englesko-holandske trupe pod Wellingtonom i pruska armija pod Blücherom nanijeli su 18. juna 1815. težak poraz Napoleonu. Ta bitka je odlučila rat 1815. godine i dovela do konačne pobjede protunapoleonske (sedme) koalicije (Engleska, Rusija, Austrija, Pruska, Švedska, Španija i druge države) i do pada Napoleona. 162
- ¹²⁹ Ovu misao Fourier je razvio već u svom djelu *Théorie des quatre mouvements*... i to slijedećim riječima: »Društveni napredak i promjene vremena nastupaju s postepenom emancipacijom žena, rušenje društvenog poretka vodi shodno tome ograničenju slobode žena.« Fourier iz toga izvodi zaključak: »Proširenje prava žena temeljni je princip svakog društvenog napretka.« (Usporedi Charles Fourier, *Œuvres complètes*, 1. dio, Pariz 1841, str. 195 - 196.) 163
- ¹³⁰ Usp. Charles Fourier, *Théorie de l'unité universelle*, 1. i 4. sv., u *Œuvres complètes* 2. dio, Pariz, 1843, str. 78 - 79 i 5. dio, Pariz 1841, str. 213 - 214.
O *kružnom kretanju* u kojem se kreće civilizacija, vidi Charles Fourier, *Le nouveau monde industriel et sociétaire, ou invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées*, u *Œuvres complètes*, 6. dio, Pariz 1845, str. 27 - 46. i 390. Prvo izdanje tog spisa štampano je u Parizu 1829. godine. Usp. i Charles Fourier, *Œuvres complètes*, 1. dio, Pariz 1841, str. 202. 163
- ¹³¹ Charles Fourier, *Œuvres complètes*, 6. dio, Pariz 1845, str. 35. 163
- ¹³² Charles Fourier, *Œuvres complètes*, 1. dio, Pariz 1841, str. 50. i dalje. 163
- ¹³³ Vidi Robert Owen, *Report of the proceedings at the several public meetings, held in Dublin. On the 18th March-12th April-19th April and 3rd May*, Dublin 1823, str. 110. i dalje. 165
- ¹³⁴ Robert Owen razvio je ovaj plan budućnosti u svom djelu *The book of the new moral world, containing the rational system of society, founded on demonstrable facts, developing the constitution and laws of human nature and of society*, London 1842 - 1844. 165
- ¹³⁵ Godine 1812. Owen je na jednom zboru u Glazgovu predložio niz mjera za olakšanje položaja sve djece i odraslih koji su radili u predionicama pamuka. Zakonski prijedlog, koji je na njegovu inicijativu podnesen u junu 1815, parlament je u veoma okrnjenom obliku usvojio tek 1819. godine.
Taj zakon, koji je vrijedio samo za tvornice pamuka, zabranjivao je, između ostalog, rad djece mlade od 9 godina (Owenov prijedlog predviđao je zabranu rada djece mlade od 10 godina) i ograničio rad osoba mladih od 16 godina na 12 sati. Prema Owenu radno vrijeme za sve radnike trebalo je ograničiti na 10 i po sati dnevno. 165
- ¹³⁶ U oktobru 1833. godine održan je u Londonu pod predsjedništvom Owena kongres kooperativnih društava i sindikata (trade-uniona), na kojem je bila formalno osnovana organizacija *Grand national consolidated Trades' Union*; program i statut bili su usvojeni u februaru 1834. godine. Prema Owenovoj zamisli trebalo je da taj savez preuzme upravljanje proizvodnjom i mirnim putem ostvari potpun preobražaj društva. Međutim, taj utopistički plan je propao. Savez je naišao na žestok otpor buržoaskog društva i države; raspušten je u augustu 1834. godine. 165
- ¹³⁷ *Bazare rada* (Equitable Labour Exchange Bazaars, bazare za pravičnu razmjenu proizvoda rada) osnovala su kooperativna društva radnika u više gradova En-

- gleske; prvi radnički bazar osnovao je Owen u septembru 1832. godine u Londonu, a postojao je do sredine 1834. godine. 166
- 138 Za vrijeme revolucije 1848 - 1849. godine Proudhon je pokušao da osnuje *Proudhonovu banku za razmjenu*. Trideset prvog januara 1849. osnovao je u Parizu Banque du peuple (Narodnu banku). Postojala je oko dva mjeseca, i to samo formalno. Banka je »propala prije nego što je počela s redovnim radom« (Marx). 166
- 139 Dijalog *Le neveu de Rameau* Denis Diderot je napisao oko 1762. godine i kasnije ga još dvaput preradio. Najprije je štampan u Lajpcigu, u Goetheovom prijevodu. Prvo francusko izdanje izašlo je u Parizu 1823. godine u knjizi *Œuvres inédites de Diderot* (kao godina izlaženja navedena je 1821). 167
- 140 *aleksandrijski period* – doba Ptolemejaca (323 - 30. pre n. e.) i rimske vladavine do upada Arapa (30. pre n. e. do 640) u egipatsku luku Aleksandriju, koja je tada predstavljala centar duhovnog života toga vremena. U tom periodu razvio se niz nauka, kao matematika (Euklid i Arhimed), geografija, astronomija, anatomija, fiziologija i dr. 168
- 141 Kantova nebularna teorija izložena je u njegovom djelu *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebüdes, nach Newton'schen Grundsätzen abgehandelt*, koje je bez navođenja autora štampano 1755. godine u Kenigsbergu i Lajpcigu. Laplace je hipotezu o postanku Sunčevog sistema razvio u posljednjem poglavlju svog djela *Exposition du système du monde*, koje je objavljeno u dva toma 1795 - 1796. godine. U posljednjem izdanju tog djela, koje je priredio Laplace, štampanom poslije njegove smrti 1835. godine, ta hipoteza izložena je u 7. napomeni. 169
- 142 *Trgovinski ratovi 17. i 18. stoljeća* – niz ratova najvećih evropskih država radi hegemonije u trgovini s Indijom i Amerikom i radi osvajanja kolonijalnih tržišta. U početku su glavni konkurenti bile Engleska i Holandija (tipični trgovinski ratovi bili su englesko-holandski ratovi 1652 - 1654, 1664 - 1667. i 1672 - 1674), a kasnije Engleska i Francuska. U svim tim ratovima pobijedila je Engleska. Krajem 18. stoljeća ona je bila nosilac gotovo cjelokupne svjetske trgovine. 178
- 143 Vidi Charles Fourier, *Œuvres complètes*, 6. dio, Pariz 1845, str. 393 - 394. 180
- 144 *Pomorsko trgovačko društvo* – Prusko pomorsko trgovačko društvo (službeni naziv do 1904. godine »General-Direktion der Seehandlungssozietät«). Osnovano je 1772. godine kao kreditno trgovačko društvo; imalo je niz značajnih državnih povlastica. Društvo je davalo vladi velike zajmove i imalo je u stvari ulogu njenog bankara i posrednika. Godine 1820. proglašeno je Novčarsko-trgovačkim institutom države, a 1904. godine pretvoreno je u Prusku državnu banku (službeni naziv »Königliche Seehandlung«). 182
- 145 »Slobodna narodna država« – »programski zahtjev i uobičajena parola njemačkih socijaldemokrata sedamdesetih godina« (Lenjin). Vidi njenu kritiku u 4. odjeljku Marxovih *Primjedbi uz program njemačke radničke partije (Kritika Gotskog programa)* i Engelsovo pismo Bebelu od 18 - 28. marta 1875 (vidi u ovom tomu, str. 13 - 27 i 3 - 8). Vidi i Lenjinovo djelo *Država i revolucija*, glava I, 4 i glava IV, 3. 184
- 146 Podaci o ukupnom iznosu svih bogatstava Velike Britanije i Irske, koji su ovdje objavljeni, uzeti su iz predavanja Roberta Giffena o akumulaciji kapitala u Ujedinjenom Kraljevstvu (*Recent accumulations of capital in the United Kingdom*). Giffen je to predavanje održao 15. januara 1878. godine u Statistical Society, a londonski časopis »Journal of the Statistical Society« štampano ga je u martu 1878. 185
- 147 Bilješka O »Bijedi filozofije« izašla je u listu »L'Égalité« 7. aprila 1880 (br. 12, 2.

serija) kao uvod uredništva u djelo *Misère de la philosophie*, koje je objavio «L'Égalité».

Bilješka je prema Marxovom rukopisu prvi put objavljena u časopisu «Annali», Anno Primo, Milano 1958, str. 204 - 205. 189

¹⁴⁸ «*Journal des Économistes*» – liberalni ekonomski časopis; izlazio je od 1841. do 1943. u Parizu. 189

¹⁴⁹ Članak O P.-J. Proudhonu Marx je napisao 24. januara 1865. povodom Proudhonove smrti a na zahtjev Schweitzera, koji je bio urednik lista «Social-Demokrat». Članak je objavljen 1, 3. i 5. februara 1865 (br. 16, 17, 18) (vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 20 - 26).

«*Der Social-Demokrat*» – organ lasalovskog Općeg njemačkog radničkog saveza; izlazio je od 1864. do 1871. godine (od 1864. do 1865. u redakciji Johanna Baptista von Schweitzera). Od 1. jula 1865 (br. 79) izlazio je pod nazivom «Social-Demokrat».

Marx i Engels u to vrijeme nisu imali neki drugi list preko kojeg bi mogli djelovati na njemački radnički pokret. Stoga su pristali da suraduju u «Social-Demokrat»-u. Osim toga, program lista koji im je Schweitzer poslao u novembru 1864. godine nije sadržavao Lassalle-ove teze. Međutim, prestali su surađivati već u februaru 1865. zbog principijelnog neslaganja sa Schweitzerom (vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 71 - 73). 189

¹⁵⁰ *Upitnik za radnike* Marx je napisao u prvoj polovini aprila 1880. na molbu izdavača časopisa «La Revue socialiste», Benoita Malona. Uslijed sve većeg utjecaja socijalističkog i radničkog pokreta u Francuskoj Malon je bio primoran da se izjasni za naučni socijalizam. Redakcija je objavila upitnik bez potpisa u «*Revue socialiste*» 20. aprila 1880. i štampala ga kao separat, koji je bio distribuiran po čitavoj Francuskoj. Upitnik je dosad preveden s francuskog jezika na njemački prema tekstu iz «*Revue socialiste*». Ovdje objavljeni prijevod zasniva se na Marxovom engleskom rukopisu. Upitniku iz «*Revue socialiste*» prethodi slijedeći uvod:

«Nijedna vlada (niti monarhistička ni građansko-republikanska) nije se odvažila da ozbiljno prouči položaj francuske radničke klase. A kolika proučavanja postoje o agrarnim, finansijskim, industrijskim, trgovačkim i političkim krizama!

Podlost kapitalističkog izrabljivanja na koju ukazuju službena proučavanja engleske vlade, zakonske posljedice tih otkrića (ograničenje zakonskog radnog dana na deset sati, zakoni o radu žena i djece itd.) još su povećali bojazan francuske buržoazije pred opasnošću koju bi sa sobom moglo donijeti nepristrano i sistematsko proučavanje.

U nadi da ćemo potaknuti republikansku vladu da pode primjerom monarhističke vlade Engleske i pristupi opširnom proučavanju djela i nedjela kapitalističkog izrabljivanja, započinjemo takvo proučavanje s neznatnim sredstvima kojima raspolazemo. Pri tome očekujemo pomoć svih radnika u gradu i selu koji shvaćaju da samo oni mogu s punim poznavanjem stvari opisati sve nevolje koje trpe; da samo oni, a ne neki providenjem predodređeni izabavitelji, mogu iskorijeniti bijedu u kojoj žive; računamo i na socijaliste svih škola koji, s obzirom da teže ka društvenoj reformi, moraju također željeti da budu tačno i pouzdano utvrđeni uvjeti u kojima radnička klasa, klasa kojoj pripada budućnost, radi i kreće se.

Ove *sveske rada* predstavljaju prvi spis kojim se socijalistička demokracija mora poslužiti da bi pripremila društveni preporod.

Stotinu niže navedenih pitanja od najvećeg su značaja. – Odgovori moraju sadržavati tekući broj pitanja. – Nije potrebno odgovoriti na sva pitanja, ali preporučamo da odgovori budu što obuhvatniji i opširniji. – Imena radnica, odnosno radnika koji odgovaraju neće biti objavljena ukoliko ne postoji izričiti pristanak; međutim, svaki onaj ko odgovara mora navesti svoje ime i adresu da bi se s njim u slučaju potrebe moglo stupiti u vezu.

Odgovore treba slati poslovođi 'Revue socialiste', gospodinu Lécuseu, 28, rue Royale, u Sen-Kluu kod Pariza.

Odgovori će biti klasificirani i predstavljat će temelj za posebne monografije, koje će 'Revue socialiste' objavljivati i kasnije obuhvatiti u jednom tomu. 190

- ¹⁵¹ Pošto je 1879. godine na socijalističkom kongresu u Marseju osnovana francuska radnička partija, grupa francuskih socijalista s Julesom Guesdeom na čelu odlučila je da se preko Paula Lafarguea obrati Marxu i Engelsu s molbom da im pomognu prilikom izrade nacrtu programa radničke partije. Marx i Engels su izjavili da bi im bilo drago da budu od koristi francuskom radničkom pokretu. U maju 1880. Guesde je došao u London i tada su on, Marx, Engels i Lafargue zajedno izradili program francuske radničke partije. Program se sastojao od teorijskog i praktičkog dijela (ili minimalnog programa). Teorijski uvod Guesdeu je izdikirao Marx. U pogledu drugog dijela programa Engels piše u pismu Bernsteinu 25. oktobra 1881: «O preostalom dijelu programa zatim se diskutiralo, ponešto smo ubacili a ponešto izbacili.»

Program je objavljen 30. juna 1880. u «Égalité»-u, 10. jula u «Proletaire»-u, a 20. jula 1880. u «Revue socialiste».

Ovdje donosimo tekst minimalnog programa prema «Égalité»-u:

A. Politički program

1. Ukidanje svih zakona o štampi, zborovima i udruživanju, a naročito zakona protiv Međunarodnog udruženja radnika. – Ukidanje radničkih knjižica, tog registriranja radničke klase, i svih zakona koji izražavaju nepotpunu ravnopravnost radnika prema poduzetnicima.

2. Ukidanje budžeta za religiozne svrhe i «vraćanje naciji takozvanih neotudivih pokretnih i nepokretnih dobara, koja pripadaju religioznim udruženjima» (dekret Komune od 2. aprila 1871), uključujući sva industrijska i trgovačka poduzeća tih udruženja.

3. Opće naoružanje naroda.

4. Potčinjenost administracije i policije komuni.

B. Ekonomski program

1. Odmor ponedjeljkom, tj. donošenje zakona koji poduzetnicima zabranjuje da se ponedjeljkom radi. – Zakonsko ograničenje radnog dana za odrasle na 8 sati. Zabrana rada djece mlade od 14 godina u privatnim radionicama i zakonsko ograničenje radnog vremena za osobe od četrnaest do osamnaest godina na 6 sati dnevno.

2. Zakonom određena najniža nadnica, koju svake godine treba utvrditi prema mjesnim cijenama životnih namirnica.

3. Jednaka nadnica za radnike oba spola.

4. Naučno i tehničko obrazovanje sve djece na trošak društva, koje je zastupljeno preko države i općina.

5. Otklanjanje svakog miješanja poduzetnika u upravljanje radničkim kasama za uzajamnu pomoć, kasama osiguranja itd., koje moraju biti na isključivom raspolaganju radnicima.

6. Odgovornost poduzetnika za nesreće, zamjenska kaucijom koju poduzetnik plaća razmjerno broju zaposlenih radnika i opasnosti u pogonu.

7. Učešće radnika prilikom izrade posebnih pravilnika o radu za razne radionice, ukidanje samoinicijativno prisvojenog prava poduzetnika da radnicima izriču novčane kazne ili da im oduzimaju dio nadnice (dekret Komune od 27. aprila 1871).

8. Revizija svih ugovora kojima je proglašeno javno vlasništvo (banke, željeznice, rudnici itd.) i prepuštanje svih državnih radionica radnicima koji u njima rade.

9. Ukidanje svih indirektnih poreza i pretvaranje svih direktnih poreza u jedan progresivni porez na dohodak preko 3000 franaka i na nasljedstva preko 20 000 franaka. 196

- ¹⁵² Ovo otvoreno pismo pročitano je na mitingu održanom u Ženevi 29. novembra 1880. u čast poljskog ustanka iz 1830. godine. Miting je sazvala redakcija poljskog lista «Równość». Prisustvovalo je oko 500 socijalističkih predstavnika raznih nacionalnosti: Poljaka, Rusa, Nijemaca, Francuza, Talijana i Švicaraca. Miting je održan pod parolom međunarodne solidarnosti i jedinstva ciljeva i zadataka radnih ljudi svih zemalja u njihovoj borbi protiv kapitalizma. 197
- ¹⁵³ U februaru 1846. u Poljskoj je organiziran ustanak radi nacionalnog oslobođenja zemlje. Glavni pokretači ustanka bili su poljski revolucionarni demokrati (Dembowski i drugi). Međutim, došlo je do izdaje plemstva, a pruska policija uhapsila je vođe ustanka i tako je, izuzevši usamljene revolucionarne pobune ustanak bio razbijen. Ustanici su pobijedili samo u Krakovu, koji je od 1815. godine bio pod zajedničkom kontrolom Austrije, Rusije i Pruske. Osovali su narodnu vladu koja je objavila manifest o ukidanju feudalnih dažbina.
- Program koji je Dembowski formulirao za vrijeme Krakovskog ustanka izražavao je interese seljaštva i nižih slojeva gradskog stanovništva, ali je također sadržavao revolucionarno-demokratske i utopijsko-socijalističke zahtjeve (dioba zemlje bezemljašima, temeljno poboljšanje položaja radnika osnivanjem narodnih ili «društvenih» radionica).
- U martu 1846. trupe Austrije, Pruske i Rusije ugušile su Krakovski ustanak. U novembru 1846. te države potpisale su ugovor o pripajanju Krakova austrijskom carstvu. 198
- ¹⁵⁴ Godine 1847. održana su dva kongresa Saveza komunista. Drugi kongres, na kojem su Marx i Engels dobili nalog da izrade *Manifest Komunističke partije*, održan je od 29. novembra do 8. decembra. 198
- ¹⁵⁵ U ime svojih drugova koji su kasnije stupili u grupu Oslobođenja rada, Vera Zasulič obratila se Marxu pismom od 16. februara i zamolila ga da iznese svoje mišljenje o perspektivi historijskog razvitka Rusije i posebno o sudbini ruske seoske općine.
- Vera Zasulič je pisala da je *Kapital* u Rusiji veoma popularan i da se prilikom diskusija revolucionera o agrarnom pitanju u Rusiji i o seoskoj općini također osjeća njegov utjecaj. Ona u svom pismu nadalje kaže: «Vi znate bolje nego itko drugi kako je to pitanje u Rusiji krajnje hitno . . . posebno za našu rusku »socijalističku partiju . . . U posljednje vrijeme često smo slušali kako se govori da je seoska općina arhaična forma, koju je povijest . . . osudila na propast. Oni koji to proriču nazivaju sebe Vašim učenicima: ‚marksistima‘ . . . Razumijet ćete stoga, građanine, koliko nas zanima Vaše mišljenje o tom pitanju i kakvu ćete nam veliku uslugu učiniti ako izložite svoje poglede o mogućoj sudbini seoske općine i o teoriji historijske nužnosti da sve zemlje svijeta prolaze sve faze kapitalističke proizvodnje.»
- Pripremajući odgovor na ovo pismo Vere Zasulič, Marx je napisao četiri koncepta, koji u svojoj ukupnosti pružaju temeljit, uopćen prikaz ruske seoske općine i društvenog oblika poljoprivredne proizvodnje. Koncepti pisma Veri Zasulič (osim posljednjeg, četvrtog, koji se gotovo sasvim podudara s pismom) objavljeni su u ovom tomu u odjeljku «Iz rukopisne ostavštine». 199 323
- ¹⁵⁶ *Petrogradski komitet* – izvršni komitet tajne organizacije narodnjaka, Narodna volja (Народная воля). Članovi te organizacije bili su utopijski socijalisti. Nastojali su da sredstvima individualnog terora obore carističko samodruštvo i uspostave političke slobode. 199
- ¹⁵⁷ Ova dva citata prevedena su prema francuskom izdanju *Kapitala* jer odstupaju od teksta njemačkog izdanja. O varijantama teksta vidi i nap. 70. 199 323
- ¹⁵⁸ Na mitingu održanom u Londonu 21. marta 1881. sudjelovali su predstavnici raznih nacionalnosti: ruski, poljski, češki i srpski socijalisti. Predsjedavao je ruski revolucionar i narodnjak Leo Hartman. Na mitingu je osnovan slavenski revolucionarni klub. 201

- ¹⁵⁹ Prema odluci izvršnog komiteta organizacije Народная воля, 1. marta 1881. izvršen je s uspjehom atentat na cara Aleksandra II. 201
- ¹⁶⁰ Time se misli na zakon protiv socijalista iz 1878. godine, čije je važenje 1880. godine produženo do jeseni 1884. 201
- ¹⁶¹ Pismo je 1. aprila 1881. s potpisima Karla Marxa i Friedricha Engelsa objavio «The Daily News». 202
- ¹⁶² Ovo je prvi napis iz serije koju je Engels od maja do augusta 1881. pisao za list «The Labour Standard». U tom periodu gotovo svaki tjedan izlazio je jedan od tih napisa, bez potpisa, kao uvodnik. Uslijed opće oportunističke tendencije lista, Engels je smatrao da mora prekinuti suradnju.
«The Labour Standard» – engleski tjednik, organ tredjuniona; izlazio je u Londonu od 1881. do 1885. u redakciji Georgea Shiptona. 203
- ¹⁶³ Zakoni protiv udruživanja zabranjivali su osnivanje i djelatnost svih vrsta radničkih organizacija. Parlament ih je ukinuo 1824. godine, ali je već slijedeće godine donesen novi zakon o udruživanju, koji je maksimalno ograničavao djelatnost tredjuniona. Na primjer, agitaciju za stupanje u tredjunione i za sudjelovanje u štrajkovima kvalificirao je kao «prisiljavanje» i «primjenu sile» i oštro ih kažnjavao kao kriminalne prekršaje. 203
- ¹⁶⁴ Sud lorda kancelara (Court of Chancery) – jedan od najviših civilnih sudova Engleske; do 1873. godine pod predsjedništvom lorda-kancelara, a otad odjeljenije Vrhovnog suda. 206
- ¹⁶⁵ Riječ je o nezadovoljstvu lendlordova (zemljoposjednika) u Irskoj, čiju je samovolju prema zakupcima Gladstoneova vlada u izvjesnoj mjeri pokušala ograničiti da bi na taj način odvratila irske seljake od revolucionarne borbe koja je u to vrijeme poprimala sve šire razmjere.
Irski «Landbill» (zakon o zaštiti zakupa) ograničavao je pravo lendlordova da protjeruju zakupce s njihovih posjeda ako se zakupnina uredno plaća; iznos ukupne zakupnine bio je utvrđen na 15 godina.
Iako je zakon iz 1881. godine omogućavao lendlordovima da zemlju pod povoljnijim uvjetima prodaju vladi i premda je utvrđeni iznos zakupnine i dalje bio neobično visok, engleski zemljoposjednici odupirali su se provođenju zakona jer se nisu htjeli odreći svoje neograničene vlasti u Irskoj. 211 230
- ¹⁶⁶ Fabrički zakoni (Factory Acts, zakoni o radnim odnosima u tvornicama); povod za donošenje tvorničkih zakona u Engleskoj bila je, s jedne strane, stalna borba engleske radničke klase za poboljšanje svog položaja i, s druge strane, visok mortalitet i loše zdravstveno stanje radničkog stanovništva. Prvi zakoni, doneseni početkom 19. stoljeća, regulirali su radno vrijeme žena, djece i omladine u pojedinim granama engleske tekstilne industrije. Četrdesetih i pedesetih godina tim zakonima obuhvaćena je čitava tekstilna industrija. Kasnije su doneseni zakoni i za ostale industrijske grane. Međutim, bili su manjkavi, tako da su ih tvorničari izigrali. 211
- ¹⁶⁷ Narodna povelja (People's charter) – dokument koji sadrži zahtjeve čartističkog pokreta; objavljen je 8. maja 1838. kao zakonski prijedlog koji je trebalo podnijeti parlamentu. Sadržavao je slijedeće zahtjeve: 1. opće pravo glasa (za muškarce s navršenom 21. godinom), 2. parlament koji se bira svake godine, 3. tajno glasanje, 4. jednaki izborni okruzi, 5. ukidanje imovinskog cenzusa za poslaničke kandidate, 6. plaćanje dnevnica članovima parlamenta. Peticiju čartista sa zahtjevima iz tog dokumenta parlament je 1839. i 1842. godine odbio. 212
- ¹⁶⁸ Pod pritiskom masovnog pokreta radnika u Engleskoj je 1867. godine provedena druga parlamentarna reforma. Generalno vijeće Međunarodnog udruženja radnika aktivno je sudjelovalo u tom pokretu. Novi zakon je snizio imovinski cenzus. U seoskim izbornim okruzima pravo glasa su dobili i oni zakupci koji su godišnje

- plaćali najmanje 12 funti sterlinga zakupnine. U gradovima su pravo glasa dobili svi vlasnici i zakupci kuća kao i zakupci stanova koji su u jednom mjestu bili nastanjeni bar jednu godinu i plaćali su zakupninu ne manju od 10 funti sterlinga. Reforma 1867. godine znatno je povećala broj birača u Engleskoj. Pravo glasa dobio je također velik broj obrazovanih radnika. 213
- ¹⁶⁹ *Mančesterska škola* – ekonomska teorija koju su u prvoj polovini 19. stoljeća zastupali napose engleski građanski ideolozi. Zastupnici slobodne trgovine, pristalice tog pravca, predstavljali su takozvanu Mančestersku stranku, partiju engleske industrijske buržoazije. Zalagali su se za slobodu trgovine, nemiješanje države u privredni život zemlje i za neograničeno izrabljivanje radničke klase. Mančester je bio centar agitacije. Pokret su predvodili tvorničari tekstila Cobden i Bright, koji su 1838. godine osnovali Ligu za borbu protiv zakona o žitu (vidi nap. 172). Četrdesetih i pedesetih godina pristalice slobodne trgovine predstavljale su posebnu političku grupaciju; sačinjavali su lijevo krilo Liberalne stranke u Engleskoj. 215
- ¹⁷⁰ Pošto je Istočnoindijska kompanija bila likvidirana, Indija je 1858. godine dospjela pod neposrednu vladavinu britanske krune (vidi i u 15. tomu ovog izdanja, str. 442 - 424). 215
- ¹⁷¹ *Zakoni o žitu*, uvedeni u Engleskoj 1815. godine, utvrđivali su visoke uvozne carine na žitarice i zabranjivali uvoz žitarica ako je cijena jednog kvarta (oko 291 litra) na unutrašnjem tržištu bila niža od 80 šilinga. Zakoni o žitu veoma su otežali položaj najsiromašnijih slojeva stanovništva. Nisu pogodovali ni industrijskoj buržoaziji jer su poskupljivali radnu snagu, smanjivali kapacitet unutrašnjeg tržišta i sprečavali razvitak vanjske trgovine. Nakon dugogodišnje borbe između velikoposjednika i buržoazije ukinuti su 1846. godine. 216
- ¹⁷² *Liga za borbu protiv zakona o žitu* (Anti-Corn-Law League) – udruženje pristalica slobodne trgovine koje su u Mančesteru osnovali tvorničari Cobden i Bright. Liga je zahtjevala potpunu slobodu trgovine i borila se za ukidanje zakona o žitu s ciljem da se snize nadnice radnika i oslabe ekonomske i političke pozicije zemljoposjedničke aristokracije. U borbi protiv zemljoposjednika Liga je pokušala da iskoristi radničke mase. Međutim upravo u to vrijeme najnapredniji radnici Engleske predlagali su drugi put, tj. samostalan, politički radnički pokret (čartizam). Nakon ukidanja zakona o žitu 1846. godine Liga je prestala da postojiti. 216
- ¹⁷³ Dogberi (Dogberry) – noćni čuvar, revni ali ograničeni službenik; ličnost iz Shakespeareovog djela *Mnogo vike ni oko čega*. 221
- ¹⁷⁴ Igra riječi: landbill – landbull; bull ovdje ima značaj besmislice, apsurd. 230
- ¹⁷⁵ Stupanje na snagu zakona o zaštiti zakupa (landbill) 1881. godine izazvalo je protivljenje irskih zakupaca. Forster, državni sekretar za Irsku, poduzeo je na to izvanredne mjere. Doveo je trupe da rasele zakupce koji su odbijali da plate zakupninu. 232
- ¹⁷⁶ *Izuzetne zakone* (coercion bills) donosio je engleski parlament tokom 19. stoljeća u više navrata radi ugušivanja, revolucionarnog i nacionalnooslobodilačkog pokreta u Irskoj. Na temelju tih zakona uvedeno je na teritoriju Irske opsadno stanje, a engleske vlasti dobivale su izvanredna ovlaštenja. 233
- ¹⁷⁷ John Dillon, irski političar, član engleskog parlamenta, u to vrijeme nalazio se u zatvoru. 233
- ¹⁷⁸ *Irska Landliga* (Land League) – masovna organizacija koju je 1879. godine osnovao malogradanski demokrat Michael Davitt. Okupljala je široke slojeve seljaštva i siromašnog gradskog stanovništva. Nailazila je na podršku naprednih elemenata irske buržoazije. U njenim agrarnim zahtjevima odražavao se osnovni protest irskih narodnih masa protiv vladavine zemljoposjednika i nacionalnog ugnje-

- tavanja. Međutim, vode lige zauzele su nedosljedan, popustljiv stav, što su građanski nacionalisti (Parnell i drugi) iskoristili da ligu skrenu na put pokreta Home Rule (pokret koji je parlamentarnim putem nastojao ostvariti autonomiju Irske, tj. ograničenu samoupravu u okviru Britanske Imperije). Godine 1881. Land League je bila zabranjena, ali je ipak djelovala do kraja osamdesetih godina. 233
- ¹⁷⁹ Thomas Carlyle, *Past and present* i *Latter-Day pamphlets*, br. 1, *The present time*. 236
- ¹⁸⁰ Odluku o reformi parlamenta (zakon o izbornoj reformi) donio je engleski Donji dom 1831. godine, a kralj William IV potvrdio ju je 7. juna 1832. godine. Reforma je bila upravljena protiv monopolističkog položaja zemljoposjedničke i finansijske aristokracije; uklonila je najgore feudalne ostatke iz engleskog izbornog sistema i omogućila predstavnicima industrijske buržoazije da uđu u parlament. Liberalna buržoazija izigrala je proletarijat i sitno građanstvo, glavne snage u borbi za reformu; oni nisu dobili pravo glasa. 239
- ¹⁸¹ Na izborima za Rajhstag 27. oktobra 1881. godine socijaldemokrati su dobili preko 300 000 glasova. 242
- ¹⁸² *Predgovor drugom ruskom izdanju »Manifesta Komunističke partije»* Marx i Engels napisali su na zahtjev Lavrova. Ideju da se priredi drugo rusko izdanje dao je u stvari Plehanov, ali je Marxu i Engelsu o tome pisao Lavrov, koji je bio s njima blisko vezan. Dvadeset trećeg januara 1882. godine Marx i Engels poslali su mu njemački tekst predgovora, koji je 5. februara 1882. prvi put na ruskom jeziku, objavio časopis »Народная воля». Posebno rusko izdanje *Manifesta Komunističke partije* (u prijevodu Plehanova) s predgovorom Marxa i Engelsa izašlo je 1882. godine u Ženevi u seriji biblioteke »Русская социальнo-рeволюционная библиотека».
- List »Der Sozialdemokrat» objavio je 13. aprila 1882 (br 16) taj predgovor na njemačkom jeziku, ali preveden s ruskog. Tekst je na njemački jezik preveo Engels i uključio ga u predgovor novom njemačkom izdanju *Manifesta Komunističke partije* (1890). 245
- ¹⁸³ Podatak nije točan; spomenuto izdanje štampano je 1869. godine. 245
- ¹⁸⁴ »Kolokol» – ruski revolucionarno-demokratski list; izlazio je od 1857. do 1865. godine u Londonu, a zatim u nakladi A. I. Hercena i N. P. Ogarjova u Ženevi na ruskom jeziku i tokom 1868. i 1869. godine na francuskom jeziku s ruskim priložima. 245
- ¹⁸⁵ *Gatčina* – dvorac u istoimenom mjestu u blizini Lenjingrada. U njemu je poslije ubistva cara Aleksandra II uz zaštitu policije i vojske boravio Aleksandar III. Bojao se da bi izvršni komitet tajne organizacije narodnjaka »Народная воля» (Narodna volja) mogao poduzeti nove terorističke akcije. 245
- ¹⁸⁶ Članak o *Brunu Baueru* i *prakršćanstvu* Engels je napisao posebno za list »Der Sozialdemokrat», koji ga je objavio 4. i 11. maja 1882 (br. 19 i 20).
- Misli koje su sadržane u tom tekstu Engels je razradio u svojim kasnijim radovima *Knjiga otkrivenja* (1883) i *Prilog povijesti ranog kršćanstva* (1894). 247
- ¹⁸⁷ Engels na temelju naučne jezične upotrebe svog vremena za oznaku Indoevropskoga naroda odnosno »naroda čiji se jezici grupiraju oko najstarijeg među njima, oko sanskrt» upotrebljava izraz »Arijci» (vidi u ovom tomu, str. 358). Prema svom porijeklu termin »Arijci» predstavlja naziv kojim su sebe nazivali stari Indijci i Perzijanci. Počevši od sredine 19. stoljeća neki naučenjaci upotrebljavali su ga s istim značenjem kao »Indoevropljani». Kasnije su neki filolozi i historičari iz pojma »arijevci» izveli hipotezu o rasnom jedinstvu indoevropskih naroda u njihovoj prošlosti; ta nezasnovana hipoteza, pretvorena u političku doktrinu, odigrala je monstruožnu ulogu u nacističkim rasističkim pogromima. 247 358

- ¹⁸⁸ *Kritika Novog zavjeta* nalazi se u slijedećim knjigama Bruna Bauera: *Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes*, Bremen 1840, *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker*, sv. 1 i 2, Leipzig 1841, i u trećem tomu njegovog djela *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes*, Braunschweig 1842. 247
- ¹⁸⁹ *Bog Apolon* – satirična pjesma Heinricha Heinea iz zbirke *Romanzero*, u kojoj je mladi, bezbrižni pjevač amsterdamske sinagoge prikazan kao Apolon. 248
- ¹⁹⁰ *Petronije* – autor latinskog romana (*Satirae* . . .) u 20 knjiga, u kojem je prikazana raskalašenost društva za vrijeme Neronove vladavine. Sačuvani su samo fragmenti tog romana; najveći je čuvena *Trimalhionova gozba* (*Cena Trimalchionis*) u kojoj je prikazana raskošna gozba slobodnjaka koji se obogatio. 250
- ¹⁹¹ «*The Whitehall Review*» – engleski konzervativni tjednik; izlazio je u Londonu od 1876. do 1929. godine. 254
- ¹⁹² *Petroleur* (franc.), «petrolejci» – pogrđan naziv za učesnike Pariske komune, koji su tobože podmetali požare u zgradama. 254
- ¹⁹³ «*New Yorker Volkszeitung*» – dnevnik njemačkih socijaldemokrata u SAD; izlazio je u Njujorku od 1878. do 1932. godine. 255
- ¹⁹⁴ Članak «*Kako Pindter obmanjuje*» objavljen je u listu «*Der Sozialdemokrat*» bez navođenja imena autora; redakcija lista dodala je članku slijedeću primjedbu: «O temi: *Kako Pindter obmanjuje* piše nam jedan od naših najistaknutijih njemačkih drugova . . .» 259
- ¹⁹⁵ *Dogadaji u Francuskoj* – Uslijed privredne krize koja je 1882. godine zahvatila i Francusku, položaj francuske radničke klase naglo se pogoršavao. Svuda su izbijali štrajkovi; naročito je snažna bila pobuna rudara iz Montceau-les-Mines, koji su ustali protiv vlasnika rudnika.
Izviještaji lista «*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*» o događajima u Montceau-les-Mines, štampani u oktobru 1882. godine, bili su pisani upravo onako kako ih Engels karakterizira. 259
- ¹⁹⁶ Četvrtog jula 1882. godine bečka policija organizirala je provokaciju: inscenirala je razbojnički prepad na obučara Merstallingera kako bi se protiv austrijskih socijaldemokrata poveo proces zbog pokušaja ubistva radi popunjenja «revolucionarnih blagajni».
U listu «*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*», br. 401 (29. august 1882), nalazi se izvještaj koji taj pokušaj ubistva povezuje sa socijaldemokracijom. 259
- ¹⁹⁷ «*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*», br. 493 od 21. oktobra 1882. 260
- ¹⁹⁸ Engels je *Marku* pisao od sredine septembra do sredine decembra 1882. kao dodatak njemačkom izdanju svoga djela *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*.
Za skicu je u prvom redu koristio građu koju je sakupio za proučavanje prahistorije Nijemaca; ti materijali nalaze se u ovom tomu u odjeljku «Iz ruko-pisne zaostavštine».
Marku je 1883. godine objavio list «*Der Sozialdemokrat*», a Engels ju je posebno preradio za letak namijenjen seljacima pod naslovom «Njemački seljak. Šta je bio? Šta jest? Šta bi mogao biti?» Zajedno s *Razvitkom socijalizma od utopije do nauke*, *Marka* je još za Engelsova života doživjela četiri njemačka izdanja.
Ovdje objavljeni prijevod zasniva se na četvrtom njemačkom izdanju *Razvitka socijalizma* . . . (1891), koje je pregledao Engels. 1892. godine *Marka* je, također kao dodatak *Razvitku socijalizma* . . ., objavljena u engleskom prijevodu Edwarda Avelinga s posebnim Engelsovim predgovorom (vidi u ovom tomu, str. 440 - 457). 261
- ¹⁹⁹ U radovima Geoga Ludwiga von Maurera (12 sveski) sadržane su studije o

podizanju sela, gradova i države u srednjovjekovnoj Njemačkoj. To su: *Uvod u povijest ustrojstva marke, majura, sela i grada i javne vlasti*, Minhen 1854, *Povijest ustrojstva maraka u Njemačkoj*, Erlangen 1856, *Povijest feuda, majura i ustrojstva majura u Njemačkoj*, sv. 1 - 4, Erlangen 1862 - 1863, *Povijest ustrojstva sela u Njemačkoj*, sv. 1 i 2, Erlangen 1865 - 1866, *Povijest ustrojstva gradova u Njemačkoj*, sv. 1 - 4, Erlangen 1869 - 1871. 263

²⁰⁰ Vidi: Caesar, *De bello Gallico*, knjiga VI, pogl. 22. 263

²⁰¹ »Carsko pravo« – carski zakoni srednjovjekovnog njemačkog carstva, koje je donijela centralna vlast. Jedna od najpotpunijih zbirki tih zakona je *Das Keyserrecht nach der Handschrift von 1372* (zbirku je izdao H. E. Endemann, Cassel 1846). Engelsovi podaci potječu iz odjeljka »Von rechte das die waelde hant«. 264

²⁰² *Narodna prava* – naziv za običajno pravo germanskih plemena (lat. *leges barbarorum*) koja su u periodu od 5. do 7. stoljeća na teritoriju bivšeg zapadnorimskog carstva i susjednih područja osnivala pojedina kraljevstva ili vojvodstva. Ta prava sabrana su između 5. i 9. stoljeća, a preuzeta su u zbirku srednjovjekovnih povijesnih vrela »*Monumenta Germaniae historica*«. 265

²⁰³ *Ripuarsko narodno pravo* – običajno pravo starogermanskog plemena ripuarskih Franaka, koji su od 4. do 5. stoljeća nastanjivali područje između Rajne i Meze (Maasa). Ripuarsko narodno pravo predstavlja glavno vrelo za proučavanje društvenog poretka ripuarskih Franaka. Privatno vlasništvo (obrađivane) zemlje normirano je u paragrafu 82 (stav A) i paragrafu 84 (stav B) zakona *Lex Ribuarica et lex Francorum Chamavorum*, Hannover 1883. 266

²⁰⁴ *Zakon o jagodama* – »Zakon o šumskoj krađi« od 15. aprila 1878. godine, koji je naročito zabranjivao sabiranje trava, jagoda i gljiva bez posebnog odobrenja policije. 267

²⁰⁵ *Porotni sudovi* uvedeni su u nekim njemačkim državama poslije revolucije 1848. godine, a u čitavoj Njemačkoj 1871. godine. Takav sud se sastojao od profesionalnog suca i dva pridsjednika (porotnika), koji su sudjelovali u donošenju presude, ali za razliku od porotnika ranijeg tipa porotnih sudova (do 1871. *Schwurgericht*, poslije *Schöffengericht*) nisu samo utvrđivali krivnju, nego i određivali kaznu; njihova presuda mogla se pobijati. 268

²⁰⁶ *Zapadnofranačko carstvo* stvoreno je nakon pada carstva Karla Velikog, koje je predstavljalo prolaznu i nepostojanu vojno-administrativnu cjelinu. Godine 843. carstvo Karla Velikog definitivno je podijeljeno između njegova tri unuka. Zapadne zemlje, velik dio teritorija današnje Francuske, pripale su Karlu II Čelavom (zapadnofranačko carstvo). Zemlje istočno od Rajne (jezgra buduće Njemačke) dobio je Ludwig Njemački. Srednji pojas od Sjevernog mora do srednje Italije pripao je Lotharu, najstarijem unuku Karla Velikog. 270

²⁰⁷ *Tridesetogodišnji rat* (1618 - 1648) – rat evropskih razmjera koji je započeo u Češkoj s ustankom protiv vladavine Habsburške monarhije i jačanjem katoličke reakcije. Prerastao je u rat između feudalnokatoličkog tabora (pape, španjolskih i austrijskih Habsburgovaca, katoličkih knezova u Njemačkoj) i protestantskih zemalja (Češke, Danske, Švedske, građanske Holandije i niza njemačkih država koje su preuzele reformaciju). Protestante su podržavali francuski kraljevi, rivali Habsburgovaca. Njemačka je postala glavno poprište te borbe i objekt pljačkanja i razbojničkih prohtjeva svih učesnika rata. Rat je u početku imao karakter otpora reacionarnim snagama feudalnoapsolutističke Evrope, ali je kasnije na njemačko područje, naročito poslije 1635. godine, uslijedio niz invazija inozemnih osvajača, međusobnih rivala. Rat je završio 1648. godine zaključenjem Vestfalskog mira, kojim je zaustavljeno političko cijepanje Njemačke. 272

²⁰⁸ *Code civil* – francuski građanski zakonik iz 1804. godine; 1807. godine prozvan

- Code Napoléon*. Francuska ga je uvela u osvojena područja zapadne i jugozapadne Njemačke. U Rajnskoj pokrajini važio je i poslije ujedinjenja s Pruskom. *Code Napoléon* sadržavao je uglavnom tekovine francuske revolucije; polazio je od načela formalne jednakosti građana. 273
- ²⁰⁹ *Poraz kod Jene* koji je Pruska pretrpjela 14. oktobra 1806. godine i koji ju je doveo do kapitulacije pred napoleonskom Francuskom, ukazao je na trulost čitavog društvenog i političkog poretka feudalne monarhije Hohenzollerna. 273
- ²¹⁰ *«La Justice»* – francuski dnevnik; organ Radikalne stranke; od 1880. do 1930. godine izlazio je u Parizu. Od 1880. do 1897. godine, dok ga je vodio Clemenceau koji ga je i osnovao, list je bio organ tzv. krajnje ljevice Radikalne stranke, koja se zalagala za demokratske i društvene reforme i zastupala interese sitnog građanstva i srednje buržoazije. 276
- ²¹¹ *«La Marseillaise»* – francuski dnevnik, organ lijevih republikanaca; izlazio je od decembra 1869. do septembra 1870. godine u Parizu. Objavljivao je materijale o djelatnosti Internacionale i radničkog pokreta.
Clanci o irskom pitanju, koje je napisala Jenny Marx, izlazili su u listu *«La Marseillaise»* (br. 71, 79, 89, 91, 99, 113, 118 i 125) od 1. marta do 24. aprila 1880 (osam članaka). (Vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 477 - 498). 276
- ²¹² *Nova Kaledonija* – otok u Melaneziji (Tihi ocean); ima veoma nezdravu klimu; od 1853. godine francuska kolonija. Nova Kaledonija bila je od 1863. do 1896. godine kaznena kolonija, a od 1871. u nju su progonjeni pariski komunari. 276
- ²¹³ Koncept nadgrobnog govora objavljen je 20. marta 1883. u pariskom listu *«La Justice»* sa slijedećim dodatkom: «Ono što je Marx bio u svom privatnom životu, što je predstavljao svojoj porodici i svojim prijateljima, to u ovom trenutku nisam kadar da izrazim riječima. Ali to nije ni potrebno jer Vi koji ste došli ovamo da se s njim oprostite, Vi svi to znate.
Posljednji pozdrav, Marx! Tvoje djelo i tvoje ime živjet će stoljećima.» 279
- ²¹⁴ *«Vorwärts!»* – njemački list koji je od januara do decembra 1844. godine izlazio u Parizu dva puta tjedno. Marx i Engels bili su suradnici lista. Pod utjecajem Marxa, koji je od ljeta 1844. godine bio član redakcije, *«Vorwärts!»* je počeo poprimiti komunistički karakter; između ostalog, oštro je kritizirao reakcionarne prilike u Pruskoj. Na zahtjev pruske vlade, vlada Guizota donijela je u januaru 1845. godine odluku o protjerivanju Marxa i nekolicine drugih suradnika lista iz Francuske. *«Vorwärts!»* je potom prestao izlaziti. 281
- ²¹⁵ List *«Der Sozialdemokrat»* objavio je u Cirihu 19. aprila 1883 (br. 17) molbu studenata iz Odesa da se na Marxov grob položi vijenac s crvenom trakom. Natpis je trebalo da glasi: «Posvećeno Karlu Marxu, autoru „Kapitala” i osnivaču Međunarodnog udruženja radnika od grupe socijalista s univerziteta u Odesi, njegovih učenika i sljedbenika.» 285
- ²¹⁶ Riječ je o slavenskom socijalističkom studentskom društvu Slavija. Okupljalo je omladinu iz slavenskih zemalja nastanjenu u Zürichu. 286
- ²¹⁷ *Central Labor Union* – udruženje njujorških sindikata; osnovano je 1882. godine a osamdesetih godina razvilo se u masovnu radničku organizaciju. Okupljalo je radnike američkog i inostranog porijekla, bez obzira na rasnu pripadnost. Na čelu udruženja nalazili su se socijalisti koji su priznavali da su za uspješno vođenje proleterске klasne borbe potrebne i strukovne i političke organizacije radničke klase. 288
- ²¹⁸ Pismo Van Pattenu od 18. aprila 1883. Engels je napisao na engleskom jeziku. 288
- ²¹⁹ Marx i Engels ukazali su na ulogu države kao instrumenta vlasti vladajuće klase već u svom zajedničkom djelu *Njemačka ideologija* (1845 - 1846) (vidi u 6. tomu ovog izdanja). 288

- ²²⁰ Achille Loria, *La rendita fondiaria e la sua elisione naturale*, Milano 1880. 290
- ²²¹ Achille Loria, *La teoria del valore negli economisti italiani*, Bolonja 1882. 290
- ²²² »Nuova Antologia di Scienze, lettere ed arti« – italijanski literalni časopis za književnost, umjetnost i nauku; izlazio od 1866. do 1877. u Firenci i od 1878. do 1943. u Rimu. 290
- ²²³ *Primjedbu uz 29. stranicu »Historije komune«* Engels je napisao početkom februara 1877. pošto je pročitao knjigu *Histoire de la commune de 1871*, koju je napisao francuski novinar i učesnik Pariske komune Lissagaray. U pismenom odgovoru 9. februara 1877. Lissagaray zahvaljuje Engelsu na njegovom napisu koji sadrži »sjajnu napomenu« o vojnim događajima.
- Lissagaray je svoju knjigu napisao nakon proučavanja veoma opsežne grade. Podvrgao je kritici antinacionalnu politiku vladajuće klase Francuske, prikazao povijest Komune i ukazao na ulogu narodnih masa prilikom njenog uspostavljanja. Marx je tu knjigu nazvao »prvom autentičnom poviješću Komune«; okarakterizirao ju je kao djelo koje je za proleterску partiju značajno, a za njemačkog čitaoca interesantno. Pridonio je njenom objavljivanju na njemačkom jeziku. 295
- ²²⁴ Mirovni pregovori Bismarcka i Bazaine-a, vođeni u septembru i oktobru 1870, prekinuti su 24. oktobra bez rezultata. Gotovo u isto vrijeme povodom ponude Engleske da posreduje, vlada narodne obrane sporazumjela se s Bismarckom da se povedu mirovni pregovori, koji su održani od 1. do 6. novembra 1870. u Versaju. Pošto je dobio na vremenu, Bismarck je prekinuo pregovore.
- Stanovnici Pariza saznali su za pregovore 30. oktobra i pobunili se za protiv predstojećeg zaključenja izdajničkog primirja, koje je vlada narodne obrane prikazivala kao najveće dobro za Francusku. Vijest o pregovorima i kapitulacija tvrdave Mec potakli su revolucionarni ustanak pariskih radnika 31. oktobra 1870. 295
- ²²⁵ *Ljudi 4. septembra* – takozvana vlada narodne obrane. Marx o tome kaže: »Četvrtog septembra 1870, kada su pariski radnici proglasili republiku, kojoj je gotovo istog trenutka klicala cela Francuska bez ijednog glasa protiv – jedna grupa advokata-lovaca na položaje, na čelu s Thiers-om kao državnikom i Trochujem kao generalnom, zaposela je gradsku većnicu« (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 225). 295
- ²²⁶ H. von Hannecken, *Militärische Gedanken und Betrachtungen über den deutsch-französischen Krieg der Jahre 1870 und 1871 vom Verfasser des »Krieges um Metz«*; djelo je izašlo u Majncu 1871. godine bez navođenja imena autora. 296
- ²²⁷ *Dobrovoljački odredi* (franc-tireurs) – okupljeni u iregularnim manjim četama, ali i u većim grupama, pružali su žestok otpor neprijateljima koji su upadali u Francusku. Prvi put su se borili krajem 18. početkom 19. stoljeća protiv invazionih trupa antifrancuske koalicije. Tokom 1867. godine osnivana su društva franc-tireursa. Kad je 1870. godine izbio njemačko-francuski rat i pošto su njemačke trupe ušle u Francusku, vlada je pozvala slobodne strijelce da se nauručaju i bore protiv neprijatelja svim raspoloživim sredstvima. Nakon razbijanja francuske regularne armije broj slobodnih strijelaca je naglo porastao. 296
- ²²⁸ Franz von Erlach, *Aus dem französisch-deutschen Kriege 1870 - 1871. Beobachtungen und Betrachtungen eines Schweizer-Wehrmanns*, Leipzig und Bern 1874. 296
- ²²⁹ Wilhelm Blume, *Die Operationen der deutschen Heere von der Schlacht bei Sedan bis zum Ende des Krieges*, 2. neizmijenjeno izd., Berlin 1872. 297
- ²³⁰ *Glose na marginama »Užbenika političke ekonomije« Adolpha Wagnera* Marx je pisao u Londonu od druge polovine 1879. do novembra 1880. Nalaze se u nje-

- govoj svesci bilježaka iz 1879. do 1881. godine. Marxove kritičke primjedbe odnose se na knjigu Adolpha Wagnera *Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre. Erster Theil. Grundlegung*, 2. poboljšano i prošireno izdanje, Lajpcig i Hajdelberg 1879, koja je štampana kao prvi tom *Udžbenika političke ekonomije*. Marx kritizira Wagnerovo izvrtanje teorije vrijednosti, razradene u *Kapitalu*, i još jednom izlaže osnovne postavke svog ekonomskog učenja. U Marxovoj svesci primjedbama prethodi popis literature (45 naslova), koje je Marx sakupio prema bibliografskim podacima iz Wagnerove knjige. 298
- ²³¹ Stranica se odnosi na drugo izdanje prvog toma *Kapitala*, Hamburg 1872. 300 310 314 317
- ²³² *Die Quintessenz* – knjiga Alberta Schäfflea *Die Quintessenz des Socialismus*, štampana je 1875. godine u Goti bez navođenja imena autora. 302
- ²³³ Podaci o stranicama odnose se na Rauovu knjigu *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*; kod Wagnera se to mjesto nalazi na str. 46. 306
- ²³⁴ «*Zeitschrift für gesamte Staatswissenschaft*» – liberalni, političkoekonomski časopis; izlazio je s prekidima od 1844. do 1493. godine u Tübingenu. Rodbertusovo pismo Wagneru časopis je objavio u svesci 34 u Wagnerovom članku «*Einiges von und über Rodbertus-Jagetzow*». 309
- ²³⁵ Napomena koju Marx navodi nalazi se u njegovom djelu *Prilog kritici političke ekonomije*. 310
- ²³⁶ *Francuskih 5 milijardi* – Poslije njemačko-francuskog rata 1870 - 1871. godine Francuska je prema odredbama mirovnog ugovora od 10. maja 1871. morala platiti Njemačkoj 5 milijardi franaka ratne odštete. 320
- ²³⁷ *Petrov novčić* – godišnji namet koji je papa zahtijevao od svih katolika (prvo-bitno po 1 srebreni pfenig od svake obitelji na dan sv. Petra); do danas značajan izvor prihoda papinske kurije. 322
- ²³⁸ *Kaudinski jaram*. – U Kaudinskim klancima, u blizini grada Kaudijuma (Caudium, u starom Rimu), 321. godine pre n. e. u drugom samničanskom ratu Samničani su nanijeli poraz rimskim legijama i primorali ih da razoružane prođu ispod jarma, što je za poraženu vojsku predstavljalo najveće poniženje. Otuda je izraz «*prolaziti ispod kaudinskog jarma*» sinonim za sramotno poniženje. 327
- ²³⁹ Nastojanja Katarine II da uvede cehovski red izražena su u Povelji o pravima i privilegijama gradova ruskog carstva od 21. aprila 1785. godine, kojom je bio utvrđen poseban značaj zanata i uveden široko organizovan cehovski red. Sve gradske zanatlije obavezno su stupale u cehove, a obavljanje zanatske djelatnosti van cehova bilo je zabranjeno. 332
- ²⁴⁰ Marx je svoj rad *Bilješke o reformi 1861. u Rusiji i o razviku nakon te reforme* pisao od kraja 1881. do 1882. godinc. Pri tome se služio podacima iz službenih publikacija i mnogim djelima ruskih autora. Dok je inače prilikom proučavanja ruskih izvora bilješke pisao u svoju teku, za bilješke o reformi iz 1861. koristio je odvojene listove papira. Na te listove zapisivao je naslove djela i odjeljke, kao i brojeve i slova u skladu s tekstom. Pored uputa na gradu sakupljenu u brojnim tekama, tu su sadržani već sistematizirani podaci o činjenicama i zaključci o osnovnim pitanjima reforme iz 1861. i o razviku u Rusiji koji je s reformom povezan.
- Bilješke su pisane na njemačkom, engleskom i francuskom jeziku. Marx upotrebljava i ruske termine, dijelom u latinici, a dijelom u cirilici. 341
- ²⁴¹ Upućivanje na stranice teke na kojima se nalaze Marxove bilješke o Skaldinovoј knjizi «*Бъ захолустѣи и въ столицѣ*». 341
- ²⁴² Upućivanje na stranice teke na kojima se nalaze Marxove bilješke o Haxthausenovoј knjizi *Die ländliche Verfassung Rußlands*. 341 342

- ²⁴³ Uručivanje na bilješke *O emancipaciji ruskih kmetova*, koje je Marx napisao na osnovu djela N. G. Černiševskog «Письма безъ адреса» 341.
- ²⁴⁴ Iako su se izjasnili za osobno oslobađanje seljaka, Šuvalov i Paskevič su smatrali da svu zemlju treba ostaviti zemljoposjednicima, a da seljacima umjesto radne obaveze treba dati samo pravo na dohodak od dijela zemljišta. 341
- ²⁴⁵ Uručivanje na stranice teke na kojima se nalaze Marxove bilješke o Golovačovljevoj knjizi «Дѣсять лѣтъ реформъ», 1861 - 1871. 343
- ²⁴⁶ Uručivanje na stranice teke na kojima se nalaze Marxove bilješke o knjizi Skrebičkog «Крестьянское дѣло въ царствованіе императора Александра II», том 1 i 4. 343
- ²⁴⁷ Uručivanje na stranice teke na kojima se nalaze Marxove bilješke o Jansonovoj knjizi «Опытъ статистическаго изслѣдованія о крестьянскихъ надѣлахъ и платежахъ», odnosno na samu knjigu. 344 348
- ²⁴⁸ *Revisione duše* – muško stanovništvo u kmetskoj Rusiji, koje je podlijevalo plaćanju poreza po glavi ili duši (uglavnom seljaci i građani). U tu svrhu bili su registrirani u posebnim popisima (tzv. revizijama). Takve «revizije» provodene su u Rusiji od 1718. godine, a posljednja, deseta «revizija», bila je 1858. godine. 347
- ²⁴⁹ «Труды комиссіи высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборовъ», т. 22, dio 3, odjeljak 1, str. 6 - 7. Brojevi koje Marx ovdje navodi su izračunati. 348
- ²⁵⁰ Rukopisi *Prilog prahistoriji Nijemaca i Franačko doba* predstavljaju rezultat opsežnog pripremnog rada. Engels ih je pisao 1881. i 1882. godine, ali je prije toga niz godina posebno proučavao povijest Njemačke i Evrope. Za vrijeme njegovog života ti rukopisi nisu objavljeni.
- Prema prvobitnom planu Engels je namjeravao da u dva dijela obradi temu o prahistoriji Nijemaca. Prvi je trebalo da obuhvaća četiri poglavlja; drugi je bio predviđen za «bilješke» kao dopuna prvom dijelu. Tokom rada Engels je izmijenio plan. Tako je npr. na kraju prvog poglavlja napisao: «Slijedi glava o ustrojstvu poljoprivrede i vojnom uređenju». Ta glava se ne nalazi u rukopisu *Prilog prahistoriji Nijemaca*. Očito, Engels je te materijale upotrebio za napis *Franačko doba*, drugo poglavlje («Ustrojstvo župe i vojske»). Od drugog dijela *Prahistorije Nijemaca* postoji samo drugo poglavlje. Treće poglavlje, koje je Engels planirao (*Franački dijalekt*), unio je u rukopis *Franačko doba*.
- Red poglavlja i naslovi odgovaraju Engelsovom prvobitnom planu. 356 395
- ²⁵¹ Izjava Virchowa na sjednici berlinskog Društva za antropologiju, etnologiju i prahistoriju 21. decembra 1878. godine. Vidi *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* – objavljene u časopisu «Zeitschrift für Ethnologie», sv. 10, Berlin 1878. 358
- ²⁵² Izjava Schaaflhausena na VIII općoj skupštini njemačkog antropološkog društva, koja je od 24. do 26. septembra 1877. održana u Konstancu. Vidi «Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte», br. 11, Minhen 1877. 358
- ²⁵³ *Piteasov putopis* Engels je preuzeo iz knjige Joachima Lelewela *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps*, Bruxelles 1836. 359
- ²⁵⁴ Plutarch(os), *Vitae parallelae*, pogl. 12 (biografija Aemiliusa Paullusa). 360
- ²⁵⁵ Izvaci iz djela Dia Kasija i drugih historičara koje Engels spominje i citira, nalaze se u *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit*. 360
- ²⁵⁶ Dio Cassius, *Historiae Romanae*, liber LV, cap. 10a. 360
- ²⁵⁷ Caesar, *De bello Gallico*, liber IV, cap. 1, liber VI, cap. 22. 361

- ²⁵⁸ Strabo, *Geographicae*, liber VII, cap. 1. 362
- ²⁵⁹ Plinius Secundus, *Naturalis historia*, liber IV, cap. 15. 364
- ²⁶⁰ Dio Cassius, *Historiae Romanae*, liber LIV, cap. 22. 366
- ²⁶¹ Dio Cassius, *Historiae Romanae*, liber LV, cap. 6. 368
- ²⁶² Velleius Paterculus, *Historia Romana*, liber II, cap. 97. 368
- ²⁶³ Dio Cassius, *Historiae Romanae*, liber LVI, cap. 18. 369
- ²⁶⁴ Velleius Paterculus, *Historia Romana*, liber II, cap. 118. 370
- ²⁶⁵ Dio Cassius, *Historiae Romanae*, liber LVI, cap. 18. 370
- ²⁶⁶ Ovdje i dalje Engels citira iz djela Velleiusa Paterculusa *Historia Romana*, liber II, cap. 118. 371
- ²⁶⁷ Dio Cassius, *Historiae Romanae*, liber LVI, cap. 19. 372
- ²⁶⁸ Citat iz Tacita, *Annales*, liber I, cap. 61. 372
- ²⁶⁹ Strabo, *Geographicae*, liber IV, cap. 4. 373
- ²⁷⁰ Strabo, *Geographicae*, liber VII, cap. 1. 373
- ²⁷¹ *Yorckovo vjerolomstvo* – General Yorck von Wartenburg, koji je 1812. godine komandirao pruskim pomoćnim korpusom napoleonske armije u Rusiji, sklopio je s ruskom vrhovnom komandom 30. decembra 1812. godine konvenciju u Taugu, kojom se obavezao da dva mjeseca neće sudjelovati u ratnim operacijama protiv ruske vojske.
Izdaja Saksonaca kod Lajpciga – Čitav saksonski korpus koji se borio u napoleonskoj armiji prešao je u najodlučnijim trenucima »bitke naroda« kod Lajpciga (16 - 19. oktobra 1813) na stranu udruženih trupa Rusije, Pruske, Austrije i Švedske i napao Napoleonove trupe. 373
- ²⁷² *Nalaz kod Halštata* – ogromno prahistorijsko polje s grobovima (preko 2500 grobova) koje je 1846. godine otkriveno u gornjoj Austriji u blizini grada Halštata. Po njemu naziv jednog perioda kulture (Halštatska kultura), kultura starijeg željeznog doba u Evropi, 1000 - 500. godine pre n. e. 377
- ²⁷³ Tacitus, *Annales*, liber II, cap. 61. 377
- ²⁷⁴ Tacitus, *Germania*, cap. 23. 379
- ²⁷⁵ *Geografija Germanije* sadrži se u Ptolemejevom djelu *Geographiae*, 2. i 3. knjiga. 386
- ²⁷⁶ Prokop(ius), *De bello Gothico*, liber IV, cap. 5. 388
- ²⁷⁷ *Franačka država* – carstvo Merovinga, kasnije Karolinga (vidi i nap. 206). 390
- ²⁷⁸ Einhardus, *Vita Karoli Magni*, cap. 2. 398
- ²⁷⁹ Citat iz djela Geoga Turonensisa, *Historia Francorum*, liber VI, cap. 46. 398
- ²⁸⁰ *Kapitulari* – kraljevske naredbe sa zakonodavnom snagom iz perioda ranog srednjeg vijeka (doba Karolinga, 8 - 9. stoljeće). *Ahenski kapitulari*, važan historijski izvor, govori između ostalog o brojnim konfiskacijama seljačke zemlje, koje su provodili duhovni i svjetovni feudalni gospodari onog vremena. 399
- ²⁸¹ Podaci koje Engels navodi nalaze se u popisu zemaljskih dobara, stanovništva i prihoda samostana Saint-Germain-des-Prés, koji je sastavljen u 9. stoljeću. Taj popis objavio je prvi put francuski historičar Guérard pod naslovom *Polyptyque de l'abbé Irminon* u Parizu 1844. godine. 400
- ²⁸² *Obrasci ugovora* (lat. formularia) – obrasci za sastavljanje isprava o najrazličitijim ugovorima. Sadrže pravnički formulirane vlasničke i društvene odnose. Saču-

vano je nekoliko zbirki takvih obrazaca, koje odražavaju društveno-ekonomske odnose franačkog doba od kraja 6. do kraja 9. stoljeća. 406

Obrazac koji Engels citira nalazi se u zbirci *Formulae Turonenses vulgo Sirmundicae dictae* (br. 43). Engels ga je oćigledno preuzeo iz Rothove knjige *Geschichte des Beneficialwesens*, str. 379, u kojoj je naveden pod br. 44.

- ²⁸³ *«Annales Bertiniani»* – historijski izvor iz vremena Karolinga. Kronika pronađena u samostanu St. Bertin (otuda i naziv) obuhvaća period od 830. do 882. godine. Sastoji se od tri dijela, koja su napisali razni autori (jedan je Hinkmar iz Remsa, Hincmar Remensis). *Annales Bertiniani* nalaze se u zbirci *Monumenta Germaniae historica*. 407
- ²⁸⁴ Citat iz *Corpus iuris Germanici antiqui*, 2. tom, *Capitularia regum Francorum usque ad Ludovicum piium continens*, Berlin 1824 (izdavač F. Walter). 411
- ²⁸⁵ *Stellinga* – savez stelingera (sinova starog prava). Sačinjavali su ga slobodni (Frilinge) i poluslobodni (Liten) Sasi. Od 841. do 842. godine nalazio se na čelu ustanka protiv franačkog i saskog plemstva. Cilj ustanka bilo je uspostavljanje starih prava i običaja koji su postojali prije vladavine franačkog plemstva. Ustanak je okrutno ugušen. 412
- ²⁸⁶ *Franački dijalekt* ima samostalnu vrijednost iako Engels tu studiju naziva samo »napomenom«, a u nacrtu plana djela *Prilog prahistoriji Nijemaca* predviđa ga samo kao »bilješku».
- Franački dijalekt* ostao je nedovršen i za Engelsova života nije objavljen. 412
- ²⁸⁷ *Heliand* (Spasitelj) – najznačajniji spomenik starosaskog jezika i literature; potječe iz 9. stoljeća, a predstavlja veoma skraćenu germaniziranu obradu evanđelja. Pretpostavlja se da je »Héliand« napisan u samostanu Verden na rijeci Rur.
- Sačuvana su dva rukopisa: minhenski i Cottonov (prema engleskom sakupljaču starina Cottonu). Godine 1830. *Hélianda* je objavio germanist Schmeller, koji mu je dao i naslov. *Héliand* se nalazi u Heyneovoj zbirci *Bibliothek der ältesten deutschen Litteratur-Denkmäler*, 2. tom, Paderborn 1866. 412
- ²⁸⁸ *Lipsiusove glose* – tumačenje nerazumljivih riječi iz jednog zapisa psalмова (9. stoljeće) koje je dao holandski filolog Justus Lipsius. Nalaze se u Heyneovoj zbirci *Kleinere altniederdeutsche Denkmäler*. 414
- ²⁸⁹ *Frekenhorstska lista* – popis poreza samostana Frekenhorst (od 9. do početka 11. stoljeća); nalazi se u Heyneovoj zbirci *Kleinere altniederdeutsche Denkmäler*. 415
- ²⁹⁰ *Paderbornski spomenici* – dokumenti lokalnog prava iz 10 - 11. stoljeća; objavio ih je historičar Paul Wigand u »*Archiv für Geschichte und Alterthumskunde Westphalens*« (izlazio od 1836. do 1838) i 1832. godine u *Die Provinzialrechte der Fürstentümer Paderborn und Corvei*. 415
- ²⁹¹ *Otfried* – kaluder iz samostana Vajenburg u Elzasu od 825); autor njemačke obrade evanđelja. Njegovo djelo *Evangelium* (napisano između 863. i 870. godine) spada među najstarije spomenike starogornjonjemačkog jezika i literature; Otfriedov dijalekt ubraja se među južne rajnskofranačke dijalekte. 415
- ²⁹² *U najstarijem dokumentu* – u rukopisu jednog zavjeta krštenja s kraja 8. ili početka 9. stoljeća; nalazi se u Heyneovoj zbirci *Kleinere altniederdeutsche Denkmäler*. 416
- ²⁹³ *Reymannova karta* – atlas koji je prvi put izdao D. G. Reymann, a kasnije i niz drugih ljudi; podijeljen je na numerirane odsjeke, koji nose nazive prema glavnim mjestima. 424
- ²⁹⁴ *Karta župa* (Kotareva) – Geografske podatke u vezi s bivšim rimskim nazivima mjesta Engels je uzeo iz Spruner-Menkeovog *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit* (uglavnom karta 33, »Njemačke župe II«). 424

²⁹⁵ Englesko izdanje Engelsovog djela *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, za koje je Engels napisao ovaj predgovor, objavljeno je u Londonu 1892. godine u prijevodu Edwarda Avelinga pod naslovom *Socialism utopian and scientific*.

S obzirom na značaj uvoda, Engels ga je u junu 1892. preveo na njemački jezik. Objavljen je u časopisu »Die Neue Zeit« (br. 1 i 2, 11. godina, 1. sv., 1892 - - 1893) pod naslovom *O historijskom materijalizmu*. Redakcija je izostavila prvih sedam pasusa, jer sadrže, kako je navedeno u redakcijskoj primjedbi, podatke koji su njemačkom čitaocu poznati ili nezanimljivi. 440

Literatura

I. Dela

- Address and provisional rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London.* [Adresa i privremeni statut Međunarodnog udruženja radnika, osnovanog 28. septembra 1864. na javnom skupu u Sent-Martins holu, Long Ejkr, London]. [London] 1864. 81 86 119
- Allgemeine Statuten und Verwaltungs-Verordnungen der Internationalen Arbeiter-assoziation.* Amtl. deutsche Ausg., revidirt durch den Generalrath. [Opći statut i Organizaciona pravila Međunarodnog udruženja radnika. Njemačko službeno izdanje koje je redigiralo Generalno veće]. Leipzig, bez god. izdanja (vidi i nap. 16). 15 19
- Ammianus Marcellinus, Rerum gestarum libri qui supersunt ex recensione Valesio Gronoviana . . .* Augustus Guil[elmus] Ernest. [Djela. Knjige koje su sačuvane prema izdanju Valezija Gronovijana, . . . Augustus Guil[elmus] Ernesti. Lipsiae 1773. 396
- Annales Bertiniani.* In: Monumenta Germaniae historica. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. Scriptorum t. 1. [Bertinijevi Anali: U: Historijski spomenici Njemačke. Izdao Georg Heinrich Pertz. 1. t. pisaca.] Hannoverae 1826. 407 409
- Archiv für Geschichte und Alterthumskunde Westphalens.* Hrsg. v. Paul Wigand. Bd. 5. H. 2. [Historijski i arheološki arhiv Vestfalije. Izd. Paul Wigand. tom 5, sv. 2.] Lemgo 1831. 415
- Archiv für die Geschichte des Niederrheins.* Hrsg. v. Theod. Jos. Lacomblet. Abth. 1. Bd. 1. H. 1. [Historijski arhiv Donje Rajne. Izd. Theod. Jos. Lacomblet. Odjeljak 1, prvi tom, sv. 1.] Düsseldorf 1831. 423
- Arnold, Wilhelm, *Deutsche Urzeit.* [Njemačka prahistorija.] Gotha 1879. 412 419 424 425 427 - 429
- [Bakunjin, Mihail Aleksandrovič.] Государственность и анархія. Часть 1. [Državnost i anarhija. Prvi dio.] Bez mjesta izdanja 1873 (vidi i nap. 10). 6 11
- Bauer, Bruno, *Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes.* [Kritika Evandolja po Ivanu.] Bremen 1840. 247 - 249
- *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker.* Bd. 1 - 2. [Kritika sinoptičkih evandolja. Tomovi 1 - 2.] Leipzig 1841. 247 - 249
- *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes.* 3. und letzter Bd. [Kritika sinoptičkih evandolja i Evandolja po Ivanu. 3. i posljednji tom.] Braunschweig 1842. 247 - 249

- Bericht des Generalraths der Internationalen Arbeiter-Association an den IV. allgemeinen Congreß in Basel.* [Izveštaj Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika IV generalnom kongresu u Bazelu.] Basel 1869. 122
- Beust, F[riedrich], *Kleiner historischer Atlas des Kantons Zürich.* [Mali historijski atlas Kantona Cirih.] Zürich 1873. 427
- Biblija* ili Sveto pismo staroga i novoga zavjeta. 427
- Blume, Wilhelm, *Die Operationen der deutschen Heere von der Schlacht bei Sedan bis zum Ende des Krieges nach den Operations-Akten des Großen Hauptquartiers dargestellt.* 2. unveränd. Aufl. [Operacije njemačke vojske od bitke kod Sedana do završetka rata, izložene prema ratnim dokumentima Glavne komande. Drugo neizmijenjeno izdanje.] Berlin 1872. 297
- Böckh, August, *Die Staatshaushaltung der Athener.* 2. Ausg. Bd. 1. Buch 1 - 4. [Državne financije Atine. Drugo izdanje. Tom 1, knjige 1 - 4.] Berlin 1851. 319
- Börne, Ludwig, *Briefe aus Paris.* [Pisma iz Pariza.] 433
- Bracke, Wilhelm, *Der Lassalle'sche Vorschlag. Ein Wort an den 4. Congreß der social-demokratischen Arbeiterpartei.* [Lassale-ov prijedlog. Govor na 4. kongresu Socijaldemokratske radničke partije.] Braunschweig 1873. 5
- Braune, Wilhelm, *Zur kenntnis des fränkischen und zur hochdeutschen lautverschiebung.* In: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. Bd. 1. [Prilog poznavanju franačkog jezika i visokonjemačkom glasovnom pomjeranju. U: Prilozi za historiju njemačkog jezika i književnosti. Tom 1,] Halle 1874. 412 414 422
- Caesar, *De bello Gallico.* [Galski rat.] 263 361 - 363 390 391
- Capitularia regum Francorum.* [Kapitulariji franačkih kraljeva.] (Vidi i nap. 280.) 399 401 406 407 409 - 412
- Carlyle, Thomas, *Latter-Day pamphlets.* [Najnoviji pamflet.] London 1850. 236
— *Past and present.* [Prošlost i sadašnjost.] London 1843. 160 236
- Code civil* vidi *Code Napoléon.*
- Code Napoléon.* [Napoleonov zakonik.] (Vidi i nap. 208.) 273 451
- Corpus iuris Germanici antiqui.* Ed. Ferd[inand] Walter. T. 2. [Zbornik starog njemačkog prava. Izd. Ferdinand Walter. Tom 2.] Berolini 1824. 411
- Cosijn, P[iet]er] J[akob], *Altwestsächsische Grammatik.* 1. Hälfte. [Starovestfalska gramatika. Prva polovina.] Haag 1883. 414
- Cournot, Augustin, *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses.* [Istraživanja matematičkih principa teorije bogatstva.] Paris 1838. 322
- Dahlmann, F[riedrich] C[hristoph], *Geschichte von Dänemark.* Bd. 1. [Historija Danske, tom 1.] Hamburg 1840. 389
- Dante Alighieri, *Goettliche Comoedie. Metrisch übertragen . . . von Philaethes.* Th. 1 - 3. [Božanstvena komedija. Philaethov metrički prepjev. Dijelovi 1 - 3.] Dresden und Leipzig 1833 - 1849. 82
- Darwin, Charles, *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life.* [O nastanku vrsta putem prirodnog odabiranja i održanja najprilagodljivijih rasa u borbi za opstanak.] London 1859. 169 278 280 441

- Dawkins, W[illiam] Boyd, *Early man in Britain and his place in the tertiary period.* [Pračovjek u Britaniji i njegovo mjesto u tercijeru.] London 1880. 356 377
- Diderot, Denis, *Le neveu de Rameau.* In: *Ceuvres inédites de Diderot.* T. 2. [Ramoov sinovac. U: Diderot-ova neizdata djela. Tom 2.] Paris 1821 (vidi i nap. 139). 167
- Dio Cassius, *Historiae Romanae.* [Rimska historija.] 360 367 - 370 371 373 388
- Dühring, Eugen, *Cursus der National-und Socialökonomie einschließlich der Hauptpunkte der Finanzpolitik.* 2. theilw. umgearb. Aufl. [Kurs nacionalne i socijalne ekonomije s glavnim pitanjima financijske politike. Drugo, djelimično prerađeno izdanje.] Leipzig 1876. 38 152 440 - 441
- *Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung.* [Kurs filozofije kao strogo naučnog pogleda na svijet i oblika života.] Leipzig 1875. 152 440 - 441
- *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus.* [Kritička historija nacionalne ekonomije i socijalizma.] Berlin 1871. 152 440 - 441
- Einhardus, *Vita Karoli Magni.* Ex monumentis Germaniae historicis reduci fecit Georgius Henricus Pertz. Ed. altera. [Život Karla Velikog. Prema germanskim historijskim spomenicima izbor napravio Georg Heinrich Pertz. Drugo izdanje.] Hannoverae 1845. 398
- Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres.* Nouvelle éd. T. 1 - 28. [Enciklopedija ili obrazloženi rječnik nauka, umjetnosti i zanata koju je pripremlilo društvo književnika. Novo izdanje. Tomovi 1 - 28.] Genf 1777 - 1778. 451
- Engel, Ernst, *Das Zeitalter des Dampfes in technisch-statistischer Beleuchtung.* 2. Aufl. [Era pare u tehničko-statističkom svjetlu. Drugo izdanje.] Berlin 1881. 236
- Engelhardt, Conrad, *Denmark in the early iron age, illustrated by recent discoveries in the peat mosses of Slesvig.* [Danska u ranom gvozdenom dobu, ilustrirano novim otkrićima u tresetištima Šlezviga.] London 1866. 382
- Engels, Friedrich, *Die Bakunisten and der Arbeit.* [Bakunjinisti na djelu.] U: *Der Volksstaat*, Leipzig, od 31. oktobra, 2. i 5. novembra 1873. 152
- *Die Bakunisten an der Arbeit.* Denkschrift über den letzten Aufstand in Spanien. [Bakunjinisti na djelu. Spomenica o posljednjem ustanku u Španiji.] [Leipzig] bez god. izd. 152
- *Der deutsche Bauernkrieg.* [Njemački seljački rat.] U: *Neue Rheinische Zeitung.* Politisch-ökonomische Revue H. 5/6. maj do oktobra. Hamburg 1850. 152
- *Der deutsche Bauernkrieg.* 2. mit. Einl. vers. Abdr. [Njemački seljački rat. Drugo pregledano izdanje s uvodom.] Leipzig 1870. 152
- *Der deutsche Bauernkrieg.* 3. Abdr. [Njemački seljački rat. Treće izdanje.] Leipzig 1875. 512
- *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft.* [Razvitak socijalizma od utopije do nauke.] Hottingen-Zürich 1882 (vidi i nap. 112). 439 441
- *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft.* 2. unveränd. Aufl. [Razvitak socijalizma od utopije do nauke. Drugo neizmijenjeno izdanje.] Hottingen-Zürich 1883. 439 441
- *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft.* 3. unveränd. Aufl. [Razvitak socijalizma od utopije do nauke. Treće neizmijenjeno izdanje.] Hottingen-Zürich 1883. 439 441

- Engels, Friedrich, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*. 4. vervollst. Aufl. [Razvitak socijalizma od utopije do nauke. Četvrto dopunjeno izdanje.] Berlin 1891. 439 441
- *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Philosophie. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der politischen Oekonomie. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung des Sozialismus*. [Prevrat u filozofiji koji je izvršio gospodin Eugen Dühring. Prevrat u političkoj ekonomiji koji je izvršio gospodin Eugen Dühring. Prevrat u socijalizmu koji je izvršio gospodin Eugen Dühring.] U: Vorwärts, Leipzig, od 3. januara do 7. jula 1877. 152 441
- *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. Philosophie. Politische Oekonomie. Sozialismus*. [Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring. Filozofija. Politička ekonomija. Socijalizam.] Leipzig 1878. 151 152 155 441
- *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft*. 2. Aufl. [Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring. Drugo izdanje.] Zürich 1886. 441
- *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen. [Položaj radničke klase u Engleskoj. Na osnovu sopstvenih promatranja i autentičnih izvora.] Leipzig 1845. 151 178
- *De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap*. [Razvitak socijalizma od utopije do nauke.] Gravenhage 1886. 439 441
- *Preußischer Schnaps im deutschen Reichstag*. [Pruska rakija u njemačkoj skupštini.] U: »Der Volksstaat«, Leipzig, od 25. i 27. februara i 1. marta 1876. 152
- *Preußischer Schnaps im deutschen Reichstag*. Separatabdr. aus dem »Volksstaat«. [Pruska rakija u njemačkoj skupštini. Separat iz lista »Volksstaat«.] 1876. 152
- Развитие научного социализма. Женева 1884. 439 441
- *Socialism utopian and scientific*. Translated by Edward Aveling... With a special introduction by the author. [Utopijski naučni socijalizam. Prijevod Edwarda Avelinga... sa posebnim uvodom autora.] London 1892. 440 441 - 442
- *Socialism utopic și socialism științific*. [Utopijski naučni socijalizam.] București 1891. 441
- *Socialisme utopique et socialisme scientifique*. Trad française par Paul Lafargue. [Utopijski i naučni socijalizam. Na francuski preveo Paul Lafargue.] Paris 1880. 155 441
- *Socialismes Udvikling fra Utopi til Videnskab*. [Razvitak socijalizma od utopije do nauke.] U: Socijalistička biblioteka. Tom 1. København 1885. 439 441
- *Il socialismo utopico e il socialismo scientifico*. [Utopijski i naučni socijalizam.] Benevento 1883. 439 441
- *Socialismo utópico y socialismo científico*. [Utopijski i naučni socijalizam.] Madrid 1886. 439 441
- *Socjalizm utopijny a naukowy*. [Utopijski i naučni socijalizam.] Genève 1882 155 441
- [*Soziales aus Rußland.*] *Flüchtlingsliteratur*. V. [O društvenim odnosima u Rusiji. Izbjeglička literatura V.] U: Der Volksstaat, Leipzig, od 16, 18. i 21. aprila 1875. 152
- *Soziales aus Rußland*. [O društvenim odnosima u Rusiji.] Leipzig 1875. 152
- *Umriss zu einer Kritik der Nationaloekonomie*. [Nacrt za kritiku političke ekonomije.] U: Deutsch-Französische Jahrbücher, sv. I. i 2. Paris 1844. 151

- Engels, Fridrich, *Zur Wohnungsfrage*. [O stambenom pitanju.] U: Der Volksstaat od 26. juna 1872. do 22. februara 1873. 152
- *Zur Wohnungsfrage*. [H. 1.] Separatabdr. aus dem »Volksstaat«. [O stambenom pitanju, sv. 1, separat iz lista »Volksstaat«.] Leipzig 1872. 152
- *Zur Wohnungsfrage*. H. 2. Sonderabdr. aus dem »Volksstaat«. [O stambenom pitanju, sv. 2, separat iz lista »Volksstaat«.] Leipzig 1872. 152
- *Zur Wohnungsfrage*. H. 3. Sonderabdr. aus dem »Volksstaat«. [O stambenom pitanju, sv. 3, separat iz lista »Volksstaat«.] [Leipzig 1873.] 152
- Engels, Friedrich i Karl Marx, *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten*. [Sveta porodica ili kritika kritičke kritike protiv Bruna Bauera i drugova.] Frankfurt a. M. 1845. 83
- Erlach, Franz von, *Aus dem französisch-deutschen Kriege 1870 - 1871. Beobachtungen und Betrachtungen eines Schweizer-Wehrmanns*. [Iz francusko-pruskog rata 1870 - 1871. Zapažanja i razmišljanja jednog švajcarskog radnika.] Leipzig i Bern 1874. 296
- Ewald, Heinrich: *Geschichte des Volkes Israel bis Christus*. 2. Ausg. Bd. 4. [Historija naroda Izraela do Krista. Drugo izdanje, tom 4.] Göttingen 1852. 249
- Fallmerayer, Jakob Philipp, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*. Th. 1. [Historija poluostrva Moreje tokom srednjeg vijeka. Prv : dio.] Stuttgart i Tübingen 1830. 251
- Flor, L[ucije] Anej, *Epitome rerum Romanarum* . . . Eine der studirenden Jugend zum besten deutlich und leicht verfasste Erklärung des Flori . . . Durch Germanicum Sincerum. [Izvod iz rimske historije . . . Jasno i lako sastavljeno tumačenje Flora za školsku omladinu koje je dao Germanik Sincer.] Gießen 1732. 367
- Formulae Turonenses vulgo Sirmondicae dictae*. In: Monumenta Germaniae historica Ed. Georgius Henricus Pertz. Legum sectio 5. Formulae. P. prior. [Turske formule obično nazivane sirmondičkim. U: Historijski spomenici Njemačke. Izdao Georg Heinrich Pertz. 5. odjeljak zakona. Obrasci ugovora. Prvi dio.] Hannoverae 1882 (vidi i nap. 282). 406
- [Fourier, Charles,] *Théorie des quatre mouvemens et des destinées générales. Prospectus et annonce de la découverte*. [Teorija o četiri kretanja i o opštim određenjima. Prospekt i objava otkrića.] Leipzig 1808 (vidi i nap. 124). 160
- Fourier, Ch[arles], *Théorie des quatre mouvemens et des destinées générales*. In: Œuvres complètes. T. 1. [Teorija o četiri kretanja i o općim određenjima. U: Cjelokupna djela. Tom 1.] Paris 1841. 162 - 163
- *Théorie de l'unité universelle*. Vol. 1. [Teorija o univerzalnom jedinstvu. Sv. 1, isto, tom 2.] Paris 1843. 163
- *Théorie de l'unité universelle*. Vol. 4. [Teorija o univerzalnom jedinstvu. Sv. 4, isto, tom 5.] Paris 1841. 163
- *Le nouveau monde industriel et sociétaire, ou invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées*. [Novi industrijski i združeni svijet ili pronalazjenje načina za privlačnu ili prirodnu industriju koja se dijeli na serije prema naklonostima čovjeka, isto, tom 6.] Paris 1845. 163 178 180
- Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit*. Bd. 1. Hrgv. v. G. H. Pertz. 1. Grimm u. a. [Historiografi njemačke prahistorije. Tom 1. Izd. G. H. Pertz, J. Grimm i dr.] Berlin 1849 (vidi i nap. 255). 360

- Giffen, Robert, *Recent accumulations of capital in the United Kingdom*. [Skorašnje akumulacije kapitala u Ujedinjenom Kraljevstvu.] U: Journal of the Statistical Society. Mart 1878. Tom 16, prvi dio. London 1878. 185
- Goethe, Johann Wolfgang von, *Das Göttliche*. In: Vermischte Gedichte. [Božansko. U: Mješovite pjesme.] 21
- [Golovačev] Aleksej, Adrianovič: *Десять лет реформъ*. [Deset godina reforme.] Sanktpeterburg 1872 (vidi i nap. 245). 343 344
- Goltz, Th[eodor] v. d., *Die Lage der ländlichen Arbeiter im Deutschen Reich*. [Položaj poljoprivrednih radnika u Njemačkom Carstvu.] Berlin 1875. 39
- Gregor Turonensis, *Historica Francorum*. In: Monumenta Germaniae historica. Ed. Georgius Henricus Pertz. Scriptorum rerum Merovingicarum t. 1. [Franačka historija. U: Historijski spomenici Njemačke. Izdao Georg Henrich Pertz. Prvi tom pisaca merovinške historije.] Hannoverae 1885. 398
- Grimm, Jacob, *Geschichte der deutschen Sprache*. Bd. 1. [Historija njemačkog jezika. Tom 1.] Leipzig 1848. 365 387 - 392 411 412 416 427
- Guérard, B[enjamin-Edme-Charles], *Polyptyque de l'abbé Irminon*... T. 1 - 2. [Poliptih opata Irminona... Tomovi 1 - 2.] Paris 1844 (vidi i nap. 281). 400 411
- [Hannecken, H. von.], *Militärische Gedanken und Betrachtungen über den deutsch-französischen Krieg der Jahre 1870 und 1871*, vom Verfasser des «Krieges um Metz». [Vojne ideje i razmišljanja o francusko-pruskom ratu 1870. i 1871. godine autora spisa «Vojne operacije u Mecu.»] Mainz 1871. 296
- Haxthausen, August von, *Studien über die innern Zustände, das Volkleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands*. [Studije o unutrašnjim prilikama, životu naroda a posebno o zemljišnim odnosima u Rusiji.] Dio 1. i 2, Hannover 1847, dio 3. Berlin 1852. 91
- *Die ländliche Verfassung Rußlands. Ihre Entwicklung und ihre Feststellung in aer Gesetzgebung von 1861*. [Zemljišno uređenje u Rusiji. Razvitak i zakonsko regulisanje 1861.] Leipzig 1866 (vidi i nap. 242). 341 - 342
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. In: Werke. Vollst. Ausg. durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 9. 2. Aufl. [Predavanja o historiji filozofije. U: «Djela», Potpuno izdanje djela pripremlilo Društvo pokojnikovih prijatelja. Tom 9, drugo izdanje.] Berlin 1840. 157 170 247
- Heine, Heinrich, *Buch der Lieder*. [Knjiga pjesama.] 79
- *Romanzero*. [Romancero.] (Vidi i nap. 189.) 248
- Héliand*. Mit ausführlichen Glossen. Hrsg. v. Moritz Heyne. In: Bibliothek der ältesten deutschen Litteratur-Denkmäler. Bd. 2. Kleinere (?) Altniederdeutsche Denkmäler. T. 1. [Spasitelj. S iscrpnim objašnjenjima. Izdao Moritz Heyne. U: Biblioteka najstarijih njemačkih književnih spomenika. Tom 2. Manji (?) starodonjonjemački spomenici, prvi dio.] Paderborn 1866 (vidi i nap. 287). 412 413 414 419
- Heraklit, *Fragmenti*. 167
- Heyne, Moritz, *Kleine altsächsische und altniederfränkische Grammatik*. [Mala starosaksonska i starodonjonjemačka gramatika.] Paderborn 1873. 413
- Hildebrand, Hans, *Das heidnische Zeitalter in Schweden*. Nach d. 2. schwed. Orig.-Ausg. übers. v. J. Mestorf. [Mnogobožna doba u Švedskoj. Prema drugom švedskom originalnom izdanju preveo J. Mestorf.] Hamburg 1873. 380

- Hubbard, [Nicolas-] G[ustave], *Saint-Simon, sa vie et ses travaux*. [Saint-Simon, život i djela.] Paris 1857 (vidi i nap. 124 - 127). 160 162
- Inauguraladresse* vidi *Address and provisional rules of the Working Men's International Association* . . .
- Janson, Juli Eduardovič: *Опытъ статистическаго изслѣдованія о крестьянскихъ надѣлахъ и платежахъ*. [Ogled iz statističkog istraživanja o seljačkim okućnicama i novčanim dažbinama.] St. Peterburg 1877 (vidi i nap. 247). 344 - 346 348 351
- Jhering, Rudolph von, *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*. 3. verb. Aufl. Th. 2. 1. Abt. [Duh rimskog prava na različitim stupnjevima njegovog razvitka. Treće popravljeno izdanje. Dio 2, prvi odjeljak.] Leipzig 1874. 318 319
- Kant, Immanuel, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebüudes, nach Newton'schen Grundsätzen abgehandelt*. In: *Sämmtliche Werke*. Th. 6. Schriften zur physischen Geographie. 3. [Opća historija prirode i teorija neba, ili ogled o ustrojstvu i mehaničkom porijeklu svemira, izveden prema Newtonovim principima. U: Sabrana djela. Dio 6. Spisi iz fizičke geografije. 3.] Leipzig 1839 (vidi i nap. 141). 169
- Kern, [Johann] H[endrik], *Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der salischen Franken*. [Tumačenja u Lex Salica i jeziku salskih Franaka.] Haag 1869. 413 416 418
- Das Keyserrecht nach der Handschrift von 1372*. In *Vergleichung mit anderen Handschr. u. mit erl. Amm. Hrsg. v. Hermann Ernst Endemann u. mit einer Vorrede vers. v. Bruno Hildebrand*. [Carsko pravo prema rukopisu iz 1372. Uz upredivanje s drugim rukopisima i s objašnjenjima izdao Hermann Ernst Endemann i s predgovorom Bruna Hildebranda.] Cassel 1846 (vidi i nap. 201). 264
- Kleinere altniederdeutsche Denkmäler*. Hrsg. v. Moritz Heyne. [Manji starodonojnemački spomenici. Izdao Moritz Heyne.] Paderborn 1867 (vidi i nap. 288, 289. i 292). 414 415
- Kovalevsky, Maxime, *Tableau des origines de l'évolution de la famille et de la propriété*. [Prikaz porijekla i evolucije porodice i vlasništva.] Stockholm 1890. 441
- Lange, Fr[iedrich] A[lbert], *Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft*. [Značaj radničkog pitanja za sadašnjost i budućnost.] Duisburg 1865. 21
- Laplace, Pierre-Simon, *Exposition du système du monde*. T. 1 - 2. [Izlaganje sistema svijeta. Tomovi 1 - 2.] Paris IV godina Francuske Republike [1795/96]. (Vidi i nap. 141.) 169
- *Traité de mécanique céleste*. T. 1 - 5. [Rasprava o nebeskoj mehanici. Tomovi 1 - 5.] Paris [1798/99] - 1823. 445
- Lassalle, Ferdinand, *Arbeiterlesebuch. Rede Lassalle's zu Frankfurt am Main am 17. und 19. Mai 1863*. 5. Aufl. In: *Broschüren*. [Radnička čitanka. Lassalle-ovi govori u Frankfurtu na Majni 17. i 19. maja 1863. Peto izdanje. U: Brošure.] Berlin 1874. 4
- *Offnes Antwortschreiben an das Central-Comité zur Berufung eines Allgemeinen*

- Deutschen Arbeitercongresses zu Leipzig.* [Otvoreni odgovor Centralnom komitetu za organizaciju općeg njemačkog radničkog kongresa u Lajpcigu.] Zürich 1863. 5
- Lelewel, Joachim, *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps.* [Pytheas iz Marselja i geografija njegovog vremena.] Bruxelles 1836. 359
- Lex Ribuarica et lex Francorum Chamavorum.* Ed. Rudolphus Sohm. [Ripuarski zakon i Zakon kamavskih Franaka. Izdao Rudolf Sohm.] Hannoverae 1883 (vidi i nap. 203). 266
- Lissagaray. [Prosper-Olivier], *Histoire de la commune de 1871.* [Historija Komune iz 1871.] Bruxelles 1876 (vidi i nap. 223). 295
- Loria, Achille, Karl Marx, *Estratto dalla Nuova Antologia.* Fascicolo 7. [Karl Marks. Izvod iz Nove antologije. Sveska 7.] Roma 1883. 290
- *La rendita fondiaria e la sua elisione naturale.* [Zemljišna renta i njeno prirodno odumiranje.] Milano 1880. 289 - 290
- *La teoria del valore negli economisti italiani.* [Teorija vrijednosti kod talijanskih ekonomista.] Bologna 1882. 290
- Mably, [Gabriel-Bonnot] de, *De la législation, ou principes des loix.* [O zakonodavstvu ili principi prava.] Amsterdam 1776. 158
- Maine, Henry [James] Sumner, *Village-Communities in the East and West.* [Seoske zajednice na Istoku i Zapadu.] London 1871. 325
- Marx, Karl, *Der 18te Brumaire des Louis Napoleon.* [Osamnaesti brimer Louis-a Napoleona.] U: Die Revolution. Časopis u neobaveznim sveskama sv. 1. New-York 1852. 84
- *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.* 2. Ausg. [Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte. Drugo izdanje.] Hamburg 1869. 84
- *Der Bürgerkrieg in Frankreich. Adresse des Generalraths der Internationalen Arbeiter-Assoziation an alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten.* Separatabdr. aus dem Volksstaat. [Gradanski rat u Francuskoj. Adresa Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika svim članovima u Evropi i Sjedinjenim Državama. Separat iz lista «Volksstaat».] Leipzig 1871. 86 121 - 122
- *Capital: a critical analysis of capitalist production.* Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1. [Kapital: kritička analiza kapitalističke proizvodnje. S trećeg njemačkog izdanja preveli Samuel Moore i Edward Aveling, izdao Friedrich Engels. Tom 1. London 1887. 442
- *Le Capital.* Trad. de M. J. Roy, entièrement rev. par l'auteur. [Kapital. Prijevod. M. J. Roy. Potpuno revidirao autor.] Paris [1872 - 1875. u sveskama]. 12 92 199 323
- *The civil war in France. Address of the General Council of the International Working-Men's Association.* [Gradanski rat u francuskoj. Adresa Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika.] [London] 1871. 121
- *Discours sur la question du libre échange, prononcé à l'Association Démocratique de Bruxelles.* [Govor o slobodnoj trgovini održan u Demokratskom društvu u Briselu.] Bruxelles 1848. 83
- *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozeß zu Köln.* [Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu.] Basel 1853. 84

- Marx, Karl, *Enthüllungen über den Kommunisten – Prozeß zu Köln*. [Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu.] Boston 1853. 84
- *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozeß zu Köln*. [Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu.] U: Der Volksstaat, Leipzig od 28. oktobra do 18. decembra 1874. 12 84
- *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozeß zu Köln*. Neuer Abdr. [Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu. Novo izdanje.] Leipzig 1875. 12 84
- *Herr Vogt*. [Gospodin Vogt.] London 1860. 85
- *Das Kapital*. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch. 1. Der Produktionsprocess des Kapitals. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom. Knjiga I: Proces proizvodnje kapitala.] Hamburg 1867. 4 - 5 85 89 91 92 95 151 174 179 189 289 301 310 311 314 441
- *Das Kapital*. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1. Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom. Knjiga I. Proces proizvodnje kapitala. Drugo popravljeno izdanje.] Hamburg 1872. 85 91 300 310 314 317
- *Das Kapital*. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 2. Buch 2. Der Cirkulationsprocess des Kapitals. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Drugi tom. Knjiga II: Prometni proces kapitala.] Hamburg 1885. 85 86 89 287 291
- *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*. [Prilog kritici političke ekonomije.] Berlin 1859. 85 301 310
- *Misère de la philosophie*. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. [Bijeda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bijede« gospodina Proudhona.] Paris, Bruxelles 1847. 6 83 189
- Marx, Karl i Friedrich Engels, *Ein Complot gegen die Internationale Arbeiter-Association*. Im Auftrage des Haager Congresses verfaßter Bericht über das Treiben Bakunin's und der Allianz der socialistischen Demokratie. [Zavjera protiv Međunarodnog udruženja radnika. Izvještaj o radoti Bakunjinia i Alijanse socijalističke demokratije sastavljen po nalogu Haškog kongresa.] Braunschweig 1874 (vidi i nap. 58). 78
- *Manifest der Kommunistischen Partei*. [Manifest Komunističke partije.] London 1848. 6 19 20 83 138 152 156 189 198 245 246 289 441
- *Манифестъ коммунистической партіи*. [Manifest Komunističke partije.] Zeneva 1882. 245
- *Les prétendus scissions dans l'Internationale*. Circulaire privée du Conseil Général de l'Association Internationale des Travailleurs. [Tobožnji rascjepi u Internacionali. Povjerljivo pismo Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika.] Genève 1872. 121
- Maurer, Georg Ludwig von, *Einleitung zur Geschichte der Mark., Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt*. [Uvod u historiju uredjenja marke, posjeda, sela i grada i javne vlasti.] München 1854. 263 409
- *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland*. Bd. 1 - 2. [Historija uredjenja sela u Njemačkoj. Tomovi 1 - 2.] Erlangen 1865 - 1866. 263
- *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*. Bd. 1 - 4. [Historija vlastelinskih i seljačkih posjeda i njihovog uredjenja u Njemačkoj. Tomovi 1 - 4.] Erlangen 1862 - 1863. 263
- *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland*. [Historija uredjenja marke u Njemačkoj.] Erlangen 1856. 263

- Maurer, Georg Ludwig von, *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland*. Bd. 1 - 4. [Historija uređenja gradova u Njemačkoj. Tomovi 1 - 4.] Erlangen 1869 - 1871. 263
- Mone, F[rantz] J[oseph], *Urgeschichte des badischen Landes bis zu Ende des siebenten Jahrhunderts*. Bd. 1. [Rana historija badenske zemlje do kraja 7. stoljeća. Tom 1.] Karlsruhe 1845. 427
- Morelly, *Code de la nature ...* [Prirodni zakonik ...] Paris 1841. 158
- Morgan, Lewis H[enry], *Ancient society or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilisation*. [Drevno društvo ili istraživanje pravca ljudskog progresa od divljaštva preko varvarstva do civilizacije.] London 1877. 324
- Most, Johann, *Kapital und Arbeit*. Ein populärer Auszug aus »Das Kapital« von Karl Marx. [Kapital i rad. Popularan izvod iz »Kapitala« Karla Marxa.] Chemnitz [1873]. 289
- Müllenhoff, Karl, *Deutsche Altertumskunde*. Bd. 1. [Njemačka arheologija. Tom 1.] Berlin 1870. 359
- Nadler, Karl Gottfried, *Fröhlich Palz, Gott erhalts! Gedichte in Pfälzer Mundart*. [Sretna Falačka, čuvao te bog! Pjesme u falačkom narječju.] Frankfurt a. M. 1851. 431
- Orosius, *Historiarum adversum paganos*. Libri VII. Recensuit et commentario critico instruxit Carolus Zangemeister. [Protiv pagana. Knjiga VII. Pregledao i kritičkim komentarom snabdio Karl Zangemeister.] Vindobona 1882. 367
- Ovid[ius], *Tristia*. [Elegije.] 373
- *Epistulae ex Ponto*. [Pisma sa Crnog mora.] 373
- Owen, Robert, *The book of the new moral world, containing the rational system of society, founded on demonstrable facts, developing the constitution and laws human nature and of society*. P. 1 - 7. [Knjiga o novom moralnom svijetu, koja sadrži racionalni sistem društva zasnovan na dokazivim činjenicama i u kojoj se razvijaju ustrojstvo i zakoni ljudske prirode i društva. U sedam dijelova.] London 1842 - 1844. 165
- *Report of the proceedings at the several public meetings, held in Dublin*. On the 18th March - 12th April - 19th April and 3rd May. [Izvještaj o radu nekoliko javnih skupova održanih u Dublinu 18. marta, 12. aprila, 19. aprila i 3. maja.] Dublin 1823. 165
- *The revolution in the mind and practice of the human race; or, the coming change from irrationality to rationality*. [Revolucija u mišljenju i praksi ljudskog roda ili budući prelazak od iracionalnog ka racionalnom.] London 1849. 165
- Papiers et correspondance de la famille impériale*. T. 2. [Dokumenti i prepiska carske porodice. Tom 2.] Paris 1871. 73 85
- Petronius, *Satirae*. [Satire.] (Vidi i nap. 190.) 250
- Plinius Secundus, *Naturalis historia*. [Historija prirode.] 363 - 366 376 379 387 - 393
- Plutarch, *Vitae parallelae*. [Usporedni životopisi.] 360
- Programm der deutschen Arbeiterpartei*. In: Protokoll des Vereinigungs-Congresses der Sozialdemokraten Deutschlands. [Program Njemačke radničke partije. U:

- Zapisnik s kongresa ujedinjenja socijaldemokrata Njemačke.] Leipzig 1875. 437
- Programm und Statuten der sozial-demokratischen Arbeiter-Partei.* [Program i statut Socijaldemokratske radničke partije. U: Demokratisches Wochenblatt, Leipzig, br. 33 od 14. avgusta 1869 (vidi i nap. 2). 3 5 7 11
- Proklamation an das deutsche Volk.* [Proglas njemačkom narodu. U: Stenographische Berichte über die Verhandlungen der deutschen constituirenden Nationalversammlung zu Frankfurt a. M. Tom 9.] Frankfurt a. M. 1849. 72 - 74
- Prokopius, *De bello Gothico.* [O gotskom ratu.] 388
- Proudhon, P[ierre] J[oseph], *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère.* T. 1 - 2. [Sistem ekonomskih protivurječnosti ili filozofija bijede. Tomovi 1 - 2.] Paris 1846. 83 189
- Ptolemaeus, *Geographiae.* [Geografija.] 378 380 383 386 - 389
- Rau, Karl Heinrich, *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre.* 5. verm. u. verb. Ausg. [Principi nacionalne ekonomije. Peto prošireno i popravljeno izdanje.] Heidelberg 1847. 299 303 306 308
- Reuleaux, F[ranz], *Briefe aus Philadelphia.* [Pisma iz Filadelfije.] Braunschweig 1877. 142
- Reuter, Fritz, *Ut mine Festungstid.* [Iz vremena moga tamnovanja.] 48
- Reymann, Daniel Gottlob, *Reymann's topographische Special-Karte von Deutschland, Schweiz, Ostfrankreich, Belgien, Niederlande und Polen.* [Reymannove specijalne topografske karte Njemačke, Švicarske, istočne Francuske, Belgije, Nizozemske i Poljske.] Glogau bez. god. izd. (vidi i nap. 293). 424 428
- Rost, Valent[in] Christ[ian] Friedr[ich], *Deutsch-Griechisches Wörterbuch.* 1. Abt. A - L. [Njemačko-grčki rječnik. Prvi dio, A - L.] Göttingen 1829. 313
- Roth, Paul, *Geschichte des Beneficialwesens von der ältesten Zeit bis ins zehnte Jahrhundert.* [Historija beneficija od najstarijih vremena do desetog stoljeća.] Erlangen 1850. 398 - 400 404 - 406 409
- Rousseau, J[ean-] J[acques], *Du contrat social: ou, principes du droit politique.* [Društveni ugovor, ili principi političkog prava.] Amsterdam 1762 (vidi i nap. 119). 158 159
- *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* [Rasprava o porijeklu i uzrocima nejednakosti među ljudima.] Amsterdam 1755 (vidi i nap. 119). 158 167
- [Saint-Simon, Claude-Henri de,] *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains.* [Pisma jednog stanovnika Ženeve svojim savremenikima.] [Paris 1803] (vidi i nap. 124). 160 - 162
- Saint-Simon, [Claude-Henri de], *L'industrie, ou discussions politiques, morales et philosophiques, dans l'intérêt de tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendans.* T. 2. [Industrija ili političke, moralne i filozofske rasprave u interesu svih ljudi koji se bave korisnim i samostalnim radom. Drugi tom.] Paris 1817. 162
- Saint-Simon, et Augustin Thierry, *De la réorganisation de la société européenne ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul*

- corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale.* [O reorganizaciji evropskog društva ili o nužnosti i sredstvima okupljanja evropskih naroda u jedno političko tijelo, s tim da svaki narod sačuva svoju nacionalnu nezavisnost.] Paris 1814 (vidi i nap. 127). 162
- Schäffle, Albert Friedrich Eberhard, *Bau und Leben des socialen Körpers.* [Grada i život društvenog tijela.] Tübingen 1878. 302 303 316 317
- *Kapitalismus und Socialismus mit besonderer Rücksicht auf Geschäfts- und Vermögensformen.* [Kapitalizam i socijalizam s posebnim osvrtom na poslovne i imovinske forme.] Tübingen 1870. 302
- (Anonimno) *Die Quintessenz des Socialismus.* Von einem Volkswirth. [Kvintescencija socijalizma. Od jednog ekonomiste.] Gotha 1875. 302 303
- *Die Quintessenz des Socialismus.* 2. unveränd. Aufl. (3. Abdr.) [Kvintescencija socijalizma. Drugo neizmijenjeno izdanje (treći put preštampano).] Gotha 1877. 302 303
- Schiller, Friedrich von, *Die Götter Griechenlands.* [Bogovi Grčke.] 43
- Schneider, Jacob, *Die alten Heer- und Handelswege der Germanen, Römer und Franken im deutschen Reiche.* H. 2. Düsseldorf 1883. H. 3. u. 4. [Stari vojni i trgovački putevi Germana, Rimljana i Franaka u Njemačkom Carstvu. Sv. 2, 3. i 4.] Düsseldorf 1883, Leipzig 1884 - 1885. 376
- Schulze, Ernst, *Gothisches Glossar.* [Gotski rječnik s objašnjenjima.] Magdeburg 1847. 313
- Sieber) Зиберъ, Н[иколай Ивановичъ], *Теорія цѣности и капитала Д. Рикардо въ связи съ позднѣйшими дополненіями и разъясненіями.* [Teorija vrijednosti i kapitala D. Ricarda u vezi s kasnijim dopunama i objašnjenjima.] Kiev 1871. 301
- [Skaldin] Скалдинъ, *Въ захоустьи и въ столицѣ.* [U zabiti i u prestonici.] St. Peterburg 1870 (vidi i nap. 241). 341 342 - 346 348
- [Skrebizki] Aleksandar, *Крестьянское двло въ царствованіи е императора Александра II. Матеріалы для исторіи освобожденія крестьянс.* Т. 1 - 4. [Položaj seljaštva za vrijeme cara Aleksandra II. Materijali za historiju oslobođenja seljaka. Tomovi 1 - 4.] Bon 1862 - 1868 (vidi i nap. 246). 344 350
- Spruner-Menke, *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit.* 3. Aufl. [Mali atlas za historiju srednjeg vijeka i novijeg vremena. Treće izdanje.] Gotha 1874. 424 429
- Strabo, *Geographicae.* [Geografija.] 362 363 373 386
- Strauss, David Friedrich, *Das Leben Jesu, Kritisch bearbeitet.* Bd. 1 - 2. [Život Isusov, kritički obrađen. Tomovi 1 - 2.] Tübingen 1835 - 1836. 248
- Suetonius. *Opera.* [Dela.] London 1824. 367
- Tacitus, *Annales.* [Anali.] 372 377
- Germania. [Germanija.] 264 361 363 365 370 374 - 376 379 - 380 381 383 386 - 389 391
- Tooke, Thomas, and William Newmarch, *A history of prices, and of the state of the circulation during the nine years 1848 - 1856.* Vol. 1 - 2. Forming the 5th and 6th vols. of the «History of prices from 1792. to the present time». [Historija cijena i opticaja u periodu od 1848 - 1856. U dva toma, koji sačinjavaju 5. i 6. tom djela «Historija cijena od 1792. do danas».] London 1857. 319

- Труды комиссии высочайше учрежденной для пересмотра системы погашей и сборовъ.* Т. 22. Часть 3. Отдѣль 1. [Izveštaji komisije ustanovljene na najvišem mjestu za ispitivanje sistema dažbina i poreza. Tom 22, deo 3. odjeljak 1.] St. Peterburg 1873 (vidi i nap. 249). 348
- Černiševski, Nikolaj Gavrilovič, *Письма безъ адреса.* [Pisma bez adrese. U: Suvremenik.] St. Peterburg 1862 (vidi i nap. 243). 341
- Velleius Paterculus, *Historia Romana.* [Rimska historija.] 368 - 371 373 386 - 387
- Wagner, Adolph, *Lehrbuch der politischen Oekonomie. Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre.* 2. verb. u. verm. Ausg. Bd. 1. Th. 1. Grundlegung. [Udžbenik političke ekonomije. Opća ili teorijska ekonomija. Drugo popravljeno i prošireno izdanje. Tom 1, prvi dio: osnovi.] Leipzig i Heidelberg 1879 (vidi i nap. 230). 298 - 304 305 - 309 311 - 312 313 314 316 - 322
- Waitz, Georg, *Deutsche Verfassungsgeschichte.* Bd. 1. [Njemačka historija ustava. Tom 1.] Kiel 1844. 390
- Wermuth/Stieber, *Die Communisten-Verschwürungen des neunzehnten Jahrhunderts.* Im amtl. Auftr. zur Benutzung der Polizei-Behörden der sämmtl. deutschen Bundesstaaten . . . dargest. Th. 2. [Zavjere komunista u 19. stoljeću. Sastavljeno po službenom nalogu za potrebe policije svih saveznih njemačkih država. Drugi dio.] Berlin 1854. 50
- Wiberg, Carl Fredrik, *Bidrag till kändedom om Grekers och Romares förbindelse med Norden och om de nordiska handelsvägarne.* [Doprinos poznavanju veza Grka i Rimljana sa Sjeverom i nordijskih trgovačkih puteva.] Gefle 1861. 377 379
- *Der Einfluß der klassischen Völker auf den Norden durch den Handelsverkehr.* Aus d. Schwed. v. J. Mestorf. [Utjecaj antičkih naroda na Sjever posredstvom trgovine. Sa švedskog preveo J. Mestorf.] Hamburg 1867. 377
- Wilke, Christian Gottlob, *Der Urevangelist oder exegetisch kritische Untersuchung über das Verwandtschaftsverhältniß der drei ersten Evangelien.* [Praevangelist ili egzegetsko kritičko ispitivanje srodničkih odnosa trojice prvih evanđelista.] Dresden i Leipzig 1838. 248
- Wolff, Wilhelm, *Die schlesische Milliarde,* Abdr. aus der »Neuen Rheinischen Zeitung« März bis April 1849. Mit Einleitung von Friedrich Engels. [Šleska milijarda. Preštampano iz lista »Neue Rheinische Zeitung«, mart do aprila 1849, s uvodom Friedricha Engelsa.] Hottingen-Zürich 1886 (vidi i nap. 37). 53
- Worsaae, J[ens] J[acob] A[smussen], *Die Vorgeschichte des Nordens nach gleichzeitigen Denkmälern.* Ins Deutsche übertr. v. J. Mestorf. [Prahistorija Sjevera prema spomenicima iz tog doba. Na njemački preveo J. Mastorf.] Hamburg 1878. 379
- Zeuß, Kaspar, *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* [Nijemci i susjedna plemena.] München 1837. 387 - 389 391
- Ziemann, Adolf, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch zum Handgebrauch.* [Srednjogornjenjemački rječnik za svakodnevnu upotrebu.] Quedlinburg i Leipzig 1838. 313

II. Listovi i časopisi

- L'Atelier*. [Radionica], Paris (vidi i nap. 20). 23
- Bulletin de la Fédération Jurassienne de l'Association Internationale des Travailleurs*. [Bilten Jurske federacije Medunarodnog udruženja radnika.] Sonvillier (vidi i nap. 60). 80
- Christian Reader*. [Kršćanska čitanka]. 121
- The Commonwealth*. [Zajednica], London (vidi i nap. 94). 121
- Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. [Dopisni list njemačkog Društva za antropologiju, etnologiju i praistoriju], München, novembar 1877. 358
- The Daily News*. [Dnevne novosti], London (vidi i nap. 82). 115 202 232 285
— od 26. juna 1871. 121
— od 13. juna 1878. 117 118
— od 31. marta 1881. 202
- Demokratisches Wochenblatt*. [Demokratski tjednik], Leipzig (vidi i nap. 11). 6
- Deutsche-Brüsseler-Zeitung*. [Njemačko-briselske novine] (vidi i nap. 44). 50 83 151 281
- Deutsch-Französische Jahrbücher*. [Njemačko-francuski godišnjak], izdavači Arnold Ruge i Karl Marx. Sv. 1. i 2, Paris 1844 (vidi i nap. 62). 83 151
- Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*. [Frankfurtske novine i trgovački list] (vidi i nap. 5.) 4
- Freiheit*. [Sloboda], London (vidi i nap. 101). 131 202 289
— od 19. marta 1881. 202
- Hansard's Parliamentary Debates*: Vol. 262. [Hansardove parlamentarne debate, tom 262], London 1881. 215
- Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 1. Jg. 1. Hälfte. [Godišnjak za društvene nauke i socijalnu politiku. God. 1, 1. polovina], Zürich-Oberstrass 1879 (vidi i nap. 98 i 103). 126 134 - 137
- Journal des Économistes*. T. 12. [List ekonomista. Tom 12], Paris 1845 (vidi i nap. 148). 189
- La Justice*. [Pravda], Paris (vidi i nap. 210). 276
- Kölnische Zeitung*. [Kelnske novine], (vidi i nap. 30). 82
— od 5. februara 1876 (1. list). 32 38 40 41
— od 8. februara 1876 (1. list). 40
- Kolokol*. [Zvono] Genève (vidi i nap. 184). 245
- Königlich Preussischer Staats-Anzeiger*. [Kraljevske pruske državne oglasne novine], Berlin (vidi i nap. 84). 115 117
- Kreuz-Zeitung* vidi *Neue Preussische Zeitung*.
- The Labour Standard*. [Zastava rada], London (vidi i nap. 162). 119 225
- Die Laterne*. [Svetiljka], Brüssel (vidi i nap. 100). 126 131 133 134
— od 18. marta 1879. 133
- La Marseillaise*. [Marseljeza], Paris (vidi i nap. 211). 276
- National-Zeitung*. [Nacionalne novine], Berlin (vidi i nap. 83). 115
- Narodna Volja*, Smederevo (vidi i nap. 81). 108

- Die Neue Gesellschaft.* [Novo društvo. Izdavač F. Wiede], Zürich (vidi i nap. 107). 138
- Neue Preussische Zeitung.* [Nove pruske novine], Berlin (vidi i nap. 64). 84
- Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie.* [Nove rajnske novine. Organ demokratije], Köln (vidi i nap. 28). 51 52 73 84 152 281
- od 20. avgusta 1848. 30
 - od 12. oktobra 1848. 52
 - od 17. decembra 1848. 54
 - od 29. decembra 1848. 54
 - od 20. januara 1849. 55
 - od 16. marta 1849. 55 - 56
 - od 17. marta 1849. 56 - 57
 - od 22. marta 1849. 57 - 59
 - od 25. marta 1849 (2. izdanje). 59
 - od 27. marta 1849. 60 - 61
 - od 29. marta 1849. 61 - 63
 - od 5. aprila 1849. 63
 - od 12. aprila 1849. 64 - 65
 - od 13. aprila 1849. 65 - 66
 - od 14. aprila 1849. 65 - 67
 - od 25. aprila 1849. 57 67 - 69
 - od 19. maja 1849. 71 84
- Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue.* H. 1 - 6. [Nove rajnske novine. Političko-ekonomska revija. Sv. 1 - 6], London, Hamburg i New-York 1850 (vidi i nap. 65). 84 152
- The New Moral World; and Gazette of the Rational Society.* [Novi moralni svijet i list razumnog društva] (vidi i nap. 116). 151
- New-York Daily Tribune* [Njujorška dnevna tribina] (vidi i nap. 66). 85 281
- New-Yorker Volkszeitung.* [Njujorške narodne novine] (vidi i nap. 193). 255
- The Nineteenth Century. A monthly review.* [Devetnaesto stoljeće. Mjesečna revija], London, juli 1878 (vidi i nap. 88. i 89). 119 - 123
- Norddeutsche Allgemeine Zeitung.* [Sjevernonjemačke opće novine], Berlin (vidi i nap. 18). 259 - 260
- od 20. marta 1875. 20
 - od 20. juna 1878. 117
 - od 29. avgusta 1882. 259
 - oktobar 1882. 259
 - od 21. oktobra 1882. 260
- The Northern Star, and National Trades' Journal.* [Sjeverna zvijezda i nacionalne trgovinske novine], London (vidi i nap. 116). 151
- Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti.* [Nova antologija nauka, književnosti i umjetnosti], Roma (vidi i nap. 222). 290
- Отечественныя Записки* [Otadžbinski zapisi], St. Petersburg (vidi i nap. 69). 91
- La Plebe.* [Puk], Lodi i Milano (vidi i nap. 26). 28 79
- od 21. januara 1877. 80
 - od 26. februara 1877. 80
- Preussischer Staats-Anzeiger.* [Pruske državne oglasne novine], Berlin (vidi i nap. 50). 54
- O Protesto.* [Protest], Lissabon (vidi i nap. 80). 106

- La Revue socialiste*. [Socijalistička revija], Paris (vidi i nap. 114). 151 155
- Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*. [Rajnske novine za politiku, trgovinu i zanatstvo], Köln (vidi i nap. 61). 82 241 243 281
- Le Siècle*. [Stoljeće], Paris, od 14. oktobra 1865 (vidi i nap. 91). 119
- Der Social-Demokrat*. [Socijaldemokrat], Berlin (vidi i nap. 149). 189
- Der Sozialdemokrat*. [Sozijaldemokrat], Zürich (vidi i nap. 118). 155 260 280 285 291
— od 19. aprila 1883. 285
- Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der deutschen constituirenden Nationalversammlung zu Frankfurt a. M.* Bd. 9. [Stenografski izvještaji o debatama njemačke ustavotvorne Nacionalne skupštine u Frankfurtu na Majni. Tom, 9], Frankfurt a. M. 1849. 72 - 73
- Das Volk*. [Narod], London (vidi i nap. 67). 85
- Der Volksstaat*. [Narodna država], Leipzig (vidi i nap. 4.) 4 152
— od 7. marta 1875. 3 - 7 11 - 27 437
- Der Vorbote*. [Vjesnik], Genf (vidi i nap. 85). 115
- Vorwärts*. [Naprijed], Leipzig (vidi i nap. 102). 133 152 441
- Vorwärts! Pariser Deutsche Zeitschrift*. [Naprijed! Pariski njemački časopis] (vidi i nap. 214). 281
- The Whitehall Review*. [Vajtholska revija], London (vidi i nap. 191). 254
- Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*. Bd. 34. [Časopis za političke nauke. Tom 34], Tübingen 1878 (vidi i nap. 234). 309 313 - 314
- Zeitschrift für Ethnologie*. Bd. 10. [Časopis za etnologiju. Tom 10], Berlin 1878. 358
- Die Zukunft*. 1. Jg. 1877/78. [Budućnost. 1. godište 1877/78], Berlin (vidi i nap. 107). 138

Datumi iz života i rada Karla Marxa i Friedricha Engelsa

(mart 1875 – maj 1883)

1875

- Od marta 1875. do 1876. Engels nastavlja rad na *Dijalektici prirode* koji je započeo 1873. godine. U tom djelu postavio je sebi za cilj da filozofski uopći dostignuća prirodnih nauka i da podvrgne kritici idealistička i vulgarno-materijalistička shvaćanja na području prirodnih nauka. Tokom 1875. i 1876. godine piše dva poglavlja («Uvod» i «Uloga rada u procesu pretvaranja majmuna u čovjeka») i mnoge bilješke i fragmente.
- Od 18. do 28. marta U vezi s predviđenim ujedinjenjem dviju radničkih organizacija Njemačke – Socijaldemokratske radničke partije (ajzenahovaca) i Općeg njemačkog radničkog saveza (lasalovaca) – Engels piše pismo Augustu Bebelu, vodi Socijaldemokratske radničke partije, u kojem oštro kritizira kompromisni nacrt programa i sve one lasalovske dogme koje su kao koncesija lasalovcima unijete u taj nacrt.
28. april Marx piše pogovor autoriziranom francuskom izdanju prvog toma *Kapitala* i ističe da to izdanje posjeduje samostalnu naučnu vrijednost.
5. maj Svoje kritičke primjedbe na nacrt programa buduće ujedinjene socijaldemokratske radničke partije Njemačke (*Kritika Gotskog programa*) Marx šalje s jednim pismom Wilhelmu Brackeu. U tom napisu on među ostalim razrađuje učenje o diktaturi proletarijata, obrađuje probleme prelaznog perioda iz kapitalizma u komunizam, raspravlja o zakonitostima razvitka komunističkog društva i provodi distinkciju između dviju faza komunizma. Ujedno podvrgava oštroj kritici «željezni zakon najamnine», «slobodnu narodnu državu» i druge dogme lasalovaca.
8. maj Marx obavještava ruskog revolucionara P. L. Lavrova o mjerama koje je poduzeo da osigura jednu konspirativnu adresu za dopisivanje s Rusijom.

- Od 20. maja do augusta Marx vrši niz proračuna koji ilustriraju razliku između stope viška vrijednosti i profitne stope. Na tim proračunima temelji se kasnije 3. poglavlje trećeg toma *Kapitala* – «Odnos profitne stope prema stopi viška vrijednosti».
- Od juna do decembra Marx se često sastaje i dopisuje s Lavrovom.
- Od juna do septembra Marx i Engels dobijaju od socijalista iz Francuske, Belgije, Danske, Portugala i SAD informacije o stanju u radničkom pokretu tih zemalja.
18. juni Marx posebnu pažnju posvećuje eksperimentima njemačkog kemičara i fiziologa Moritza Traubea o stvaranju umjetnih ćelija; u pismu Lavrovu Marx ističe da su ti eksperimenti veoma značajni za spoznaju o postanku života na Zemlji.
21. juni Engels, koji je poslije Haškog kongresa Internacionale u stalnoj vezi s Generalnim vijećem (čije je sjedište premješteno u Njujork), dobiva od Generalnog vijeća primjerke povjerljive okružnice o sazivanju konferencije Internacionale u Filadelfiji, koji su namijenjeni za rasturanje među sekcijama na evropskom kontinentu i u Engleskoj.
- Početak augusta Marx zajedno s Engelsom pregleda prije drugog izdanja brošuru Johanna Mosta *Kapital i rad*.
- Oko 12. augusta Marx odlazi iz Londona na liječenje u Karlsbad.
- Oko 13 - 14. augusta Marx u Frankfurtu na Majni privremeno prekida putovanje u Karlsbad, posjećuje redakciju demokratskog lista «Frankfurter Zeitung und Handelsblatt» i dugo razgovara s urednikom Leopoldom Sonnemannom.
13. august Engels izvještava Generalno vijeće Međunarodnog udruženja radnika o mjerama koje je poduzeo za rasturanje povjerljive okružnice o sazivanju konferencije u Filadelfiji i opisuje situaciju u evropskim sekcijama Internacionale.
- Od 15. augusta do 11. septembra Marx boravi na liječenju u Karlsbadu; često se sastaje s ruskim sociologom i historičarom M. M. Kovalevskim. Nalazi se pod tajnim policijskim nadzorom.
- Od druge polovine augusta do otprilike 22. septembra Engels se oporavlja u Ramsgejtu.
11. septembar Marx se na povratku iz Karlsbada u London zadržava u Pragu i sastaje se s njemačkim demokratskim novinarom Maxom Oppenheimom.
20. septembar Marx se vraća u London.
- Poslije 20. septembra do oktobra Marx se opet intenzivno bavi političkom ekonomijom; osobito mnogo vremena posvećuje proučavanju agrarnih odnosa u Rusiji; čita i piše bilješke o knjigama predstavnika ruske liberalne opozicije (J. F. Samarin, A. I. Košeljev, K. D. Kavelin), koje su objavljene u Berlinu 1875. godine.

- Oko 9. oktobra Voda milanske sekcije Međunarodnog udruženja radnika, talijanski socijalist Bignami, moli u svom pismu Marxa i Engelsa da u biblioteci »Biblioteca Socialista«, koju on izdaje, objave jedan tom sa svojim djelima.
11. i 12. oktobar U pismima Brackeu i Bebelu Engels izjavljuje da ni on ni Marx kao ni prije ne prihvaćaju Gotski program, ali da protiv njega neće javno istupiti jer radnici tumače program komunistički; a Marx i Engels smatraju da među radnicima neće izostati uspjeh prave komunističke propagande.
15. oktobar U pismu Bebelu Engels ističe da je neophodno da se događaji u Rusiji pažljivo prate, jer položaj narodnih masa, politika ruske vlade i stanje revolucionarnog pokreta daju osnova za pretpostavku da će Rusija biti prva zemlja u kojoj će započeti revolucija.
- Od druge polovine oktobra do 6. novembra Radi porodičnih poslova Engels sa ženom odlazi u Hajdelberg; u Rajnauu prekida putovanje i sastaje se s poznanikom, kemičarom Paulijem; na povratku boravi još u Bingenau i Kelnu i vraća se preko Ostendea u London.
- Novembar i decembar Marx proučava opsežne izvore i literaturu o agrokemiji (piše prg. nacrt djela A. N. Engelharta »Химическіе основы земледелия«), fizici i političkoj ekonomiji, i to posebno u odnosu na agrarne probleme. Čita knjigu I. I. Patlajevskog »Денежный рынок въ Россіи от 1700. до 1762. г.«, jedan Engelhartov članak o pitanjima ruske poljoprivrede i 4. izdanje statističke vojne zbirke, koje je 1871. godine izdao ruski generalštab; o svemu tome piše opširne bilješke.
12. novembar Pošto je na molbu Lavrova pročitao njegov članak o socijalizmu i borbi za opstanak (štampan 15. septembra 1875. u časopisu »Впередъ!«), Engels u pismu Lavrovu iznosi svoje mišljenje o Darwinovom učenju i oštro kritizira stav građanskih darvinista, ali stavlja neke primjedbe i samom Lavrovu, napominjući da se njegove primjedbe odnose više na formu nego na bit Lavrovljeve kritike darvinizma.
- Kraj novembra Izašla je posljednja sveska autoriziranog francuskog izdanja prvog toma *Kapitala*. Marx je šalje u razne zemlje istaknutim ličnostima radničkog pokreta, inicijatorima i prevodiocima ruskog izdanja *Kapitala*, G. A. Lopatinu i N. F. Danijeljsonu, kao i Lavrovu i Kovalevskom.
- Od decembra 1875. do februara 1876. Marx proučava 10 svezaka o radovima poreske komisije i izvještaj o mišljenju gubernijskog sekretarijata za seljačka pitanja, koje mu je iz Rusije poslao Danijeljsen. Smatra da su ti materijali od neobičnog značaja za studij problema zemljišnog vlasništva, rente i općenito agrarnih odnosa, te odlučuje da svoje bilješke o tome upotrebi prilikom konačne prerade trećeg toma *Kapitala*.
17. decembar Marx javlja Lavrovu da zbog velikog opsega francuskog izdanja *Kapitala* nije u to izdanje mogao unijeti predmetni registar, koji je sastavio Lavrov.

1876

22. januar Engels drži govor na zboru povodom godišnjice poljskog ustanka iz 1863. godine. Govor je objavljen 15. februara u listu »Впередь!«, koji je u Londonu izdavao Lavrov.
- Februar Engels piše članak *Pruska rakija u njemačkoj skupštini*, u kojem prusko junckerstvo naziva osloncem svih reakcionarnih snaga Njemačke. Taj napis izlazi 25. i 27. februara i 1. marta u »Volksstaate«-u, a štampan je i kao brošura.
7. februar Marx i Engels govore na svečanosti povodom 36. godišnjice osnivanja Njemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu o povijesti tog Udruženja. Marx u svom govoru ističe da su prve organizacije proletarijata, a naročito Savez komunističara, bile vođene principom internacionalizma.
- Sredina februara Marx radi na trećem tomu *Kapitala* i ujedno piše malu raspravu o »Diferencijalnoj renti i renti kao prostoj kamati kapitala pripojenog zemlji«; tu raspravu Engels je kasnije unio u 44. glavu trećeg toma *Kapitala*.
- Od marta do maja Marx proučava niz djela Schleidena, Rankea, Hermanna i drugih autora o fiziološkim pitanjima.
- Početak aprila Marx iz SAD prima pismo Friedricha Adolpha Sorgea, suosnivača Socijalističke radničke partije SAD, u kojem Sorge izvještava o uspjesima radničkog pokreta i ističe da je neophodno da se *Manifest Komunističke partije* proširi među američkim radnicima. U tu svrhu Sorge moli Marxa i Engelsa da pregledaju engleski prijevod *Manifesta* od Hermanna Meyera, koji se nalazi kod njih.
4. april Marx piše Sorgeu da za rad na *Kapitalu* namjerava da prouči izvore o poljoprivredi, agrarnim odnosima i kreditu u SAD i moli Sorgea da mu za te teme pošalje kataloge knjiga.
- Od maja do juna Marx proučava oblike zajedničkog vlasništva i radove historičara Georga Ludwiga Maurera.
- Otprilike od 20. maja do sredine juna Engels se oporavlja u Ramsgejtu.
- Oko 24. maja Marx iz Budimpešte prima pismo Lea Frankela, jednog od vođa mađarskog radničkog pokreta i bivšeg člana Pariske komune. U pismu se nalazi nekoliko podataka o zemljišnom vlasništvu u Mađarskoj.
- Od 24. do 26. maja Marx i Engels u uzajamnoj prepisci ustanovljuju da raste utjecaj sitnoburžoaskih shvaćanja Eugena Dühringa, koja je prihvatio dio članova socijaldemokratske partije u Njemačkoj. Marx i Engels smatraju da je nužno da se Dühringova shvaćanja podvrgnu kritici u štampi.
28. maj Engels piše Marxu i skicira plan i sadržaj svog djela protiv Dühringa.

- Od kraja maja do početka augusta Engels prekida rad na *Dijalektici prirode* i počinje prikupljati građu za kritiku Dühringa. U tu svrhu proučava Dühringove knjige *Kurs filozofije*, *Kurs nacionalne i socijalne ekonomije*, *Kritička povijest nacionalne ekonomije i socijalizama*.
- Od juna do novembra Engels piše skicu života i rada Wilhelma Wolffa, proleterskog revolucionera i suborca Marxa i Engelsa. Wolffova biografija izlazi u seriji članaka od 1. jula do 25. novembra u socijal-demokratskom časopisu »Die Neue Welt«, koji uređuje Wilhelm Liebknecht.
- Od sredine juna do oko 30. juna Engels se radi porodičnih poslova nalazi u Hajdelbergu.
- Od 18. do 23. jula Marx posjećuje svoju suprugu, koja je na liječenju u Brajtonu.
- Od 24. jula do 1. septembra Engels se oporavlja u Ramsgejtu.
- Od 16. augusta do 15. septembra Marx je na liječenju u Karlsbadu.
- Od septembra 1876. do početka januara 1877. Engels piše prvi odjeljak *Anti-Dühringa* (Filozofija). Taj odjeljak izlazi u »Vorwärts«-u kao serija članaka od 3. januara do 11. maja 1877.
- Od 16. do 22. septembra Na povratku iz Karlsbada u London Marx u Pragu posjećuje Maxa Oppenheima, a u Liježu bivšeg aktivnog člana ruske sekcije Međunarodnog udruženja radnika N. I. Utina.
- Od 23. septembra 1876. do augusta 1877. Marx se dopisuje s Brackeom i predlaže mu da izda njemački prijevod Lissagarayeve knjige *Histoire de la commune*. Kako smatra da je širenje tog djela jako važno, Marx prihvaća da sam pregleda prijevod.
21. oktobar Marx piše Lavrovu da grupa reakcionarnih ruskih literata namjerava u Londonu pokrenuti časopis namijenjen engleskim čitaocima za razjašnjavanje političkog i društvenog kretanja u Rusiji. Lavrov objavljuje dijelove Marxovog pisma 1. novembra u časopisu »Впередъ!«
- Početak novembra Marx šalje engleskom radikalnu Colletu materijale o ruskoj politici Gladstonea da ih upotrebi u časopisu »Diplomatic Review«.
20. novembar U pismu proleterskom revolucionaru Johannu Philippu Beckeru, Engels u svoje i u Marxovo ime izjavljuje da napori svih aktivnih funkcionera Internacionale ne treba da budu usmjereni na ponovno uspostavljanje stare međunarodne organizacije, već na osnivanje i učvršćivanje jakih radničkih partija u svim zemljama. Marx i Engels u toj etapi svoj glavni zadatak vide u tome da svojim radovima teorijski ojačaju proleterski pokret.
- Decembar Marx čita djela Hanssena, Demeliča, Utješenoviča o zajedničkom vlasništvu, jedan napis Cardenasa o povijesti zemljišnog vlasništva u Španiji i Cremazyjev rad »Le droit français et lois hindou comparés«.

- Prva polovina decembra Marx se često sastaje s M. M. Kovalevskim.
18. decembar Engels u pismu svom bratu Hermannu analizira situaciju na Balkanu i dolazi do zaključka da je rusko-turski rat neizbježan.
21. decembar Engels u pismu Johannu Philippu Beckeru kritizira oportunistički liberalni buržoazni stav njihovih vođa, koje su se priklonile liberalnoj buržoaziji; osim toga, obavještava Beckera o stanju radničkog pokreta u Belgiji, Njemačkoj i Italiji i o odlukama međunarodne konferencije u Filadelfiji, održane u mjesecu julu, na kojoj je, između ostalog, donesena i odluka o formalnom raspuštanju Međunarodnog udruženja radnika.

1877

- Od januara do decembra Marx nastavlja studij ekonomskog i društvenog razvitka Rusije; posebno proučava ruske agrarne odnose, njihov razvitak nakon ukidanja ropstva u Rusiji. Čita između ostalog djelo A. I. Vasilječkova «Землевладѣніе и земледѣліе въ Россіи и другіхъ европескихъ государствѣхъ», tom 1 i 2, M. V. Ne-gučeva «Русское землевладѣніе и земледѣліе» i P. A. Sokolovskog. «Очеркъ исторіи сельской общины на сѣверѣ Россіи».
9. januar Engels šalje Liebknechtu prvi odjeljak *Anti-Dühringa* da ga objavi u «Vorwärts»-u.
- Od februara do početka marta Marx daje engleskom novinaru Maltmanu Barryju, bivšem članu Međunarodnog udruženja radnika, materijale za članke koji razotkrivaju vanjsku politiku Gladstonea. Ti članci izlaze početkom marta u nekoliko engleskih konzervativnih listova.
- Početak februara Engels piše *Primjedbu uz 29. stranicu «Historije komune»* (Primirje gospodina Thiersa od 30. oktobra 1870) i šalje je Lissagarayu, autoru tog djela.
13. februar Engels piše Bignamiju izvještaj o izborima za Rajhstag 1877. godine i o uspjehu njemačke socijaldemokratske partije. Engelsono pismo pročitano je na 2. kongresu federacija gornje Italije (17. i 18. februara u Milanu) i objavljeno 26. februara u socijalističkom listu «La Plebes».
- Otprilike od 20. februara do oko 14. marta Engels boravi u Brajtonu kod svoje bolesne žene.
5. mart Marx piše 10. poglavlje drugog odjeljka *Anti-Dühringa*, u kojem kritizira Dühringova shvaćanja o povijesti političke ekonomije, i šalje prvi dio tog poglavlja Engelsu.
- Između 6. i 14. marta Na Marxov poticaj Engels piše članak *Iz Italije*, u kojem iznosi uspjehe socijalističkog pokreta i tumači da je za stvaranje radničke partije potrebno prevladati utjecaj anarhizma. Taj prilog izlazi 16. marta u «Vorwärts»-u.

16. mart Marx moli Lavrova da sastavi pregled sudskih i policijskih progona u Rusiji, jer želi da odgovarajući materijal da irskom članu Donjeg doma O'Cleryju za njegov nastup u parlamentu. Lavrov ispunjava Marxovu molbu.
- Kraj marta Marx nastavlja rad na drugom tomu *Kapitala*.
- Od maja do decembra Engels bilježi pojedinosti o sastavu i rasporedu ruske armije u rusko-turskom ratu.
- Od juna do augusta Engels piše drugi odjeljak *Anti-Dühringa* («Politička ekonomija»), koji kao serija članaka izlazi u «Vorwärts»-u (u prilogu) od 27. jula do 30. decembra.
- Juni i juli Engels piše raspravu *Taktika pješadije u odnosu na materijalne uzroke. 1700 - 1870* (sadržanu u materijalima za *Anti-Dühringa*).
- Sredina juna Na Brackeovu molbu Engels piše za «Volks-Kalender» kratku biografiju Karla Marxa, koja je objavljena 1878. godine.
- Juli i august Marx čita knjige ruskog ekonomista i statističara I. I. Kaufmana («Теорія колебанія цѣнъ», «К учению о деньгах и кредите», 1. izd.) i djelo K. Kniesa *Das Geld Darlegung der Grundlehren von dem Gelde*.
4. juli Engels odlazi na nekoliko dana u Manchester.
- Od 11. jula do 28. augusta Engels se sa svojom bolesnom suprugom oporavlja u Ramsgejtju.
- Oko 23. do 29. jula Marx se često sastaje s Karlom Hirschom, koji je došao iz Pariza da ga posjeti. Hirsch saopćava Marxu niz činjenica o privrednom i političkom razvitku Francuske i o stanju u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji.
- Od augusta 1877. do aprila 1878. Engels piše treći odjeljak *Anti-Dühringa* («Socijalizam»), koji kao serija članaka izlazi u «Vorwärts»-u (u prilogu) od 5. maja do 7. jula 1878. godine.
8. august Marx šalje Engelsu drugi dio 10. poglavlja drugog odjeljka *Anti-Dühringa*.
Marx s bolesnom ženom i s kćerkom Eleanor odlazi na liječenje u Nojenar (Neuenahr).
- Od 5. septembra do oko 21. septembra Engels se sa ženom oporavlja u Škotskoj.
- Oko 27. septembra Marx se vraća u London. Piše Sorgeu i izvještava ga da na osnovu originalnih ruskih izvora proučava stanje u Rusiji i izjavljuje da se ta zemlja nalazi na pragu revolucionarnog prevrata.
19. oktobar Marx šalje Sorgeu rukopis prvog toma *Kapitala* radi prevođenja na engleski jezik i daje upute za izmjene koje bi trebalo unijeti u američko izdanje teksta. To izdanje, međutim, nije štampano.
19. i 23. oktobar U pismima Sorgeu i Brackeu Marx opisuje stanje u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji, koju uslijed kompromisa s lasalov-

cima i pristalicama Dühringa »ne toliko u masi koliko među vodama (iz viših klasa...)« prožima nezdrav duh». Osobito kritizira Höchberga koji je »platio svoje mjesto« u partiji i njegov časopis »Die Zukunft«, koji »materijalističku spoznaju« želi da zamijeni ideološkim frazama o »pravednosti«, itd. Marx kritizira i uredništvo »Vorwärts«-a jer su prilikom rascjepa centralnog organa partije riječ dobili ljudi koji ne poznaju teoriju i koji s klasnom borbom proletarijata nemaju mnogo zajedničkog.

Od novembra 1877. Marx priprema za štampu prvo poglavlje drugog toma *Kapitala*. do jula 1878.

Otprilike
novembar

Marx piše pismo uredništvu časopisa »Отечественныя Записки« kao odgovor na članak *Karl Marx pred sudom gospodina Žukovskog* koji je napisao N. K. Mihailovski, ruski novinar, literarni kritičar i jedan od ideologa narodnjaka. Marx piše da smatra da za Rusiju postoji mogućnost da izbjegne kapitalistički put razvitka. Međutim, pismo nije poslano; objavljeno je 1886. godine u Ženevi i 1888. u legalnoj ruskoj štampi.

Od novembra
do decembra

Marx proučava djela Roberta Owena.

10. novembar

U pismu Wilhelmu Blosu Marx izražava svoju i Engelsovu averziju »prema svakom kultu ličnosti«.

1878

Od 1878.
do 1882.

Marx se intenzivno i sistematski bavi algebram; proučava i skicira rasprave Lacroixa, Maclaurina, Eulera i Potsa i piše niz bilježaka u teku koja je za to posebno namijenjena. Nastavlja matematska istraživanja koja je započeo šezdesetih godina proučava i skicira, između ostalog, i knjige Sorija, Boucharlata, Hinda, Halla, Hemminga i piše nacrt povijesti diferencijalnog računa.

Početak 1878.

Engels piše članak »Prirodna nauka u svijetu duhova«, koji je kasnije unio u *Dijalektiku prirode*.

11. januar

Engels piše Johannu Philippu Beckeru i izražava svoje zadovoljstvo zbog osnivanja švicarske radničke partije, analizira radnički pokret Francuske i raspravlja o greškama njemačke socijaldemokratske radničke partije.

12. januar

Engels u pismu Bignamiju analizira radnički pokret Njemačke, Francuske i SAD; posebnu pažnju posvećuje odnosima u Rusiji, jer u toj zemlji sazrijeva revolucionarna situacija. Dije love tog pisma Bignami objavljuje 22. januara u listu »La Plebe«.

4. i 11.
februar

Marx piše Wilhelmu Liebknechtu dva pisma o istočnom pitanju. Liebknecht objavljuje izvatke tih pisama u drugom izdanju svoje brošure o istočnom pitanju, koja izlazi početkom marta.

Oko 9. februara

Marx dobiva od Hirscha iz Pariza informaciju o socijalistič-

- kom pokretu u Francuskoj; Hirsch ukazuje na teškoće prilikom izdavanja lista »L'Égalité« i moli Engelsa da surađuje.
- Od sredine februara do sredine marta Engels piše dužu raspravu *Evropski radnici 1877. godine*, u kojoj prikazuje stanje u radničkom pokretu, oštro kritizira anarhističke »dogme« i taktiku i tvrdi da je »politika koju je proklamirala većina na poslednjem kongresu Internacionale« bila »potpuno opravdana događajima«. Izlaže nadalje da su partije radničke klase, osnovane u raznim zemljama, još više učvrstile temelje jedinstva i solidarnosti međunarodnog proletarijata u borbi protiv njegovih ugnjetača, koje je položila Internacionala. Taj napis izlazi kao serija članaka u njujorškom socijalističkom listu »The Labor Standard« 3, 10, 17, 24. i 31. marta.
- Od kraja marta do maja Marx čita i opširno skicira knjigu I. I. Kaufmana *Теория и практика бакового двла* i piše brojne primjedbe.
- Od 15. aprila do 20. aprila Marx i Engels sastaju se s Wilhelmom Liebknechtom koji je došao iz Njemačke.
- Od maja do početka juna Engels piše prvobitnu varijantu predgovora prvom zasebnom izdanju *Anti-Dühringa*; kasnije Engels ipak unosi taj predgovor u svoje djelo *Dijalektika prirode* (»Stari predgovor ‚[Anti-]Dühringu‘. O dijalektici).
- Od 21. maja do kraja maja Za rad na *Kapitalu* Marx vadi bilješke iz statističkih izvora koje je dobio iz SAD.
- Od kraja maja do juna Marx pojačanim tempom nastavlja studij agrokemije i geologije; čita i bilježi radove Jukesa, Johnstonea, Koppea i drugih.
11. juni Engels piše konačnu verziju predgovora prvom izdanju *Anti-Dühringa* kao knjige.
12. i 27. juni Marx piše redakcijama listova »The Daily News« i »Frankfurter Zeitung« izjave u kojima raskrinkava Lothara Buchera, Bismarckovog povjerenika. Izjave izlaze 13. juna u »Daily News«-u a 29. juna u »Frankfurter Zeitung«-u.
- Početak jula Marx piše članak *Historija Međunarodnog udruženja radnika od g. George-a Howella*; u njemu opovrgava Howellove neistinite tvrdnje i ističe veliku ideju međunarodne proleterske solidarnosti, koju ostvaruju partije radničke klase, što se svuda osnivaju. Članak izlazi 4. augusta u časopisu »The Secular Chronicle«.
- Oko 8. jula U Lajpcigu izlazi prvo izdanje Engelsovog djela *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring)*. Pored kritike Dühringovih »teorija« to djelo sadrži i pozitivno izlaganje Engelsovih shvaćanja o nekim od osnovnih pitanja filozofije, političke ekonomije i teorije socijalizma.
19. juli Marx dobiva pismo od Sorgea s podacima o djelatnosti Socijalističke radničke partije i njemačkih socijaldemokrata u SAD; osim toga, Sorge ga izvještava o stanju radničkog pokreta i o općoj političkoj situaciji u zemlji.
- August Po završetku *Anti-Dühringa* Engels namjerava da sistematski preradi građu za *Dijalektiku prirode* i u tu svrhu skicira plan rada.

- Od 4. do 14. septembra Marx boravi na liječenju u Malvernu.
12. septembar Umire Engelsova životna družica Lizzy Burns.
- Oktober i novembar Za rad na *Kapitalu* Marx čita i bilježi knjige o povijesti banaka i opticaju novca od Pietra Rota, A. Cicconea, Karla Dietricha Hüllmanna, L. Cossa, Ch. A. Manna, A. Walkera i drugih; piše kritičke primjedbe uz njih.
- Kraj oktobra Marx i Engels savjetuju Wilhelmu Liebknechtu da u Švicarskoj pokrene partijski organ koji bi se u Njemačkoj širio ilegalno, jer je izdavanje partijskog organa u Njemačkoj zabranjeno zakonom protiv socijalista.
- Prva polovina novembra Kovalevski obavještava Marxa da se u ruskoj štampi vodi živa polemika o *Kapitalu*.
15. i 28. novembra Marx u pismima Danijeljonu upućuje na izmjene u tekstu prvog toma *Kapitala*, koje se moraju uzeti u obzir prilikom pripremanja novog ruskog izdanja. Upozorava Danijeljsona naročito na razvitak monopola u SAD poslije okončanja građanskog rata i na industrijsku krizu u Engleskoj.
- Druga polovina novembra do decembra Marx radi na drugom i trećem tomu «Kapitala»; proučava izvore o povijesti agrarnih odnosa, između ostalih i knjige Georga Hanssena i Stefana Jacinija, kao i godišnji izvještaj komisije Glavne uprave za agrarne odnose SAD za 1870. godinu. Čita literaturu o povijesti Francuske.
- Oko 26. novembra Lopatin, koji se upravo vratio s jednog od ilegalnih putovanja u Rusiju, obavještava Engelsa o situaciji u Rusiji poslije okončanja rusko-turskog rata i o djelatnosti narodnjaka.
- Decembar 1878. i januar 1879. Marx proučava daljnje materijale o finansijskim i bankarskim pitanjima i piše brojne izvratke i primjedbe. Čita knjige O. Diest-Dabera, G. L. Reya, Bonnetta, Gassiota i drugih.
- Decembar Marx čita djela O. Casparija i E. Du Bois-Reymonda o Liebnizu i Descartesova djela o fizici i matematici.
- 1879
- Januar i decembar Marx nastavlja političko-ekonomska istraživanja i to naročito iz ruskih i američkih vrela.
- Kraj februara Marx sređuje podatke o ruskoj finansijskoj situaciji i o finansijskoj politici u posljednjih 15 godina, koje je na njegovu želju prikupio Danijeljon.
- Poslije 16. marta Marx čita ruski naučni i literarno-politički časopis «Слово» i piše nekoliko napomena o članku Kovalevskog o nacrtu bugarskog ustava.
21. mart Za list «La Plebe» Engels piše članak *Izuzetni zakon protiv socijalista u Njemačkoj – Položaj u Rusiji*, u kojem informira talijanske radnike o uspjesima radničkog pokreta u Njemačkoj

- i o revoluciji koja u Rusiji sazrijeva. Taj prilog izlazi 30. marta
- Ne kasnije od aprila Marx dobiva iz Pariza pismo francuskog socijaliste Julesa Guesdea, koji se u to vrijeme aktivno bori za osnivanje radničke partije u Francuskoj. U tom pismu Guesde izražava suglasnost s Marxovim shvaćanjima, obavještava ga o francuskom radničkom pokretu i javlja mu da ga namjerava posjetiti.
- April Marx u jednom pismu Kovalevskom iznosi svoje mišljenje o ulozi fiziokrata u povijesti političke ekonomije (u vezi s recenzijom knjige N. I. Karejeva «Крестъяне и крестъянскій вопросъ во Францији въ послѣдней четвѣрти XVIII вѣка»).
10. april U pismu Danijeljonu Marx objašnjava iz kojih se razloga odgađa štampanje drugog toma *Kapitala*; daje karakteristiku uzroka i posljedica privredne krize u Evropi i Americi i piše o razvitku željeznica i o njegovom utjecaju na koncentraciju kapitala, na porast vanjske trgovine i na položaj narodnih masa.
- Juni i juli Marx i Engels sudjeluju u pripremama za izdavanje centralnog organa njemačke socijaldemokracije, koji je namijenjen ilegalnoj prodaji u Njemačkoj.
- Od sredine juna do septembra U pismima vodećim ličnostima njemačkog radničkog pokreta Marx i Engels kritiziraju anarhističke pozicije «ljevice» koju vodi Johann Most. «Ljevica» je u listu «Freiheit», koji je uređivao Most, podvrgla kritici sveukupan rad socijaldemokratskog partijskog vodstva, a naročito korištenje parlamenta kao tribine.
- Od sredine juna do početka augusta Marx i Engels čitaju i skiciraju knjigu konzervativnog novinara Rudolpha Meyera *Politički spekulant i korupcija u Njemačkoj*. Tu knjigu, koja je u Njemačkoj zabranjena, poslao im je sam autor. Izvatke i bilješke Engels kasnije koristi za svoj članak *Socijalizam gospodina Bismarcka*.
17. juni Engels u jednom pismu Bernsteinu izlaže svoj stav o djelatnosti tredjuniona, koji odbijaju da na bilo koji način sudjeluju u političkoj borbi i zalažu se samo za povišenje nadnica i skraćenje radnog dana.
- Od druge polovine 1879. do novembra 1880. Marx piše kritičke primjedbe o djelu Adolpha Wagnera *Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre*, 1. tom. Pri tome formulira i upotpunjuje niz načela teorije vrijednosti, koju je razvio u *Kapitalu*.
- August Marx iz SAD dobiva od upravitelja Biroa rada u Masačusetsu izvještaje za period od 1874. do 1879. godine, a od Sorgea statističke podatke biroa rada Pensilvanije, Ohaja i Masačusetsa.
- Početak augusta Marx dobiva od Danijeljsona opširne podatke o financijskoj situaciji i o stanju poljoprivrede u Rusiji, koji se temelje na statistikama zemstava.
4. august Engels piše Bebelu i u svoje i Marxovo ime saopćava da više nisu voljni da surađuju u planiranom centralnom organu partije, u listu «Der Sozialdemokrat», jer su saznali da je za vodstvo tog lista predviđena oportunistička grupa Höchberg-Schramm-

- Bernstein, koja bi list pretvorila u glasilo sitnoburžoaskih elemenata unutar partije.
- Oko 5. do 27. augusta Engels se oporavlja u Istbornu.
- Oko 8. augusta do otprilike 17. septembra Marx se liječi i oporavlja na otoku Džersiju i u Ramsgejtu.
- Oko 14. augusta Marx čita Carletonovu knjigu *Traits and stories of the Irish peasantry*. Četrnaestog augusta u pismu Engelsu daje ocjenu knjige i autora.
- Ne prije septembra Za *Dijalektiku prirode* Engels piše poglavlje »Dijalektika«.
9. septembar Engels piše Marxu i obavještava ga o sadržaju časopisa »Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik«, koji izdaje Höchberg, a posebno o članku Höchberga, Bernsteina i Schramma potpisanom s tri zvjezdice. U tom se članku otvoreno iznosi da je njemačka socijaldemokracija svojim klasnim stanovištem sama izazvala donošenje zakona protiv socijalista; da socijaldemokratski pokret mora polako nastupati i da smije imati samo reformistički karakter i da vodstvo tog pokreta pripada »obrazovanim« ljudima. Engels predlaže da se smjesta obračuna s oportunistima.
10. septembar Odgovarajući na ovo Engelsovo saopćenje, Marx ističe da treba odmah oštro i bezobzirno istupiti protiv oportunistata.
17. septembar Marx se vraća u London.
- 17 - 18. septembar Engels piše okružnicu Bebelu, Liebknechtu, Brackeu i drugima, koju su on i Marx skicirali zajedno. U njoj oštro kritiziraju oportunističku grupu Höchberg-Bernstein-Schramm i kolebljivost koja se pojavila u partiji nakon donošenja zakona protiv socijalista, te napadaju pomirljiv stav partijskog rukovodstva koje trpi takve elemente. Marx i Engels dosljedno se zalažu za klasni karakter proleterske partije i zahtijevaju da se odlučno suzbije svaki utjecaj oportunističkih elemenata na partiju i partijske organe. Njihova kritika utječe na vode njemačke socijaldemokratske partije da korigiraju svoj stav i onemoguću oportuniste.
19. septembar Marx piše Sorgeu i izvještava ga o svom stavu prema oportunistima u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji – Höchbergu, Bernsteinu i Schrammu – i o »okružnici« koju su sastavili on i Engels, te iznosi svoje mišljenje o anarhističkoj agitaciji Johanna Mosta.
- Od oktobra 1879. do oktobra 1880. Marx proučava probleme zemljišne rente i općenito agrarne odnose, a posebno izvore i literaturu o općini. Čita knjigu M. M. Kovalevskog »Общное землевладѣніе, причины, ходъ и послѣдствія его разложѣнія« i piše opširne bilješke o karakteru općine, njenoj ulozi i društveno-ekonomskom značaju u raznim periodima i kod raznih naroda. Marx piše kronološke izvratke o povijesti Indije (od 664. do 1858). Pri tome naročitu pažnju posvećuje engleskom osvajanju i porobljavanju Indije. Građu crpi uglavnom iz knjige

- R. Sewella *Analytical history of India* . . . i iz djela M. Elphinstonea o povijesti Indije.
- Sredina oktobra Marx i Engels dobivaju iz SAD pisma Theodora Friedricha Cunoa s molbom da utječu na njemačke socijaliste u Americi kako bi ih odvratili od njihovog sektaškog stava prema američkom radničkom pokretu.
14. i 24. novembar Dopisujući se s Bebelom, Engels kritizira nastup socijaldemokratskih poslanika u Rajhstagu, koji su odstupili od klasnog karaktera socijaldemokratske partije i zauzeli nedosljedan stav prema zaštitnim carinama. U vezi s tim Engels formulira osnovni princip kojeg se socijaldemokratski poslanici moraju pridržavati u građanskom parlamentu: nikada ne glasati za neku mjeru koja pojačava vlast vlade nad narodom. Pri tome razvija niz načela proleterse partije.
- Kraj 1879. početak 1880. Marx čita knjigu N. I. Kostomarova «Исторические монографии и исследования», piše opširne izvratke i bilješke naročito o ustanku Stjepana Razina.

1880

1880. i 1881. Za *Dijalektiku prirode* Engels piše tri poglavlja («Osnovni oblici kretanja», «Mjera kretanja – Rad» i «Trenje plime i oscke» kao i niz napomena i fragmenata.
- Od januara do decembra Marx radi na drugom i trećem tomu *Kapitala*, piše novu varijantu trećeg odjeljka drugog toma, čita i bilježi radove o političkoj ekonomiji, i to o pitanjima zemljišnog vlasništva, rente, poljoprivrede i financija.
- Od januara do prve polovine marta Radi propagiranja ideja naučnog socijalizma Engels na molbu Paula Lafarguea preraduje tri poglavlja *Anti-Dühringa* (prvo poglavlje uvoda i prvo i drugo poglavlje trećeg odjeljka) u samostalan napis *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*. Taj spis prvo izlazi na francuskom jeziku (u prevodu Paula Lafarguea) u Parizu u časopisu «La Revue socialiste» u nastavcima 20. marta, 20. aprila i 5. maja, a uskoro i kao brošura pod naslovom *Socijalisme utopique et socialisme scientifique*.
- Kraj februara Za organ francuske radničke partije «L'Égalité» Engels piše članak *Socijalizam gospodina Bismarcka*, u kojem prikazuje pravi smisao i sadržaj Bismarckovih «socijalnih mjera» (uvođenje carinske tarife, koncentracija željeznica u rukama države). Članak izlazi 3. i 24. marta.
- Od kraja marta 1880. do početka juna 1881. Marx često posjećuje ruski revolucionar Leo Hartman, član organizacije Народная воля.
- Kraj marta Marx piše uvodne napomene svom djelu *Misère de la philosophie* koje izlazi u listu «L'Égalité»; redakcija lista štampa ih 7. aprila kao svoj uvod.
- Prva polovina aprila Na molbu francuskih socijalista Marx sastavlja *Upitnik za radnike* za ispitivanje životnih i radnih uvjeta, kao i uvjeta borbe francuskog proletarijata. Upitnik je objavljen 20. aprila

- u »Revue socialiste«, a štampan je i zasebno u 25 000 primjereka i podijeljen u čitavoj Francuskoj.
- Početak maja U Engelsovom stanu raspravlja se o programu francuske radničke partije. Sudjeluju Marx, Engels, Lafargue i Jules Guesde, koji je radi toga došao u London. Marx formulira teorijski uvod programa. Program, donesen uz suradnju Marxa i Engelsa, izlazi 30. juna u listu »L'Égalité«, 10. juna u listu »Proletaire« i 20. jula u časopisu »La Revue socialiste«. Program je prihvaćen u novembru na kongresu u Avru (Le Havre).
- Oko 4 - 5. maja Marx piše kratki predgovor francuskom izdanju Engelsove brošure *Socialisme utopique et socialisme scientifique*, koja izlazi krajem maja u Parizu.
- Poslije 21. maja Marx redigira rukopis Lafargueovog manifesta francuske radničke partije.
27. juni Marx piše Ferdinandu Domeli-Nieuwenhuisu, osnivaču holandske socijaldemokratske stranke, i podržava njegovu namjeru da na holandskom jeziku objavi popularni prikaz prvog toma *Kapitala*.
22. juli i 5. august Engels obećava M. K. Gorbunovoj-Kablukovoj da će joj pomoći da prikupi literaturu o engleskim i američkim zanatskim školama; osim toga, obavještava je o stanju narodnog obrazovanja u Engleskoj, piše o kućnoj industriji u Zapadnoj Evropi i Rusiji i o raspadanju općine i artelja u Rusiji.
- Od augusta do 13. septembra Marx se s porodicom nalazi u Ramsgejtu; susreće se s američkim socijalistom Johnom Swintonom s kojim razgovara o situaciji u Rusiji, Njemačkoj, Francuskoj i Engleskoj.
- Od sredine augusta do 19. septembra Engels se oporavlja u Ramsgejtu i Bridlington Keju (Bridlington Quay).
- Oko 24. augusta Marx i Engels dobivaju od ruskog statističara i ekonomiste N. A. Kablukova njegov rad *Очерк хозяйства частных землевладельцев*.
- Otrprike od septembra do novembra U ruskom naučno-političkom i literarnom časopisu »Вестникъ Европы« Marx čita uspomene ruskog liberalnog književnika Anjenkova i piše o tome primjedbe.
12. septembar Povodom molbe Danijeljsona da za jedan ruski časopis napiše članak o ruskoj privredi poslije reforme iz 1861. godine, Marx savjetuje Danijeljsonu da on sam objavi statističke materijale o privrednom razvitku Rusije i dopušta mu da pri tome upotrebi sadržaj pisma koje mu je uputio. Osim toga, Marx u pismu analizira specifičnosti privredne krize u Engleskoj i ističe da je privredna kriza pogoršala položaj farmera.
- Kraj septembra Marx i Engels raspravljaju s Wilhelmom Liebknechtom, koji se nalazi u Londonu, o nekim partijskim pitanjima, a naročito o listu »Der Sozialdemokrat«. Liebknecht ih obavještava o organizacionim promjenama u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji, koje treba da unaprijede partijski rad.

- Od oktobra 1880. do približno maja 1881. Marx se često susreće s engleskim novinarom Hyndmanom i savjetuje ga kako da nastupa u štampi. (Hyndman je Marxovu pažnju privukao svojim člancima o pljačkaškim pohodima engleskih kolonizatora u Indiji.)
- Od oktobra 1880. do marta 1881. Marx nastavlja rad na drugom i trećem tomu *Kapitala* i proučava mnoštvo službenih publikacija (Plave knjige) i opširnu literaturu o privrednom razvoju SAD.
- Oko 3. oktobra Marx dobiva iz Pariza pismo od Hirscha, koji mu javlja da se u Lionu priprema list »Émancipation« i izvještava ga o stavu posiblista (Malona i njegovih pristaša), koji ugrožavaju jedinstvo francuske radničke partije.
4. novembar Marx se obraća Johanu Swintonu u Njujorku i moli ga da u Americi organizira sabirnu akciju za pomoć žrtvama zakona protiv socijalista u Njemačkoj.
5. novembar Marx informira Sorgea o stanju u francuskoj i njemačkoj radničkoj partiji; piše o političkoj nužnosti da njemačka socijaldemokratska partija, koja se bori u teškim uvjetima zakona protiv socijalista, dobije finansijsku pomoć; zatim opisuje uspjeh koji je *Kapital* postigao u Rusiji i daje karakteristiku narodnjačkih stranaka – Народная воля и Черныи Передел. Marx moli Sorgea da mu nabavi opširne materijale o privredi Kalifornije, jer želi da prati neobično brz proces kapitalističke centralizacije proizvodnje i tom području.
6. novembar Izvršni odbor stranke Народная воля obraća se Marxu s pismom u kojem visoko ocjenjuje značaj *Kapitala* i drugih Marxovih radova, kao i njegov interes za revolucionarni pokret u Rusiji, te moli Marxa da upotrebi svoj utjecaj za buđenje simpatija javnog mnijenja Evrope i Amerike prema revolucionarnom pokretu u Rusiji. Izvršni odbor nadalje moli Marxa da u tom pogledu pomogne Leu Hartmanu.
27. novembar Marx i Engels zajedno s Lafargueom i Leßnerom šalju pozdravno pismo međunarodnom zboru sazvanom u Ženevi za 29. novembar u čast 50. godišnjice poljske revolucije 1830. godine. U pismu iznose želju da se poljski narod u svojoj borbi za nacionalno oslobođenje ujedini s nastojanjima ruske braće, ruskih radnika. Pismo je objavljeno 1881. godine u Ženevi na poljskom jeziku.
- Početak decembra Ruski narodnjak N. A. Morozov, koji je iz Ženeve došao u London da se sastane s Marxom, posjećuje Marxa dva puta. Informira ga o borbi protiv carističkog samodržstva i o uzrocima rascjepa stranke Земля и воля, te mu u ime stranke Народная воля predlaže da surađuje u publikacijama biblioteke »Руская социально-революционная библиотека«, koje se štampaju u Ženevi.
- Od 9. do otprilike 16. decembra Bebel, Bernstein, a kasnije i Singer, dolaze u London da s Marxom i Engelsom raspravljaju o nekim partijskim pitanjima i da se posavjetuju o ispravnom kursu lista »Der Sozialdemokrat«.
- Kraj 1880. Marx čita knjigu M. J. Saltykova-Ščedrina *Убежище топ герос* i posebnu pažnju posvećuje odnosima zemljoposjednika i seljaka, kao i pojavama klasne borbe u ruskom selu.

1881

1881. i 1882. Engels proučava povijest Njemačke, prikuplja gradu i piše studije *O prahistoriji Nijemaca* i *Franačko doba*, koje predstavljaju prilog prikazivanju povijesti njemačkog i drugih evropskih naroda. Ovi radovi nisu objavljeni za Engelsova života. Rezultati tih posebnih proučavanja nalaze se u skicama o germanskom gensu i o stvaranju države kod Germana u odgovarajućim poglavljima djela *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* kao i u djelu *Marka*, koje je Engels pisao krajem 1882. godine. Engels piše za *Dijalektiku prirode* dva daljnja poglavlja («Toplota» i «Elektricitet») kao i niz napomena i fragmenata.
- Od januara do juna Marx proučava zbirke, monografije i istraživanja o društveno-ekonomskom razvitku Rusije poslije 1861. godine. Čita knjige A. I. Skrebickog, A. A. Golovačova, Skaldina, J. E. Jansona, N. F. Danijeljsona i druge publikacije i pri tome pravi bilješke. Još jednom čita «Письма безъ адреса» N. G. Černiševskog i pod naslovom *O emancipaciji ruskih kmetova* sastavlja pregled sadržaja tih pisama.
- Januar Marxa posjećuju ruski ekonomisti profesor Ziber i profesor Kablukov.
- Od sredine januara do februara Pošto je od Nieuwenhuisa dobio *Kapital en Arbeid* (popularni izvod iz prvog toma *Kapitala*), Marx označava određena mjesta koja bi u drugom izdanju trebalo izmijeniti.
- Otprilike 18. februara Marx dobiva pismo od Vere Ivanovne Zasulič, koja ga u ime ruskih socijalista moli da iznese svoja shvaćanja o perspektivi društveno-ekonomskog razvitka Rusije i posebno o sudbini ruske seoske općine.
19. februar U pismu Danijeljsonu Marx na primjeru Rusije analizira karakter kapitalističke poljoprivrede (stagnacija i periodičnost žetava), povezanost izgradnje željeznica i sistema državnih dugova u Engleskoj i u SAD i porast koncentracije kapitalističke proizvodnje; nadalje piše o situaciji u Indiji, o izrabljivanju indijskog naroda i iskorištavanju bogatstava Indije od strane engleskih vladajućih krugova.
- Kraj februara – početak marta Na molbu Vere Zasulič Marx uopćava gradivo koje je proučio o seoskoj općini. Sastavlja u grubim crtama četiri pismena odgovora, koji sadrže značajne spoznaje o kolektivnom obliku poljoprivredne proizvodnje i o uvjetima njegovog ostvarivanja u Rusiji.
- Od marta do približno aprila Marx čita brošure P. F. Alisova (*Александр II освободите.лв*) i M. P. Dragomanova (*Тиранубиство въ Россіи*) i pravi bilješke o tim radovima.
8. mart Marx šalje pismo Veri Zasulič u kojem govori o značenju svoje teorije kapitalističkog razvitka i raspravlja o mogućnosti da općina u određenim historijskim uvjetima postane ishodište društvenog preporoda Rusije.
12. mart U pismu uredniku lista «Der Sozialdemokrat» Engels izražava

- zadovoljstvo pravcem koji provodi centralni organ socijal-demokratske partije i daje upute kako da redakcija iskoristi poslovni materijal za podizanje raspoloženja članova i funkcionera partije, koji djeluju u ilegalnosti.
21. mart Marx i Engels šalju pozdravno pismo slavenskom kongresu koji se održava u Londonu u čast 10. godišnjice Pariske komune.
- April i maj Marx čita knjigu H. Georgea *Progress and poverty* i u pismima Swintonu i Sorgeu karakterizira je kao socijalistički ukrašen pokušaj da se spasi vladavina kapitalista.
- Oko 8. do 11. aprila Marx pažljivo prati suđenje A. I. Željabovu, S. L. Perovskoj i drugima koji su pripremili i izvršili atentat na Aleksandra II.
11. april U pismu svojoj kćerci Jenny Longuet, Marx naziva organizatore atentata na Aleksandra II »običnim, praktičnim, herojskim« ljudima; zatim joj daje upute za Charlesa Longueta za jedan članak u organu francuskih radikala, u listu »La Justice«, o Gladstoneovom irskom zakonu o zemlji. Pri tome Gladstoneovu politiku prema Irskoj naziva politikom otimanja i sile u interesu lendlordova.
- Od maja 1881. do sredine februara 1882. Marx intenzivno proučava probleme prvobitne zajednice, čita Morganovu knjigu *Ancient society* i piše veoma opširan nacrt s brojnim napomenama i zaključcima; čita, ekscerpira i komentira i druga djela o povijesti prvobitnog društva, npr. radove Mainea, Sohma, Tylora i drugih.
- 1 - 2. maj Engels počinje surađivati u londonskom tjedniku engleskih tredjuniona, u listu »The Labour Standard«. Piše članak *Pravedna nadnica za pravedan rad*, koji je objavljen 7. maja. Taj prilog, kao i ostali, izlazi kao uvodnik, bez potpisa autora.
- 15 - 16. maj Engels piše članak *Najamni sistem*, koji izlazi u listu »The Labour Standard« 21. maja.
- Oko 20. maja Engels piše članak *Tredjunioni*, u kojem poziva engleske radnike da se ne ograničavaju na određene ekonomske zahtjeve i bitke, već da nastave borbenu tradiciju čartizma, da osnuju vlastitu političku klasnu organizaciju i da se bore za osvajanje političke vlasti proletarijata. Taj prilog izlazi u listu »The Labour Standard« 28. maja i 4. juna.
- Juni Marx proučava razvitak američke krupne industrije, čita između ostalog i članke u bostonskom mjesečniku »Atlantic Monthly« o Standard Oil Company i prikuplja informacije o industriji svile, dječjem radu itd.
- Početak juna Marx prekida sve odnose s Hyndmanom, koji se izdavao za njegovog učenika i koji mu se bio približio očito iz karijerističkih pobuda da bi dospio na čelo engleskog radničkog pokreta. Neposredan povod za raskid bila je Hyndmanova brošura *England for all*, zamišljena kao program organizacije Democratic Federation, koju je osnovao Hyndman. U toj brošuri Hyndman je djelimično plagirao Marxov *Kapital* a djelimično iskrivljeno prikazao Marxove poglede.
4. juni Marx dobiva pismo škotskog socijalista Roberta Bannera, koji ga obavještava o predstojećoj konferenciji škotskih socijalista.

	Banner moli Marxa i Engelsa da mu pomognu prilikom osnivanja socijalističke partije.
Druga polovina juna	Engels piše članke <i>Trgovinski ugovor s Francuskom</i> , <i>Dva uzorna gradska vijeća</i> , <i>Američka sredstva za život i pitanje zemljišta</i> ; članci izlaze u listu <i>The Labour Standard</i> 18. i 25. juna i 2. jula.
Od kraja juna do oko 20. jula	Marx boravi sa svojom suprugom u Istbornu.
Početak jula	Engels piše članak <i>Teorija najamnine Lige za borbu protiv zakona o žitu</i> , koji izlazi 9. jula u listu » <i>The Labour Standard</i> «.
Sredina jula	Engels piše članke <i>Radnička partija</i> i <i>Bismarck i njemačka radnička partija</i> , u kojima poziva engleski proletarijat da osnuje samostalnu revolucionarnu masovnu partiju i iskoristi iskustva njemačke radničke klase, koja usprkos stalnim prognoza vlade i policije uspješno nastavlja svoju borbu. Oba članka izlaze 23. jula u listu » <i>The Labour Standard</i> «.
Od 26. jula do 16. augusta	Marx sa suprugom boravi kod svoje kćeri Jenny Longuet u Aržanteju.
Od 28. jula do 22. augusta	Engels se nalazi u Bridlington Keju.
Od kraja jula do prve polovine augusta	Marx piše bilješke o zemljišnom vlasništvu, zanatu, cehovima i financijama, kao i o položaju francuskih seljaka u predvečerje francuske revolucije; čita i pravi izvratke iz Fleuryjeve knjige <i>Elections aux états généraux 1789</i> .
Kraj jula	Engels piše članak <i>Pamuk i željezo</i> , koji 30. jula izlazi u listu » <i>The Labour Standard</i> «.
Približno august i septembar	Marx proučava povijest, položaj i razvitak kolonijalnih naroda; piše brojne izvratke s komentarima radova G. Manis-a <i>Java</i> i Phearsa <i>The aryan villages in India and Ceylon</i> .
1 - 2. august	Engels piše članak <i>Neophodne i suvišne društvene klase</i> , u kojem objašnjava engleskim radnicima kako bi bez klase kapitalista mogli odlično da vode proizvodne snage zemlje. Prilog izlazi 6. augusta u listu » <i>The Labour Standard</i> «.
Između 3. i 8. augusta	Marx boravi u Parizu; sastaje se s Lavrovom i Hirschom.
8. i 9. august	Lissagaray i Jaclard posjećuju Marxa i informiraju ga o političkim zbivanjima u Francuskoj i o položaju radničke partije.
10. i 15. august	U pismima Georgeu Shiptonu, uredniku lista » <i>The Labour Standard</i> «, Engels izjavljuje da zbog oportunističkog kursa tog lista prestaje surađivati u njemu.
17. august	Marx se vraća u London.
17 - 18. august	Engels proučava Marxove matematičke rukopise i u pismu Marxu visoko ih ocjenjuje.

- Približno od kraja augusta do septembra Marx dovršava spisak svojih ruskih knjiga i izvora; to su većinom materijali o društveno-ekonomskom razvitku Rusije poslije 1861. godine. Taj spisak nosi naslov *Russisches in my bookshelf* (»Rusko na mojoj polici za knjige«). Čita rad E. R. Hooka o kineskom carstvu i pravi bilješke o njemu.
- Od 13. oktobra do prve polovine decembra Marx je teško bolestan.
- Oko 24. oktobra Hamburški izdavač Meißner traži Marxa da priredi treće izdanje prvog toma *Kapitala*.
25. oktobar Engels iscrpno obavještava Bernsteina, urednika lista »Der Sozialdemokrat«, o svom i Marxovom stavu prema francuskom radničkom pokretu i o djelatnosti oportuniste s Malonom i Brusseom na čelu, te daje jasnu ocjenu Marxove vodeće uloge u međunarodnom proleterskom pokretu.
30. novembar Ocjenjujući njemačke izbore za Rajhstag, Engels u pismu Bernsteinu izjavljuje da smatra vrlo pozitivnim što se težište socijaldemokracije i radničkog pokreta premjestilo u velike industrijske gradove.
2. decembar Nakon dulje i teške bolesti umire Marxova žena Jenny Marx.
4. decembar Engels piše nekrolog *Jenny Marx, rod. von Westphalen*, koji 8. decembra izlazi u listu »Der Sozialdemokrat«.
5. decembar Na pogrebu Jenny Marx Engels drži posmrtni govor, koji 11. decembra izlazi u listu »L'Égalité«.
29. decembar Marx odlazi na liječenje u Ventnor na otok Vajt (Wight).
- Približno od kraja 1881. do kraja 1882. Marx proučava svejstku povijest. Dopršava *Kronološke izvratke* koji pružaju kritički pregled zbivanja u evropskoj povijesti (počevši od 1. stoljeća prije n. e. do 17. stoljeća). Pri tome u prvom redu obraća pažnju na postanak modernih nacionalnih država u vrijeme propasti feudalizma, na razvitak kapitalizma i borbu buržoazije za političkom vlašću. Podatke za te kronološke izvratke Marx uglavnom uzima iz Schlossove *Weltgeschichte*, kao i iz knjiga Bottae, Cobbetta i radova o povijesti Rusije od Karamazina, Kellyja, Ségura i drugih. Rukopis obuhvaća 4 teke, što iznosi otprilike 105 štampanih araka.
- Kraj 1881. i 1882. Marx piše napis *Bilješke o reformi 1861. u Rusiji i o razvitku nakon te reforme*, a počinje tako što sistematizira i uopćava zaključke do kojih je došao proučavanjem materijala o Rusiji. Osim toga, nastavlja studij razvitka kapitalizma u SAD.

1882

- Od januara do decembra Marx posvećuje veliku pažnju najnovijoj literaturi o društveno-ekonomskim odnosima u Rusiji. Čita djela V. I. Semevskog, A. Isajeva, G. Minejka i V. P. Voroncova.
16. januar Marx se vraća u London.

21. januar Marx i Engels pišu predgovor ruskom izdanju *Manifesta Komunističke partije*, koji je na ruski jezik preveo G. V. Plehanov. 5. februara taj predgovor izlazi u ruskom prijevodu u časopisu «Народная воля».
25. januar U pismu Bernsteinu Marx daje karakteristiku nekolicine «voda» njemačkog radničkog pokreta, otkriva uzroke koji su izazvali njihov oportunizam, ukazuje na nužnost borbe protiv njih i ističe da su radničke mase uvijek najpouzdaniji oslonac partije.
- Oko 5. februara Engels dobiva iz SAD od njemačkog socijaliste Theodora Friedricha Cunoa pismo, kojim Cuno izvještava o uspješnoj propagandi Marxovih i Engelsovih ideja među članovima proleterske masovne organizacije Vitezi rada.
- Od 9. do 16. februara Marx, koji je po savjetu liječnika krenuo na liječenje u Alžir, zadržava se kod svoje najstarije kćeri u Aržanteju.
10. februar U pismu Johannu Philippu Beckeru Engels ističe da međunarodna solidarnost proletarijata, iako je Međunarodno udruženje radnika obustavilo svoju djelatnost, i dalje postoji zahvaljujući povezanosti radničkih partija. Također izjavljuje da još nije sazrelo vrijeme za ponovno rođenje Internacionale.
- Sredina februara Marx se u Parizu sastaje s Guesdeom, Devilleom i Mesaom i raspravlja s njima o stanju u francuskoj radničkoj partiji.
- Od 20. februara do 2. maja Marx se nalazi u Alžiru; njegovo zdravlje se pogoršava. Marx se često sastaje sa sucem, Fermésom, koji je bio prognan pod Napoleonom III. Fermés ga informira o sistemu kolonijalnog ugnjetavanja domorodačkog stanovništva u Alžiru.
10. april Pošto je pregledao korekturu predgovora ruskom izdanju *Manifesta Komunističke partije*, Engels je šalje Lavrovu. *Manifest* izlazi krajem maja u seriji «Русская социально-революционная библиотека».
- Druga polovina aprila Engels piše članak *Bruno Bauer i prakršćanstvo*, u kojem raspravlja o povijesti postanka i biti religije, a napose kršćanstva. Taj rad izlazi 4. i 11. maja u listu «Der Sozialdemokrat».
2. maj Po savjetu liječnika Marx odlazi iz Alžira preko Marseja i Nice u Monte Karlo, gdje ostaje mjesec dana.
3. maj Engels piše članak *O koncentraciji kapitala u Sjedinjenim Državama*, koji 18. maja izlazi u listu «Der Sozialdemokrat».
14. maj Engels se sastaje s Paulom Singerom koji je došao iz Njemačke; iznosi mu svoje i Marxovo stanovište o zaštitnim carinama, podržavljenju željeznica i o ostalim sličnim «socijalnim» mjerama Bismarkovim, koje služe samo jačanju poluapsolutističke građanske države, i koje sa socijalizmom nemaju nikakve veze.
- Od juna 1882. do januara 1883. Marx se bavi organskom i anorganskom kemijom.
- Oko 3. juna Engels dobiva od Lavrova novo rusko izdanje *Manifesta Komunističke partije*.
- Od 3. do 5. juna Na putu iz Monte Karla u Aržantej Marx se tri dana zadržava u Kanu.

- Od 6. juna do 22. augusta
20. juni Marx živi kod svoje kćeri u Aržanteju i odlazi u obližnji Angijen u sumporne kupke. Često se sastaje s Lafargueom. Engels obavještava Sorgea o situaciji u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji i daje karakteristiku oportunističkog pravca te partije.
21. juni U pismu Bebelu Engels obećava da će on i Marx podržati borbu protiv desnih elemenata u njemačkoj socijaldemokraciji i obavještava ga o rascjepu do kojeg je došlo u francuskoj radničkoj partiji.
25. juli U svoje i u Marxovo ime Engels opunomoćuje njemačkog socijaldemokrata Adolfa Hepnera u Njujorku da objavljuje njihova djela u stereotipskom tisku.
31. juli Engels zahvaljuje Lavrovu što mu je poslao rusko izdanje *Manifesta Komunističke partije*.
2. august Marx se u Parizu kod Mesa-e sastaje s Devilleom, Guesdeom i Lafargueom.
- Od 11. augusta do 8. septembra Engels se oporavlja na obali u Grejt Jarmetu.
- Od 23. do 27. augusta Marx se sa svojom kćerkom Laurom Lafargue nalazi u Lozani.
- Od 27. augusta do 25. septembra Marx boravi u Veveju.
- Septembar i oktobar Marx čita Engelhartovu knjigu *Из гегелю, 11 тисем (1872 - 1882)* i piše o tome bilješke i primjedbe.
- Početak septembra Engels prevodi na njemački jezik jednu englesku pučku pjesmu *Vikar iz Breja* i piše komentar u kojem ističe njen politički značaj za Njemačku. Pjesma i komentar izlaze 7. septembra u listu »Der Sozialdemokrat«.
12. septembar U pismu Kautskom Engels iznosi svoje stanovište o kolonijalnom pitanju i objašnjava kakvu politiku proletarijat treba da vodi nakon osvajanja političke vlasti prema narodima kolonijalnih i zavisnih zemalja.
14. septembar Engels počinje pripremati prvo njemačko izdanje svog rada *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*. Odlučuje da tom izdanju doda još jedan poseban prilog (*Marka*) kako bi socijaldemokratsku partiju upoznao s historijatom postanka i razvitka zemljišnog vlasništva u Njemačkoj i na taj način ukazao partiji na nužnost da pridobije zemljoradnike i seljake.
- Od druge polovine septembra do prve polovine decembra U vezi s radom na *Marki* Engels ponovo čita Maurerove knjige (*Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt* i *Geschichte der Dorgverfassung in Deutschland*, dovršava izvatke s komentarima i uspoređuje Maurerove podatke s drugim izvorima.
21. septembar Engels je uglavnom dovršio tekst prvog njemačkog izdanja *Razvitka socijalizma od utopije do nauke* i piše predgovor. Taj rad štampan je još 1882, ali izlazi tek početkom 1883. godine.

26. septembar Prije odlaska iz Švicarske Marx boravi jedan dan u Ženevi kod Johanna Philippa Beckera.
- Od 28. septembra do početka oktobra Na povratku u London Marx provodi nekoliko dana u Aržanteju.
- Oktobar i novembar Marx proučava povijest prvobitne zajednice; čita i bilježi knjigu J. Lubbocka *The origin of civilisation and the primitive condition of man*. Nadalje, upoznaje se s finansijskom politikom Engleske u Egiptu, pri čemu, između ostalog, čita i bilježi knjigu M. G. Mulhalla *Egyptian finance*.
20. oktobar Engels piše redakciji lista »Der Sozialdemokrat« i obavještava je o stanju u francuskom radničkom pokretu i o rascjepu u francuskoj radničkoj partiji te izvodi niz zaključaka od značaja za razvitak proleterskih partija u uvjetima kapitalizma kao i o borbi između revolucionarnog i oportunističkog pravca u radničkim partijama.
28. oktobar U pismu Bebelu Engels daje karakteristiku desnog krila njemačke socijaldemokratske partije, iznosi svoje mišljenje o mogućem ishodu proleterske revolucije i analizira događaje u francuskoj radničkoj partiji.
- Od 30. oktobra 1882. do 12. januara 1883. Marx živi u Ventnoru i priprema treće njemačko izdanje prvog toma *Kapitala*.
- Od 30. oktobra do 3. novembra Engels potiče redakcije centralnih organa njemačke socijaldemokratske partije i francuske radničke partije da redovno izmjenjuju svoje listove kako bi svaka od njih bila točno obaviještena o zbivanjima u Njemačkoj i Francuskoj, a posebno u radničkom pokretu.
- Kraj oktobra Engels piše članak *Kako Pindter obmanjuje*, u kojem žigoše klevetničku kampanju Bismarckovog organa »Norddeutsche Allgemeine Zeitung« protiv socijaldemokratske partije; članak izlazi 2. novembra u listu »Der Sozialdemokrat«.
- Novembar Marx, koji je pažljivo pratio eksperimente Marcela Depreza o prenosu električne energije na daljinu, piše Engelsu o tim pokusima i pita ga šta o tome misli. Marx, između ostalog, čita knjigu L. Hospitaliera *Les principales applications de l'électricité*.
4. novembar Engels piše redakciji lista »Der Sozialdemokrat« da prije ukiđanja zakona protiv socijalista, smatra nesvrshodnom kampanju za izmjenu programa koju je predvidjelo vodstvo njemačke socijaldemokratske partije.
- Od 11. do 23. novembra Marx i Engels razmatraju situaciju u francuskoj radničkoj partiji; kritiziraju Guesdea i Lafarguea zbog taktičkih pogrešaka u borbi protiv posibilista.
23. novembar Engels piše Marxu da uskoro namjerava završiti rad na *Dijalektici prirode*. Na tom djelu on je radio s prekidima oko 10 godina. U tom periodu napisao je 10 poglavlja i oko 170 napomena i fragmenata.
8. decembar Marx preko Engelsa savjetuje redakciji lista »Der Sozialde-

- mokrat» da objavi podatke o postupku s radnicima u pruskim državnim rudnicima kako bi na taj način pokazala pravo lice Wagenerovog i Bismarckovog »Državnog socijalizma».
- Prva polovina decembra Engels dovršava *Marku* i šalje je Marxu da je pogleda.
17. decembar Marx čita Engelsov rukopis *Marka* i u pismenom odgovoru visoko je ocjenjuje. *Marka* je objavljena 1883. godine kao dodatak njemačkom izdanju Engelsovog *Razvitka socijalizma od utopije do nauke*. Iste godine štampana je u listu »Der Sozialdemokrat» (mart-april), a objavljena je također (u Engelsovoj redakciji) kao letak namijenjen seljacima pod naslovom »Njemački seljak. Šta je bio? Šta jest? Šta bi mogao biti?»
- 1883
12. januar Pošto je dobio vijest da je 11. januara umrla njegova kći Jenny Longuet, Marx se vraća u London; zdravlje mu se primjetno pogoršava.
13. januar Engels piše nekrolog *Jenny Longuet, rod. Marx*, koji 18. januara izlazi u listu »Der Sozialdemokrat».
8. i 10. februar U pismima Bernsteinu Engels objašnjava ulogu burze u centralizaciji i koncentraciji kapitala.
1. mart U pismu redakciji lista »Der Sozialdemokrat» Engels ističe velik značaj električne energije za daljnji razvitak industrije i u krajnjoj liniji za ukidanje suprotnosti između grada i sela.
14. mart (14.45 sati) Karl Marx umire.
14. i 15. mart Engels obavještava vodeće predstavnike međunarodnog radničkog pokreta (Liebknechta, Beckera, Sorgea i druge) o velikom gubitku, koji je Marxovom smrću pretrpio međunarodni proletarijat.
17. mart Marx je sahranjen na londonskom groblju Hajgejt (Highgate). Engels drži nadgrobni govor, u kojem iznosi svjetsko-historijski značaj djela Karla Marxa i odaje čast velikom proleter-skom revolucioneru i misliocu.
- Oko 18. marta Engels piše članak *Sahrana Karla Marxa*, koji 22. marta izlazi u listu »Der Sozialdemokrat».
- April i maj Engels prekida svoje naučne studije i počinje sređivati literarnu i rukopisnu ostavštinu Karla Marxa, pregleda rukopise drugog i trećeg toma *Kapitala* i nastavlja Marxov rad na pripremanju trećeg izdanja prvog toma *Kapitala*.
28. april i 12. maj Engels piše članak *Povodom smrti Karla Marxa*, u kojem prikazuje posljednji dio Marxova života i izvještava o velikom saučešću koje je u svijetu izazvala Marxova smrt. Članak izlazi 3. i 17. maja u listu »Der Sozialdemokrat».

Registar imena

- Agripa, Marko Vipsanije* (oko 63 - 12. godine pre n. e.) - rimski vojskovođa i državnik; od 21. godine pre n. e. vladao zajedno s Augustom. 366 368
- Albert* (1828 - 1902) - saski kralj od 1873. do 1902. godine. 76
- Aleksandar II* (1818 - 1881) - ruski car od 1855. do 1881. godine. 111 - 113 122 202 330 341 - 434 350
- Amijan, Marcellin* (oko 332. do oko 400) - rimski historičar, opisao povijest Rima od 96. do 378. godine. 396
- Anastasios I Dikoros* (oko 430 - 518) - bizantski car od 491. do 518. godine. 382
- Anaksagora iz Klazomene* (Mala Azija) (oko 500 - 428. godine pre n. e.) - grčki filozof. 442
- Anna (Stuart)* (Ana Stjuart; 1665 - 1714) - engleska kraljica od 1702. do 1714. godine; za vrijeme njene vladavine Engleska i Škotska ujedinjene su u Veliku Britaniju (1707). 257
- Ariovist* (1. stoljeće pre n. e.) - vladar germanskog plemena Sveba, borio se protiv Cezara. 360 361
- Aristotel* (384 - 322. godine pre n. e.), veliki grčki filozof. 167 301
- Arkwright, Sir Richard* (ser Ričard Arkrajt; 1732 - 1792) - engleski poduzetnik iz vremena industrijske revolucije; konstruirao i izradio razne mašine predilice. 542
- Arminije* (17. g. pre n. e. do 21) - knez germanskih Heruska, vodio borbu germanskih plemena protiv Rimljana i 9. godine pobijedio ih u Teutoburškoj šumi. 371 - 375
- Arnold, Wilhelm* (1826 - 1883) - historičar prava, narodne privrede i kulture; autor djela *Deutsche Urzeit*. 412 419 424 425 427 - 429
- Asprenat, Lucije Nonije* (oko 28. g. pre n. e. do 30 n. e.) - rimski državnik i vojskovođa, sudjelovao u ratovima protiv Germana. 371 373
- Astor, William* (Viljem Astor; 1829 - 1892) - američki milioner, krupni željeznički poduzetnik. 254
- Auer, Ignaz* (Ignac Auer; 1846 - 1907) - sedlar; jedan od vođa socijal-demokratske partije, reformist; niz godina član Rajhstaga. 11 437
- August, Gaj Julije Cezar Oktavijan* (63. pre n. e. do 14) - rimski car od 27. pre n. e. do 14. godine. 248 360 361 366 368 374 375 378 379 381
- Aurelle de Paladines, Louis-Jean-Baptiste d'* (Luj-Žan-Batist d'Orel de Paladin; 1804 - 1877) - francuski general, u njemačko-francuskom ratu komandirao Loarskom armijom; u martu 1871. komandant Nacionalne garde Pariza; klerikalac, poslanik Narodne skupštine 1871. 295 297
- Babeuf, François-Noël (Gracchus)* (Fransoa-Noel Babef; Grahus; 1760 - 1797) - francuski revolucionar, utopijski komunist, organizirao zavjeru jednakih. 158
- Bacon, Francis, Viscount of Saint Albans and Baron of Verulam (Baco*

- von Verulam*) (Frensis Bekon, vikont od Sent-Albana i baron od Verulama; Bako Verulamski; 1561 - 1626) - engleski državnik i političar, filozof, prirodoslovac i historičar. Prema Marxu »stvarni otac engleskog materijalizma i čitave moderne eksperimentalne nauke«. 168 442 - 444
- Bakunjin, Mihail Aleksandrovič* (1814 - 1876) - jedan od ruskih ideologa i propagatora anarhizma; učesnik revolucije 1848 - 1849. u Njemačkoj; idejno utjecao na pokret narodnjaka; u Međunarodnom udruženju radnika došao u sukob s Marxom, isključen iz Međunarodnog udruženja radnika 1872. godine na Haškom kongresu. 6 11 78 - 80 97 103 104 121 245 289 437
- Balfour, J. A.* (Dž. A. Balfur) - 1881. godine član engleskog parlamenta. 215
- Batbie, Anselme-Polycarpe* (Anselm-Polikarp Batbi; 1828 - 1887) - francuski reakcionarni političar, poslanik Narodne skupštine iz 1871. godine, orleanist, 1873. ministar narodnog obrazovanja, od 1876. godine senator. 96
- Bauer, Bruno* (1809 - 1882) - filozof, historičar religije i publicist; mladohegelovac; poslije 1866. godine nacional-liberal. 247 248 249 250
- Beaconsfield, Earl* vidi *Disraeli (D'Israeli), Benjamin*.
- Bebel, August* (1840 - 1913) - marksist, suosnivač i jedan od najznačajnijih vođa njemačke socijaldemokracije; prijatelj i učenik Marxa i Engelsa; kao odlučni protivnik pruskog militarizma zauzimao se za revolucionarno demokratsko ujedinjenje Njemačke; 1878 - 1890. vođa socijaldemokracije u uvjetima ilegalne borbe protiv zakona protiv socijalista; po Lenjinu bio je »najsposobniji parlamentarac Evrope, najtalentiraniji organizator i taktičar, najutjecajniji vođa međunarodne socijaldemokracije, koja se odlučno suprotstavljala reformizmu i oportunističmu«. 3 6 7 11 126 234 437
- Becker, Bernhard* (Bernhard Beker; 1826 - 1882) - njemački publicist, lasalovac; predsjednik Općeg njemačkog radničkog saveza (1864 - 1865); 1872. godine delegat na Haškom kongresu Međunarodnog udruženja radnika. 12
- Becker, Hermann Heinrich* («crveni Becker») (Herman Hajnrih Beker; 1820 - 1885) - pisar okružnog suda i publicist u Kelnu; od 1850. član Saveza komunista, 1852. godine osuđen na kelnskom procesu protiv komunista; kasnije nacional-liberal. 52
- Becker, Johann Philipp* (Johan Filip Beker; 1809 - 1886) - četkar; aktivni učesnik revolucije 1848 - 1849, organizator njemačkih sekcija Međunarodnog udruženja radnika u Švicarskoj i Njemačkoj, delegat na Londonskoj konferenciji 1865. i na svim kongresima Međunarodnog udruženja radnika, urednik časopisa »Der Vorbote« (1866 - 1871); prijatelj i suborac Marxa i Engelsa. 115
- Bernstein, Eduard* (Eduard Bernštajn; 1850 - 1932) - socijaldemokrat, novinar, urednik lista »Der Sozialdemokrat« (1881 - 1890); delegat na Međunarodnom socijalističkom radničkom kongresu 1889. godine; poslije Engelsove smrti otvoreno djelovao kao revizionist marksizma i bio jedan od vođa oportunističkog krila njemačke socijaldemokracije i Druge internacionale. 126 129 130 131 133
- Beust, Friedrich von* (Fridrih fon Bojst; 1817 - 1899) - bivši pruski oficir, zbog svog političkog uvjerenja istupio iz armije; 1848. član komiteta kelnskog Radničkog udruženja, urednik lista »Neue Kölnische Zeitung« (od septembra 1848. do februara 1849); 1849. godine sudjelovao u badensko-falačkom ustanku, potom emigrirao u Švicarsku; profesor pedagogije. 427
- Bignami, Enrico* (Enriko Binjami; 1846 - 1921) - talijanski novinar, republikanac, učesnik u nacionalno-oslobodilačkoj borbi u Italiji pod

- vodstvom Garibaldija; član Međunarodnog udruženja radnika, urednik lista »La Plebe«. 76
- Binz, Karl* (Karl Binc; 1832 - 1913) – liječnik i farmakolog, 1869. godine osnovao farmakološki institut u Bonu. 35
- Bismarck, Otto Fürst von* (Oto knez fon Bizmark; 1815 - 1898) – državnik i diplomat, zastupnik interesa pruskog junckerstva; pruski predsjednik vlade (1862 - 1871. i 1873 - 1890) i državni kancelar od 1871. do 1890; proveo je ujedinjenje Njemačke »kontrarevolucionarnim putem, na junckerski način« (Lenjin) pomoću dinastičkih ratova (1866. protiv Austrije i njenih saveznika – malih njemačkih država i 1870 - 1871. protiv Francuske); unutrašnjim političkim mjerama učvrstio savez junckerstva i krupne buržoazije i ojačao prusko-njemački militarizam; kao neprijatelj radničkog pokreta proveo je 1878. zakon protiv socijalista, koji je borbom radničke klase oboren 1890; bio je to i osnovni razlog njegovog pada. 7 19 20 42 96 102 115 - 117 122 124 132 134 136 140 142 143 144 145 146 182 217 229 232 - 234 259 260 267 268
- Blanqui, Jérôme-Adolphe* (Žerom-Adolf Blanki; 1798 - 1854) – francuski gradanski ekonomist i historičar ekonomskih nauka, predstavnik vulgarne političke ekonomije. 189
- Blanqui, Louis-Auguste* (Luj-Ogist Blanki; 1805 - 1881) – francuski revolucionar; utopijski komunist; organizator više tajnih društava i zavjera; aktivni učesnik revolucije 1830. i 1848. godine; istaknuti vođa proleterskog pokreta u Francuskoj; proveo je u zatvorima ukupno 36 godina. 151
- Bleichröder, Gerson von* (Gerson fon Blajhreder; 1822 - 1893) – šef velike bankarske kuće u Berlinu; Bismarckov privatni bankar, neslužbeni savjetnik u financijskim pitanjima i pregovarač u financijskim špekulacijama. 141 144
- Blume, Wilhelm Hermann von* (Vilhelm Herman fon Blume; 1835 - 1919) – pruski general i vojni pisac; sudjelovao u njemačko-francuskom ratu 1870 - 1871. godine. 297
- Böckh, August* (August Bek; 1785 - 1867) – filolog i historičar, pisao o ekonomskoj povijesti Antike. 319
- Böhme, Jakob* (Jakob Beme; 1575 - 1624) – po zanimanju obučar, filozof, zastupnik misticizma. 443
- Bolingbroke, Henry St. John, Viscount* (Henri St. Džon, vikont Bolingbruk; 1678 - 1751) – deistički filozof, političar, vođa torijevaca. 450
- Bonaparte, Jérôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul, princ Napoleon* (Žerom-Napoleon-Žozef-Šaril-Pol Bonaparta, princ Napoleon; 1822 - 1891) – sin Jérômea Bonaparte, rođak Napoleona III; za vrijeme Druge republike poslanik Ustavotvorne i Zakonodavne skupštine; 1854. godine komandant divizije; komandirao jednim korpusom u talijanskom ratu 1859; poznat po nadimku Plon-Plon i Crveni princ. 85
- Börne, Karl Ludwig* (Karl Ludvig Berne; 1786 - 1837) – novinar i kritičar, predstavnik radikalne malogradanske opozicije; autor *Pisama iz Pariza* koja su Nijemce upozнала s revolucionarnim događajima u Francuskoj; pred kraj života pristataš kršćanskog socijalizma. 433
- Bornstedt, Adalbert von* (Adalbert fon Bornšet; 1808 - 1851) – bivši pruski oficir, novinar, malogradanski demokrat, 1847. i 1848. godine izdavač i urednik lista »Deutsche-Brüsseler-Zeitung«, jedan od vođa njemačkog demokratskog društva u Parizu; član Saveza komunista; u martu 1848. isključen iz Saveza. 151
- Bracke, Wilhelm* (Vilhelm Brake; 1842 - 1880) – izdavač socijalističke literature u Braunšvajgu; jedan od vođa ajzenahovaca, blizak Marxu i Engelsu; djelovao je, iako ne sasvim dosljedno, protiv oportunističkih elemenata u Socijaldemokratskoj radničkoj partiji. 5 7 11 78 126 139 437
- Brandenburg, Friedrich Wilhelm, Graf*

- von* (Fridrih Vilhelm grof od Brandenburga; 1792 - 1850) – pruski general i državnik, predsjednik kontra-revolucionarne vlade Pruske (od novembra 1848. do novembra 1850). 69
- Braune, Wilhelm* (Vilhelm Braune; 1850 - 1926) – germanist, pisao o povijesti njemačkog jezika. 412 414 422
- Brentano, Lujo* (1844 - 1931) – ekonomist, katedersocijalist. 456
- Bréquigny, Louis-Georges Oudard Feudrix de* (Luj-Žorž-Udar Fedri de Brekinji; 1714 - 1794) – francuski historičar. 400
- Bright, John* (Džon Brajt; 1811 - 1889) engleski tvorničar, liberalni političar, pristaša slobodne trgovine, suosnivač Saveza za ukidanje zakona o žitu; više puta ministar u liberalnim vladama. 227 236 454
- Bucher, Lothar* (Lotar Buher; 1817 - 1892) – njemački sudski službenik, novinar; 1848. godine poslanik pruske Narodne skupštine (lijevog centra); kasnije nacionalliberal, Bismarckov suradnik u službi vanjskih poslova. 115 - 118
- Buchez, Philippe-Joseph-Benjamin* (Filip-Žozef-Benžamen Biše; 1796 - 1865) – francuski političar i historičar, građanski republikanac; ideolog kršćanskog socijalizma. 522
- Buckland, William* (Viljem Baklend; 1784 - 1856) – engleski geolog. 444
- Bilow-Cummerow, Ernst Gottfried Georg von* (Ernst Gotfrid Georg fon Bilov-Kumerov; 1775 - 1851) – novinar i političar, zastupao shvaćanja pruskog junckerstva. 56
- Calvin, Jean* (Žan Kalvin; 1509 - 1564) – reformator iz Ženeve, osnivač kalvinizma. 448
- Camphausen, Ludolf* (Ludolf Kamphausen; 1803 - 1890) – bankar u Kelnu, jedan od vođa rajnske liberalne buržoazije; ruski ministar predsjednik (od marta do juna 1848); provodio politiku dogovaranja s kontrarevolucionarnim snagama. 30 82
- Carlyle, Thomas* (Tomas Karlajl; 1795 - 1881) – engleski pisac, historičar i idealistički filozof, pobornik kulta heroja; kritizirao englesku buržoaziju sa stanovišta reakcionarne romantike, pristupio torijevcima; poslije 1848. otvoreni protivnik radničkog pokreta. 160 236
- Cartwright, Edmund* (Edmund Kartrajt; 1743 - 1823) – pronalazač mehaničkog razboja. 542
- Cezar, Gaj Julije* (oko 100 - 44 pre n. e.) – rimski državnik i vojskovođa; napisao djelo »De bello Gallico«. 248 264 325 337 356 359 - 364 366 373 374 379 385 390 - 392
- Charles I* (Čarls I; 1600 - 1649) – engleski kralj (1625 - 1649); pogubljen za vrijeme buržoaske revolucije.
- Charles II* (Čarls II; 1630 - 1685) – engleski kralj (1660 - 1685).
- Chilperich I* (Hilperik; umro 584) – kralj Neustrije (dio Francuske) (561 - 584) iz dinastije Merovinga. 398
- Chlodwig I* (Klodvig; 465 - 511) – franački kralj od 481. do 511. godine; osnivač dinastije Merovinga. 424
- Cluseret, Gustave-Paul* (Gistav-Pol Klizere; 1823 - 1900) – francuski političar, član Međunarodnog udruženja radnika, pristupio bakunjinistima; 1870. godine sudjelovao u revolucionarnim ustancima u Lionu i Marseju, član Pariske komune; poslije pada Komune emigrirao u Belgiju. 121
- Cobden, Richard* (Ričard Kobden; 1804 - 1865) – tvorničar u Mančesteru, liberal, pristaša slobodne trgovine, suosnivač Saveza za ukidanje žitnih zakona, član parlamenta. 225 - 227 236 454
- Collins, John Anthony* (Džon Entoni Kolins; 1676 - 1729) engleski filozof, deist. 444
- Correggio* (u stvari Antonio Allegri) (Antonio Alegri-Koredo; oko 1489. ili 1494 - 1534) – talijanski slikar. 38

- Cosijn, Pieter Jakob* (Piter Jakob Kosejn; 1840 - 1899) – holandski filolog, stručnjak za germanske jezike. 414
- Cournot, Antoine-Augustin* (Antoan-Ogisten Kurno; 1801 - 1877) – predstavnik francuske građanske vulgarne ekonomije, preteča subjektivnog pravca u političkoj ekonomiji; u svom djelu *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses* pokušao matematskim metodama opravdati kapitalizam. 322
- Coward, William* (Viljem Kauard; oko 1657. do 1725) – engleski liječnik, materijalistički filozof. 444
- Crocker, Charles* (Čarls Kroker; 1822 - 1888) – američki milioner, željeznički poduzetnik. 254
- Cromwell, Oliver* (Oliver Kromvel; 1599 - 1658) – engleski državnik; vod buržoazije i poburžaoženog plemstva za vrijeme revolucije u 17. stoljeću; od 1653. do 1658. lord protektor Engleske, Škotske i Irske. 449
- Čerņiševski, Nikolaj Gavrilovič* (1828 - 1889) – ruski materijalistički filozof i revolucionarni demokrat, pisac i literarni kritičar. 91
- Dahlmann, Friedrich Christoph* (Fridrih Kristof Dalman; 1785 - 1860) – njemački historičar i liberalni političar; pisao o povijesti Danske i Njemačke. 389
- Danijeljson, Nikolaj Francevič* (pseudonim: *Nikolaj-on*), (1844 - 1918) – ruski pisac i ekonomist; osamdesetih i devedesetih godina jedan od ideologa narodnjaka; niz godina dopisivao se s Marxom i Engelsom, preveo na ruski jezik 1, 2. i 3. tom *Kapitala* (prvi tom sa G. A. Lopatinom). 353 355
- Dante Alighieri* (Aligijeri Dante; 1265 - 1321) – najveći talijanski pjesnik; u svom glavnom djelu, *Božanskoj komediji*, prikazao je život i ljude Srednjeg vijeka. 82
- Darwin, Charles Robert* (Čarls Robert Darvin; 1809 - 1882) – engleski prirodoslovac, osnivač nauke o postanku i razvitku biljnih i životinjskih vrsta. 156 169 178 278 280 440
- Dawkins, Sir William Boyd* (Ser Viljem Bojd Dokinz; 1837 - 1929) – engleski geolog, antropolog, paleontolog i arheolog; pisao o prenaseļjenosti Evrope. 377
- Delbrück, Martin Friedrich Rudolf von* (Martin Fridrih Rudolf fon Delbrik; 1817 - 1903) – njemački državnik; pristalica slobodne trgovine; od 1876. jedan od najbližih suradnika Bismarcka; član Rajhstaga od 1878. do 1881. godine; istupao protiv Bismarckove protekcionističke politike. 40 41
- Demokrit(os) iz Abdere* (oko 460. do oko 370. pre n. e.) – grčki filozof materijalist. 442
- Demosten* (384 - 322. pre n. e.) – istaknuti atenski govornik i političar, vođa antimakedonske stranke u Ateni, pristalica robovlasničke demokracije. 313
- Demuth, Helene* (Helene Demut; 1823 - 1890) – kućna pomoćnica i odana prijateljica obitelji Marx. 287
- Deprez, Marcel* (Marsel Depre; 1843 - 1918) – francuski fizičar i elektrotehničar, poznat po svojim pokušajima prijenoša električne energije na daljinu. 281
- Descartes (Cartesius), René* (Rene Dekart-Kartezijus; 1596 - 1650) – francuski filozof, matematičar i prirodoslovac. 167
- Diderot, Denis* (Deni Didro; 1713 - 1784) – francuski filozof, materijalist, ateist; predstavnik prosvjetiteljstva, vođa enciklopedista. 167
- Dilke, Sir Charles Wentworth* (ser Čarls Ventvort Dilk; 1843 - 1911) – engleski političar i pisac, jedan od vođa radikalnog krila Liberalne stranke, zamjenik ministra vanjskih poslova (1880 - 1882), predsjednik

- Ureda za lokalnu upravu (1882 - 1885). 215
- Dillon, John* (Džon Dilen; 1851 - 1927) - irski političar, jedan od vođa irske nacionalne Land League; 1880. godine član engleskog parlamenta; osamdesetih godina više puta zatvaran. 233
- Dillon, Sidney* (Sidni Dilen; 1812 - 1892) - američki milioner, željeznički poduzetnik i financijer. 254
- Dio, Kasije Kokejan* (oko 155. do oko 235) - rimski historičar i državnik; predstavnik visoke aristokracije; na grčkom jeziku napisao 80 knjiga o rimskoj povijesti. 360 367 - 370 371 372 373 388
- Disraeli (D'Israeli) Benjamin* (od 1876) *Earl of Beaconsfield* (Bendžamin Dizraeli, erl od Bikonsfilda; 1804 - 1881) - britanski državnik i pisac, jedan od vođa torijevaca, zatim konzervativne stranke; rizničar (1852, 1858 - 1859. i 1866 - 1868). predsjednik vlade (1868. i 1874 - 1880). 213 455
- Dodwell, Henry* (the younger) (Henri Dodvel mladi; umro 1784) - engleski filozof, materijalist i deist. 444
- Dolleschall, Laurenz* (Laurenc Dolešal; rod. 1790) - službenik kelnske policije (1819 - 1847); cenzor lista »Rheinische Zeitung«. 82
- Domicijan, Tit Flavije* (51 - 96) - rimski car od 81. do 96. godine. 376
- Domicije, Lucije Ahenobarb* (umro 25) - rimski državnik i vojskovođa; u 1. stoljeću nekoliko puta ratovao protiv Germana. 360 368 369
- Dows, David* (Dejvid Daus; 1814 - 1890) - američki financijer, milioner. 254
- Druz, Neron Klaudije* (oko 38 - 9. pre n. e.) - rimski vojskovođa, u periodu od 12. do 9. godine pre n. e. ratovao protiv Germana. 366 367 369 375
- Ducrot, Auguste-Alexandre* (Ogist-Aleksandr Dikro; 1817 - 1882) - francuski general; od 1872. do 1878. godine sudjelovao u monarhističkim zavjerama koje su bile upravljene protiv republikanskog državnog uređenja. 96
- Dühring, Eugen* (Eugen Diring; 1833 - 1921) - eklektički filozof i vulgarni ekonomist, predstavnik malograđanskog socijalizma; pisao također o prirodnim naukama i literaturi; od 1863. do 1877. godine privatni docent na Berlinskom univerzitetu. 38 152 155 440
- Duncker, Franz Gustav* (Franc Gustav Duncker; 1822 - 1888) - građanski političar i izdavač. 85
- Dunoyer, Barthélemy-Charles-Pierre-Joseph* (Bartelemi-Šarl-Pjer-Žozef Dinoaje; 1786 - 1862) - francuski ekonomist i građanski političar. 189
- Duns Scotus, John* (Džon Duns Skotus; oko 1265 - 1308) - skolastički filozof, predstavnik nominalizma. 442
- Eichhorn, Johann Albrecht Friedrich* (Johan Albreht Fridrih Ajhorn; 1779 - 1856) - pruski državnik; kao ministar kulture (1840 - 1848) podržavao ultramontanske i pijetističko-ortodoksne tendencije. 61
- Einhard* (Ajnhard; oko 770 - 840) - franački historičar, biograf Karla Velikog. 398
- Engel, Ernst* (1821 - 1896) - statističar, od 1860. do 1882. godine direktor kraljevsko-pruskog statističkog biroa u Berlinu. 236
- Engelhardt, Helvig Conrad Christian* (Helvig Konrad Kristijan Enghart; 1825 - 1881) - danski arheolog, direktor Muzeja za nordijske starine u Kopenhagenu. 382
- Engels, Friedrich* (Fridrih Engels; 1820 - 1895) - 6 7 11 30 47 75 77 83 124 - 126 139 151 152 - 156 178 189 198 242 244 246 253 256 258 263 277 280 282 - 291 365 387 437 - 439 441 442 443
- Epikur* (oko 341. do oko 270. pre n. e.) - grčki filozof, materijalist i ateist. 252
- Erlach, Franz von* (Franc fon Erlah;

- 1819 - 1889) – švicarski oficir, vojni pisac; za vrijeme njemačko-francuskog rata 1871 - 1872. promatrač pri njemačkoj vrhovnoj komandi. 296
- Ewald, Georg Heinrich August* (Georg Hajnrh August Ewald; 1803 - 1875) – njemački orijentalist, istraživač i kritičar Biblije. 249
- Eynern, Ernst von* (Ernst fon Ajnern; 1838 - 1906) – njemački političar i trgovac, od 1879. godine poslanik pruske Narodne skupštine, ogorčeni protivnik socijaldemokracije. 156
- Fair, James Graham* (Džejms Greem Fer; 1831 - 1894) – američki kapitalist i političar, pristalica Republikanske stranke; senator (1881 - 1887). 254
- Falmerayer, Jakob Philipp* (Jakob Filip Falmerajer; 1790 - 1861) – njemački historičar. 251
- Favre, Claude-Gabriel-Jules* (Klod-Gabrijel-Zil Favr; 1809 - 1880) – francuski advokat i političar, jedan od vođa umjerenih građanskih republikanaca, ministar vanjskih poslova u vladi narodne obrane i u vladi Thiers-a (1870 - 1871), vodio pregovore o kapitulaciji Pariza i o zaključenju mira s Njemačkom; krvnik Pariske komune. 122 295
- Fichte, Johann Gottlieb* (Johan Gotlib Fihte; 1762 - 1814) – jedan od glavnih predstavnika klasične njemačke filozofije; pristalica Francuske revolucije; 1811 - 1812. rektor Berlinskog univerziteta; svojim *Govorima njemačkoj naciji* pridonio je stvaranju građanske nacionalne svjesti u Njemačkoj. 156
- Field, Cyrus West* (Sajres Vest Fild; 1819 - 1892) – američki milioner; osnivač atlantskog telegrafskog društva. 254
- Filon Aleksandrijski* (Philo Judaeus) (oko 20. pre n. e. - 54) – glavni predstavnik jevrejsko-aleksandrijske religiozne filozofije, koja je snažno utjecala na formiranje kršćanske teologije. 248 249
- Flocon, Ferdinand* (Ferdinan Flokon; 1800 - 1866) – francuski političar i novinar, sitnoburžoaski demokrat; urednik lista «La Réforme»; 1848. član privremene vlade. 83
- Flor, Publie Enej* (2 stoljeće) – rimski historičar, napisao skicu rimske povijesti. 367
- Fluorens, Gustave* (Gistav Flurans; 1838 - 1871) – francuski prirodoslovac, revolucionar, blankist; član Pariske komune; versajci su ga ubili u aprilu 1871. 276
- Forster, William Edward* (Viljem Edvard Forster; 1818 - 1886) – engleski tvorničar i političar, liberal, ministar Irske (1880 - 1882); okrutno ugušio irski nacionalnooslobodilački pokret. 232 233 454
- Fould, Achille* (Asij Fuld; 1800 - 1867) – francuski bankar i državnik, orleanist, kasnije bonapartist; od 1849. do 1867. godine više puta ministar financija; državni ministar i ministar carskog dvora (1852 - 1860). 141
- Fourier, François-Marie-Charles* (Fransoa-Mari-Šarl Furje; 1772 - 1837) – francuski socijalist utopist. 156 159 160 162 163 178 180 439
- Frankel, Leo* (1844 - 1896) – zlatar; predstavnik mađarskog i međunarodnog radničkog pokreta; član Pariske komune, član Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika (1871 - 1872), suosnivač mađarske Opće radničke partije; su-borac Marxa i Engelsa. 28
- Franz Joseph I* (Franc Jozef I; 1830 - 1916) – austrijski car od 1848. do 1916. 122
- Fribourg, E. E.* (E. E. Fribur) – gra-ver, kasnije trgovac; desni prudonist; jedan od vođa pariske sekcije Međunarodnog udruženja radnika; 1871. godine objavio knjigu o Međunarodnom udruženju radnika kojom je napao Udruženje i Parisku komunu. 120
- Friedrich Wilhelm III* (Fridrih Vilhelm III; 1770 - 1840) – pruski kralj od 1797. do 1840. 82 182 197
- Friedrich Wilhelm* (Fridrih Vilhelm

- IV; 1795 - 1861) – pruski kralj od 1840. do 1861. 30
- Gambetta, Léon* (Leon Gambeta; 1838 - 1882) – francuski državnik, građanski republikanac, član vlade narodne obrane (1870 - 1871); organizirao u pokrajinama oružani otpor protiv njemačkih osvajača (Prusa); predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova (1881 - 1882). 297
- Garrett, John Work* (Džon Verk Geret; 1820 - 1884) – američki milioner, željeznički poduzetnik, banakar. 254
- Garrison* (Gerison) – američki milioner. 254
- Geib, August* (August Gajb; 1842 - 1879) – suosnivač Socijaldemokratske radničke partije (ajzenahovci); blagajnik partije (1872 - 1878); član Rajhstaga od 1874. do 1876. 11 437
- George I* (Džordž I; 1660 - 1727) – kralj Velike Britanije i Irske (1714 - 1727). 257
- Germanik, Julije Cezar* (15. pre n. e. - 19), rimski vojskovođa, ratovao protiv Germana. 363 372 375
- Giffen, Sir Robert* (ser Robert Gifin; 1837 - 1910) – engleski nacional-ekonomist i statističar, stručnjak za financije, izdavač časopisa «Journal of the Statistical Society» (1876 - 1891), vodio Statistički odjel u ministarstvu trgovine i saobraćaja (Bord of Trade) od 1876. do 1897. 185
- Gladstone, Robert* (Robert Gledston; 1811 - 1872) – engleski trgovac, građanski filantrop. 25
- Gladstone, William Ewart* (Viljem Juart Gledston; 1809 - 1898) – britanski državnik, torijevac, zatim pilovac, u drugoj polovini 19. stoljeća vođa Liberalne stranke; rizničar (1852 - 1855. i 1859 - 1866), predsjednik vlade (1868 - 1874, 1880 - 1885, 1886. i 1892 - 1894). 215 234 276
- Goegg, Amand* (Amand Geg; 1820 - 1897) – novinar, sitnoburžoaski demokrat, 1849. godine član badenske privremene vlade; poslije poraza revolucije prebjegao u inozemstvo; sedamdesetih godina priključio se njemačkoj socijaldemokraciji. 5
- Goethe, Johann Wolfgang von* (Johan Wolfgang fon Gete; 1749 - 1832) – veliki njemački pjesnik i mislilac. 21
- Golovačov, Aleksej Adrianovič* (1819 - 1903) – ruski liberalni političar i novinar, jedan od vođa kalinskog gubernijskog komiteta za oslobodenje seljaka; sudjelovao u izradi projekta za ukidanje ropstva, koji je u stvari bio temelj «naredbama» od 19. februara 1861. godine; autor djela «Дѣсять лѣтъ реформъ», 1861 - 1871. «История желѣзно-дорожнаго дела въ Россіи» i drugih radova. 343 345
- Goltz, Theodor, Freiherr von der* (Teodor baron fon der Golt; 1836 - 1905) – naučenjak, agronom; autor djela «Die Lage der ländlichen Arbeiter im Deutschen Reich». 39
- Gould, Jay* (Džej Guld; 1836 - 1892) – američki milioner, željeznički poduzetnik i financijer. 254
- Grégoire de Tours* (Georgius Florentinus) (Gregar od Tura – Georgijus Florencijus; oko 540. do oko 594) – teolog i historičar, od 573. biskup Tours-a; autor djela *Historia Francorum*, koje je jedan od glavnih izvora za proučavanje povijesti Franačka u 5. i 6. stoljeću. 398
- Gregorius* (Grgur) – crkveni svetac. 399
- Grimm, Jacob* (Jakob Grim; 1785 - 1863) istaknuti filolog i povjesničar umjetnosti; sa svojim bratom Wilhelmom (1786 - 1859) osnovao germanistiku kao nauku o jeziku i literaturi; napisao historijsku *Njemačku gramatiku*; sa svojim bratom Wilhelmom izdao između ostalog *Njemačke priče i bajke* a od 1852. godine prve tomove *Njemačkog rječnika*; 1848 - 1849. član frankfurtske Narodne skupštine; jedan od getingenske Sedmorice. 389 390 391 392 411 412 415 416 427
- Guérard, Benjamin-Edme-Charles* (Ben-

- žamen-Edm-Šarl Gerar; 1797 - 1854) - francuski građanski historičar, pisao o povijesti srednjovjekovne Francuske. 400 411
- Guillaume, James* (Džejms Gijom; 1844 - 1916) - švicarski učitelj; anarhist, bakunjinist, jedan od organizatora Alijanse socijalističke demokracije, na Haškom kongresu isključen iz Međunarodnog udruženja radnika; za vrijeme prvog svjetskog rata socijal-šovinist. 80
- Guizot, François-Pierre-Guillaume* (Fransoa-Pjer-Gijom Gizo; 1787 - 1874) - francuski historičar i državnik, orleanist, od 1840. do 1848. godine vodio unutrašnju i vanjsku politiku Francuske, zastupao interese krupne financijske buržoazije. 83
- Guntram* (oko 525 - 593) - burgundski kralj od 561. do 593. godine. 398 402
- Hadrijan, Publije Elije* (76 - 138) - rimski car od 117. do 138. 376
- Hansemann, David Justus* (David Justus Hanzeman; 1790 - 1864) - krupni kapitalist, jedan od voda rajnske liberalne buržoazije, od marta do septembra 1848. pruski ministar financija, vodio politiku dogovaranja s kontrarevolucionarnim snagama. 82 141
- Hartley, David* (Dejvid Hartli; 1705 - 1757) - engleski liječnik i materijalistički filozof. 443
- Hasenclever, Wilhelm* (Vilhelm Haznklever; 1837 - 1889) - socijaldemokrat, lasalovac, predsjednik Općeg njemačkog radničkog saveza (1871 - 1875). 3 7
- Hasselmann, Wilhelm* (Vilhelm Haslman; rod. 1844) - jedan od voda lasalovskog Općeg njemačkog radničkog saveza; urednik lista «Neuer Social-Demokrat» (1871 - 1875); 1880. godine kao anarhist isključen iz socijaldemokratske partije. 3 7
- Haxthausen, August, Freiherr von* (August baron fon Haksthauszen; 1792 - 1866) - pruski savjetnik vlade i autor nekoliko djela o ostacima općina (zajedničkog vlasništva na zemlju) u agrarnim odnosima Rusije; po svojim političkim shvaćanjima reakcionarni pristalica kmetstva. 91
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (Georg Vilhelm Fridrih Hegel; 1770 - 1831) - najznačajniji predstavnik njemačke klasične filozofije. 156 157 163 170 171 247 446
- Heine, Heinrich* (Hajnrh Hajne; 1797 - 1856) - istaknuti pjesnik, protivnik apsolutizma i feudalno-klerikalne reakcije, pobornik demokratske literature; bliski prijatelj obitelji Marx. 248
- Henry VII* (Henri VII; 1457 - 1509) - engleski kralj od 1485. do 1509. 449
- Henry VIII* (Henri VIII; 1491 - 1547) - engleski kralj od 1509. do 1547. 449
- Heraklit (Herakleitos) iz Efesa* (oko 540. do oko 480. pre n. e.) - grčki filozof, osnivač dijalektike. 167
- Herodot* (oko 484 - 425. pre n. e.) - grčki historičar. 313 358
- Hercen, Aleksandar Ivanovič* (1812 - 1870) - istaknuti ruski revolucionarni demokrat; materijalistički filozof, novinar i pisac; 1847. godine emigrirao u inozemstvo, organizirao u Londonu rusku slobodnu štampariju, izdavao godišnjak «Полярная звезда» i list «Колоколь». 91
- Heyne, Moritz* (Moric Hajne; 1837 - 1906) - germanist; autor i izdavač pisanih dokumenata staronjemačkog i gotskog jezika; nastavio je Grimov «Njemački rječnik». 412 413 419
- Hildebrand, Hans Olof Hildebrand* (Hans Ulof Hildebrand; 1842 - 1913) - švedski arheolog, historičar i numizmatičar, pisao o povijesti švedskog starog i srednjeg vijeka. 380
- Hildebrann(us)* (8. stoljeće) - vlasnik dobra Patriclacum (Percy) kod Autuna (Francuska). 402
- Hincmar Remensis (Hinkmar)* (Remenzis Hinkmar; oko 806 - 882) - od 845. godine nadbiskup u Remsu; autor trećeg diela knjige *Annales*

- Bertiniani*, koji se odnosi na period od 861. do 882. godine. 400 409
- Hinkmar* (oko 830 - 882) - nadbiskup Laona (Francuska). 404
- Hirsch, Karl* (Karl Hirš; 1841 - 1900) - njemački novinar, socijaldemokrat, urednik nekoliko socijaldemokratskih listova; u ljetu 1879. godine boravio u Parizu, gdje je propagirao ideje socijalizma. 126 - 133
- Hobbes, Thomas* (Tomas Hobs; 1588 - 1679) - engleski filozof, materijalist; zastupnik teorije o prirodnom stanju kao »ratu svih protiv svih«, o državi kao rezultatu društvenog ugovora i o suverenu kao nosiocu apsolutne vlasti u državi. 443 444 450
- Höchberg, Karl* (pseudonim *Richter*) (Karl Hehberg-Rihter; 1853 - 1885) - njemački socijal-reformist; 1876. godine pristupio Socijalističkoj radničkoj partiji, osnovao i financirao niz reformističkih listova i časopisa. 126 129 - 132
- Hödel, Max* (Maks Hedel; 1857 - 1878) - limarski pomoćnik iz Lajpciga; 1878. godine izvršio atentat na cara Wilhelma I, što je predstavljalo povod za donošenje zakona protiv socijalista. 115 122
- Howell, George* (Džordž Havel; 1833 - 1910) - zidar, jedan od reformističkih vođa tredjuniona; član Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika (1864 - 1869), sekretar parlamentarnog komiteta britanskog kongresa tredjuniona. 119 - 123
- Humboldt, Alexander, Freiherr von* (Aleksander baron fon Humbolt; 1769 - 1859) - univerzalni prirodoslovac, svjetski putnik istraživač i humanist; u drugoj polovini svog života u službi pruskog dvora; napravio velik broj značajnih otkrića u različitim područjima prirodnih nauka; svoja putovanja opisao u više desetaka svezaka putopisnih radova. 83 241 243
- Huntington, Collis Potter* (Kolis Poter Hantington; 1821 - 1900) - američki milioner, željeznički poduzetnik. 254
- Illingworth, A.* (A. Ilingvert) - 1881. godine član engleskog parlamenta. 215
- Irminon* (umro oko 826) - opat u manastiru Saint-Germain-des-Prés kod Pariza (812 - 817). 411
- Ivan VIII*, papa (872 - 882) - 400
- James II Stuart* (Džejms II Stjuart; 1633 - 1701) - engleski kralj od 1685. do 1688. 256
- Janson, Julij Eduardovič* (1835 - 1893) - ruski napredni statističar i ekonomist, profesor petrogradskog univerziteta, od 1881. godine vodio statističko odjeljenje petrogradske gradske uprave; pisao o teoriji i povijesti statistike. 344 346 348 351
- Jewett, Hugh Judge* (Hju Džadž Džuit; oko 1817 - 1898) - američki bankar i poduzimač, milioner, predsjednik nekoliko željezničkih kompanija, član Kongresa. 254
- Jhering, Rudolf von* (Rudolf fon Jering; 1818 - 1892) - njemački pravnik, zastupao shvaćanja krupne buržoazije, vođa »pozitivnog« i »praktičko-dogmatskog« pravca građanske pravne škole. 318 319
- Johann* (Johan; 1782 - 1859) - austrijski nadvojvoda; frankfurtska Narodna skupština izabrala ga je za poglavara privremene njemačke centralne vlasti (juni 1848 - decembar 1849). 51 72 73
- Johann* (literarni pseudonim *Philalethes*) (Johan Filaletes; 1801 - 1873) - saski kralj od 1854. do 1873. godine, prevodio djela Dantea. 82
- Jordanis* (rod. oko 500) - gotski historičar. 379
- Jornandes*, vidi *Jordanis*
- Jottrand, Lucien-Léopold* (Lisjen-Leopol Zotran; 1804 - 1877) - belgijski pravnik i novinar; četrdesetih godina malograđanski demokrat; 1847. predsjednik Association démocratique u Bruxellesu. 50 51
- Kant, Immanuel* (Immanuel Kant; 1724 -

- 1804) – osnivač klasične njemačke filozofije. 156 163 169 446
- Kardorff, Wilhelm von* (Vilhelm fon Kardorf; 1828 - 1907) – političar, član Rajhstaga (1868 - 1906), suosnivač Slobodno-konzervativne stranke (državna stranka), protekcionist, podržavao vanjsku i unutrašnju politiku Bismarcka. 32 38 39 40 41 42
- Karlmann* (umro 754) – najstariji sin Karla Martela; vladar Austrazije, Alemanije i Tiringije (741 - 747). 416
- Karlo II, Čelavi* (823 - 877) – kralj zapadne Franačke (843 - 877), franački car i kralj Italije (875 - 877). 403
- Karlo Martel* (oko 688 - 741) – franački majordom, od 715. godine stvarni vladar franačkog carstva. 398 401 402 405
- Karlo Veliki* (oko 742 - 814) – od 768. godine kralj Franačke; rimski car (800 - 814). 268 269 396 398 399 401 402 405 408 409 - 412
- Karolinzi* – dinastija franačkih kraljeva (od 751) koja je vladala od 987. godine u Francuskoj, do početka 10. stoljeća u Njemačkoj i Italiji. 388 395 403 405 406
- Katarina II* (1729 - 1796) – ruska carica od 1762. do 1796. 332
- Kayser, Max* (Maks Kajzer; 1853 - 1888) – socijaldemokrat, od 1878. godine član Rajhstaga, pripadao desnom krilu socijaldemokratske frakcije Rajhstaga. 130 - 133
- Keene, James Robert* (Džejms Robert Kin; 1838 - 1913) – američki financijer, milioner. 254
- Kératry, Émile, comte de* (Emil grof de Keratri; 1832 - 1905) – francuski reakcionarni političar, orleanist; u septembru i oktobru 1870. prefekt pariske policije; komandant vojnih snaga Bretanje, 1871. godine prefekt departmana Haute-Garonne; u aprilu 1871. sudjelovao u obaranju Komune u Tuluzi. 277 297
- Kern, Johan Hendrik* (1833 - 1917) – holandski orientalist i sanskrtolog. 413 416 418
- Kaludije, Tiberije Kludije Druz Nerou Germanik* (10. pre n. e. - 54) – rimski car 41 - 54.
- Konstantin I (Veliki), Flavius Valerius Constantinus* (oko 274 - 337) – rimski car od 306. do 337. godine. 248 382
- Kościszko, Tadeusz Andrzej Bonaventura* (Tadeuš Andžej Bonaventura Koščuško; 1746 - 1817) – istaknuti vođa poljskog nacionalnooslobodilačkog pokreta devedesetih godina 18. stoljeća, sudjelovao u borbi za nezavisnost Sjedinjenih Država (1776 - 1783) i 1783. godine postao general; vođ poljskog ustanka 1794. 197
- Kovalevski, Maksim Maksimovič* (1851 - 1916), ruski sociolog, historičar i pravnik. 441
- Kralj Pruske*, vidi *Wilhelm I.*
- Kralj Saske*, vidi *Albert.*
- Kras, Marko Licinije* (oko 115 pre n. e. - 53 pre n. e.) – rimski političar i vojskovođa; 71. godine pre n. e. ugušio Spartakov ustanak; dvaput bio konzul.
- Krengel* – četrdesetih godina 19. stoljeća seoski starješina u Nesinu. 55
- Krüger, Daniel Christian Friedrich* (Danijel Kristijan Fridrih Kriger; 1819 - 1896) – njemački pravnik i diplomat, od 1873. godine zastupao Hamburg i Bremen u Saveznom vijeću. 40
- Krupp, Alfred* (Alfred Krup; 1812 - 1887) – krupni industrijalac, vlasnik čeličane i tvornice oružja, snabdijevao topovima i drugim oružjem mnoge evropske države. 143
- Lacomblet, Theodor Joseph* (Teodor Jozef Lakomble; 1789 - 1866) – njemački historičar, arhivar u Disldorfu; porijeklom Francuz. 423
- Ladenberg, Adalbert von* (Adalbert fon Ladenberg; 1798 - 1855) – predstavnik reakcionarne pruske buržoazije; ministar kulture (1848 - 1850). 61

- Lafargue, Laura* (Laura Lafarg; 1846 - 1911) - druga kći Karla Marxa, predstavnica francuskog radničkog pokreta, od 1868. godine supruga Paula Lafargue-a. 276
- Lafargue, Paul* (Pol Lafarg; 1842 - 1911) - francuski socijalist, propagator marksizma, član Generalnog vijeća Medunarodnog udruženja radnika; suosnivač francuske radničke partije, učenik i suborac Marxa i Engelsa. 151 155 198 276 283 441
- Lamartine, Alphonse-Marie-Louis de* (Alfons-Mari-Luj de Lamartin; 1790 - 1869) - francuski pjesnik, historičar i političar, četrdesetih godina umjereni republikanac; 1848. godine ministar vanjskih poslova i stvarni vođa privremene vlade. 30 84 290
- Lange, Friedrich Albert* (Fridrih Albert Lange; 1828 - 1875) - građanski filozof, neokantovac, protivnik materijalizma i socijalizma. 21 298
- Lankester, Sir Edwin Ray* (ser Edvin Rej Lenkister; 1847 - 1929) - engleski naučenjak, biolog. 283 284
- Lanskoj, Sergej Stepanovič* (od 1861) grof (1787 - 1862) - ruski državnik, ministar unutrašnjih poslova (1855 - 1861); sudjelovao u ukidanju kmetstva 1861. godine. 342 343
- Laplace, Pierre-Simon, marquis de* (Pjer-Simon markiz Laplas; 1749 - 1827) - francuski astronom, matematičar i fizičar; nezavisno od Kanta razvio hipotezu o nastanku sunčanog sistema iz rotirajuće užarene plinovite mase i dokazao je matematičkim putem. 156 169 445
- Lassalle, Ferdinand* (Ferdinand Lasal; 1825 - 1864) - njemački književnik, filozof i političar; najprije građanski demokrat, zatim socijalist; vješt agitator i organizator. Osnovao je Opći njemački radnički savez (1863) i mnogo pridonio odvajanju njemačkih radnika od liberalne buržoazije i od njenog utjecaja. U svojim pogledima i djelatnostima bio je vrlo protivurječan. Paktirao je s Bismarckom i pruskim junckerima, podržavao njihovu politiku ujedinjenja Njemačke
- »odozgo« i zastupao ideologiju »kraljevskopruskog vladinog socijalizma«, čime je širio iluzije o mirnom prelasku u socijalizam i opravdavao oportunitizam. Poginuo je u dvoboju. 4 5 7 11 15 16 19 - 22 115 134 135 155 189 437
- Lavrov, Pjotr Lavrovič* (1823 - 1900) - ruski sociolog i novinar, jedan od ideologa narodnjaka, eklektik, član Medunarodnog udruženja radnika, učesnik Pariske komune, urednik časopisa »Впередъ!« (1873 - 1876) i lista »Впередъ!« (1875 - 1876). 282 285 288
- Lelewel, Joachim* (Joakim Lelevel; 1786 - 1861) - poljski historičar i revolucionar; učesnik poljskog ustanka 1830 - 1831; jedan od vođa demokratskog krila poljskih emigranata. 198 359
- Lemke, Gottlieb* (Gotlib Lemke; oko 1844 - 1885) - član Njemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu. 280
- Leo Africanus* (*Alhasan ibn Mohammed Alwazzân*) (oko 1492. do oko 1526) - arapski naučenjak i istraživač; proputovao sjevernu i centralnu Afriku i zapadnu Aziju; njegovo glavno djelo, u kojem je opisao Afriku, sadrži dragocjene geografske podatke. 386
- Leonhardt, Gerhard Adolf Wilhelm* (Gerhard Adolf Vilhelm Leonhart; 1815 - 1880) - njemački pravnik i reakcionarni državnik, ministar pravde u Hanoveru (1865 - 1866) i u Pruskoj (1867 - 1879). 268
- Leopold I* (1790 - 1865) - belgijski kralj od 1831. do 1865. 51
- Lépine, Jules* (Žil Lepin) - sekretar pariske organizacije francuske radničke partije. 282
- Leßner, Friedrich* (Fridrih Lesner; 1825 - 1910) - krojački pomoćnik, predstavnik radničkog pokreta u Njemačkoj; član Saveza komunista; učestvovao u revoluciji 1848 - 1849; član Generalnog vijeća Medunarodnog udruženja radnika; prijatelj i suborac Marxa i Engelsa. 28 198 283

- Lichnowski, Felix Maria, Fürst von** (Felix Marija knez Lihnovski; 1814 - 1848) – šleski velikoposjednik, reakcionarni pruski oficir; 1848. godine član frankfurtske Narodne skupštine (desnog krila); ubijen za vrijeme septembarskog ustanka u Frankfurtu na Majni. 55
- Liebknecht, Wilhelm** (Vilhelm Liebknecht; 1826 - 1900) – jedan od najistaknutijih vođa njemačke socijaldemokracije; kao član Saveza komunista sudjelovao u revoluciji 1848 - 1849; zatim emigrirao u Englesku, gdje je postao prijatelj i suborac Marxa i Engelsa; 1862. godine vratio se u Njemačku; kao član Međunarodnog udruženja radnika agitator i propagator marksizma; 1869. suosnivač Socijaldemokratske radničke partije; odgovorni urednik lista 'Vorwärts'; član Rajhstaga (1874 - 1900); za vrijeme njemačko-francuskog rata aktivno istupao protiv pruskih aneksionističkih planova i zauzimao se za obranu Pariske komune; kao protivnik pruskog militarizma zalagao se za ujedinjenje Njemačke revolucionarno-demokratskim putem. 3 6 7 11 126 130 131 260 282 437
- Lincoln Abraham** (Abraham Linkoln; 1809 - 1865) – američki državnik, suosnivač Republikanske stranke, predsjednik SAD (1861 - 1865); za vrijeme građanskog rata proveo niz značajnih građansko-demokratskih reformi i pristupio revolucionarnom vodenju rata; u aprilu 1865. ubio ga je jedan agent robovlasnika. 120
- Linné, Carl von** (Karl fon Line; 1707 - 1778) – švedski prirodoslovac, tvorac jednog sistema klasifikacije biljaka i životinja. 171
- Lipsius, Justus** (u stvari Joost Lips) (Justus Lipsijus - Jost Lips; 1547 - 1606) – holandski filolog, latinist, profesor u Jeni, Kelnu, Luvenu i Lajdenu. 414
- Lochner, Georg** (Georg Lohner; rod. oko 1824) – stolar; predstavnik njemačkog i međunarodnog radničkog pokreta, član Saveza komunista i Njemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu, član Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika; prijatelj i suborac Marxa i Engelsa. 283
- Locke, John** (Džon Lok; 1632 - 1704) – engleski filozof i ekonomist, otac prosvjetiteljstva. 168 444
- Longuet, Charles** (Šarl Longe; 1839 - 1903) – francuski novinar; prudonist, član Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika i Pariske komune; kasnije pristupio posibilistima, oportunističkoj struji u francuskoj radničkoj partiji. 276 281
- Longuet, Jenny** (Dženi Longe; 1844 - 1883) – najstarija kći Karla Marxa; sudionica međunarodnog radničkog pokreta; od 1872. godine supruga Charles-a Longuet-a. 276 277 287
- Loria, Achille** (Akile Lorija; oko 1857 - oko 1943) – talijanski sociolog i ekonomist, oštro kritizirao Marxa, a ujedno slobodno koristio Marxove ideje, najčešće u iskrivljenom obliku. 290
- Louis XIV** (Luj XIV; 1638 - 1715) – francuski kralj (1643 - 1715). 322
- Louis Bonaparte**, vidi *Napoléon III.*
- Louis-Napoléon**, vidi *Napoléon III.*
- Louis-Philippe, duc d'Orléans** (Luj-Filip vojvoda Orleanski; 1773 - 1850) – francuski kralj od 1830. do 1848. godine. 22 24 243 449 453
- Lucraft, Benjamin** (Bendžamin Lekraft; 1809 - 1897) – stolar, jedan od reformističkih vođa tredjuniona, član Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika (1864 - 1871); 1871. godine nastupio protiv Pariske komune i adrese Generalnog vijeća *Gradanski rat u Francuskoj*, istupio iz Generalnog vijeća koje je osudilo njegovo otpadništvo. 121
- Ludwig I, Pobožni** (778 - 840) – franački car od 814. do 840. 402 403 409 411 412
- Ludwig II, Mucavac** (846 - 879) – od 867. kralj Akvitanije, franački kralj (877 - 879). 409
- Lupus**, vidi *Wolff, Wilhelm.*

- Luther, Martin* (Martin Luter; 1483 - 1546) – osnivač protestantizma; njegov literarni opus, a posebno prevod Biblije, značajno je utjecao na razvitak jedinstvenog njemačkog književnog jezika; u seljačkom ratu 1524 - 1525. godine oštro se usprotivio revolucionarnom pokretu seljaka i »priključio građanskoj, plemićkoj i kneževskoj strani« (Engels); kao »najstariji njemački nacionalni ekonomist« (Marx) zalagao se za naturalnu privredu i jednostavnu robnu proizvodnju i borio se protiv zelenaškog i trgovačkog kapitala; njegovo učenje o radu predstavljalo je jednu od idejnih pretpostavki za kasniju građansku radnu teoriju vrijednosti. 448
- Mably, Gabriel-Bonnot de* (Gabrijel-Bono de Mabli; 1709 - 1785) – francuski sociolog, predstavnik utopijskog egalitarnog komunizma. 158
- Maclver, D. (D. Mekajver)* – 1881. godine član engleskog parlamenta za Birkenhed. 215
- Mackay, John William* (Džon Viljem Mekej; 1831 - 1902) – američki poduzetnik i bankar, vlasnik rudnika srebra. 254
- Maine, Sir Henry James Sumner* (ser Henri Džejsms Samner Mejn; 1822 - 1888) – engleski pravnik i historičar prava, savjetnik generalnog guvernera Indije (1862 - 1869); kao član Indijskog vijeća pri ministarstvu za indijske poslove (1871 - 1888) aktivno sudjelovao u stvaranju mjesnog engleskog zakonodavstva za Indiju i u kolonijalnom porobljavanju Indije. 325 336
- Makrin, Opelije* (164 - 218) – rimski car od 217. do 218. 382
- Malthus, Thomas Robert* (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834) – engleski svećenik i ekonomist, ideolog građanske veleposjedničke aristokracije, apologet kapitalizma; stvorio teoriju o prenaseljenosti, koja je trebalo da opravda bijedu radnika u kapitalizmu. 4 5 21
- Manners, John James Robert, Earl of Rutland* (Džon Džejsms Robert, Meners, erl od Ratlenda; 1818 - 1906) – britanski državnik, torijevac, kasnije konzervativac, četrdesetih godina član grupe »Mlada Engleska«, član parlamenta, nekoliko puta ministar. 455
- Mantell, Gideon Algernon* (Gidion Eldžernon Mentel; 1790 - 1852) – engleski geolog i liječnik. 444
- Manteuffel, Edwin Hans Karl, Freiherr von* (Edvin Hans Karl baron Mantojfel; 1809 - 1885) – general, od 1873. godine general-feldmaršal; u njemačko-francuskom ratu komandirao I armijskim korpusom, zatim od oktobra 1870. I armijom, od januara 1871. armijom Juga; vrhovni komandant njemačkih okupacionih trupa u Francuskoj (1871 - 1873). 53 69 297
- Manteuffel, Otto Theodor, Freiherr von* (Oto Teodor baron Mantojfel; 1805 - 1882) – pruski državnik, predstavnik reakcionarne plemićke birokracije; ministar unutrašnjih poslova (1848 - 1850), predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova (1850 - 1858). 53 69
- Marcijan* (oko 5. stoljeća) – grčki geograf, opisao obalu Sjevernog mora. 378
- Marije Gaj* (oko 156 - 86. pre n. e.) – rimski vojskovođa i državnik, konzul (107, 104 - 100. i 86. pre n. e.). 360 374
- Marko, Aurelije Antonije* (121 - 180) – rimski car (161 - 180); filozof, stoik. 378 380
- Marobod (Marbod)* (umro 41) – vod germanskog plemena Markomana (8. pre n. e. do 19 n. e.), osnovao savez germanskih plemena, ratovao protiv Rima. 361 368 369 373
- Martignetti, Pasquale* (Paskvale Martinjeti) – 439
- Martin, Bon-Louis-Henri* (Bon-Luj-Anri Marten; 1810 - 1883) – francuski građanski historičar, autor djela »Histoire de France«, poslanik Narodne skupštine od 1871. godine,

- republikanac; od 1876. senator. 119 120
- Marx, Edgar (Musch)** (Edgar, Muš, Marks; 1847 - 1855) - sin Karla Marxa. 242 243
- Marx, Eleanor (Tussy)** (Elinor, Tusi, Marks; 1855 - 1898) - najmlada kći Karla Marxa, osamdesetih i devedesetih godina aktivna učesnica engleskog i međunarodnog radničkog pokreta; od 1884. supruga Edwarda Avelinga. 276 285 287
- Marx, Franziska** (Franciska Marks; 1851 - 1852) - kći Karla Marxa. 241 243
- Marx, Heinrich Guido** (Hajnrh Gvido Marks; 1849 - 1850) - sin Karla Marxa. 241 243
- Marx, Jenny, rod. von Westphalen** (Dženi Marks, rod. fon Vestfalen; 1814 - 1881) - žena i suborac Karla Marxa. 82 241 - 244 278 280 286
- Marx, Karl** (Karl Marks; 1818 - 1883) 4 5 6 11 12 21 30 47 51 75 82 - 87 88 - 90 116 - 121 126 139 151 152 172 174 179 189 198 199 200 241 - 244 246 276 - 291 299 300 301 310 437 444
- Maurer, Georg Ludwig, Ritter von** (Georg Ludvig vitez fon Maurer; 1790 - 1872) - historičar; proučavao društveni poredak Njemačke u starom i srednjem vijeku. 263 325 337 409
- Menke, Heinrich Theodor von** (Hajnrh Teodor fon Merke; 1819 - 1892) - geograf, preradio »Priručni atlas za povijest srednjeg vijeka i novijeg doba« od K. v. Sprunera. 424
- Merovinzi** - prva dinastija franačkih kraljeva (sredina 5. stoljeća - sredina 8. stoljeća). 269 395 398 401 404 406 408
- Mesa y Leopart, José** (Hose Mesa i Leopart; 1840 - 1904) - španski socijalist, štampar; jedan od organizatora sekcija Međunarodnog udruženja radnika u Španiji, član španjolskog Federalnog vijeća (1871 - 1872), član uredništva lista »La Emancipación« (1871 - 1873) i član Nove madridske federacije (1872 - 1873); aktivni borac protiv anarhizma, jedan od prvih propagatora marksizma u Španiji; 1879. godine suosnivač Socijalističke radničke partije Španije; preveo na španjolski jezik nekoliko Marxovih i Engelsovih djela. 28 282
- Mestorf, Johanna** (Johana Mestorf; 1829 - 1909) - historičarka, pisala o arheološkim nalazima u pokrajini Šlezvig-Holštajn, prevodila djela skandinavskih arheologa. 377 380
- Metternich, Clemens Wenzel Lothar, Fürst von** (Klemens Vencel Lotar knez Meternih; 1773 - 1859) - austrijski državnik i diplomat; ministar vanjskih poslova (1809 - 1821) i državni kancelar (1821 - 1848), jedan od osnivača Svete alijanse. 182
- Meyer, Rudolph Hermann** (Rudolf Herman Majer; 1839 - 1899) - njemački ekonomist i novinar, konzervativac, Rodbertusov biograf; autor djela *Borba četvrtog staleža za emancipaciju* i *Politički špekulanti i korupcija u Njemačkoj*. 314
- Mihailovski, Nikolaj Konstantinovič** (1842 - 1904) - ruski sociolog, novinar i literarni kritičar, istaknuti ideolog liberalnih narodnjaka, protivnik marksizma, pobornik subjektivne metode u sociologiji; urednik časopisa »Отечественныя Записки« i »Русское богатство«. 91 92 95
- Mills, Darius Ogden** (Derajes Ogden Mils; 1825 - 1910) - američki banakar, milioner. 254
- Miquel, Johannes** (Johanes Mikel; 1828 - 1901) - političar i financijer; četrdesetih godina član Saveza komunista; kasnije nacional-liberal. 137
- Mirès, Jules-Isaac** (Žil-Isak Mire; 1809 - 1871) - francuski banakar, vlasnik niza listova. 144
- Moll, Joseph** (Jozef Mol; 1812 - 1849) - urar iz Kelna, jedan od vođa Saveza pravедnih i Njemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu; član Centralne uprave Saveza komunista; od jula do sep-

- tembra 1848. predsjednik kelnskog Radničkog udruženja; 1849. godine sudjelovao u badensko-falačkom ustanku, poginuo u bici na reci Murg. 52
- Moltke, Helmuth Karl Bernhard, Graf von* (Helmut Karl Bernhard grof Moltke; 1800 - 1891) – pruski oficir, kasnije general-feldmaršal, vojni stručnjak i pisac, jedan od ideologa pruskog militarizma i šovinizma; šef pruskog (1857 - 1871) i carskog generalštaba (1871 - 1888); u njemačko-francuskom ratu faktički vrhovni komandant. 296 297
- Mone, Franz Joseph* (Franc Jozef Mone; 1796 - 1871) – njemački historičar i germanist, pisao o povijesti starog i srednjeg vijeka i o staroj njemačkoj i holandskoj literaturi. 427
- Monk, Charles* (Čarls Monk; rod. 1824) – britanski političar, član parlamenta (1859. i 1865 - 1885). 215
- Moody, Dwight Lyman (Ryther)* (Dvajt Lajmen Mudi - Rajder; 1837 - 1899) – američki evangelistički svećenik. 453
- Moore, Samuel* (Semjuel Mur; 1830 - 1912) – engleski pravnik, član Medunarodnog udruženja radnika; preveo na engleski jezik *Manifest Komunističke partije* i prvi tom *Kapitala*; prijatelj Marxa i Engelsa. 290
- Morelly* (Moreli; 18. stoljeće) – predstavnik utopijskog egalitarnog komunizma u Francuskoj. 158
- Morgan, Edwin Denison* (Edvin Denison Morgan; 1811 - 1893) – američki političar i financijer; pristalica Republikanske stranke; od 1858. do 1862. guverner države Njujork, senator (1863 - 1869). 254
- Morgan, Lewis Henry* (Luis Henri Morgan; 1818 - 1881) – američki arheolog, etnolog, proučavao prvobitnu zajednicu, istraživao razvitak porodice kod Irokeza. 324
- Most, Johann Joseph* (Johan Jozef Most; 1846 - 1906) – anarhist; posljednje donošenja zakona protiv socijalista 1878. emigrirao u Englesku; 1880. godine kao anarhist isključen iz socijaldemokratske partije; 1882. emigrirao u SAD i tamo nastavio anarhističku propagandu. 202 288 289
- Müllenhoff, Karl Viktor* (Karl Viktor Milenhof; 1818 - 1884) – njemački filolog i historičar, proučavao stari vijek i mitologiju Germana i srednjovjekovnu literaturu. 359
- Münzer, Thomas* (Tomas Mincer; oko 1490 - 1525) – revolucionar, vođa i ideolog seljačko-plebejskog tabora za vrijeme reformacije i seljačkog rata; propagirao ideju mističnog utopijskog komunizma; po Engelsu »najveličanstvenija ličnost« seljačkog rata. 158
- Nadler, Karl Christian Gottfried* (Karl Kristijan Gotfrid Nadler; 1809 - 1849) – pjesnik, pisao na falačkom dijalektu. 431
- Napoléon I Bonaparte* (Napoleon I Bonaparta; 1769 - 1821) – francuski car (1804 - 1814. i 1815). 165 182 273 296 445
- Napoléon III Louis Bonaparte* (Napoleon III Luj Bonaparta; 1808 - 1873) – sinovac Napoléona I, predsjednik Druge republike (1848 - 1852), francuski car (1852 - 1870). 24 73 85 109 110 111 236 374 453
- Napoléon princ (Plon-Plon)*, vidi *Bonaparte, Jérôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul*.
- Nazimov, Vladimir Ivanovič* (1802 - 1874) – ruski general, vojni guverner Vilne, Grodna, Minska i Kovna (1855 - 1863). 342
- Navarro, J. D.* (Dž. D. Nevaro) – američki milioner. 254
- Neron* (37 - 68) – rimski car od 54. do 68. 250 251 378 382
- Newton, Sir Isaac* (ser Isak Njutn; 1642 - 1727) – veliki engleski fizičar, astronom i matematičar, osnivač mehanike. 169 171
- Nikolaj I* (1796 - 1855) – ruski car od 1825. do 1855. godine. 30 113 197

- Nobiling, Karl Eduard* (1848 - 1878) – njemački anarhist; 1878. godine izvršio atentat na Wilhelma I, što je poslužilo kao povod za donošenje zakona protiv socijalista. 115 122
- Noble, John* (Džon Noubli; 1824 - 1892) – engleski političar, pristalica slobodne trgovine i Saveza za ukidanje zakona o žitu; pisao o finansijskim problemima. 225 - 227
- Numonije Vala* (umro 9) – legat Kvinktilija Vara; komandirao konjicom; poginuo dok su se rimske trupe povlačile nakon poraza u bici u Teutoburškoj šumi. 372
- Odger, George* (Džordž Odžer; 1820 - 1877) – obučar, jedan od reformističkih vođa tredjuniona, suosnivač i od 1862. do 1872. godine sekretar Londonskog strukovnog saveza; član Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika (1864 - 1871) i njegov predsjednik (1864 - 1867); za vrijeme borbe za izbornu reformu u Engleskoj sklopio kompromis s buržoazijom; godine 1871. nastupio protiv Pariske komune i adrese Generalnog vijeća *Gradanski rat u Francuskoj*; istupio iz Generalnog vijeća koje je osudilo njegovo renegatstvo; zatim započeo klevetničku kampanju protiv vodstva Međunarodnog udruženja radnika i učesnika Komune. 121
- O'Donovan Rossa, Jeremiah* (Džeremaje O'Donovan Rosa; 1831 - 1915) – suosnivač i vođa fenijanske organizacije u Irskoj, 1865. godine uhapšen i osuđen na doživotni zatvor, 1870. amnestiran; zatim emigrirao u SAD, gdje je vodio organizaciju fenijanaca; osamdesetih godina povukao se iz političkog života. 276
- Orlov, Aleksej Fjodorovič, grof* (od 1856) knez (1786 - 1861) – ruski državnik i diplomat; 1856. godine predsjednik Carskog savjeta i Ministarskog vijeća; član »Tajnog odbora« i predsjednik »Glavnog odbora« za seljačko pitanje; protivnik ukidanja kmetstva. 342
- Orozije, Paulus* (oko 380 - 420) – rimski historičar, porijeklom Španjolac, napisao povijest svijeta. 367
- Ovidije (Publije Ovidije Nazon)* (43. pre n. e. do 17) – rimski pjesnik. 373
- Owen, Robert* (Robert Owen; 1771 - 1858) – engleski utopijski socijalist. 151 156 159 160 163 164 165
- Palmerston, Henry John Temple, Viscount, Lord* (Henri Džon Templ, vikont, lord Palmerston; 1784 - 1865) – britanski državnik, u početku torijevac, od 1830. jedan od desnih vođa vigovala; državni sekretar rata (1809 - 1828), ministar vanjskih poslova (1830 - 1834, 1835 - 1841. i 1846 - 1851), ministar unutarnjih poslova (1852 - 1855), predsjednik vlade (1855 - 1858. i 1859 - 1865). 51 85
- Paskevič, Fjodor Ivanovič* (1823 - 1903) – general-adjutant; od 1859. član komisije za usklađivanje propisa o seljacima koji su oslobođeni kmetstva. 341 343
- Péreire, Isaac* (Isak Perer; 1806 - 1880) – francuski bankar, bonapartist, poslanik Zakonodavnog tijela; 1852. godine sa svojim bratom Émile Péreire-om osnovao akcionarsku banku Crédit mobilier. 141 144
- Péreire, Jacob-Émile* (Žak-Emil Perer; 1800 - 1875) – francuski bankar, bonapartist, poslanik Zakonodavnog tijela; 1852. godine sa svojim bratom Isaacom Péreire-om osnovao akcionarsku banku Crédit mobilier. 141 144
- Perronet-Thompson*, vidi *Thompson, Thomas Perronet*.
- Perzej* (212 - 166. pre n. e.) – posljednji makedonski kralj (179 - 168. pre n. e.). 359
- Perzije (Aulus Persius Flaccus)* (34 - 62) – rimski satirički pjesnik, prikazao dekadentne običaje rimskog društva svoga vremena; pristalica stoičke filozofije. 251
- Petronije (Gaius Petronius Arbitr)* (umro 66) – rimski pisac, autor romana *Satirae* u kojem je prikazao

- propadanje rimskog društva za vrijeme Neronove vladavine. 250
- Pfuel, Ernst Heinrich Adolf von* (Ernst Hajnrh Adolf fon Pfuel; 1779 - 1866) – pruski general, predstavnik reakcionarne militarističke kamarile; u martu 1848. komandant Berlina; u aprilu i maju 1848. godine vodio ugušivanjem ustanka u Poznanju; od septembra do oktobra 1848. predsjednik vlade i ministar rata. 52
- Philalcthes*, vidi *Johann* (literarni pseudonim *Philalcthes*).
- Philipp II* (Filip II; 1527 - 1598) – španjolski kralj od 1556. do 1598. 374
- Pije IX* (1792 - 1878) – papa od 1846. do 1878. godine. 122
- Pinder, Julius Hermann* (Julijus Herman Pinder; rod. 1805) – pruski službenik, umjereni liberal; 1848. prvi predsjednik Šleske, poslanik pruske Narodne skupštine (desno krilo). 58
- Pindter, Emil* (Emil Pinter; umro 1897) – pruski tajni savjetnik, od 1865. urednik i od 1872. glavni urednik vladinog lista »Norddeutsche Allgemeine Zeitung«. 259
- Pipin Mali* (714 - 768) – franački majordom (741 - 751), prvi kralj iz dinastije Karolinga (751 - 768). 400 402 403
- Piteas* (4. stoljeće pre n. e.) – grčki geograf i astronom; u djelu »O oceanu« sabrao podatke s putovanja u Britaniju, Germaniju i na Šetlandске i Okrnejske otoke. 359 363
- Platon* (oko 427. do oko 347. pre n. e.), veliki grčki filozof. 313
- Plinije Stariji* (*Gaius Plinius Secundus*) (23 - 79) – rimski prirodoslovac, autor djela *Naturalis historia* u 37 knjiga. 312 364 365 376 387 - 389 391 392
- Plutarh* (oko 46. do oko 125) – grčki moralistički pisac i idealistički filozof. 360
- Priestley, Joseph* (Džozef Pristli; 1733 - 1804) – engleski kemičar i fizičar, materijalistički filozof. 444
- Prob, Marko Aurelije* (232 - 282) – rimski car od 276. do 282. godine. 385
- Prokopije iz Cezareje* (kraj 5. stoljeća do oko 562) – bizantski historičar; kao savjetnik i sekretar vojskovođe Belizara sudjelovao u mnogim bitkama; u 8 knjiga opisao Justinijanove ratove s Perzijancima, Vandalima i Gotima; u njegovim radovima izražena su shvaćanja robovlasničke aristokracije, koja je bila nezadovoljna Justinijanovom autokratskom politikom. 388
- Proudhon, Pierre-Joseph* (Pjer-Žozef Prudon; 1809 - 1865) – francuski novinar, sociolog i ekonomist, predstavnik sitnoburžoaskog socijalizma; jedan od osnivača anarhizma. 6 83 166 189
- Ptolemej* (*Claudius Ptolemaeus*) (2. stoljeće) – čuveni grčki matematičar, astronom i geograf, stvorio učenje o geocentričnom svjetskom sistemu (Ptolemejev sistem). 376 377 378 380 383 386 - 389 391 392
- Puchta, Georg Friedrich* (Georg Fridrih Puhta; 1798 - 1846) – pravnik, predstavnik reakcionarne historijske pravne škole. 318
- Ramm, Hermann* (Herman Ram) – socijaldemokrat, 1875. godine član uredništva lista »Der Volksstaat«. 7
- Rau, Karl Heinrich* (Karl Hajnrh Rau; 1792 - 1870) – građanski ekonomist, u nekim pitanjima zastupao shvaćanja Smitha i Ricarda; »njemački Say« (Marx). 299 303 306 308
- Reh, Theodor* (Teodor Re; 1801 - 1868) – advokat, član frankfurtske Narodne skupštine i njen posljednji predsjednik (1849). 72
- Remigije* – crkveni svetac. 400
- Renan, Joseph-Ernest* (Žozef-Ernest Renan; 1823 - 1892) – francuski književnik, filozof i historičar; autor *Života Isusova* i drugih radova o povijesti kršćanstva. 122 247

- Renard, Andreas, grof* (1795 - 1874) – šleski veleposjednik. 60
- Reuleaux, Franz* (Franc Rele; 1829 - 1905) – njemački naučenjak, osnivač kinematike i nauke o mašinogradnji; 1876. godine predstavnik njemačke vlade na svjetskoj izložbi u Filadelfiji. 142
- Reuter, Fritz* (Fric Rojter; 1810 - 1874) – donjonjemački pisac, s puno humora opisao seoske i malogradanske odnose u Meklenburgu u 19. stoljeću, najznačajnija socijal-kritička pjesma »Kein Hüsung«; 1833. godine osuđen na smrt zbog članstva u zabranjenoj studentskoj organizaciji, kasnije mu je kazna zamijenjena s trideset godina zatvora, 1840. godine amnestiran. 43
- Reymann, Daniel Gottlob* (Danijel Gotlob Rajmon; 1759 - 1837) – kartograf, izradio specijalne topografske karte Njemačke i susjednih zemalja. 424 - 426
- Ricardo, David* (David Rikardo; 1772 - 1823) – engleski ekonomist čije djelo predstavlja vrhunac klasične građanske političke ekonomije. 5 209 301 316
- Richter*, vidi *Höchberg, Karl*.
- Robespierre, Maximilien-Marie-Isidore de* (Maksimilijen-Mari-Izidor de Robespier; 1758 - 1794) – vod jakobinaca u francuskoj revoluciji, bio na čelu revolucionarne vlade (1793 - 1794). 80
- Rochefort, Victor-Henri, marquis de Rochefort-Luçay* (Viktor-Anri markiz Rošfor-Lisej; 1830 - 1913) – francuski novinar, pisac i političar; lijevi republikanac, član vlade nacionalne obrane, nakon obaranja Pariske komune protjeran u Novu Kaledoniju; krajem osamdesetih godina monarhist. 276
- Rockefeller, John Davison* (Džon Dejvisn Rokfeler; 1839 - 1937) – kralj petroleja, najveći predstavnik financijske oligarhije Amerike. 254
- Rodbertus (Jagetzow), Johann Karl* (Johan Karl Rodbertus - Jagecov; 1805 - 1875) – pruski veleposjednik, ekonomist, ideolog poburžujućeg junkerstva; teoretičar prusko-junkerskog »državnog socijalizma«. 298 310 311 313 - 316
- Rost, Valentin Christian Friedrich* (Valentin Kristijan Fridrih Rost; 1790 - 1862) – filolog, autor »Njemačko-grčkog rječnika«. 313
- Rostovcev, Jakov Ivanovič* (1803 - 1860) – ruski državnik, general-adjutant; od 1857. član Tajnog i kasnije Glavnog odbora za seljačko pitanje; od 1859. godine predsjednik komisije za donošenje propisa o seljacima oslobođenim od kmetstva. 343 344 350
- Roth, Paul* (Paul Rot; 1820 - 1892) – njemački građanski historičar, pisao o počecima feudalizma u zapadnoj Evropi. 398 - 400 404 405 409
- Rothschild* (Rotšild) – međunarodna bankarska kuća. 254
- Rousseau, Jean-Jacques* (Žan-Žak Ruso; 1712 - 1778) – francuski filozof i književnik, predstavnik i kritičar prosvjetiteljstva, sitnoburžoaski demokrat i revolucionarni sanjar. 14 158 159 167
- Ruge, Arnold* (1802 - 1880) – radikalni novinar, mladohegelovac, sitnoburžoaski demokrat; 1848. godine član frankfurtske Narodne skupštine (lijevo krilo); pedesetih godina jedan od vođa malogradanske emigracije u Engleskoj; poslije 1866. nacional-liberal. 83 151
- Sage, Russell* (Rasl Sejdž; 1816 - 1906) – američki milioner, željeznički poduzetnik, član Kongresa (1853 - 1857). 254
- Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de Klod-Anri de Ruvroa* (grof Sen-Simon; 1760 - 1825) – francuski utopijski socijalist. 156 159 160 - 162 170 439
- Sankey, Ira David* (Ajre Dejvid Senki; 1840 - 1908) – američki evangelistički svećenik. 453
- Schaaffhausen, Hermann* (Herman Šaf-

- hauzen; 1816 - 1893) – njemački antropolog i fiziolog. 358
- Schäffle, Albert Friedrich Eberhard* (Albert Fridrih Eberhard Šefle; 1831 - 1903) – njemački vulgarni ekonomist i sociolog, propovjedao odricanje od klasne borbe i pozivao na suradnju između buržoazije i proletarijata. 298 300 302 303 317
- Schapper, Karl* (Karl Šaper; oko 1812. do 1870) – jedan od vođa Saveza pravednih i Njemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu, član Centralne uprave Saveza komunista, učesnik revolucije 1848 - 1849; godine 1850. prilikom rascjepa Saveza komunista zajedno s Willichom vođ frakcije usmjerenje protiv Marxa; 1856. ponovo se približio Marxu; 1865. godine član Centralnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika. 151
- Schneider, Jacob* (Jakob Šnajder; 1818 - 1898) – njemački arheolog, pisao o povijesti starog vijeka u Njemačkj. 376
- Schorlemmer, Carl* (Karl Šorlemer; 1834 - 1892) – kemičar; profesor u Mančesteru; član njemačke socijaldemokratske partije; prijatelj Marxa i Engelsa. 284
- Schramm, Karl August* (Karl August Šram) – socijaldemokrat, reformist, urednik časopisa »Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik«; kritizirao marksizam, osamdesetih godina istupio iz partije. 130 131
- Schulze, Ernst* (Ernst Šulce) – njemački filolog. 313
- Schweitzer, Johann Baptist von* (Johan Baptist fon Švajcer; 1834 - 1875) – advokat iz Frankfurta na Majni; izdavač i glavni urednik lista »Der Social-Demokrat«; predsjednik Općeg njemačkog radničkog saveza (1867 - 1871); lasalovac, podržavao Bismarcka i njegovu politiku ujedinjenja Njemačke odozgo pod hegemonijom Pruske; sprečavao priključenje njemačkih radnika Međunarodnom udruženju radnika; borio se protiv Socijaldemokratske radničke partije; pošto su otkrivene njegove veze s pruskom vladom, 1872. godine isključen iz Općeg njemačkog radničkog saveza. 126
- Sebastijan* – crkveni svetac. 399
- Segest(es)* (1. stoljeće) – knez Heruska, pristalica Rimljana. 372
- Segimer(us)* (1. stoljeće) – knez Heruska; otac Arminiusov. 371 372
- Sencije Saturnin* (1. stoljeće) – rimski vojskovođa, sudjelovao u pohodima protiv Germana. 368
- Seneka, Lucije Anej* (oko 4. pre n. e. do 65) – rimski filozof, pisac i političar, jedan od glavnih predstavnika mlade stoičke škole; svojim etičkim učenjem utjecao na formiranje kršćanskog morala.
- Septimije Sever* (146 - 211) – rimski car (193 - 211) i vojskovođa. 380 382
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of* (Entoni Ešli Kuper erl od Šeftsberija; 1671 - 1713) – engleski pisac i filozof. 450
- Sickingen, Franz von* (Franc fon Zikingen; 1481 - 1523) – njemački vitez, priključio se reformaciji, vojni i politički vođ ustanka plemstva 1522 - 1523. 448
- Singer, Paul* (1844 - 1911) – jedan od vođa njemačke socijaldemokracije; od 1887. član partijskog rukovodstva; član Rajhstaga (1884 - 1911). 130
- Sirmond, Jacques* (Žak Sirmon; 1559 - 1651) – francuski historičar, jezuit, objavljivao dokumente iz ranog srednjeg vijeka. 406
- Skaldin* (pseudonim *Jeljenjeva, Fjodora Pavloviča*) (1828 - 1902) – ruski pisac i novinar, predstavnik građanskog liberalizma šezdesetih godina; autor knjige »Въ захолустьи и въ столицѣ«. 341 342 - 346 348
- Škrebicki, Aleksandar Iljič* (1827 - 1915) – ruski liberalni historičar; autor rada »Крестъянское дѣло въ царствованіе императора Александра II«. 344

- Slagg* (Sleg) – 1881. godine poslanik u engleskom parlamentu za Manchester. 215
- Sloan, Samuel* (Semjuel Sloun; 1817 - 1907) – američki željeznički poduzetnik, milioner. 254
- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790) – najznačajniji engleski ekonomist prije Ricarda; predstavnik klasične građanske političke ekonomije. 301
- Sorge, Friedrich Adolf* (Fridrih Adolf Zorge; 1828 - 1906) – učesnik badensko-falačkog ustanka 1849. godine; član Međunarodnog udruženja radnika, organizator američkih sekcija; 1872. delegat na Haškom kongresu; član Generalnog vijeća u Njujorku i njegov generalni sekretar (1872 - 1874); prijatelj i surborac Marxa i Engelsa. 289
- Spartak* (poginuo 71. pre n. e.) – rimski gladijator, vod najvećeg ustanka robova u starom Rimu (73 - 71. pre n. e.). 251
- Speyer, Carl* (Karl Špajer; rod. 1845) – stolar, sedamdesetih godina sekretar Njemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu; od 1872. godine član Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika u Londonu i kasnije u Americi. 28
- Spinoza, Baruch* (*Benedictus*) (Baruh Benediktus Spinoza; 1632 - 1677) – holandski filozof. 167
- Spruner von Merz, Karl* (Karl Špruner von Merc; 1803 - 1892) – njemački historičar i kartograf, izdavao povijesne atlase, pisao o povijesti Njemačke. 424
- Stanford, Leland* (Lilend Stenford; 1824 - 1893) – američki političar i željeznički poduzetnik, milioner; pristaša Republikanske stranke; guverner Kalifornije (1861 - 1863), senator (1885 - 1893). 254
- Stenzel, Gustav Adolf Harald* (Gustav Adolf Harald Štencl; 1792 - 1854) – njemački historičar, 1848. godine član frankfurtske Narodne skupštine. 71
- Stieber, Wilhelm* (Vilhelm Štiber; 1818 - 1882) – policijski savjetnik, šef pruske političke policije (1850 - 1860), jedan od organizatora i glavnih svjedoka na kelnskom procesu protiv komunista (1852); zajedno s Wermuthom napisao knjigu «Komunističke zavjere u devetnaestom stoljeću». 49
- Strabo'n* (oko 63. pre n. e. do oko 20) – grčki geograf i historičar. 362 363 373 386
- Strauß, David Friedrich* (David Fridrih Štraus; 1808 - 1874) – njemački filozof i novinar, mladohegelovac, autor knjige «Das Leben Jesu»; poslije 1866. nacional-liberal. 248
- Strousberg, Bethel Henry* (Betel Henri Štrousberg; 1823 - 1884) – njemački željeznički poduzetnik, bankrotirao 1873. godine. 163
- Stuart* (Stjuart) – dinastija kraljeva, vladala Škotskom (1371 - 1714) i Engleskom (1603 - 1649, 1660 - 1714). 450
- Svetonije* (*Gaius Suetonius Tranquillus*) (oko 70. do oko 160) – rimski historičar; opisao život prvih 12 rimskih careva (od Julija Cezara do Domicijana) (uglavnom događaje iz njihovog privatnog života). 367
- Sybel, Heinrich von* (Hajnrh fon Zibel; 1817 - 1895) – njemački historičar i političar, nacional-liberal, zastupao sitnonjemačko stanovište; pisao radove prožete reakcionarnim pruskim duhom i šovinizmom. 156
- Šuvalov, Pjotr Andrejevič, grof* (1827 - 1889) – ruski general i diplomat, šef Trećeg odjeljenja tajne carske kancelarije (tajne policije) (1866 - 1873), ambasador u Engleskoj (1874 - 1879). 122
- Šuvalov, Pjotr Pavlovič* (rod. 1824) – maršal plemstva gubernije St. Petersburg (1851 - 1863), predsjednik petrogradskog plemićkog odbora za pripremanje ukidanja kmetstva (1861); zastupao interese krupnog seoskog plemstva, koje je «oslobodjenje» seljaka željelo postići bez dodjeljivanja zemlje seljacima. 341 343

- Tacit, Publije Kornelije* (otprilike od 55. do 120) – rimski historičar i političar. 250 264 265 325 337 356 361 363 364 370 374 – 380 381 382 384 – 391 427
- Tessendorf, Hermann Ernst Christian* (Herman Ernst Kristijan Tesendorf; 1831 – 1895) – pruski državni tužilac, 1873. godine član berlinskog prvostepenog suda; 1885. predsjednik krivičnog vijeća apelacionog suda u Berlinu; organizirao progone demokrata. 77
- Thiers, Louis-Adolphe* (Luj-Adolf Tjer; 1797 – 1877) – francuski historičar i državnik, orleanist; ministar unutarnjih poslova (1832, 1834), predsjednik vlade (1836, 1840), 1871. godine šef izvršne vlasti (predsjednik ministarskog vijeća), predsjednik Republike (1871 – 1873); krvnik Pariske komune. 109 111 295
- Thompson, Thomas Perronet* (Tomas Peronet Tompson; 1783 – 1869) – engleski političar i vulgarni ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 227
- Tiberije* (42. pre n. e. do 37) – rimski car od 14. do 37. godine. 250 367 368
- Tilden, Samuel Jones* (Semjuel Džouns Tilden; 1814 – 1886) – američki političar, vod Demokratske stranke; pravnik, guverner države Njujork (1874 – 1876). 254
- Tolain, Henri-Louis* (Anri-Luj Tolen; 1828 – 1897) – graver, desni prudinist, jedan od voda pariske sekcije Međunarodnog udruženja radnika; poslanik Narodne skupštine 1871. godine; za vrijeme Pariske komune prešao u tabor versajaca; 1871. godine isključen iz Međunarodnog udruženja radnika; kasnije senator. 120
- Tölcke, Karl Wilhelm* (Karl Vilhelm Telke; 1817 – 1893) – socijaldemokrat, jedan od voda lasalovskog Općeg njemačkog radničkog saveza. 3 7
- Tooke, Thomas* (Tomas Tuk; 1774 – 1858) – engleski ekonomist; kritizirao Ricardovu teoriju novca; »posljednji engleski ekonomist of any value's (Marx). 319
- Trajan, Marko Ulpije* (oko 53. do 117) – rimski car (98 – 117) i vojskovođa. 381
- Treitschke, Heinrich Gotthard von* (Hajnrih Gotthard fon Trajčke; 1834 – 1896) – njemački reakcionarni historičar i novinar; od 1886. historičar pruske države; član Rajhstaga (1871 – 1888); ideolog i propagator reakcionarnog prustva, šovinist, antisemit i branilac njemačke ekspanzije. 156
- Trochu, Louis-Jules* (Luj-Žil Troši; 1815 – 1896) – francuski general i političar, orleanist, tridesetih i četrdesetih godina sudjelovao u osvajanju Alžira, kasnije u krimskom ratu i 1859. u talijanskom ratu; šef vlade narodne obrane i vrhovni komandant Pariske armije (od septembra 1870. do januara 1871), sabotirao obranu grada; poslanik Narodne skupštine iz 1871. 295 297
- Uhland, Ludwig* (Ludvig Uland; 1787 – 1862) – pjesnik kasnog romantizma; germanist; prvenstveno zahvaljujući svojim brojnim baladama jedan od najomiljenijih narodskih pjesnika Njemačke; u političkim previranjima odlučni protivnik reakcije; 1848 – 1849. član frankfurtske Narodne skupštine (lijevo krilo). 72 73
- Urquhart, David* (Devid Urkart; 1805 – 1877) – britanski diplomat, reakcionarni novinar i političar, turkofil; razotkrio vanjsku politiku Palmerstona i vigovala. 115
- Vala Numonije*, vidi *Numonije Vala*.
- Vanderbilt, William Henry* (Viljem Henri Vanderbilt; 1821 – 1885) – američki milioner, željeznički poduzetnik. 254
- Van Patten, Philipp* (Filip Van Petn) – američki buržuj, sudjelovao u socijalističkom pokretu; od 1876. oblasni sekretar Working Men's Party of America i od 1877. godine Socialist Labor Party; 1883. dao je os-

- tavku i postao državni službenik. 288
- Var, Publije Kvintilije* (oko 53. pre n. e. do 9) – rimski političar i vojskovođa, guverner Sirije (7 - 5. n. e.), zatim vrhovni komandant provincije Germanije (7 - 9), za vrijeme ustanka germanskih plemena u bici u Teutoburškoj šumi izvršio samoubistvo. 369 - 373 374 392
- Velej, Gaj Paterkul* (19. pre n. e. do 31) – rimski historičar; sudjelovao u vojnim pohodima na Njemačku, Panoniju i Dalmaciju. 368 370 371 373 392
- Vercingetorix* (Versenžetoriks; umro 46. pre n. e.) – vod narodnog ustanka Gala protiv rimske vladavine (52 - 51. pre n. e.). 374
- Victoria* (Viktorija; 1819 - 1901) – kraljica Velike Britanije i Irske (1837 - 1901). 165
- Viereck, Louis* (Luis Firek; 1851 - 1921) – njemački socijaldemokrat, za vrijeme zakona protiv socijalista jedan od vođa desnog krila partije; član Rajhstaga (1884 - 1887); 1896. godine emigrirao u Ameriku, gdje se povukao iz socijalističkog pokreta. 126 129 130 132 133
- Vinicije, Marko* – rimski vojskovođa, konzul, učesnik vojnih pohoda na Panoniju i Germaniju. 368
- Virchow, Rudolf* (Rudolf Virhov; 1821 - 1902) – patolog i antropolog; osnivač celularne patologije; protivnik darvinizma; jedan od osnivača i vođa Napredne stranke; član Rajhstaga (1880 - 1893). 358
- Vogt, Karl* (Karl Vogt; 1817 - 1895) – prirodoslovac, vulgarni materijalist, sitnoburžoaski demokrat; 1848 - 1849. član frankfurtske Narodne skupštine (lijevo krilo); u junu 1849. godine jedan od petorice namjesnika Rajha; 1849. emigrirao u Švicarsku; pedesetih i šezdesetih godina plaćeni tajni agent Louis-a Bonaparte, jedan od aktivnih učesnika klevetničke hajke na proleterse revolucionare. 73 85
- Wagner, Adolph* (Adolf Vagner; 1835 - 1917) – vulgarni ekonomist, pred-
- stavnik takozvane društvenopravne škole političke ekonomije, katedarski socijalist. 298 - 304 305 - 309 311 - 314 316 - 318 319 321 322
- Waitz, Georg* (Georg Vajc; 1813 - 1886) – historičar njemačkog srednjeg vijeka; profesor u Getingenu. 390
- Washington, George* (Džordž Vašington; 1732 - 1799) – američki državnik, vrhovni komandant sjeverno-američke armije u ratu za nezavisnost protiv Engleske (1775 - 1783); prvi predsjednik SAD (1789 - 1797). 197
- Watt, James* (Džejms Vat; 1736 - 1819) – škotski pronalazač, konstruirao parni stroj novog tipa. 542
- Weitling, Wilhelm* (Vilhelm Vajtling; 1808 - 1871) – krojač, istaknuti predstavnik njemačkog radničkog pokreta u periodu njegovog nastanka, član Saveza pravednih; propagirao utopijski komunizam koji je do stvaranja naučnog komunizma, kao «prvi samostalni teorijski pokret njemačkog proletarijata» (Engels), imao pozitivnu ulogu; 1849. godine emigrirao u Ameriku i uskoro se odvojio od radničkog pokreta. 166
- Wermuth* (Vermut) – direktor policije u Hanoveru, svjedok optužbe na kelnskom procesu protiv komunista 1852; zajedno sa Stieberom napisao knjigu «Komunističke zavjere u devetnaestom stoljeću». 49
- Westphalen, Ferdinand Otto Wilhelm von* (Ferdinand Oto Vilhelm fon Vestfalen; 1799 - 1876) – reakcionarni pruski državnik, ministar unutrašnjih poslova (1850 - 1858); polubrat Jenny Marx. 82
- Westphalen, Ludwig von* (Ludvig fon Vestfalen; 1770 - 1842) – tajni savjetnik u Trijeru, otac Jenny Marx. 241 243
- Wiberg, Carl Frederik* (Karl Fredrik Viberg; 1813 - 1881) – švedski historičar, pisao o ranoj povijesti baltskih država. 377 379
- Wigand, Paul* (Paul Vigand; 1786 - 1866) – njemački pravnik, autor ne-

- koliko djela o historiji prava u vest-falskim područjima. 415
- Wilhelm I* (Vilhelm I; 1797 - 1888) – pruski kralj (1861 - 1888) i njemački car (1871 - 1888). 76 103 122 201 232
- Wilhelm (William) III Oranski* (Vilhelm – Viljem Oranski; 1650 - 1702) – namjesnik Nizozemske (1672 - 1702), engleski kralj (1689 - 1702). 256
- Wilke, Christian Gottlob* (Kristijan Gotlob Vilke; 1786 - 1854) – njemački teolog, filološki i historijski proučavao Bibliju. 248
- Willich, August* (August Vilih; 1810 - 1878) – bivši pruski poručnik, zbog svog političkog uvjerenja istupio iz vojne službe; član Saveza komunista, 1849. komandant dobrovoljačkog odreda u badensko-falačkom ustanku; prilikom rascjepa Saveza komunista 1850. godine zajedno sa Schapperom vod frakcije upravljene protiv Marxa; 1853. godine emigrirao u SAD, u američkom građanskom ratu general armije Sjevera. 152
- Wolff, Johann Friedrich* (Johan Fridrih Volf; umro 1835) – feudalno zavisni sitni seljak; seoski kmet – sudac; otac Wilhelma Wolffa. 47
- Wolff, Marie Rosine* (Mari Rozine Volf) – majka Wilhelma Wolffa. 47
- Wolff, Wilhelm (Lupus)* (Vilhelm Volf – Lupus; 1809 - 1864) – proleterski revolucioner, učitelj; sudjelovao u studentskom pokretu, od 1834. do 1838. nalazio se u pruskim zatvorima; 1846 - 1847. član briselskog Komunističkog dopisničkog komiteta, od marta 1848. član Centralne uprave Saveza komunista, 1848 - 1849. jedan od urednika lista «Neue Rheinische Zeitung», član frankfurtske Narodne skupštine; dosljedno se borio protiv feudalnog ugnjetavanja seljaka; bliski prijatelj i suborac Marxa i Engelsa. 47 - 56 57 58 60 61 63 65 66 67 69 - 75
- Worsaae, Jens Jacob Asmussen* (Jens Jakob Asmusen Vorso; 1821 - 1885) – danski arheolog, dokazao da je postojalo brončano doba; pisao o starom i srednjem vijeku u Skandinaviji; umjeren liberal; ministar kulture (1874 - 1875). 379
- Wrangel, Friedrich Heinrich Ernst, Graf von* (Fridrih Hajnrh Ernst grof Vrangel; 1784 - 1877) – pruski general, jedan od vođa reakcionarne vojne kamarile, sudjelovao u kontra-revolucionarnom državnom udaru u Pruskoj i u raspuštanju pruske Narodne skupštine u novembru 1848. 52
- Würth* (Virt) – advokat; član frankfurtske Narodne skupštine 1848 - 1849. 73
- York von Wartenburg, Hans David Ludwig, grof* (Hans David grof Jork fon Wartenburg; 1759 - 1830) – pruski general; 1812. komandant pruskog pomoćnog korpusa napoleonske armije u Rusiji; 30. decembra 1812. na vlastitu odgovornost sklopio u Tauragi konvenciju o neutralnosti; general u oslobođilačkim ratovima protiv napoleonske Francuske. 373
- Zasulič, Vera Ivanovna* (1851 - 1919) – učesnica narodnjačkog i kasnije socijaldemokratskog pokreta u Rusiji; suosnivač marksističke grupe «Oslobodenje rada», (zajedno sa S. V. Plehanovim i dr.). 199 323 333 336
- Zeuß, Johann Kaspar* (Johan Kaspar Cojs; 1806 - 1856) – historičar i lingvist, napisao opširno komparativno djelo o keltskim jezicima. 387 - 389 391
- Ziber, Nikolaj Ivanovič* (1844 - 1888) – ruski ekonomist; kao jedan od prvih popularizirao u Rusiji Marxove ekonomske radove. 301
- Ziemann, Adolf* (Adolf Ciman; 1807 - 1842) – njemački filolog, germanist, pisao o povijesti njemačkog jezika. 313

Imena biblijskih, mitoloških i drugih neistorijskih
lica i lica iz književnih dela

- Ahil* – najhrabriji grčki junak u trojanskom ratu, glavno lice Homerove *Ilijade*. 38
- Apolon* – prema grčkoj mitologiji bog sunca i svjetlosti, zaštitnik pjesništva i muzike. 248
- Brat Jonathan* – nadimak, nekad šaljivi naziv za građane Sjedinjenih Američkih Država, odnosno i za same SAD (kao John Bull za Englesku). 453
- Don Kihot (Don Quijote)* – glavni junak Cervantesovog istoimenog satiričnog romana. 156
- Ermin* – prema germanskoj mitologiji jedan od trojice Mannusovih sinova i praotac Herminona. 387
- Er(u) (Tiu, Ziu)* – bog rata kod starih Germana. 426
- Hefest* – grčki bog vatre i kovačke vještine. 179
- Ing(o)* – prema germanskoj mitologiji jedan od trojice Mannusovih sinova i praotac Ingevona. 387
- Isk* – prema germanskoj mitologiji jedan od trojice Mannusovih sinova i praotac Iskevona (Istevona). 387
- Isus Krist* – navodni osnivač hrišćanstva. 247 249
- Ivan* – prema legendi autor spisa *Novog zavjeta* «Otkrivenje po Ivanu» (Apokalipsa). 249 252
- Jahve (Adonaj, Jehova)* ime izraelskog boga. 249
- Lazar* – ime siromaha iz biblijske priče. 251
- Man (Mannus)* – prema Tacitu u germanskoj mitologiji sin boga Tuiskoa i otac tri sina (Ing, Isk i Ermin), od kojih potječu tri glavne grupe germanskih plemena – Ingevoni, Iskevoni (Istevoni) i Herminoni. 387
- Nerta* – prema Tacitu u germanskoj mitologiji božica zemlje i plodnosti. 388 389
- Pavle* – jedan od dvanaest apostola iz *Novog zavjeta*. 122
- Prokrust* – prema grčkoj mitologiji div-razbojnik koji je namamljivao putnike i zatim ih stavljao na krevet za mučenje; ako su im noge bile preduge, odsjekao bi ih, a ako su bile prekratke, rastezao bi ih do dužine kreveta. 422
- Prometej* – prema grčkom mitu oduzeo je Zeusu vatru i donio je ljudima. Zato ga je Zeus prikovao uz stijenu. 179
- Sančo Pansa* – ličnost iz Cervantesovog romana «Don Kihot». 156
- Shylock (Šajlok)* – ličnost iz Shakespeare-ove komedije «Mletački trgovac»; beskrupulozni zelenoš koji je prema uzajamnom dogovoru zahtijevao da se njegovim netačnim dužnicima odsječe funta mesa. 7
- Zeus* – vrhovni bog starih Grka. 251

Spisak mera i novčanih jedinica

Mere za težinu

Funta (pound, lb.)	453,592 gr
Pud	16,38 kg
Kvarter	12,700 kg

Mere za dužinu

Stadium (starogrčka mera za dužinu)	oko 192 m
Milja (starorimska mera za dužinu)	oko 1472,5 m
Milja (engleska)	1609 m
Milja (nemačka milja do 1872)	7420 m
Vrsta (nekadašnja ruska mera za dužinu puta)	1066,78 m

Mere za površinu

Desetina (nekadašnja ruska mera za površinu)	1,92 ha
Hufe (stara nemačka mera za površinu)	20 - 40 morgena
Morgen (pruski morgen)	25,532 a
Kvadratna stopa	929 cm ²
Kvadratna milja (nemačka)	5,163 km ²

Mere za zapreminu

Om (Ohm)	oko 150 l
Okshoft (Oxhoft)	oko 200 - 240 l
Kvart (Quart)	1,15 l
Šafel (Schaffel)	oko 54,9 l
Četvrt (nekadašnja ruska mera za zapreminu)	209,91 l
Kvarter (engleska mera za zapreminu)	oko 291 l

Novčane jedinice

Dolar (dollar) = 100 centi	4,20 M*
Franak (franc, fi) = 100 santima	0,80 M
Gineja (guinea) stari engleski zlatni novac = 21 šiling	21,43 M
Funta sterlinga (pound sterling, £) = 20 šilinga	20,43 M
Šiling (shilling, sh.) = 12 pensa	1,02 M
Peni (penny, pence, d.) = 4 fardinga	8,51 pf*
Rublja (Rbl.) = 100 kopejki	2,16 M
Talir (stari nemački srebreni novac)	3 M
Groš (srednjovekovna novčana jedinica)	oko 12 pf

* Preračunavanje u marke i pfenige ovde je vršeno prema njihovoj vrijednosti iz 1871. godine (1 marka = 1/2790 kg čistog zlata).

Registar pojmova

- Agnosticizam* 444 445 447
- Ajzenaški program* 3 7 11
— vidi i *Njemačka*
- Akcionarska društva* 181 182 240
- Amerika* vidi *Sjedinjene Američke Države*
- Anarhija u društvenoj proizvodnji* 177 - 178 186 187
- Asketski komunizam* 158
— vidi i *Utopijski socijalizam*
- Austro-Ugarska*
— jačanje radničkog pokreta 70-ih godina 108
- Bakunjinizam*
— negiranje značaja političke borbe radničke klase 78 79 - 80 103 104
- Belgija*
— oslobodenje radničkog pokreta od prudonističkih utjecaja 106 - 107
- Buržoazija*
— borba između buržoazije i feudalnih zemljoposjednika 451 452
— kompromis između buržoazije i feudalnih zemljoposjednika 449 450
— u borbi protiv feudalizma predstavnik i radnih klasa 158
— kao nosilac krupne industrije - revolucionarna klasa 19
— uspon i opadanje značaja njene ekonomske funkcije 238 - 240
— nedovoljno moćna da sama čvrsto drži vlast 453 - 454
— suprotnost između buržoazije i proletarijata 158 176 187
- «*Code civil*» 451
- Crkva*
— rimokatolička crkva kao centar feudalizma u Evropi 447 448
— kao krupni feudalac 447
- Darvinizam* 169
- Deizam* 444
- Demokracija* 22 23 25
- Dijalektika* 163 167 - 169
- Diktatura proletarijata* 24
- Dječji rad*
— zabrana dječjeg rada 26
- Država* 6 23 24 25
— kao oruđe vladajuće klase 181 182 183 - 184
— demokratska republika kao oblik države 24
— odumiranje države 162 184 187 288 - 289
- «*Eklektički socijalizam*» 166
- Eksplotacija*
— eksploatacija radničke klase od strane kapitalista 88
- Empirizam* 443
- Engleska*
— industrijska revolucija 163 452
— zakoni o žitu i borba za njihovo ukidanje 225 - 226
— čartizam 230 - 231
— značaj osnivanja radničke partije 229 - 231
— industrijski monopol 216 - 218 235
— gubljenje industrijskog monopola i njegov utjecaj na sudbinu radničke klase 218

Filozofija

- novija njemačka 167 170
- metafizički način mišljenja 167 - 168
- dijalektika 163 167 - 169
- darvinizam 169
- materijalizam 18. stoljeća 170 - 171 444
- odnos filozofije i nauke 171
- vidi i *Materijalističko shvaćanje historije*, *Materijalizam*

Franački dijalekt 412 - 430

Franačko doba vidi *Nijemci - Franačko doba*

Francuska

- revolucija 1789. 157 - 158 159 162 451 - 452
- radnička klasa kao politička snaga u 19. stoljeću 108 - 109
- osjeka u radničkom pokretu poslije poraza Komune 110
- emancipacija seljaka od bonapartizma 110 - 111

Francuski prosvjetitelji i materijalisti 157 - 158 159 162 164 444

»Gvozdeni zakon najamnine« 4 5 21

Historijski materijalizam 86 - 88 442 447**Idealističko shvaćanje historije** 171 172**Industrija**

— moderna 442

Industrijska revolucija 452

— i pojava radničke klase 452 - 453

Industrijska rezervna armija 178 - 179 204**Internacionala** 4 20 86 123**Italija**

- bakunjinistički utjecaji i njihovo slabljenje 78 80 - 81
- zaostalost gradova u privrednom i trgovinskom razvoju 79
- malobrojnost proletarijata 79
- jačanje radničkog pokreta 70-ih godina 106

Jednakost

— buržoaska 6 158

Južnoslavenska zadruga 441**Katvinizam** 448 - 449**Kapitalistički način proizvodnje** 172 173 174 178 182 183

- polazna tačka: eksproprijacija proizvođača, u prvom redu zemljoradnika 332 336
- tri stupnja: prosta kooperacija, manufaktura, krupna industrija 174
- prolazni karakter kapitalističke proizvodnje 333
- sve bolja organizacija u pojedinačnom preduzeću, anarhija u društvenoj proizvodnji 175 177 - 178 187

Klasna borba 87

- značaj političkog organizovanja u klasnoj borbi 212 - 214
- klasna borba između proletarijata i buržoazije 171
- klasna borba između buržoazije i feudalnog plemstva 158

Klasne suprotnosti

— ukidanje 183

Komuna vidi *Pariska komuna*

Komunističke kolonije

— Owenove 165

Komunističko društvo 17 - 18

- prva faza
- viša faza

Komunizam

— asketski 158

Koncentracija kapitala 180**Kretanje**

— kao bitno svojstvo materije 442 - 443

Krize 179 - 180 182 185

— hiperprodukcije 235 - 236

Kršćanstvo

- historijsko porijeklo učenja 247 - 249
- praktičanstvo 249
- društveno-ekonomski korijeni 250 - 253
- kao prva moguća svjetska religija 252

Krupna industrija 178 179

Lasalovstvo 3 22

- »gvozdeni zakon najamnine« 4 5 21
- državna pomoć proizvođačkim zadrugama 3 5 22
- »ukidanje socijalne i političke nejednakosti« 6
- »neokrtnjeni prinos rada« 15 - 16
- »pravedna raspodjela« 15 17 18
- sektaška uskost 3 - 4 19

Malthusova teorija populacije 4 5 21*Manufaktura* 442*Mašina*

- usavršavanje 178

Materija 446*Materijalističko shvaćanje historije* 156 171 - 172 173 280*Materijalizam* 170 - 171 442 443 450 - 451 452

- francuski materijalisti 451

*Međunarodno udruženje radnika vidi Internacionala**Nadnica vidi Najamnina**Najamni rad* 5 176*Najamnina* 206 - 208

- »pravedna nadnica« 203 - 205
- i životni standard 207 209 - 210
- i cijene poljoprivrednih proizvoda 225 - 228

Naučni socijalizam 89 156 166 172 188*Nauka*

- preporod nauke u 19. stoljeću 448

Neolitsko doba

- tragovi čovjeka i njegovih oruđa 357 - 358

Nijemci - prahistorija

- pojava germanskih plemena u Evropi 359
- prva pisana obavještenja o Nijemcima 359 - 360
- seljenja i naseljavanje Germana u doba Cezara 360 - 363
- način života u doba Cezara 361 - 362
- Tacitov opis Nijemaca 363 - 364
- njemačka plemena prema Pliniju 364 - 366 387 - 393

- trvenja i prve borbe s Rimljanima 366 - 371

- ustanak protiv rimske vladavine pod Arminijem 371 - 374

- posljednji pohodi Rimljana u unutrašnjost Njemačke i izgradnja limesa 375 - 376

- trgovina i trgovački putevi do seobe naroda 377 - 384

- obrada metala 382 - 383

- brodogradnja 384

- lončarstvo 384

- runsko pismo 384

- napredak u zemljoradnji i stočarstvu 384 - 385

Nijemci - Franačko doba

- zemljoposjednički odnosi pod Merovinima i Karolinzima 395 - 404
- seoske zajednice - osnovne privredne i političke jedinice 396
- alodij - slobodan, otuđiv zemljišni posjed 396 - 397
- nastajanje klase velikih zemljoposjednika 397 - 398

- darivanja crkvi i porast moći crkve 397 - 400
- beneficium 401 - 403
- konfiskacije 403
- prekarije 403
- leno 403 - 404

- ustrojstvo župa i vojske 404 - 412
- promjena u položaju seljaštva 405 - 406
- velikaši i njihova pratnja 406
- stvaranje hijerarhije staleža 407
- začeci teritorijalne vlasti 409
- kapitulat o pozivanju u vojsku 410
- pretvaranje slobodnih seljaka u kmetove 411 - 412

- ustrojstvo župa i vojske 404 - 412
- promjena u položaju seljaštva 405 - 406
- velikaši i njihova pratnja 406
- stvaranje hijerarhije staleža 407
- začeci teritorijalne vlasti 409
- kapitulat o pozivanju u vojsku 410
- pretvaranje slobodnih seljaka u kmetove 411 - 412

Nijemci - Franački dijalekt 412 - 430*Nominalizam* 442*Njemačka*

- historija zemljišnog vlasništva - marka 263 - 275
- podjela naroda po krvnom srodstvu 263
- zajedničko vlasništvo na zemlju 263 264
- začeci privatnog vlasništva 265 - 266
- periodično preraspodjeljivanje obradene zemlje 266
- tropoljni sistem 267
- prerastanje nekih sela u gradove 268

- potkopavanje ustrojstva marke od strane kraljeva i crkve 269
propadanje slobodnih seljaka 269 - 270
rađanje feudalizma 270
krstaški ratovi i seljaštvo 270 - 271
seljački ustanci 271
seljaštvo i tridesetogodišnji rat 272
otkup seljačkih tereta 273
- buržoazija 53 103
 - nastanak krupne industrije i proletarijata 140 - 141 142
 - kriza 1873. 141 - 142
 - napredovanje radničkog pokreta 96 - 97 101 - 102
 - sindikalno i političko organizovanje radničke klase 5 102
 - Ajzenaški program 3 7 11
 - Izuzetni zakon protiv socijalista 124 232 - 233
 - izborni uspjesi socijaldemokracije 76 - 77 101 - 102 232 234
 - neodlučno držanje socijaldemokratskih predstavnika u Rajhstagu 132 - 133
 - sitnoburžoaski utjecaji na radnički pokret 135 - 139
 - pojava monopola 143
 - izgradnja željeznica i finansijske spekulacije 144 - 146
 - radnička klasa i seljaštvo 70
 - odnosi Njemačke i Rusije 42
- Njemačka klasična filozofija* 167
- Odgovornost činovnika za svoj rad* 5
- Ođumiranje države* vidi *Država*
- Ođvajanje proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju* 92 159 176 187
- eksproprijacija zemljoradnika 92
 - eksproprijacija seljaka u Rimskom Carstvu 95
- Opće obavezno školovanje* 25 - 26
- Owenov komunizam* vidi *Utopijski socijalizam*
- Paleolitsko doba*
- rano - tragovi čovjeka 356
 - kasno - tragovi čovjeka i životinja 357
- Pamuk*
- kao industrijska sirovina svjetskog značaja 235 - 236

- Para*
- primjena u industriji 163 236 - 237
- Pariska komuna* 4 6
- Partijski program* 7 11
- Plansko regulisanje proizvodnje* 183
- Podruštvljavanje proizvodnje* 186 240
- Poljska*
- uloga Poljaka u revolucionarnim pokretima u Evropi i svijetu 30 - 31 197 - 198
- Prakričanstvo* vidi *Kričanstvo*
- Priroda*
- kao izvor upotrebnih vrijednosti 13
- Prirodne nauke* 168 169 448
- Proizvodne snage* 173 - 174 181
- Proizvodnja*
- robna 174 - 175 176 - 177 442
 - kapitalistička 173 174 178 182 183 332 333 336
 - individualna i društvena 175 - 176
 - protivrječnosti između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja 178 180 187
- Proletarijat* 88 158 159 160 183
- suprotnost između proletarijata i buržoazije 158 176 187
 - ukidanje proletarijata kao klase 183 - 184
 - vidi i *Radnička klasa*
- Proleterska revolucija* 187 - 188
- Pruska*
- otkup seljaka od feudalnih obaveza 33 - 34 61 - 63
 - alkoholizam među radnicima 34 - 36
 - indirektno iskorišćavanje seljaka od strane pleinstva zemljarina 60
 - prirezi 60
 - «lovačko pravo» kao oblik iskorišćavanja seljaka 66 - 69
 - položaj zanatlija 63 - 64
 - patrimonijalno sudstvo 64 - 65
- Prva internacionala* vidi *Internationala*
- Probitne zajednice*
- vitalnost 325
 - u Njemačkoj 325
 - u Indiji 325
 - povezanost krvnim srodstvom 326

- prerastanje u zemljoradničke komune 325 - 326
- zemljoradnička komuna kao prijelaz od zajedničkog na privatno vlasništvo 326

Rad 13 15

- kao mjerilo doprinosa pojedinca društvu 17
- kao izvor bogatstva 204
- i radna snaga 13 14
- cijena rada i radne snage 21 - 22
- dvostruki karakter: konkretni i apstraktni rad 298 311

Radna snaga

- vrijednost radne snage 302

Radni dan 203 - 204

- »normalni radni dan« 26

Radnička klasa 20

- i industrijska revolucija 452 - 453
- uloga u buržoaskoj revoluciji 1848. 453
- političko osamostaljivanje 455 - 457
- vidi i *Proletariat*

Raspodjela proizvoda 173**Razmjenska vrijednost** 300 - 301 310**Reformacija (u Njemačkoj)** 448**Rezervna industrijska armija** 187**Rimsko Carstvo**

- društvene i ekonomske prilike u doba nastajanja kršćanstva 250 - 253

Roba 174 177 310 315**Robna proizvodnja** vidi *Proizvodnja***Rusija**

- kao bedem reakcije u Evropi 30
- opći ekonomski i društveni razvoj u 19. stoljeću 96
- ukidanje kmetstva 111 - 113 341 342
- nesaglasnost utvrđenih principa i prakse 343 - 344
- stanje oslobođenih seljaka
- opadanje broja stoke 351
- povećavanje poreza i dažbina 347 - 349 351
- ekonomska zavisnost od ranijih spahija 347
- stagnacija u proizvodnji žita 330 350
- povećanje izvoza žita 350 354

- fizička konfiguracija tla podstiče na mehaničku obradu zemlje na veliko 335

- porast troškova državne uprave 346
- i rat 1876. 113 - 114
- elementi revolucionarne krize 70-ih godina 114 125

Ruska »obščina« 91 199 - 200 246 323

- dominantan oblik seoskog života 323 333 338 - 339
- osobenost: postojanje u doba kapitalističke proizvodnje 324 327 - 328 329 333 - 334
- izoliranost 327 339
- ekonomska neodrživost seoske zajednice 331
- dualizam u pogledu vlasništva 334

Savez komunista 83 151**Savez pravednih** 151**Seljaci**

- armija za borbu u buržoaskim revolucijama 449

Sitna robna proizvodnja 174 186

- vidi i *Proizvodnja*

Sjedinjene Američke Države

- rast ekonomske moći 217 - 218
- i zaštitne carine 217
- obilje površina za zemljoradnju 222
- poljoprivredna proizvodnja na veliko 223 - 224
- ugrožavanje industrijskog monopola Engleske i Evrope 245
- koncentracija kapitala 245 254 - 255

Slobodna konkurencija

- i monopol 181

Slobodna trgovina 215**Socijalizam**

- uslovi nastanka 157 - 158
- kao rezultat borbe proletarijata i buržoazije 172
- naučni 89 156
- »eklektički« 166

Socijalisti utopisti vidi *Utopijski socijalizam***Solipsizam** 445**Sredstva za proizvodnju** 174 - 175

- 180 - 181
- podružtvjavanje 174 175 181 - 182 184 186 196
- podržavljenje 181 - 182 183 187
- društveni karakter 174 183

- ekspanzivnost 185
- individualna 174 175
- koncentracija 175
- odvajanje sredstava za proizvodnju od proizvođača 92 176 187

Sredstva za rad 15

- Stvar po sebi* 446

Suprotnost između proletarijata i buržoazije 158 176 187

- Svako prema svojim sposobnostima, svakom prema njegovim potrebama* 18

Svjetsko tržište 178

Tredjunioni

- zapostavljanje političkih oblika borbe 206 - 207 212 - 214
- i najamnina 207 210 - 211

Tridesetogodišnji rat 272

Upotrebna vrijednost 310

- Utopijski socijalizam* 158 - 166
- uslovi nastanka 159 - 161
- Saint-Simon 161 - 162
- Fourier 162 - 163
- Owen 163 - 166
- Weitlingov komunizam 166

Uzrok i posljedica 310

Višak vrijednosti 89 172 280 302

Weitlingov komunizam vidi *Utopijski socijalizam*

Zadruga

- južnoslavenska 441

Zemljišni posjed

- prvobitne forme zajedničke svim germanskim plemenima 441
- vidi i *Ruska "obščina"*

Zemljoradnici

- eksproprijacija 92 95 329

Zemljoradnička komuna

- kombinacija zajedničkog i privatnog vlasništva 337
- odsustvo veze po krvnom srodstvu 337
- periodična podjela zemlje 338
- prijelazni stupanj ka društvu zasnovanom na privatnom vlasništvu 338
- akumulacija pokretnih dobara 338

Željezo

- kao industrijska sirovina svjetskog značaja 235 - 236

Žena

- položaj žene u buržoaskom društvu 163
- ograničenje ženskog rada 26

Sadržaj

	Strana
Predgovor	VII
Friedrich Engels, Pismo A. Bebelu	3
Karl Marx, <i>Kritika Gotskog programa</i>	9
Pismo Wilhelmu Brackeu	11
Primjedbe uz program njemačke radničke partije	13
Friedrich Engels, Pismo Generalnom vijeću Međunarodnog udruženja radnika u Njujorku	28
Friedrich Engels, Govor na skupu povodom godišnjice poljskog ustanka 1863	30
Friedrich Engels, Pruska rakija u njemačkoj skupštini	32
I	32
II	40
Friedrich Engels, Wilhelm Wolff	45
I	47
II	50
III	52
IV	55
V	57
VI	60
VII	63
VIII	66
IX	69
X	72
XI	74
Friedrich Engels, Pismo Bignamiju o njemačkim izborima 1877.	76

	Strana
Friedrich Engels, Iz Italije	78
Friedrich Engels, Karl Marx	82
Karl Marx, Pismo redakciji časopisa »Otečestvenije zapiski« . . .	91
Friedrich Engels, Radnički pokret u Njemačkoj, Francuskoj, Sjedinjenim Državama i Rusiji	96
Friedrich Engels, Evropski radnici 1877. godine	99
I	101
II	103
III	105
IV	108
V	108
VI	111
Karl Marx, Gospodin Bucher	115
Karl Marx, Odgovor na Bucherovu »izjavu«	117
Karl Marx, Historija Međunarodnog udruženja radnika od g. George-a Howella	119
Friedrich Engels, Izuzetni zakon protiv socijalista u Njemačkoj – Položaj u Rusiji	124
Karl Marx/Friedrich Engels, Cirkularno pismo Bebelu, Liebknechtu, Brackeu i dr.	126
I Pregovori s Karlom Hirschom	126
II Nameravano držanje lista	131
III Manifest ciriške trojke	134
Friedrich Engels, Socijalizam g. Bismarcka	140
I. Carinska teorija	140
II. Državne željeznice	144
Friedrich Engels, <i>Razvitak socijalizma od utopije do nauke</i> . . .	147
Karl Marx, Napomena uz francusko izdanje (1880)	151
Friedrich Engels, Predgovor prvom njemačkom izdanju (1882)	155
Friedrich Engels, Razvitak socijalizma od utopije do nauke . . .	157
I	157
II	167
III	173
Karl Marx, O »Bijedi filozofije«	189

	Strana
Karl Marx, Upitnik za radnike	190
I	190
II	191
III	192
IV	194
Karl Marx, Uvod za program francuske radničke partije	196
Karl Marx/Friedrich Engels, Mitingu u Ženevi, sazvanom povodom 50. godišnjice poljske revolucije 1830.	197
Karl Marx, Pismo Veri I. Zasulič	199
Karl Marx/Friedrich Engels, Predsjedniku Slovenskog mitinga sazvanog za 21. mart 1881. u čast godišnjice Pariske komune	201
Karl Marx/Friedrich Engels, Uredniku novina »The Daily News«	202
Friedrich Engels, Pravedna nadnica za pravedan radni dan	203
Friedrich Engels, Najamni sistem	206
Friedrich Engels, Tredjunioni	209
I	209
II	212
Friedrich Engels, Trgovinski ugovor s Francuskom	215
Friedrich Engels, Dva uzorna gradska vijeća	219
Friedrich Engels, Američka sredstva za život i pitanje zemljišta	222
Friedrich Engels, Teorija najamnine Lige za borbu protiv zakona o žitu	225
Friedrich Engels, Radnička partija	229
Friedrich Engels, Bismarck i Njemačka radnička partija	232
Friedrich Engels, Pamuk i željezo	235
Friedrich Engels, Neophodne i suvišne društvene klase	238
Friedrich Engels, Jenny Marx, rođena von Westphalen	241
Friedrich Engels, Govor na grobu Jenny Marx	243
Karl Marx/Friedrich Engels, Predgovor drugom ruskom izdanju »Manifesta Komunističke partije«	245
Friedrich Engels, Bruno Bauer i prakršćanstvo	247
Friedrich Engels, O koncepciji kapitala u Sjedinjenim Državama	254
Friedrich Engels, Vikar iz Breja	256
Friedrich Engels, Kako Pindter obmanjuje	259

	Strana
Friedrich Engels, Marka	261
Friedrich Engels, Jenny Longuet, rod. Marx	276
Friedrich Engels, Koncept za posmrtni govor Karlu Marxu	278
Friedrich Engels, Sahrana Karla Marxa	280
Friedrich Engels, Povodom smrti Karla Marxa	285
I	285
II	287
Karl Marx/Friedrich Engels, <i>Iz rukopisne zaostavštine</i>	293
Friedrich Engels, Primjedba uz 29. stranicu »Historije komune«	295
Karl Marx, Glose na marginama »Udžbenika političke ekonomije« Adolpha Wagnera	298
Karl Marx, Koncepti za odgovor na pismo Vere I. Zasulič	323
Prvi koncept	323
Drugi koncept	332
Treći koncept	336
Karl Marx, Bilješke o reformi 1861. u Rusiji i o razvitku nakon te reforme	341
I Tok priprema za reformu	341
II Tri radna perioda redakcijskih komisija	343
III Zemstvo	346
IV Rusija	352
Friedrich Engels, Prilog prahistoriji Nijemaca	356
Cezar i Tacit	356
Prve borbe s Rimom	366
Napredak do seobe naroda	376
Napomena: Njemačka plemena	385
Friedrich Engels, Franačko doba	395
Prevrat u zemljoposjedničkim odnosima pod Merovinzima i Karolinzima	395
Ustrojstvo župa i vojske	404
Napomena: Franački dijalekt	412

Prilozi

Friedrich Engels, Predgovor »Kritici Gotskog programa« Karla Marxa	437
Friedrich Engels, Predgovor četvrtom njemačkom izdanju (1891) »Razvitka socijalizma od utopije do nauke«	439
Friedrich Engels, Uvod za englesko izdanje (1892) »Razvitak socijalizma od utopije do nauke«	440

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene	461
Literatura	494
Datumi iz života i rada Karla Marxa i Friedricha Engelsa (mart 1875. do maja 1883)	510
Registar imena	533
Imena biblijskih, mitoloških i drugih neistorijskih lica i lica iz književnih dela	557
Spisak, mera i novčanih jedinica	558
Registar pojmova	560

ILUSTRACIJE

Prva strana Marxovog pisma redakciji »Otečestvennyje zapiski«	93
Prva strana cirkularnog pisma	127
Naslovna strana prvog francuskog izdanja spisa Friedricha Engelsa »Razvitak socijalizma od utopije do nauke«	149
Poslednja stranica Marxove napomene uz francusko izdanje Engelsova rada »Razvitak socijalizma od utopije do nauke«	153

K. MARKS – F. ENGELS

DELA ● tom 30

MART 1875 — MAJ 1883

●
Pripremili za štampu saradnici Instituta
za međunarodni radnički pokret
Gligorije Ernjaković i Slobodanka Kovačević

●
Registar pojmova izradio
Gligorije Ernjaković

●
Prevodioci

Zoran Marić preveo je priloge na str.: 151 - 155, 197 - 198, 203 - 218,
224 - 240.

Branko Petrović: 28 - 81, 96 - 145, 189 - 196, 199 - 202, 219 - 221,
241 - 244, 247 - 291, 298 - 433

Moša Pijade: 245 - 246.

Nataša Tkalec: 82 - 90, 157 - 188, 439 - 457

Zvonko Tkalec: 3 - 27, 295 - 297, 437 - 438.

●
Nacrt za korice *Eduard Stepančić*

Tehnički urednik *Borivoje Miladinović*

Korektori *Milica Sekički, Ljubica Kovačević i Divna Klančnik*

●
Izdaje

Izdavačka radna organizacija *Porsveta*

OOUR »Izdavačka delatnost«

Beograd, Dobračina 30

Institut za međunarodni radnički pokret

Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

●
Štampa

»Srbija« štamparsko-izdavačka radna organizacija

Beograd, Mije Kovačevića 5

●

Tiraž: 5 000 primeraka

